

विषय

पृष्ठ संख्या

११ 'नित्य समासेऽनुत्तरपदस्थस्य'

सू. १५९ वरील मनोरमा

६६-६८

१२

"

" शब्दरत्न

६८-६९

१३ 'अत कृकमि'

सू. १६०

" मनोरमा

७०

१४

"

" शब्दरत्न

७०

१५ 'अपशिशरसी पदे'

सू. १६१

" मनोरमा

७१

स्वादिसन्धि प्रकरणम्

१६ 'ससजुषो ह'

सू. १६२ वरील मनोरमा

७२-७५

१७

"

" शब्दरत्न

७५-९०

१८ 'भोमगो अघो'

सू. १६७

" मनोरमा

९०-१०८

१९

"

" शब्दरत्न

१०८-१३३

२० 'व्यालंघुप्रयत्नतर'

सू. १६८

" मनोरमा

१३३

२१

"

" शब्दरत्न

१३३-१३४

२२ 'ओतो गार्प्यस्य'

सू. १६९

" मनोरमा

१३४-१३७

२३ 'हलि तर्षेणाम्'

सू. १७१

" "

१३७-१३९

२४

"

" शब्दरत्न

१३९-१४१

२५ 'राप्नुपि'

सू. १७२

" मनोरमा

१४१-१४२

२६ 'हृलापे पूर्वस्य'

सू. १७४

" "

१४२-१५०

२७

"

" शब्दरत्न

१५०-१५४

२८ 'विप्रतिपेधे पर कायंम्'

सू. १७५

" मनोरमा

१५४-१५७

२९

"

" शब्दरत्न

१५७

३० 'एगनदा गुलां'

सू. १७६

" मनोरमा

१५७-१६१

३१

"

" शब्दरत्न

१६२

विषय	:	पृष्ठ मख्या
३२ 'सोऽत्रि लोपे'	मू. १७७ वरील मनोरमा	१६२-१६३
३३ "	" गण्दरत्न	१६३-१६५

अमन्तपुनिल्लप्रकरणम्

३४ 'अयं वदधानुरप्रत्यय.' मू. १७८ वरील मनोरमा	१६६-१९८
३५ "	" गण्दरत्न १९८-२६५
३६ 'कृतद्वितममागाश्च' मू. १७९ "	मनोरमा २६५-२८३
३७ "	" गण्दरत्न २८३-३१३
३८ 'हृषाप्प्रातिगदिकान्' मू. १८० "	मनोरमा ३१३-३२३
३९ "	" गण्दरत्न ३२३-३६३
४० 'स्वीकृत्' मू. १८३ "	मनोरमा ३६३-३६८
४१ "	" गण्दरत्न ३६८-३७७
४२ 'मुर.' मू. १८५ "	मनोरमा ३७७-३७९
४३ "	" गण्दरत्न ३७९-३८०
४४ 'बहुषु बहुवचनम्' मू. १८७ "	मनोरमा ३८०-३८१
४५ "	" गण्दरत्न ३८१
४६ 'गङ्गाजामेकमेव' मू. १८८ "	मनोरमा ३८१-४०९
४७ "	" गण्दरत्न ४०९-४३९
४८ 'अभि पूर्वः' मू. १९४ "	मनोरमा ४३९-४८०
४९ "	" गण्दरत्न ४८०-४८३
५० 'तस्माच्छ्रुत्वा न पुनः' मू. १९६ "	मनोरमा ४८३-४८४
५१ "	" गण्दरत्न ४८४-४८५
५२ 'मट्कुप्वाङ्गम्' मू. १९७ "	मनोरमा ४८५-४९६
५३ "	" गण्दरत्न ४९६-५०४

विषय	पृष्ठ संख्या
५४ 'यस्मात् प्रत्ययविधि' सू. १९९ वरील मनोरमा	५०४-५०५
५५ " " " शब्दरत्न	५०५-५०७
५६ 'अतो मिस ऐस्' सू. २०३ " मनोरमा	५०७-५१०
५७ " " " शब्दरत्न	५१०
५८ 'नामि' सू. २०९ " मनोरमा	५१०-५१४
५९ " " " शब्दरत्न	५१४
६० 'आदेशप्रत्यययोः' सू. २१२ " मनोरमा	५१४-५२४
६१ " " " शब्दरत्न	५२४-५४७

॥ श्रीगुरुः शरणम् ॥

रा. रा. रावबहादुर ना. दा. वाडेगावकर यांनी प्रौढ मनोरमा व शब्दरत्न या ग्रंथांचे जें स्त्रीप्रत्ययान्त विवरण केले आहे त्याचा बराचसा भाग मी वाचला. या ग्रंथात प्रथम प्रत्येक पक्तीचा असरार्थ देऊन पुढें कसात त्या पक्तीचे विस्तृत व भाषिक विवरण केले आहे व आवश्यक ठिकाणी पूर्ण प्रक्रिया दिली आहे त्यामुळे ग्रंथाचा वाच होण्यास साधारण बुद्धीच्या विद्यार्थ्याला देखील माझ्या मते काही अडचण येऊ नये. या ग्रंथात ठिकठिकाणी भाष्य, प्रदीप, उद्योत, वाशिका, पदमञ्जरी इत्यादि ग्रंथातून समर्पक उतारे दिले असल्यामुळे हा ग्रंथ आदर्शभूत झाला आहे व युनिव्हर्सिटीसारख्या संस्थानी हा माननीय ग्रंथ संप्रही ठेवण्यास अत्यंत लायक आहे. विद्यार्थीवर्गाच्या हिताकरिता हा ग्रंथ जितक्या लवकर छापला जाईल तितकें बरें व या ग्रंथाचे हिन्दीत भाषान्तर करून ते छापण्यास यू. पी., पंजाब, बंगाल वगैरे प्रांतांतील विद्यार्थ्यांना फार फायदा होईल. मी हा ग्रंथ वाचून फार प्रसन्न झालो आहे व एवढे वठिण व्याकरणशास्त्राचे ग्रंथ महाराष्ट्र भाषेत उत्तरविजे दुप्पर असून देखील रा. व वाडेगावकर यांनी हें जें काम सरळ व सुंदर भाषा लिहून प्रससनीय रीतीने केले आहे त्याबद्दल मी त्यांचे मनःपूर्वक अभिनन्दन करितों.

बनारस

गोपाल दास्त्री मेने

ता. १-१२-४४

व्याकरणाध्यापक, ग. स. कॉलेज, बनारस

॥ श्रीगुरुः शरणम् ॥

मस्मृत भाषेतील शास्त्रीय ग्रन्थाचे मराठी भाषेत यथार्थ भाषान्तर करणे हे कार्य सगळ्यांनाच उत्तम रीतीने साधते असे, नाही प आचार्य भक्त विष्णुशास्त्री बापट, दीक्षित, भाऊशास्त्री लेले, म. म. प. वासुदेव शास्त्री अम्बकर प्रभृति दिवंगत व विद्यमान प. घुण्डराज शास्त्री उर्फ बापू दीक्षित, बापट, पाचगावकर प्रभृति ग्रन्थकारांनी केलेली भाषातरे वजा करिता बहुतेक भाषार्थानु-वादात्मकच भाषातरे आहेत म्हणावयास हरबत नाही भाषांतरित ग्रन्थाने सुद्धा वेदान्तादि शास्त्रीय ग्रन्थांची भाषातरे लोकांत प्रचलित असलेल्या दृष्टांतादिकांनी सुबत्तिर तरी करिता येतात. परंतु सर्वथा नीरस व क्लिष्ट अशा व्याकरण शास्त्रातील विशिष्ट टीकाग्रन्थाचे भाषातरे सुव्यवस्थित व यथार्थ रीतीने करणे हे कार्य अति अवघड व फारच कष्टसाध्य असे आहे. म्हणूनच जेथे वेदान्त, धर्मशास्त्र वगैरे शास्त्रातील दहा दहा ग्रन्थांची भाषातरे झालेली मिळतात, तेथे व्याकरणाशास्त्रातील दोन तीनच ग्रन्थांची भाषातरे झाली आहेत याचे कारण उघडच आहे. प्रस्तुत ग्रन्थकारांनी काही वर्षांपूर्वी श्री. नागोजीभट्ट काळे यांनी केलेल्या परिभाषेनुसार नावाच्या ग्रन्थाचे मराठीत सुंदर भाषातरे केलेले प्रसिद्ध आहेत. आता प्रकृत ग्रन्थकारांनी शब्दरत्न मनोरमेचे अव्ययान्त भागाचे मराठीत भाषान्तर केले आहे ते मी बरेच स्थळी आपातत व एकाच प्रकरण अक्षरशः संपूर्ण वाचून पाहिले आहे. त्यामुळे मला निश्चयाने असे सांगता येते की मद्रहू भाषान्तर प्राचीन परंपरेला व मूळातील यत्नीर अर्थाला कोठेहि न मोडता उत्तम रीतीने केलेले आहे व्याकरणासारख्या नीरस, क्लिष्ट शास्त्रातील अति कठीण टीकाग्रन्थाचे उत्कृष्ट भाषातरे करिता येते याकरिता हा ग्रन्थ सर्वदा उत्कृष्ट उदाहरण म्हणून दाखविता येण्यासारखा आहे. अस्तु ज्यांना व्याकरणशास्त्राचे अध्ययन करण्याची आवड आहे परंतु गुरूकडे जाऊन अध्ययन करिता

येणे शक्य नाही; तसेच गुरुजवळ अध्ययन करूनहि ग्रंथ स्पष्ट होण्याकरिता पुनः चिंतनाची आवश्यकता आहे अशा उभयविध जिज्ञासूना या ग्रंथानें फार उपयोग होणार आहे.

७५ चे आतवाहेर वय, इद्रियें एका काळीं आपली अमूनहि आपली नाहीत अशी साक्ष पटवीत आहेत. या कालातील साप्ताहिक मुख, अशा परिस्थितीत १५-१५ तास दिवसा तसेच रात्रीहि व्याकरणशास्त्रासारख्या नीरस क्लिष्ट विषयात एकाग्रचित्तानें विचार करीत समाधि स्थितीत असलेल्या श्रीमान पंडित बाबासाहेब बाडेगावकराना पाहिले म्हणजे प्राचीन विद्वानाची वर्णनें प्रत्यक्ष ढोळ्यासमोर उभी राहतात. असो. हा ग्रंथ लवकरच प्रसिद्ध होण्याचा योग याचा व मराठी भाषेत एका उत्कृष्ट भाषातराची भर पडावी अशी सदिच्छा प्रकट करितो.

पीप वद्य १८८६ बुधवार }
सा. ६-१२-४४, काशी }

पं. अनंत शास्त्री फडके
व्याकरणाचार्य, भीमासातीर्थ
प्रा. ग. स. कॉ., काशी

॥ श्री विश्वनाथो विजयते तन्नाम् ॥

रा व श्री ना दा वाडेगावकर यांनी 'प्रौढ-मनोरमा आणि शब्दरत्न' ह्या व्याकरण शास्त्रावरील जटिल दोन ग्रंथांचे जे महाराष्ट्र भाषेत विस्तृत विवरण केले आहे त्याचा काही भाग मी वाचला हा ग्रंथ सर्वांगमुदर जाहला आहे. जसा एखादा वैयाकरणमूर्द्धन्य आपल्या प्रियतम विद्याप्यास प्रत्येक पक्तीचे विशद विवरण करून ग्रंथाचे गूढ ग्रन्थिरहस्य एकान्तात सांगतो तसे हे 'भाषान्तर' वाचकास चटकन ग्रंथ प्रमेय सांगते यात प्रत्येक पक्तीचा अक्षरार्थ प्रथम देऊन नंतर कसात त्याचे विस्तृत विवरण केले आहे व जेथे प्रक्रिया देणे आवश्यक आहे तेथे मूर्ते देऊन सविस्तर प्रक्रिया दिली आहे आणि ठिकठिकाणी भाष्य, काशिका, प्रदीप, उद्यान, शब्देन्दुशेखर, पदमञ्जरी इत्यादि ग्रंथातील समर्पक उतारे दिले आहेत, त्यायोगे ग्रंथ समजण्यात अडचण जात नाही माझी पूर्ण त्राणी आहे की ज्याने कौमुदीचे अध्ययन केले आहे त्याला शिक्षकाच्या सहाय्याशिवाय हा ग्रंथ वाचल्याने मनोरमा व शब्दरत्न यातून पक्कित उत्तम रीतीने समजू शकते असा सर्वोत्कृष्ट ग्रंथ हिन्दुस्थानहून मी रावबहादुर याचे सप्रेम हार्दिक अभिनंदन करितो. महाराष्ट्र प्रान्तात व्याकरणशास्त्राचा विशेष प्रचार विरल आहे. उत्तर (हिन्दुस्थानात) भारतात व्याकरणशास्त्राचा विशेष प्रचार असल्यामुळे या ग्रंथाचे हिन्दीत भाषान्तर होणे आवश्यक आहे तसे भाषान्तर वैयास व्याकरणशास्त्राध्ययन करणाऱ्या छात्रवर्गावर पार उपकार हल्लील

यारस
बालिग १३ मंगवार
ता १३-११ ४४

सदाशिव शास्त्री मुसलगावकर
भाजी प्रिन्सिपल, मसूत कॉलेज,
ग्वाल्हेर

श्री. रा. ना दा वाडेगावकर यांनी प्रौढ मनोरमा व शब्द-
रत्न या ग्रंथाचे महाराष्ट्र भाषेत जे स्त्रीप्रत्ययान्त विवरण केले
आहे त्याची तीन प्रकरणे मी वाचली या विवरणात प्रत्येक पक्तीचा
प्रथम अक्षराचं देऊन पुढे कसात विस्तृत विवेचन केले आहे व अवश्य
ठिकाणी सूत्रे व सूत्रात्क दऊन पूर्ण प्रक्रिया दिली आहे, आणि तसेच
भाष्य, प्रदीप, उद्योत, शब्देन्दुशेखर, काशिका, पदमञ्जरी इत्यादि
ग्रंथातून आवश्यक स्थली समर्पक उतारे दिले असून त्याचा भावार्थहि
दिला आहे त्यामुळे प्रत्येक पक्तीचा उत्तम रीतीने अर्थबोध हानां
हा ग्रंथ सरल व सुंदर भाषेत लिहिला असल्यामुळे सामान्य बुद्धीच्या
विद्यार्थ्याला देखील ग्रंथबोध होण्यात काही अडचण येऊ नये
शब्दरत्नाची भाषा फार अवघड आहे व त्या ग्रंथाचा गूढार्थ मराठी
भाषेत पूर्णपणे उतरविणे हे दुष्कर असून देखील या विवरणात ते
उत्तम रीतीने जे मारादा हे विवरण अत्यन्त मुंदर, बाधप्रद व
आदसंभूत झाले आहे व या उतारवयान शरीर रोगग्रस्त झाले
असून देखील वाडेगावकर साहेबानी जा एवढा प्रयत्न व मुंदर ग्रंथ
निर्माण केला आहे त्याबद्दल त्याचे जितके कौतुक व अभिनंदन केले
तितके कमीच आहे

दिवाकर शास्त्री जोशी,

व्याकरणाचार्य,

ता ६-१२-८४ }

व्याकरण शास्त्राध्यापक, गवर्नमेण्ट मस्कृत
कालेज व स्या जैन विद्यालय, बनारस.

भोसला वेदशास्त्र महाविद्यालय

(संशोधन व प्रकाशन मंडळ)

अध्यक्ष - १ महामहोपाध्याय साहित्याचार्य
बालशास्त्री हरदास.

कार्यवाह - २. कृ. मा. उपाख्य दादासाहेब चोरीकर.

सभासद - ३. डॉ. ग. त्र्यं. उपाख्य नानासाहेब देशपांडे,
एम् ए , डी. लिट्

४. प्रा. श्री. भा. वर्णेकर, एम्. ए.

५. श्री. शं. गो. चट्टे, एम् ए

६. पं शंकरशास्त्री आर्वीकर, प्राचार्य.

★

पत्रव्यवहाराचा पत्ता :-

श्री. कृ. मा. चोरीकर

कार्यवाह,

भोसला वेदशास्त्र महाविद्यालय,
सकल ६, अयाचित रोड, नागपूर २

★

अर्पण पत्रिका

“ज्याचे

त्याला

निवेदन ।”

मनोरमा व शब्दरत्नाचा मराठी अनुवाद.

नम्र निवेदन

माझे परमपूज्य तो कै. रा व ना दा बाडेगावकर यांनी प्रौढ मनोरमा व शब्दरत्न या संस्कृतव्याकरणविषयक ग्रंथाचे जे स्त्रीप्रत्ययान्त विवरणात्मक मराठी भाषांतर करून ठेवले आहे ते प्रसिद्ध करण्याच्या दृष्टीने मार्च १९५१ मध्ये मी या प्रचंड ग्रंथाचा पहिला भाग ईशदयेने प्रकाशित केला. यानंतर माझे बंधु रा सा वामनराव व श्री रा विश्वनाथराव, संपादक, 'उद्यम', यांनी अनुक्रमे दुसरा भाग आगस्ट १९५७ व तिसरा जानेवारी १९६१ मध्ये प्रकाशनाचा सबंध खर्च सोसून प्रकाशित करविला. या दहा वर्षांत केवळ तीनच भाग प्रकाशित होऊ शकले व हस्तलिखितांची केवळ ११९८ पानेच खर्ची पडली असून सुमारे २१०० पाने हस्तलिखित प्रकाशित होणे आहे. हे संपूर्ण कार्य कसे व केव्हा होणार या विवचनेत असता, भोसला संस्कृत महाविद्यालय, नागपूर ही मस्था अनपेक्षितपणे माझे सहायार्थ घावून आली व हा संपूर्ण ग्रंथ यत्ना ५।६ वर्षांत तिने प्रकाशित करण्याचे ठरविले. यामुळे मी फार मोठ्या जबाबदारीतून मोवळा झालो. दर वर्षी मकरसंक्रातीचे

सुमारास एक या हिशेवानें सस्थेनें उर्वरित सपूर्ण ग्रथ ५ भागात १९६६ अखेर प्रकाशित करण्याचे ठरविले आहे या अमोल सहायावद्दल सस्थेचे—विशेषतः तिचे अध्यक्ष -श्री. रा. दाळशास्त्री हरदास याचे—कृतज्ञताबुद्धीने मन-पूर्वक आभार मानण्यास माझेजवळ पुरेसे शब्द नाहीत असे मी प्राजलपणे कबूल करतो सपूर्ण ग्रथ प्रकाशित करण्यानें माझे जबाबदारीतून तर सस्थेनें मला मुक्त केलेच पण त्या बरोबर या विषयाचे जिज्ञासु व अभ्यासु वर्गावर संपूर्ण ग्रथ पुढील पाच वर्षांत प्रकाशित करून फार मोठे उपकार केले आहेत. आजपर्यंत झालेल्या प्रगतीच्या मानाने कदाचित २५ वर्षांतहि जें काम मजकडून होऊ शकले नसते ते सस्थेनें अगावर घेऊन ५ वर्षांत पूर्ण करण्याचे ठरविले यावद्दल सस्थेस धावेत तितके धन्यवाद थोडेच होतील. ही सस्था देखील जनतेच्या सहानुभूति व सहकार्यावरच चालणारी सस्था असल्यामुळें या प्रकाशनामुळें सस्थेस किंचितहि आर्थिक घस सोसावी लागू नये या बाबतीत सस्थेचे हितचिंतक व सस्कृतचे अभिमानी अवश्यमेव जागरूक राहतील यावद्दल मला मुळीच शका वाटत नाही. आजवर ज्यानी ज्यानी एवढी मजल गाठीपावतो मला निरनिराळ्या प्रकारे सहाय्य केले त्या सर्वांचा मी अत्यंत ऋणी आहे.

माझे वटिलानी नप.श्चर्याविजा सकृत् व मराठी वाङ्मयाची जी सेवा केली ती ईश्वरास मान्य असेल व आमचा पितृ-ऋण फेडण्याचा योगच असेल तर सत्यसत्त्वाचा दाता भग-

वान स्वतः च हे सकृत्दर्शनी अवधडच नव्हे तर अशक्यप्राय वाटणारे कार्य लीलया परिणत करवून घेईल असा मला भरवसा आहे दहा वर्षांपूर्वी या ग्रंथाबद्दल मी एक लहान पुस्तिका प्रसिद्ध केली होती तीत शेवटी हा भरवसा व्यक्त केला होता ती माझा विश्वास आज फलद्रूप होऊन त्या दयाघनाचे प्रेरणेनेच सस्थेनें हें प्रचंड कार्य हाती घेतले असे मी समजतो.

हे सर्व ज्या ईश्वराच्या एकमेव कृपेमुळे घडून आले त्याचे चरणी वदन करून हें निवेदन संपवितो

— खं. ना. वाडेगावकर

क० रावबहादुर ना. दा वाडेगावकर, एम् ॥
मेवानिवृत्त डिस्ट्रिक्ट व मेजन्म जग्ज नागपुर

प्रस्तावना

— लेखक —

महामहोपाध्याय बाळशास्त्री हरदास, साहित्याचार्य
नागपूर

पंडित श्रेष्ठ कै. रावबहादूर ना. दा. वाडेगावकर यांच्या या महान् कृतीचे तीन खंड यापूर्वी त्याचे साक्षेपी चिरजीव श्री. ख. ना. वाडेगावकर यांनी प्रसिद्ध केलेले असून त्यावरून या कृतीचे महत्त्व किती आहे हे सर्वांना कळलेलेच आहे. त्यांच्या या ग्रंथराजाचा प्रस्तुतचा चवथा खंड व यानंतरचे सर्व खंड भोसला वेदशास्त्र महाविद्यालयाच्या सशोधन व प्रकाशन मंडळाने प्रकाशित करावयाचे ठरविलेले असून तदनुसार त्या मंडळाच्या वतीने हा खंड आज प्रकाशित करण्यात येत आहे. भोसला वेदशास्त्र महाविद्यालयाच्या सशोधन व प्रकाशन विभागाचा अप्यक्ष म्हणून हे कार्य पार पडताना मला जसा वस्तुव्यपत्तीचा आनंद होत आहे असाच व्यक्तिशः मला गुरु सेवा घडत असल्याचाहि आनंद वाटतो. कारण कै. रावबहादूर नारायणराव वाडेगावकर हे माझे व्याकरणशास्त्राचे गुरु

होते मी व माझे मित्र डॉ. विनायक वामन करबेळकर त्याच्याजवळ सिद्धांतकौमुदी शिकावयास जात होतो

रा व वाडेगावकर याचा विद्याव्यासंग हा एक अलौकिक चमत्काराचा विषय होय इंग्रजी विद्या हस्तगत करून न्यायमूर्ति पदासारख्या थोष्ठ पदावर अधिरूढ होऊनहि त्याची वैदिक धर्माविरील श्रद्धा व सस्कृत विद्येची उपासना जाज्वल्य राहिली भारतीय विद्येचा अलौकिक व्यासंग करून सस्कृत शास्त्रावरील आकर ग्रथाची निर्मिति करणारे वैयाकरणकेसरी सदाशिव भट्ट घुले याच्यासारखे थोष्ठ ग्रंथकार नागपूरला झाले पण ते केवळ आजन्म सस्कृत विद्येचाच व्यासंग करणारे व त्याहून अन्य कोणत्याहि व्यवसायात नमलेले असे होते रा व वाडेगावकर हे अशा कालखंडात जन्म पावले की ज्या कालखंडात वावरणारा पाश्चात्य विद्याविभूषित व उच्चपदाधिष्ठित पुरुष हा सामान्यतः सुधारणावादाकडे कल असलेला व भारतीय विद्या आणि कला यांच्याकडे सामान्यतः तुच्छताबुद्धीने पाहणारा असावयाचा रा व वाडेगावकर यांच्या बाबतीत हा सक्तेत खोटा ठरला आणि विद्येचा - विशेषतः सस्कृत व्याकरणशास्त्राचा एखाद्या ध्यमनासारखा ध्यास घेऊन त्यानी आपल्या अपूर्व ग्रंथनिर्मितीने मराठीचे दालन समृद्ध केले

• व वाडेगावकर हे नागपूरचे वैयाकरणकेसरी व उत्तररामचरिताचे प्रसिद्ध टीकाकार कै म म भट्टजी-शास्त्री घाटे याचे शिष्य होत भट्टजीशास्त्री घाटे हे नाग-

पूरचे चालते वोलते असे श्रेष्ठ विद्यापीठच असून या विद्यापीठातूनच कॅ. म. म. डॉ. केशवरावजी ताम्हन, कॅ. म. म. पंडितसम्राट कृष्णशास्त्री घुले, कॅ. पंडितवर्य गोपाळराव गर्दे, कॅ. म. म. सदाशिव जयराम देहाडराय, कॅ. वैयाकरण केसरी बाळशास्त्री घाटे, कॅ. पठरीनाथ-शास्त्री घाटे प्रभृति स्नातक वाहेर पडले. कॅ. बाडेगावकर हे याच महान् विद्यापीठातील स्नातक होत.

इ. स. १९२६ मध्ये डिस्ट्रिक्ट व सेशनस् जज्जाच्या जागेवरून निवृत्त झाल्यावर त्यांनी यकत्या काळची हुक्काची विश्रांति घेण्याऐवजी आपल्या आवडीच्या विद्या-व्यासगाला स्वतःला बाहून घेतले. सेवानिवृत्तीनंतर काशीला जाऊन त्यांनी आपल्या विद्येला आलेली मलिनता झाडून टाकली. त्यानंतर नागपूरला स्थिरपद होऊन त्यांनी आपले मित्र कॅ. प. गोपाळराव गर्दे याच्या समवेत व्याकरणशास्त्राच्या सखोल मननचितनात स्वतःला निमग्न करून घेतले. त्याच्या याच चितनातून मराठीला ललामभूत ठरणाऱे दोन ग्रंथ निर्माण झाले. एक परिभाषेदुशेखराचा मराठी अनुवाद व दुसरा प्रौढ मनोरमा व शब्दरत्न याचा स्त्रीप्रत्ययान्त विवरणात्मक मराठी अनुवाद होय.

जिच्या अनुवादाचा चौथा खंड भोसला वेदशास्त्र महाविद्यालयाच्या वतीने प्रकाशित होत आहे ती मनोरमा म्हणजे भट्टोजी दीक्षितानी स्वतःच्या सिद्धांत कौमुदी या ग्रंथावर स्वतःच लिहिलेली टीका होय. सिद्धांत कौमुदी

हा व्याकरणशास्त्रातील अलौकिक ग्रंथ असून त्या ग्रंथाच्या उदयाबरोबर इतर पठण पाठण बंद पडून त्या ग्रंथाच्या द्वारेच संस्कृत व्याकरणशास्त्राच्या अध्ययन अध्यापनाची परंपरा सुरू झाली कौमुदीच्या वर्णनाचा पुढील इलोक, तिची श्रेष्ठता यथार्थपणे प्रगट करतो

“कौमुदी यदि कठस्या वृथा भाष्यपरिश्रमः ।

कौमुदी यद्य कठस्या वृथा भाष्यपरिश्रमः ॥”

भट्टोजी दीक्षितानी सिद्धांत कौमुदीची रचना केल्यावर तिच्यावर आक्षेप घेणारे अनेक वैय्याकरण ज्ञाले त्या सर्वांचे तडन करून कौमुदीत व्यक्त केलेल्या मताचे समर्थन करण्यासाठी भुस्यत त्यांनी प्रस्तुत प्रौढ मनोरमा लिहिली आहे भट्टोजीच्या या ग्रंथात त्याची कठोर कर्तव्यनिष्ठा उत्कटतेने प्रगट झालेली आहे त्यांनी प्रस्तुत ग्रंथात काशिका, न्यास, पदमजरी, प्रक्रियाकौमुदी इत्यादि ग्रंथातील अपप्रतिपादनाचा तर समाचार घेतला आहेच पण आपले गुरु दोषश्रीकृष्ण याच्याहि मताचे खडन केले आहे शास्त्रनिष्ठेला अनिरेकी व्यक्तिनिष्ठेचे वसे वावडे असते यांचे भट्टाजीची प्रौढ मनोरमा हे एक उदाहरणच होय

वै रा व वाडेगाववर हेहि न्यायनिष्ठुर व कठोर शास्त्रनिष्ठ होते या ममानघमंस्वामुळे भट्टोजीच्या ग्रंथापडे रा व आवपिले गेले असले तर ते अत्यंत योग्यच होय

भट्टोजीच्या प्रौढ मनोरमेवर अनेक व्याकरणज्ञानी टीकाची झोड उठविली या टीकाकाराच्या मनाचे खडन करणाऱ्या ज्या अनेक टीका प्रौढ मनोरमेवर झाल्या त्यात भट्टोजी दीक्षिताचा नातू, हरि दीक्षित याची शब्दरत्न ही टीका सर्वश्रेष्ठ मानली जाते ही टीका वस्तुतः हरि दीक्षितानी लिहिलेली नसून ती त्याचे विद्यात कीर्ति शिष्य नागोजी भट्ट यांनी लिहिलेली आहे हे आता विद्वानांना मान्य झालेले आहे

व्याकरणशास्त्रावरील या श्रेष्ठ व महत्वाच्या ग्रंथाचा विवरणामक अनुवाद आजवर कोणत्याही भाषेत झालेला नाही या दृष्टीने कं रा व नारायणराव वाडे गावकर यांची कामगिरी केवळ अपूर्व होय त्यांनी केवळ महाराष्ट्र शारदेचे दालनच या आपल्या कृतीने समृद्ध केले असे नव्हे, तर आंतर भारतीय भाषात मराठीला सर्वश्रेष्ठ वैभव प्राप्त करून दिले आहे महाराष्ट्र सारस्वत त्याचे सदैव ऋणी राहिल यात शका नाही

प्रस्तुत ग्रंथाचे तीन खंड कं वाडेगावकर त्याचे ज्येष्ठ चिरजीव श्री. खंडेराव वाडेगावकर यांनी प्रकाशित केले आहेत प्रस्तुत चौथ्या भागापामूनच्या पुढील सर्व भागाच्या प्रकाशनाचे दायित्व श्री वाडेगावकर यांनी करारपत्राने भोसला वेदशास्त्र महाविद्यालयाकडे सोपविले असून महाविद्यालयाच्या संचालन व प्रकाशन विभागाने ते दायित्व संपूर्णपणे स्वीकारले आहे श्री खंडेराव वाडे-

गावकर यानी कै रा व. नारायणराव वाडेगावकर यांच्या सेवेची ही सुसधी महाविद्यालयाला प्राप्त करून दिल्याबद्दल त्यांना मी अतः करणपूर्वक धन्यवाद देतो तसेच त्याचे बंधु व उद्यम प्रसचे सचालक श्री वि ना वाडेगावकर यानी निश्चित कालखंडात ग्रथाचे मुद्रण व अन्य गोष्टी उत्कृष्टपणे करून दिल्याबद्दल सस्था त्याची आभारी आहे

सर्वारम्भास्तडुला प्रस्थमूला " या न्यायानें या ग्रंथप्रकाशनाला आर्थिक सहाय्य लाभले नसते तर हे प्रकाशन कार्य सिद्धीस जाणें दुषंट होते राजसत्तेने अशा महत्कार्याला सहाय्य करण्याची भारताची परंपरा आहे विजयनगरच्या साम्राज्याच्या व शिवछत्रपतींच्या स्वराज्याच्या काळात भारतीय विद्येला आलेला बहर या गोष्टीची साक्ष द्यावयास पुरेसा आहे. शिवछत्रपतींची राज्यमुद्रा महाराष्ट्र राज्यानें स्वीकारलेली आहे छत्रपतींच्या परंपरेचे अभिमानी व " पैशाच्या अभावी शस्त्र-विद्या आणि शास्त्राध्ययन या कार्यांचा अगिकार केलेल्या सस्थाना मी या राज्यात नामशेष होऊ देशार नाही " असे वाणेदार उद्गार काढणारे महाराष्ट्र राज्याचे मुख्य मंत्री श्री यशवतरावजी चव्हाण याना आम्ही सहाय्यार्थ अभ्यर्थना केली या स्वरूपाच्या कार्यांना सजीवन देण्या-साठी मा चव्हाण यानी राज्य सरकारच्या वतीने साहित्य व सस्मृति मंडळाची निर्मिति करून प्रातिवारक पाऊल टाकले आहे या मंडळाच्या द्वारे महाराष्ट्र राज्य सरकारनें

प्रस्तुत ग्रंथाच्या या खडाच्या प्रकाशनासाठी तीन सहस्त्र रुपयाचे अनुदान देऊन आम्हाला अत्यंत ऋणी केले आहे. महाराष्ट्र राज्याचे मुख्य मंत्री माननीय यशवंतराव चव्हाण, वॅ. शेणराव वानखेडे, राज्य सरकारच्या साहित्य व संस्कृति मंडळाचे अध्यक्ष तर्कतीर्थ प. लक्ष्मणशास्त्री जोशी व मंडळाचे अन्य सर्व सदस्य यांचा ऋणनिर्देश करणे आमचे कर्तव्य होय. महाविद्यालयाच्या या स्वरूपाच्या उपक्रमाना त्याचे सदैव सहकार्य असावे अशी आमची अपेक्षा आहे

व्याकरणासारख्या विषयावरील हा ग्रंथ असल्यामुळे तो अत्यंत शुद्ध स्वरूपातच प्रकाशित होणे अगत्याचे होते. त्यादृष्टीने या ग्रंथाची प्रुफे व्याकरण तज्ञाकडून तपासली जाणे आवश्यक होते. महाविद्यालयाच्या सणोधन व प्रकाशन मंडळाचे सन्मान्य सदस्य व विदर्भातील एक विख्यात सशोधक श्री. श. गो. चट्टे, एम्. ए. यानी यावावर्तीत अतिशय कष्ट घेतले व महाविद्यालयाचे कार्यवाह श्री. दादासाहेब चौरीकर यानी त्यांना कष्टपूर्वक सर्व प्रकारचे सहकार्य दिले या दोन व्यक्तींच्या सहकार्याशिवाय ग्रंथप्रकाशन इनके शीघ्र होणे अशक्य होते. त्यामुळे त्यांचा ऋणनिर्देश होणे अत्यावश्यक आहे. प्रस्तुत ग्रंथाच्या प्रकाशन समारंभाला लोकनायक डॉ. मा. श्री. उपाख्य वापूजी अणे यांच्यासारखा भारतीय कीर्तीचा व वैदिक धर्मावर प्रखर निष्ठा आणि भारतीय शास्त्रावर अधिकार असलेला लोकनेता अध्यक्ष म्हणून लाभला हे आमचे सद्भाग्य होय.

महाराष्ट्र सारस्वताचे दालन सर्व दृष्टींनी अत्यंत समृद्ध करणाऱ्या या ग्रंथाचे स्वागत महाराष्ट्रातील साक्षेपी विद्वानांकडून होईल यात शका नाही.

दि. ८ मार्च १९६२ }
फाल्गुन शुद्ध तृतीया }
शके १८८३ }

बालशास्त्री हरदास
अध्यक्ष, भोसला वेदशास्त्र महाविद्यालय
संशोधन, प्रकाशन विभाग, नागपूर

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अथ विसर्गसन्धिप्रकरणम् ॥

मनोरमा— शर्परे सत्वादेरयमपवादः । यदि तु शर्परे नैत्येवोच्येत तर्हि प्रकृते सत्त्वे निषिद्धेऽपि कुप्बो० ५०० षी स्याताम् । वासः क्षीमम्, अद्भिः प्लातमिति । विसर्जनीयवचनात् विकारमात्र आध्याते इत्याशयेनाह—न त्वन्यदिति । तत्रेव स्फुटयति । इहेति ॥

‘शर्परे विसर्जनीय’ सू १५० ह सूत्र सत्त्वं इत्यादिकाचे, म्हणजे ‘विसर्जनीयस्य स’ सू १३८ या सूत्राने होणाऱ्या सत्त्वाचे व तसेच ‘कुप्बो ५०० षी च’ सू १४२ या सूत्राने होणाऱ्या जिह्वा-मूलीय व उपध्मानीय याचे, अपवादक आहे (‘शर्परे विसर्जनीय’ अस सूत्र न करिता त्या ऐवजी पाणिनीने) ‘शर्परे न’ असेच सूत्र पठित केले असते तर, जरी (‘विसर्जनीयस्य स’ या सूत्राने होणाऱ्या व त्या सूत्रात) प्रकृत असलेल्या सत्त्वाचा निषेध झाला असता तरी, ‘वासः क्षीमम् अद्भिः प्लातम्’ या स्थली (विसर्गपुढे शर्परे ‘क्षम्’ अमल्यामुळे, ‘कुप्बो’ या सूत्राने विसर्गचे जागी) जिह्वामूलीय व उपध्मानीय आदेश अनुक्रमे झाले असते परंतु प्रकृत सूत्रात ‘विसर्जनीय’ ह पद घातले असल्यामुळे, म्हणजे ‘शर्परे विसर्जनीय’ अस प्रकृत सूत्र पठित केले असल्यामुळे, विसर्गचे जागी कोणत्याही प्रकारचा विकार—आदेश—होण्याचा बाध होतो, म्हणजे विसर्गचे जागी इतर कोणताही आदेश न होता विसर्ग विसर्गरूपानेच कायम राहतो, आणि हा आशय मनात धरूनच प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत ‘न त्वन्यत्’ असे म्हटले आहे व याचेच स्पष्टीकरण ‘इह यथायथं सत्त्वं जिह्वामूलीयश्च न’ या कौमुदीतील पुढील पक्वीत केले आहे (‘वासः क्षीमम्’ या स्थली विसर्गपुढे वकार अमल्यामुळे ‘कुप्बो’ या सूत्राने विसर्गचे जागी जिह्वामूलीयाची प्राप्ति होते आणि

अद्भि 'प्सातम्' या स्थली विसर्गपुढें पकार असल्यामुळें विसर्गाचे जागी उपध्मानीयाची प्राप्ति होते, व तसेच ककार व पकार हे 'खर्' असल्यामुळें या दोन्ही स्थली 'विसर्जनीयस्य स' या सूत्रानें सत्वाची प्राप्ति होते परंतु वरील दोन्ही उदाहरणात ककार व पकार या 'खर्' पुढें अनुन्मं असणारे पकार व मकार हे 'शर्' असल्यामुळें व प्रकृत सूत्रात 'विसर्जनीय' हें पद मुद्दाम घातले असल्यामुळें, विसर्गाचे जागी इतर कोणताहि आदेश न होता विसर्गच झाला आहे, म्हणजे विसर्ग विसर्गरूपानेंच कायम राहिला आहे 'इह यथाययम्' इत्यादि जी पक्ति प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत दिली आहे ती 'क खर्' व 'घनाघन क्षोभण' या उदाहरणासंबंधानें लिहिली आहे प्रथम उदाहरणात सत्वाची प्राप्ति अमून द्वितीय उदाहरणात जिह्वामूलीयाची प्राप्ति आहे पण त्या उदाहरणात 'खर शर्पर' असल्यामुळें सत्व व जिह्वामूलीय न होता. विसर्ग विसर्गरूपानेंच कायम राहतो)

शब्दरत्न-नेत्येवोच्येतेति । "कुप्यो" इत्यत्रापि चेन सत्त्व नेत्ये-
यानुश्रुत्यमिति भाव । स्यातामिति । सत्वनिषेधे "खरवसानयोः"
इति विहितविसर्गस्य सत्त्वादिति भाव । विकारमात्रमिति ।
तत्त्वमप्यप्युच्यतेन सत्यैव प्रत्यापत्तावपि न ताविति भाव ।
एतेनेतद्विहितस्य स्थानेऽपि तो स्याताम् । किं चास्त्येव तो स्याता
"खरवसानयोः -" इति विहितस्य त्वेतयोरसिद्धत्वात् "विसर्ज-
नीयस्य" इति सत्वमेव स्यादित्यणस्तम् । अर्थाधिकारेण "खरव-
सानयोः" इति विहितविसर्गस्यैवातिदेशाच्च । विसर्जनीयस्य
सोऽशर्पर इति तु न सूत्रं दृढम् । "वा शरि" इत्यनेन सत्वस्य
विकल्पेन सिद्धावपि "कुप्यो." इत्यत्राशर्परे इत्यनुश्रुत्या तयोः शर्परे-
ऽप्रयुक्तावपि "कुप्यो -" इति सूत्रे चादिसर्गस्याभावापत्तेः ॥

('शर्परे विसर्जनीय' अमे भूत पठित न करिता त्या ऐवजी पाणिनीने) 'शर्परे न' असे सूत्र पठित केले असने तर, 'कुप्यो.' या

पुढील सूत्रात देखील त्या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या 'च' या पदानें प्रकृत सूत्रातील 'न = सत्व न' याचेच अनुकर्षण झाले असतें असा दक्षिताच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे ('विसर्जनीयस्य स =' या सूत्राच्या लगेच पुढें 'शर्परे विसर्जनीय' ह प्रकृत सूत्र अष्टाध्यायीत पठित केले आहे व जर 'शर्परे न' असे प्रकृत सूत्र पठित केले असते तर त्या सूत्राचा 'शर्परे स न' असा अर्थ झाला असता आणि त्यामुळें 'कुप्वो ऽक ऽ पो च' या पुढील सूत्रातील 'च' नें 'स न = सत्व न' याच अनुकर्षण झाले असते व त्यामुळें 'कुप्वो' या सूत्रानें जरी मरवाचा निषेध झाला असता व विसर्गचे जागी जिह्वामूलीय व उपध्मानीय आदेश झाले असने तरी, त्या सूत्रातील 'च' नें, प्रकृत सूत्रातून 'विसर्जनीय' ह पद गाळल्यानें, त्या पदाचे अनुकर्षण होऊ शकल नसने व त्यामुळें विसर्गचे जागी विसर्गरूप पाक्षिक आदेशाची प्राप्ति झाली नसती ही आपत्ति टाळण्याकरिता देखील प्रकृत सूत्रात 'विसर्जनीय' या पदाचे मुद्दाम ग्रहण केले आहे व तसे ग्रहण केले असल्यामुळें, 'कुप्वो' या सूत्रातील 'च' या पदानें त्या सूत्रात विसर्जनीयाचे अनुकर्षण होत आणि त्यामुळें त्या सूत्रानें विसर्गचे जागी विकल्पेंकरून विसर्ग देखील होतो) 'सत्वे निषिद्धेऽपि कुप्वा ऽक ऽ पो स्याताम्' असे जें मनोरमंत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, ('शर्परे न' असे जर प्रकृत सूत्र पठित केले असते तर 'विसर्जनीयस्य स' सू १३८ या सूत्रानें होणाऱ्या) सत्वाचा जरी निषेध झाला असता तरी, 'खरवसानयोर्विसर्जनीय' सू ७६ या सूत्रानें हाणारा विसर्ग (सकारादेशाच्या अभावामुळें) विद्यमान राहत असल्यामुळें, त्या विसर्गचे जागी जिह्वामूलीय व उपध्मानीय आदेश होण्याची आपत्ति आली अमती, (कारण 'शर्परे न' अस सूत्र केल्यानें 'न' या पदाचा 'सत्व न' एवढाच अर्थ झाला असता व 'कुप्वो' या पुढील सूत्रानें विसर्गचे जागी जी जिह्वामूलीय व उपध्मानीय या आदेशाची प्राप्ति आहे त्याची निवृत्ति झाली नसती व त्यामुळें विसर्गचे जागी ते आदेश होण्याची

आपत्ति आली असती ही आपत्ति टाळण्याकरिता देखील प्रकृत सूत्रात
 'विसर्जनीय' या पदाचे मुद्दाम ग्रहण केले आहे) आणि जरी प्रकृत
 सूत्राने 'खरवसानयोर्विसर्जनीय' या सूत्राने होणाऱ्या विसर्गाचीच
 प्रत्यापत्ति-पुनः प्राप्ति-होते तरी, प्रकृत सूत्रात 'विसर्जनीय' या पदाचे
 ग्रहण केले असल्यामुळे त्या ग्रहणसामर्थ्याने त्या विसर्गाचे जागी (जसा
 सकारादेश होत नाही त्याच प्रमाणे) जिष्ठामूलीय व उपध्मानीय
 हे आदेश देखील होत नाहीत (व विसर्ग विसर्गरूपानेच कायम
 राहतो) असा मनोरमंतील विकारमात्र बाध्यते' या पदाचा
 भावार्थ आहे (शब्दरत्नातील 'प्रत्यापत्तावपि' या पदाचा भ्रैरवीत
 'प्राप्तस्य विकारस्य निरसनपूर्वकस्वस्वरूपावस्थानेऽपि' असा अर्थ दिला
 आहे आता शकाकार अशी शका करतो की,) 'शर्परे विसर्जनीय
 या प्रकृत सूत्राने होणाऱ्या विसर्गाचे जागा देखील 'कुप्पो' या सूत्राने
 होणारे जिष्ठामूलीय व उपध्मानीय हे आदेश होण्याची प्राप्ति आहे
 आणखी अस की, 'शर्परे विसर्जनीय' या सूत्राने होणाऱ्या विसर्गाचेच
 जागी जिष्ठामूलीय व उपध्मानीय हे आदेश होऊ शकतात 'खरव-
 सानयोर्विसर्जनीय' या सूत्राने होणाऱ्या विसर्गाचे जागी ते आदेश
 होऊ शकत नाहीत, कारण 'विसर्जनीयस्य स' या त्रैपादिक पूर्व
 मूत्राच्या दृष्टीने 'कुप्पो' हे त्रैपादिक पर मूत्र असिद्ध असल्यामुळे
 ('खरवसानयोर्विसर्जनीय' या सूत्राने होणाऱ्या विसर्गाचे जागी 'विसर्जनीयस्य
 स' या मूत्राने होणारा) सकारादेशच होऊ शकतो पण (शब्दरत्न-
 कार ग्रहणात की) 'विकारमात्र बाध्यते' असे जे मनोरमंतेत विवेचन
 केले आहे त्यावरून शकाकाराने केलेली शका चूक ठरते
 ('खरवसानयोर्विसर्जनीय' ८ ३ १५ या मूत्रानंतर 'विसर्ज-
 नीयस्य स' ८ ३ ३४ हे मूत्र पठित असून त्यानंतर 'शर्परे
 विसर्जनीय' ८ ३ ३५ हे मूत्र पठित आहे व त्याच्याहि पुढे
 'कुप्पो' ८ ३ ३७ हे मूत्र पठित आहे असा या त्रैपादिक मूत्राचा
 अष्टाध्यायीत पाठक्रम असल्यामुळे व 'पूर्वशासिद्धम्' हे वचन
 असल्यामुळे शकाकार असे म्हणतो की, 'खरवसानयोर्विसर्जनीय' या मूत्राने

होणान्या विसर्गचि सत्वच होऊ शकते व त्या विसर्गचि जागी जिह्वामूलीय व उपध्मानीय हे आदेश होऊ शकत नाहीत, कारण 'विसर्जनीयस्य स' या पूर्व सूत्राच्या दृष्टीने 'कुप्पो' हे परमूत्र असिद्ध आहे आणि म्हणून ते त्रैपादिक परमूत्र सत्वकार्याचा बाध करू शकत नाही व स्वतः प्रवृत्त होऊ शकत नाही पण 'विसर्जनीयस्य स' या पूर्वत्रैपादिक सूत्राच्या दृष्टीने 'शपरे विसर्जनीय' या त्रैपादिक परमूत्राने होणारा विसर्ग असिद्ध ठरत असल्यामुळे व तो विसर्ग झालाच नाही असे मानावे लागत असल्यामुळे, त्या विसर्गचि त्या पूर्व त्रैपादिक सूत्राने होणारे सत्व होऊ शकत नाही व 'कुप्पो' या पर त्रैपादिक मूत्राने होणारे जिह्वामूलीय व उपध्मानीय हे आदेशच त्या विसर्गचि जागी होऊ शकतात म्हणून 'विकारमात्र बाध्यते' असे जे दीक्षितानी मनोरमेंत म्हटले आहे ते बरोबर नाही व वास्तविक प्रकृत सूत्राने होणाऱ्या विसर्गचि जागी केवळ सकारादेश होऊ शकत नाही, पण जिह्वामूलीय व उपध्मानीय हे आदेश होण्यात काही प्रत्यबाध येत नाही या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, 'विकारमात्र बाध्यते' असे मनोरमेंत सिद्ध करून दाखविले असल्यामुळे बरील शका चूक ठरते दीक्षितानी जसा प्रकृत सूत्राचा 'शपरे खरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव नत्वन्यत' असा अर्थ केला आहे तसाच अर्थ काशिकाकार व प्रक्रिया-कौमुदीकार यांनी देखील केला आहे व काशिकेत तर 'नेति वक्तव्ये विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशविधान विकारनिवृत्त्यर्थम् । तेन जिह्वामूलीयोपध्मानीयो न भवत' असे स्पष्ट म्हटले आहे काशिकाकार, प्रक्रियाकौमुदीकार व दीक्षित यांनी प्रकृत सूत्राचा वरप्रमाणे जो अर्थ केला आहे तसा अर्थ करण्याचे कारण हे की, 'विसर्जनीयस्य स' या पूर्वसूत्रातून 'विसर्जनीयस्य' हे पद प्रकृत सूत्रात अनुवृत्त होत असून 'विसर्जनीय' हे पद या सूत्रात विधेयासामर्थ्ये घातले असल्यामुळे, 'शपरे खरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीय' असा प्रकृत सूत्राचा अर्थ होतो पण विसर्गचि जागी विसर्ग होतो असे विधान

करणे निष्फळ असल्यामुळे, या अर्थातून 'विसर्जनीयस्य विसर्जनीयः एव भवति न त्वन्यत्' असा अर्थ निष्पन्न होतो व त्यामुळे, प्रकृत सूत्र 'विसर्जनीयस्य स.' या सूत्राने होणाऱ्या सत्वाचे व तसेच 'कुप्पो' या सूत्राने होणाऱ्या जिह्वामूलीय व उपध्मानीय या आदेशाचे अपवादक ठरते म्हणून अपवादत्वाचा विचार न करिता सूत्राचा केवळ पूर्वपरभाव मनात धरून शकाकाराने जी शका केली आहे ती अयोग्य ठरते व अपवादत्वामुळे जिह्वामूलीय व उपध्मानीय या आदेशाचा वाप होत असल्यामुळे, प्रकृत सूत्राने होणाऱ्या विसर्गाचे जागी ते आदेश मुळीच होऊ शकत नाहीत व प्रकृत सूत्रातील 'विसर्जनीयः' या पदाच्या सामर्थ्याने विसर्ग विसर्गरूपानेच कायम राहतो असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे. शब्दाधिकार मानण्यास कोणतेहि प्रमाण नसल्यामुळे) अर्थाधिकार मानल्याने, 'खरवसानयो' सू ७६ या सूत्राने होणाऱ्या विसर्गाचाच ('कुप्पो' या सूत्रात) अतिदेश केला आहे हे सिद्ध होते, म्हणजे 'कुप्पो' सू १४२ या सूत्राने ज्या विसर्गाचे जागी जिह्वामूलीय व उपध्मानीय आदेश होण्याचे विधान केले आहे तो विसर्ग 'खरवसानयो' या सूत्रानेच होणारा विसर्ग आहे हे स्पष्ट होणे, (कारण प्रकृत सूत्रात विसर्ग होण्याचे वास्तविक विधान केले नसून विसर्ग विसर्गरूपानेच कायम राहतो याचे विधान केले आहे व 'खरवसानयो.' या सूत्रानेच विसर्ग होण्याचे विधान केले आहे. म्हणून त्या सूत्राने होणाऱ्या विसर्गाचे जागीच 'कुप्पो' या सूत्राने होणारे जिह्वामूलीय व उपध्मानीय आदेश होऊ शकतात. त्यामुळे प्रकृत सूत्राने होणाऱ्या विसर्गाचे जागी जिह्वामूलीय व उपध्मानीय आदेश होऊ शकतात असे जे अप्रमाण शब्दाधिकार मानून शकाकाराने म्हणते आहे ते चुक ठरते. कारण जेथे दृढ प्रमाण उपलब्ध आहे तेथेच शब्दाधिकार मानता येऊ शकतो व प्रकृत स्थाने तसे कोणतेहि प्रमाण उपलब्ध नसल्यामुळे अर्थाधिकारानुरोधानेच सूत्रार्थ योग्य आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे)

‘विसर्जनीयस्य सोऽक्षरं’ अमे (‘विसर्जनीयस्य स’ व प्रवृत्त सूत्र या दोन मूत्रा ऐवजी पाणिनीनें एकच) मूत्र पठित केले नाही तसे मूत्र पठित केले असते तर, जरी ‘वा क्षरि’ मू. १५१ या मूत्रानें विसर्गचि जागी विकल्पेकरून सकार व विसर्ग झाला अमता व तसेच ‘कुप्चो’ या मूत्रात ‘अक्षरं’ या पदाची अनुवृत्ति केल्यानें, ‘क्षरं स्र’ पुढें आला असता विसर्गचि जागी जिह्वामूलीय व उपध्मानीय आदेश झाले नसते तरी, ‘कुप्चो’ या मूत्रातील ‘च’ या पदानें (‘अक्षरं’ या पदाचेच अनुकर्षण झाले असने व वर मुचविलेल्या मूत्रात ‘विसर्जनीय’ या पदाच्या अभावामुळे विसर्गचि अनुकर्षण झाले नसते) व त्यामुळे विसर्गचि जागी विकल्पेकरून विसर्गरूप आदेश न होण्याची आपत्ति आली असती (साराश वर मागितल्याप्रमाणे एकच मूत्र पठित केले असतें तर त्या मूत्रात ‘विसर्जनीयः’ हे पद नमल्यामुळे, विसर्गपुढें ‘अक्षरं स्र’ आला असता विसर्गचि जागी ‘कुप्चो’ या मूत्रानें जिह्वामूलीय व उपध्मानीय हेच आदेश झाले असते व विकल्पेकरून जो विसर्गरूप आदेश होणें इष्ट आहे तो आदेश मुळीच होऊ शकला नसता ही आपत्ति टाळण्याकरिता ‘विसर्जनीयस्य स.’ व ‘क्षरं विसर्जनीय’ अशी दोन भिन्न मूत्रें पाणिनीनें केली आहेत व तशीं सूत्रें केली असल्यामुळे ‘कुप्चो’ या मूत्रातील ‘च’ या पदानें ‘क्षरं विसर्जनीय’ या मूत्रातील ‘विसर्जनीय.’ हें पद अनुकृष्ट होते आणि त्यामुळे ‘कुप्चोः’ या मूत्रानें विसर्गचि जागी विकल्पेकरून विसर्गरूप आदेश देखील होतो असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे)

मनोरमा — सोऽपदादौ ॥ अपदाद्योरिति । सूत्रे तु ध्यत्ययेर्न कश्चनम् । यदि तु स्र विशेष्यतेऽपदादौ खरीति तदा यथाश्रुतं साधु । किं तु ‘क्षरि’ इति मण्डूकप्लुत्याऽनुवर्त्यमिति व्लेशः । न चानुवर्तेरुत्तरप्राप्यावश्यकता । खरं विना विसर्गस्य दुर्लभत्वेन तदनुवर्तेरनिष्फलत्वात् । पाशकल्पककाम्येऽप्यिति वृत्तिः ।

सम्भवप्रदर्शनमेतन्न तु परिगणनम् । अन्यस्यासम्भवात् । प्रातः कल्प-
मिति । अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि प्रातःशब्दस्येह धृतिविषये
शक्तिमत्परत्वम् । दोषाभूतमहः, दिवाभूता रात्रिरिति वत् । गोः
काम्यतीति । इह “इण षः” इति यत् न । तत्रापि “काम्ये रोरेव”
इत्यस्यानुवृत्तेः । यदि तु तत्रंवेद पठ्येत तर्हि यत्त्वमात्रप्रतिषेधेऽपि
पूर्वेण सप्तक स्यात् ॥

(‘सोऽपदादौ’ सू १५२ या सूत्रात् ‘कुप्पो’ या पूर्व सूत्रात्
‘कुप्पो’ या द्विवचनात् पदाची अनुवृत्ति होत असल्यामुळे आणि
त्या अनुवृत्त पदाचे प्रकृत सूत्रातील ‘अपदादौ’ हें पद विशेषण होत
असल्यामुळे, कौमुदीत ‘अपदादौ’ याचा ‘अपदादौ’ असा द्विवचना-
मध्ये विपरिणाम केला आहे, कारण विशेष्य द्विवचनान्त असल्यामुळे
त्याचे विशेषण देखील द्विवचनान्त असले पाहिजे म्हणून वास्तविक
पाणिनीने ‘सोऽपदादौ’ असे प्रकृत सूत्र पठित करावयास पाहिजे
होते पण ‘छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति’ असे भाष्यवचन असल्यामुळे व
‘व्यत्ययो बहुलम्’ सू. ३४३३ असे सूत्र असल्यामुळे) प्रकृत सूत्रात
द्विवचनाचे आगी एकवचनाचा प्रयोग व्यत्ययाने—वचनात् फरक
कलन—केला आहे. जर (‘खरवसानयोर्विसर्जनीय’ या पूर्व सूत्रातून
जशी ‘विसर्जनीयस्य स’ व ‘शर्परे विसर्जनीय’ या सूत्रात ‘खरि’ या
पदाची मण्डूकप्लुतीने अनुवृत्ति केली आहे तशी प्रकृत सूत्रात)
‘खरि’ या पदाची अनुवृत्ति केली व त्या अनुवृत्त ‘खरि’ या पदाचे
‘अपदादौ’ हे विशेषण मानून ‘अपदादौ खरि’ असा अन्वय केला तर
प्रकृत सूत्रातील ‘अपदादौ’ हा एकवचनाचा प्रयोग साधु ठरतो. परंतु
तसे केल्यास प्रकृत सूत्रात ‘खरि’ या पदाची मण्डूकप्लुतीने अनुवृत्ति
करावी लागते व तशा तऱ्हेची अनुवृत्ति करण्यात क्लेश—दोष—होतो.
(प्रकृत सूत्राच्या पुढील सूत्रात ‘खरि’ या पदाच्या अनुवृत्तीची
आवश्यकता असती तर प्रकृत सूत्रात त्या पदाची मण्डूकप्लुतीने अनु-
वृत्तिकरणे क्षम्य झाले असते परंतु) उत्तर सूत्रात ‘खरि’ या पदाची
अनुवृत्ति करणे आवश्यक नाही (कारण उत्तर सूत्रात विसर्गाला

कार्यं होणे सांगितले आहे व) 'खर्' पुढे असल्याशिवाय विसर्ग होऊच शकत नसल्यामुळे, उत्तर सूत्रात 'खरि' या पदाची अनुवृत्ति करणे व्यर्थ ठरते (म्हणून तशी दोषयुक्त मण्डूकप्लुतीने अनुवृत्ति न करिता कीमुदीत जसा एकवचनाचा व्यत्यय करून प्रकृत मूनाचा अर्थ केला आहे तसेच करणे योग्य आहे असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे या पक्तीचे अधिक विवरण शब्दरत्नात करण्यात येईल) 'पाशकल्पककाम्येषु' (ह् वातिक नमून) काशिकाकाराची वृत्ति आहे (कारण असे वातिक भाष्यात पठित नाही) तसेच हे परिगणन नव्ह, पण हेच प्रत्यय पुढे येण्याचा संभव आहे असे या वचनात प्रदर्शित केले आहे, कारण या चार प्रत्ययाखेरीज दुसरा काणताहि (ककाराने किंवा पकाराने सुरु होणारा) प्रत्यय पुढे येण संभवत नाही (जर या चार प्रत्ययाखेरीज ककाराने किंवा पकाराने सुरु हाणारे इतर प्रत्यय पुढे येण संभवनीय असणे तर परिगणन करणे आवश्यक ठरले असते आणि तशा स्थितीतच 'पाशकल्पककाम्येषु' हे वाशिकेतील वचन परिगणन मानता आले असत) 'प्रात कल्पम्' या उदाहरणातील 'प्रात' ह् अयम जरी अधिकरणशक्तिप्रधान, म्हणजे 'प्रात काले' या सप्तम्यर्थाचा वाचक आहे तरी, 'प्रात कल्पम्' या शब्दाची वृत्ति करतेवेळी ('प्रातः' हा शब्द अधिकरणार्थक-सप्तम्यर्थाचा वाचक-न मानता कालवाचक, म्हणजे 'प्रात काल' या अर्थाचा वाचक, मानल्याने व अशा रीतीने त्यान समस्यमान हाण्याची) शक्ति आहे अम मानल्याने वृत्ति करता येते ('ईषदसमाप्ता कल्पव्यदेशीयर' सू २०२२ या सूत्राने 'प्रातर्' या अव्ययाहून 'कल्पप्' प्रत्यय झाला आहे व 'खरव-सानयो' सू ७६ या सूत्राने 'प्रातर्' यातील अन्त्यरेफाचा विसर्ग होऊन 'प्रात कल्पम्' ह् रूप सिद्ध झाले आहे आणि 'ईषदसमाप्तः प्रात काल प्रात कल्पम्' अशी या शब्दाची वृत्ति आहे 'कल्पप्' प्रत्यय लावतेवेळी 'प्रात' हा शब्द अधिकरणार्थाचा-सप्तम्यर्थाचा-वाचक मानल्यास, वर सामानाधिकरण्याने केलेली इष्ट वृत्ति होऊ शकणार

नाही म्हणून तो शब्द 'प्रातःकाल' या कालरूप अर्थाचा वाचक मानणे आवश्यक आहे या स्थली 'प्रातः' हे अव्यय असल्यामुळे व 'अनव्ययस्येति वाच्यम्' हे वार्तिक असल्यामुळे, प्रकृत सूत्राने प्राप्त होणारे विसर्गचे सत्व झाले नाही) 'दोषाभूतमह, दिवाभूता रात्रि' या स्थली जशी वृत्ति केली जाते, म्हणजे जरी 'दोषा' व 'दिवा' ही अधिकरणशक्तिप्रधान अव्ययें असून देखील वृत्ति करते-वेली ते कालार्थाचे वाचक होतात, तशीच 'प्रातःकल्पम्' या स्थली वृत्ति वेली पाहिजे 'गी काम्यति' या उदाहरणात 'इण प' सू १५३ या सूत्राने होणारे विसर्गचे पत्व होत नाही, कारण त्या सूत्रात देखील 'काम्ये रोरेव' या वार्तिकाची अनुवृत्ति आहे ('गृ निगरणे' या घातूहून विवप् प्रत्यय केला असता 'ऋत इडातो' सू २३९० या सूत्राने घातूतील ऋकाराचा इकार होऊन व 'उरण-रपर' सू ७० या सूत्राने त्या इकारापुढे रकार होऊन 'गिर्' असे रूप झाल्यावर 'गिरमात्मन इच्छति' या बर्धामध्ये 'काम्यञ्च' सू २५६३ या सूत्राने काम्यच् प्रत्यय होऊन व 'बोहपघाया दीर्घ इव' सू ४३३ या सूत्राने उपधेतील इकार दीर्घ होऊन आणि 'खरवसानयो' सू ७६ या सूत्राने 'गीर्' यातील अन्त्यरेफाचा विसर्ग होऊन 'गी काम्यति' हे रूप सिद्ध होते या उदाहरणात झालेल्या विसर्गापूर्वी जरी 'ई' हा 'इण्' आहे व त्या विसर्गापुढे षकार आहे तरी तो विसर्ग दन्वानिक नसून 'गीर्' यातील रेफाचे जागी झालेला विसर्ग असल्यामुळे व 'काम्ये रोरेव' हे प्रकृत सूत्रावर पठित केलेले वार्तिक 'इण प' या सूत्रात अनुवृत्त होत असल्यामुळे, येथे विसर्गचे पत्व झाले नाही) जर 'काम्ये रोरेव' हे वार्तिक (प्रवृत्त सूत्रात पठित न करिता) 'इण प' या उत्तर सूत्रातच पठित केले असते तर, जरी केवळ पत्वाचा प्रतिषेध झाला असता तरी ('सोऽपदादौ' या प्रवृत्त) पूर्वं सूत्राने विसर्गचे सत्व होण्याची आपत्ति आली असती (ही आपत्ति टाळण्याकरिताच ते वार्तिक वार्तिककाराने 'सोऽपदादौ' या प्रकृत पूर्वं सूत्रात पठित केले आहे

आणि त्यामुळे 'गी काम्यति' या स्थली विसर्गचि सत्व देखील होत नाही. तें वार्तिक 'इण. पः' या उत्तर सूत्रात अनुवृत्त होत असल्यामुळे वरील उदाहरणात विसर्गचि पत्व देखील होत नाही हे वर सांगितलेच आहे.)

शब्दरत्न—व्यत्ययेनेति । सौत्रत्वादिति भावः । इति व्लेश इति । किं च पुस्तरेत्यादी यत्वादिबाराणाम् "कुप्वोः" इत्यनुवर्त्य तदन्तर्गते क्षरीति व्याख्याने सुतरां व्लेश इत्यपि बोद्धव्यम् । अन्यस्यासम्भवादिति । अयं भावः । अपदे, इत्येव "कुप्वोः" इत्यनुवर्त्य "यस्मिन्विधिः—" इति परिभाषया कपवर्गादी अपदे इत्यर्थेन सिद्धे आदिग्रहणमपदस्यैवादिरित्ययंलाभार्थम् । तेनोरः कायनीति विग्रहे सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासेऽप्युरःकेनेत्यादी न सत्त्वम् । आदिग्रहणसामर्थ्येन सत्त्वस्यावधारणेन च पदरवयोग्यप्रातिपदिकानवयवस्यैव ग्रहणादिति । शक्तिमत्परत्वमिति । अव्ययत्वं तु भूतपूर्वंगत्या बोद्धव्यमिति भावः । परत्वं नेति । सत्त्वं नेत्यपि बोद्धव्यम् । सत्रापि—परत्वं विधावपि । एवं चात्र पाठात्तत्रानुवृत्तेऽचोभयमपि नेति बोद्धव्यम् ॥

'व्यत्ययेनैकवचनम्' अमे जें मनोरमेंत म्हटले आहे त्याचे कारण हें की, ('अपदादी' हा) मौत्र प्रयोग, म्हणजेच 'छन्दोवत् सूत्राणि भवन्ति' या भाष्यवचनान्वये छन्दस प्रयोग आहे. प्रवृत्त सूत्रान ('स्वरसप्तानयोः' या सूत्रांतून) 'क्षरि' या पदाची मण्डूक-प्लुमीने अनुवृत्ति करण्यात व्लेश-दोष-तर आहेच, पण त्याशिवाय 'पुस्तरा' इत्यादि स्थली ('इणः पः' मू. १५३ या सूत्रानें होणाऱ्या) यत्वाचे निवारण करण्याकरिता त्या सूत्रांत ('कुप्वोः' या पूर्वं सूत्रांतून) 'कुप्वो.' या पदाची अनुवृत्ति करणे आवश्यक आहे. (त्यामुळे त्या सूत्रापूर्वी पठित अमलेच्या ग्रहण सूत्रात देखील 'कुप्वोः' या पदाची अनुवृत्ति करणे आवश्यक आहे प्रवृत्त सूत्रात 'कुप्वोः' या पदाची अनुवृत्ति न केल्यास, 'इणः पः' या पुढील सूत्रांत त्या पदाची मण्डूकप्लुमीने अनुवृत्ति करण्याचा दोष येईल,)

व तशी अनुवृत्ति करून पुन्हा प्रकृत सूत्रात 'खरि' या पदाची अनुवृत्ति करणे आणि कवर्गात व पवर्गात अन्तर्भूत असलेलाच अपदादि-पदाचा आदि नसणारा - 'खर्' विसर्गापुढे आला असता विसर्गाचे सत्व होते असा प्रकृत सूत्राचा अर्थ करणे यात अधिकच क्लेश आहेत ('कुप्वो' या सूत्रातील 'कुप्वो' ही ओपश्लेषिक सप्तमी आहे व जर 'कुप्वो' आणि 'खरि' या दोन्ही पदाची प्रकृत सूत्रात अनुवृत्ति केली तर प्रकृत सूत्रात 'कुप्वो' ही निर्धारणे सप्तमी मानावी लागेल, म्हणजे 'कवर्गातील व पवर्गातील 'खर्' पुढे असताच असा निर्धारणरूप अर्थ करावा लागेल, व असे करण्यात अधिकच क्लेश आहेत हे उघड आहे. सारांश प्रकृत सूत्रात 'खरि' या पदाची अनुवृत्ति न करिता 'कुप्वो' या पदाची अनुवृत्ति केल्यानेच इष्टसिद्धि होऊ शकत असल्यामुळे व 'खरि' या पदाची देखील त्याशिवाय अनुवृत्ति केल्याने तोच अर्थ निष्पन्न होत असल्यामुळे, 'खरि' या पदाची प्रकृत सूत्रात मण्डूकप्लुतीने अनुवृत्ति करणे जशी वर सांगितल्याप्रमाणे दोषयुक्त ठरते तशीच ती व्यर्थ देखील ठरते, कारण 'खर्' पुढे असल्याशिवाय विसर्ग उपलब्धच होऊ शकत नाही आणि ज्याअर्थी प्रकृत सूत्राने विसर्गाचे सत्व आणि 'इण प' या पुढील सूत्राने विसर्गाचे पत्व होणे सांगितले आहे त्याअर्थी त्या विसर्गापुढे 'खर्' असलाच पाहिजे हे आपोआपच सिद्ध होते व त्यामुळे त्या दोन्ही सूत्रात 'खरि' या पदाची अनुवृत्ति करण्याची काहीच आवश्यकता नाही व 'कुप्वो' एवढ्याच पदाची अनुवृत्ति करणे आवश्यक व योग्य आहे आणि तशी अनुवृत्ति केल्याने 'पूस्तरा' या स्थली 'इण प' या सूत्राने होणाऱ्या पत्वाचे निवारण होते. 'इयमनयोर्नितिशयेन पू पूस्तरा' अशी 'पूस्तरा' या शब्दाची वृत्ति आहे या स्थली 'पूर' या शब्दाहून 'द्विवचनविभ्रज्योपपदे तरवीयमुनौ' सू. २००५ या सूत्राने 'तरप्' प्रत्यय होऊन नंतर 'टाप् = आ' हा स्त्रीत्वबोधक प्रत्यय आला आहे 'पूर तरप् टाप्' अशा स्थितीत 'पूर' या

पदाच्या अन्ती रेफ असून त्या रेफापुढे तकार हा 'खर्' असल्यामुळे, 'खरवसानयो' सू ७६ या सूत्राने त्या रेफाचा विसर्ग होऊन व नंतर 'विसर्जनीयस्य स' सू १३८ या सूत्राने विसर्गाचा सकार होऊन 'पूस्तरा' असे रूप सिद्ध होते जर 'इण प' या सूत्रात 'कुप्वो' या पदाची अनुवृत्ति न करता 'सरि' या पदाची अनुवृत्ति केली असती तर, वरील उदाहरणात 'ऊ' या 'इण्' पुढे विसर्ग असून त्या विसर्गापुढे तकार हा 'खर्' असल्यामुळे, विसर्गाचे पत्व झाले असते व 'पूस्तरा' असे इष्ट रूप सिद्ध न होता 'पूपटरा' असे अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति आली असती पण त्या सूत्रात 'कुप्वो' या सूत्रातून 'कुप्वो' या पदाची अनुवृत्ति केल्याने वरील उदाहरणात विसर्गापुढे कवर्गातील किंवा पवर्गातील वर्ण नसून तकार असल्यामुळे ती आपत्ति टळते आणि त्या सूत्रात 'कुप्वो' या पदाची मण्डूकप्लुतीने अनुवृत्ति करण्याचा दोष न यावा यावरिता, त्या सूत्राच्या व 'कुप्वो' या सूत्राच्या मध्ये जें प्रकृत सूत्र पठित आहे त्या प्रकृत सूत्रात देखील 'कुप्वो' या पदाची अनुवृत्ति मानणे आवश्यक आहे व ती मानल्याने पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे प्रकृत सूत्रात व 'इण प' या सूत्रात 'सरि' या पदाची पुन्हा अनुवृत्ति करण्याची काही गरज राहत नाही, कारण जरी कवर्गातील व पवर्गातील प्रथम दोनच वर्ण 'खर्' असून बाकीचे तीन वर्ण 'अखर्' आहेत तरी, त्या 'अखर्' वर्णापूर्वी विसर्ग येणे शक्य नसून त्या दोन वर्गातील 'खर्' वर्णापूर्वीच तो येणे शक्य असल्यामुळे, वरील दोन सूत्रात 'कुप्वो' या पदाची अनुवृत्ति केल्यावर पुन्हा 'सरि' या पदाची अनुवृत्ति करणे व्यर्थ आहे असा दाख-
रतपाराच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे) 'अन्यम्यासम्भवात्' अमे जें मनोरमेत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, 'मोऽपदे' अमे जरी प्रकृत सूत्र पठित केले असते तरी त्या सूत्रात 'कुप्वो' या पदाची अनुवृत्ति केल्याने, 'यस्मिन्विधिस्तदादाव्ग्रहणे'—परि ३३—या परिभाषान्वये 'कुप्वो' या पदाचा 'कपवर्गादो' अमा

अर्थ झाला असता व 'वपवर्गादी अपदे परे सति विसर्जनोपस्य स
 स्थान' असा त्या मूत्राचा अर्थ झालाच असता असे असून देखील
 ('अपदे' असा शब्द न घालता 'अपदादी' असा जो शब्द प्रकृत
 मूत्रात घातला आहे व त्या शब्दात) 'आदि' या शब्दाचे जें ग्रहण
 कर आह ते असाकरिता केले आहे की, वपवर्गातील वर्ण हा
 अपदाचाच आदि असावा असा प्रकृत मूत्राचा अर्थ व्हावा असा
 प्रकृत मूत्राचा अर्थ केल्याने उर वायतीति उर व तेन उर वेग'
 या उदाहरणात मुबुत्पत्ति होण्यापूर्वी जरी समास होतो तरी विसर्गाचे
 जागी सवार होत नाही प्रकृत मूत्रात 'आदि' या शब्दाचे ग्रहण
 कर असल्यामुळे व त्या शब्दाच्या ग्रहणसामर्थ्याने 'अपवस्यैव' असा
 अवधारणरूप अर्थ सिद्ध होत असल्यामुळे, प्रकृत मूत्रातून असा अर्थ
 निघतो की, विसर्गापुढे येणारा कवर्गातील किंवा वपवर्गातील वर्ण
 पदसज्ञा होण्यास योग्य असल्याचा प्रातिपदिकाचा देखीक आद्य
 अवयव नसावा ('कं' शब्दे' या वाचून 'आतोऽनुपसर्गे क'
 मू ०९१५ या मूत्राने 'क = अ' प्रत्यय केला असता, 'आदिव
 उपदेश' मू २३७० या मूत्राने 'कं' चा 'का' होऊन व 'आतो
 ण्य इटि व' मू २३७२ या मूत्राने 'का' यातील आकाराचा लोप
 होऊन 'क + अ = अ' अस वृत्प्रस्थान्त प्रातिपदिक होत या 'क'
 शब्दाचा 'उर' या शब्दाशी समास वरतेवेळी 'वतिवारकोपपदाना
 कृद्भिः सह समासवचन प्राक् मुबुत्पत्ते' - परि ७६ - या परिभाषाव्ययें
 'क' या शब्दातून विभक्तिप्रत्यय होण्यापूर्वीच समास होता
 या स्थळा 'क' ह पद नमून प्रातिपदिक आहे व त्यात वकार आदि
 आहे म्हणून 'उर व' या स्थली प्रकृत मूत्राने विभर्गाचा सवार का
 होऊ नये ? या प्रस्नाच उत्तर ह आहे का, जरी समास वरतेवेळी
 'क' ह पद नमून प्रातिपदिक आहे तरी, त्यातून मुबुत्पत्ति प्राप्त्यावर
 त्याचा पदसज्ञा होण्याची योग्यता आहे त्यामुळे 'उर' यातील
 विभर्गाचा प्रकृत मूत्राने सवार होत नाही व विभर्गाचा सवार झाला
 नसल्यामुळेच, 'अद्वुत्पादनुप्यवायेऽपि' मू १९७ या मूत्राने 'उर

केण' या स्थली नकाराचे णत्व झाले आहे. पण 'व्यूढोरस्त्वेन' या उदाहरणात 'व्यूढोर.' या शब्दापुढे 'उरः प्रमृतिम्यः कप्' सू. ८८९ या सूत्राने झालेला समासान्त 'कप् = क' प्रत्यय आला असल्यामुळे व 'अयंवदधानुरप्रत्यय. प्रातिपदिकम्' सू. १७८ या सूत्रान्वये त्या 'कप्' प्रत्ययाला प्रातिपदिकसंज्ञा होऊ शकत नसल्यामुळे आणि म्हणून त्याहून सुबुत्पत्ति होणे अशक्य असल्यामुळे व अशा रीतीने त्याचे ठिकाणी 'मुप्तिङन्त पदम्' सू. २९ या सूत्राने होणारी पदसंज्ञा होण्याची मुळीच योग्यता नसल्यामुळे, या द्वितीय उदाहरणात प्रकृत सूत्राने विसर्गाचा सकार होतो व अशा रीतीने सकाराचा व्यवय-व्यवधान-होत असल्यामुळे, नकाराचे णत्व होत नाही.) 'प्रातः कल्पम्' या उदाहरणाने 'प्रातः' या शब्दाला भूतपूर्वगतीने, म्हणजे तो पूर्वी अव्ययसंज्ञक असल्यामुळे, अव्ययसंज्ञा होते हे ध्यानात ठेवावे. ('प्रातः कल्पम्' या स्थली 'प्रातः' या शब्दाचा 'प्रातः कालः' असा अर्थ होत असल्यामुळे तो शब्द अव्ययसंज्ञक मानता येत नाही, कारण अधिकरणासंबंधाच, म्हणजे 'प्रातः काले' या अर्थान्या वाचक, 'प्रातः' शब्दालाच 'स्वरादि निपातमव्ययम्' सू. ४४७ या सूत्राने अव्ययसंज्ञा होते, कारण तसा अधिकरणासंबंधाच 'प्रातर्' शब्द स्वरादि-गणात पठित आहे. म्हणून 'अनव्ययस्य' या वातिकान्वये 'प्रातः कल्पम्' या स्थली विसर्गाचे सत्व वा होऊ नये अशी शकाकाराची शका आहे. या शकेवर शब्दरत्नकार अने उत्तर देतात की, जरी वृत्ति करतेवेळी 'प्रातः' हा शब्द कालवाचक होत अमून अधिकरणासंबंधाच राहत नसल्यामुळे अव्ययसंज्ञक मानता येत नाही तरी, वृत्ति करण्यापूर्वी तो अधिकरणशक्तिप्रधान 'प्रातर्' शब्द अव्ययसंज्ञक होत आणि म्हणून 'साम्प्रतिकाभावे भूतपूर्वगति'—परि. ७७—या परिभाषान्वये त्याच्या पूर्वी असलेल्या अव्ययसंज्ञेचा आश्रय घेत्याने, म्हणजेच भूतपूर्वगतीने, तो शब्द अव्ययसंज्ञक ठरतो आणि अशा रीतीने वृत्ति करतेवेळी तो शब्द कालवाचक अमून देखील 'वाचकत्वेन देवदत्तस्य गृहम्' या न्यायान्वये अव्ययसंज्ञक मानला जाऊ शकत

असत्यामुल्ले व 'अनव्ययस्य' हे निषेधक वातिव असत्यामुल्ले, 'प्रात' यातील विसर्गवि प्रकृत मूत्राने होणारे सत्व होत नाही.) 'गी काम्यति' या उदाहरणात (जसे 'इण व' या मूत्राने होणारे विसर्गाचे पत्व होत नाही तसेच 'सोऽपदादौ' या प्रकृत मूत्राने होणारे विसर्गवि) सत्व देखील होत नाही (कारण 'काम्यम्' प्रत्यय पुढे आला असता 'र'चे जागी होणाऱ्या विसर्गविच पत्व किंवा सत्व होणे व पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे 'गी' या स्थली जो विसर्ग आला आहे तो 'र' स्थानिक नमून 'गीर्' यातील रेफाचे जागी आला असल्यामुल्ले, त्याचे सत्व किंवा पत्व होऊ शकत नाही) मनोरमंतील 'तत्रापि' या पदाचा 'पत्वविधायक' म्हणजे 'इण व' या पत्वविधायक मूत्रात देखील, ('काम्ये रोरेव' या वातिकाची अनुवृत्ति असल्यामुल्ले) असा अर्थ आहे सारास 'सोऽपदादौ' या प्रकृत मूत्रावर 'काम्ये रोरेव' हे वातिक पठित असल्यामुल्ले व 'इण व' या उत्तर मूत्रात त्या वातिकाची अनुवृत्ति होत असल्यामुल्ले 'गी काम्यति' या उदाहरणात (दस्थानिक नसणाऱ्या विसर्गवि) पत्व व सत्व ही दोन्ही होत नाहीत हे ध्यानात ठेवावे

मनोरमा— "इण व." पूर्वस्यापवाद. । इव सूत्रं "सः" इति च द्वयमपि उत्तरानुवर्तते । यथा सम्भवमिति. परस्य प्रोज्यस्य स इति विवेकः ।

'इण व' मू १५३ ह मूत्र 'सोऽपदादौ' मू १५२ या पूर्व-मूत्राचे अपवादक मूत्र आहे 'इण व' ह प्रकृत मूत्र व 'सोऽपदादौ' या मूत्रातील 'स' ह पद उत्तर मूत्रामध्ये अनुवृत्त होते. जेथे उत्तर मूत्राच्या उदाहरणात 'इण्' पुढे विसर्ग आला असेल तेथे विसर्गाचे पत्व हान व जेथे इण्मिश्रापुढे विसर्ग आला असेल तेथे विसर्गाचे सत्व होत असा या दान स्थली परक होतो. (उदाहरणार्थ 'सपिप्यासम्. पुरम्नरोति' इत्यादि)

मनोरमा—पुरः प्रवेष्टव्या इति । पृ पालनपूरणयोः “भ्राज-
मास—” इत्यादिना विवप् । तदन्ताज्जस् । जसन्ततां स्फुटीकर्तुं पूः
पुरावित्युपन्यस्तम् ॥

(‘नमस्पुरसोर्गंत्योः’ सू. १५४ या सूत्रावरील कौमुदीत
‘अगतित्वाग्नेह । पूः पुरो पुरः प्रवेष्टव्याः’ हे जे प्रत्युदाहरण दिले
आहे त्यांतील) ‘पुरः’ हा शब्द ‘पृ पालनपूरणयोः’ या धातूहून
‘भ्राजमास’ सू. ३१५७ या सूत्राने विवप् प्रत्यय होऊन व त्या
विववन्ताहून ‘जस्’ हा विभक्तिप्रत्यय होऊन मिळ झाला आहे.
हा जसन्त शब्द आहे (व गतिसंज्ञक ‘पुरः’ हा प्रकृत सूत्रात निर्दिष्ट
असलेला ‘पुरः’ हा शब्द नव्हे) हे स्पष्ट करण्याकरितां ‘पूः पुरो
पुरः’ असा वरील प्रत्युदाहरण देतेवेळी कौमुदीत उपन्यास केला
आहे. (‘पृ’ धातूहून ‘भ्राजमास’ या सूत्राने विवप् प्रत्यय केला
असतां, ‘उदोष्ठघपूर्वस्य’ सू. २४९४ या सूत्राने ‘पृ’ यांतील
ऋकाराचा उकार होऊन व ‘उरणपरः’ सू. ७० या सूत्राने त्या
उकारापूर्वे रकार होऊन ‘पुर’ असे विववन्त प्रातिपदिक सिद्ध
झाल्यावर त्या प्रातिपदिकाहून प्रथमेष्ट्या बहुवचनाचा ‘जस् = अस्’
प्रत्यय केल्याने ‘पुर + अस् = पुरः’ असे प्रथमेष्ट्या बहुवचनाचे रूप सिद्ध
होते. हा अव्यय नसणारा ‘पुरस्’ शब्द गतिमंज्ञक नसल्यामुळे,
‘नमस्पुरसोर्गंत्योः’ या सूत्राने होणारे विसर्गचि सत्व ‘पुरः
प्रवेष्टव्याः’ या उदाहरणात झाले नाही.)

मनोरमा—“इदुदुपधस्य” ॥ इदुती उपधे यस्य समुदायस्य
तस्यावयवो यो विसर्जनीय इति वैयाधिकरण्येन सम्बन्धः ।
“अप्रत्ययस्य” इति तु अप्रत्यययो यो विसर्ग इति सम्बद्धयते ।
सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयाधिकरण्याभ्यामव्यवृत्तात् । न च
विसर्गस्य प्रत्ययत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यम् । अग्निः करोतीत्यादी
स्थानिवद्भावेन तत्प्रसिद्धेः । न चातिदेशं प्रति त्रिपाद्या अतिद्वयं
शङ्क्यम् “अप्रत्ययस्य” इति नियेधेनैव सिद्धत्वज्ञापनान् । अन

एवाग्निरित्यादौ रोविसर्गं सिद्धयति । अन्यथाऽपदान्तस्याग्न स्यात् ।
 विसर्गविधिस्तु पुनरित्यादौ चरितार्थः । जापकं च विज्ञापयेक्षम् । तेन
 “अच परस्मिन्-” इति त्रिपाद्या न प्रवर्तते । एवं च “पूर्वत्रासिद्धे
 न स्थानिवत् ” इति सिद्धान्त उक्तयुक्तिमूलको न तु वाचनिक इति
 प्रपञ्चित शब्दकोस्तुभेऽस्माभिः । नन्वेव भातु कार्यमित्यादौ पत्व
 स्यादिति चेन्न । कस्कादिषु भ्रातृपुत्रशब्दस्य पाठेन इतिङसोः अत
 उकारात्परस्य षत्व नेति ज्ञापनात् । एष च अप्रत्ययस्य इत्येतदपि
 व्यधिकरणमेवेति हरदत्तेनोक्तं नातोयादत्तव्यम् । भातुरिति । अत्र हि
 “श्रुतं उत ” इत्येकादेशशास्त्रं विसर्गं प्रति परस्परया प्रयोजकम् ।
 आकारे तु एकादेशशास्त्रनिमित्तात् ” इति प्रचुरः पाठः । तत्र एकादे-
 शशास्त्रं निमित्तं यस्य उकारस्य तस्मादित्यर्थः ॥

मृहुः कामेति । इह “कुम्भो ऋक्षो” इति प्रवर्तते । मृत्तौ
 मृहुष्कामेति सकारं वचिषु पठ्यते, तत्प्राप्ताविकमिति हरवत् ।

‘इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य सू १५५ या सूत्रातीत’ इदुदुपधस्य’
 या पदाचा ‘इदुती उपधे यस्य समुदायस्य’ असा विश्वहोऊन त्याचा
 ‘तस्यावयवो या विसर्जनीय’ असा ‘विसर्जनीय’ या पदाशी वैयधि-
 परण्याने अन्वय होता (प्रकृत सूत्रात ‘विसर्जनीयस्य स’ या पूर्वसूत्रातून
 ‘विसर्जनीयस्य’ हे पद अनुवृत्त होते व ‘इदुदुपधस्य’ याचा ‘विसर्ज-
 नीयस्य’ या पदाशी सामानाधिकरण्याने अन्वय केल्यास, ‘इदुती उपधे
 यस्य विसर्जनीयस्य’ असा अर्थ होईल. परंतु ‘उपधा’ या अवयववाचक
 मन्दाने अवयवीचा, म्हणजे समुदायाचा, आक्षेप होत असल्यामुळे,
 ‘इदुदुपधस्य’ हे ‘समुदायस्य’ याचे विशेषण होते व ‘समुदायस्य’
 ही अवयवपाठी मानल्याने तशा समुदायाचा अवयव जो विसर्ग असा
 वैयधिकरण्याने अन्वय होता) प्रकृत सूत्रातील ‘अप्रत्ययस्य’ हे पद
 (अनुवृत्त असल्या ‘विसर्जनीयस्य’ या पदाचे विशेषण होत
 असल्यामुळे) ‘अप्रत्ययो यो विसर्ग-’ असा त्या दोन पदांचा
 सामानाधिकरण्याने अन्वय होतो (व ‘प्रत्ययावयवविभक्तो यो विसर्ग’

असा वैयधिकरण्याने अन्वय होत नाही,) कारण जेथे सामानाधिकरण्याने अन्वय होणे संभवत तेथे वैयधिकरण्याने अन्वय करण अयोग्य आहे ('इदुदुपघस्य' या समुदायवाचक पदाचा 'विसर्जनीयस्य' या पदाशी सामानाधिकरण्याने अन्वय होणे संभवत नसल्यामुळे, दीक्षितानी त्या दोन पदाचा वैयधिकरण्याने अन्वय केला आहे परंतु 'अप्रत्ययस्य' व 'विसर्जनीयस्य' या दोन पदाचा सामानाधिकरण्याने अन्वय होणे संभवत असल्यामुळे व तसा अन्वय जेथे होऊ शकतो तेथे वैयधिकरण्याने अन्वय करणे बरोबर नाही असा न्याय असल्यामुळे, त्यानी या दोन पदाचा सामानाधिकरण्यानेच अन्वय केला आहे आणि त्यामुळे 'इदुदुपघस्य' समुदायस्य अवयवरूप प्रत्ययभिन्नो यो विसर्गं तस्य च स्यात् कुप्सो परयो ' असा त्याच्या मत प्रकृत सूत्राचा अर्थ होतो) विसर्ग प्रत्ययरूपाने कोठेहि प्रसिद्ध नाही हे म्हणण बरोबर नाही, कारण 'अग्निं करोति' इत्यादि स्थली ता प्रत्ययरूपाने, स्थानिवद्भाव केल्याने, आढळतो ('अग्नि + सु' या स्थली 'सप्तजुपो ह' सू १६२ या सूत्राने 'सु' प्रत्ययाचे जागी 'रु' होऊन व 'खरवसानयो' सू ७६ या सूत्राने त्या 'रु' चा विसर्ग होऊन तो दस्थानिव विसर्ग स्थानिवद्भावाने प्रत्यय मानता येतो व अद्या रीतीने, जरी विसर्ग हा प्रत्ययरूपाने पाणिनीने साक्षात् पठित केला नाही तरी, जेव्हा तो प्रत्ययाच जागी हातो तेव्हा त्याला स्थानिवद्भावाने प्रत्यय मानता येते, म्हणजे त्या विसर्गाचे ठिकाणी स्थानिवद्भावाने प्रत्ययत्व हा धर्म येतो) 'स्थानिवद्भाव' 'श्रु ४९ या अनिदेशविधायक सापादिक शास्त्राच्या दृष्टीने त्रिशदी अमिद्ध आहे ('वे त्यामुळे त्रैपादिक सूत्रानी '॥' प्रत्ययाचे जागी झालेला 'रु' स्थानिव विसर्ग स्थानिवद्भावाने प्रत्यय मानता येत नाही) अशी काणी द्या केल्याने, ती द्या बरोबर नाही, कारण प्रकृत सूत्रातील 'अप्रत्ययस्य' या निषेधानेच, 'स्थानिवद्भाव' या सूत्राच्या दृष्टीने त्रिशदी मिद्ध आहे, हे जाणित हात (विसर्ग प्रत्ययरूपाने त्रिधा)

अष्टाध्यायीत कोठेंहि पठित नाही. 'मु = स्' असा प्रत्यय व तसेच 'जस्, शस्, भिस्, भ्यस्' इत्यादि सान्त प्रत्ययच अष्टाध्यायीत पठित आहेत व त्या प्रत्ययरूप किंवा प्रत्ययातील अन्य सकाराचे जागो 'ह' व विसर्ग हे 'ससजुपो ह.' व 'सरवसानयोर्विसर्जनीय.' या त्रैपादिक सूत्रानीच होतात व त्या विसर्गचि ठिकाणी 'स्थानिव-दादेश' सू. ४९ हे सापादिक सूत्र प्रवृत्त केल्यासच त्या विसर्गाला स्थानिवद्भावानें प्रत्यय किंवा प्रत्ययावयव मानता येते, आणि प्रकृत सूत्रात त्रैपादिक कार्याचा आशय करून 'अप्रत्ययस्य विसर्गस्य' हीं पदें घातली असल्यामुळे त्यावरूनच हे सिद्ध होते की, 'स्थानिव-दादेश' या सापादिक सूत्राच्या दृष्टीनें निपादी असिद्ध ठरत नसून ते सूत्र त्रैपादीत देखील प्रवृत्त होते व त्यामुळें त्या सापादिक सूत्राच्या दृष्टीनें त्रैपादिक सूत्रानी प्रत्ययाचे जागी झालेला विसर्ग सिद्ध ठरून स्थानिवद्भावानें प्रत्ययरूप ठरतो.) असे आहे म्हणूनच 'अग्निर्' इत्यादि स्थली 'ह' चा विसर्ग होऊ शकतो. स्थानिवद्भाव न मानल्यास, तो 'ह' अपदान्त ठरून त्याचा विसर्ग न होण्याची आपत्ति येईल. ('अग्नि + सु' या स्थली 'ससजुपो ह.' या त्रैपादिक सूत्रानें 'सु' प्रत्ययाचे जागी 'ह' होऊन 'अग्निर्' अशी स्थिति झाल्यावर जर 'सु' प्रत्ययाचे जागी झालेल्या 'ह' ला स्थानिवद्भावानें प्रत्यय मानले नाही तर 'मुप्तिडन्त परम्' सू. २९ या सूत्रानें होणारी पदसंज्ञा 'अग्निर्' याला होणार नाही व त्यामुळें 'सरवसानयो.' या सूत्रानें पदान्ती असलेल्या 'ह' चे जागी जो विसर्ग होणें सांगितले आहे तो 'अग्निर्' यातील अन्य 'ह' चे जागी होऊ शकणार नाही व 'अग्नि.' असे विभगान्त इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकणार नाही. 'स्थानिवदादेश' हें सूत्र त्रैपादीत देखील प्रवृत्त होतें व त्याच्या दृष्टीनें निपादी असिद्ध ठरत नाही असे मानल्यानेंच तसे विसर्गान्त इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकतें.) 'पुनर्' इत्यादि स्थली विसर्गविधि परित्यायें ठरतो. (स्वरादि-गणात 'पुनर्' असे रेफान्त अव्यय पठित आहे. या शब्दाच्या

अन्ती असणारा रेफ 'ससजुपो रु' या सूत्रानें झालेला 'ह' नमून मूळचा रेफ आहे व 'पुनर्' या अव्यायाहून सुवृत्पत्ति केल्यावर 'अव्ययादाप्पुष' सू ४५२ या सूत्रानें जरी विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् होतो तरी, 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' सू २६२ या सूत्रान्वये 'पुनर्' याला पदसज्ञा होते व त्या पदाच्या अन्ती असलेल्या रेफाचा 'खरवसानया' या सूत्रानें विसर्ग होतो व अशा रीतीनें या उदाहरणात अन्त्य रेफाचे ठिकाणी पदान्तस्वरूप धर्म आणण्या-कारिता स्थानिवद्भावाय मानण्याचा प्रसंगच येत नाही व स्थानिवद्भावा न मानता 'खरवसानयो' हे विसर्गचि विधान करणारे सूत्र या स्थली चरितार्थ ठरते पण 'अग्निर्' इत्यादि स्थली, वर सांगितल्याप्रमाणे, 'सु' प्रत्ययाचे जागी झालेला 'ह' स्थानिवद्भावानें प्रत्यय आहे असे मानल्याशिवाय त्याचे ठिकाणी पदान्तत्व येत नाही व त्यामुळे पदान्ती असलेल्या 'ह' चा विसर्ग होतो असे विधान करणारे 'खरवसानयो' हे सूत्र प्रवृत्त होऊ शकत नाही म्हणून तशा ठिकाणी स्थानिवद्भाव मानणे आवश्यक आहे) 'अप्रत्ययस्य' हें प्रकृत सूत्रातील पद विशेषापेक्ष ज्ञापक आहे, म्हणजे 'स्थानिवदादेश' हें अनिदेशविधायक स्थानिवद्भावाचे सापादिक शास्त्र त्रिपादीत प्रवृत्त होतें एवढ्याचेच ज्ञापक आहे त्यामुळे 'अच परस्मिन् पूर्वविधौ' सू ५० हें (स्थानिवद्भावाचे विधान करणार सापादिक) सूत्र त्रिपादीत प्रवृत्त होत नाही, आणि म्हणूनच 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' हा सिद्धान्त वर सांगितलेल्या युक्तीनेच सिद्ध होतो व त्याच्या सिद्धीकरिता ते वातिक मानण्याची काही गरज नाही हे शब्दकौस्तुभात आम्ही सिद्ध करून दाखविले आहे ('अच परस्मिन्' या सापादिक सूत्राच्या दृष्टीनें, 'पूर्वत्रासिद्धम्' या वचनान्वये, त्रिपादि असिद्ध असल्यामुळे, ते सूत्र त्रिपादीत प्रवृत्त होऊ शकत नाही व त्यामुळे त्रिपादिक कार्यं कर्तव्य असता, अजादेशाचे ठिकाणी स्थानिवद्भाव होऊ शकत नाही हें आपोआपच सिद्ध होतें आणि म्हणून त्याच्या सिद्धीकरिता

‘पूर्वशासिद्धे न स्थानिवत्’ हे वातिक मानण्याची काही गरज नाही. कारण जें युक्तीनेच सिद्ध होते त्याच्याकरिता स्वतंत्र वातिक मानण्याची गरज काय असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा जाणव आहे ‘न पदान्त’ ११५८ या सूत्रावरील शब्दकोमुभात ‘पूर्वशासिद्धे न स्थानिवत्’ हे वचन पठित ‘कस्मिन् दीक्षितानी वा वचनासवधाने’ न्यायसिद्ध चेदम् । अथ परस्मिन्नित्यतिदेशप्रति त्रिपादीस्यस्वासिद्धतया तस्मिन् कर्तव्येऽतिदेशाप्राप्ते । न चैव स्थानिवत्सूत्रस्याप्यप्रवृत्तौ राम इति विसर्गो न स्यादिति वाच्यम् । प्रत्यय परश्चेत्यादि निर्देशभोगोऽर्थो इति सूत्रेऽप्रवृत्तेन च सत्प्रवृत्तेर्ज्ञापितत्वादित्यवधेयम्’ असे म्हटलं आहे.) ‘प्रत्ययभिनस्य विसर्गस्य’ असा सामानाधिकरण्यानें अन्वय केल्यास, ‘मातु वार्यम्’ इत्यादि स्थली भट्टज सूत्रानें विसर्गचि पत्य होण्याची भाषाति येने असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही, कारण ऋस्कादि-गणात भ्रातृप्युत्र’ या शब्दाचा पाठ केला असल्यामळें त्यावरून हे भाषित होते की, (ऋदन्त शब्दापुढें) ‘डसि’ व ‘डस्’ हे प्रत्यय आल्यास ऋकाराचे व प्रत्ययातील अकाराचे जागी ‘उ’ हा जो एकादेश होतो त्याच्यापुढें येणाऱ्या विसर्गचि पत्य होत नाही (‘मातृ + डस् = मातृ + अस्’ या स्थली ‘ऋत उव्’ सू. २७९ या सूत्रानें ‘मातृ’ यातील ऋकाराचे व ‘डस् = अस्’ प्रत्ययातील अकाराचे जागी उकार हा एकादेश होतो व ‘उररपर’ सू. ७० या सूत्रानें तो उकार रपर होऊन ‘मातुरस्’ अशी स्थिति झाली असता ‘रात्सस्य’ सू. २८० या सूत्रानें अन्त्य सकाराचा लाप होऊन ‘मातुर’ असे रूप झाल्यावर ‘श्रवसानयो’ सू. ७६ या सूत्रानें अन्त्य रेफाचा विसर्ग होऊन ‘मातु’ असे रूप सिद्ध होते. ‘मातु वार्यम्’ या उदाहरणात ‘मातु’ यातील ‘उ’ या उपवे-पुढें जो विसर्ग आहे तो अप्रत्ययरूप, म्हणजे प्रत्ययाचे जागी झालेला विसर्ग नभून ‘उररपर’ या सूत्रानें जो ‘उ’ या एकादेशापुढें रेफ झाला आहे त्या रेफाचे जागी झालेला, विसर्ग असल्यामुळें

व त्यापुढे 'कायंम्' यातील व्कार असल्यामुळे, प्रवृत्त सूत्राने त्या विसर्गचि पत्व का होऊ नये अशी शकाकाराची शका आहे. या शकेवर दीक्षित असे उत्तर देतात की, कस्कादिगणात 'भ्रातुपुत्र' या शब्दाचा पाणिनीने मुद्दाम पाठ केला असल्यामुळे त्यावरून हे आपित होते की, एकादेशशास्त्राने निमित्तामुळे निष्पन्न झालेल्या 'उ' या उपधेतील वर्णापुढे येणाऱ्या विसर्गचि पत्व होत नाही, व 'मातु कायंम्' या स्थली 'मातु' या रूपात जो उकार झाला आहे तो, वर सांगितल्याप्रमाणे, 'ऋत उत्' या एकादेशशास्त्राने निष्पन्न झाला असून तथा उपधारूप उकारापुढे विसर्ग आला असल्यामुळे, जरी त्या विसर्गापुढे व्कार आला आहे व उपधेत उकार आहे तरी, त्या विसर्गचि प्रवृत्त सूत्राने होणारे पत्व होत नाही. 'मातु' हे पद जसे 'मातृ' या ऋदन्त शब्दाचे पठ्ठीचे एकवचन आहे तसेच 'भ्रातु' हे पद 'भ्रातृ' या ऋदन्त शब्दाचे पठ्ठीचे एकवचन आहे व वर दिलेल्या ज्या प्रत्रियान्वये 'मातु' हे रूप सिद्ध होत त्याच प्रत्रियान्वये 'भ्रातु' हे रूप देखील सिद्ध होते. 'भ्रातु पुत्र' या स्थली देखील 'भ्रातु' यातील विसर्ग 'उ' या उपधेपुढे अगून त्यापुढे पकार असल्यामुळे 'इदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' या सूत्राने त्या विसर्गचि पत्व होऊ शकेल असे व त्यामुळे 'वस्वादिपु च' सू १४४ या सूत्रान्वये पत्व होण्यावरिता 'भ्रातुपुत्र' या शब्दाचा जो कस्कादिगणात पाठ केला आहे तो पाठ बरण्याची काहीच गरज नव्हती पण ज्याअर्थी त्या शब्दाचा कस्कादिगणात पाणिनीने मुद्दाम पाठ केला आहे त्याअर्थी तो पाठ व्यर्थ न ठरता नाथं व ठरावा यावरिता हे मानणे आवश्यक आहे की, एकादेशशास्त्राने निष्पन्न झालेल्या उपधारूप उकारापुढे विसर्ग आल्यास, त्या विसर्गचि पत्व होत नाही पण 'भ्रातुपुत्र' या स्थली पत्व होणे इष्ट असल्यामुळे, त्या शब्दाचा कस्कादिगणात मुद्दाम बरावा रागला आणि अशा रीतीने तो पाठ बरीच नियमाचा आपक ठरत असल्यामुळे, त्या नियमान्वये

‘मातुः कार्यम्’ या स्थली प्रकृत सूत्राने होणारे विसर्गाचे पत्र होत नाही) ‘सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्य अन्याय्यत्वात्’ असा नियम असल्यामुळे, ‘अप्रत्ययस्य इत्येतदपि व्यधिकरणमेव’— म्हणजे ‘अप्रत्ययस्य’ या शब्दाचा ‘विसर्गस्य’ या अनुवृत्त होणाऱ्या पदाशी ‘प्रत्ययमित्रस्य विसर्गस्य’ असा सामानाधिकरण्याने अन्वय न करिता, असा ‘इदुदुपधस्य’ या पदाचा ‘विसर्गस्य’ या पदाशी वैयधिकरण्याने अन्वय केला आहे तसाच ‘अप्रत्ययस्य’ व ‘विसर्जनीयस्य’ या पदाचा देखील प्रत्ययावयवमित्रस्य विसर्जनीयस्य असाच वैयधिकरण्याने अन्वय करावा—असे जे ह्रस्वसर्गाने म्हटले आहे ते विशेष आदराला पात्र नाही. (या पक्तीची शब्दरत्नात विस्तृत चर्चा करण्यात येईल) ‘मातु कृपा’ या स्थली ‘ऋत उत्’ सू. २७९ हे एकादेशशास्त्र विसर्गाचे (साक्षात् निमित्त नसून) परपरेने निमित्त आहे (कारण ते एकादेशशास्त्र एवढेच सांगते की, ऋदन्त अङ्गापुढे पञ्चमीच्या व षष्ठीच्या एवढेच नाचा ‘इति’ किंवा ‘इस्’—म्हणजे ‘अस्’—प्रत्यय आल्यास, ‘ऋ’ व ‘अस्’ प्रत्ययातील अकार या दोहोचे आगी ‘उ’ असा एकादेश होतो. ‘उ’ हा एकादेश एकर व्हावा व पदान्ती असलेल्या सहा रेफाचा विसर्ग व्हावा याचे विधान ते एकादेशशास्त्र मुळीच करीत नाही ‘उरपरपर’ सू. ७० या सूत्रान्वये ‘उ’ हा एकादेश एकर हातो व तो एकर झाल्यावर त्यातील अन्त्य एकार पदान्ती येत असल्यामुळे, त्या रेफाराचा ‘स्वरवसानमोविसर्जनीय’ सू. ७६ या सूत्राने विसर्ग होतो. सारास ‘स्वरवसानमो’ हे गुण विसर्ग होण्याचे साक्षात् प्रयोजक निमित्त आहे. तरी पण एकादेशशास्त्र जोपर्यंत प्रवृत्त होत नाही व ‘उ’ असा एकादेश होत नाही तोपर्यंत ‘उरपरपरः’ व ‘स्वरवसानमोविसर्जनीय’ या सूत्राची प्रवृत्ति होत असवनीय असल्यामुळे, ते एकादेशशास्त्र विसर्गाचे परपरेने निमित्त ठरते असा दोषिताच्या म्हणण्याचा भाग्य आहे.) परंतु भाष्यात ‘एकादेशशास्त्रनिमित्तान्’ असा

अनेक स्थली पाठ आढळतो व 'एकादेशशास्त्र निमित्त यस्य उकारस्य तस्मात्' असा त्याचा अर्थ आहे. (दीक्षितांनी प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत 'एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्य-विसर्गस्य-न पत्वम् । कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दस्य पाठात्' असे म्हटले आहे. याला प्रकृत सूत्रावरील भाष्य प्रमाण आहे. या भाष्यात भाष्यकार म्हणतात— 'एव तर्हि भ्रातुष्पुत्रग्रहण ज्ञापकमेकादेशनिमित्तात् पत्वप्रतिषेधस्य । यदय कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्द पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नैकादेश-निमित्तात्पत्व भवतीति ।') 'मुहु कामा' या स्थली ('मुहुस. प्रतिषेध.' हें वार्तिक असल्यामुळे जरी 'इदुदुपधस्य' हें सूत्र प्रवृत्त होत नाही व विसर्गाचे पत्व होत नाही तरी) 'कुप्वो.' सू. १४२ हे सूत्र प्रवृत्त होऊ शकते (व त्यामुळे विसर्गाचे जागी विकल्पेकरून जिह्वामूलीय आदेश हाऊ शकतो.) काशिकावृत्तीच्या काहीं प्रतीत 'मुहुस्वामा' असा जो सकारयुक्त पाठ आढळतो तो पाठ चूक आहे असे हरदत्ताने म्हटले आहे. (कारण 'कुप्वो' सू. १४२ हे सूत्र 'विसर्जनीयस्य स' सू. १३८ या सूत्राने होणाऱ्या सत्वाचे बाधक सूत्र आहे हे पूर्वी सांगितलेच आहे.)

शब्दरत्न—समुदायस्येति । "अलोऽन्त्यात्—" इति सूत्रे अवयववाचकास्यशब्देन समुदायस्याक्षेपेण उपधात्वस्य समुदायनिरूपि-तत्वादिति भावः । इदुदुपधस्य विसर्गांतस्य पवस्येति सामानाधिकरण्यान्वयः । यत्वं तु "अलोऽन्त्यस्य" इत्यनेन विसर्गस्येतिष्ये । व्याख्यादर्शितरीत्याऽऽह—अप्रत्ययो य इति । सत्प्रसिद्धेरिति । विसर्गस्य प्रत्ययत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः । न स्यादिति । रोरमुप्त्वेन पदत्वाप्रवृत्तेरिति भावः । चरितार्थ इति । ननु तत्रापि पुनर् स् इत्यवस्थाया जानपदत्वस्यातिदेशेनैव सुलोपे कृते आनयनमिति को विशेषः । न चैकदेशविकृतन्यायेन सिद्धिः । अग्निरित्यत्रापि सप्तत्वात् । न चान्निरित्यत्रादेशस्यातिदेश-सम्प्रकार्यस्य चासिद्धत्वमत्र तत्सम्प्रकार्यस्येति विशेष इति वाच्यम् । सर्वथा अतिदेशापेक्षणेन तस्याजिह्वत्वरत्नान् । किं च दत्वा-

तिद्धत्वेनाग्निरित्यत्र गदत्व^१ सुलभम् । किं च विसर्गस्याग्न्यल्लुप-
रेक्युत्तिप्रत्ययत्वस्य स्यादग्न्यल्लुपमत्वेन तदतिदेशाप्रवृत्तिरिति प्रत्ययस्यो
विसर्गा दुर्लभः । स्पष्टा चेन्न रीति "भोभगो-" इति सूत्रे भाष्ये ।
किं चैव सामानाधिकरण्ये "अतो," इति यवत्यर्थे प्रत्ययग्रहण
व्यर्थं स्यात् । किं चैव "निरय समाप्ते-" इति सूत्रे "अनुत्तरपत्र-
स्यस्य" इत्यस्य ध्वन्यर्थम् । परमसर्वि कुण्डिकेत्यादावनेन पत्रस्य
बुद्धिरस्मात् । किं चैव "निरय समाप्ते-" इति सूत्रस्य भाष्यासङ्गतिः ।
तथा हि-अयाव्युत्पन्न प्रातिपादिक सपिरादि ततो निरये प्राप्ते
"इमुसी सामर्थ्ये इति विभाषा आरभ्यत इति तत्रोक्तम् । प्रत्यय-
त्वपर्याप्त्यधिकरणभिन्नस्येत्यर्थे तु व्युत्पत्तिपक्षेऽपि निरयपत्रप्राप्तेर-
थाव्युत्पन्नमित्यादेरसङ्गति स्पष्टैव । अत्र भाष्येऽप्येति पक्षार्थः ।
तेन सपिपा यजुर्वेत्त्याहो पत्यतिद्वये व्युत्पत्तिपक्ष एव न त्वसाविति
सूचितम् । तस्मादत्र प्रत्ययपद सत्सम्बन्धिवत् प्रत्ययसम्बन्धिमि-
त्रस्य विसर्गस्येत्यर्थ उचितः । अत एव कविभिः कृतमिरयादी न
दोषः । "निरय समाप्ते-" इति सूत्रस्यानुत्तरपदस्येत्यस्य,
कस्यादियु सपिपकुण्डिकाग्रदपाठस्य चैतद्वक्तृज्ञापकत्वं बोधितेति
चेरसत्यम् । ध्यास्यादस्तानुसारेण तद्व्यवसत्त्वात्तद् ध्वनयन्वदपति-
नातोवाहसंध्यमिति ।

‘अत्रान्त्यात्पूर्वं उपधा’ सू. २४९ या उपधामशाविधायाम्
मूत्रान जा अवयववाचक अन्त्य’ शब्द आहे त्याने समुदायाचा-
म्हणजे अवयववाचा-आशेष होत असल्यामुळे, ‘उपधा’ तसा
समुदायाचा बोध करते (समुदायातील अन्त्य वर्णाच्या लगेच पूर्वी
असणाऱ्या वर्णाने ‘उपधा’ हो मूत्रा असल्यामुळे, ‘उपधा’ या
शब्दाने ज्याची ती उपधा आहे तसा समुदायाचा आशेष होला,
आणि म्हणूनच ‘इदुती उपधे यस्य समुदायस्य तस्यावयवो या
विमर्जनीय इति वैयाचिहरण्येन गम्यन्ध’ ‘अस दीक्षितानी मनोरमेत
मृटले आहे परंतु दीक्षितानी जसा वर सांगितल्याप्रमाणे वैयाचि-
हरणाने अन्वय रेत आहे तसा अन्वय न करिता) इतर वैयाचरण

‘इदुपधस्य विसर्गान्तस्य पदस्य’ असा सोमोनाधिकरण्यानें अन्वय करितात आणि ‘अलोऽन्त्यस्य’ सू ४० ही परिभाषा प्रवृत्त केल्ले अन्त्य विसर्गचे पद करितात (‘इदुपधस्य’ ह प्रवृत्त सूत्र ‘पदस्य’ या अधिकारात पठित असल्यामुळे त्यात ‘पदस्य’ हें पद अनुवृत्त होतें आणि ‘विमर्जनीयस्य स’ या पूर्वसूत्रातून ‘विसर्जनीयस्य विसर्गस्य’ हें पद प्रवृत्त सूत्रात अनुवृत्त होतें, आणि ते वैयाकरण ‘विसर्गस्य’ ह पद ‘पदस्य’ या पदाचे विशेषण मानतात व ‘येन विधिस्तदन्तस्य’ सू २६ या सूत्रान्वये ‘विसर्गस्य’ याचा ‘विसर्गान्तस्य’ असा अर्थ करून वर प्रमाणे प्रवृत्त सूत्राचा अर्थ करितात या पक्तीत ‘अन्ये’ हें अरुचि प्रदर्शक पद घातले असल्यामुळे, हे मन म्हणजे अशा तऱ्हेनें अन्वय करणे शब्दरत्नकाराम मान्य नाही हें सूचित होतें, व याचे कारण ह कीं, ‘पदस्य’ ८-१-१६ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारांनी ‘पदस्य’ ही स्थानपंथी न मानता विशेषणपंथी मानली आहे व या वैयाकरणाचे मत बरोबर मानल्यास व ‘पदस्य’ ही विशेष्यपंथी मानून स्थानपंथी मानल्यास, त्या भाष्याशी विरोध येतो त्या भाष्यात भाष्यकार म्हणतात— ‘पदमेति नैषा स्थानपंथी । का तर्हि ? । विशेषणपंथी . अथवा यदय न लोप प्राणिपदिकान्तस्येत्यन्तग्रहण करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो विशेषणपंथ्येषा न स्थानपंथीति ।’) व्याख्यादनांत जसे प्रवृत्त सूत्राचे व्याख्यान केले आहे त्या व्याख्यानाला घटूनच ‘अप्रत्ययो यो विसर्ग’ असे दीक्षितानी व्याख्यान केले आहे (शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, ‘अप्रत्ययो या विमर्ग’ असे जें दीक्षितानी व्याख्यान केले आहे तें वास्तविक दीक्षिताचे मत नसून व्याख्यादनाचे केलेला अर्थ दीक्षितानी दिलेला आहे, व याची विस्तृत चर्चा शब्दरत्नकार पुढे करणार आहेत) मनोरमंत ‘तत्प्रसिद्धे’ असे जें म्हटले आहे त्याचा ‘विसर्गस्य’ प्रत्ययत्व प्रसिद्धे’ असा अर्थ आहे ‘अन्यथाऽपदान्तवाप्त स्यात्’ असे जें मनोरमंत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ

हा आहे की, ('स्थानिवदादेशः' या सापादिक सूत्राच्या दृष्टीने त्रिपादी असिद्ध ठरते व त्यामुळे ते सूत्र त्रिपादीत प्रवृत्त होऊ शकत नाही असे मानल्यास, 'सप्तजुपो हः' सू. १६२ या त्रिपादिक सूत्राने, 'अग्नि + सु' या स्थली, 'सु' प्रत्यमाचे जागी झालेला) 'ह' हा 'सुप्' नसल्यामुळे, 'अग्नि + सु = अग्निर्' याला पदसज्ञा होऊ शकणार नाही (व त्यामुळे 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' सू. ७६ या सूत्राने 'अग्निर्' यातील अन्त्य हसज्ञक रकाराचा विसर्ग होऊ शकणार नाही पण 'सु' प्रत्यमाचे जागी झालेला 'ह' हा 'सु' प्रत्ययच आहे असे 'स्थानिवदादेशः' या सूत्रान्वये मानल्यासच, 'अग्निर्' याला 'मुप्तिङन्त पदम्' या सूत्राने पदसज्ञा होऊन पदान्ती असलेल्या रेफाचा 'खरवसानयोः' या सूत्राने विसर्ग होतो आणि तो विसर्ग स्थानिवद्भावात प्रत्ययच आहे असे मानल्याने त्याचे प्रवृत्त सूत्राने पाव न होता 'अग्निः करोति' असा इष्ट प्रयोग सिद्ध होतो.) 'विसर्गविधिस्तु पुनरित्यादी चरितार्थः' असे जे मनोरमंत म्हटले आहे त्यावर शकाकार अशी शका करितो की, 'पुनर्' या स्थली देखील त्या अव्ययाहून 'सु' प्रत्यम वेत्यावर 'पुनर् + सु' अशी स्थिति झाली असता, (मुप्तिङन्त पदम्' सू. २९ या सूत्राने त्या समुदायाला) जी पदसज्ञा होते ती पदसज्ञा, ('अव्ययादाप्नुयः' सू. ४५२ या सूत्राने) 'सु' प्रत्यमाचा लुक् शास्त्रावर, 'पुनर्' याचे ठिकाणी अतिदेशशास्त्रानेच आणता येते. मग या दोन उदाहरणात करक कोणता ? (शकाकार असे म्हणतो की, 'अग्नि + सु' या स्थितीत 'मुप्तिङन्त पदम्' या सूत्राने त्या समुदायाला जी पदसज्ञा होते ती पदसज्ञा, 'अग्निस्' या पदातील अन्त्य सकाराचे जागी 'सप्तजुपो हः' या सूत्राने 'ह' हा आदेश नेत्यावर 'अग्निम्' चे 'अग्निर्' असे जे रूप होते त्याचे ठिकाणी आणण्याकरिता ज्याप्रमाणे 'स्थानिवदादेशः' या अतिदेशशास्त्राचा आश्रय करावा लागतो त्याचप्रमाणे 'पुनर् + सु' या स्थितीत 'मुप्तिङन्त पदम्' या सूत्राने प्राप्त झालेली पदसज्ञा, 'अव्ययादाप्नुयः'

या सूत्रानें 'सु' प्रत्ययाचा लुक् झाल्यावर 'पुनर्' असे जें रूप होतें त्याच ठिकाणी आणण्याकरिता 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' सू २६२ या अतिदेशशास्त्राचा आश्रय घ्यावा लागतोच आणि अशा रीतीने दोन्ही उदाहरणात कोणताहि फरक आढळत नाही म्हणून 'विसर्गविधिस्तु पुनरित्यादौ चरितार्थ' म्हणजे 'अतिदेशशास्त्र-मनाश्रित्य पुनरित्यादौ विसर्गविधिश्चरितार्थ' असे जें मनोरमेंत म्हटले आहे ते बरोबर मानता येत नाही 'साराश 'अग्नि + सु' या स्थली 'सु' प्रत्ययाचे जागी 'र' हा आदेश झाल्यावर तो आदेश 'सु' प्रत्ययच आहे असे मानण्याकरिता ज्याप्रमाणे 'स्थानिवदादेश' या अतिदेशशास्त्राचा आश्रय करावा लागतो त्याचप्रमाणे 'पुनर् + सु' या स्थली 'सु' प्रत्ययाचा लुक् झाल्यावर तो 'सु' प्रत्यय कायमच आहे असे मानण्याकरिता देखील 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' सू २६२ या अतिदेशशास्त्राचा आश्रय करावा लागतोच व अतिदेश-शास्त्राची प्रवृत्ति केल्याशिवाय—मग त एकच शास्त्र असो किंवा भिन्न शास्त्र असो—जशी 'अग्निर्' याला पदसज्ञा होऊ शकत नाही तशी 'पुनर्' याला देखील होऊ शकत नाही आणि म्हणून बरील दोन उदाहरणात दीक्षितानी जो फरक दाखविला आहे व अति-देशशास्त्राची प्रवृत्ति न करिता 'पुनर्' इत्यादि स्थली विसर्गविधि चरितार्थ ठरतो अस जें त्यानीं म्हटले आहे तें बरोबर मानता येत नाही असा शकाकाराच्या म्हणण्याचा आश्रय आहे या शकेवर जर दीक्षिताचे असे म्हणणे असेल की, 'पुनर् + सु' या स्थलीं 'अध्ययादाप्सुप' या सूत्रानें 'सु' प्रत्ययाचा लुक् झाल्यावर 'पुनर्' अस जें अवशिष्ट रूप राहतें त्याला पदसज्ञा करतेवेळी आम्ही 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' या अतिदेशशास्त्राची प्रवृत्ति न करिता 'एकदेशविकृतमन्यवत्'—परि ३७—या लौकिकन्यायान्वयें पदसज्ञा करतो, तर त्यावर शकाकार असे उत्तर देतो की,) 'पुनर्' या एकदेशविकृत रूपाला एकदेशविकृतन्यायानें पदसज्ञा केली जाते असे जर तुम्ही म्हणत असाल तर तुम्ही दिलेले ज्ञापक—म्हणजे 'स्थानिव-

वादेश 'या सापादिक सूत्राच्या दृष्टीने त्रिपादी असिद्ध नाही याचे प्रवृत्त सूत्रातील 'अप्रत्ययस्य' हे पद जापक आटे असे जें तुम्ही म्हणता ते-व्यसं ठरते व ते मानण्याची काहीच गरज नाही; कारण) 'अग्नि + सु' या स्थली ('सु' प्रत्ययाचे जागी 'ससजुपो रु' या सूत्रानें 'रु' आदेश बेल्यावर) 'अग्निर्' असे जें एकदेशविकृत रूप होते त्याला देखील तो लौकिक एकादेशविकृतन्याय जावल्याने पदसज्ञा होऊ शकतेच, (कारण हा एकादेशविकृतन्याय पाणिनीय शास्त्रात सांगितलेल्या 'स्थानिवदादेश' इत्यादि अतिदेशनास्त्रासारखा शास्त्रीय न्याय नसून लौकिक न्याय असल्यामुळे, सापादिक अतिदेश-शास्त्राला जसे 'पूर्वशासिद्धम्' हे सूत्र लागू पडते व त्यामुळे त्या सापादिक अतिदेशनास्त्राच्या दृष्टीने त्रिपादी असिद्ध ठरते त्याप्रमाणे या लौकिक न्यायाला 'पूर्वशासिद्धम्' हे सूत्र लागू पडत नाही व त्यामुळे तो न्याय जसा सपादमत्ताध्यायीला लागू पडतो तसाच त्रिपादीला देखील लागू पडतो मग 'स्थानिवदादेश' या सूत्राच्या दृष्टीने त्रिपादी असिद्ध ठरत नाही याचे प्रवृत्त सूत्रातील 'अप्रत्ययस्य' हे पद जें तुम्ही जापक मानत आहे ते जापक मानून विशेष ताम्र कोणता झाला ? जर जापकाचे सहाय घेतल्याशिवाय 'अग्निर् = अग्नि.' याची पदसज्ञा लौकिक एकादेश-विकृतन्यायानेंच सिद्ध होऊ शकते तर जापक मानण्याची गरज काय व वरील दोन उदाहरणात फरक तो कोणता ? - यावर धीक्षितातकें असे म्हणण्यात येते की, 'पुनर्' व 'अग्निर्' या दोन उदाहरणात फरक आहे, कारण) 'अग्निर्' या स्थली ('ससजुपो रु.' या त्रैपादिक सूत्रानें 'सु' प्रत्ययाचे जागी झालेला व विसर्गाचा स्थानी) 'रु' हा आदेश व तसेच त्या 'रु' चे जागी ('खरघसानयो-विसर्जनीय' या त्रैपादिक सूत्रानें होणारा) विसर्गरूप आदेश हे दोन्ही (त्रैपादिक सूत्रानी होत असल्यामुळे, 'सुप्तिहन्त पदम्' या पदसज्ञाविधायक सापादिक शास्त्राच्या दृष्टीने) असिद्ध ठरतात, परंतु 'पुनर्' या स्थली विसर्गाचा स्थानी रेफ मूळचा स्वत-

सिद्ध असून त्या रेफाचे जागी होणारा विसर्गच केवळ असिद्ध आहे (सारांश 'अग्नि + सु = अग्निर् = अग्नि ' या स्थली दोन नैपादिक-मूत्रांनी दोन असिद्ध कार्ये झाली असून, 'पुनर् = पुन ' या स्थली एकच विसर्गरूप असिद्ध कार्य झाले आहे, आणि 'अणुरपि विशपाऽध्यवसायकर' या न्यायान्वये वरील दोन उदाहरणात फरक आहे ह सिद्ध होणे यावर शकाकार अस उत्तर देतो की,) वरील दोन्ही उदाहरणात पदसज्ञा होण्याकरिता अतिदेशास्त्राची मदत घ्यावी लागत असल्यामुळे, त्या दान उदाहरणात दासविलेला वहील करव केवळ नाममात्र फरक आहे, म्हणजे तसा निरर्थक फरकामुळे वरील दोन उदाहरणात फरक आहे असे मुळीच म्हणता येत नाही (शकाकाराच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, जरी 'अग्नि + सु = अग्निर् = अग्नि ' या स्थली 'सु' प्रत्ययाचा 'ह' हाण व 'ह', चा विसर्ग होणे अशी दोन असिद्ध कार्ये होतात व 'पुनर् = पुन ' या स्थली रेफाचे जागी विसर्ग होणे एवढे एकच असिद्ध कार्य होत तरी, 'अग्नि ' माला पदसज्ञा प्राप्त करून देण्याकरिता जशी 'स्यानिबदादेश ' या अतिदेशास्त्राची मदत घ्यावी लागत त्याचप्रमाण 'पुन ' माला पदसज्ञा प्राप्त करून देण्याकरिता देखील त्या अतिदेशास्त्राची मदत घ्यावी लागतेच, कारण 'पुनर् + सु = पुनर् ' या स्थली 'सु' प्रत्ययाचा लुक् माल्यावर 'पुनर्' या रेफान्त दाखाला 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' या सूत्राने जरी पदसज्ञा होते तरी त्या पदातील अन्य रेफाचा 'खरवसानयोर्विसर्जनीय ' या नैपादिक मूत्राने होणारा विसर्ग, सुप्तिङन्त पदम्' व 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' या सांपादिक मूत्राच्या दृष्टीने असिद्ध असल्यामुळे, 'पुन ' या विसर्गान्त माला पदसज्ञा प्राप्त करून देण्याकरिता 'स्यानिबदादेश' हा मूत्र उपयोगात आणूनच पाहिजे, त्याशिवाय 'पुन ' माला पदसज्ञा होणे असक्य आहे सारांश वरील दोन्ही उदाहरणात पदसज्ञा प्राप्त करून देण्याकरिता 'स्यानिबदादेश' या मूत्राची मदत घ्यावी लागत असल्यामुळे, एका उदाहरणात दोन असिद्ध

कार्ये होतात व दुसऱ्या उदाहरणात एकच असिद्ध कार्ये होते असे दखविस्वासे ती दोन उदाहरणे भिन्न प्रकारची उदाहरणे ठरत नाहीत, कारण प्रकृत स्थली एका उदाहरणात किती कार्ये असिद्ध आहेत व दुसऱ्यात किती असिद्ध आहेत हा प्रश्न नसून, वास्तविक प्रश्न हा आहे की, दोन्ही उदाहरणात पदसज्ञा होण्याकरिता 'स्थानिवदादेश' या सूत्रान्वये स्थानिवद्भाव मानण्याची सारखीच गरज आहे किंवा नाही एका उदाहरणात पदसज्ञा होण्याकरिता स्थानिवद्भाव मानणे आवश्यक असून दुसऱ्यात स्थानिवद्भाव न मानता व अतिदेशास्वाची प्रवृत्ति न करिता पदसज्ञा होऊ शकते अशी जर वस्तुस्थिति असती तरच ती दोन भिन्न प्रकारची उदाहरणे ठरली असती म्हणून 'स्थानिवद्भावमनाभित्य विसर्गविधि पुनरित्यादी चरितार्थ' हे वीक्षिताचे म्हणणे योग्य ठरत नाही दोन्ही उदाहरणात 'स्थानिवदादेश' या सूत्राचा आश्रय करण्याची सारखीच अपेक्षा—गरज—असल्यामुळे, भावप्रकाशकार प्रकृत पक्षीचा तात्पर्यार्थ देताना असे म्हणतात की, 'तथा चोभयथापि ज्ञापकोपयोग । सामर्थ्याद्वा प्रवृत्तिरिति । वैषम्यमयुक्तमितिभाव'—म्हणजे वरील दोन्ही उदाहरणात 'स्थानिवदादेश' या सूत्राचा आश्रय करण्याची सारखीच गरज असल्यामुळे, दीक्षितानी दिलेले ज्ञापक दोन्ही स्थली सारखेच लागू पडत व उपयुक्त ठरते असे मानले पाहिजे किंवा प्रकृत सूत्र मुहाम आरभिले असल्यामुळे त्या आरभसामर्थ्याने ते सूत्र दोन्ही उदाहरणात सारखेच प्रवृत्त होते असे मानले पाहिजे, आणि म्हणून ती दोन भिन्न प्रकारची उदाहरणे आहेत हे म्हणणे बरोबर नाही असा शकाकाराच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे पुन्हा शकाकार असे म्हणतो की, 'अग्नि-+सु = अग्निर्' या स्थली ('ससजुपो ह' सू १६२ या त्रैपादिक सूत्राने) 'सु' प्रत्याचे जागी झालेला 'ह' हा आदेश ('सुप्तिङन्त पदम्' सू २९ या पदसज्ञाविधायक सापादिक सूत्राच्या दृष्टीने) असिद्ध असल्यामुळे ('ह' हा आदेश

झालाच नाही व 'सु' प्रत्यय कायमच आहे असें मानल्यानें)
 'अग्निर्' याला पदसंज्ञा होऊं शकतेच (व 'ससजुषो रुः'
 या पूर्व त्रैपादिक सूत्रानें झालेलें इत्य हे "खरवसानयोर्विसर्जनीयः"
 या उत्तर त्रैपादिक सूत्राच्या दृष्टीनें सिद्ध असल्यामुळे,
 पदान्ती असलेल्या 'रु' चा विसर्ग होण्यात काही अडचण येत
 नाही. पुन्हा शकाकार असे म्हणतो की,) विसर्गाचा स्थानी जो
 अल्हूप रेफ त्याचे ठिकाणी असलेला 'प्रत्ययत्व' हा धर्म अल्हूप
 स्थानीचे-रेफाचे-ठिकाणी असलेला धर्म असल्यामुळे, (त्या रेफाचा
 विमर्ग झाल्यावर) विसर्गचे ठिकाणी आणण्याकरिता 'स्थानिव-
 दादेशः' या अतिदेशशास्त्राची, ('अनत्वधौ' हा प्रतिषेध
 असल्यामुळे) प्रवृत्ति करता येत नाही व त्यामुळे प्रत्ययरूप विसर्ग
 मिळणे शक्य नाही. विसर्गाचा स्थानी 'रु' हा अनल्हूप समुदाय
 नमून अल्हूप रेफ हाच त्या विसर्गाचा स्थानी आहे असे जें वर
 म्हटले आहे त्याला 'भो भगो अघो' मू. ८.३.१७ या सूत्रावरील
 भाष्य प्रमाण आहे. (त्या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानीं 'रो रि'
 या पूर्व सूत्रातून 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' या उत्तरसूत्रात 'रुः'
 या पठ्यन्त पदाची अनुवृत्ति करून त्या सूत्राचा 'खरवसानयोः रुः
 विसर्जनीयः' असा अर्थ केला आहे व विसर्गाचा स्थानी रेफ हा अल्
 मानला आहे. त्या भाष्यात भाष्यकार म्हणतात-'अथाऽयमत्वधिः
 स्याच्छब्दमप्रहणमवक्तुम् ? बाढं शक्यम् । अत्वधित्वाहि भवि-
 ष्यति । क्यम् ? । इदमस्ति रो रीति । ततो वक्ष्यामि-खरवसानयो-
 विसर्जनीय रुः । ततो रीः सुपि । विसर्जनीयो र इत्येव ।'
 भाष्यकारानीं असे म्हटले असल्यामुळे, अल्हूप रेफाचे ठिकाणी
 असलेला प्रत्ययत्व धर्म त्याचे जागी होणाऱ्या विसर्गचे ठिकाणी
 स्थानिवद्भावानें, 'अनत्वधौ' या प्रतिषेधान्वयें येऊं शकत नाही हें
 उघड आहे आणि त्यामुळे प्रत्ययरूप विसर्ग कोठेहि मिळणे शक्य नाही.
 म्हणून 'न च विसर्गस्य प्रत्ययत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यम् । अग्निः करोती'
 त्यादी स्थानिवद्भावेन तत्प्रसिद्धेः' असे जें दीक्षितांनी मनोरमेन

म्हटले आहे ते बरोबर मानता येत नाही.) दुसरे असे की, 'अप्रत्ययो यो विसर्गः.' असा सामानाधिकरण्याने अन्वय होतो असे मानल्यास, 'इदुदुपधस्य च असो.' असे प्रकृत मूत्र करावयास पाहिजे होते व 'अप्रत्ययस्य' हे पद प्रकृत मूत्रात घालण्याची काही गरज नव्हती व ते पद व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते. (कारण 'सु' प्रत्ययाचे जागी झालेल्या विसर्गाचे ठिकाणी प्रत्ययत्वरूप धर्म येऊ शकतो असे मानल्यास, प्रत्ययरूप विसर्ग केवळ 'सु' प्रत्ययाचाच मिळू शकतो. 'मिस्, म्यस्' इत्यादि इतर प्रत्ययात जो विसर्ग सापडतो तो प्रत्ययरूप विसर्ग नसून प्रत्ययावयव सकाराचा विसर्ग असतो. म्हणून प्रत्ययरूप विसर्गाचेच पक्ष होऊ नये असे जर पाणिनीला विवक्षित व इष्ट असते तर, त्याने 'असोः' असा लघु व असदिग्ध-स्पष्टार्थवाचक-निर्देश केला असता व 'अप्रत्ययस्य' असा अधिक मात्राचा सदिग्ध व लक्षणेने-परम्परेने-'सु' प्रत्ययाचे ज्ञान करून घेणाऱ्या शब्दाचा निर्देश केला नसता, कारण 'असोः' असा न्यास केल्याने 'सु' प्रत्ययाचे जागी न झालेला विसर्ग असा एकदम अर्थ घ्यानात येतो व लक्षणा करणाऱ्याची गरज पडत नाही. पण 'अप्रत्ययस्य' असा न्यास केल्याने 'प्रत्यय' या शब्दाचा 'केवळ सु प्रत्यय' असा लक्षणेने अर्थ करावा लागतो व तसा लक्षणेने अर्थ करण्यात गीरव आहे हे उघड आहे. परंतु ज्या अर्थी 'असोः' असा लघु व स्पष्ट निर्देश न करिता पाणिनीने प्रकृत मूत्रात 'अप्रत्ययस्य' असा लाबलचक व सामान्य निर्देश केला आहे त्याअर्थी हे जापित होते की, सामानाधिकरण्याने अन्वय करणे पाणिनीला विवक्षित नसून वैयधिकरण्याने अन्वय करणे विवक्षित होते थमा शकाकाराभ्या म्हणण्याचा आशय आहे.) पुन्हा असे की, 'अप्रत्ययो यो विसर्गः.' असा सामानाधिकरण्याने अन्वय मानल्यास, 'नित्य समासेऽनुत्तरपदस्यस्य' सू. १५९ या मूत्रातील 'अनुत्तरपदस्यस्य' या पदाचे ग्रहण व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते; कारण 'परमसर्पिः कुण्डिका' इत्यादि स्थली

(‘अनुत्तरपदस्थस्य’ हे पद त्या सूत्रात असून देखील) ‘इदुदुपधस्य’ या प्रकृत सूत्रानें प्राप्त झालेले पत्व टाळता येणे अशक्य आहे. (‘परमसर्पिः कुण्डिका’ या उदाहरणात जो विसर्ग आहे तो प्रत्ययरूप विसर्ग नसून ‘सृप्’ घातून झालेल्या ‘इस्’ या उणादि प्रत्ययाचा अवयव जो सकार त्याचे जागी झालेला विसर्ग आहे. म्हणून त्या अप्रत्ययरूप विसर्गाला ‘इदुदुपधस्य’ हे सूत्र लागून विसर्गाचे पत्व होण्याची आपत्ति येईल व ‘नित्य समासे’ या सूत्रात ‘अनुत्तरपदस्थस्य’ हा प्रतिषेध असून देखील ‘परमसर्पि’ या सामासिक पदातील ‘सर्पि.’ या उत्तरपदाच्या अन्ती असणाऱ्या अप्रत्ययरूप विसर्गापुढें ककार असल्यामुळें, त्याचे पत्व होणे टाळता येणार नाही व अशा रीतीनें ‘अनुत्तरपदस्थस्य’ हें पद व्यर्थ ठरेल. परंतु प्रकृत सूत्रातील ‘अप्रत्ययस्य’ याचा ‘प्रत्ययावयवभिन्नस्य विसर्गस्य’ असा वैयधिकरण्यानें अन्वय करून अर्थ केत्यास, ‘परमसर्पि.’ यातील विसर्ग ‘इस्’ या उणादि प्रत्ययाचा अवयव जो सकार त्याचे जागी झाला असल्यामुळें व अशा रीतीनें तो विसर्ग प्रत्ययावयवरूप ठरत असल्यामुळें, त्याला ‘इदुदुपधस्य’ हे सूत्र लागू पडत नाही व त्या विसर्गाचे पत्व होण्याची आपत्ति टळते. ‘परमसर्पिः कुण्डिका’ या उदाहरणासंबंधानें बालमनोरमाकार म्हणतात—‘अत्र विसर्गस्य उत्तरपदस्थत्वान्न पत्वम् । इदुदुपधस्येति पत्व तु न, विसर्गस्यान प्रत्ययावयवत्वात् । प्रत्ययभिन्नस्य विसर्गस्येति व्याख्याने तु अत्रापि इदुदुपधस्येति पत्व स्यात्, अत्र विसर्गस्य प्रत्ययैकदेशतया प्रत्ययभिन्नत्वात् ।’) पुन्हा असे की, ‘अप्रत्ययो यो विसर्गः’ असा सामानाधिकरण्यानें अन्वय मानत्यास, ‘नित्य समासे’ ८. ३. ४५ या सूत्रावरील भाष्याशी विरोध येण्याची आपत्ति येते. त्या भाष्यात भाष्यकार असे म्हणतात की, जर ‘सर्पि.’ इत्यादि अव्युत्पन्न प्रातिपदिके मानली तर, (‘इदुदुपधस्य’ या सूत्रानें) जें नित्य पत्व प्राप्त होते ते विवर्त्येकरून व्हावे याकरिता ‘इसुसो. सामर्थ्ये’ सू. ११८ हें सूत्र आरभिले

आहे. प्रकृत सूत्रातील 'अप्रत्ययस्य' या पदाचा 'प्रत्ययस्वरूप भवे
 जेथे केवळ विसर्गाचे ठिकाणीच राहतो तसा विसर्ग खेरीज कसून
 इतर विसर्ग' असा अर्थ केल्यास, व्युत्पत्तिपक्षात देखील 'इदुदुषस्य'
 या सूत्राने नित्य पत्वाची प्राप्ति होत असल्यामुळे, वरील भाष्यात
 'अथ अन्युत्पन्न प्रातिपदिकम्' इत्यादि जे म्हटले आहे ते विसङ्गत-
 चूक-उरण्याची आपत्ति येते ('नित्य समासे' या सूत्रावरील
 भाष्यात चार कारिका पठित केल्या असून त्यापैकी 'अथ चेत्य-
 विज्ञान नित्ये पत्वे ततो विभाषेयम् । सिद्ध च मे समाने, प्रतिपे-
 धार्यस्तु यत्नाश्रयम् ॥' ही अवधी कारिका आहे. या कारिकेतील
 'मविज्ञानम्' या पदाचा 'अव्युत्पन्न प्रातिपदिकम्' असा
 अर्थ आहे व या कारिकेचे व्याख्यान करिताना भाष्यकार
 म्हणतात—'अयाश्रयत्पन्न प्रातिपदिकं ततो नित्ये पत्वे प्राप्ते
 इय विभाषा आरम्भ्यते । सिद्ध च मे समासे परम् । किमर्थं
 तर्हीदमुच्यते ? । प्रतिपेधार्थोऽयं यत्नः । अनुत्तरपदस्यस्येति प्रतिपेध
 वक्ष्यामीति ।' म्हणून सकाकार असे म्हणतो की, 'सपिम्'
 हे व्युत्पन्न किंवा अन्युत्पन्न, म्हणजे घातूला उणादि प्रत्यय
 लागून तयार झालेले किंवा प्रकृतिप्रत्ययविभागरहित स्वतः सिद्ध,
 प्रातिपादक मानले तरी, दोन्ही पक्षात विसर्ग प्रत्ययरूप नसून,
 अव्युत्पत्तिपक्षात तो 'सपिस्' या प्रातिपदिकाचा अवयव जो सकार
 त्याचे जागी झालेला विसर्ग आहे. व व्युत्पत्तिपक्षात 'इस्' या
 उणादि प्रत्ययाचा अन्त्यावयव जो सकार त्याचे जागी झालेला विसर्ग
 आहे. म्हणून 'अप्रत्ययस्यो यो विसर्ग' असा सामानाधिकरण्याने
 अन्वय केल्यास, दोन्ही पक्षात त्या प्रत्ययरूप नसलेल्या विसर्गाचे
 जागी 'इदुदुषस्य' या प्रकृत सूत्राने नित्य पत्वाची प्राप्ति आहे.
 परंतु भाष्यकार तर म्हणतात की, अव्युत्पत्तिपक्षातच नित्य पत्वाची
 प्राप्ति आहे दोन्ही पक्षात नित्य पत्वाची प्राप्ति आहे असे
 भाष्यकाराचे मूळीच म्हणणे नाही. सारांश 'अप्रत्ययो यो विसर्ग'
 असा सामानाधिकरण्याने अन्वय केल्यास, वरील भाष्य विसङ्गत

ठरते. पण 'प्रत्ययावयवो यो विसर्गस्तद्विग्रहस्य' असा वैयाधि-
 करणानें अन्वय वेला तरच तें भाष्य मुसद्गत ठरतें; कारण
 व्युत्पत्तिपक्षात विसर्ग हा प्रत्ययावयव ठरत असल्यामुळे, त्या पक्षात
 'इदुदुपधस्य' या सूत्राची प्रवृत्तीच होऊ शकत नाही व त्यामुळे नित्य
 पत्वाची प्राप्ति होत नाही. वेचळ अव्युत्पत्तिपक्षातच त्या सूत्राची प्रवृत्ति
 होऊ शकते; कारण त्या पक्षात विसर्ग प्रत्ययाचे किंवा प्रत्ययावयवाचे
 जागी झाला नसून प्रातिपदिकावयव जो सकार त्याचे जागी झालेला
 विसर्ग आहे. म्हणून 'अप्रत्ययो यो विसर्गः' असा सामानाधिकरणानें
 अन्वय करणें भाष्यविरुद्ध ठरत असल्यामुळे, तसा अन्वय करणें योग्य
 नाही असा शकाकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) 'अथाव्युत्पन्न
 प्रातिपदिकम्' या वरील भाष्यातील 'अथ' या पदाचा 'यदि'
 असा अर्थ आहे. तसा त्या पदाचा अर्थ असल्यामुळे, 'सपिपा,
 यजुपा' इत्यादि स्थली. ('आदेशप्रत्यययो.' सू. २१२ या सूत्रान्वये)
 पत्वसिद्धि होण्याकरिता अव्युत्पत्तिपक्ष न मानता, व्युत्पत्तिपक्ष
 मानणेच योग्य आहे असे भाष्यकार मुचवितात. ('सपिस् इत्यादि
 जर अव्युत्पन्न प्रातिपदिके मानली' असे वरील भाष्यात म्हटले
 असल्यामुळे हें ध्वनित होते की, जेथें 'सपिस्, यजुस्' इत्यादि
 प्रातिपदिके व्युत्पन्न-उणादि प्रत्यय लागून सिद्ध झालेली-प्रातिपदिके
 मानल्याशिवाय इष्टरूपाची सिद्धि होऊ शकत नसेल तसा ठिकाणी
 ती व्युत्पन्न प्रातिपदिके मानून इष्ट रूपाची सिद्धि करावी, कारण
 इष्ट रूपाची सिद्धि होण्याकरिताच व्याकरणशास्त्रात व्युत्पत्तिपक्ष
 व अव्युत्पत्तिपक्ष हे दोन्ही पक्ष मानले आहेत आणि इष्ट रूपाची
 सिद्धि करणे हे व्याकरणशास्त्राचे मुख्य प्रयोजन असल्यामुळे, जेथें
 जो पक्ष स्वीकारल्याने इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकते तेथें तो पक्ष
 स्वीकारावा असे वरील भाष्यात 'यदि' या अर्थाचा वाचक 'अथ'
 हा शब्द घालून भाष्यकार मुचवितात असा शकाकाराच्या म्हणण्याचा
 आशय आहे. व्युत्पत्तिपक्ष मानला तरच 'सपिपा, यजुपा' इत्यादि
 स्थली 'आदेशप्रत्यययो.' सू. २१२ या सूत्रानें होणारे सकाराचे

पत्व होऊ शकते, कारण त्या सूत्रानें सकाराचे पत्व होण्याकरिता
 (१) 'इष्' प्रत्याहारान्तर्गत किंवा कवर्गान्तर्गत वर्णाच्या लगेच
 पुढें सकार असला पाहिजे, व (२) तो सकार पदान्ती नसला पाहिजे,
 आणि (३) तो वादेशस्वरूप किंवा प्रत्ययावयवरूप सकार असला पाहिजे
 'सपिस् + आ, यजुस् + आ' या रचली 'इष्' प्रत्याहारान्तर्गत
 'इ, उ' या वर्णांपुढें सकार आहे व तो सकार पदान्ती नाही,
 कारण 'टा = आ' हा अजादि प्रत्यय पुढें असल्यामुळे 'यचि भम्'
 सू २३१ या सूत्रान्वये 'सपिस्, यजुस्' ही अन्ने भक्षक ठरतात
 पण तो सकार प्रत्ययावयव मानला तरच प्रकृत सूत्र प्रवृत्त न
 होता त्याच बरील सूत्राने पत्व होऊ शकते या स्थली अम्युत्पत्ति-
 पक्ष स्वीकारल्यास, म्हणजे 'सपिस्, यजुस्' ही प्रकृतिप्रत्ययविभाग-
 रहित स्वन सिद्ध प्रातिपादके आहेत असे मानल्यास, तो सकार
 प्रत्ययावयव ठरत नसून प्रातिपादिकाचा अवयव ठरतो व त्यामुळे
 त्या सकाराचे बरील प्रकृतसूत्रानें पत्व होऊ शकत नाही पण पत्व
 होणे तर इष्ट आहे, आणि व्युत्पत्तिपक्ष मानला तरच त्या सकाराचे
 पत्व होऊ शकत, कारण त्या पक्षात तो सकार 'सृष्' व 'यज्'
 घातून न अनुक्रमें झालेल्या 'इम्' व 'उस्' या उणादि प्रत्ययाचा
 अवयव ठरतो म्हणून या बरील उदाहरणात पत्वसिद्धि होण्या-
 करिता व्युत्पत्तिपक्ष मानणे आवश्यक आहे असे शकाराच्या
 म्हणण्याच तात्पर्य आहे 'नित्य ममामे' या सूत्राबरोल वृत्तीत
 'अम्युत्पत्तिपक्षे स्वाधीयमाणे सपिषा यजुषेत्यादि न सिध्यतीति
 पचाय व्युत्पत्तिपक्ष एवेमुमन्तस्याश्रयणीय' असे वैयटानें देखील
 म्हटले आहे व त्याचाच प्रकृत पक्तीत अनुवाद केला आहे या विषया-
 मबधानें 'पत्रेवय चेतसविज्ञानमिति पाणिने पक्ष, सपिषेत्यादो
 बहुलप्रधाना ब्रूविदन्वदवेवर्ववात्पत्य सिद्धम् ।' अमे 'नित्य ममामे'
 या सूत्राबरोल उद्यानान व तसेच शब्देन्दुसंखरांत नागेतानें म्हटले
 आहे) म्हणून वर दिलेल्या भाष्यानुसार, प्रकृत सूत्रातील
 'यप्रत्यस्य' या पदात जो 'प्रत्यय' शब्द आहे त्याचा (लक्षणें)

प्रत्ययमवधि-प्रत्ययावयवरूप-प्रमा अर्थ करून 'अप्रत्ययस्य' या पदाचा 'प्रत्ययसम्बन्धिभिन्नस्य-प्रत्ययावयवभिन्नस्य-विसर्गस्य' असा (मामानाधिकरण्यानें अवयव करून) अर्थ करणे उचित आहे तसा त्या पदाचा अर्थ असल्यामुळेच, 'कविभिः कृतम्' इत्यादि स्थली (पत्वापत्तिरूप) दोष येत नाही. ('कवि + भिस् + कृतम्' या स्थली होणारा विसर्ग प्रत्ययरूप विसर्ग नाही; कारण ज्या सकाराचे जागी तो विसर्ग हातो तो सकार प्रत्यय नसून 'भिस्' या प्रत्ययाचा अवयव आहे. म्हणून 'अप्रत्ययस्पो यो विमर्गः.' असा मनोरमंत दिलेला अर्थ बरोबर मानल्यास, 'कविभिः कृतम्' या स्थली 'इदुपधस्य' या प्रकृत सूत्रान्वये त्या विसर्गाचे पत्व होण्याची आपत्ति येते. पण 'प्रत्ययावयवो यो विमर्ग तद्भिन्न' असा वर सांगितल्याप्रमाणे अर्थ केल्याने त्या विसर्गाचे पत्व होण्याची आपत्ति टळते मग 'अग्निः करोति' या स्थली 'सु' प्रत्ययाचे जागी झालेला विसर्ग प्रत्ययरूप असून प्रत्ययावयवरूप नसल्यामुळे त्या विसर्गाचे पत्व होण्याची आपत्ति येने असे कोणी म्हटल्यास, त्याला उत्तर हे आहे की, 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्'—परि. ३०—या परिभाषान्वये तो विसर्ग व्यपदेशिवद्भावानें प्रत्ययावयव मानता येतो व त्यामुळे त्या विसर्गाचे पत्व होण्याची आपत्ति टळते, आणि 'विसर्गस्य व्यपदेशिवद्भावेन' प्रत्ययावयवत्वात्' हेच 'अग्निः करोति' या स्थली विसर्गाचे पत्व होत नाही याचे कारण बालमनोरमंत दिले आहे) 'नित्य समासे' सू. १५९ या सूत्रात 'अनुत्तरपदस्थस्य' या पदाचे जें ग्रहण केले आहे व तमेच वस्कादियणात 'सपिप्कुण्डिका' या शब्दाचा जो पाठ केला आहे ही दोन्ही 'प्रत्ययावयवो यो विसर्गः तद्भिन्नस्य' असाच प्रकृत सूत्रातील 'अप्रत्ययस्य' या पदाचा अर्थ हाता याची आपके मानणे उचित आहे. ('परमसपि.कुण्डिका' या उदाहरणात 'परमसपि.' या सामासिक पदातील 'सपि.' या उत्तरपदाच्या अन्ती असलेला विसर्ग प्रत्ययरूप नसून 'इस्' या उपादि प्रत्ययाचा अवयव जो सकार त्याचे

जागी झाला असल्यामुळे, प्रत्ययावयरूप आहे. म्हणून 'अप्रत्ययो यो विसर्ग' असा अर्थ केल्यास, या विसर्गाचे 'इदुदु-पघस्य' या सूत्राने प्राप्त झालेले पत्व टाळता येणे शक्य नाही पण 'अप्रत्ययस्य' या पदाचा 'प्रत्ययावयरवो यो विसर्ग तद्ध्रस्व' असा अर्थ केल्यास, जरी 'परमसपि' यातील विसर्ग प्रत्ययावयर आहे तरी, तो त्या समासातील 'सपि' या उत्तरपदात असल्यामुळे व 'नित्य समासे' या सूत्रात 'अनुत्तरपदस्यस्य' हा निषेध असल्यामुळे, 'इदुदुपघस्य' या सूत्रान्वये प्राप्त झालेले पत्व त्या विभगाचे होत नाही, आणि अशा रीतीने 'अनुत्तरपदस्यस्य' हे पद चरितार्थ ठरून 'प्रत्ययावयरवो यो विसर्ग तद्ध्रस्व' या अर्थाचे ते पद जापक ठरते तसेच दीक्षितानी 'अप्रत्ययरूपो यो विसर्ग' असा जो सामानाधिकरण्याने अग्नय वेला आहे तो बरोबर मानल्यास, 'सपिप्पुण्डिका' या स्वली अव्युत्पत्तिपक्षात 'सपिस्' या प्रातिपदिकाचा अन्त्यावयर जा सकार त्याचे जागी होणारा विसर्ग असल्यामुळे व व्युत्पत्तिपक्षात 'इस्' या उणादि प्रत्ययाचा अन्त्यावयर जा सकार त्याचे जागी होणारा विसर्ग असल्यामुळे आणि अशा रीतीने दोन्ही पक्षात तो प्रत्ययरूप विसर्ग ठरत असल्यामुळे, 'इदुदुपघस्य' या सूत्रानेच त्या विसर्गाचे नित्य पत्व होऊ शकते आणि त्यामुळे 'सपिप्पुण्डिका' या शब्दाचा 'बम्बा-दिपु ष' सू १४४ या सूत्राने नित्य पत्व होण्याकरिता बम्बादिगणांत जो पाठ बला आहे तो व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते परंतु व्युत्पत्ति-पक्षात तो विसर्ग प्रत्ययावयरवरूप ठरत असल्यामुळे, 'प्रत्ययावयरवो यो विसर्ग तद्ध्रस्व' असा अर्थ केल्यास, 'इदुदुपघस्य' हे सूत्र प्रवृत्त होऊ शकते नाही व नित्य पत्व होऊ शकत नाही, आणि तसे नित्य पत्व व्हावे याकरिता 'सपिप्पुण्डिका' या शब्दाचा बम्बादि-गणात बम्बा पाठ चरितार्थ ठरून तो पाठ देखील दीक्षितानी जसा अर्थ करून अग्नय वेला आहे तसे न करता, बर सांगितल्याप्रमाणे अग्नय करून अर्थ करता याचा जापक ठरतो असा शबापाराच्या

म्हणण्याचा आग्रह आहे. 'ननु तत्रापि पुनर्स्' येथपासून 'चंतदयं
ज्ञापकतबोचिता' येथपर्यंत शकाग्रह आहे हे लक्षात ठेवावे या
शकेसंबधाने शब्दरत्नकार असे म्हणतात की,) वर केलेली शका
म्हणजे दीक्षितानी 'अप्रत्ययस्य' याचा जो अर्थ केला आहे तो चुक
आहे हे सिद्ध करण्यावरिता शकाकाराने वर जो कारणपरपरा
दिली आहे ती, यथार्थ आहे परंतु दीक्षितानी व्याख्यादर्श ग्रंथाला
अनुसरून 'प्रत्ययरूपो यो विसर्गः' असा सामानाधिकरण्याने अन्वय
केला आहे व हे ध्वनित करण्याच्या हेतूनेच दीक्षितानी 'हरदत्तेनोक्त
नातीवादतंभ्यम्' असे मनोरमंतील पुढील पक्वीत म्हटले आहे.
(त्या पुढील पक्वीचे विवरण लोकरच केले जाईल.)

शब्दरत्न— 'न प्रवर्तत इति । अत एव तिरश्चेत्यादौ सस्य
इष्टवसिद्धिः । एतच्चेष्टानुरोधेन सयोगाविलोपस्त्वणत्वातिरिक्त-
विषयं तेन तत्र स्थानिवत्त्व भवत्येवेति "तस्य बोधः—" इत्याद्यपि
न वाचनिकमिति भावः । मातु कायेमिति । सिद्धान्तव्याख्याने ऽप्यत्र
बोध । तथा हि सकारसन्निधावकारो नैव प्रत्यय समुदायनिवेशि-
तत्वाग्रन्ययत्वस्येति तवादेशस्योरः प्रत्ययत्वाभावेन विसर्गस्य
तत्सम्बन्धित्वाभावात् । यस्तूत्वे कृतेऽवशिष्टः सकारः प्रत्ययसञ्ज्ञकः,
स लुप्त एव । न च "अन्तादिवच्च" इत्यस्य पूर्वस्य परस्य समुदा-
यस्यान्तादिभ्या वर्णाभ्या पृथगवस्थिताभ्या ये व्यवहाराः प्रत्ययत्वाद-
यस्ते एकादेशविशिष्टस्यापीत्यर्थादित्यत्र प्रत्ययत्वस्य मुलभतया
एकादेशविभूतग्यायेनोरित्यस्य प्रत्ययतया न बोध इति वाच्यम् ।
त्रिपाद्या असिद्धत्वेन सत्रान्तवत्त्वाप्रवृत्तेः । स्थानिवत्त्वेन तु न
निर्वाहः । उपात्तस्य स्थानिनो ऽकारस्य प्रत्ययत्वाभावात् । प्रत्यय-
सम्बन्धित्वे तु न स्थानिवत्त्वलभ्यमशास्त्रोक्तत्वात् । "सर्वे सर्व-
पदादेशा" इति न्यायेन मातु असित्यस्य स्थानित्वेऽप्यसित्यस्य
स्थानित्वालाभेनोक्तित्यस्य प्रत्ययत्वमलभ्यमिति । एतदेवाभिप्रेत्य
प्रकृतसूत्रे "उरण् रपरः" इति सूत्रे च भाष्ये उक्तम् "इह कस्मान्न
भवति पितुः करोति, "अप्रत्ययस्य" इति यत्वा प्राप्नोति, अप्रत्यय-

विसर्जनीयस्येष्टुच्यते, प्रत्ययविसर्जनीयस्येष्टुच्यते, लुप्यते इव प्रत्यय-
विसर्जनीयो "रास्तस्य" इति" । लुप्यते इत्येत्यादेरयमर्थः । प्रत्यय-
विसर्जनीयत्वेन यस्तथाभिमतः स लुप्यते, न दृश्यते स्थानिनः प्रत्यय-
स्येव सोपादिति बोद्धवम् ।

(श्रुत सूत्रातील 'अप्रत्ययस्य' हे पद, 'स्थानिवदादेश' या
सूत्राच्या दृष्टीने त्रिपादी अमिद्ध ठरत नाही एवढ्यापुरतेच
दीक्षितानी विशेषापेक्ष आपक मानले आहे व असे म्हटले आहे की,
ते आपक विशेषापेक्ष नसल्यामुळे, 'अथ परस्मिन्' सू. ५० हे सूत्र
त्रिपादीत प्रवृत्त होत नाही) तसे असल्यामुळेच, म्हणजे 'अचः
परस्मिन्' सू. ५० या सापादिक सूत्राच्या दृष्टीने त्रिपादी अमिद्ध
ठरत अमलयाकारणाने ते सूत्र त्रिपादीत प्रवृत्त होत नसल्यामुळेच,
'तिरस्वा' इत्यादि स्थली सकाराचे स्वरुत होते ('तिर अञ्चतीति
तिर्यक् तेन तिरस्वा' या उदाहरणात 'कृत्स्वादधृक्' सू. ३७३
या सूत्राने 'अञ्च्' घातून 'विच्' प्रत्यय होऊन व
'अनिदिता हल उग्राया' सू. ४१५ या सूत्राने 'अञ्च्'
घातूतील नकाराचा लोप होऊन व 'अच' सू. ४१६ या सूत्राने रपा
घातूतील अकाराचा लोप होऊन आणि 'वेरपूक्तस्य' सू. ३७५ या
सूत्राने 'विच्' = व् हा अपुष्प प्रत्यय नाहीता होऊन 'तिरस्+च्+आ'
अशी स्थिति माली असता, 'रतो रचुना रच्.' सू. १११ या त्रैपादिक
सूत्राने 'तिरस्' यातील सकाराचे दात्व पावले आहे. 'अचः
परस्मिन्' या सूत्रान्वये 'अ' लोपाचे ठिकाणी तो 'अ' बायमच
आहे अशी स्थानिवद्भावाने बुद्धि केल्याम, सकाराचे पुढे
अनार येत अमुन चकार येत नाही असे मानावे लागत
असल्यामुळे, सकाराचा धकार होऊ दगणार नाही व 'तिरस्वा'
अने दृष्ट रूप सिद्ध होऊ दगणार नाही. पण 'अच. परस्मिन्'
हे सूत्र त्रिपादीत प्रवृत्त होत नसल्यामुळे, 'अ' लोपाचे ठिकाणी तो
'अ' बायमच आहे अशी स्थानिवद्भावाने बुद्धि करता येत नाही
व त्यामुळे 'तिरस्वा' अने दृष्ट रूप सिद्ध होते.) दृष्ट रूपाची

सिद्धि व्हावी याकरिता, सयोगादिलोप, नत्व, व पत्व हीं तीन कायें खेरीज करून इतर त्रैपादिक कायें करतेंवेळी 'पूर्वनासिद्धे न स्थानिवत्' हे वचन प्रवृत्त हान असे मानले आहे आणि त्यामुळे ती तीन त्रैपादिक कायें करतेंवेळी अजादेशाचे ठिकाणी स्थानिवद्भावा होतोच म्हणून (ते वचन वास्तविक न मानता त्याला जसे युक्तिमूलक सिद्धान्त मनोरमंत मानले आहे त्याचप्रमाणे) 'तस्यदोष सयोगादिलापलक्षणेषु' हे वचन देखील वास्तविक मानू नये (पूर्वनासिद्धे न स्थानिवत्' या युक्तिमूलक सिद्धान्ताचाच प्रपञ्च करणार-अर्थ स्पष्ट करणारे- ते वचन आहे असे समजावे) असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे ('प्रत्ययरूपो यो विसर्गं तद्भिन्नस्य' असा प्रवृत्त सूत्रातील 'अप्रत्ययस्य' या पदाचा अर्थ न करिता 'प्रत्ययसम्बन्धिभिन्नस्य = प्रत्ययावयवो यो विसर्गं तद्भिन्नस्य' असा लक्षणा करून व सामानाधिकरण्यानें अन्वय करून अर्थ वेला तरी या) सिद्धान्तप्रमाण देखील 'मातु कार्यम्' या स्थली दोष येतोच म्हणजे विसर्गाचे पत्व होण्याची आपत्ति येतेच (कारण 'मातृ + ङम् = मातृ + अस्' या स्थली) सकाराचे जवळ, म्हणजे सकाराच्या र्गोच पूर्वी, असलेला अकार मुळीच प्रत्यय नमून, 'अस्' या समुदायाचे ठिकाणी प्रत्ययत्व आहे (व तो अकार त्या समुदायाचा अवयव आहे म्हणून 'मातृ' यातील ऋकार व 'अस्' प्रत्ययातील अकार या प्रत्यय नसणाऱ्या दोहाचे जागी 'ऋत उत्' सू २७९ या सूत्रानें 'उ' असा एकादेश होऊन व 'उररपर' सू ७० या सूत्रानें तो रपर होऊन, म्हणजे त्याला रकारागम होऊन) 'उर्' असा जो आदेश होतो त्याचे ठिकाणी प्रत्ययत्व हा धर्म नसल्यामुळे ('उर्' यातील अन्य रकाराचे जागी 'सरवसानयो' सू ७६ या सूत्रानें होणारा) विसर्ग प्रत्ययसंबन्धि, म्हणजे प्रत्ययाचा अवयव, आहे असे मानता येत नाही (जर तो 'उ' हा एकादेश 'अस्' या संपूर्ण प्रत्ययाचे जागी झाला असता तर त्याला स्थानिवद्भावानें प्रत्यय मानता आले असतें व त्याला 'उररपर' या

सूत्राने जो रकारागम होतो तो 'यदागमाः'—परि. ११—या परिभाषान्वये त्याचा अवयव होत असल्यामुळे, तो आगमरूप रेफ प्रत्ययावयव आहे व त्याचे जागी झालेला विसर्ग प्रत्ययावयव आहे असे मानता आले असते पण तो विसर्ग प्रत्ययावयव नसून प्रत्ययावयवभिन्न असल्यामुळे, 'इदुदुपधम्य' या प्रकृत सूत्राने त्याचे सिद्धान्तपक्षात देखील पंत्व होण्याची आपत्ति येते वरील उदाहरणात 'ऋ' व 'अ' या दोन वर्णांचे जागी) 'उ' हा एकादेश केल्यावर (एकादेश केल्याने 'अस्' प्रत्ययातील अकार नाहीसा होऊन) जो त्या प्रत्ययातील सकार अवशिष्ट राहतो तो प्रत्यसङ्गक आहे असे मानता येते तरी, त्या सकाराचा लोप होतोच—म्हणजे एकादेश रपर होऊन 'मातुर्स्' अशी स्थिति झाली असता, रेफापुढे सकार आला असल्यामुळे, 'रात्सस्य' मू. २८० या सूत्राने त्या सकाराचा देखील लोप होतोच. (साराश 'अस्' प्रत्ययातील अकार एकादेशाने नाहीसा झाल्यावर जरी 'घ. शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायी' या वचनाम्वये त्या प्रत्ययातील अवशिष्ट सकाराचे ठिकाणी प्रत्ययत्वधर्म आणता येतो तरी, तो सकार देखील 'रात्सस्य' या सूत्राने लुप्त होत असल्यामुळे आणि अशा रीतीने संपूर्ण 'अम्' प्रत्यय नाहीसा होत असल्यामुळे, 'मातुर्' गातील अन्य आगन्तुक रकाराचे जागी 'सखसानयोविसर्जनीय.' मू. ७६ या सूत्राने जो विसर्ग होतो तो प्रत्ययावयव आहे असे मानता येत नाही आणि त्यामुळे सिद्धान्तपक्षात देखील त्या विसर्गाचे प्रकृत सूत्राने पंत्व होण्याची आपत्ति येते. येथे कित्येक वैधाकरण अशी शक्ती करतात की, 'मातु + अस्' या स्थली 'ऋ + अ' या दोहोचे जागी 'उ' हा एकादेश झाला असल्यामुळे व जेथे नेवळ ऋकाराचे जागी अण्—अ, इ, किंवा उ—आदेश होतो तशाच ठिकाणी तो आदेश 'उत्तरपरः' या सूत्राने रपर करता येत असल्यामुळे, प्रकृत स्थली दोन स्थानीचे जागी झालेला 'उ' हा एकादेश रपर करता येत नाही आणि म्हणून तो एकादेश केल्यावर 'मातुर्स्' अशी स्थिति

मुळीच होत नसून 'मातुस्' अशीच स्थिति होणे अशा स्थितीत 'मातुस्' यातील सकार रेफापुढे येत नसल्यामुळे, 'रात्सस्य' मू २८० ह मूत्र येथे प्रवृत्त होऊच शकत नाही व सकाराचा लोप मुळीच पावत नाही आणि तो सकार पदान्तीं असल्यामुळे, 'ससजृषो रु' मू १६२ या सूत्राने त्याचे रुत्व करून 'स्वरवतानयो' मू ७६ या सूत्राने 'रु' चे जागी विसर्ग केला असता तो विसर्ग 'अस्' प्रत्ययातील अवशिष्ट जो सकार व ज्याला 'य' शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायी' या न्यायान्वये प्रत्ययसंज्ञ मानता येत त्याचे जागी झालेला विसर्ग असल्यामुळे, तो विसर्ग स्थानिवद्भावाने प्रत्ययरूप मानता येतो व अशा रीतीने तो विसर्ग प्रत्ययभिन्न किंवा प्रत्ययावयवभिन्न ठरत नसल्यामुळे आणि प्रकृत सूत्रात 'अप्र-यस्य' असा निषेध असल्यामुळे, 'मातु कार्यम्' या म्यली 'इदुपधस्य' या सूत्राने त्या विसर्गाच प व हाण्याची मुळीच आपत्ति येत नाही ही जी वर दावा केली आहे ती 'उरणरपर' १ १ ५' या सूत्रावरील भाष्यात 'उ स्थानेऽन्प्रसज्यमान एव रपरी भवती-त्युच्यते, न चायमुरेव स्थानऽणिशप्यते । किं तर्हि ? । उचान्पस्य च' असे जे दावावर ग्रन्थात म्हटले आहे त्याच्या आधारे केली आहे पण भाष्यकारांनी त्या भाष्यात त्या शब्दाचे निरसन 'इह यो द्वयो पृष्ठीनिर्दिष्टयो प्रमत्ने भवति लभतेऽनावपनरतो व्यपदेशम् । तद्यथा । देवदत्तस्य पुत्र देवदत्ताया पुत्र इति' भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, जेथे दोन पृष्ठीनिर्दिष्ट स्थानीचे जागी मिळून एकादेश होणे सांगितले आहे तेथे तो एकादेश त्या दान स्थानीपैकी कोणत्याहि स्थानीचा आदेश आहे असे म्हणता येत ज्याप्रमाणे लौकिक व्यवहारांत देवदत्त बाप व देवदत्ता आई या दोघांचा जो मुलगा त्याला देवदत्ताचा मुलगा असेहि म्हणतात व देवदत्तेचा मुलगा असेहि म्हणतात तसेच 'श्रु' व 'अ' या दोहोंचे जागी मिळून 'श्रुत उन्' मू २७९ या सूत्राने झालेला 'उ' हा एकादेश 'श्रु' या स्थानीच जागी झाला आहे असे म्हणता येत व

त्यामुळे तो एकादेश 'उररपर' या सूत्राने रपर करता येतोच. या भाष्यावरून हे स्पष्ट होत की, 'मातृ + अस' या स्थली वरील शकेत म्हटल्याप्रमाणे 'मानुस्' अशी स्थिति होत नसून 'मातुर्स्' अशीच स्थिति होते व या स्थितीत 'रात्सस्य' या सूत्राने 'अस्' प्रत्ययातील अवशिष्ट सकाराचा लोप होत असल्यामुळे, पदान्ती असलेल्या प्रत्ययावयवरूप सकाराचे जागी विसर्ग होतो असे जे वरील शकेत म्हटले आहे त चूक ठरते हे उघड आहे वास्तविक 'मातुर्म्' या स्थली वर सांगितल्याप्रमाणे सकाराचा लोप झाल्यावर पदान्ती जो रकार येतो त्याचे जागी विसर्ग होतो व तो विसर्गाचा स्थानी रकार प्रत्यय किंवा प्रत्ययावयव नसल्यामुळे, त्याचे जागी होणारा विसर्ग प्रत्ययावयवरूप आहे अस मानता येत नाही आणि त्यामुळे 'मातु कार्यम्' या स्थली सिद्धान्तपक्षात देखील विसर्गाच पक्व होण्याची व 'मातुप्त्रायम्' असे अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येते पण या आपत्तीचे निवारण 'उररपर' या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी 'इह हि मातु करोति, पितु करोतीत्यप्रत्ययविसर्जनी-यस्येति पक्व प्रसज्येत । अप्रत्ययविसर्जनीयस्येत्युच्यते, प्रत्यय-विसर्जनीयश्चायम् । लुप्यतेऽथ प्रत्ययो रात्सस्येति । एव तर्हि भ्रातृपुत्रग्रहण आपक्वमेकादेशनिमित्तात्पक्वप्रतिषेधस्य । यदय वस्वादिषु भ्रातृपुत्रशब्द पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नैकादेशनिमित्ता-त्पक्व भवतीति ।' असा रीतीने केले आहे व या भाष्याचे विवरण पूर्वी मनारमेंत घेतले आहे) 'अन्तादिवच्य' सू ७५ मा सूत्राचा, 'एकादश हांण्यापूर्वी पृथक् स्थितोत असणान्या पूर्व व पर समुदायाथ ठिकाणी जे प्रत्ययत्वादि धर्म आहेत ते धर्म एकादेश नेल्यानंतर एकादशान्त व एकादशादि समुदायाचे ठिकाणी देखील येतात', असा अर्थ होत असल्यामुळे, 'उर्म्' या समुदायाचे ठिकाणी प्रत्ययमज्ञा सहज प्राप्त वरून देता येते (व त्या समुदायातील अन्त्य मकाराना 'रात्सस्य' सू २८० या सूत्राने लाप झाल्यावर अवशिष्ट राहिलेऱ्या) 'उर्' या भागाला देखील 'एकादेशविवृत्तमन्यवत्'—

परि-३७-या न्यायान्वयें प्रत्यय मानता येतें व त्यामुळें (पद्व होण्याची आपत्ति टळने आणि) काही दोष येत नाही असे कोणी म्हटल्यास, तें म्हणणे बरोबर नाही, कारण 'अन्तादिवच्च' या सापादिक सूत्राच्या दृष्टीनें त्रिपादी असिद्ध असल्यामुळें, ते सूत्र त्रिपादीत प्रवृत्त होऊ शकत नाही ('मातृ+अस् = मातृर्स्' या स्थली 'अन्तादिवच्च' या सूत्रान्वयें 'उर्स्' हा एकादेशादि प्रत्ययान्त समुदाय प्रत्यय मानता येतो आणि 'उर्स्' यातील सकाराचा जरी 'रात्सस्य' या सूत्रानें लोप होतो तरी अवशिष्ट राहिलेला 'उर्' हा एकदेशविकृतन्यायानें प्रत्यय मानता येतो व 'उर्' यातील रकाराचे जागी जो विसर्ग हातो तो विसर्ग प्रत्ययावयव आहे असे स्थानिवद्भासानें मानता येत असल्यामुळें, 'इदुदुपघस्य' हे प्रकृत सूत्र 'मातु कार्यम्' या उदाहरणात प्रवृत्त होऊ शकत नाही व त्यामुळें विसर्गाचे पत्व होण्याची आपत्ति मुळीच येत नाही असे शकाराचे म्हणणे आहे या शबेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, 'पूर्वत्रासिद्धम्' या वचनान्वयें 'अन्तादिवच्च' या सापादिक सूत्राच्या दृष्टीनें त्रिपादी असिद्ध असल्यामुळें, म्हणजे त्रिपादीचा अभाव असल्यामुळें, त सापादिक सूत्र त्रिपादीत प्रवृत्त होऊ शकत नाही व त्यामुळें 'इदुदुपघस्य' या प्रकृत त्रिपादिक सूत्रानें पत्व करतेवेळी 'मातृर्स्' यातील 'उर्स्' हा एकादेशादि समुदाय प्रत्यय मानता येत नाही आणि त्या समुदायातील सकाराचा लोप शाल्यावर पदान्ती असलेल्या रकाराचे जागी 'सर्वसानयो' सू ७६ या सूत्रानें जो विसर्ग होतो तो प्रत्ययावयव आहे असे मानता येत नसल्यामुळें, पत्व होण्याची आपत्ति टळत नाही 'मातु कार्यम्' या स्थली) 'स्थानिवदादेश' सू ४९ हे सूत्र प्रवृत्त वेल्यानें देखील पत्व होण्याची आपत्ति टाळता येत नाही, कारण ('ऋत उत्' सू २७९ या सूत्रात) निर्दिष्ट असलेला 'अ' हा स्थानी प्रत्यय नव्हे ('मातृ + अस्' या स्थली 'ऋत उत्' या सूत्रानें 'मातृ' यातील ऋकार व

‘अस्’ प्रत्ययातील अकार या दोहोचे जागी मिळून ‘उ’ हा एकादेश होणे सांगितले आहे. तो एकादेश स्वर केल्यावर ‘उर्’ या आदेशाचे ‘ऋ’ व ‘अ’ हे दोन स्थानी ठरतात या दोन स्थानींपैकी ‘ऋ’ हा ‘मातृ’ या प्रकृतीचा अवयव असल्यामुळे त्याचे ठिकाणी प्रत्यय-स्वरूप धर्म नाही हे उघड आहे. ‘अस्’ या प्रत्ययातील ‘अ’ हा द्वितीय स्थानी जरी प्रत्ययावयव आहे तरी तो प्रत्यय नव्हे; कारण संपूर्ण ‘अस्’ हा प्रत्यय आहे सारांश ‘उर्’ हा एकादेश प्रत्ययाचे जागी झाला नसल्यामुळे, ‘स्थानिवदादेश’ हे सूत्र येथे प्रवृत्त वेलें तरी त्या आदेशाचे ठिकाणी प्रत्ययत्व धर्म येऊ शकत नाही त्यामुळे ‘उर्’ यातील रेफाचे जागी झालेला विसर्ग प्रत्ययावयव आहे असे मानता येऊ शकत नसल्यामुळे, वरील उदाहरणात ‘इदुदुपधस्य’ या प्रवृत्त सूत्राने पत्व होण्याची आपत्ति सिद्धान्तपक्षात देखील काममें राहनेच) ‘प्रत्ययसंबधित्व’ हा शास्त्रीय धर्म नसल्यामुळे, अशा अशास्त्रीय धर्मांचा आदेशाचे ठिकाणी ‘स्थानिवदादेशः’ या सूत्राने अतिदेश करता येत नाही. (सकाकाराची शक्ती अशी आहे की, ‘अस्’ प्रत्ययसंबधि-‘अस्’ प्रत्ययावयव-जो अकार त्याचे जागी ‘उर्’ हा आदेश होत असल्यामुळे, तो आदेश देखील ‘स्थानिवदादेश’ या सूत्रान्वये प्रत्ययसंबधि मानता येतो, म्हणजे त्या आदेशाचे ठिकाणी प्रत्ययसंबधित्व हा धर्म स्थानिवद्भावाने आणता येतो. म्हणून ‘उर्’ यातील रेफाराचे जागी झालेला विसर्ग स्थानिवद्भावाने प्रत्ययसंबधि मानता येऊ शकत असल्यामुळे, ‘मातृ कार्यम्’ या स्थली ‘इदुदुप-धस्य’ हे प्रवृत्त सूत्र प्रवृत्त होऊ शकत नाही व विसर्गाचे पत्व होण्याची आपत्ति टळते. या शबेवर सध्दरसनकार असे उत्तर देतात की, ‘स्थानिवदादेश’ या सूत्राने स्थानीचे ठिकाणी असणाऱ्या प्राणिपदिबन्ध, सुबन्धत्व, प्रत्ययत्व इत्यादि शास्त्रीय धर्मांचा आदेशाचे ठिकाणी अतिदेश करता येतो. प्रत्ययत्व हा जरी शास्त्रीय धर्म आहे तरी प्रत्ययसंबधित्व ॥ शास्त्रीय धर्म नसल्यामुळे, सारा

अशास्त्रीय धर्माचा वरील सूत्रान्वयें आदेशाचे ठिकाणी अतिदेश करता येत नाही व त्यामुळे पत्व होण्याची आपत्ति सिद्धान्तपक्षात देखील कायम राहतेच.) 'सर्वे सर्वपदादेशा' या न्यायान्वयें जरी 'मातुर्स्' या समुदायरूप आदेशाचा 'मातृ + अस्' हा समुदाय स्थानी मानता येतो तरी, 'अस्' प्रत्यय त्या समुदायरूप आदेशाचा स्थानी मानता येत नसल्यामुळे, 'उर्स्' याचे ठिकाणी प्रत्ययत्व हा घमं येऊ शकत नाही आणि हा आक्षेप मनात धरूनच प्रवृत्त सूत्रावरील व तसेच 'उरणपर' या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात - 'पितु करोति' या स्थली ('इदुदु-पघस्य' या सूत्रानें) पत्व का होत नाही? त्या सूत्रात 'अप्रत्ययस्य' असा निर्देश असल्यामुळे वरील उदाहरणात पत्वाची प्राप्ति आहे त्या सूत्रानें अप्रत्ययरूप विसर्गचि पत्व होणे सांगितले आहे व वरील उदाहरणात झालेला विसर्ग प्रत्ययाचे जागी झाला असल्यामुळे, त्याचे पत्व होत नाही. पण प्रत्ययातील ज्या सकाराचे जागी विसर्ग झाला आहे (असे शकाकार समजतो) त्या सकाराचा 'रात्सस्य' या सूत्रानें लोप झाला आहे या भाष्यात 'लुप्यतेऽत्र प्रत्ययविसर्जनीय' इत्यादि जें म्हटले आहे त्याचा अमा अर्थ आहे की, ज्या प्रत्ययाचे-प्रत्ययातील सकाराचे-जागी विसर्ग झाला आहे असे तू - शकाकार - समजतोस त्या स्थानिरूप प्रत्ययाचाच लोप झाला आहे व तो दिमत नाही (विसर्ग होण्यापूर्वीच त्या विसर्गाचा जो तू सकार हा स्थानी समजतोस) त्या स्थानीचाच लोप झाला आहे. (सारांश 'पितु कार्यम्' या उदाहरणात झालेला विसर्ग प्रत्ययावयरूप सकाराचे जागी झाला नाही, कारण विसर्ग होण्यापूर्वीच संपूर्ण 'अस्' प्रत्यय नाहीसा झाला आहे, म्हणजे एकादेशानें प्रत्ययातील अकार नाहीसा होऊन अवशिष्ट सकाराचा 'रात्सस्य' या सूत्रानें लोप होऊन गेला आहे, आणि त्या सकाराचा लोप झाल्यावर 'उर्' यातील रकाराचे जागी वास्तविक विसर्ग झाला आहे व 'उर्' हा

प्रत्यय नसत्यामुल्लेखे, त्यातील रेफने जागी झालेला विसर्ग प्रत्ययावयव आहे असे मानता येत नाही आणि त्यामुल्लेख त्या विसर्गाचे प्रकृत मूत्राने पत्व होण्याची प्राप्ति आहे. या आपत्तीने भाष्यकारांनी 'नैकादेशनिमित्तान् पत्व भवति' हा सिद्धान्त सांगून निवारण केले आहे हे पूर्वी सांगितलेच आहे या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, 'उरस्' याचे ठिकाणी प्रत्ययत्व हा धर्म अतिदेशाने आणता येत नाही)

शब्दरत्न—आपनादिति । त्रिपाद्यामप्यन्तवस्त्वप्रवृत्तिज्ञापन-
द्वारेण भवः । अत एवामी, क्षीरपेणेत्यादी मोरवणत्वे सिद्धयतः । अर्ग-
कारस्यादस्तम्भविधत्वे ये इत्यस्यैकानुस्तरपदस्य चान्तवद्भावाधीनमिति
बोध्यम् । अधिकरणमेवेति । प्रत्ययस्य सम्बन्धी यो विसर्गस्तस्य नेत्ययं
इति तद्भावः । अस्या च कारभेदात्समर्थसमासबन्ध्याधिकरणव्यप-
दोपपत्त्यह्नमिति तदाभिमानः । नातोवेति । अत्यधिकरणव्यपफलस्य
कविभिः कृतमित्यादेः प्रत्ययसम्बन्धिविधत्वे विसर्गस्यैवैवं लक्षणया
सामानाधिकरण्येनापि सप्तहस्तम्भवादिनि भावः । व्याख्यादर्शोक्त-
सामानाधिकरण्ये तु लेखतोऽपि तदादराभावावतीक्षेत्सतत्कृतमेव
स्यादिति । अनेनोक्तव्याख्याया एव स्याभिमतस्य सूचितवानित्यलम् ।

'ट्मिडसो' अत उकारात्परस्य पत्व नेति ज्ञापनात् 'अतं जं
मनोरमेतं गृहले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, 'अन्तादिवच्च'
मू. ७५ हे मूत्र निपातीत देखील प्रवृत्त होते हे ('भ्रातुपुत्रः' या
शब्दाचा वक्तादिगणात मुद्दाम पाठ केला असल्यामुळे) ज्ञात
होण असल्यामुळे, त्या ज्ञापनाचे पत्व हे आहे की, ('पातुः कार्यम्'
इत्यादि स्पष्ट) पत्व होत नाही. ('पूर्वपरवर्णयोर्मवश्रेकादेशः
पूर्वस्थानिषटितसमुदायस्यान्तद्वयति, परस्थानिषटितसमुदायस्याद्य-
वद्वयति' यथा 'अन्तादिवच्च' या सूत्राचा अर्थ आहे. 'भ्रातृ +
ट्म् = भ्रातुरम्' या स्थला 'पुत्र' हा शब्द पुढे आला असता,
प्रकृत मूत्राने विनगचे पत्व करलेवेळी 'अन्तादिवच्च' हे मूत्र प्रवृत्त

केले सरच बरील अर्थान्वये 'उर्स्' हा एकादेशादि समुदाय परादिवद्भावाने प्रत्ययसज्ञक मानता येतो व त्या समुदायातील सकाराचा 'रात्सस्य' या सूत्राने लोप झाल्यावर अवशिष्ट राहिलेल्या 'उर्' यातील रकाराचे जागी 'खरवसानयोः' या सूत्राने होणारा विसर्ग स्थानिवद्भावाने प्रत्ययावयव मानता येतो व प्रकृत सूत्राने प्रत्ययावयवभिन्न विसर्गचि पत्व होणे सांगितले असल्यामुळे, बरील उदाहरणात रेफाचे जागी झालेल्या विसर्गचि पत्व होऊ शकत नाही. पण त्या उदाहरणात पत्व होणे इष्ट असल्यामुळे, 'भ्रातृप्पुन' हा शब्द कस्त्वादिगणात भुद्गम पठित केला आहे व 'अन्तादिवच्च' हे सूत्र त्रिपादीत देखील प्रवृत्त होते याचा तो पाठ वास्तविक ज्ञापक ठरतो, आणि ते सूत्र त्रैपादिक पत्वकार्य करतवेळी निपादीत प्रवृत्त होत असल्यामुळे, विसर्गाचे पत्व होत नाही हे म्हणणे त्या सूत्राच्या प्रवृत्तिमुळे निष्पन्न होणाऱ्या फलाचे केवळ कथन करणे होय असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे. 'त्रिपाद्या असिद्धत्वात् तत्रान्तवत्त्वाप्रवृत्तेः' असे जे पूर्वी शब्दरत्नात म्हटले आहे त्या विरुद्ध प्रकृत पक्ति असल्यामुळे, या दोन पक्ति आपातत. परस्परविरुद्ध दिसतात. परन्तु पूर्व पक्ति पूर्वपक्षाचा अनुवाद करणारी असून प्रकृत पक्ति सिद्धान्तपक्ष सांगणारी असल्यामुळे, तो दोष येत नाही. प्रकृत सूत्रावरील उद्योतात 'त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्रान्तवद्भावाप्रवृत्तेरिति पूर्वपक्षतात्पर्यम्' असे स्पष्ट म्हटले आहे व शब्दरत्नातील बरील सर्व पक्ति 'उरपरपरः' या सूत्रावरील उद्योतात आढळतात.) 'अन्तादिवच्च' हे सूत्र त्रिपादीत प्रवृत्त हात असल्यामुळेच, 'अमी, क्षीरेण' इत्यादि उदाहरणात मोत्व व णत्व याची अनुक्रमे सिद्धि होते. या दोन उदाहरणांपैकी 'अमी' या प्रथम उदाहरणात एकार हा 'अदस्' शब्दाचा अवयव आहे व द्वितीय उदाहरणात 'पे' हे एकाच् उत्तर पद आहे हे पूर्वान्तद्भाव मानल्याशिवाय सिद्ध होऊ शकत नाही हे लक्षात ठेवावे. ('अदस्+अस्' या स्थली 'त्यदादीनामः'

सू. २१५ या सूत्राने 'अदस्' यातील अन्त्य सकाराचे जागी अकार होऊन व 'अता गुणे' सू. १९१ या सूत्राने पररूप एकादेश होऊन आणि 'जसः शी' सू. २१४ या सूत्राने 'जस्' प्रत्यायाचे जागी 'शी = ई' असा आदेश होऊन 'अद+ई' अशी स्थिति झाली असता, 'आद्गुणः' सू. ६९ या सूत्राने गुणरूप एकादेश होऊन 'अदे' असे रूप होते. 'एत इद्बहुवचने' सू. ४३८ या त्रैपादिक सूत्राने 'अदस्' यातील दकारापुढे येणाऱ्या एकाराचे जागी बहुवचनात ईकारादेश होणे व तसेच पूर्वे दकाराचे जागी मकार होणे सांगितले आहे. 'अदे' यातील एकार 'अदस्' शब्दाचा वास्तविक अवयव नमुन तो 'अदम्' शब्दातील अकार व प्रत्यय ईकार या दोहोंचे जागी झालेला एकादेश आहे पण 'अन्तादिवच्च' या सूत्रान्वये तो एकार पूर्वान्तिवद्भाषाने 'अदस्' शब्दाचा अन्त्यावयव मानता येतो व त्यामुळे त्या एकाराचे जागी 'एत ईत्' या सूत्राने ईकारादेश होतो. जर 'अन्तादिवच्च' हे साप्तादिक सूत्र 'एत ईत्' या सूत्राने होणारे त्रैपादिक वाच्य करतेवेळी त्रैपादीन प्रवृत्त झाले नसतें तर, एकाराचे जागी ईकार व पूर्वे दकाराचे जागी मकार होऊं शकला नसता व 'अमी' हें इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकले नसतें. तसेच 'शीरप+टा' या स्थली 'टाङ्मिडमाम्' सू. २०१ या सूत्राने 'टा' या प्रत्ययाचे जागी 'इन' असा आदेश होऊन 'शीरप+इन' अशी स्थिति झाली असता, 'आद्गुणः' सू. ६९ या सूत्राने 'अ+इ' या दोहोंचे जागी 'ए' असा गुणरूप एकादेश होऊन 'शीरपेण' असे रूप होते. या उदाहरणान 'एकावृत्तरपदे ण' सू. ३०७ या त्रैपादिक सूत्राने ण्य झाले आहे या त्रैपादिक सूत्राचा असा अर्थ आहे की, मगमांतील उगारपद एकाच् अमन्यास व पूर्वेपदात ण्य होण्याचे निमित्त अमन्यास, उत्तर पदापुढील विभक्तिप्रत्ययात अमगान्या नकाराचे पत्य होणे. 'शीरपेण' या स्थली वास्तविक 'व' हें उगारपद अमून त्यापुढे नकार नाही. 'ये' पुढे नकार आहे; पण ते उत्तर पद नाही. तरी पण 'अन्तादिवच्च' या सूत्रान्वये

‘पे’ हे पूर्वान्तिवद्भावांने उत्तर पद मानता येते व त्यामुळे ‘पे’ पुढील विभक्तिप्रत्ययातील नकाराचे णत्व होणे. णत्वरूप त्रिपादिक कार्य करतवेळी जर ‘अन्तादिवच्च’ या सापादिक सूत्राची त्रिपादांत प्रवृत्ति झाली नसती तर, ‘क्षीरपेण’ असे इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकले नसते. साराश वरील दोन उदाहरणावरून हे स्पष्ट होते की, ‘अन्तादिवच्च’ हे सूत्र त्रिपादीत देखील प्रवृत्त होते.) ‘अप्रत्ययस्य इत्येतदपि व्यधिकरणमेव’ असे जे हरदत्ताने म्हटले आहे त्याचा ‘प्रत्ययस्य सम्बन्धी यो विसर्गस्तस्य न’ असा अर्थ आहे व हरदत्ताच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, (सर्व इष्टरूपाची सिद्धि होण्याकरिता ‘अप्रत्ययस्य’ हा प्रसंग्यप्रतिषेध मानून) वाक्यभेद करणे, असमर्थ समास करणे, व वैयाधिकरण्याने अन्वय करणे हे तीन दोष गत्यन्तर नसल्यामुळे सहन करणे भाग आहे. ‘हरदत्तेनोक्त नातीवादतव्यम्’ या मनोरमंतील पक्तीत ‘नातीव’ हे जे पद घातले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, (‘प्रत्ययस्य सम्बन्धी यो विसर्गस्तस्य न’ असा) वैयाधिकरण्याने अन्वय केल्याने जे फल सिद्ध होते तेच फल, ‘अप्रत्ययस्य’ या पदाचा ‘प्रत्ययसम्बन्धिभिन्नस्य’ असा लक्षणेने अर्थ करून (‘प्रत्ययसम्बन्धिभिन्नस्य’ याचा ‘विसर्गस्य’ या पदार्था) सामानाधिकरण्याने अन्वय केल्याने देखील, सिद्ध होते व त्यामुळे ‘कविभिः कृतम्’ इत्यादि उदाहरणाचा सप्रह होऊ शकतो, म्हणजे त्या उदाहरणात ‘मिस्’ प्रत्ययाचा अवयव जो सकार त्याचे जागी होणाऱ्या विसर्गाचे, लक्षणा न करिता केवळ सामानाधिकरण्याने अन्वय केल्याने, पत्व होण्याची जी अपेक्षा येत होती ती वर सांगितल्याप्रमाणे लक्षणा करून सामानाधिकरण्याने अन्वय केल्याने सहज टाळता येते. व्याख्यादर्शन जगा (लक्षणा न करिता) सामानाधिकरण्याने अन्वय केला आहे नसा अन्वय करणे दीक्षिताना मान्य असते तर, त्याचा श्रेयमात्र देशील हरदत्ताचे मत आदराहून वाटले नसते व त्यांनी ‘नार्गीवादर्शनस्यम्’ या पक्तीत ‘नातीव’ हे जे पद घातले आहे ते अगदी अयोग्य ठरले २८

वरील मनोरमेच्या पक्तीत 'नातीव' हे पद घातले असल्यामुळे ('अप्रत्ययस्य' या प्रवृत्त सूत्रातील पदाचा 'प्रत्ययसम्बन्धिभिनस्य' असा लक्षणने अर्थ करून त्याचा 'विसर्गस्य' या पदाशी सामानाधिकरण्याने अन्वय करणे) असेच व्याख्यान करणे योग्य आहे असे दीक्षितानी मूर्चित केले आहे या विषयासंबंधाने एवढे व्याख्यान पुरे ('कविभि कृतम्' इत्यादि स्थली विसर्गाचे पत्र होण्याची जो आपत्ति येते ती टाळण्याकरिता हरदत्ताने प्रवृत्त सूत्रातील 'अप्रत्ययस्य' हे पद प्रसज्यप्रतिषेध मानून त्या सूत्राची 'उदुपुषस्य विसर्गस्य पत्र भवति विन्नु प्रत्ययसम्बन्धिन विसर्गस्य पत्र न भवति' अशी दोन वाक्ये केली आहेत असा रीतीने वाक्यभेद करणे, म्हणजे एका सूत्ररूप वाक्याची दोन वाक्ये करणे, हा व्याकरणशास्त्रात गौरवरूप दोष मानला आहे दुसरे असे की, 'प्रत्ययसम्बन्धिन न भवति' या अर्थात 'अप्रत्ययस्य' हा ननुसमान होऊ शकत नाही, कारण नत्राचा 'भवति' या त्रिपैत अन्वय असून 'प्रत्यय' या पदात अन्वय नाही त्यामुळे हा समास असमर्थ समान ठरता व 'समर्थ पदविधि' सू ६४५ हे सूत्र असल्यामुळे असा असमर्थ समास करणे शक्य ठरणे तिसरे असे की, 'सम्भवात् सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यमन्याय्यम्' असा न्याय असल्यामुळे, वैयधिकरण्याने अन्वय करणे अन्याय्य ठरणे सारांश 'अप्रत्ययस्य' हा प्रसज्यप्रतिषेध मानून हरदत्ताने जो वैयधिकरण्याने अन्वय करला आहे तो वर सांगितल्याप्रमाणे दोषत्रययुक्त ठरत असून, 'अप्रत्ययस्य' हा पर्युदास मानून व लक्षणा करून, म्हणजे 'अप्रत्ययस्य' या पर्युदासाचा 'प्रत्ययावयवभिनस्य' असा लक्षणने अर्थ करून, 'प्रत्ययावयवभिनस्य' या पदाचा 'विसर्गस्य' या पदाशी सामानाधिकरण्याने अन्वय केला असना वरील तीन दोषांपैकी कोणताहि दोष उद्भवत नसल्यामुळे व समा अन्वय केल्याने 'कविभि कृतम्' इत्यादि द्रष्ट रूपाची देमीळ महत्त्व मिळि होऊ शकत असल्यामुळे, हरदत्ताने असा वैयधिकरण्याने अन्वय केला आहे तसा अन्वय

न करिता, लक्षणा करून वर सांगितल्याप्रमाणे सामानाधिकरण्यानें
अन्वय करणेच दीक्षिताना पसंत होतो आणि त्यामुळेच त्यानीं
'हरदत्तोनीवन नातीवादतंध्यम्' असा मनोरमंत म्हटले आहे.
व्याख्यादर्शानि जसा लक्षणा न करिता सामानाधिकरण्यानें
'प्रत्ययभिन्नस्य विमर्गस्य' असा अन्वय वेला बाहू तसाच अन्वय
करणे जर दीक्षिताना मान्य असने तर, मनोरमच्या वरील पक्तीत
'नातीवादतंध्यम्' असा प्रयाग न करिता 'नादतंध्यम्' असा
त्यानी प्रयाग वेला अमता साराश हरदत्तानें जो वयधिवरण्यानें
अन्वय वेला आहे त्यावरच दीक्षिताचा कटाक्ष अमून 'प्रत्ययावयव-
भिन्नस्य' अस जें त्यानें आपल्या व्याख्यानात म्हटले आहे त्यावर
नव्हता असा सान्दरसनकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे प्रकृत
सूत्रावरील सन्देन्दुसौखरात देखील 'अप्रत्ययस्येति पर्युदासा,
लाघवात् । तत्र प्रत्ययपद प्रत्ययसम्बन्धिपरम्, तेन प्रत्ययसम्बन्धि-
भिन्नस्येत्यर्थः । अत एव कविभिः कृतमित्यादौ न परम् ।'
असेच म्हटले आहे)

शास्त्ररत्न—परम्परयेति । एकादेशशास्त्रमन्वयप्रत्ययानिश्चितेन
विसर्गस्यैकादेशशास्त्रनिमित्तकत्वमिति भावः । प्रचुरं पाठ इति ।
ओषधीस्कृषीत्यादौ शर्शकादेशे “क. करत्करतिकृषि—” इति
पदनिवृत्तिश्च तत्फलमुक्तम् । मूले तु तस्य फलस्य कृष्टान्तसत्त्वात्
“छन्दसि वा प्र—” इत्यत “इण य ” इत्यस्य निवृत्त्या ऽधोपाच्च
पठ्यन्तमेव पठितमिति दिक् ॥

प्रामादिकमिति । पदादित्वेन “सोऽपदादौ” इत्यस्याप्राप्ति-
रिति भावः ॥

'कृत उत्' इत्येकादेशशास्त्र विसर्ग प्रति परम्परया प्रयो-
जम्' या मनोरमंतोळ पक्तीत 'परम्परया' हें जें पद घातले
आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, 'कृत उत्' मू २७९ या एका-
देशशास्त्रानें झालेला उकार रपर झाल्यावर रेफ विसर्गाचा स्थानी
हात असल्यामुळे, एकादेशशास्त्र ह परपरेनें विसर्गचि निमित्त
ठरते (वास्तविक 'कृत उत्' या एकादेशशास्त्रानें 'कृ' व 'अ'

या दोहोचे जागी केवळ 'उ' हा एकादेश होणे सांगितले आहे. त्या एकादेशशास्त्राने रेफ निष्पन्न होत नसून, एकादेश झाल्यावर 'उरणपर' सू. ७० या सूत्राने एकादेशाला रकारागम होऊन 'उर्' असा रेफान्त एकादेश निष्पन्न होतो पण 'उ' असा एकादेश प्रथम झाल्याशिवाय विसर्गाचा स्थानी जो रेफ तो निष्पन्न होऊ शकत नसल्यामुळे व रेफ निष्पन्न झाल्याशिवाय त्याचे जागी होणारा विसर्ग उत्पन्न होऊ शकत नसल्यामुळे, 'कृत उत्' हे एकादेशशास्त्र परपरेने विसर्गाच्या उत्पत्तीला कारणीभूत होते असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे असे शब्दरत्नकार म्हणतात) 'एकादेशशास्त्रनिमित्तात् (पठं न भवति)' असा जो (पञ्चम्यन्त) पाठ भाष्यात-म्हणजे 'उरणपर' ११५१ या सूत्रावरील व प्रवृत्त सूत्रावरील भाष्यात ८३४१-अनेक ठिकाणी आढळतो त्या पाठाचे फल असे सांगितले आहे की, 'आपधीस्त्वधि' इत्यादि उदाहरणात 'धास्' प्रत्ययाशी एकादेश केल्यावर 'व करत्करत्तित्त्वधि' सू.३६३५ या सूत्राने विसर्गचे जागी पसर होत नाही (व मकार होतो). प्रवृत्त सूत्रावरील बौमुदीत ('एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्य न परत्वम्' ही जी पक्षि आहे त्या पक्षीत 'एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्य' असा) पष्ठघन्तव पाठ वेला आहे (व भाष्यात जसा पञ्चम्यन्त पाठ वेला आहे तगा पाठ वेला नाही तरी पण पञ्चम्यन्त पाठाचे जे फल वर सांगितले आहे) ते फल वैदिर प्रयोगात होणारे असल्यामुळे व तमेव 'इण प' या सूत्राची 'छन्दसि वा प्राप्तेदितयो.' या सूत्रापासून निवृत्ति मानल्याने, ('आपधीस्त्वधि' हा प्रयोग तिष्ठ हाऊ शकतो आणि त्यामुळे बौमुदीत जो पष्ठघन्त पाठ वेला आहे तगा पाठ मानल्याने वेगळी वाढी दोष येत नाही. ('आपधी + शम् = आपधी + अम्' या स्थली 'प्रथमयो पूर्वसवर्ण' सू. १६४ या सूत्राने पूर्वसवर्णदीर्घस्य एकादेश होऊन 'आपधीस्' असे रूप झाल्यावर 'समजुषा ४' सू. १६० या सूत्राने अन्त्य सकाराने जागी 'र' हा आदेश होऊन व त्याचा 'स्वरवर्णानयो' सू. ७६ या सूत्राने विसर्ग होऊन 'आपधी' असे रूप होणे. 'एकादेशशास्त्रनिमित्तात्'

ही परपञ्चमी मानून 'एकादेशशास्त्रनिमित्तात्परस्य विसर्गस्य पत्व न भवति' असा त्या भाष्यवचनाचा अर्थ केल्याने, जरी 'ओपधीः' या स्थली 'ई' या एकादेशापुढे विसर्ग आला असून त्यापुढे ककाराने सुरू होणारा 'वृधि' हा शब्द आला आहे तरी देखील, 'इण. पः' सू १५३ या सूत्राने प्राप्त होणारे त्या विसर्गाचे पत्व न होता 'कः करत्करतिकृधि' या सूत्राने त्या विसर्गाचे सत्व होते हे त्या पञ्चम्यन्त पाठाचे फल सांगितले आहे पण 'क. करत्करतिकृधि' या सूत्रात 'ईणः पः' या सूत्राची अनुवृत्ति मानली तरच, विसर्गाचे जागी पत्वाची प्राप्ति होते. परंतु 'इण. पः' या सूत्राची 'वस्कादिपु थ' या सूत्राच्या अखेरपर्यंतच अनुवृत्ति मानली व 'क करत्करतिकृधि' या पुढील सूत्रात त्या सूत्राची अनुवृत्ति न मानली तर, वरील उदाहरणात विसर्गाचे जागी पत्वाची प्राप्तीच होऊ शकत नाही व 'ओपधीस्कृधि' असे सकारयुक्त रूपच सिद्ध होऊ शकते. दुसरे असे की, 'छन्दसि दृष्टानुविधि.' हा ग्याय असल्यामुळे, वैदिक प्रयोग असा आढळतो तसाच तो शुद्ध मानला पाहिजे आणि त्यामुळे पञ्चम्यन्त पाठ मानल्याने कोणत्याहि अधिक फळाची सिद्धि होत नाही. कौमुदीत जसा पठ्यन्त पाठ मानला आहे तसा पाठ मानल्याने देखील, वर मागितलेल्या दोन कारणामुळे, 'ओपधीस्कृधि' हे सकारयुक्त रूप सिद्ध होऊ शकतेच साराश पठ्यन्त पाठ मानल्याने देखील पञ्चम्यन्त पाठाचे फल वर जे सांगितले आहे ते निष्पन्न होऊ शकतेच व कोणताहि दोष येत नाही असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) 'वृत्तां मुहुस्त्वामेति मकार वक्त्रिन् पठ्यते, तन् प्रामादिकमिति हरदत्त.' असे जे मनोरमेत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, ('मुहु वामा' या उदाहरणात विसर्गापुढे असणारा वकार हा 'वामा' या) पदाचा आद्य अवयव असल्यामुळे, 'सोऽपदादौ' सू १५२ या सूत्राची प्राप्ति होत नाही (व त्या सूत्राने होणारे विसर्गाचे सत्व होऊच शकत नाही आणि त्यामुळे 'मुहुस्त्वामा' हा सकारयुक्त पाठ चुक ठरतो असा हरदत्ताच्या म्हणण्याचा आशय आहे)

धनोरमा— द्विस्त्रिश्चतुरिति इह । द्वित्रिभ्यां मुजन्ताभ्यां साह-
चर्यात् चतुःशब्दोऽपि मुजन्त एव ग्रहोध्यते । कृत्वोऽर्थग्रहणं ज्ञापकम् ।
साहचर्यं न सर्वत्र व्यवस्थापकमिति । तेन "दीधीवेवीटाम्" इत्यत्र
घातुसाहचर्योऽपि आगमस्येदो ग्रहणम् । उभयत्र विभाषा चेयम् ।
चतुरित्यस्य "इदुदुपधस्य—" इति प्राप्ते इतरयोस्त्वप्राप्ते । न च
तयोरपि "इमुतोः सामर्थ्ये" इत्यनेन सिद्धिः शङ्क्या । इतः प्रत्ययस्य
अर्पणतश्च तत्र ग्रहणम् । चतुरकपाल इति । "इदुदुपधस्य" इति
नित्यं यः ।

'द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे' सू. १५७ या सूत्रात् मुजन्त 'द्विस्',
'त्रिस्' या शब्दाभ्यां साहचर्यामुळे मुजन्त 'चतुर्' शब्दाचेच ग्रहण
केले जाऊ शकते असे अमून देखील प्रकृत सूत्रात् 'कृत्वोऽर्थे' या
शब्दाचे जें ग्रहण केले आहे ते साहचर्यन्याय सर्वत्र लागू पडत नाही
याचे ज्ञापक ठरते व तो न्याय अनित्य असल्यामुळेच, 'दीधी-
वेवीटाम्' सू. २१९० या सूत्रात् 'दीधी, वेवी' या घातूचे साहचर्य
अमून देखील ('इद् गतो' धा न ३१८ या घातूचे ग्रहण न केले
जाता) 'इद्' या आगमाचे ग्रहण केले जाते ('द्वित्रिचतुर्भ्यः मुच्'
सू. २०८६ या सूत्राने 'द्वि, त्रि, चतुर्' या शब्दानां 'त्रियाभ्या-
वृत्तिगणन' या अर्थार्थी 'मुच् = स्' प्रत्यय होतो व 'चतुर्'
शब्दाहून 'मुच् = स्' प्रत्यय केला असता, 'रात्सस्य' सू. २८०
या सूत्राने सकाराचा लोप होऊन 'चतुर्' असेच मुजन्त रूप राहते.
'चतुर्' हा शब्द रकारान्त अनव्यय प्रातिपदिक आहे व तसेच
मुजन्त 'चतुर्' हा शब्द, 'तद्धितश्चासर्वविभक्ति' सू. ४४८ या
सूत्राने 'कृत्वाऽर्था' असे परिगणन केले असल्यामुळे त्या सूत्रान्वये,
अव्ययमज्ञक देखील आहे त्यामुळे 'द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे' असे
प्रकृत सूत्र पठित न करिता पाणिनीने 'द्वित्रिश्चतुरिति' असेच
सूत्र पठित केले अगणें तरी, 'द्विम्, त्रिम्' या मुजन्त अध्ययारोवर
'चतुर्' शब्दाचा उच्चार केल्यामुळे, 'साहचरितासहचरिता'
महचरित्येव ग्रहणम्—पटि. ११२—या साहचर्यन्यायान्वये 'चतुर्'

या रकारान्न अनव्यय प्रातिपदिकाचे ग्रहण न होता, 'चतुर्' या मुञ्जन्त अव्ययाचेच ग्रहण झाले असने. असे असून देखील वरील सूत्रात 'वृत्तोऽर्थे' हे पद घातले असल्यामुळे हे जापित होते की, साहचर्यन्याय अनित्य आहे, म्हणजे तो सर्वत्र लागू पडणारा नसून कोठे कोठे ज्याचा घर्म समान नाही अशा शब्दाचा देखील एवत्र प्रमाण किंवा उच्चार केला जातो उदाहरणार्थ 'दीधीववीटाम्' या सूत्रात 'दीधी, ववी' हे घातु पठित केले असून त्याच्या साहचर्याने न्वादिगणात पठित असलेल्या 'इट् गती' या घातूचे ग्रहण न होना 'इट्' या आगमाचे ग्रहण होते. जर साहचर्यन्याय नित्य अमता तर, त्या सूत्रातील 'इट्' या शब्दाने 'इट्' घातूचेच ग्रहण करणे भाग पडले असने व ते सूत्र गुणवृद्धीचा निषेध करणारे सूत्र असल्यामुळे, 'इट् + शप् + ति' अशा स्थितीत 'पुगन्तलचू-पघम्य च' मू. २१८९ या सूत्राने 'इट्' घातूतील 'इ' या उपघेचा गुण होऊ शकला नसता व 'एटति' असे इष्ट रूप सिद्ध न होता 'इटति' असे अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति आली असती साराश साहचर्यन्याय अनित्य असल्यामुळे 'चतुर्' या शब्दाने 'चतुर्' या मुञ्जन्त अव्ययाचेच ग्रहण व्हावे याकरिता पाणिनीला प्रकृत सूत्रात 'वृत्तोऽर्थे' हे पद घालावे लागले व अशा रीतीने त्या पदाचे ग्रहण साहचर्यन्यायाच्या अनित्यत्वाचे जापक ठरते) प्रकृत सूत्र प्राप्ताप्राप्तविभाषेचे सूत्र आहे. 'चतुर्' या स्थली 'इदुदुपघस्य' मू. १५५ या सूत्राने विसर्गचे नित्य पत्व हाण्याची प्राप्ति आहे व 'द्वि, त्रि' या दोन स्थलीं विसर्गचे पत्व हाण्याची प्राप्ति नाही ('द्वि, त्रि' या शब्दाहून 'द्वित्रिचतुर्न्यः मुच्' मू. २०८६ या सूत्राने 'मुच् = म्' प्रत्यय केला अमना, 'समजुपो रु.' मू. १६२ या सूत्राने त्या प्रत्ययरूप सकाराचे जागी 'रु' हा आदेश होऊन 'खरखमानयो.' मू. ७६ या सूत्राने 'रु' चा विसर्ग होतो साराश या दान्ही उदाहरणात 'मूच्' प्रत्ययाचे जागी झालेला विसर्ग रयानिवद्भावाने प्रत्ययरूप ठरत असल्यामुळे,

‘इदुदुपधस्य’ या सूत्राची वास्तविक प्रवृत्ति होऊ शकत नाही. तरी पण ‘द्वि, त्रि’ या सुबन्त शब्दापुढे ‘कु, पु’ आल्यास प्रकृत सूत्राने विसर्गचि विकल्पेकरून पत्व होते व अशा रीतीने या दोन शब्दांना लागू पडणारे प्रकृत सूत्र अप्राप्तविभाषेचे सूत्र ठरते. पण ‘चतुर्’ या प्रातिपदिकाहून ‘मुच् = स्’ प्रत्यय केला असता, ‘चतुर् + स्’ अशा स्थितीत ‘रात्मस्य’ सू. २८० या सूत्राने प्रत्ययरूप सकाराचा लोप झाल्यावर ‘चतुर्’ यातील अन्य प्रत्यय-भिन्न रकाराचा ‘स्वरवसानयो.’ या सूत्राने जो विसर्ग होतो तो अप्रत्ययरूप विसर्ग ठरत असल्यामुळे, या स्थली ‘इदुदुपधस्य’ या सूत्राने नित्य पत्वाची प्राप्ति होते. ते नित्य प्राप्त होणारे पत्व प्रकृत सूत्राने विकल्पेकरून होणे सांगितले असल्यामुळे, ‘चतुर्’ या शब्दास लागू पडणारे प्रकृत सूत्र प्राप्तविभाषेचे सूत्र ठरते आणि म्हणूनच हे उभयप्रविभाषेचे सूत्र आहे असे दीक्षितानी मनोरमंत म्हटल आहे.) ‘द्वि, त्रि’ या स्थली देखील ‘इमुसोः सामर्थ्ये’ सू. १५८ या सूत्राने विसर्गचि विकल्पेकरून पत्व होऊ शकते अशी कोणी शका केल्यास, ती शका बरोबर नाही, कारण त्या सूत्रात ‘इम्’ या प्रत्ययाचे व तसच अर्थवान् शब्दाचे ग्रहण केले आहे. (सामर्थ्य अशी शका करता की, ‘द्विम्, त्रिस्’ या दोन्ही शब्दात ‘इम्’ हा समुदाय अर्नी आहे व त्या समुदायातील अन्य सकाराचे जागी झालेल्या विसर्गचि ‘इमुसो. सामर्थ्ये’ या सूत्राने विकल्पेकरून पत्व हाऊ शकतेच व म्हणून प्रकृत सूत्रात ‘द्विस्, त्रिस्’ या शब्दाचे ग्रहण करण्याची काहीच गरज नव्हती या शक्येवर दीक्षित अने उतर देतात की, ‘द्विम्, त्रिस्’ या स्थली ‘इम्’ प्रत्यय नसून केवळ ‘मुच् = स्’ हाच प्रत्यय आहे व ‘इमुसोः’ या सूत्रात ‘इस्’ या प्रत्ययाचे ग्रहण केले असल्यामुळे आणि ‘द्विस्, त्रिस्’ या दोन्ही स्थली त्या प्रत्ययाचा अभाव असल्यामुळे, ते सूत्र या दोन शब्दांचे ठिकाणी प्रवृत्त होऊ शकत नाही. दुसरे असे की, ‘इमुसो’ या सूत्राने, अर्थवान् असल्या, ‘इम्’चे ग्रहण केले आहे व ‘द्विम्, त्रिस्’

‘मातील अन्य इवार व त्यापुढील ‘गुप् = म्’ प्रत्यय याचा समुदाय जो ‘इस्’ हा शब्द आहे तो अर्थवान् नाही. म्हणून ‘अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य’—परि १४—या परिभाषान्वये ‘इमुमो.’ या मूत्रात निदिष्ट अमतेच्या अर्थवान् ‘इस्’ने तथा अनर्थक ‘इस्’चे ग्रहण करता येत नाही आणि म्हणून देगोल ‘इमुमोः’ हे मूत्र ‘द्रिम्, त्रिम्’ या शब्दाना लागू पडत नाही त्यामुळे प्रकृत मूत्रात केवले ‘द्रिम्, त्रिम्’ या शब्दांचे ग्रहण व्यर्थ ठरत नमून आवश्यक ठरने.) प्रकृत मूत्रावरील कौमुदीत दिठेच्या ‘चतुष्पाल.’ या प्रत्युदाहरणात ‘इदुदुपघस्य’ सू. १५५ या मूत्राने नित्य परव होणे. (‘चतुष्पाल’ या सामासिक शब्दाची ‘चतुर्षु वगडेयु ससृजः पुरोडाश चतुष्पालः’ अशी वृत्ति आहे. या स्थली तद्धित ‘अण्’ प्रत्यय विवक्षित असता ‘तद्धितार्थोत्तरपदममाहारे च’ सू. ७२८ या मूत्राने शान्तेत्या हा समास ‘सत्यापूर्वो द्विगु.’ सू. ७३० या मूत्रान्वये द्विगुसंज्ञक ठरणे व येथे ‘ससृजत भक्षाः’ सू. १२१७ या मूत्राने शान्तेत्या ‘अण्’ प्रत्ययाचा ‘द्विगोर्लुगनपत्ये’ सू. १०८० या मूत्राने लुक् शाला आहे. या उदाहरणात ‘चतुर्’ हा शब्द सस्याम्यावृत्तिगणनाचा, म्हणजे ‘वृत्तोऽर्पा’चा, वाचक नमून नेवळ सस्येचा वाचक असल्यामुळे, येथे प्रकृत मूत्र लागू पडत नाही व त्यामुळे अप्रत्ययरूप विमर्शचे विकल्पेकरून परव न होता ‘इदुदुपघस्य’ या मूत्राने नित्य परव होणे.)

शब्दरत्न—साहचर्यमिति । न च रामलक्ष्मणावित्यादौ दृष्ट-
साहचर्यसम्बन्धस्याभिधानियामकत्वं दृष्टम् । न चैषा एवापि साहचर्य-
सम्बन्धो गृहीत इति कथमेतदिति वाच्यम् । “पञ्चम्यपाङ्परिभिः”
इत्यनेन लक्षणादिद्योतकपरिधौ पञ्चमोऽङ्गायां “ग्रह्यप्यं परि-
दृष्टापचारो वर्जने चावर्जने चायं सत्वपशब्दोऽदृष्टापचारो वर्जनायं
एव कर्मप्रवचनीयस्तस्य क. महायो भविनुमर्हति अन्यो वर्जनार्थात् ।
यथा ऽस्य गोः सहायेनार्थं इति गौरेवानोपते नादवो न तदंभः” इति
“कर्मप्रवचनीयधुक्ते” इति सूत्रस्यभाष्येण सदृशानामेव प्रयोगे

सहायत्वमित्यर्थस्य प्रतिपादनेनाक्षतेः । परिभाषायां सहचरितशब्देन सदृशस्येव ग्रहण सहचरस्य भावः साहचर्यम् । सहचरणं च सदृशयोरेवेति साहचर्यशब्देन सादृश्यमुच्यते । सदृशयोरेव सहविवक्षा तयोरेव च सह प्रयोगः । रामलक्ष्मणावित्यादावपि सादृश्यमेव नियामकमिति विक् । अयं वतश्चेति । प्रतिपदोक्तस्य चेत्यपि षोडशम् । नित्य च इति । भाष्यप्रामाण्येनात्राध्युत्पत्तिपक्षस्य बाह्यकारेण व्युत्पत्तिपक्षे प्रत्ययसम्बन्धित्वात्कथं पत्वमिति न शङ्क्यम् । अत एव "चतुष्पाद्भूषो ढङ्" इत्यादिनिर्द्देशसङ्गतिः ।

'रामलक्ष्मणौ' इत्यादि उदाहरणात् राम व लक्ष्मण याचा साहचर्यसंबध लोकात् प्रसिद्ध असल्यामुळे अशा प्रकारचा साहचर्यसंबध अभिधेय अर्थाचा, ग्रहणजे अभिधाशक्तीने ज्ञात होणाऱ्या अर्थाचा, नियामक होतो हे प्रसिद्ध आहे, पण 'द्वि', 'त्रि' या शब्दाचा 'चतुर' शब्दाशी साहचर्यसंबध कोठेहि (लौकिक प्रयोगात) आढळून येत नाही आणि म्हणून अशा ठिकाणी अभिधेय अर्थाने नियामकत्व बसो होऊ नवणार अशी कोणी दावा केल्यास, ती दावा बरोबर नाही (राम व लक्ष्मण याचा साहचर्यसंबध लोकांत सर्वत्र प्रसिद्ध असल्यामुळे, 'रामलक्ष्मणौ' असा प्रयोग केला असता, 'राम' या शब्दाने दाशरथि रामाचेच ग्रहण केले जाते, परंतुरामाचे किंवा बलरामाचे ग्रहण केले जात नाही, आणि तसेच 'लक्ष्मण' या शब्दाने दुर्योधनपुत्र लक्ष्मण याचे ग्रहण केले जात नमून दाशरथि लक्ष्मणाचेच ग्रहण केले जाते. परंतु 'द्वि', 'त्रि', 'चतुर' या तीन मुख्य शब्दांचे साहचर्य लौकिक प्रयोगात कोठेहि आढळत नाही. म्हणून 'द्वि', 'त्रि' या शब्दांच्या बरोबर 'चतुर' या शब्दाचा उच्चार केला आहे एवढ्याच कारणावरून प्रकृत सूत्रात निर्दिष्ट अगत्या 'चतुर' हा शब्द मर्यादाबद्ध नमून सरसाम्याधृतिगणनाचा बाबत मुख्य शब्द आहे असे त्याच्या अभिधेय अर्थाचे नियमन करता येणे शक्य नाही अशी दावाकाराची दावा आहे. या दावेवर उत्तर देताना शब्दरत्नाकार प्रथम भाष्याचे प्रमाण देतात.) 'बमं-

‘साहचर्यं’ हें रूप मिद्ध झाले आहे.) सारख्याच धर्माचे लोक एकत्र आढळतात (‘समानशीलव्यसनेषु सख्यम्’ ही कवीची उक्ति सर्वत्र प्रसिद्धच आहे.) त्यामुळे ‘साहचर्यं’ हा शब्द सादृश्याचा वाचक ठरतो. सदृशार्थवाचक किंवा समानधर्मक शब्दाचाच एकत्र उच्चार करण्याची इच्छा — विवक्षा — असने व तशाच शब्दाचा एकत्र प्रयोग केला जातो ‘रामलक्ष्मणौ’ इत्यादि प्रयोगात देखील सादृश्यच, म्हणजे दाशरमित्य हा समान धर्मक, अभिधादाक्तीनें जात होणाऱ्या अर्थाचा नियामक ठरतो (साराश समानधर्मक शब्दाचाच एकत्र प्रयोग करण्याची प्रथा — बहिष्वाट — असल्यामुळे, ‘द्विस्, त्रिस्’ या सुजन्त शब्दाच्या साहचर्यानें ‘चतुर्’ या सुजन्त शब्दाचे ग्रहण करता आलेच असने हे दोक्षिताचे म्हणजे वरील भाष्याला धरून असल्यामुळे योग्य ठरते व शब्दाकाराने केलेली शब्दा त्या भाष्याच्या विरुद्ध असल्यामुळे अयोग्य ठरते असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे) ‘इस प्रत्ययस्य अर्थव्यतश्च तत्र ग्रहणात्’ असे जें मनोरमेत म्हटले आहे त्याखेरीज ‘प्रतिपदोक्तस्य’ हा हेतु देखील देता येतो. (‘सर्विस्’ इत्यादि शब्दाच्या अन्ती जसा प्रतिपदोक्त — मूळचा — ‘इस्’ आहे तसा ‘द्वि, त्रि’ या इकारान्त शब्दाच्या अन्ती मूळचा ‘इम्’ नाही. त्या शब्दाहून ‘द्वित्रिचतुर्भ्यं मुच्’ सू २०८६ या सूत्राने ‘मुच् = स्’ प्रत्यय केल्यावरच, ‘द्वि, त्रि’ या प्रवृत्तीतील अन्त्य इकार व त्यापुढील ‘मुच् = न्’ प्रत्यय याचा ‘इस्’ असा समुदाय निष्पन्न होत असल्यामुळे तो ‘इस्’ लाक्षणिक ठरतो व ‘लक्षणप्रतिपदोक्तस्यो प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्’ — परि. ११४ — ही परिभाषा असल्यामुळे, ‘इमुगो.’ सू. १५८ या सूत्रातील प्रतिपदोक्त ‘इम्’ ने तसा लाक्षणिक ‘इम्’ चे ग्रहण करता येत नाही व त्यामुळे ‘इमुगा’ हे सूत्र ‘द्विम्, त्रिम्’ यांना लागू पडत नाही) पाणिनीय शास्त्रान अव्युत्पत्तिपक्षच स्वीकारला आहे याचा भाष्य प्रमाण असल्यामुळे, व्युत्पत्तिपक्ष मानल्यास ‘चतु’ या शब्दातील विभर्गाचे पञ्च बने होऊ नवणार अशी दावा

उद्भवतच नाही व्याकरणशास्त्रान पाणिनीने अव्युत्पत्तिपक्ष मानला असल्यामुळेच, 'चतुष्पाद्भ्यो ङ्' सू ११४१ इत्यादि सूत्रातील 'चतुष्पाद्भ्य' इत्यादि निर्देश योग्य ठरतात ('चत्तेरन्' उ भू ७८६ या सूत्राने 'चत्' घातून उणादि 'उरन् = उर्' प्रत्यय होऊन 'चतुर्' हे रूप सिद्ध होते. येथे 'चतुर्' शब्दातील ज्या अन्त्य रकाराचा विमर्ग होतो तो रकार 'उर्' या उणादि प्रत्ययाचा अवयव असल्यामुळे, त्याचे जागी 'लृट्सानया' या सूत्राने होणारा विसर्ग स्थानिकद्वाराचे प्रत्ययावयवरूप विसर्ग ठरतो व 'इदुदुपथस्य चाप्रत्ययस्य' सू १५५ या सूत्रात 'अप्रत्ययस्य' असा निषेध असल्यामुळे, त्या सूत्राने त्या प्रत्ययावयवरूप विसर्गाचे पक्ष होऊ शकत नाही असे शकाराचे म्हणणे आहे शकाराने ही शका व्युत्पत्तिपक्ष मानून घेली आहे, व तो पक्ष मानल्यास, 'चतुष्कपाल' या उदाहरणात विसर्गाचे पक्ष होऊ शकत नाही. पण 'आयनेपीनीयि' सू ७१२ या सूत्रावरील भाष्यात 'प्रातिपदिकविज्ञानाच्च पाणिने सिद्धम्' असे वार्तिक पठित करून त्या वार्तिकाचे व्याख्यान करिताना भाष्यकार म्हणतात— 'प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवत पाणिनेराचार्यस्य सिद्धम् । उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि ।' या भाष्यावर उद्योतकारानी 'अत्र पाणिनेरित्युक्त्वा सपिपा यजुषेत्यादि कतिपयातिरिक्ताणादिषु पाणिनेरव्युत्पत्तिपक्ष एवाभिप्रेत इति दर्शयति । वस्तुतः सपिपेत्यादौ पत्वमपि बहुलग्रहणादिति सर्वथाव्युत्पत्तिरेवंतेऽपि बोध्यम्' असे म्हटले आहे यावरून हे सिद्ध होत की, घातून उणादि प्रत्यय कथन मिद्ध केलेली प्रातिपदिके अव्युत्पन्न प्रातिपदिकेच मानली पाहिजेत असा पाणिनीय सिद्धान्त आहे सारांश पाणिनीला व्युत्पत्तिपक्ष मान्य नमून अव्युत्पत्तिपक्षच मान्य असल्यामुळे, व्युत्पत्तिपक्षाचा आश्रय करून 'चतुष्कपाल' या स्थली वीणादिक 'उरन् = उर्' या प्रत्ययाचा अन्त्यावयव जो रकार त्या रेफाचे जागी होणाऱ्या विमर्गाचे पक्ष पावत नाही अशी जी शकाराने शका केली आहे

ती पाणिनीय सिद्धान्ताविरुद्ध असत्यामुल्लेख अयोग्य ठरते असा शब्द-
रत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे. जर आचार्य पाणिनीला
व्युत्पत्तिपक्ष मान्य असता तर त्याने 'चतुष्पाद्भ्यो ङ्' या सूत्रात
औणादिक प्रत्ययावयरूप रेफाचे जागी झालेल्या विसर्गाचे पत्व
न करिता व 'चतुष्पाद्भ्य' असा निर्देश न करता 'चतु पाद्भ्य'
असा निर्देश केला असता हे उघड आहे)

मनोरमा- व्यपेक्षाविरहेऽपीति । तिष्ठन्तु सर्पिष्कुण्डिकाग्रामये-
त्वादावित्यर्थः । व्यपेक्षाग्रामिति । इदं सर्पिष्कुण्डिकाया इत्यत्रेश्वर्यः ।
यस्य पारामणिका आहु — कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकादीनां पाठ उत्तर-
पदस्थत्वेऽपि यत्त्वायं. ” इति । तद्भाष्यविरोधादुपेक्षयम् ।

('नित्य समासेऽनन्तरपदस्यस्य' सू १५९ या सूत्रावरील
कौमुदीत 'कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दोऽस्तमासे व्यपेक्षाविरहेऽपि
पत्वाधो, व्यपेक्षाया नित्यायश्च' असे दीक्षितानी म्हटले आहे या
पक्कीचेच विवरण दीक्षित मनोरमंत करतात) तिष्ठन्तु
सर्पिष्कुण्डिकाग्रामय इत्यादि स्थली व्यपेक्षाविरह-अन्वयाभाव-अमूर्त
वैलील भिन्नाचे पत्व झाले आहे ('इयुसो सामर्थ्ये' सू १५८
या सूत्रावरील कौमुदीत दीक्षितानी 'सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा', म्हणजे
या सूत्रातील 'सामर्थ्य' चा शब्दाचा 'व्यपेक्षा' हा अर्थ आहे, असे
म्हटले आहे सामर्थ्य दोन प्रकारचे असते, एक वृत्तीत होणारे एकाधी-
भावरूप सामर्थ्य व दुसरे व्यपेक्षारूप सामर्थ्य प्रथम प्रकारचे एकाधी-
भावरूप सामर्थ्य वृत्तीत आढळत असून, द्वितीय प्रकारचे व्यपेक्षारूप
सामर्थ्य वाक्यात आढळते. 'पदानामाकाङ्क्षायोग्यताराग्निधिवशात्'
परस्परान्वय सा व्यपेक्षा' असा 'व्यपेक्षा' या शब्दाचा अर्थ आहे,
असा परस्परान्वय एकाच वाक्यात असणाऱ्या पदामर्थ्येच होऊ शकतो,
एका वाक्यातील पदाचा भिन्न वाक्यातील पदाशी परस्परान्वय होऊ
शकत नाही व्यपेक्षाविरहाचे मनोरमंत वर जे उदाहरण दिले
आहे त्यात 'तिष्ठन्तु सर्पि' व 'कुण्डिकाग्रामय' अशी दोन भिन्न

वाक्यें आहेत व प्रथम वाक्यांतील 'सपिः' या पदाचा द्वितीय वाक्यातील 'कुण्डिकाम्' या पदात अन्वय होत नाही. म्हणून परस्परान्वयाभावामुळे, म्हणजेच व्यपेक्षाविरहामुळे, या उदाहरणात 'इमुसोः सामर्थ्ये' या सूत्रानें होणारे विसर्गचे पत्व होऊ शकत नाही. तसेच 'सपिः' व 'कुण्डिकाम्' या दोन पदाचा समास झालेला नसल्यामुळे, 'नित्य समासे' सू. १५९ या सूत्राची देखील प्राप्ति होत नाही. त्याचप्रमाणे 'सपिः' यातील विसर्ग पूर्वी सांगितल्या-प्रमाणे 'इस्' या ओणादिक प्रत्ययातील सकाराचे जागी झालेला प्रत्ययाक्षयरूप विसर्ग असल्यामुळे, 'इदुदुपघस्य' सू. १५५ या सूत्राची देखील प्राप्ति होत नाही. परंतु या स्थली पत्व होणे इष्ट असल्यामुळे 'सपिष्कुण्डिका' या शब्दाचा कस्कादिगणात मुद्दाम पाठ केला आहे व त्यामुळे येथें व्यपेक्षाविरह-परस्परान्वयाभाव - असून देखील, 'कस्कादिपु च' सू. १४४ या सूत्रानें विसर्गाचे पत्व झाले आहे.) 'इद सपिष्कुण्डिकाया.' या उदाहरणात व्यपेक्षा असून विसर्गचे पत्व झाले आहे. (या उदाहरणात 'सपि.' हे पद 'कुण्डिकाया' या पदात अन्वित आहे, म्हणजे या दोन पदात व्यपेक्षा-परस्परान्वितत्व-आहे. त्यामुळे 'इमुसोः सामर्थ्ये' सू. १५८ या सूत्रानें 'सपिः' यातील विसर्गचे विकल्पेंकरून पत्व पावले आहे ते पत्व विकल्पें-करून न होता नित्य व्हावे याकरिता 'सपिष्कुण्डिका' हा शब्द कस्कादिगणात पठित केला आहे. माराश व्यपेक्षा असो किंवा व्यपेक्षाविरह असो दोन्ही ठिकाणी 'सपि.' यातील विसर्गचे, 'कुण्डिका' हा ककारानें सुरू होणारा शब्द पुढें आला असता, नित्य पत्व व्हावे याकरिता 'सपिष्कुण्डिका' या शब्दाचा कस्कादिगणात पाठ केला आहे असे दीक्षिताचे म्हणणे आहे) पारायणिक वैयाकरण असे म्हणतात की, 'सपिष्कुण्डिका' इत्यादि शब्दाचा कस्कादिगणात जो पाठ केला आहे तो अशाकरिता की, विसर्ग जरी समासातील उत्तर पदात असला तरी त्याचे पत्व व्हावे. पण हें त्याचे म्हणणे माप्यविरुद्ध असल्यामुळे स्वीकाराहें नाही, (कारण 'नित्य समासे'

८-३-४५ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी 'अनुत्तरपदस्थस्येति किमर्थम् ? । परमसपि कुण्डिका ।' म्हणजे 'परमसपि कुण्डिका' या उदाहरणात समासातील 'सपि' या उत्तर पदात विसर्ग असल्यामुळे 'नित्य समासे' सू १५९ या सूत्राने होणारे पत्व त्या विसर्गाचे होत नाही, असे स्पष्ट म्हटले आहे या स्थली 'इसुसो सामर्थ्ये' या सूत्राची प्राप्ति होत नाही, कारण पृथक् पदे असून त्यात परस्परान्त अन्वय असला तरच ते सूत्र लागू पडते, व जेथे दोन पदांचा समास होऊन एकार्थीभाव झाला आहे तेथे त सूत्र लागू पडत नाही असे 'नित्य समासे' या सूत्रावरील भाष्यात सांगितले आहे त्या भाष्यात भाष्यकार म्हणतात - 'पूर्वस्मिन् योगे व्यपेक्षासामर्थ्याभाश्रीयते न पुनरेकार्थीभावः'. 'परमसपि कुण्डिका' हे सामासिक पद असल्यामुळे येथे 'इसुसो सामर्थ्ये' हे सूत्र लागू पडत नाही हे उघड आहे)

शब्दरत्न - इत्यर्थे इति । अत्रत्यन्तत्वं पूर्वं सूचितम् । तद्भाष्येति ।
 "अनुत्तरपदस्थस्य" इति किं परमसपि कुण्डिकेति "नित्य समासे-" इति सूत्रस्थभाष्येत्यर्थः ।

'व्यपेक्षायामिति । इदं सपिपुण्डिकाया इत्यनेत्यर्थः' असे जे मनोरमेत म्हटले आहे त्याचा तात्पर्यार्थ पूर्वी सांगितला आहे ('अत्रत्य तत्त्वं पूर्वं सूचितम्' या शब्दरत्नातील प्रवृत्त पक्तीचा भावप्रकाशकारानी 'अयं पाठस्ता-दुशान्वयवाधतात्पर्यग्राहक इत्येषरूपमित्यर्थः । इदुपधेतिसूत्रे स्पष्टी-कृतमेतन् ।' - म्हणजे 'सपिपुण्डिका' या शब्दाचा कस्बादिगणात जा पाठ बला आहे त्यावरून हे आपित होत की, 'इदुपधस्य' या सूत्रातील 'अप्रत्ययस्य' या पदाचा लक्षणा न करिता 'प्रत्यय-भिन्नस्य विगर्गस्य' असा जो ध्यास्यादनात सामानाधिकरण्याने अन्वय येणं आहे तसा अन्वय करणे योग्य नसून, 'अप्रत्ययस्य' या पदाचा लक्षणेने 'प्रत्ययावयवभिन्नस्य' असा अर्थ करून नंतर त्याचा

‘विसर्गस्य’ या पदाशी सामानाधिकरण्याने अन्वय करणे योग्य आहे अस ‘इदुदुपधस्य’ या सूत्रावरील शब्दरत्नात पूर्वी सांगितले आहे— जमा अर्थ केला आहे याचा भावार्थ हा आहे की, ‘मृप्’ घातून ओणादिक इस् प्रत्यय केल्यावर ‘सपिस्’ असे जें रूप होत त्यातील सपूर्ण ‘इस्’ प्रत्ययाचे जागी विसर्ग होत नमून त्या प्रत्ययाचा अवयव जो सकार आहे त्याचेच जागी विसर्ग होत असल्यामुळे, व्याख्यादशोक्तीतल्या वरप्रमाणे अन्वय केल्याने, ‘सपिप्कुण्डिका’ या स्थली प्रत्ययरूप विसर्ग नमून प्रत्ययभिन्न विसर्ग असल्यामुळे, ‘इदुदुपधस्य’ या सूत्रानेच नित्य पत्व होऊ शकते व नित्य पत्व होण्याकरिता ‘सपिप्कुण्डिका’ या शब्दाचा जो कस्कादिगणात पाठ केला आहे तो व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते. परंतु सिद्धान्तपक्षात जमा अन्वय करणे सांगितले आहे तसा अन्वय केल्याने ‘सपिप्कुण्डिका’ या स्थली प्रत्ययावयवरूप विसर्ग असल्यामुळे ‘इदुदुपधस्य’ या सूत्राने त्याचे नित्य पत्व होऊ शकत नाही व ‘इमुमो’ सामर्थ्ये’ या सूत्राने त्याचे विकल्पेकरून पत्व होण्याची प्राप्ति आहे. तसे त्या विसर्गाचे विकल्पेकरून पत्व न होना नित्य पत्व हाण्याकरिता ‘सपिप्कुण्डिका’ हा शब्द कस्कादिगणात मुद्दाम पठित केला आहे व अशा रीतीने तो पाठ सिद्धान्तपक्ष मानल्यानेच चरितार्थ ठरतो म्हणून व्याख्या- दशग्रन्थानुसार मनोरमैत व कौमुदीत केलेले व्याख्यान न मानता शब्दरत्नात लक्षणा करून ‘इदुदुपधस्य’ या सूत्रातील ‘अप्रत्ययस्य’ या शब्दाचे जमे पूर्वी व्याख्यान केले आहे तेच व्याख्यान मानणे योग्य आहे असा शब्दरत्नातील प्रकृत पक्षीचा समितार्थ आहे) ‘तद्भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम्’ अमे जें मनोरमैत म्हटले आहे त्याचे कारण हे की, ‘नित्य सनामे’ ८३ ४५ या सूत्रावरील भाष्यान भाष्यकारांनी ‘अनुत्तरपदन्यग्येति निम् ? । परममपि-कुण्डिका’ अमे म्हटले आहे. (या भाष्यावरून हें स्पष्ट होते की, समासानील उत्तर पदात अगलेल्या विसर्गाचे पत्व होत नाही व म्हणून पारायणिकाचे म्हणणे पुरील भाष्याविषय अगम्यामुळे स्वीकाराहं नाही.)

मनोरमा—अयःसहितेति । न त्वयसो विकारः । “जानपद—” इति टोप्रसङ्गात् । अयस्कृणीति । अय इव कर्णी मस्याः । “नासिकोदरीच्छ—” इत्यादिना ङीष् ॥

(‘अतः कृकमि’ सू. १६० या सूत्रावरील कौमुदीत ‘अयस्कृशा’ व ‘अयस्कृणी’ अशी उदाहरणे दिली आहेत व ‘अयस्कृशा’ याचा ‘अयः सहिता कुशा’ असा विग्रह केला आहे. तसा विग्रह का केला आहे व ‘अयसो विकारः’ अशा रीतीने विग्रह का केला नाही याचे कारण दीक्षित सांगतात.) ‘अयसो विकारः’ अशा रीतीने विग्रह करता येत नाही, कारण तसा विग्रह केल्यास, ‘जानपदकुण्डगोण’ सू. ५०० या सूत्राने ‘ङीप्’ प्रत्यय होण्याची आपत्ति येते (व ‘अयस्कृशा’ असे इष्ट रूप सिद्ध न होता, ‘अयस्कृशी’ असे अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येते. ‘जानपद’ या सूत्रावरील कौमुदीत ‘कुशी अयोविकारश्चेत, कुशाज्वा’ असे स्पष्ट म्हटले आहे) ‘अयस्कृणी’ या शब्दाचा ‘अय’ इव कर्णी मस्या’ असा विग्रह आहे. या स्थली ‘नासिकोदरीच्छ’ सू. ५११ या सूत्राने ‘ङीप्’ प्रत्यय झाला आहे.

शब्दरस—आद्यन्तप्रयोगसूचितमर्थं स्फुटप्रतिपत्तये आह—
नखयस इत्यादि ॥

‘अयस्कृशा’ या आवन्त प्रयोगाने सूचित होणाऱ्या अर्थाचा स्पष्टपणे बोध व्हावा याकरिता ‘न त्वयसो विकारः’ असे मनोरमेत म्हटले आहे. (‘कुशा’ हा आवन्त शब्द यज्ञपात्र विशेषाचे नाव आहे व हे यज्ञपात्र खादिरकाष्ठाने केलेले असते. ‘कुशी’ या ङीप्प्रत्ययान्त शब्दाना अर्थ ‘नागराचा लोखंडाचा फाळ’ असा आहे व ‘विकारस्त्वयस. कुशी’ असा अमरपाठ आहे. सारास लोखंडाचा फाळ असा अर्थ जेथे विवक्षित आहे तेथेच ‘कुशी’ असा ङीप्प्रत्ययान्त प्रयोग करता येतो. काष्ठ विशेषाचे तयार केलेले यज्ञपात्र असा अर्थ जेथे विवक्षित आहे तेथे ‘कुशा’ या आवन्त शब्दाचाच प्रयोग करणे व्याकरणरुत्या शुद्ध ठरते.)

मनोरमा—अधः शिरसी ॥ एतयोरिति । सूत्रे तु पठ्याः
स्याने प्रथमा बोद्धव्या । अधस्पदमिति । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः
शिरस्पदमिति । पठ्ठीसमासः ॥

('अधः शिरसी पदे' सू. १६१ या सूत्राचे कौमुदीत व्याख्यान
करिताना 'एतयोर्विसर्गस्य सादेशः स्यात् पदशब्दे परे' असे म्हटले
आहे. यात) 'एतयोः' असा जो शब्द घातला आहे त्याचे कारण हे
कीं, प्रकृत सूत्रात पठ्ठीच्या ऐवजी प्रथमाविभक्तीचा प्रयोग केला
आहे, म्हणजे 'अधः शिरसी.' या पठ्ठ्यर्थांमध्ये 'अधः शिरसी'
या प्रथमाविभक्तीचा उपयोग केला आहे 'अधस्पदम्' हा समास
'मयूरव्यंसकादयश्च' सू. ७५४ या सूत्रान्वये झाला आहे (य त्या
शब्दाचा 'पदस्य अधः' असा विग्रह आहे.) 'शिरस्पदम्' हा पठ्ठी-
समास आहे (य 'शिरस पदम्' असा त्याचा विग्रह आहे.)

॥ विसर्गसन्धिप्रकरण समाप्तम् ॥

॥ अथ स्वादिसन्धिप्रकरणम् ॥

मनोरमा—ससजुपो रुः । पदस्येत्यनुवृत्त ससजुभ्यां विशेष्ये,
विशेषणेन तदन्तविधिः । ॥ च सजुःशब्दाशे "ग्रहणवता प्रातिपदिकेन
तदन्तविधिर्नास्ति" इति निषेधः शङ्खुचः । तस्य प्रत्ययविधिविषय-
त्वात् । साभ्त सजुश्चाश्वान्त च यत्पद तस्य रुः स्यात् ॥ चालोऽन्त्यस्य ।
एव स्थिते फलितमाह—पदान्तस्येति । सजुश्चाश्वान्तस्येति । तदन्तस्य
पदस्येत्यर्थः । तेन सजुप इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । न च सजूरित्य-
त्राभ्याप्तिः "व्यपदेशिब्रूवोऽप्रातिपदिकेन" इति निषेधादिति
वाच्यम् । "येन विधिः" इति सूत्रे शब्दकीस्तुभेऽस्य प्रत्याख्यतात्वात् ।
"व्यपदेशिब्रूवोऽप्रातिपदिकेन" इति, "ग्रहणवता—" इति च
परिभाषाद्वयमपि प्रत्ययविधिविषयकमिति "विदुतु" सूत्रे कंषट्-
ह्रस्वसाम्यामुक्तत्वाच्च । एवञ्च परमसजुभ्यामित्याद्यपि निर्बाधम् ।
एव स्थिते इह सजुश्चाश्वान्त तदन्तविधिर्नेति प्राचामुक्तिरापातत
इत्यवधेयम् ॥

'ससजुपो रु' सू १६२ (हे सूत्र 'पदस्य' या अधिकारात्
पठित असत्यामुल्ले) या सूत्रात् 'पदस्य' हे पद अनुवृत्त होते व त्याचे
'ससजुप' हे विशेषण हांते आणि त्यामुल्ले ('येन विधिस्तदन्तस्य'
सू २६ या सूत्राने) तदन्तविधि होतो (व 'ससजुप पदस्य' या
शब्दाचा 'सकारान्तस्य सजुपश्चब्दान्तस्य च पदस्य' असा अर्थ होतो)
प्रकृत सूत्रात 'सजुप्' हे प्रातिपदिक उच्चारल असत्यामुल्ले 'ग्रहणवता
प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति'— परि. ३१— या निषेधक
परिभाषान्वये 'सजुप्' शब्दाचे ठिकाणी तदन्तविधि करता येत
नाही अशी शका करणे बरोबर नाही, कारण जेथे प्रत्यय होण्याचे
विधान केले आहे तेथेच ती निषेधक परिभाषा लागू पडते, म्हणजे
ष्या सूत्रात प्रातिपदिकाचे ग्रहण केले असून त्याहून प्रत्यय होणे
सांगितले आहे तसाच सूत्राना ती परिभाषा लागू पडते. (प्रकृत

सूत्रात जरी 'सजुप्' या प्रातिपदिकाचे ग्रहण केले आहे तरी त्याहून प्रत्यय होणे सांगितले नसून त्याच्या अन्त्य वर्णाचे जागो 'ह' हा आदेश होणे सांगितले आहे म्हणून प्रकृत सूत्रात निदिष्ट असलेल्या 'सजुप्' शब्दाला वरील परिभाषा लागू पडत नाही व त्यामुळे तदन्तविधि होतो) ज्या पदाच्या अन्ती सकार आहे किंवा 'सजुप' शब्द आहे त्याचे रत्व होते असा प्रकृत सूत्राचा अर्थ आहे व 'अलोऽन्त्यस्य' सू. ४२ हे सूत्र असल्यामुळे, तथा पदाच्या अन्त्य वर्णाचे रत्व होत असा प्रकृत सूत्राचा अर्थ होत असल्यामुळे, 'पदान्तस्य सस्य सजुप्शब्दस्य च ह स्यात्' असे जे प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत म्हटले आहे ते फलितार्थाचे, म्हणजे प्रकृत सूत्रातील शब्दातून निष्पन्न होणाऱ्या अर्थाचे, कथन आहे 'सजुपशब्दस्य' असे जे कौमुदीतील वरील पत्रतीत म्हटले आहे त्याचा 'सजुप्शब्दान्तस्य पदस्य' असा अर्थ आहे (कारण 'सजुप्' हे 'पदस्य' या अनुवृत्त-पदाचे विशेषण असल्यामुळे, 'येन विधिस्तदन्तस्य' सू. २६ या सूत्रान्वये त्याचा 'सजुप्शब्दान्तस्य' असा अर्थ होतो) त्यामुळे 'सजुप' इत्यादि स्थली अतिप्रसङ्ग-अतिव्याप्तिरूप दोष-येत नाही ('सजुप् + क्षम् = सजुप् + जम् = सजुप' या स्थली 'सजुप्' या शब्दापुढे अत्रादि असर्वनामस्थान विभक्तिप्रत्यय असल्यामुळे हा शब्द पदमन्त्र होत नसून 'यच्च मम' सू. २३१ या सूत्राने भसन्नक ठरतो व त्यामुळे, त्यातील अन्त्य पकाराचे प्रकृत सूत्राने रत्व होऊ शकत नाही) 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' - परि ३० - ही निषेधक परिभाषा असल्यामुळे 'सजू.' या स्थली अव्याप्तिरूप दोष येतो, म्हणजे अन्त्य पकाराचे रत्व होऊ शकत नाही, असे कोणी म्हटल्याम, ते म्हणजे बरोबर नाही, कारण 'येन विधि' १ १ ७२ या सूत्रावरील शब्दकोस्तुमात त्या परिभाषेचे प्रत्याख्यान केले आहे व 'दिव उत' ६ १. १३१ या सूत्रावरील पदमन्त्रात हरदत्ताने (व 'इन्द्रे च' ६ १ १२४ या सूत्रावरील माप्याच्या वृत्तीत) कथटाने असे म्हटले आहे की, 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्त-

विधिर्नास्ति'—परि. ३१—व 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन'—परि.
 ३२—या दोन्ही परिभाषा प्रत्ययविधिविषयक आहेत, म्हणजे जेथे सूत्रात
 प्रातिपदिकाचे ग्रहण करून त्याहून प्रत्यय होणे सांगितले आहे अशाच
 ठिकाणी त्या दोन्ही परिभाषा लागू पडतात. ('येन विधिस्तदन्तस्य' सू.
 १.१.७२ या सूत्रावरील शब्दकोस्तुभात 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन'
 या परिभाषेचे प्रत्याख्यान करिताना दीक्षितानी 'वस्तुतस्तु भयाडभा-
 दाविव भूत्राभ्ताट्क्, दशान्ताड् इत्यादावपि विशेषणविशेष्यभावाच्च-
 त्यासमानेण सिद्धे अन्तग्रहणसामर्थ्यमपि सूत्रपादमिति परिभाषाश्रयणं
 व्यर्थम्।' असे म्हटले आहे. तसेच 'दिव उत्' या सूत्रावरील
 पदमञ्जरीत हरदत्ताने 'दिवशब्देन विशेषणात्तदन्तविधिः, ग्रहणवता
 प्रातिपदिकेनेति तु प्रत्ययविधिविषय, व्यपदेशिवद्भावात् केवलस्यापि
 भवितव्य, व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेत्येतदपि प्रत्ययविधिविषय-
 मेव।' असे म्हटले आहे त्याचप्रमाणे 'इन्द्रे च' या सूत्रावरील
 भाष्याच्या धृत्तीत कैयटाने 'इन्द्रादाविति' हे भाष्यातील प्रतीक
 घेऊन 'इन्द्रशब्द आदिर्वस्य तस्मिन् परत इत्यर्थः। केवले केन्द्रशब्दे
 व्यपदेशिवद्भावाद्भवति। व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति तु निषेधः
 प्रत्ययविधिविषय।' असे म्हटले आहे. म्हणून जरी प्रकृत सूत्रात
 'सजुप्' या प्रातिपदिकाचे ग्रहण केले आहे तरी या सूत्रात प्रत्यय
 होणे सांगितले नसल्यामुळे, व्यपदेशिवद्भाव करता येतो—म्हणजे
 'सजुप्' हा शब्द 'सजुप्' शब्दान्त मानता येतो. त्यामुळे 'सजुप् + सु'
 या स्थितीत 'हल्ङ्याच्म्य' सू. २५२ या सूत्राने जरी 'सु' प्रत्ययाचा
 लोप होतो तरी 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' सू. २६२ या सूत्रान्वये
 'सजुप्' शब्दाला पदसंज्ञा होते आणि जरी 'सजुप्' हे पद सजुप्
 शब्दान्त नगून 'सजुप्' एवढेच पद आहे तरी 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्'
 —परि. ३०—या परिभाषान्वये ते पद व्यपदेशिवद्भावाने सजुप्शब्दान्त
 आहे असे मानता येते येथे व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' ही
 परिभाषा आड येत नाही; कारण प्रकृत सूत्रात 'सजुप्' शब्दाहून
 प्रत्यय होणे सांगितले नसून, तो शब्द पदान्ती असता, त्याच्या

अत्यवगच्छि-पकाराचे-रुत्व होणे साधितले आहे. त्यामुळे प्रकृत मूत्रानें 'सजुप्' यातील अन्त्य पकाराचे रुत्व होऊन व 'वोऽपघाया दीर्घ इक्' सू ४३३ या मूत्रानें 'सजुप्' यातील 'उ' ही उपधा दीर्घ होऊन आणि 'खरवसानयो', या मूत्रानें 'ह = र्' चा विसर्ग होऊन 'सजू' असे रूप सिद्ध होतें) तदन्तविधि करमा येत असल्यामुळे, 'परमसजुम्याम्' इत्यादि स्थलीं देखील (अन्त्य पकाराचे रुत्व होण्यात) कोणताहि वाध-प्रत्यवाय-येत नाही ('परमसजुप्+म्याम्' या स्थली 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' सू २३० या सूत्रान्वये 'परमसजुप्' हा शब्द पदसप्तक ठरतो व त्या पदाच्या अन्ती 'सजुप्' हा शब्द असल्यामुळे प्रकृत मूत्रानें त्या पदातील अन्त्य पकाराचे रुत्व होतें आणि 'वोऽपघाया' या मूत्रानें उपधा दीर्घ होऊन 'परमसजुम्याम्' असे रूप सिद्ध होतें.) वर सांगितल्याप्रमाणे स्थिति असल्यामुळे, 'इह सजुप्यन्तेन तदन्तविधिर्न' असे जें प्रकाशकारानीं म्हटलं आहे तें वर वर विचार करून म्हटलें आहे, म्हणजे पूर्ण विचार न करिता त्यांनीं तसे म्हटले असल्यामुळे त्यांचे म्हणणे बरील व्याख्यानान्वये चूक ठरतें-हें लक्षात ठेवावे. (कारण 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति' ही परिभाषा वर सांगितल्याप्रमाणे प्रकृत मूत्रास लागू पडत नसल्यामुळे, 'पदस्थ' या अनुवृत्त पदाचे विसर्गण असणाऱ्या 'सजुप्' शब्दाहून 'येन विधि' या मूत्रानें तदन्तविधि होण्यात कोणताहि प्रत्यवाय येत नाही व त्यामुळे प्रकाशकाराचे बरील म्हणणे चूक ठरतें हें उघड आहे)

शब्दरत्न-तस्य प्रत्ययविधीति । अत्र एव "येन विधि.-" इति सूत्रे भाष्ये प्रत्ययविधिभिन्ने "अप्तृन्" इत्यादी गृह्यमाणप्रातिपदिकेनापि तदन्तविधिप्रतिपादनं स्वसा परमस्वसेत्पुदाहृतं च सगच्छने । अस्य "समासप्रत्ययविधी--" इति नियेधानुवादकताया एव युक्तत्वाच्च । यत्स्वरूपं ज्ञापकं "सपूर्वाच्च" इति सूत्रम् । अन्यथा "पूर्वादिनिः" इत्यत्र तदन्तविधिर्नैव सिद्धे किं तेन । तत् "प्रत्ययविधी प्रतिषेधः" इत्यस्यैव ज्ञापकमिति वक्तुं शक्यम् । अत एव तदन्तविधिसूत्रभाष्ये

“समाप्त—” इत्यादिनिषेधवदस्य न कथनमिति शोद्धयम् ।
 प्रत्याख्यातत्वादिति । अस्या फलाभावात् “सूत्रान्तादृक्” “दशा तादृ”
 इत्यादायन्तग्रहणसामर्थ्येन व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तेरिति भावः । ननु
 “एकगोपूर्वति—” इत्यस्य केवलैकशब्दगोशब्दयोरप्रवृत्त्यर्थं सा
 ऽऽवश्यकी “सूत्रा तात—” “दशा-तात” इत्यर्थः च । तत्रान्तग्रहण
 तु प्रत्ययविधौ तदन्तग्रहणनिषेधात्तदन्ते प्रवृत्त्ययमावश्यकमिति न
 तन्नामस्यैवद्व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तिर्भवतु शक्या । न च भयादभावा
 विधौ “सूत्रा तात—” इत्यादौ विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेन सिद्धे-
 ऽन्तग्रहणसामर्थ्यं सूचयामिति कौस्तुभोक्तरीत्या निर्वाहः “समाप्त-
 प्रत्ययविधौ—” इत्यादौना सूचशब्दादेर्विशेष्यत्वे तात्पर्यग्राहकत्वस्य
 सत्त्वेन विपरित्यक्तस्य तस्य व्यवहृतुमशक्यत्वात् । न चास्या नामाभावः ।
 “पूर्वात्तपूर्वादिनि” इत्यकयोगन सिद्धे पृथग्योगकरणस्य भानत्वात् ।
 न च ‘दृष्टादिभ्य’ इत्यत्रानुबृत्त्यर्थं तथा पाठः, अत एवानिष्ठी
 त्यादिसिद्धिरिति वाच्यम् । शापकपरभाष्यप्रामाण्यनानिष्ठीत्यादि
 प्रयोगानामनिष्ठत्वात् । एकयोगऽपि तत्रैव स्वरितत्वबलेन तावत्
 एवोत्तरानुबृत्तौ बाधकाभावाच्च । व्यपदेशिवद्भावात् प्रातिपदिके
 निषेधस्वीकारादेव ‘ना तादृशह्यादे—’ इति स्वरितायम् । अथवा
 पञ्चम इत्यादावपि व्यपदेशिवद्भावेन तस्याविस्थात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवे-
 त्यक्षेराह—व्यपदेशिवद्भाव इत्यादि । दिक् उत्सूत्र यत्रेति बहुव्रीहिणा
 तत्सूत्रमस्ति यादे इत्यर्थः । एव च “दिक् उत्त” इति सूत्रे हरवत्तेन
 “इ द्रव” इति सूत्रं कैयटेनोक्तमिति भावः । “येन विधि—”
 इति सूत्रं कैयटेन सूत्रोपात्ता तादिशब्दविधयतास्यति यत्रता स्पष्टमेव
 प्रत्ययविधिविषयतोक्तम् । “असमाप्ते निष्कादिभ्यः” इति सूत्रं भाष्ये
 कैयटं च स्पष्टमनयो प्रत्ययविधिविषयतोक्तेति दिक् । इत्याद्यपीति ।
 आदिना सञ्जर्भ्यामिति ॥

तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात् ’ गृहणजे ज्या सूत्रात्
 प्रातिपदिकाच्चे ग्रहण कर्मन त्यादून प्रत्यय होणे सांगितले
 आहे तशाच सूत्राना ‘ग्रहणवता प्रातिपदिकेन’-परि ३१-

ही परिमाणा लागू पडते, असे मनोरमंत म्हटले असल्यामुळे, 'अप्तुन्' सू. २७७ इत्यादि ज्या सूत्रात प्रत्यय होणे सांगितले नाही तथा प्रत्ययविधिभिन्न सूत्रात प्रातिपदिकाचे ग्रहण केले असून देखील त्या प्रातिपदिकाहून तदन्तविधि करता येतो असे जें 'येन विधि.' १.१.७२ या सूत्रावरील भाष्यात प्रतिपादन करून 'स्वसा, परमस्वसा' हे जें उदाहरण दिले आहे ते योग्य ठरते. ('येन विधि.' या सूत्रावरील भाष्यात 'महदप्स्वसृजन्तूणा दीर्घविधौ' हे वातिक पठित करून त्या वातिकाचे व्याख्यान करिताना भाष्यकार म्हणतात— 'महदप्स्वसृजन्तूणा दीर्घविधौ प्रयोजनम् । महान् परममहान् । स्वसा स्वसारी स्वसार, परमस्वसा परमस्वसारी परमस्वसार ।' 'अप्तुन्' या सूत्रात प्रत्यय होणे सांगितले नसून उपधा दीर्घ होणे सांगितले असल्यामुळे, त्या सूत्रात 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन' ही परिमाणा लागू पडत नाही व त्यामुळे त्या सूत्रात निदिष्ट असलेल्या 'स्वसृ' इत्यादि प्रातिपदिकाहून तदन्तविधि करता येतो. म्हणून 'स्वसृ+मु' या स्थली 'ऋदुसानस्' सू. २७६ या सूत्रानें 'स्वसृ' यातील अन्त्य ऋकाराचे जागी 'अनङ् = अन्' आदेश होऊन व 'अप्तुन्' सू. २७७ या सूत्रानें उपधा दीर्घ होऊन व 'हलङ्ग्यान्म्य.' सू. २५२ या सूत्रानें 'मु' प्रत्ययाचा लोप होऊन आणि 'न लोपः प्रातिपदिकान्तम्य' सू. २३६ या सूत्रानें अन्त्य नकाराचा लोप होऊन ज्याप्रमाणे 'स्वसा' हे रूप सिद्ध होते त्याचप्रमाणे स्वमुशङ्कान्त 'परमस्वसृ' या शब्दाचे ठिकाणीं देखील उपधा दीर्घ इत्यादि कार्ये होऊन 'परमस्वसा' हे रूप सिद्ध होते.) 'समाम-प्रत्ययविधौ प्रतिषेधः' या वातिकांतील 'प्रत्ययविधौ प्रतिषेधः' या निषेधक अशाचा अनुवाद करणारी म्हणजे तेंच सांगणारी, 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन' ही परिमाणा आहे असेच मानणे योग्य आहे (व ही स्वतंत्र परिमाणा आहे असे मानू नये.) विशेष ध्याकरण असे म्हणताना की, 'सपूर्वाच्च' सू. १८८७ हे सूत्र वरील परिभाषेचे प्राप्ति आहे; कारण 'ग्रहणवता प्रातिपदि-केन' ही परिमाणा नसती तर 'पूर्वादिनि.' सू. १८८६ या सूत्रात पठित

असलेल्या 'पूर्व' या प्रातिपदिकाहून तदन्तविधि केल्यानेच, 'सपूर्वाच्च' या सूत्राने सिद्ध होणारी रूपे सिद्ध होऊ शकली असती व 'सपूर्वाच्च' हे सूत्र करण्याची काही गरज नव्हती पण हे ज्ञापक 'प्रत्ययविधौ तदन्त-विधि प्रतिषेध' या वार्तिकाशास्त्राचे ज्ञापक आहे असे म्हणता येणे शक्य आहे आणि या वार्तिकाशास्त्राचे केवळ अनुवाद करणारी ती परिभाषा असून स्वतंत्र परिभाषा नसल्यामुळेच, 'येन विधि' १ १. ७२ या सूत्रावरील भाष्यात 'समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध' हे वार्तिक जसे पठित केले आहे तशी 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन' ही परिभाषा पठित केली नाही हे लक्षात ठेवावे (जर ती स्वतंत्र परिभाषा असती तर, भाष्यकारानी त्या भाष्यात ती अवश्य पठित केली असती) 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' ही जी परिभाषा दीक्षितानी प्रत्याख्यात केली आहे त्याचे कारण हे की, ती परिभाषा मानल्याने कोणतेही फल निष्पन्न होत नाही, कारण 'सूत्रान्तात् ठक्' सू १२७० 'दशान्तात् ङ' सू १८४६ इत्यादि सूत्रात 'अन्त' या शब्दाचे ग्रहण केले असल्यामुळे, त्या शब्दाच्या सामर्थ्याने त्या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या प्रातिपदिकाना, व्यपदेशिवद्भावाने ते तदन्त आहेत, असे मानता येत नाही (सारास वरील दोन्ही सूत्रात 'अन्त' शब्दाचे ग्रहण केले असल्यामुळे, सूत्रान्तशब्दाहूनच 'ठक्' प्रत्यय व दशान्तशब्दाहूनच 'ङ' प्रत्यय होऊ शकता, केवळ 'सून' शब्दाहून 'ठक्' प्रत्यय व केवळ 'दशन्' शब्दाहून 'ङ' प्रत्यय, 'अन्त' शब्दग्रहणसामर्थ्यामुळे, होऊच शकत नाहीत हे उघड आहे म्हणून 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' ही परिभाषा मानण्याची काहीच आवश्यकता नाही असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे असे शब्दरत्नकार म्हणतात 'यन विधि' या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार देखील या परिभाषे-संबंधाने म्हणतात—'सा तत्त्वोपा परिभाषा कृतव्या ? । न कृतव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति यदय पूर्वादिनि सपूर्वाच्च इत्याह'।) यावर शकाकार अशी शका करतो की,

‘एकगोपूर्वात् ठञ्’ म् १९२५ या सूत्रातील ‘एक्’ व ‘गा’ हे शब्द एकपूर्वं व गोपूर्वं न मानले जावे या करिता, ‘व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन’ ही परिभाषा मानणे आवश्यक आहे, व तसेच ‘सूत्रान्तात्’ व ‘दशान्तात्’ इत्यादि सूत्रात व्यपदेशिवद्भाव न व्हावा या करिता देखील ती परिभाषा मानणे आवश्यक आहे ‘सूत्रान्तात् ठक्’ व ‘दशान्तात् ड’ या दोन सूत्रात केलेले ‘अन्त’ शब्दाचे ग्रहण अशा करिता आवश्यक आहे की, ‘प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेध’ ह् तदन्तविधि प्रतिषेधक वार्तिक असल्यामुळे, ज्या शब्दाच्या अन्ती ‘सून’ शब्द किंवा ‘दशन्’ शब्द आहे अशा शब्दाहून त्या दोन सूत्रात सांगितलेले प्रत्यय होऊ शकून नसने ते व्हावे आणि अशा रीतीने त्या दोन सूत्रातील ‘अन्त’ शब्दाचे ग्रहण धरितार्थ ठरत असल्यामुळे, त्या शब्दाच्या सामर्थ्याने त्या दोन सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या ‘सूत्रान्त’ व ‘दशान्त’ प्रातिपदिकाना व्यपदेशिवद्भाव करता येत नाही असे म्हणणे शक्य नाही (शकाकार म्हणता की, वरील दोन सूत्रात ‘अन्त’ शब्दाचे ग्रहण केले नसत तर, त्या दोन सूत्रानी होणारे प्रत्यय ‘सूत्रान्त’ व ‘दशान्त’ शब्दाहून झाले नसते, कारण ‘प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेध’ असे वार्तिककाराने वार्तिक पठित केले आहे म्हणून ‘सूत्रान्त’ व ‘दशान्त’ शब्दाहून ते प्रत्यय व्हावे या करिता, त्या दोन्ही सूत्रात ‘अन्त’ शब्दाचे ग्रहण केले आहे सारांश ‘अन्त’ शब्दाचा उपयोग धर सांगितलेल्या कारणाकरिताच केला असल्यामुळे, त्या शब्दाच्या जोरावर, तदन्ताहूनच त्या सूत्रांनी विहित असलेला प्रत्यय हाऊ शकतो व केवलाहून तो प्रत्यय होऊ शकत नाही ह् म्हणणे मुळीच सिद्ध होऊ शकत नाही, कारण ‘सून’ व ‘दशन्’ हे शब्द व्यपदेशिवद्भावाने सूत्रान्त व दशान्त मानता येऊ शकतात ते तसे मानता न यावे व केवलाहून त्या दोन सूत्रात सांगितलेला प्रत्यय न व्हावा याकरिता, ‘व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन’ ही परिभाषा मानणे आवश्यक आहे त्यामुळे दीक्षितानी जे म्हटले

आहे की, 'अन्त' शब्दाच्या सामर्थ्यामुळे 'सूत्रान्त' व 'दशान्त' शब्दाहूनच विहित प्रत्यय होऊ शकतो व केवळ 'सूत्र' व 'दशन्' शब्दाहून तो प्रत्यय होऊ शकत नाही ते म्हणणे बरोबर मानता येत नाही असे शकाकाराचे म्हणणे आहे) दीक्षितानी कौस्तुभात असे म्हटले आहे की, ज्या प्रमाणे ('मेघतिमयेषु वृजः' सू २९६० या सूत्रात निर्दिष्ट असलेला) 'भय' हा शब्द व तसेच ('आडय-सुभग' सू २९७३ या सूत्रात निर्दिष्ट असलेला) 'आदन्न' हा शब्द व तसेच सूत्रनिर्दिष्ट इतर काही शब्द विशेषण मानून ('येन विधि' या सूत्रान्वये भाष्यकारानी) तदन्तविधि केला आहे त्याच प्रमाणे, 'सूत्र' व 'दशन्' हे शब्द विशेष्य व मानता विशेषण मानल्याने ('येन विधि' या सूत्रान्वये) तदन्तविधि होऊ शकलाच असता, पण असे असून देखील ज्या अर्थी 'सूत्रान्ताद्भक्' व 'दशान्ताद्भु' या दोन सूत्रात मुद्दाम 'अन्त' शब्दाचे ग्रहण केले आहे त्या अर्थी, 'सूत्रान्त' व 'दशान्त' शब्दाहूनच विहित प्रत्यय होऊ शकतो व तो प्रत्यय केवळ 'सूत्र' व 'दशन्' शब्दाहून होत नाही अशाच प्रकारे 'अन्त' शब्दाची उपपत्ति लावता येते—म्हणजे 'अन्त' शब्दाच्या ग्रहणाचे हेच फल आहे असे म्हणता येते, पण (शकाकार म्हणतो की, दीक्षितानी शब्दकौस्तुभात जे 'अन्त' शब्दाचे प्रयोजन सांगताना म्हटले आहे) ते म्हणणे बरोबर आहे असे मानता येत नाही, कारण 'समासप्रत्ययविधी प्रतिषेध.' व 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिरस्ति' या तदन्तविधिनियेक वचनाचे तात्पर्य हे आहे की, प्रत्ययविधायक सूत्रात निर्दिष्ट असलेली 'सूत्र' 'दशन्' इत्यादि प्रातिपदिके विशेष्यरूपाचेच निर्दिष्ट आहेत असेच सिद्ध होते व त्यामुळे त्यांना विशेष्य मानता विशेषण मानणे अशक्य आहे ('वस्तुतस्तु भमादद्यादाविव सूत्रान्ताद्भक् दशान्ताद्भु इत्यादावपि विशेषणविशेष्यभाववत्त्वासम्मानेन सिद्धे अन्त-ग्रहणसामर्थ्यमपि सूत्रपादमिति परिभाषाश्रयण व्यर्थम्' असे 'येन विधि.' या सूत्रावरील शब्दकौस्तुभात दीक्षितानी म्हटले आहे हे

मनोरमंत सांगितलेच आहे. दीक्षिताच्या म्हणण्याचे तात्पर्य हे आहे की, जेथे लक्ष्यानुरोधाने तदन्तर्विधि होणे इष्ट आहे तेथे सूत्रनिर्दिष्ट प्रातिपदिक विशेषण मानून तदन्तर्विधि करावा व जेथे तदन्तर्विधि होणे इष्ट नाही तेथे सूत्रनिर्दिष्ट प्रातिपदिक विशेष्य मानावे व तसे मानल्याने तदन्तर्विधि होणे आपोआपच टळते. सारास दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, तदन्तर्विधिनिषेधक वचनाचे हेच तात्पर्य आहे की, लक्ष्यानुरोधाने विशेषणविशेष्यभावाचा व्यत्यास करून—म्हणजे जेथे तदन्तर्विधि होणे इष्ट आहे तेथे सूत्रनिर्दिष्ट प्रातिपदिक विशेषण मानून व जेथे तदन्तर्विधि होणे इष्ट नाही तेथे सूत्रनिर्दिष्ट प्रातिपदिक विशेष्य मानून—इष्ट रूपाची सिद्धि करावी; कारण 'विशेषणविशेष्यभावे कामचार.' असा न्याय असल्यामुळे व 'सिद्ध तु विशेषणविशेष्ययोर्व्येष्टत्वात्' असे वार्तिक 'येन विधि.' या सूत्रावरील भाष्यात पठित असल्यामुळे, लक्ष्यानुरोधाने तसा विशेषणविशेष्यभावव्यत्यास करण्यात काही प्रत्यबाध येत नाही. असे असल्यामुळेच, 'येन विधि' या सूत्राची प्रयोजने सांगताना, भाष्यकारानी त्या सूत्रावरील भाष्यात 'उपपदविधौ भयादघादिग्रहणम्' हे वार्तिक पठित केले आहे व भाष्यकार म्हणतात—'उपपदविधौ भयादघादिग्रहणं प्रयोजनम् । भयकरः अभयकरः । आढघकरणम् स्वाढघकरणम् ।' 'मेघर्तिभयेषु कृत्' या सूत्रात 'मेघ, ऋति, भय' ही तीन उपपदे पठित आहेत. पहिल्या दोन उपपदास तदन्तर्विधि होणे इष्ट नसल्यामुळे त्यांना विशेष्य मानले आहे, व 'भय' या तृतीय उपपदास तदन्तर्विधि होणे इष्ट असल्यामुळे ते त्या सूत्रात अनुवृत्त असलेल्या 'कर्मणि उपपदे' याचे विशेषण मानले आहे तसेच 'आढघसुभग' या सूत्रात 'आढघ' या शब्दाला तदन्तर्विधि होणे इष्ट असल्यामुळे त्याला विशेषण मानले आहे व त्या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या इतर प्रातिपदिकाना तदन्तर्विधि होणे इष्ट नसल्यामुळे ती प्रातिपदिके विशेष्य मानली आहेत व अशा रीतीने विशेषण-

विशेष्यभावाचा व्यत्यास करण्याला वरील वार्तिक व भाष्य प्रमाण आहे. म्हणून 'सूत्राठक्' असे जरी सूत्र केले असते तरी, 'सूत्र' हा शब्द विशेषण मानल्याने 'सूत्रान्त' शब्दाहून 'ठक्' प्रत्यय होऊच शकला असता. असे असून देखील ज्या अर्थी त्या सूत्रात 'अन्त' शब्दाचे ग्रहण केले आहे त्या अर्थी हे सिद्ध होते की, 'सूत्रान्त' शब्दाहूनच 'ठक्' प्रत्यय व्हावा व केवळ 'सूत्र' शब्दाहून 'ठक्' प्रत्यय होऊ नये आणि म्हणून 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' ही परिभाषा मानण्याची काहीच गरज नाही असे दीक्षित म्हणतात. ह्यावर शकाकार असे म्हणतो की दीक्षिताचे म्हणणे बरोबर नाही; कारण 'येन विधि' या सूत्राने विशेषणाहूनच तदन्तविधि करता येतो व विशेष्याहून तदन्तविधि करता येत नाही. 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति' ही परिभाषा व 'प्रत्ययविधौ तदन्तविधि प्रतिषेध' हे वार्तिक तदन्तविधिनिषेधक असल्यामुळे व भाष्यकारांनी सांगितल्याप्रमाणे ही दोन्ही प्रत्ययविधायकसूत्रानान लागू पडणारी बचने असल्यामुळे हे सिद्ध होते की, प्रत्ययविधायकसूत्रात निर्दिष्ट असलेली प्रातिपदिके विशेष्यरूपानेच पठित आहेत, विशेषणरूपाने पठित नाहीत जर ती विशेषणरूपाने पठित असती तर, 'येन विधि' या सूत्राने त्याहून तदन्तविधि करता आला असता. पण ज्या अर्थी त्याहून तदन्तविधि होऊ शकत नाही त्या अर्थी, तदन्तविधि निषेधक बचनाचे तात्पर्य हेच मानले पाहिजे की, प्रत्ययविधायक सूत्रात निर्दिष्ट असलेली प्रातिपदिके विशेष्यरूपानेच पठित आहेत म्हणून 'सूत्राठक्' असे सूत्र केले असते तर, 'सूत्र' हे प्रातिपदिक विशेष्य ठरत असल्यामुळे, त्याहून तदन्तविधि होऊ शकला नसता आणि म्हणून 'सूत्रान्ताठक्' असे सूत्र केले आहे व त्या सूत्रात 'सूत्रान्त' असे प्रातिपदिक निर्दिष्ट असल्यामुळे, केवळ 'सूत्र' या शब्दाला व्यपदेशिवद्भावाने तो 'सूत्रान्त' आहे असे मानल्याने, त्याहून 'ठक्' प्रत्यय होण्याची जी आपत्ति येते ती टाळण्याकरिता, 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' ही परिभाषा

मानणे आवश्यक आहे. हे सरे कीं, 'विशेषणविशेष्यभावे कामचार.' या न्यायाचा उपयोग करून वार्तिककाराने प्रत्ययविधायक सूत्रात निर्दिष्ट असलेली 'भय, आढ्य' इत्यादि प्रातिपदिके विशेषण मानून त्याहून तदन्तविधि केला आहे पण तदन्तविधिनिषेधक वार्तिक व परिभाषा असल्यामुळे तो न्याय प्रत्ययविधायकसूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या वाटेला त्या प्रातिपदिकाला लावता येत नाही. जेवढ्या प्रातिपदिकाना तो न्याय अपवादरूपाने वार्तिककार व भाष्यकार यांनी लावला आहे तेवढ्याच प्रातिपदिकाना तो न्याय लावता येतो आणि त्या न्यायाचा इतरत्र उपयोग करता येत नाही, म्हणजे 'भूत्र, दसन्' इत्यादि शब्दाचे ठिकाणी तो न्याय लावता येत नाही असे शकाकाराच्या म्हणण्याचे तात्पर्य आहे) 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' ही परिभाषा मानण्यास काही प्रमाण नाही असे नाही. 'पूर्वात्सपूर्वादिनि' असे एक सूत्र केल्याने इष्ट रूपाची सिद्धि होऊ शकत असता, 'पूर्वादिनि.' सू. १८८६ व 'सपूर्वाच्च' सू. १८८७ ही जी दोन पृथक् सूत्रे केली आहेत ते पृथक्सूनकरण ही परिभाषा मानण्यास प्रमाण आहे. ('पूर्वात्सपूर्वादिनि.' असे एकच सूत्र केले असते तर, ज्याच्या पूर्वी कौणता तरी शब्द आहे व अन्ती 'पूर्व' हा शब्द आहे अशा प्रातिपदिकाहून 'इनि' प्रत्यय करावा असा त्या सूत्राचा अर्थ झाला अमता व 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' ही परिभाषा न मानली तर, 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्' या परिभाषान्वये केवळ 'पूर्व' हा शब्द पूर्वशब्दान्त आहे असे मानल्याने त्या 'पूर्व' शब्दाहून देखील 'इनि' प्रत्यय झालाच असता. पण तसे एकच सूत्र केले असते तर 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' ही परिभाषा मानल्यास, केवळ 'पूर्व' या प्रातिपदिकाहून 'इनि' प्रत्यय होऊ शकला नसता. परंतु 'पूर्व' या प्रातिपदिकाहून देखील 'इनि' प्रत्यय होणे इष्ट असल्यामुळे, पाणिनीला दोन पृथक् सूत्रे, वर सांगितल्याप्रमाणे, करावी लागली व अशा रीतीने पृथक् पठित केलेली ती दोन सूत्रे 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्राति

पदिनेन' या परिभाषेचे जापक ठरतात असे शकाकाराचे म्हणणे आहे व त्याच्या म्हणण्यास 'येन विधि' १-१-७२ या सूत्रावरील भाष्य देखील प्रमाण आहे. त्या भाष्यात भाष्यकार म्हणतात- 'आचार्यंप्रवृत्तिर्जापयति । व्यपदेशिवद्भाषोऽप्रातिपदिकेनेति यदय पूर्वादिनि सपूर्वाच्च इत्याह । नैतदस्ति जापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् ? । सपूर्वात्पूर्वादिनि वक्ष्यामीति । यत्तर्हि योगविभाग करोति । इतरथा हि पूर्वात्सपूर्वादिनिरित्येव ब्रूयात् ।' या भाष्यावरून हें स्पष्ट होत की, भाष्यकारानी वरील परिभाषा स्वीकारली असून वरील दोन सूत्राचे पृथक्करण त्या परिभाषेचे जापक मानले आहे) 'इष्टादिभ्यश्च' सू १८८८ या उत्तर सूत्रात 'सपूर्वाच्च' या पूर्व सूत्राची अनुवृत्ति व्हावी याकरिता पाणिनीने ('पूर्वात्सपूर्वादिनि' अस एक सूत्र न करिता 'पूर्वादिनि, सपूर्वाच्च' अशी) दोन पृथक् सूत्रे मुद्दाम पठित केली आहेत आणि 'इष्टादिभ्य' या उत्तर सूत्रात 'सपूर्वाच्च' या पूर्व सूत्राची अनुवृत्ति होत असल्यामुळेच 'अनिष्टी' इत्यादि रूपे सिद्ध होतात असे कोणी म्हटल्यास, (त्यावर शकाकार असा उत्तर देतो की,) हे म्हणणे बरोबर नाही कारण ज्या भाष्यात ही दोन पृथक् सूत्रे वरील परिभाषेचे जापक मानली आहेत त्या जापकपर भाष्याच्या आधारे ह स्पष्ट होत की, 'अनिष्टी' इत्यादि रूपाची सिद्धि होणे इष्ट नाही. (प्रतिशक्ताकाराचे असे म्हणणे आहे की, पाणिनीने एवच सूत्र पठित न करिता दोन पृथक् सूत्रे अशाकरिता पठित केली आहेत की, 'इष्टादिभ्य' या पुढील सूत्रात 'सपूर्वाच्च' या पूर्व सूत्राची अनुवृत्ति व्हावी व ज्याच्या पूर्वी इतर शब्द आहे अशा इष्टादिशब्दान्ताहून 'इनि' प्रत्यय होऊन 'अनिष्टी' इत्यादि रूपे सिद्ध व्हावी आणि अशा रीतीने त्या दोन सूत्रांचे पृथक्करण सप्रयोजन व शरितार्थ ठरत असल्यामुळे, ते पृथक्करण वरील परिभाषेचे जापक मानता येत नाही. या प्रसिद्धेवर शकाकार असे उत्तर देता की, भाष्यकारानी वरील दोन सूत्रे वरील परिभाषेचे जापक

मानलो असत्यामुळे, 'इष्टादिभ्यश्च' या सूत्रात 'सपूर्वाच्च' या सूत्राची अनुवृत्ति व्हावी यावरिता दोन पृथक् सूत्रे पाणिनीनें बेली आहेत असे मानल्याम, भाष्यकाराचे ज्ञापकपर भाष्य चुक ठरण्याची आपत्ति येते. म्हणून तें भाष्य सुसज्जत ठरण्याकरिता वरील परिभाषा मानणे आवश्यक आहे. ती परिभाषा मानल्याने 'अनिष्टी' इत्यादि रूपे असुद्ध ठरतात हें उघड आहे, कारण 'इष्टादिभ्यश्च' या सूत्रात 'सपूर्वाच्च' या सूत्राची अनुवृत्ति होत नाही असे मानले असता, त्या सूत्रान्वये 'इष्ट' इत्यादि प्रातिपदिकाहून 'इनि' प्रत्यय होऊ शकतो व 'ग्रहणवता प्रातिपदिभ्ये' ही परिभाषा असल्यामुळे, तदन्तर्विधि होऊ शकत नाही व त्यामुळे 'अनिष्ट' इत्यादि शब्दाहून 'इनि' प्रत्यय करता येत नाही दुसरे असे की, पाणिनीनें दोन पृथक् सूत्रे न करिता 'पूर्वात्मपूर्वादिनि' असे) एकच सूत्र केले असतें तरी, त्या सूत्रातील 'सपूर्वात्' एवढाच भाग स्वरित केल्यानें त्या स्वरितत्वाच्या सामर्थ्यानें ('स्वरितेनाधिकार' सू ४६ या सूत्रान्वये 'इष्टादिभ्यश्च' या) उत्तर सूत्रात तेवढ्याच स्वरित पदाची अनुवृत्ति करण्यात कोणताहि बाध आला नसता. (म्हणून उत्तर सूत्रात अनुवृत्ति करण्याकरिता पाणिनीनें दोन पृथक् सूत्रे बेली आहेत असे मुळावें मानता येत नाही 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिभ्ये' ही परिभाषा असल्यामुळे, पाणिनीला तशी दोन पृथक् सूत्रे करावी लागली व अशा रीतीनें ती दोन पृथक् सूत्रे त्या परिभाषेचे ज्ञापक ठरतात असे शकाकाराचे म्हणणे आहे तो पुढे असे म्हणतो की,) प्रत्ययविधायक सूत्रात सूत्रनिदिष्ट प्रातिपदिकांचे ठिकाणी व्यपदेशिवद्भाव होण्याचा प्रतिषेध केला असल्यामुळे, 'नान्तादगद्व्यादेर्मट्' सू १८५० हें सूत्र चरितार्थ ठरने अशा ठिकाणी व्यपदेशिवद्भाव होऊ शकला असता तर, 'पञ्चम' इत्यादि स्वत्री 'पञ्चन्' इत्यादि नकारान्त मध्यादाचक शब्द व्यपदेशिवद्भावाने सध्यादि आहेत असे मानता आले असतेंच व ते सूत्र व्यर्थ ठरले असतें हे उघड आहे. ('नान्तादगद्व्यादेर्मट्'

या सूत्राचा असा अर्थ आहे की, सख्यावाचक नकारान्त शब्दापूर्वी सख्यावाचक शब्द नसल्यास, 'तस्य प्ररणे डट्' सू. १८४९ या सूत्राने होणाऱ्या 'डट्' प्रत्ययाला 'मट्' आगम होतो. अशा ठिकाणी जर 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्' ही परिभाषा प्रवृत्त केली तर, 'पञ्चन्' इत्यादि नकारान्त सख्यावाचक शब्द देखील व्यपदेशिवद्भावाने सख्यादि आहेत असे मानता येऊ शकते. त्यामुळे 'नान्तादसद्व्यादेर्मट्' हे सूत्र प्रवृत्त होण्यास कोणतेहि उदाहरण मिळणे अशक्य असल्यामुळे, ते सूत्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते. परंतु 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिनेन' ही परिभाषा असल्यामुळे अशा ठिकाणी व्यपदेशिवद्भाव करता येत नाही व 'पञ्चन्' शब्दाहून मडागमसहित 'डट्' प्रत्यय करतेवेळी तो शब्द सख्यादि आहे असे व्यपदेशिवद्भावाने मानता येत नाही आणि त्यामुळे 'नान्तादसद्व्यादेर्मट्' हे सूत्र चरितार्थ ठरते 'ननु एकमोपूर्वात् . तद्वैषम्यं स्पष्टमेव' येषपर्यंत शकाग्रन्य आहे हे लक्षात ठेवावे, आणि जरी दीक्षितानी 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिनेन' ही परिभाषा मानण्याची काही गरज नाही असे पूर्वी मनोरमंत म्हटले आहे तरी, बरील शकाग्रन्यात केलेले प्रतिपादन यथार्थ आहे हे जाणून व ही) अरुचि मनात घेऊन दीक्षितानी मनोरमेच्या पुढील पक्तीत 'परिभाषाद्वयमपि प्रत्ययविधिविषयकम्' असे म्हटले आहे. (दीक्षितानी 'सान्त सजुप्शब्दान्त च यत्पद तस्य र स्यात्, न चालोऽन्त्यस्य' असा प्रवृत्त सूत्राचा मनोरमंत अर्थ केला आहे. तेवळ 'सजुप्' हा शब्द सजुप्शब्दान्त नसल्यामुळे, म्हणजे त्या शब्दापूर्वी 'परम' इत्यादि कोणताहि शब्द नसल्यामुळे, बरील अर्थान्वये त्या शब्दाच्या अन्त्य घनाराचे रत्न न होण्याची आपत्ति येते पण 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्' या परिभाषान्वये तो शब्द व्यपदेशिवद्भावाने सजुप्शब्दान्त मानता येत असल्यामुळे, बरील आपत्ति टळते. यावर शकाराचें असे म्हटले आहे की, 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिनेन' ही परिभाषा असल्यामुळे प्रथम सूत्राने निदिष्ट असलेल्या 'सजुप्' शब्द सजुप्शब्दान्त मानता

येत नाही या शबेवर दीक्षितानी असे उत्तर दिले आहे की, ती परिभाषा मानण्याची काहीच गरज नाही असे त्यांनी शब्दकोस्तुमात सिद्ध करून दाखविले आहे व तिचे प्रत्याख्यान केले आहे म्हणून ती परिभाषा न मानल्याने व्यपदेशिवद्भाव करता येतो व तेवळे 'सजुप्' शब्द देखील व्यपदेशिवद्भावाने सजुप्शब्दान्त मानता येतो यावर शकाकाराचे असे म्हणणे आहे की, भाष्यकारानी ती परिभाषा प्रत्याख्यात केली नसून स्वीकारली आहे व ती परिभाषा न मानल्यास 'नान्तादसङ्ख्यादेर्मट्' हे सूत्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते. म्हणून दीक्षितानी त्या परिभाषेचे केलेले प्रत्याख्यान भाष्यविरोध ठरत असल्यामुळे शरोवर मानता येत नाही व ती परिभाषा मानणे आवश्यक आहे शकाकाराची ही शक्ती यथार्थ मानून दीक्षित असे उत्तर देतात की, ती परिभाषा स्वीकारल्याने देखील कोणताहि दोष येत नाही, कारण प्रत्ययाचे विधान करणाऱ्या सूत्रानाच ती परिभाषा लागू पडते असे भाष्यकारादिकानी म्हटले असल्यामुळे व प्रकृत सूत्रात प्रत्ययाचे विधान केले नसून अन्त्य वणचि जागी 'र' हा आदेश होण्याचे विधान केले असल्यामुळे, प्रकृत सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या 'सजुप्' शब्दाहून व्यपदेशिवद्भाव करण्यात व 'सजुप्' हा शब्द सजुप्शब्दान्त मानण्यात कोणताहि बाध-प्रत्यबाध-येत नाही.) मनोरमेत 'दिव उत्सूत्रे कैयटहरदनाम्बामुक्कन्वाच' असे जे म्हटले आहे त्या पक्तीतील 'दिव उत्सूत्रे' ही पदे 'दिव उत्सूत्र यस्मिन् पाद तत्सूत्रघटितपादे' अशा अर्थाच्या बहुव्रीहिमासार्थी वाचक पदे आहेत व तमा समास मानल्याने अशा अर्थ होतो की, 'दिव उत्' या सूत्रावरील वृत्तीन हरदत्ताने व ते सूत्र ज्या पादात पठित आहे त्या पादात पठित असलेल्या 'इन्द्रे च' या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तीत कैयटाने 'परिभाषाद्वयमपि प्रत्ययविधिविषयकम्' असे म्हटले आहे. (वास्तविक हरदत्ताने 'दिव उत्' ६-१-१३१ या सूत्रावरील वृत्तीत बरील दोन्ही परिभाषा प्रत्ययविधिविषयक आहेत असे म्हटले आहे. कैयटाने देखील त्या दोन्ही परिभाषा-म्हणजे

‘ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति’ व ‘व्यपदेशि-
वद्भावोऽप्रातिपदिकेन’ या दोन्ही परिभाषा— प्रत्ययविधि-
विषयकच आहेत असे जरी म्हटले आहे तरी ते
‘दिव उत्’ या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तीत म्हटले नसून ‘इन्द्रे च’
६ १ १२४ या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तीत म्हटले आहे म्हणून
शब्दरत्नकारानी आपातत चूक दिसणाऱ्या दीक्षिताच्या म्हणण्याचे
समर्थन करण्याकरिता ‘दिव उत्सूत्रे’ हा शब्दसमुदाय बहुव्रीहिसमास
मानून त्याचा वर सांगितल्याप्रमाणे विग्रह केला आहे.) जेथे सूत्रात
‘अन्त’ इत्यादि शब्दाचे ग्रहण केले आहे तेथेच ‘व्यपदेशिवद्भा-
वोऽप्रातिपदिकेन’ ही परिभाषा लागू पडते असे कंयटाने ‘येन
विधि’ १ १ ७२ या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तीत म्हटले असल्या-
मुळे हे स्पष्ट होते की, ही परिभाषा प्रत्ययविधायक सूत्रानाच लागू
पडते. (त्या भाष्याच्या वृत्तीत कंयटाने ‘अप्रातिपदिकेनेति तु निषेधो
यत्रान्तग्रहण भूते एवोपात्त तत्र । यथा दशान्ताङ्कः’ असे म्हटले
आहे यावर उद्योतकारानी ‘यत्रान्तेन्यन्तग्रहणमुपलक्षणम्,’ म्हणजे
धरील पक्कीत कंयटाने वापरलेला ‘अन्त’ हा शब्द उपलक्षणाधिक
असून त्या शब्दाने ‘पूर्व’ इत्यादि अवयववाचक शब्दाचे देखील
ग्रहण होणे सारास ज्या सूत्रात प्रातिपदिराचे ग्रहण केले असून त्या
प्रातिपदिकान्ताहून किंवा प्रातिपदिकपूर्वाहून प्रत्यय होणे सांगितले
असेल तेथेच वरील परिभाषा प्रयुक्त होते व भावप्रकाशकारानी
‘प्रत्ययविध्यन्यत्र तेषामभावात्’ असे जे म्हटले आहे त्यावरून हे
स्पष्ट होणे की, अशा रीतीचे ग्रहण प्रत्ययविधायक सूत्रातच सापडते.
त्यामुळे, ही परिभाषा प्रत्ययविधायक सूत्रानाच लागू पडते हे उघड
होते.) ‘अममाने निष्ठादिभ्यः’ ५ १. २० या सूत्रावरील भाष्यात
भाष्यकारानी व तसेच त्या भाष्याच्या वृत्तीत कंयटाने स्पष्ट म्हटले
आहे की, ‘ग्रहणवता प्रातिपदिकेन’ व ‘व्यपदेशिवद्भावोऽप्राति-
पदिकेन’ या दोन्ही परिभाषा प्रत्ययविधायक सूत्रानाच लागू पडतात.
(त्या सूत्रावरील भाष्यात ‘आर्हाङ्गापुच्छसङ्ख्यापरिमाणात् ठक्’

सू. १६८१ या सूत्रान्वये 'गोपुच्छ' या शब्दाह्न 'ठक्' प्रत्यय होण्याचा प्रतिषेध केला असल्यामुळे तो प्रतिषेध 'परमगोपुच्छ' या गोपुच्छान्त शब्दास लागू पडतो किंवा नाही असा प्रश्न उपस्थित पडून त्या प्रश्नाचे भाष्यकारांनी असे उत्तर दिले आहे की, 'विधी प्रतिषेध, प्रतिषेधश्चायम्' म्हणजे प्रत्ययविधायक सूत्राच्या विषयातच तदन्तविधि होण्याचा निषेध केला आहे, परंतु 'आर्हादि-गोपुच्छ' या सूत्रात 'गोपुच्छ' इत्यादि शब्दाह्न प्रत्यय होणे सांगितले नसून त्या शब्दाह्न 'ठक्' प्रत्यय होण्याचा प्रतिषेध केला असल्यामुळे, असा प्रत्ययप्रतिषेधक सूत्रान निदिष्ट असल्याचा प्रातिपदिकाह्न तदन्तविधि करता येतो व त्यामुळे 'परमगोपुच्छ' या शब्दाह्न देखील 'ठक्' प्रत्यय होऊ शकत नाही व 'ठन्' प्रत्ययच होतो या भाष्यावरून हे स्पष्ट होत की, यरील दोन्ही परिभाषा प्रत्ययप्रतिषेधक सूत्रांना लागू पडून नसून प्रत्ययविधायक सूत्रांनाच लागू पडतात त्या भाष्यावरून बुद्धीने बघटानें 'पूर्वादिनि. सपूर्वाच्चेति' प्रत्ययविधी ग्रहणवने येतल्या परिभाषाया जाणित्वाद्य-श्रैव प्रत्यया विधीने तत्रैवानया तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते । अगोपुच्छादस्यापरिमाणोऽप्येतत् ठक् प्रतिषिध्यते इति न तदन्त-विधिप्रतिषेधा, नापि व्यपदेशिकद्वाराप्रतिषेध.' अने स्पष्ट म्हटले आहे) 'एव परममज्जुर्म्यामियाद्यपि निर्वापम्' या मनोरमेच्या पक्षीरी 'आदि' या शब्दानें 'मज्जुर्म्याम्' या शब्दाचे ग्रहण होतें. ('मज्जुपा ८' या ग्रंथ सूत्रान 'पदस्य' या अनुबुद्ध अगत्या पक्षानें 'मज्जुप' हे विशेषण असल्यामुळे, त्याचा 'येन विधि.' सू. २६ या सूत्रान्वये 'सज्जुपगदानस्य' असा अर्थ होता 'मज्जुप' हा शब्द जरी मज्जुपगदानात नाही तरी व्यपदेशिकद्वाराबानें तो मज्जुपगदानात आहे अने मानता येते व येथें 'व्यपदेशिकद्वाराद्योऽप्रातिपदिकेन' ही परिभाषा लागू पडत नाही, कारण ग्रंथ सूत्र प्रत्ययविधायक सूत्र नसून आदेशविधायक सूत्र आहे हे पूर्वी नागिनच आहे म्हणून 'सज्जुप + मज्जुप' या स्थाना 'मज्जुप'

याला 'स्वादिप्वसर्वेनामस्थाने' सू. २३० या सूत्रानें पदसज्ञा होत असल्यामुळे, 'सजुष्' यातील अन्त्य पकाराचे ह्रस्व होऊन व पूर्वी मनोरमेत सांगितल्याप्रमाणे उपधा दीर्घ होऊन 'सजूर्म्याम्' हे रूप सिद्ध होते प्रकृत सूत्रावरील शब्दरत्नात परिभाषा ३०, ३१, ३२ या तीन परिभाषासंबधानें बरीच चर्चा केली आहे. परिभाषेन्दु-शेखराच्या मराठी भाषान्तरात या तीन परिभाषांचे जें विस्तृत विवरण केले आहे ते वाचल्यास शब्दरत्नातील बर केलेली चर्चा उत्तम रीतीनें ध्यानात येईल)

मनोरमा-“भोभगो ॥ असन्धिः सौत्र इति । भगोअघोशब्द-योरोकारस्याकारस्य च पूर्वेष्वं सौत्रत्वाच्चेत्यर्थः । यद्वि दु भोस्, भगोस्, अघोस्, इति सान्त रास्त वा अनुकुर्य भो इत्यादीनां प्रयाणामलोऽन्त्यस्य यः स्यादपूर्वस्य रोश्चेति व्याख्यायते, तर्हि असन्धि-र्ग्राह्य एव । युक्त चेत् । अग्न्या विभोरिद, सुप्रभा गौर्यस्य स सुप्रभगुस्तस्य सुप्रभगोरिदं रघोरिदमित्यत्रापि यत्वापत्तेः । भवति ह्ययं भोशब्दादिपूर्वो रुः । न चात्र भोशब्दादेर्लाक्षणिकत्वावग्रहणम् । “विभाषा भवद्भूगवदघवतामोऽच्चावस्य” इति धातुिकेन निष्पन्नां भवदादिप्रकृतिकानां भोशब्दादीनामपि लाक्षणिकत्वाविशेषान् । अनयं कर्तव्यमप्युभयत्र तुल्यम् । दक्षिशिष्टानामेवायं वत्त्वात् । मनु रोदहारस्यानुवर्ग्यत्वाच्चेकमात्र विसर्गस्य स्यानि तथा च “अनत्विभो” इति स्यानिवद्भाषो न स्यादित्याशङ्क्याह—न ह्ययमिति । यथाऽ प्रहीदित्यत्र “प्रहो ऽलिटि इति दीर्घस्य स्यानिवद्भाषेनेदृशान् “इट ईटि” इति प्रवर्तते । एवमिहापि विसर्गस्य ह्रस्वाद्यस्य प्रवर्ततेति भावः । तथा च स्यानिवत्सुत्रे भाष्यम् “विशिष्ट ह्येदोऽ नलमाश्रयते इटं नाम” इति । इतोऽपि हेतोर्धात्वङ्गोत्पादिवरिणनम-शुद्धमित्यवधेयम् ।

‘भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽग्नि’ सू. १६७ या सूत्रावरील योमुदीन ‘असन्धि. सौत्र.’ अमे जें म्हटले आहे त्याचा अर्थ हा

आहे की, (लुक् पावलेल्या अन्तर्वन्तिविभक्तिप्रत्ययाला मानून पदसंज्ञक असलेल्या एङन्त) 'भगो, अधो' या दोन शब्दातील ओंकार व त्याच्या पुढील अकार याचा (एङः पदान्तादति' मू. ८६ या सूत्राने) जो पूर्वरूप सन्धि पावला होता तो, सौत्रप्रयोग असल्यामुळे, केला नाही. ('भोभगोअधोअपूर्वस्य' हा एक सामासिक शब्द आहे व 'नित्या समासे' या वचनान्वये समासात सन्धिकार्ये नित्य हांगे सांगितले असल्यामुळे, येथे वर सांगितल्याप्रमाणे पावलेला पूर्वरूप सन्धि करावयास पाहिजे होता व 'भोभगोअधोअपूर्वस्य योऽग्रि' असे पाणिनीने प्रवृत्त सूत्र पठित करावयास पाहिजे होते. परंतु 'छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति' असे आप्यवचन असून 'सर्वे विषयश्छन्दसि विवक्ष्यन्ते'—परि. ३५—अशी परिभाषा असल्यामुळे, येथे पूर्वरूप सन्धि केला नाही प्रवृत्त सूत्रावरील बीमूदीत 'भोस्, भगोम्, अधोम् इति सकारान्ता निपाताः' असे दीक्षितानी म्हटले असल्यामुळे हे स्पष्ट होते की, प्रवृत्त सूत्रात निर्दिष्ट असलेले 'भो, भगो, अधो' हे ओंकारान्त शब्द निपात नमून त्या मान निपाताच्या किंवा 'समग्रयो रः' मू. १६२ या सूत्राने त्याच्या अन्त्य सकाराचे शब्द केले असता रान्त होणाऱ्या त्या निपाताच्या एकदेशाचे अनुकरण करणारे ओंकारान्त शब्द आहेत. मारास दीक्षितानी बीमूदीत ओंकारान्तानुकरण पक्ष मानला आहे आणि त्यामुळेच त्यांनी बीमूदीत 'अगन्धि. सौत्रः' असे म्हटले आहे. पण ते ज्ञाता मनोरमेच्या पुढील पक्कीत असे म्हणतात की, हा ओंकारान्तानुकरण पक्ष न मानता) 'भोम्, भगोम् अधोम्' या मान निपात किंवा वर सांगितल्याप्रमाणे वृत्तरान्त निपाताचे अनुकरण करणारे प्रवृत्त सूत्रात निर्दिष्ट असलेले 'भो, भगो, अधो' हे शब्द आहेत असे मानले, म्हणजे मानानुकरण पक्ष किंवा रान्तानुकरण पक्ष मानला, आणि त्या मान किंवा वृत्तरान्त शब्दातील अन्त्य अन्ताचे मध्य होतं व तसेच 'ज' वर्ण पूर्वी आहे ज्याच्या अन्ता 'र'चे मध्य होते असे प्रवृत्त सूत्राचे व्याख्यान केले तर, प्रवृत्त सूत्रात जे पूर्वरूप

सन्धिकार्यं केले नाही तेच योग्य ठरते. (ओकारान्तानुकरण पक्ष मानल्याने 'एङः पदान्तादति' सू. ८६ या सूत्राने ज्या पूर्वरूप सन्धिकार्याची अवश्य प्राप्ति होते ते सन्धिकार्य पाणिनीने केले नाही व सन्धिशास्त्राचे उल्लंघन केले असा पाणिनीवर दोष येतो व त्या दोषाचे निवारण करण्याकरिता 'असन्धिः सौत्रः' अशी कल्पना करून कसे तरी समाधान करून घ्यावे लागते पण प्रकृत सूत्रात निर्दिष्ट असलेले 'भो, भगो, अधो' हे शब्द बरील तीन सान्त किंवा वृत्तरान्त निपाताचेच अनुकरण करणारे शब्द आहेत असा पक्ष मानल्यास, 'भोस्, भगोस्, अधोस्' यांच्या अन्त्य सकाराचे जागी व वृत्तरान्त शब्दातील अन्त्य रेफाचे जागी प्रकृत सूत्रान्वये यकारादेश केल्यावर 'ओतो गार्ग्यस्य' सू. १६९ या त्रैपादिक सूत्राने त्या यकाराचा जो लोप होतो तो 'पूर्वत्रासिद्धम्' सू. १२ या सूत्रान्वये 'एङः पदान्तादति' या सापादिक सूत्राच्या दृष्टीने असिद्ध ठरत असल्यामुळे, सन्धिकार्य करतेवेळी तो यकार विद्यमानच आहे असे मानणे भाग पडते व त्यामुळे पूर्वरूप सन्धीची प्राप्तीच होत नाही व पाणिनीने जें पूर्वरूप सन्धिकार्य केले नाही तें अगदी योग्य ठरते आणि पाणिनीवर सन्धिशास्त्राचे उल्लंघन करण्याचा जो दोष येऊ पाहत होता त्या दोषाचे सहज रीतीने निवारण होते. मात्र या दोन सान्त व रान्त पक्षात 'भोभगोअधोअपूर्वस्य' एवढा एक सामासिक शब्द न मानता, 'अपूर्वस्य' असा एव सामासिक शब्द मानून, 'भोभगो-अधो' असा वेगळा पठ्यन्त सामासिक शब्द मानावा व शब्दरत्नात सांगितल्याप्रमाणे त्या सामासिक शब्दापुढील पठ्ठीच्या प्रत्ययाचा सौत्र नृक् झाला आहे असे समजावे.) आणि असेच मानणे योग्य आहे असे न मानल्यास, म्हणजे सान्त किंवा वृत्तरान्त अनुकरणपक्ष न मानल्यास व प्रकृत सूत्राचा वर प्रमाणे अर्थ न घेतल्यास, 'विभोरिद्, सुप्रभा गौर्यस्य स सुप्रभगुस्तस्य सुप्रभगोरिदम्' व 'रपोरिदम्' या तीनही उदाहरणात देखील 'र' चे यत्व होण्याची आपत्ति येते. या बरील तीनही उदाहरणात 'र' च्या पूर्वी 'भो, भगो,

अघो' हे शब्द आहेत. या तीनही उदाहरणात ('विभु, मुप्रभगु, रघु' या धिभजक प्रातिपदिकाहून पठ्ठीच्या एकवचनाचा 'ङम्=अङ्' प्रत्यय केला असता, 'घेडिनि' मू. २४५ या सूत्राने अन्त्य उकाराचा गुण होऊन व 'हसिष्ठमोश्च' मू. २४६ या सूत्राने पूर्वम्प एवादेश होऊन सिद्ध झालेल्या ऋगाच एकादेश) 'भो, भगो, अघो' हे शब्द लाक्षणिक असल्यामुळे, (प्रकृत सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या शब्दांनी) त्यांचे ग्रहण होऊ शकत नाही असे देखील म्हणता येत नाही, कारण 'विभाषा भवद्भगवदघवतामोश्चावस्य' या यातिका-
 न्वये 'भवत्' इत्यादि प्रकृतीहून सिद्ध झालेले 'भोर्, भगोर्, अघोर्' हे शब्द देखील वरील तीन उदाहरणातील शब्दासारखेच लाक्षणिक आहेत व वरील दोन्ही स्थली 'भो, भगो, अघो' हे शब्द अर्थवान् नगून अर्थरहितच आहेत, कारण 'र' विनिष्ट- 'र'-
 युक्त-ते शब्दच अर्थवान् आहेत. (वरील यातिकाचा अर्थ असा आहे की, 'भवत्, भगवत्, अघवत्' या शब्दापुढे सबुद्धीचा प्रत्यय आल्यास, त्याच्या अन्त्य वर्णाचे जागी 'र' अगा आदेश व त्या शब्दा-
 तील 'अव' चे जागी 'आ' अगा आदेश विस्म्यैश्चन होतो त्यामुळे या तीन शब्दांचे 'भोर्, भगोर्, अघोर्' असे सबुद्धीचे रूपान्तर होतं. जसे मनोरमंत दिलेल्या तीन उदाहरणातील 'भो, भगो, अघो' हे मूळचे शब्द नगून वर सांगितल्याप्रमाणे लाक्षणिक आहेत तसेच यातिकाविषय शब्द देखील मूळचे 'भो, भगो अघो' असे शब्द नगून 'भवत्' इत्यादि प्रकृतीच्या अन्त्य वर्णाचे दत्त होऊन व 'अव' चे जागी ओसार होऊन सिद्ध झालेले लाक्षणिक शब्द आहेत या दोन्ही स्थली 'विभोर्, मुप्रभगोर्, रघोर्, भोर्, भगोर्, अघोर्' हे 'र' विनिष्ट शब्दच अर्थवान् असून त्या शब्दांचे एकादेश 'भो, भगो, अघो' हे मारगेच अर्थरहित आहेत म्हणून गान्ध रिवा शृङ्खलान्त 'भोग्, भगोग्, अघोग्' या शब्दांचे प्रकृत सूत्रांत अनुस्वरण वेळे नगून 'भो, भगो, अघो' या धनर्थक एकादेशांचे ग्रहण वेळे आहे असा ओवारासनानुकरण पक्ष मानला तर, मनोरमंत

दिलेल्या तीन उदाहरणातील 'भो, भगो, अघो' या एकदेशाच्या पुढे पदान्त सकाराचे जागी झालेला 'र' असल्यामुळे, प्रकृत सूत्रान्वये त्या 'र' चे यत्व होण्याची व तसे इष्ट प्रयोग सिद्ध न होण्याची आपत्ति येते या सूत्रनिदिष्ट अर्थरहित शब्दानो मनोरमेत दिलेल्या वरील तीन उदाहरणातील अनर्थक एकदेशाचे ग्रहण होऊ शकत नाही पण वार्तिकनिष्पन्न शब्दातील अनर्थक एकदेशाचे ग्रहण होऊ शकून असा भेद मानण्यास कोणताहि आधार नाही दोन्ही प्रकारचे शब्द लाक्षणिक असून त्या दोहोचे एकदेश 'भो, भगो, अघो' हे सारखेच अर्थरहित असल्यामुळे, सूत्रनिदिष्ट शब्दानो एक तर त्या दोहोवहि ग्रहण होऊ नये, किंवा वार्तिकनिष्पन्न शब्दातील एकदेशाचे ग्रहण केल्यास, मनोरमेत दिलेल्या तीन उदाहरणातील एकदेशाचे देखील ग्रहण करणे भाग आहे दुसरे असे की, सूत्रनिदिष्ट 'भा, भगो, अघो' हे शब्द ओकारान्तानुकरण पक्षात अनर्थक आहेत असं थर सांगितल्याप्रमाणे मानले असल्यामुळे, या पक्षात 'अर्थवद्-ग्रहणे नानर्थकस्य'-परि १४-ही परिभाषा लागू पडत नाही व त्यामुळे सूत्रनिदिष्ट अर्थरहित शब्दानो मनोरमेत दिलेल्या तीन उदाहरणातील अनर्थक एकदेशाचे ग्रहण करण्यास कोणताहि प्रत्यक्ष येत नाही म्हणून या ओकारान्तानुकरण पक्षात त्याचे ग्रहण टाळता येणे अशक्य असल्यामुळे वर दाखविलेली आपत्ति येते आणि ती आपत्ति टाळण्याकरिता ओकारान्तानुकरण पक्ष त मानता, सान्त किंवा सन्त अनुकरण पक्ष मानण्यास उचित आहे या

वातिकनिष्पन्न 'भोर्, भगोर्, अघोर्' हे सबुद्धधन्त शब्द अर्थवान् असल्यामुळे, सूत्रनिर्दिष्ट कृतरान्त सबोधनार्थक निपातानीं त्याचे ग्रहण करता येते, कारण दोहोत स्वरपसादृश्य व अर्थसादृश्य आहे. वातिकनिष्पन्न शब्द जरी लाक्षणिक आहेत तरी लक्षण-प्रतिपदोक्तपरिमाणा-परि ११४-अनित्य असल्यामुळे, सूत्रनिर्दिष्ट अर्थवान् शब्दांनी त्याचे ग्रहण करता येते हें मनोरमंत पुढें सांगण्यात येईल आता पुढील पक्तीचे विवरण करू.

'सप्तजुपा हः' सू. १६२ या सूत्रानें पदान्ती असलेल्या सकाराचे जागी जो 'ह' आदेश होतो त्या) 'र' तील उकार हा अनुबन्ध—म्हणजे 'इत्' वणें—असल्यामुळे ('देवा सन्ति' या उदाहरणात 'सरस्वानयोर्विसर्जनीय' सू. ७६ या सूत्रानें होणाऱ्या) विसर्गाचा केवळ रेफ = 'र' हा अल् स्थानी ठरतो आणि 'अतत्त्विधी' हा प्रतिषेध असल्यामुळे, त्या विसर्गरूप आदेशाचे ठिकाणी स्थानिवद्भावानें ह्रस्वबुद्धि करताच येत नाही (व त्यामुळे यत्वाची प्राप्तीच होत नाही) अशी कोणी शका केल्यास, त्या शब्दाचे उत्तर 'तृह्यमत्वविधि । रोरिति समुदायरूपाश्रयणात् ।' असे प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत दिले आहे ज्याप्रमाणे 'ग्रहोऽलिटि दीर्घ' सू. २५६२ या सूत्रानें 'इट्' या आगमाचे जागी होणारा दीर्घ ईकार 'इट्' च आहे असे मानता येतें व त्यामुळे 'अग्रहीत्' या स्थली 'इट् ईटि' सू. २२६६ या सूत्राची प्रवृत्ति होते (व सिचाचा—म्हणजे सकाराचालाप होतो) त्याचप्रमाणे ('देवा सन्ति' या उदाहरणात यत्त्वविधि करतेवळी विसर्गाचे ठिकाणी स्थानिवद्भावानें ह्रस्वबुद्धि करता येत व त्यामुळे यत्त्व होण्याची आपत्ति येते (तो टाळण्याकरिता प्रकृत सूत्रात 'अशि' या पदाच ग्रहण आवश्यक आहे) 'स्थानिवदादेश' सू. १. १. ५६ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारांनी स्पष्ट म्हटले आहे की, 'विशिष्ट ह्येयोऽलमाश्रयते इट नाम'—म्हणजे 'इट् ईटि' या सूत्रात 'इट्' या समुदायाचे ग्रहण केले असल्यामुळे, 'ग्रहोऽलिटि दीर्घ' या सूत्रानें हाणाऱ्या दीर्घ ईकारादेशाचा 'इट्'

हा समुदाय स्थानी ठरतो. यामुळे देखील 'धात्वङ्गकृतद्विताव्यव-
मुष्टिद्वयदादेशा.' असे जें प्रक्रियावोमुदीकारानी परिगणन
केले आहे ते अशुद्ध ठरते हे लक्षात ठेवावे. (शकाकार
असे म्हणतो की, 'देवास् सन्ति' या उदाहरणात 'देवास्' या
पदाच्या अन्ती वमणान्या सगाराचे जागी 'ससजुपो रुः' या सूत्रानें
होणाऱ्या 'रु' या भावेष्टातील उच्चार हा अनुबन्ध इत्यत्रक वर्ण
असल्यामुळे व 'नानुबन्धकृतमनेवाल्तम्'—प ६—ही परिभाषा अस-
ल्यामुळे, 'रु' हा वास्तविक अल्परूप रेफच ठरणो व त्या रेफाचे-
'र'चे—जागी प्रकृत पर त्रैपादिक सूत्रानें पावलेल्या यत्वाचा वाच
कहत 'खरवसानयो' या पूर्व त्रैपादिक सूत्रानें जो विसर्ग होतो
त्या विसर्गाचा स्थानी अशा रीतीनें अल्परूप रेफ—रकार—ठरत अस-
ल्यामुळे, 'अनल्विधी' या प्रतिषेधान्वये, तो अल्परूपानिक विसर्ग
'रु' च आहे असे स्थानिवद्भावानें मानता येत नाही व त्यामुळे
प्रकृत सूत्रात 'अग्नि' हे पद नसले तरी त्या विसर्गाचे यत्व होण्याची
आपत्ति मुळीच येत नाही, कारण प्रकृत सूत्रावें 'रु' चे यत्व होणे
सांगितले आहे व बरील उदाहरणात अल्परूप रेफाचे जागी झालेला
विसर्ग जर वर सांगितल्याप्रमाणे 'रु' आहे असे शास्त्रदृष्ट्या मानता
येत नाही तर त्याचे यत्व कसे होऊ शकणार ? या शकेवर दीक्षित
असे उत्तर देतात की, 'आतर्, पुनर्' इत्यादि स्थली होणाऱ्या
विसर्गाचा स्थानी जसा अल्मात्रधर्मवृत्ति केवळ रकार हा अल् आहे
तसा प्रकृत उदाहरणात होणाऱ्या यत्वाचा तसा रेफ स्थानी नसून
उकारानुबन्धविशिष्ट अनल्वधर्मवृत्ति 'रु' हा समुदाय स्थानी आहे
आणि बरी त्या 'रु' स्थानीतील उकार हा इत् आहे तरी तो स्थानी
उकारानुबन्धविशिष्ट मुद्दाम प्रकृत सूत्रात उच्चारला असल्यामुळे,
त्याचे अनल्व नष्ट होत नसून तो अनल्वधर्मवान् ठरणो म्हणून तसा
अनल्वधर्मक 'रु' या समुदायरूप स्थानीचे जागी होणारे यत्व करते-
वेळी बरील उदाहरणात झालेला विसर्ग 'रु' च आहे असे स्थानि-
वद्भावानें मानण्यात 'अनल्विधी' हा प्रतिषेध सामूख पडत

नाही व त्यामुळे त्या विसर्गाच यव होण्याची आपत्ति येते पण प्रकृत सूत्रात 'अशि' या पदाचे ग्रहण केले असल्यामुळे व 'देवा सन्ति' या उदाहरणात विसर्गापुढे 'अश' नमून सकार हा 'खर्' असल्यामुळे, ती आपत्ति टळते आणि अशा रीतीने प्रकृत सूत्रात केलेले 'अशि' या पदाचे ग्रहण चरितार्थ ठरते असा स्थली होणाऱ्या विमर्शाने ठिकाणी रत्नबुद्धि करता येते हे सिद्ध करण्याकरिता दीक्षितानी 'स्थानिवदादेश' १-१-५६ या सूत्रावरील भाष्याच प्रमाण दिले आहे 'ग्रहोर्जलिटि दीर्घ' सू २५६२ या सूत्रान्वये 'ग्रह चातूपुढे येणारा इडागम लिट्‌लकार खेरीज करून इतर आर्धधातुक स्वारात दीर्घ होतो 'इट्' या आगमातीत टकार इत् असल्यामुळे दीर्घ ईकारा देशाचा स्थानी वास्तविक अल्हस 'ह्रस्व इकारच आहे व त्यामुळे त्या आदेशाच ठिकाणी तो 'इट्' आहे अशी, 'अनल्विधौ' हा प्रतिषेध असल्यामुळे, स्थानिवद्भावाने बुद्धि करता येत नाही असे म्हणता येऊ शकत. पण भाष्यकारानी दीर्घ ईकारादेशाचा 'इट्' हा अनल्वस्य समुदाय स्थानी मानून त्या आदेशाचे ठिकाणा स्थानिवद्भावाने 'इट्त्व' बुद्धि केली आहे त्याचे कारण हे की, 'इट् = इ' हा स्थानी मामुली 'ह्रस्व इकारासारखा अल्हस नमून टकारानुबन्धविशिष्ट अनल्वमवृत्ति 'इट्' असा समुदाय स्थानी या स्थाने 'इट् ईटि' या सूत्रात निदिष्ट असल्यामुळे, भाष्यकारानी 'ग्रहोर्जलिटि दीर्घ' या सूत्राने होणारा विधि अल्विधि नव्ह असे म्हटले आहे हाच न्याय उकारानुबन्धविशिष्ट 'ह्र' या अनल्वमवृत्ति प्रकृतसूत्रनिदिष्ट समुदायरूप स्थानीचे जागी होणाऱ्या यकारास लागू पडतो व यत्वं करतेवेळी विसर्गाच ठिकाणी स्थानिवद्भावाने रत्नबुद्धि करता येते त्यामुळे प्रकृत सूत्रात 'अश' या पदाचे ग्रहण न केल तर त्या विसर्गाच 'देवा सन्ति' या उदाहरणात यत्वं होण्याची आपत्ति येते या विषयाची अधिक चर्चा शब्दरत्नात करण्यात येईल बरील भाष्यात भाष्यकारानी आगमाचे जागी

होणान्या आदेशाचे ठिकाणी देखील स्थानिवद्भाष्य मानला असल्यामुळे व प्रनियाकोमुदीकारानी दिलेल्या परिगणनात अगमाचे जागी होणान्या आदेशाचा निर्देश केला नसल्यामुळे, ते परिगणन न्यून व अशुद्ध ठरते हे उघड आहे)

मनोरमा-निपाता इति । “भोभगो-” इति सूत्रे निदिष्टा-
इचादेराकृतिगणत्वात्तत्र बोध्याः । तथा च “विभाषा भव-
द्भूगवत्-” इति धातुिक नाशयणीयम् । अग्न्या पुल्लिङ्ग-
कवचममात्रे भो हरे इत्यादिसिद्धावपि भो हरिहरी, भो
विद्वद्बृहद, भो गङ्गे, इत्यादि न सिद्धयेदिति भावः ।
एतच्च वृत्तिहरवत्तादिमतेनोक्तम् । भाष्यस्वरसरीत्या तु
“विभाषा-” इत्यादि धातुिकमारब्धममेव । किं तु निपातोऽपि
भोः शब्दोऽस्ति, तेन द्विवचनादौ स्त्रीनपुंसकयोश्च न दोषः ।
मुक्ततर चेत्तत् । हे भवन्नितिवत् हे भो इति प्रयोगस्यापी-
ष्टत्वात् । तस्य च धातुिकारम्भ एव सिद्धेः । “स्युः प्याद्पाडङ्ग-
हृहेभो” इत्यमरोक्तानां सम्बोधनार्थानां निपातानां सह प्रयोगायोगात् ।
किं चात्रभवान् हरिततत्रभवान् इतिवत् तत्र भो इत्याद्यपि धातुिके
सत्येव सिद्धयति । “इतराम्योऽपि दृश्यन्ते” इति सर्वविभक्त्यन्ता-
स्त्रनसोर्भवदादियोग एवेष्टत्वात् । किं चाभग्नितस्ये पदात्परस्याष्ट-
मिकनिधातः । “आभग्नित पूर्वम्-” इत्यविद्यमानवद्भाष्य ।
“आभएकान्तरम्-” इति विधिः । “वाक्यादेराभग्नितस्य-”
“इति द्विर्भावः । “सुवाभग्नित-” इति पराङ्गवद्भाष्येऽप्येव
सर्वं सिद्धयति, न स्वम्ययेति दिक् । भयो, अघो इति निपातावपि
यदि प्रामाणिकी तर्हि स्तां नाम । आभग्नितकार्येऽसिद्धिस्तु धातुिकार्य-
संवेति सुपोभिराचलनीयम् । यस्तु वदन्ति-सकारान्तानेवंतान्
निपातानांस्थाय इत्योस्ये भाष्ये प्रत्याख्याते इति, तदतिरभसात् ।

‘चादयोऽप्ये’ ॥ २० या सूत्रान निदिष्ट असलेला धातुिक
‘आभग्नित’ असल्यामुळे, ‘भोम्, भगात्, अघोम्’ हे प्रकृतसूत्रनिदिष्ट

निपात चादिगणात् (जरी साक्षात् पठितं नाहीत तरी) अन्तर्भूत आहेत असे समजावे. अशा रीतीने 'भोस्, भगोस्, अधोस्' हे निपात मानल्याने सर्व इष्टसिद्धि होऊ शकत असल्यामुळे, 'विभाषा भवद्भगवत्' हे वातिक मानण्याची काही गरज नाही, म्हणजे त्या वातिकाचे प्रत्याख्यान करणे योग्य आहे. पण जर केवळ या वातिकाचाच स्वीकार केला (व 'भोस्, भगोस्, अधोस्' हे निपात न मानले) तर, जरी 'भो हरे' हा पुल्लिङ्गाच्या सबुद्धीचा प्रयोग सिद्ध होऊ शकतो तरी, 'भो हरिहरी, भो विद्बद्बुन्द, भो गङ्गे' इत्यादि प्रयोग सिद्ध होऊ शकणार नाहीत ('मनुवसो ह' ८. ३. १ या सूत्रावरील भाष्यात बरील वातिक पठित करून त्याचे व्याख्यान करिताना भाष्यकार म्हणतात—'सबुद्धावित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति—भो ब्राह्मणा इति । तथा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टग्रहणं नेतीह न प्राप्नोति भो ब्राह्मणि ।' या भाष्याचा भावार्थ असा आहे की, बरील वातिक 'मनुवसो ह' या सूत्रावरील वातिक असल्यामुळे, त्या वातिकात 'मनुवसो ह' या सूत्रातील 'सबुद्धी' या पदाची अनुवृत्ति होते व त्यामुळे 'भो ब्राह्मणा.' इत्यादि प्रयोग सिद्ध होऊ शकत नाहीत, कारण सर्वोधनाचे 'ओ, जस्' हे प्रत्यय सबुद्धीचे—एकवचनाचे—प्रत्यय नमून द्विवचनाचे व बहुवचनाचे प्रत्यय असल्यामुळे 'भवत्' शब्दापुढे ते प्रत्यय आल्यास बरील वातिकात सांगितलेली आदेशरूप कार्ये होऊ शकत नाहीत व त्यामुळे 'हे भवन्ती, हे भवन्तः' याचे 'भो.' अग रूप मिळू शकत नाही आणि म्हणून 'भो हरिहरी, भो ब्राह्मणा.' इत्यादि प्रयोग मिळू शकत नाहीत तसेच बरील वातिकात 'भवत्' या प्रातिपदिकाचे ग्रहण केले असून त्यापुढे 'मु' हा सबुद्धीचा प्रत्यय आला असता वातिकनिर्दिष्ट आदेशरूप कार्ये होणे सांगितले असल्यामुळे व 'विभक्तौ लिङ्गविशिष्टग्रहणम्'—परि. ७३—ही परिभाषा असल्यामुळे, वातिकनिर्दिष्ट 'भवत्' शब्दाने त्याच्या 'भवती' या स्त्रीलिङ्गाच्या रूपाचे ग्रहण करता येत नाही. त्यामुळे

‘भवत् + डीप् + सु’ या स्थली ‘भवत्’ शब्दाच्या लगेच पुढे सबुद्धीचा ‘सु’ प्रत्यय नसून दोहोमध्यें ‘डीप्चे’ व्यवधान असल्यामुळें, ‘भवती’ या स्त्रीलिङ्गाच्या सबुद्धीचे ‘भो’ असे रूप सिद्ध होऊ शकत नाही व त्यामुळें ‘भो ब्राह्मणि, भो गङ्गे’ इत्यादि प्रयोग सिद्ध होऊ शकत नाहीत त्याचप्रमाणे ‘भवत्’ शब्दाच्या नपुंसकाच्या सबुद्धीचे देखील ‘भो’ असे रूप सिद्ध होऊ शकत नाही याचे कारण शब्दरत्नात सांगण्यात येईल त्यामुळें ‘भो विद्द्वद्’ हा नपुंसकाचा प्रयोग देखील सिद्ध होऊ शकत नाही साराश बरील वातिक मानल्यानें जरी पुल्लिङ्गाच्या सबुद्धीचा ‘भो हरे’ हा प्रयोग सिद्ध होऊ शकतो तरी स्त्रीलिङ्गाच्या व नपुंसकलिङ्गाच्या सबुद्धीचे व तसेच संबोधनाच्या द्विवचनाचे व बहुवचनाचे ‘भो’ असे रूप सिद्ध होऊ शकत नसल्यामुळें व ‘भोस्, भगोस् अघोस्’ हे संबोधनार्थक निपात मानल्यानें भाष्यात व मनोरमेत दिलेले सर्व प्रयोग सिद्ध होऊ शकत असल्यामुळें आणि अशा रीतीनें हे तीन शब्द निपात मानल्यानें सर्व कांम भागत असल्यामुळें, बरील वातिक मानून कायदा काय व त्या वातिकाचे प्रत्याख्यान करणेच इष्ट आहे असा मनोरमेच्या प्रकृत पक्वीचा भावार्थ आहे पण हें दोशिताचे स्वतःचे मत नसून त्याचे भिन्न मत आहे हें ते पुढील पक्षांत सांगतात) वर जें व्याख्यान केले आहे ते काशिनादतीला व हरदत्तादिबाच्या भताला अनुसरून केले आहे (काशिनादकारानें ‘निपातविज्ञानाद्धा सिद्धम्’ हे वचन पठित करून बरील वातिनाच प्रत्याख्यान केले आहे व ‘मनुवसो ह’ या सूत्रा-यरोत् पदमञ्जरीन हरदत्तानें स्पष्ट म्हटले आहे कीं, ‘सत्मात्मोपा एते निपाता भोभगोअघोइत्यत्र सूत्रे निर्दिष्टा चादिपुं वा पठितव्या, तदेव प्रत्याख्यातमुपसंख्यानम्’ साराश काशिकाकाराच्या व हरदत्ताच्या मताप्रमाणे ‘भोम्, भगोम्, अघोम्’ हे निपात मानल्यानें सर्व इष्ट प्रयोगाची मिद्धि होऊ शकून असल्यामुळें व बरील वातिक मानल्यानें सम होऊ शकत नसल्यामुळें, वातिकार्थे प्रत्याख्यान

हेभो ' या अमरकोशातील श्लोकात निदिष्ट असलेल्या 'हे' व 'भोः' या दोन्ही संबोधनार्थक निपाताचा सहप्रयोग होणे अशक्य आहे ('हे' व 'भो' हे जर दोन्ही एकाच अर्थाने संबोधनार्थक निपातच मानले तर 'हेभोः' हा प्रयोग शुद्ध ठरू शकणार नाही. पण तसा प्रयोग होणे इष्ट असल्यामुळे, 'भो.' हा शब्द 'भवत्' शब्दाच्या 'भवन्' या सबुद्धीचे रूपान्तर अमून निपात नाही असे मानणे देखील आवश्यक आहे व वरील वातिक स्वीकारल्याशिवाय तसे मानता येत नाही व 'हे भो' हा प्रयोग शुद्ध ठरू शकत नाही. म्हणून ते वातिक देखील मानले पाहिजे असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे) दुसरें असे की, ज्याप्रमाणे 'अत्र भवान् हरिः, तत्र भवान्' हे प्रयोग सिद्ध होतात त्याचप्रमाणे 'तत्र भोः' इत्यादि प्रयोग वरील वातिक मानल्यानंच सिद्ध होऊ शकतात. 'इतराम्योऽपि दृश्यन्ते' सू. १९६३ या सूत्रान्वये ('किम्' इत्यादि सर्वनामाहून) सर्व विभक्तीच्या अर्थांमध्ये होणारे 'त्र' व 'तस्' प्रत्यय टागून बनलेल्या शब्दाचा 'भवत्' इत्यादि शब्दासहच प्रयोग होणे इष्ट आहे. ('इतराम्योऽपि दृश्यन्ते' या सूत्रावरील कौमुदीत 'दृशिर्षहणाद्भवदादियोग एव' असे वचन पठित केले आहे व त्याचे कारण हे की, त्या सूत्रावरील भाष्यात ५-३-१४ 'इह कस्मान्न भवति-स'। तौ । ते ? । भवदादिभिर्योगे । भवदादिभिर्योगे इति वचनव्यम् । के पुनर्मवदादयः ? । मन्वादीर्षामुर्देवानाप्रिय आयुष्मानिति । स भवान् । तत्र भवान् । ततो भवान् ....' असे भाष्यकारांनी म्हटले आहे. या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, 'त्रल्' व 'तसिल्' प्रत्ययान्त 'किम्' इत्यादि सर्वनामाचा जो सर्व विभक्तीत प्रयोग होतो तो 'भवान्' इत्यादि चार शब्दासहच होतो. म्हणून 'स भवान्' या अर्थांमध्ये जसे 'तत्र भवान्, ततो भवान्' हे प्रयोग होतात त्याचप्रमाणे 'तत्र भो, ततो भो' इत्यादि इष्ट प्रयोग सिद्ध होण्यावरिना देखील वातिक मानणे आवश्यक आहे; कारण 'भोः' हे 'भवन्' शब्दाचे रूपान्तर आहे असे मानले तरच सधे प्रयोग 'भवदादिभिर्योगे'

या वातिकान्वये शुद्ध ठरू शकतात.) आणखी असे की, 'भोः' हा शब्द ('भवत्' शब्दाच्या सबुद्धीचे रूपान्तर आहे असे बरील वातिकान्वये मानल्यासच, 'तिष्ठति भोः' इत्यादि वाक्यात 'भोः' हा शब्द 'तिष्ठति' या पदापुढे असल्यामुळे) आमन्त्रितसज्ञक ठरून 'आमन्त्रितस्य च' सू. ३६५४ या अष्टमाध्यायातील सूत्रान्वये तो सर्वानुदात्त ठरू शकतो (वातिक न मानता 'भो' हा शब्द केवळ निपात मानल्यास, तो अनुदात्त न होता 'निपाता आद्युदात्ताः' फिद् सू. ८० या सूत्राने आद्युदात्त होईल.) तसेच 'भो' हा शब्द आमन्त्रितसज्ञक मानल्यासच, 'आमन्त्रित पूर्वमविद्यमानवत्' मू. ४१२ या सूत्राने त्याचे ठिकाणी अविद्यमानबद्धाच मानता येतो. ('भो' हा शब्द केवळ निपात नमून 'भवत्' शब्दाच्या सबुद्धीचे रूपांतर देखील आहे असे बरील वातिक स्वीकारून मानले तरच, 'भो. तिष्ठति' इत्यादि वाक्यात 'आमन्त्रितम्' सू. ४११ या सूत्राने 'भोः' हा शब्द आमन्त्रितसज्ञक ठरतो, व 'आमन्त्रित पूर्वमविद्यमानवत्' या सूत्राने तो वाक्याच्या आरंभी नाहीच असे मानता येते व त्यामुळे 'तिष्ठतिङः' सू. ३९३५ या सूत्राची प्रवृत्ति होत नाही व 'तिष्ठति' हे पद सर्वानुदात्त होत नाही. तसेच 'भो ब्राह्मण' या स्थली 'भो' हे आमन्त्रित पद अविद्यमान आहे असे मानल्याने 'ब्राह्मण' या आमन्त्रित पदापूर्वी पद नाही असे मानता येते व त्यामुळे 'आमन्त्रितस्य च' मू. ३६५४ हे अष्टमाध्यायाचे सूत्र प्रवृत्त होत नाही व 'ब्राह्मण' हे पद सर्वानुदात्त न होता 'आमन्त्रितस्य च' सू. ३६५३ या षष्ठाध्यायातील सूत्राने ते पद आद्युदात्त होते.) 'आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके' सू. ३९६२ या सूत्राने होणारे अनुदात्तप्रतिषेधरूप कार्य, व तसेच 'वाक्यादेरामन्त्रितस्य' मू. २१४३ या सूत्राने होणारे आमन्त्रिताचे द्विचनकार्य, आणि त्याचप्रमाणे 'सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्त्वे' मू. ३६५६ या सूत्राने होणारा पराङ्गवद्भाव इत्यादि कार्ये, 'भोः' हा शब्द बरील

वार्तिकान्वयें 'भवत्' शब्दाच्या सवृद्धीचे रूपान्तर आहे व त्यामुळे तो आमन्त्रितसज्ञक आहे असे मानल्यासच, सिद्ध होऊ शकतात, तें वार्तिक न मानल्यास, ती कार्ये सिद्ध होऊ शकत नाहीत. ('आम एकान्तरम्' या सूत्राचा 'आम परमेकपदान्तरितमामन्त्रितं नाजुधातम्' असा अर्थ आहे 'आम् पचति भो.' या उदाहरणात 'आम्' व आमन्त्रितसज्ञक 'भो' या दोन शब्दांमध्ये 'पचति' या एकान पदाचे व्यवधान असल्यामुळे, 'आमन्त्रितस्य च' सू. ३६५४ या श्रुत्याच्यामागील सूत्राने पावलेल्या अनुदात्त स्वराचा प्रतिषेध होतो व 'भो' हा शब्द अनुदात्त होत नाही. 'भो' हा शब्द केवळ निपात मानला तर त्याला वरील प्रतिषेध लागू पडणार नाही व त्याला 'आमन्त्रितस्य च' सू. ३६५३ या पाणिनीय सूत्राने उदात्त स्वर न होता 'निपाता आद्युदात्ता' फिटू सू. ८० या फिटूसूत्राने आद्युदात्त निपातस्वर होईल हे ठरविले की, दोन्ही पद्यात एकच प्रकारचा-म्हणजे आद्युदात्त-स्वर होईल, पण तो निम्न सूत्रानी होईल एवढ्याच वाच्य तो या स्थली फरक होतो हे लक्षात ठेवावे. 'अमूषा, समति, कोप, कृमन, भस्म' या अर्थान्मध्ये आमन्त्रिताचा वाक्याच्या आरंभी प्रयोग केला असल्यास, त्याचे 'वाक्यादेरामन्त्रितस्य' सू. २१४३ या सूत्राने द्विवचन होणे साधितले आहे म्हणून 'भो वृषा ते वीर्यम्' या वृत्तनामक वाक्यातील 'भोः' या आद्य आमन्त्रित शब्दाचे द्विवचन होऊन 'भो भो वृषा ते वीर्यम्' असा प्रयोग सिद्ध होतो. 'भो' हा शब्द केवळ निपात मानल्यास तो आमन्त्रितसज्ञक होत नसल्यामुळे त्याचे द्विवचन होऊ शकणार नाही व वरील प्रयोग सिद्ध होऊ शकणार नाही. 'सुवामन्त्रिते' सू. ३६५६ या सूत्राचा 'स्वरविधौ वतंभ्ये सुबन्तमामन्त्रिते परे सति, तस्य परस्य आमन्त्रितस्य एवदेशवद्भूति-आमन्त्रितसरोऽनु-प्रविष्टं तामुबन्तमामन्त्रितस्यैव स्वरं लभते' असा अर्थ आहे. त्यामुळे 'पूग्मोऽन्वि विद्यया भो = विद्यावन् भवन् पूग्मोऽन्वि' या वाक्यात 'विद्यया' या मत्वर्थाय वरणाचा 'भो.' या आमन्त्रित

गदामध्ये कारकस्थाने अन्वय होत असल्यामुळे पराङ्गवद्भाव होऊन 'विद्यया' हे पद 'आमन्त्रितस्य च' मू. ३६५४ या आष्टमिक सूत्राने सर्वानुदात्त होतें. 'भो' हा शब्द वेवळ निपात मानल्यास, तो आमन्त्रितमजब ठरत नसल्यामुळे पराङ्गवद्भाव होऊ शकणार नाही) 'भगो' व 'अघो' हे (आकारान्त) शब्द जर बोणत्याहि प्रमाणाने निपात ठरू शकत असतील तर ते सुगार निपात ठरणे पण आमन्त्रितमजब शब्दाला होणारी कार्ये 'भगो' व 'अघो' या शब्दांना होण्याकरिता बरील वार्तित मानणे आवश्यक आहे हे विद्वान लाकानो लक्षान आणावे प्रमाणगाराचे अस म्हणजे आहे की, भाष्यकारांनी 'भोम्, भगोम्, अघोम्' असे सकारान्त निपात मानून रत्न य भोच या कायचि विधान करणाऱ्या बरील वार्तिकाचे प्रत्याख्यान केले आहे पण त्यांनी योग्य विचार न करिता असे म्हटले आहे (भाष्यात बरील वार्तिकाचे प्रत्याख्यान केले नाही व भाष्यकारांनी बरील वार्तित मानून त्याबरोबर 'भो' हा निपात देखील मानला आहे हे पूर्वी सांगितलेच आहे म्हणून प्रकाशकाराचे म्हणणे बरोबर मानता येत नाही)

मतोरमा-स्यादेतन् । निधानानामभ्युपगमे यन्त्रयिषो ॥ एक गृह्येत् प्रतिपदोक्तश्रान् । न तु सम्बुद्ध्यन्ताः साक्षजिकत्वात् इति चेर्मवम् । "स्वरितेनाधिकारः" इत्यप्राधिकः कारोऽधिकार इति व्याख्यानमाश्रित्य लक्ष्यानुरोधेन स्वरितत्वमाधित्योभयग्रहणात् । "भुवश्च महाव्याहृते" इति सूत्रे महाव्याहृतिग्रहण लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थमिति हरदत्ताद्युक्तेश्च । न चैवमपि प्रभोरित्यादावतिव्याप्तिः । परस्परसाहचर्येण निपातानां वार्तिकोक्तानां च ग्रहणेऽप्यन्येषामग्रहणात् ।

'भो, भगो, अघो' हे मान्त विका रान्त निपात आहेत असे मानल्यास, यत्नविधि करणेवेळी, मूत्रनिदिष्ट 'भो, भगो, अघो' या शब्दांनी त्या निपातांचेच ग्रहण होऊ शकल, कारण ते प्रतिपदोक्त

आहेत आणि 'भवन, भगवन, भवन्' या शब्दाहून वरील वातिका वर्ये सिद्ध झालेले 'भोर्, भगोर्, भघोर्' हे संबुद्धयन्त शब्द लाक्षणिक असल्यामुळे 'लक्षणप्रतिपदोक्तयो प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्'—परि ११४—या परिभाषान्वये तथा लाक्षणिक शब्दाचे ग्रहण होऊ शकणार नाही अशी कोणी शका केल्यास, ती शका बरोबर नाही, कारण 'स्वरितेनाधिकार' १ ३ ११ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी त्या सूत्रातील 'अधिकार' या पदाचे 'अधिक कार', म्हणजे 'स्वरितेन अधिक कार्यं भवति', असे जें व्याख्यान केले आहे त्या व्याख्यानाचा आशय केल्यास व सर्व इष्ट रूपाची सिद्धि व्हावी याकरिता प्रकृत सूत्रातील 'भो, भगो, भघो' हे शब्द स्वरित आहेत असे मानल्यास, त्या स्वरितत्वप्रतिज्ञावाने 'भो, भगो, भघो' या निपाताचे व त्याचप्रमाणे वातिकासिद्ध शब्दाचेहि ग्रहण करता येतें दुसरे असे की, 'भुवश्च महाव्याहते' सु ३६०५ या सूत्रात 'महाव्याहते' या शब्दाचे ग्रहण केले असल्यामुळे, लक्षण-प्रतिपदोक्त परिभाषा-परि ११४—अनित्य आहे हे जाणित होत अस हरदत्तादिनाचे म्हणण आहे (पृथिवी, अन्तरिक्ष व स्वर्ग यांच्या अनुक्रमें वाचक 'भू, भुव, स्व' या तीन प्रसिद्ध महाव्याहति आहेत 'भूव' हा शब्द 'भूव' या अव्ययसप्तक द्वितीय महाव्याहतीच वाचक प्रतिपदोक्त रूप आहे व 'भू' धातूहून क्विप् प्रत्यय वेग असता 'भू' अस जें प्रातिपदिक होत व त्याचे 'भुव' असे जें पळीच्या एक्कवचनाचे रूप होतें तें रूप, किंवा 'भुवो विरिषेपु सवनेपु' या तृतीयातील छादस गुणाभावानें व 'बहुल छन्दस्यमाङ्-यागेऽपि' सू ३५४६ या सूत्रान्वये यदागम ॥ होता सिद्ध झालेले 'भू' धातूच ण्ढाच्या द्वितीयपुरुषेकवचनाच रूप, ही रूपे पाणिनीय सूत्रें प्रवृत्त केल्यानें बनलेली लाक्षणिक रूपे होत त्याच-प्रतिपदोक्त परिभाषा नित्य मानल्यास, 'भूव' या वरील सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या शब्दानें प्रसिद्ध प्रतिपदोक्त महाव्याहतिवाचक 'भूव' या शब्दाचच ग्रहण हाऊ घऊने व लाक्षणिक 'भूव' या

शब्दाचे ग्रहण होऊं शकत नाही असे असून देखील ज्या अर्थों 'भुवश्च महाव्याहने' या सूत्रात 'महाव्याहनेः' या पदाचे ग्रहण केले आहे त्या अर्थों हें जाणित हाने की, लक्षणप्रतिपदोक्त परिभाषा अनित्य आहे, म्हणजे कोठें कोठें प्रतिपदोक्त शब्दानें लाक्षणिक शब्दाचे देखील ग्रहण होत त्यामुळे 'भुव' या शब्दानें तसा लाक्षणिक शब्दाचे ग्रहण होण्याची ओ आपत्ति येत होती ती टाळण्याकरिता बरील सूत्रात 'महाव्याहने' या पदाचे मुद्दाम ग्रहण केले आहे व असा रीतीनें तें ग्रहण लक्षणप्रतिपदोक्त परिभाषेच्या अनित्यत्वाचे जापक ठरतें. सारास ती परिभाषा अनित्य असल्यामुळे, 'भो, भगो, अघो' या प्रतिपदोक्त निपातानी वातिकसिद्ध तसा लाक्षणिक शब्दाचे देखील ग्रहण होऊ शकते) जर बरील प्रतिपदोक्त निपातानी वातिकसिद्ध लाक्षणिक शब्दाचे देखील ग्रहण होत असे मानले तर, 'प्रभोरिदम्' इत्यादि मनोरमंत दिलेल्या तीन उदाहरणातील 'भो, भगो, अघो' या एकदेशाचे देखील ग्रहण होण्याची आपत्ति येईल अशी कोणी शका केल्यास, ती शका बरोबर नाही, कारण प्रकृत सूत्रात निर्दिष्ट असलेले व वातिकनिष्पन्न 'भो, भगो, अघो' या दोन्ही प्रकारच्या शब्दामध्ये परस्पर साहचर्य, म्हणजे स्वरूपत व अर्थत सादृश्य, असल्यामुळे, सूत्रनिर्दिष्ट त्या शब्दानो वातिकनिष्पन्न शब्दाचे ग्रहण करता येत, परंतु ('विभोरिदम्' इत्यादि मनोरमंतील तीन वाक्यातील 'भो, भगो, अघो' या) अनर्थक एकदेशाचे ग्रहण करता येत नाही (या पक्षीतील 'परस्पर-साहचर्येण' या पदाचा 'प्रतिपदोक्ताना सूत्रनिर्दिष्टाना कृतरान्ताना शब्दाना वातिकनिष्पन्नाना लाक्षणिकाना रान्ताना शब्दाना च स्वरूप-सादृश्येन अर्थवत्तारूपसादृश्येन च' असा अर्थ आहे) सूत्रनिर्दिष्ट कृतरान्त 'भो, भगो, अघो' व वातिकनिष्पन्न 'भोर्, भगोर्, अघोर्' हे दोन्ही प्रकारचे शब्द अर्थवान् असून त्याची वर्णानुपूर्वी सारखीच आहे व त्याचा अर्थ देखील सारखाच आहे व असा रीतीनें दोहोमध्ये स्वरूपसादृश्य व अर्थसादृश्य आहे. म्हणून सूत्रनिर्दिष्ट शब्दानो

वार्तिकनिष्पन्न शब्दाचे, अशा परस्परसादृश्यामुळे, ग्रहण करता येते. परंतु 'विभोरिदम्, सुप्रभगोरिदम्, रघोरिदम्' या वाक्यातील 'भो, भगो, अघो' या अनर्थक एकदेशाचे ग्रहण करता येत नाही; कारण दोहोमध्ये अर्थवत्सारूप सादृश्य नसल्यामुळे व 'सहचरितासहचरितयो सहचरितस्यैव ग्रहणम्'—परि ११७—ह्या न्याय असल्यामुळे, सूत्रनिर्दिष्ट अर्थवान् शब्दांनी तशा अनर्थक एकदेशाचे ग्रहण होऊ शकत नाही या पक्तीचे जास्त विवरण शब्दरत्नात केले जाईल.)

शब्दवर्त्तन — ननु सान्तानुकरणे "विभाषा भवत्—" इति वार्तिकनिष्पन्नानां ग्रहणं न स्यादत आह—रान्तं वेति । कृतवृत्तानुकरणमित्यर्थः । अलोऽन्त्यस्येति । न च भो राजसे इत्यादौ "रोरि" इति लोपे कृते एकदेशविकृतग्यायेन भोः शब्दत्वाद्यन्त्यस्वीकारस्य यस्यापत्तिरिति वाच्यम् । तेषामभिधाने एषा रोरपूर्वस्य च रोरिति स्यादपानेनादोषो बोध्यः । अत्र पक्षेऽघोशब्दान्तद्वन्द्वे घट्टघाः सौत्रो लुक् बोद्धव्यः । अवधेयमिति । यदि "ग्रहोऽल्लिङि" इति सूत्रे इदं स्थानित्वेन निर्हेत इति तत्रानलाभयणं, प्रकृते तु विसर्गे रेफस्यैव स्थानित्वाद्धेयस्य "अनन्विधी" इत्यस्य स्थान्यल्लुत्तिधर्माधये स्थानित्वाध्याय्यत्ववृत्तिधर्माधये च नेत्ययंस्तत्र स्थान्यल्लुत्तिधर्माधये स्थानित्वस्येन दुर्लभमन्विधात्वात्स्पष्टं चेदं प्रकृतसूत्रे भाष्ये इत्युच्यते तदा पयःस्वित्त्वस्य यत्स्ववारणायासीति । तत्र हि "रोः सुवि" इति विमर्गः । निमग्नशास्त्राणां च विधिमूल्येनैव प्रवृत्तिरिति तत्र वदितिष्टः स्थानीति तद्वृत्तिवृत्तस्य स्थानित्वस्येन लाभः सुकरः । यदि तु "रोः सुवि" इत्यत्रापि "रः" इत्यनुवर्त्ये रोः रेफस्यैव तेन विसर्गस्तदाऽन्ग्रहणमुत्तरार्थं सत्स्पष्टार्थमिहेव कृतमित्यवधेयम् ।

सूत्रनिर्दिष्ट 'भो, भगो, अघो' हे शब्द 'भोम्, भगोस्, अघोम्' या सान्त निपाताचे अनुकरण वाहेत असे मानल्याम, 'विभाषा भवत्' या वार्तिकानें सिद्ध होणाऱ्या 'भोर, भगोर, अघोर' या सान्त शब्दाचे ग्रहण होऊ शकणार नाही. म्हणून

मनोरमैत 'रान्त वा अनुवृत्त्य' अमे म्हटले आहे, व त्याचा अर्थ असा आहे की, 'भोम् भगोम्, अघोम्' यातील अन्त्य सकाराचे ('भसज्पो रु' मू. १६२ या सूत्रान्वये) रुत्व केले असता जी रकारान्त रूपे होतात त्याचे व तसच वानिक्निप्पन्न रकारान्त रवाच प्रवृत्त सूत्रात अनुकरण केले आहे हा रान्तानुकरण पक्ष मानल्यास, 'भो राजमे' इत्यादि स्थाने 'रा रि' मू. १७३ या सूत्राने ('भोर्' यातील अन्त्य रकाराचा) लोप केल्यावर 'एकदेश-विवृतमन्यवत्'—परि ३७—या न्यायान्वये अवशिष्ट एकदेश-विवृत 'भा' हा शब्द 'भोर्' च आहे अशी बृद्धि केल्यास, 'भो' यातील अन्त्य ओकाराचे जागो प्रवृत्त सूत्राने (अलोऽत्यपरिभाषान्वये मू. ४२) यकारादेश हाण्याची आपत्ति येईल अशी कोणी शका केल्यास, ती शका बराबर नाही, कारण 'भो राजमे' इत्यादि प्रयोग भाषेत होतात असे स्वीकारले तरी, 'भास्, भगोस्, अघोस्' यांच्या अन्त्य सकाराचे रुत्व केल्यावर त्या 'रु' चे जागी आणि तसच 'अ' वर्णापुढे असलेल्या 'रु' चे जागी यकारादेश होतो असे प्रवृत्त सूत्राचे व्याख्यान केल्याने, 'भो राजमे' या स्थली 'भो' यातील ओकाराचे जागी यकारादेश होण्याची आपत्ति मुळाच येत नाही या रान्तानुकरणपक्षात—वृत्तरुत्वानुकरणपक्षात—'भोभगोअघो' हा शब्द द्वन्द्वसमास असून पठ्यन्त आहे व पठ्ठीच्या प्रत्ययाचा सौन लुक् झाला आहे असे मानावे (शब्दरत्नकारानी 'भो राजसे' इत्यादि प्रयोग भाषेत आढळत नाहीत व त्यामुळे शकाकाराची शका अनुपपन्न ठरते अशा रीतीने त्या शकेचे निरसन केले नाही, कारण 'भो राजसे' हा प्रयोग भाषेत आढळत नाही असे मानले तरी, 'भो राजन्' इत्यादि प्रयोग भाषेत आढळतात व तशा प्रयोगात देखील शकाकाराने केलेली शका लागू पडते म्हणून त्यांनी 'भो राजसे' इत्यादि प्रयोग 'भो राजन्' इत्यादि प्रयोगा-प्रमाणे भाषेत होतात असे स्वीकारून शकाकाराच्या शकेचे अशा रीतीने समाधान केले आहे की, 'रो सुपि' या पूर्व सूत्रानून 'रो'

या वदाची प्रकृत सूत्रात अनुवृत्ति असून व 'भोमगोअघोअपूर्वस्य' एवढा एव सामासिक शब्द नसून 'भोमगोअघो' व 'अपूर्वस्य' हे दोन पृथक् सामासिक शब्द आहेत आणि 'भोमगोअघो' हा पठ्यन्त द्वन्द्वसमास आहे असे मानल्याने व प्रकृत सूत्राचा 'वृत्त-रत्वकार्याणां भोमगोअघो इति शब्दानामन्त्यस्य रो य स्यात्, अपूर्वस्य रोश्च य स्यात्' असा अर्थ केल्याने या अर्थान्वये यकारादेशाचा स्थानी 'र' ठरत असल्यामुळे व 'निदिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' - परि १२-ही परिभाषा असल्यामुळे, जरी 'भोर् राजसे' या स्थली 'भोर्' यातील अन्त्य रकाराचा 'रो रि' सू १७३ या सूत्राने लोप केल्यावर अवशिष्ट 'भो' हा शब्द एकदेशविकृतत्वावागे 'भोर्' आहे असे मानले तरी, त्या एकदेश-विकृत 'भो' शब्दाच्या अन्ती 'र' नसून 'ओ' असल्यामुळे व 'ओ' चे जागी यकारादेश होणे सामितले नसून 'र' चे जागीच तो आदेश होणे सांगितले असल्यामुळे, 'भो' यातील अन्त्य 'ओ' चे यत्व होण्याची आपत्तीच येत नाही आता दीक्षितानी मनोरमेत 'ननुरोश्कारस्यानुबन्ध-त्वात् परिगणनमशुद्धमित्यवधेयम्' असे जे म्हटले आहे त्या सबधाने शब्दरत्नकार असे म्हणतात की, 'ग्रहोऽल्लिटि दीर्घ' सू २५६२ या सूत्रात 'इद्' या समुदायाचा स्थानी या रूपाने निर्देश केला असल्यामुळे, तोच अनल् स्थानीचे ग्रहण केले आहे असे मानता येते, पण प्रकृत स्थली अल् रूप रेफ हाच विसर्गाचा स्थानी निदिष्ट असल्या-मुळे, या दोन स्थली वैप्यम्य आहे, म्हणजे द्वितीय स्थली स्थानीचे अल् रूपाने ग्रहण केले आहे ह स्पष्ट होत दुसरे असे की, 'अनत्वघो' या प्रतिषेधाचा असा अर्थ आहे की, जर स्थानी अल् असला तर त्या अल् रूप स्थानीचे ठिकाणी असलेला घर्म व तसेच (स्थानी जरी अनेकाल् असला तरी त्या) स्थानीच्या अवयवभूत अल्चे ठिकाणी असणारा घर्म जादेशाचे ठिकाणी ('स्यानिवदादेश' या) अतिदेशशास्त्राने आणता येत नाही, व म्हणून 'देवा' सन्ति' या प्रकृत उदाहरणात अल् रूप रेफ हा जो

विसर्गाचा स्थानी आहे त्याचे ठिकाणी असणारा स्त्व घर्म विसर्गरूप
 आदेशाचे ठिकाणी आणणे हा अल्विधि ठरत असल्यामुळे, तो घर्म
 आदेशाचे ठिकाणी स्थानिवद्भावाने आणता येणे असंभव आहे व
 हे सर्व प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात स्पष्ट केले आहे असे जर म्हणणे
 असेल तर मग, 'पय सु' या स्थली विसर्गाचे यत्व न व्हावे याकरिता
 प्रकृत सूत्रात 'अशि' या पदाचे ग्रहण केले आहे असच मानले
 पाहिजे, कारण 'पय-सु' या उदाहरणात 'रो सुपि' सू ३३९ या
 सूत्राने ('र' या अनल्प समुदायाचे जागी) विसर्ग झाला आहे
 नियामक शास्त्राची (निषेधरूपाने प्रवृत्ति होत नमून) विधिरूपानेच
 प्रवृत्ति हात असल्यामुळे व 'रो सुपि' या नियामक सूत्रात उकारानु-
 वन्धविशिष्ट 'र' या समुदायाचा स्थानी या रूपाने निर्देश केला असल्या-
 मुळे त्या स्थानीचे ठिकाणी असणारा स्त्वघर्म विसर्गरूप आदेशाचे
 ठिकाणी स्थानिवद्भावाने सज्ज आणता येता (व तसे करिताना 'अ-
 ल्विधौ' हा प्रतिषेध लागू पडत नाही) पण जर 'रा सुपि' या सूत्रात
 देखील ('रो रि' या पूर्वसूत्रानून) 'र' या पदाची अनुवृत्ति करी
 व त्या सूत्रान्वये देखील 'र' च्या रेफाचाच विसर्ग होतो, म्हणजे त्या
 सूत्राने होणाऱ्या विसर्गाचा देखील 'र' हा अनल्प समुदाय स्थानी
 नमून अल्प रेफ हाच स्थानी आहे, असे म्हणू असे, तर मग
 असेच मानले पाहिजे की, उत्तर सूत्रात- 'हृदि मर्वेणाम्' या सूत्रात
 सूत्रात- 'अशि' या पदाची अनुवृत्ति व्हावी व प्रकृत सूत्राचा अर्थ
 स्पष्ट व्हावा याकरिता प्रकृत सूत्रातच त्या पदाचे ग्रहण केले आहे
 हे श्रुतात ठेवावे ('देवा सन्नि' या उदाहरणामध्याने शीघ्रताच

होणा-या विसर्गाचा स्थानी असल्यामुळे, त्या अनलरूप स्थानीत असणारा रुत्व धर्म विसर्गरूप आदेशाचे ठिकाणी स्थानिवद्भावाने धाणता येतो व असे करणे हा अल्विधि ठरत नसल्यामुळे या ठिकाणी 'अनल्विधौ' हा प्रतिषेध लागू पडत नाही त्यानी आपल्या या बरील म्हणण्याचे समर्थन करण्याकरिता 'स्थानिवदादेश' या सूत्राबरोल भाष्यात 'ग्रहोऽल्लिटि दीर्घं' या सूत्रासबधानें 'विशिष्ट ह्यपोऽनलमाश्रयते इट नाम' असे जें भाष्यकारानी म्हटले आहे त्याचा आधार दिला आहे यावर शकाकार असे म्हणतो की, 'ग्रहोऽल्लिटि दीर्घं' या सूत्रात 'आर्धधातुकस्येड्' या पूर्वं सूत्रातून 'इट' या पदाची अनुवृत्ति होत असून ते पद 'इट' असे विभक्ति-विपरिणामानें स्थानपठघन्त होत असल्यामुळे, त्या सूत्रात टकारानु-बन्धविशिष्ट 'इट्' या अनलरूप समुदायाचा स्थानी या रूपाने निर्देश केला आहे हे स्पष्ट होते पण 'खरवसानयो' या विमर्ग-विधायक सूत्रात 'र' हा अनलरूप समुदाय विमर्गाचा स्थानी निर्दिष्ट नसून, अलरूप रेफ हाच विसर्गाचा स्थानी निर्दिष्ट आहे, कारण त्या सूत्रात 'रो' या पठघन्त पदाची कोणत्याहि पूर्वं सूत्रातून अनुवृत्ति होत नसून 'रो रि' या पूर्वं सूत्रातून 'र' या पठघन्त पदाचीच अनुवृत्ति होते म्हणून 'ग्रहोऽल्लिटि दीर्घं,' या सूत्रात दीर्घ ईकारादेशाचा स्थानी 'इट्' हा अनलरूप समुदाय निर्दिष्ट असून 'खरवसानयो' या सूत्रात अलरूप रेफ हाच विसर्गाचा स्थानी निर्दिष्ट असल्यामुळे, या दोन सूत्रात वैषम्य-फरक-आहे हे स्पष्ट होते आणि म्हणून ज्या भाष्यवचनाचा दीर्क्षितानी आधार दिला आहे तें भाष्यवचन वर दर्शविलेल्या धंयम्यामुळे प्रवृत्त स्थली लागू पडत नाही म्हणून 'इट्' चे जागी होणारा दीर्घ ईकार 'इट्' च आहे असे जरी, तो अल्विधि नसल्यामुळे, स्थानिवद्भावाने मानता येत तरी, 'देवा सन्ति' या उदाहरणात होणाऱ्या विसर्गाचा 'र' हा समुदाय स्थानी नसून अलरूप रेफ स्थानी असल्यामुळे, तगा अलरूप स्थानीचे जागी होणाऱ्या विसर्गाचे ठिकाणी, 'अनल्विधौ'

हा प्रतिषेध असल्यामुळे, स्थानिवद्भावात् हत्वबुद्धि करतां येत नाही; कारण 'अनन्विधौ' या प्रतिषेधाचा असा अर्थ आहे की, जर अल्रूप स्थानी असला तर त्याचे ठिकाणी असणारा धर्म आदेशाचे ठिकाणी अतिदेशाने जाणता येत नाही. म्हणून प्रकृत स्थली रेफ हा अल्रू जरी 'ह' या उकारानुबन्धविशिष्ट समुदायाचा अवयव आहे तरी, समुदायाचे ठिकाणी जो हत्व धर्म आहे त्याचा अल्रूप स्थानीचे जागी होणाऱ्या विभर्गरेफ आदेशाचे ठिकाणी बरील अर्थान्वये अतिदेश करता येत नाही. जर 'ह' हा समुदाय विसर्गाचा स्थानी निदिष्ट अमता तरच विभर्गाचे ठिकाणी हत्वबुद्धि करता आली अमती. प्रकृत मूत्रावरील भाष्यात 'वृक्षस्तत्र, ञ्क्षस्तत्र' या उदाहरणात होणाऱ्या विसर्गाचा स्थानी भाष्यकारांनी 'ह' हा समुदाय मानला नसून रेफ हा अल्रू त्या विसर्गाचा स्थानी मानला आहे व त्यांनी असे म्हटले आहे की, हा अल्रूविधि असल्यामुळे विसर्गाचे ठिकाणी हत्वबुद्धि करता येत नाही आणि त्यामुळे त्या विभर्गाचे प्रकृत मूत्राने बन्ध होण्याची आपत्ति टळते प्रकृत मूत्रावरील भाष्यात दिलेल्या बरील दोन उदाहरणात व 'देवाः सन्ति' या प्रकृत उदाहरणात काहीच फरक नाही; कारण दोन्ही स्थली 'वरवसानयोः' या मूत्राने अल्रूप रेफाचेच जागी विसर्ग झाला आहे आणि म्हणून प्रकृत मूत्रावरील भाष्यान्वये 'देवाः सन्ति' या उदाहरणात रेफाचे जागी झालेल्या विसर्गाचे ठिकाणी हत्वबुद्धि करता येत नसल्यामुळे यत्वाची मुळीच प्राप्ति होत नाही त्यामुळे प्रकृत उदाहरणात यत्वाची आपत्ति टाळण्याकरिता प्रकृत मूत्रात 'अग्नि' या पदाचे ग्रहण आवश्यक आहे असे जे दोसितांनी म्हटले आहे ते भाष्यविरुद्ध ठरते हे उघड आहे. हा विषय पदमन्त्ररीत हरदत्ताने स्पष्ट केला आहे व असे म्हटले आहे की, 'अग्रहणमनर्थकमन्यत्राभावात्, अगोऽन्य. सप्तमं च, तत्र च पूर्वत्रासिद्धमिति यत्वस्यासिद्धत्वादि-सज्जनीयेन भाव्य, कृते विसर्जनीये स्थानिवद्भावाद्ग्रहणेन ग्रहणात्स्या-त्प्रसङ्ग इति चेन्न, अल्रूस्थानिवत्त्वात् । अत्र हि रोमो रेफस विसर्ज-

नीयस्य स्थानी न पुना ररेव, किं च यत्वस्याप्यस्य रोर्धो रेफ स एव, स्थानी न पुनाररेव, तस्मादल्वित्वादपि नास्ति स्थानिवद्भावः ।' हरदत्ताचे हे व्याख्यान भाष्यानुसार असून दीक्षितानी केलेले व्याख्यान भाष्यविरुद्ध असल्यामुळे, 'देवा सन्ति' या उदाहरणात विसर्गाचे यत्व होण्याची आपत्ति टाळण्याकरिता प्रकृत सूत्रात 'अश्' ग्रहण केले आहे हे त्याचे म्हणणे स्वीकारता येत नाही. मग प्रकृत सूत्रात 'अश्' ग्रहण वा केले आहे ? या प्रश्नाचे शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, 'पय सु, छन्द सु' या उदाहरणात जो विसर्ग झाला आहे तो 'खरवसानयो' या सूत्राने अल्हूप रेफाचे जागी झाला असून 'रो सुपि' सू ३३९ या सूत्राने 'रु' या अनल्लूप समुदायाचे जागी झाला असल्यामुळे, त्या विसर्गाचे ठिकाणी स्थानिवद्भावाने हत्वबुद्धि करता येते व त्या विसर्गाचे यत्व न व्हावे याकरिता प्रकृत सूत्रात अश्ग्रहण केले आहे व त्यामुळे बरील दोन्ही उदाहरणात विसर्गापुढे 'अश्' नसून 'सु' प्रत्ययातील सकार हा 'खर' असल्यामुळे, विसर्गाचे यत्व हाण्याची आपत्ति टळते आणि अशा रीतीने प्रकृत सूत्रात केलेले अश्ग्रहण चरितार्थ ठरते आता कोणी असे म्हणेल की, 'रु' यातील उकार हा अनुबन्ध असून इससक्त असल्यामुळे, 'रो सुपि' या सूत्राने होणाऱ्या विसर्गाचा देखील अल्लूप रेफ हाच वास्तविक स्थानी ठरतो व तो स्थानी अल्लूप असल्यामुळे त्याचे जागी होणाऱ्या विसर्गाचे ठिकाणी हत्वबुद्धि करणे हा अल्विधि ठरत असल्यामुळे व 'अनल्विधी' हा प्रतिषेध असल्यामुळे, त्या विसर्गाचे ठिकाणी देखील हत्वबुद्धि करता येत नाही, म्हणून जशी 'बृक्षस्तत्र, प्लक्षस्तत्र' किंवा 'देवा. सन्ति' या उदाहरणात यत्वाची प्राप्ति होत नाही तशीच 'पय सु, छन्द सु' या उदाहरणात देखील यत्वाची प्राप्ति होत नाही व त्यामुळे प्रकृत सूत्रातील 'अश्' ग्रहण व्यर्थ ठरते. पण हे म्हणणे बरोबर नाही, कारण 'उच्चारणकाले य. श्रुत. स स्थानित्वेनाधीयते, न तु प्रतिपत्तिकाले' असा भाष्यसिद्धान्त आहे. म्हणून 'रो. सुपि'

या मूनात 'र' हा अनलक्ष्य समुदाय विसर्गाचा स्थानी निर्दिष्ट असल्यामुळे व 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' हा न्याय असल्यामुळे, त्या मूनात अलक्ष्य रेफ हा विसर्गाचा स्थानी आहे असे मानता येत नाही. आता 'रो सुपि' हे नियामक मून असल्यामुळे या मूनाचा 'बहुवचने सुपि परे रुमिन्नस्य विसर्गो न भवति' असा निषेधरूप अर्थ केल्याने हे मून विमर्शविधायक मून ठरत नाही व त्यामुळे 'छन्द मु, पय मु' या स्थली त्या मूनाने विसर्ग झाला आहे असे मानता येत नाही अशी कोणी साक केल्यास, त्या सकेवर 'नियमशास्त्राणा विधिमुखेनैव प्रवृत्ति' असे शब्दरत्नकारांनी उत्तर दिले आहे व भाष्यकारांनी पस्पशान्हिकात 'यथा लौकिकवैदिकेषु' या वचनाच व्याख्यान करितांना 'सति सम्भवे नियमशास्त्राणा विधिमुखेनैव प्रवृत्ति' हा न्याय प्वणित केला आहे नियमशास्त्र निषेधमुखाने प्रवृत्त केल्यास स्वार्थहानि, परार्थकल्पना व शास्त्रबाध हे तीन दोष येत असल्यामुळे, नियमशास्त्राचा विधिरूपानेच अर्थ करणे उचित आहे असा त्या न्यायाचा आशय आहे. म्हणून 'रा सुपि' या नियामक मूनाचा कौमुदीत दिल्याप्रमाणे 'सप्तमी बहुवचने रोरेव विसर्जनीयो नान्यस्य रेफस्य' असा विधिरूप अर्थ केल्याने, ते मून देखील विसर्गविधायक मून ठरत व त्या मूनाने 'पय मु, छन्द मु' या उदाहरणान विसर्ग झाला आहे असे म्हणता येते आणि ता विसर्ग त्या मूनात निर्दिष्ट असल्याने अनलक्ष्य 'र' या स्थानीचे जागी झाला असल्यामुळे व त्या अनलक्ष्यानिक विमर्गाचे ठिकाणी स्थानिकद्वारांनी रत्ववृद्धि करता येत असल्यामुळे, त्या विमर्गाचे यत्व होण्याची जी आपत्ति येते तिचे निवारण करण्याकरिता प्रवृत्त मूनात 'अद्'ग्रहण केले आहे असे म्हणता येत असे शब्दरत्नकार मुखवित्तात परंतु भाष्यकारांनी 'रो सुपि' या मूनात देखील 'रो रि' या पूर्वं मूनातून 'र' या पष्ठ्यन्त णदाची अनुवृत्ति करून 'रो र विसर्जनीय स्यात् सुपि परे सति' असा त्या मूनाचा अर्थ केला आहे. त्या अर्थान्वये त्या मूनाने होणाऱ्या

विसर्गाचा देखील अल्परूप रेफ हाच स्यानी ठरत असल्यामुळे, 'पय सु, छन्द सु' या उदाहरणात देखील अल्परूप रेफाचे आगी होणाऱ्या विसर्गाचे ठिकाणी स्वबुद्धि करता येत नाही व त्यामुळे त्या दोन स्थली देखील विसर्गाचे यत्व होण्याची आपत्ति येत नसल्यामुळे, प्रकृत सूत्रातील 'अश्'ग्रहण व्यर्थ ठरते. यग जर विसर्ग सर्वत्र मल्लूप रेफाचेच जागी होतो व त्यामुळे त्या विसर्गाचे ठिकाणी स्वबुद्धि करता येत नाही आणि अशा रीतीने त्या विसर्गाचे यत्व होण्याची केव्हाहि आपत्ति येत नाही तर, पाणिनीने प्रकृत सूत्रात 'अश्'ग्रहण का केले आहे? या प्रश्नाचे शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, 'हलि सर्वेषाम्' या उत्तर सूत्रात 'अश्' या पदाची अनुबुद्धि व्हावी याकरिता पाणिनीने प्रकृत सूत्रात 'अश्'ग्रहण केले आहे. त्या सूत्रात 'अश्' या पदाची अनुबुद्धि केल्याने व 'अश्' हे 'हलि' या पदाचे विशेषण मानल्याने 'अस्त्ये हलि' असा 'अश् हलि' या पदाचा अर्थ होऊन, 'यकारवकारयो लोपः स्यादश्चि हलि सर्वेषा मतेन' असा 'हलि सर्वेषाम्' सू. १७१ या सूत्राचा अर्थ होतो व त्या अर्थान्वये 'वृक्षक् करोति' या उदाहरणात, 'वृक्ष् वातीति वृक्षवा', तमाचष्टे = वृक्षवा+णिच्+क्विप्+सु' या स्थली 'वृक्षवा' या प्रातिपदिकाहून 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलिमिच्छ-वचव' या गणसूत्राने 'तत्करोति तदाचष्टे' या अर्थान्वये 'णिच्' प्रत्यय कल्पन त्या निजगताहून 'क्विप् = व्' प्रत्यय केल्या असता, 'वेरमिदि' सू. २२१३ या सूत्राने 'णि'लोप होऊन व इष्टवद्भावाने 'टिः' सू. १७८६ या सूत्राने 'वृक्षवा' यातील 'वा' या 'टि'चा लोप होऊन व 'वेरपुक्तस्य' सू. ३७५ या सूत्राने 'क्विप् = व्' हा अपुक्त प्रत्यय नाहीसा होऊन आणि 'हल्ङ्यान्मः' सू. २५२ या सूत्राने 'मु' प्रत्ययाचा लोप होऊन 'वृक्षक्' असे जे प्रथमेच्या एकवचनाने रूप होते त्यापुढे 'अश्'रूप हल् नसून 'करोति' यातील ककार हा 'सद्'रूप हल् असल्यामुळे, 'वृक्षक्' यातील अन्त्य वकाराचा लोप होत नाही व 'वृक्षक् करोति' असा इष्ट प्रयोग सिद्ध होतो.

मग जर पाणिनीचा 'उत्तरार्थमशुग्रहणमिह कृतम्' असा हेतु होता तर त्याने 'हलि सर्वेषाम्' या सूत्रातच 'अशि' या पदाचे ग्रहण का केले नाही व प्रकृत सूत्रात त्या पदाचे ग्रहण का केले ? या प्रश्नाचे शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, प्रकृत सूत्राचा अर्थ स्पष्ट व्हावा, म्हणजे 'अश्' पुढे असतानाच 'र' चे यत्व होणे शक्य आहे व 'खर्' पुढे असताना त्या 'र' तील रेफाचा 'खरवसानयो.' या त्रैपादिक पूर्वसूत्राने अवश्य विसर्ग होणार असल्यामुळे त्याचे यत्व होणे शक्य नाही हे एकदम लक्षात यावे, माकारिता प्रकृत सूत्रातच 'अश्' ग्रहण केले आहे व अशा रीतीने प्रकृत सूत्राचा अर्थ स्पष्ट होणे व 'हलि सर्वेषाम्' या उत्तरसूत्रात 'अशि' या पदाची अनुवृत्ति होणे ही दोन्ही कायें पाणिनीने सापली आहेत. प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात ८-३-१७ भाष्यकारांनी 'अशुग्रहणमनर्थकमन्यत्रामावात्' हे वातिक पठित करून असे म्हटले आहे की, जर 'वृक्षस्तत्र, प्लक्षस्तत्र' आणि 'छन्द सु, पय सु' या दोन्ही प्रकारच्या उदाहरणात होणारा विधि अल्विधि मानता येणे शक्य असेल तरच ते वातिक स्वीकारता येत व प्रकृत सूत्रातील 'अश्' ग्रहण व्यर्थ मानता येते. वरील चार उदाहरणात होणारा विधि अल्विधि आहे असे मानता येणे शक्य आहे काय असा प्रश्न करून भाष्यकार त्या प्रश्नाचे पुढे लिहित्याप्रमाणे उत्तर देतात—'बाढ शक्यम् । अल्विधिस्तहि भविष्यति । कथम् ? । इदमस्ति रो रीति । ततो वक्ष्यामि—खरव-सानयोर्विसर्जनीय.—२. । ततो रो सुपि । विसर्जनीयो र इत्येव । उत्तरार्थं तहि अशुग्रहण कर्तव्य,—हलि सर्वेषा,—हत्यशीति यथा स्यादिह मा भूत—वृक्षवयतेरप्रत्ययो—वृक्षव् करोति ।' या भाष्याच्या आधारावरच शब्दरत्नातील वरील ग्रन्थ लिहिला आहे व प्रकृत सूत्रावरील शब्देन्दुसंखरात देखील असेच विवरण केले आहे हे लक्षात ठेवावे)

शब्दरत्न—तत्रेति चादिध्वित्यर्थः । वातिकं नाश्रयणोपमिति । भो इत्यादिप्रयोगाणां निपातैरेव सिद्धेः । निपातानामपि सम्बोध-

नान्तभवदादिसमानार्थकत्वात्सम्बोधनेविभक्त्यन्तत्वेनामन्त्रितत्वमस्ति ।
 “भवदादि” इत्यत्र भोः शब्दस्याप्यादिना ग्रहणात्तत्रभोः इत्यादि-
 सिद्धिरिति भावः । अन्यथा = साधारणानामभावे । भो विद्वद्बुद्धेति ।
 नर्पसके सोलुंका लुप्तत्वेन यातिकाप्रवृत्तेरिति भावः । भो गङ्गे
 इति । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणान्दोषा व्यवधानाद्भवतः
 सम्बुद्धिपरत्वाभावेनेति भावः । “स्युः प्याङ्-” इत्यस्य ‘निपातमा-
 प्राङ्गोकारे’ इत्यादिः । ननु निपातोऽप्ययं भवच्छब्दसमानार्थ एवेति
 हे भो इत्यस्य नासङ्गतिः । अत एव भाष्यकं यदयोर्वैलिकसिद्धविभ-
 क्त्यन्तप्रतिरूपकमव्ययमित्युक्तं, विभक्त्यन्तप्रतिरूपकत्वं च शब्दतोऽ-
 र्थतश्च इत्यन्यत्र स्पष्टम् । किं च व्यतिलुनीत इत्यादिबोधेतयोरपि
 सहप्रयोग सम्भव इत्यप्युच्यते—किं चेति । पदात्परस्येति । इदं च न
 भोः शब्दे फलमुभयोरपि भोः शब्दयोः सम्बोधनप्रथमान्तत्वेनामन्त्रि-
 तत्वात् । किं तु तिष्ठसि भगो, तिष्ठसि अधो इत्यादी भगवन्,
 अधवन् तिष्ठसीत्यर्थे के “आमन्त्रितस्य-” इति निपातसिद्धिः ।
 निपातयोस्तु तयोः सम्बोधने शक्नोतीति मानाभावेन सम्बोधनप्रथमान्तरत्वा-
 भावेनामन्त्रितत्वाभावात् । भगो तिष्ठसीत्यादी अविद्यमानत्वम् ।
 आम् देवदत्तभगो इत्यादी, एकान्तरता । भगोभगो आगच्छेत्त्यादी
 द्विर्भावः । यनेन भगो इत्यादी पराङ्गत्वमिति भावः । यदि प्रामा-
 णिकादिनि । यदीत्यनेनेदं सूचितं तौ न प्रामाणिकौ । अत एव भाष्ये
 “विभाषा भवन्—” इति व्याख्याय भो ब्राह्मणा भो ब्राह्मणोत्प-
 र्येदासिद्धिमाशङ्क्याध्ययमेव भोः शब्दो विभक्तिप्रतिरूपकत्वादित्ये-
 चोच्यते । एवं च भगो हरिहरावित्याद्यसाध्येव ।

‘तत्र बोध्या’ या मनोरमेच्या पञ्चमीतील ‘तत्र’ या पदाचा
 ‘चादिपु’-ग्रहणाने ‘चादि’ या आहूतिगपात-असा अर्थ आहे.
 ‘तथा च विभाषा भवद्भूमवदिनि वार्तिक नाध्ययणीयम्’ असे जे
 हरदत्तादिनाचे ग्रहणाने मनोरमेन मागितले आहे त्याचा भावार्थ
 हा आहे की, ‘भोम्, भगोम्, अधोम्’ हे सान्त विवा कृतरान्त
 निपात मानल्याने भाष्येतील ‘भोः’ इत्यादि प्रयोग सिद्ध होताच

(आणि म्हणून ते वार्तिक मानण्याची काही गरज नाही) 'विभाषा भवद्भगवत्' या वार्तिकात निर्दिष्ट असलेल्या 'भवत्' इत्यादि शब्दाच्या संबोधनाच्या रूपाचा जो अर्थ होता तोच 'भो' इत्यादि निपाताचा देखील होत असल्यामुळे व अशा रीतीने वार्तिकनिष्पन्न शब्द आणि हे निपात समानार्थक असल्यामुळे, 'भो' इत्यादि निपात संबोधनविभक्त्यन्त मानता येतात आणि त्यामुळे ('सामन्वितम्' सू. ४११ या सूत्राने होणारी) आमन्त्रितमज्ञा 'भो' इत्यादि निपाताना होऊ शकतेच, (आणि 'इतराम्योर्त्रिपि दृश्यन्ते' या सूत्रावरील भाष्यात 'भवदादिभिर्योगे' असे जे वार्तिक पंडित केले आहे त्या वार्तिकातील) 'भवदादि' शब्दामध्ये जो 'आदि' शब्द आहे त्याने 'भा' या शब्दाचे देखील ग्रहण होत असल्यामुळे (ज्याप्रमाणे 'तत्र भवान्, ततो भवान्' इत्यादि प्रयोग सिद्ध होणात त्याचप्रमाणे) 'तत्रभो' इत्यादि प्रयोग देखील सिद्ध होऊ शकतात. (सारास आमन्त्रिताला जो कार्ये होणे मागितली आहेत ती कार्ये 'भो' इत्यादि संबोधनार्थक निपाताना होऊ शकत असल्यामुळे व तसेच 'भवदादिभिर्योगे' या वार्तिकातील 'आदि' शब्दाने 'भा' या संबोधनार्थक निपाताचे ग्रहण होत असल्यामुळे आणि अशा रीतीने 'तत्र भो.' इत्यादि प्रयोग सिद्ध होऊ शकत असल्यामुळे, 'विभाषा भवत्' हे वार्तिक अगण्याची काही गरज नाही असे हरदत्तादिकांचे म्हणणे आहे) मनोरमंतील 'अन्यथा पुस्तिका-वचनमात्रे' या पक्तीतील 'अन्यथा' या पदाचा 'साधारणानाम-भावे,' म्हणजे तीन्ही लिङ्गात व तीन्ही वचनाने ज्याचा प्रयोग होऊ शकता असे 'भोम्' इत्यादि संबोधनार्थक निपात न मानल्यास, असा अर्थ आहे 'भो विद्द्वन्द, भो गन्ते' इत्यादि न मिध्येत्' या मनोरमंतीतील पक्तीत 'भा विद्द्वन्द' हा नपुंसकाचा प्रयोग, 'भो' हा निपात न मानल्यास, सिद्ध होऊ शकणार नाही असे जे म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, 'भो विद्द्वन्द' या नपुंसकलिङ्गाच्या प्रयोगात 'भवत्' शब्दाहून संबुद्धीचा 'भु' प्रत्यय

केला असता त्या प्रत्ययाचा ('स्वमोनंपुसकात्' सू. ३१९ या सूत्राने) लुक् होत असल्यामुळे 'विभाषा भवत्' या वार्तिकाची प्रवृत्ति होऊ शकत नाही (कारण 'मनुवसो ह सम्बुद्धौ' या सूत्रात पठित असलेले ते वार्तिक तेव्हाच प्रवृत्त होऊं शकते की, जेव्हा त्या वार्तिकात निर्दिष्ट असलेल्या 'भवत्' इत्यादि शब्दाच्या लघ्वेच पुढे 'सु' हा सबुद्धीचा प्रत्यय विद्यमान आहे त्या वार्तिकान्वये होणारे कार्य संपादिक असून 'स्वमोनंपुसकात्' या सूत्राने 'सु' प्रत्ययाचा लुक् होणे हे कार्य संपादिक असल्यामुळे, ते संपादिक कार्य प्रथम होतें व ते कार्य प्रथम होऊन 'सु' प्रत्ययाचा लुक् झाला असता 'भवत्' शब्दापुढे सबुद्धीचा 'सु' प्रत्यय राहत नसल्यामुळे, बरील वार्तिक प्रवृत्त होऊ शकत नाही. येथे अज्ज्ञाला प्रत्ययनिमित्तक कार्य करणे असल्यामुळे व 'न लुमताङ्गस्य' सू. २६३ हा नियम असल्यामुळे, 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' सू. २६२ या सूत्राची प्रवृत्ति होऊ शकत नाही व 'सु' प्रत्यय विद्यमान आहे असे प्रत्ययलक्षणाने मानता येत नाही आणि त्यामुळे 'भवत्' शब्दाचे 'भो.' असे नपुसकाचे सबुद्धीचे रूप सिद्ध होऊ शकत नाही आणि म्हणून 'भो विद्वद्बुन्द' असा नपुसकलिङ्गाचा प्रयोग, 'भो' हा निपात न मानल्यास, सिद्ध न होण्याची आपत्ति येते असा हरदत्तादिकांच्या म्हणण्याचा आशय आहे असे शब्दरत्नकार म्हणतात.) 'भोः' हा निपात न मानल्यास 'भो गङ्गे' हा स्त्रीलिङ्गाचा प्रयोग मिद्ध होऊ शकणार नाही असे जे मनोरमेच्या 'अन्यथा... इत्यादि न सिध्येत्' या पक्कीत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, 'विभक्ती लिङ्गविशिष्टाग्रहणम्'—परि. ७३—ही परिभाषा असल्यामुळे, (बरील वार्तिकात निर्दिष्ट असलेल्या 'भवत्' या प्रातिपदिकाने 'भवती' या स्त्रीलिङ्गरूपाचे ग्रहण होऊ शकत नाही. म्हणून 'भवत्' या उगित् सर्वनामाहून 'उगितश्च' सू. ४५५ या सूत्राने 'डीप्' प्रत्यय झाल्यावर त्या डीप्प्रत्ययान्त शब्दाहून सबुद्धीचा 'मु' प्रत्यय वेला असता 'भवत्+डीप्+मु' या स्थितीत)

‘भवत्’ शब्दाच्या लगेच पुढे ‘सु’ हा सबुद्धीचा प्रत्यय येत नसून दोहो-
 मध्ये ‘डीप्’ चे व्यवधान होत असल्यामुळे, बरील वातिक प्रवृत्त होऊ
 शकत नाही. (व त्यामुळे ‘भवत्’ शब्दाचे ‘भो’ असे स्त्रीलिङ्गाचे
 सबुद्धीचे रूप सिद्ध होऊ शकत नाही आणि म्हणून ‘भो’ हा निपात
 न मानता केवळ बरील वातिक मानल्यास, ‘भो गङ्गे’ हा
 स्त्रीलिङ्गाचा प्रयोग सिद्ध होऊ शकत नाही असा हरदत्तादिकांच्या
 म्हणण्याचा आशय आहे असे सम्यक्कार म्हणतात) ‘स्यु प्याद्-
 पाङ्गुहैभो’... सह प्रयोगायोगात’ या मनांरमंतील पक्कीच्या
 पूर्वी ‘निपातमात्राङ्गोकारे’ हे पद अभ्यास्य आहे (व त्यामुळे त्या
 पक्कीचा अर्थ असा होतो की, बरील वातिक न मानल्यास व
 ‘भो, भगो, अपो’ हेच संबोधनार्थक निपात मानल्यास, ‘हे’ व
 ‘भो’ हे दोन्ही समानार्थक निपात असल्यामुळे ‘ह भो’ असा इष्ट
 प्रयोग करता येणार नाही. येथे सवाकार अशी शक्ती करतो की)
 ‘भो’ हा निपात देखील ‘भवन्’ या सबुद्धयन्त शब्दाशी समानार्थक
 आहेच व त्यामुळे ‘हे भो’ हा प्रयोग असङ्गत-चूक-ठरू शकत
 नाही (सारास ‘हे भवन्’ हा प्रयोग असा शुद्ध ठरतो त्याप्रमाणे
 ‘हे भो’ हा तत्समानार्थक प्रयोग देखील शुद्ध ठरतो) ‘भो’ हा
 निपात ‘भवन्’ या सबुद्धयन्त शब्दाशी समानार्थक असल्यामुळेच,
 भाष्यकार व कंयट यांनी ‘विभाषा भवन्’ या वातिकाने सिद्ध
 होणाऱ्या सबुद्धिविभक्त्यन्त ‘भो’ या शब्दासारखे ‘भा’ हे
 विभक्तिप्रतिरूपक अव्यय आहे असे म्हटले आहे, आणि अव्ययाचे
 ठिकाणी जे विभक्त्यन्तप्रतिरूपकत्व अमर्ते ते केवळ विभक्त्यन्त
 शब्दाचे व अव्ययाचे स्वरूप, म्हणजे वर्णानुपूर्वीविशिष्टत्व, मारगे
 असल्यामुळेच नसून, अर्थामध्ये देखील दोहोचे सादृश्य असल्यामुळे
 अमर्ते असे इतर स्थानी-मनुष्यमूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारांनी-
 स्पष्टपणे सांगितले आहे (‘तदस्यान्त्यस्मिन्नि मनुप्’ ५-२-१४
 या मूत्रावरील भाष्यात त्या गूढान ‘अस्ति’ या पदाचे ग्रहण वा
 केले आहे याचे प्रचोदनमागतांना भाष्यकार म्हणतात-‘अस्तिमानिति

मतुष्यथा स्यात् । किं च कारण न स्यात् ? । अप्रातिपदिकत्वात् । नैप-
 दोष । अव्ययमेपोऽस्तिशब्दो, नैपोऽस्तेलंत् । कथमव्ययत्वम् ? ।
 विभक्तिस्वरप्रतिष्ठाकाश्च निपाता भवन्तीति निपातसज्ञा, निपातोऽव्य-
 यमित्यव्ययसज्ञा । ' या भाष्याचा भावार्थ हा आहे की, ' अस्ति ' या
 शब्दाहून मतुप् प्रत्यय व्हावा याकरिता बरील ' मतुप् ' विधायक सूत्रान
 ' अस्ति ' या शब्दाचे ग्रहण केले आहे. पण ' अस्ति ' हे ' अस् ' धातूचे लटाचे
 प्रथम पुरुषाच्या एकवचनाचे रूप असल्यामुळे, ' अर्थवदधातुरप्रत्यय
 प्रातिपदिकम् ' सू १७८ या सूत्राने होणारी प्रातिपदिकसज्ञा ' अस्ति '
 या प्रत्ययान्ताला होऊ शकत नाही व ' इयाप् प्रातिपदिकात् ' सू १८२
 या अधिकारसूत्रान्वये प्रातिपदिकाहूनच ' मतुप् ' प्रत्यय होऊ शकत
 असल्यामुळे, ' अस्ति ' या क्रियापदाहून ' मतुप् ' प्रत्यय कसा होऊ
 शकणार अशी शंका उपस्थित करून त्या शंकेचे निवारण करतेवेळी
 भाष्यकार म्हणतात की, मतुप् विधायक ' तदस्यास्ति ' या सूत्रात
 निर्दिष्ट असलेला ' अस्ति ' हा शब्द ' अस् ' धातूचे लटाचे रूप नसून
 अव्यय आहे व त्याचे कारण हे की, ' विभक्तिस्वरप्रतिष्ठाकाश्च
 निपाता भवन्ति ' या वचनान्वये विभक्तिप्रतिष्ठाक ' अस्ति ' शब्दाला
 निपातसज्ञा हाते व असा रीतीने ता शब्द निपातसज्ञक ठरत
 असल्यामुळे ' स्वरादिनिपातमव्ययम् ' सू ४४७ या सूत्राने त्याला
 अव्ययसज्ञा होते या भाष्याबरील वृत्तीत कथटाने ' अव्ययमिति ' हे
 प्रतीक घेऊन ' वर्तुर्विशिष्टसत्तावाचीति भाव । तथा चास्ति त्वमिति
 भावप्रत्ययप्रयोगोपपत्ति । तत्रास्तिमानिति वृत्तिविषयेऽस्ति-
 क्रियाया वर्तुर्विशेषे धनेऽस्तिशब्दो वर्तते । ' असे म्हटले आहे
 यावरून हे स्पष्ट होते की, ' अस्ति ' हे अव्यय ' अस्ति ' या क्रिया-
 पदाशी वेगळ स्वरूपामध्ये समान नसून अर्थामध्ये देखील - वर्तु-
 विशिष्टमत्ताच्या अर्थामध्ये देखील - समान आहे व ' अस्तिमान् '
 याचा ' पनवान् ' असा अर्थ आहे मारास विभक्तिप्रतिष्ठाक व
 वेगळ स्वरूपमादृश्याने होत नसून अर्थामध्ये देखील सादृश्य असले
 तरच होणे हे बरील व्याख्यानावरून मिळ होते प्रकृत स्थली

(म्हणून 'तिष्ठसि भगो, तिष्ठसि अधो' या दोन वाक्यात 'तिष्ठसि' या पदापुढे असल्यान्या 'भगो, अधो' या शब्दाना आमन्त्रिताला होणारे सर्वानुदात्तत्व व्हावे याकरिता वरील वार्तिक मानणे आवश्यक आहे. ते दोन शब्द केवळ निपात मानल्याने आमन्त्रितसज्ञक होऊ शकत नाहीत व त्यामुळे सर्वानुदात्त होऊ शकत नाहीत. वार्तिकनिष्पन्न 'भगो' अधो' हेच शब्द संबोधनार्थक असल्यामुळे आमन्त्रित-सज्ञक ठरून सर्वानुदात्त होतात. म्हणून 'भगो, अधो' या दोन शब्दाकरिताच, वरील वार्तिक मानले पाहिजे व 'भोः' हा निपात सबुद्धयन्त असल्यामुळे व त्या योगाने त्याला आमन्त्रित-कार्य होऊ शकत असल्यामुळे, त्या शब्दाकरिता ते वार्तिक मानण्याची काही गरज नाही असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) वरील वार्तिक मानल्यासच, 'भगो तिष्ठसि' इत्यादि प्रयोगात अविद्यमानवद्भाव होतो, 'आम् देवदत्त भगो' इत्यादि प्रयोगात एकान्तरता होते, 'भगो भगो आगच्छ' इत्यादि प्रयोगात द्विवचन हंति, आणि 'धनेन भगो' इत्यादि प्रयोगात पराङ्मवद्भाव होतो. ('भगो तिष्ठसि' या उदाहरणात 'आमन्त्रित पूर्वमविद्य-मानवत्' मू. ४१२ या सूत्रान्वये 'तिष्ठसि' या पदापूर्वी असलेले 'भगो' हे आमन्त्रितसज्ञक पद विद्यमानच नाही असे मानल्याने 'तिङ्ङितिङ्ङः' मू. ३९३५ या सूत्राने पावलेले सर्वानुदात्तत्व 'तिष्ठसि' या तिङ्ङन्त पदाला होत नाही. 'आम् देवदत्त भगो' या वाक्यात 'आम्' व आमन्त्रितसज्ञक 'भगो' या, दोन पदार्थां 'देवदत्त' या एकाच पदाचे व्यवधान असल्यामुळे व 'आम् एकान्तरम्' मू. ३९६२ हे निषेधक सूत्र असल्यामुळे 'आमन्त्रितस्य च' मू. ३६५४ या आप्टमिक सूत्राने पावलेले सर्वानुदात्तत्व 'भगो' या आमन्त्रितसज्ञक शब्दाला होत नाही. या वरील वाक्यात 'भगो' हे आमन्त्रित पद 'देवदत्त' या पदाचे विशेषण असल्यामुळे व 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे' मू. ४१३ हे अविद्यमानवद्भावाचे निषे-

मियोंने' या वातिकातील 'आदि' या शब्दाने पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे, 'भोः' या शब्दाचे ग्रहण होऊं शकत असल्यामुळे 'तत्रभवान्, ततोभवान्' या प्रयोगासारखे 'तत्रभोः, ततोभोः' हे प्रयोग देखील सिद्ध होऊ शकतात हेहि लक्षात आणून आणि) ही अरुचि मनात धरूनच दीक्षितानी 'किं चामन्विते पदात्परस्याष्टमिकनिपातः' इत्यादि पक्षि मनोरमंत पुढे लिहिली आहे. 'भोः' हा निपात व वातिकनिष्पन्न 'भो.' हा शब्द या दोहोचेहि ठिकाणी संबोधन-प्रथमान्तत्वे असल्यामुळे, या दोहोनाहि (सामन्वितम् सू. ४११ या सूत्राने होणारी) आमन्वितसज्ञा आहेच व त्यामुळे मनोरमंतील प्रकृत पक्षीत ज्या फलाचा, आमन्विताला होणाऱ्या कार्याचा, निर्देश केला आहे तो फल 'भोः' या शब्दाला द्यावी हें 'विनाया भवत्' या वातिकाचे प्रयोजन नाही (कारण 'भोः' हा निपात देखील विभक्तिप्रतिरूपक संबद्धान्त मानला असल्यामुळे, तो आमन्वितसज्ञक ठरतो व त्यामुळे आमन्विताला होणारी सर्व कार्ये त्याला आपोआपच होऊ शकतात व अशा रीतीने तो आमन्वित कार्ये 'भो' या शब्दाचे ठिकाणी अन्ययासिद्ध असल्यामुळे, त्याला तो कार्ये द्यावी याकरिता बरील वातिक मानण्याची काहीं गरज नाही. परंतु 'भगो, अपो' या दोन शब्दाना तो कार्ये द्यावी या-करिता बरील वातिक मानणे आवश्यक आहे असा शब्दरत्नकाराच्या ग्रहण्याचा आशय आहे व याचेच ते पुढील पक्षांत विवरण करितात.) परंतु 'भगवन् तिष्ठसि, अपवन् तिष्ठसि' या अर्थानर्थ्य होणाऱ्या 'तिष्ठसि भगो, तिष्ठसि अपो' इत्यादि प्रयोगात 'भगो, अपो' हे शब्द 'आमन्वितस्य च' सू. ३६५४ या सूत्राने बरील वातिक असल्यामुळेच सर्वानुदात्त होतात; कारण 'भगो, अपो' हे निपात (जरी मानले तरी ते) संबोधनार्थाचे वाचक आहेत असे मानण्यास कोणतेंहि प्रमाण नसल्यामुळे, ते संबोधनप्रथमावि-भरहणत आहेत असे मानता येत नाही व त्यामुळे ('सामन्वितम्' या सूत्राने होणारी) आमन्वितसज्ञा त्यांना होऊं शकत नाही.

(म्हणून 'तिष्ठसि भगो, तिष्ठसि अघो' या दोन वाक्यात 'तिष्ठसि' या पदापुढे असल्यान्या 'भगो, अघो' या शब्दाना आमन्त्रिताला होणारे सर्वानुदात्तत्व व्हावे याकरिता वरील वार्तिक मानणे आवश्यक आहे. ते दोन शब्द केवळ निपात मानल्याने आमन्त्रितसज्ञक होऊ शकत नाहीत व त्यामुळे सर्वानुदात्त होऊ शकत नाहीत. वार्तिकनिष्पन्न 'भगो' अघो' हेच शब्द सर्वोपनाशक असल्यामुळे आमन्त्रित-सज्ञक ठरून सर्वानुदात्त होतात. म्हणून 'भगो, अघो' या दोन शब्दाकरिताच, वरील वार्तिक मानले पाहिजे व 'भोः' हा निपात सबुद्धयन्त असल्यामुळे व त्या योगाने त्याला आमन्त्रित-कार्य होऊ शकत असल्यामुळे, त्या शब्दाकरिता ते वार्तिक मानण्याची काही गरज नाही असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) वरील वार्तिक मानल्यासच, 'भगो तिष्ठसि' इत्यादि प्रयोगात अविद्यमानवद्भाव होतो, 'आम् देवदत्त भगो' इत्यादि प्रयोगात एकान्तरता होते, 'भगो भगो आगच्छ' इत्यादि प्रयोगात द्विवचन होतं, आणि 'घनेन भगो' इत्यादि प्रयोगात पराङ्गवद्भाव होतो. ('भगो तिष्ठसि' या उदाहरणात 'आमन्त्रित पूर्वमविद्य-मानवत्' सू. ४१२ या सूत्रान्वये 'तिष्ठसि' या पदापूर्वी असलेले 'भगो' हे आमन्त्रितसज्ञक पद विद्यमानच नाही असे मानल्याने 'तिङ्ङितिङ्' सू. ३९३५ या सूत्राने पावलेले सर्वानुदात्तत्व 'तिष्ठसि' या तिङन्त पदाला होत नाही 'आम् देवदत्त भगो' या वाक्यात 'आम्' व आमन्त्रितसज्ञक 'भगो' या, दोन पदामर्थ्ये 'देवदत्त' या एकाच पदाचे व्यवधान असल्यामुळे व 'आम् एकान्तरम्' सू. ३९६२ हे निषेधक सूत्र असल्यामुळे 'आमन्त्रितस्य च' सू. ३६५४ या आप्टमिक सूत्राने पावलेले सर्वानुदात्तत्व 'भगो' या आमन्त्रितसज्ञक शब्दाला होत नाही. या वरील वाक्यात 'भगो' हे आमन्त्रित पद 'देवदत्त' या पदाचे विशेषण असल्यामुळे व 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे' सू. ४१३ हे अविद्यमानवद्भावाचे निषे-

धक मून असत्यामुळें, या वाक्यातील 'देवदत्त' हें आमन्त्रितसज्ञक पद 'आमन्त्रित पूर्वमविवक्षितमानवत्' या सूत्रान्वये अविवक्षितमान आहे असं मानता येत नाही हें लक्षात ठेवावें या वाक्यातील 'देवदत्त' हें पद अविवक्षितमान आहे असे मानल्यास, 'आम एकान्तरम्' हे सूत्र या स्थली मुळाव प्रवृत्त होऊ शकणार नाही 'भगो आसच्छ' या सन्नतिप्रदर्शक वाक्यात 'भगा' हें आमन्त्रितसज्ञक पद वाक्यातील आद्य पद असल्यामुळें, वाक्यादरामन्त्रितस्य सू २१४३ या सूत्रानें 'भगा' या पदाचे द्विवचन हाऊन 'भगा भगा आसच्छ' असा प्रमाण मिळता घनन भगा = घनन ऐश्वर्यवन्' या उदाहरणात 'घनन' हें मनुवचक पद करणकाररूपानें पुढें असणा-या 'भगा' या आमन्त्रितसज्ञक पदाची अन्वित असत्यामुळें, स्वरविधि करतवेळीं 'मुवामन्त्रित परात्तपस्वर' सू ३६५६ या सूत्रान्वये 'घनन' हें पद 'भगा' या उत्तरपदाचे अङ्ग मानले जात व 'घनेन भगा' हें एक पद मानले जाऊन 'आमन्त्रितस्य च' सू ३६५३ या पराठ्याभाषातील सूत्रान्वये 'घनन' यातील घकारापुढील अकार उदात्त होता—म्हणजे 'घनन भगा' हें पद जाधुदात्त हात 'भगा' व 'अपो' हे सवोपनाधिक निपात जाह्न अम मानण्यास काही प्रमाण नसत्यामुळें, वर दर्शितली आमन्त्रित कार्ये भगा, अपा' या शब्दात हाऊ राबली नसता म्हणून विभाषा भवत हें वातिक मानण जावश्यक आहे असे मन्त्ररत्नसारात म्हणण आहे) 'भगा, अपा' इति निपातावपि यदि प्राधानिकी या मनारभेंताल पत्रात 'यदि' हें पद घातले असल्यामुळें दोषित अम मुखविनात की, 'भगा' व 'अपा' हें निपात आहे अम मानण्यास काणतहि प्रमाण नाही ('स्यु प्याट्पाड्द्रहै-हंभा. या अमरवाक्यातील मन्त्रात जसा 'भो' ह्या शब्द निपातरूपानें पठित द्या आहे त्याप्रमाण त्या वाक्यात निवा इतर वाक्यांहि वागात 'भगा, अपा' हें शब्द निपातरूपानें पठित वर नसत्यामुळें, त निपात नाही अम मानता येत नाही) भगा, अपा' हें शब्द निपात नसत्यामुळेच, नाप्यकाराना 'मनुवचा ४' ८ ३ १ या सूत्रावरील

भाष्यात् 'विभाषा भवत्' या वार्तिकाचे व्याख्यान केल्यानंतर 'भो ब्राह्मणाः, भो ब्राह्मणि' हेच प्रयोग (पुल्लिङ्गाच्या सबुदीचे प्रयोग नसल्यामुळे वरील वार्तिकान्वये) सिद्ध होऊ शकणार नाहीत अशी शका उपस्थित करून त्या शकेचे निरसन करिताना 'भो.' हा शब्द विभक्तिप्रतिरूपक असल्यामुळे अव्यय आहे एवढेच म्हटले आहे व या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, 'भगो हरिहरो' ('भगो गङ्गे') इत्यादि प्रयोग अशुद्धच ठरतात ('भो.' हा जसा निपात आहे तस 'भगो, अघो.' हे देखील निपात असते तर वरील भाष्यात भाष्यकारानी 'भगो ब्राह्मणा, भगो ब्राह्मणि, अघो ब्राह्मणाः, अघो ब्राह्मणि' इत्यादि प्रयोगासबधाने देखील वरप्रमाण शका उपस्थित केली असती व त्या शकेचे निरसन करतेवेळी असे म्हटले असते की, 'भगो, अघो' हे निपात विभक्तिप्रतिरूपक अव्यय ठरत असल्यामुळे तसे प्रयोग शुद्ध ठरतात)

शब्दरत्न—तदतिरभंसादिति । “भोभगो—” “भतु-
वसोः—” इति सूत्रयोरव्यायस्य भाष्येऽस्पृष्टत्वादिति भावः ।
उभयग्रहणादिति । वार्तिकबोधितसामुत्त्वानामपि “कुलटाया वा”
इत्यादी कार्यान्तरबोधनाय सूत्रकृताऽनुवादस्य करणादिति भावः ।
हरवत्तेति । एव चानित्यत्वात्तदप्रवृत्ती उभयोरग्रहणसिद्धिरिति भावः ।
“विभाषा भवत्—” इति वार्तिके भो ब्राह्मणा भो ब्राह्मणी-
त्यसिद्ध्याशङ्कायामव्ययमेव भोः शब्द इति सिद्धान्तेनोभयोरन-
ग्रहणलाभादिति बोध्यम् । परस्परसाहचर्येणेति । तेन चार्थवतामेव
ग्रहणमिति भावः । अर्थवत्परिभाषयेत्यपि बोध्यम् । अग्येयाम्
अनर्थकानां । सान्तरान्तान्यतरानुकरणमिति पक्षे प्रसिद्धा भोइत्यादि-
पूर्वकरेफान्तानामेवार्थवता ग्रहणस्य न्याय्यतया भोइत्याद्योकारान्ता-
नुकरणपक्षेऽपि वार्तिकनिष्पन्नाना निपाताना चक्रेदेशभूतभोशब्दा-
दीनामेव ग्रहणमिति भावः । अत्रेवन्तत्वं—रान्तानामेवानुकरणं सूत्रे
सम्यग्भावो न्याय्य एवेति भाष्यस्वरसः ।

‘यत्तु वदन्ति... .. अतिरमसात्’ असे जें मनोरमेत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, ‘भोगो’ व ‘मनुवसोः’ या दोन्ही मूत्रावरील भाष्यात प्रकाशकारानी जसे म्हटले आहे तसे भाष्यकारानी मुळीच म्हटले नाही, म्हणजे भाष्यकारानी ‘अव्ययमेव भोः छन्दः’ एवढेच म्हटले असून, ‘अव्ययाम्येते’ असे म्हटले नाही व वातिक-प्रत्याख्यान केले नाही ‘स्वरितत्वमाधिक्य उभयग्रहणात्’ असे जें मनोरमेत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, उग्र प्रमाणे (‘अदतीति अटा, कुलाना अटा कुलटा = कुल + अट् + अच्’ या स्थली ‘शकन्त्वादिषु पररूप वाच्यम्’-सू ७९ वरील वातिक-या वातिकानें पररूप एकादेश होऊन सिद्ध होणाऱ्या) ‘कुलटा’ या शब्दाचा ‘कुलटाया वा’ सू ११३२ या मूत्रात अनुवाद करून पाणिनीने त्या शब्दाला वायान्तर, म्हणजे त्या शब्दाहून अपत्यापेक्ष ‘ढक्’ प्रत्यय करतेवेळी विकल्पेकरून ‘इनइ’ आदेश, हाणे सांगितले आहे त्याचप्रमाणे प्रकृत स्थली ‘भोगोअघो’ या प्रकृत मूत्रात ‘विभाषा भवत्’ या वातिकानें निष्पन्न होणाऱ्या ‘भोर्, भगोर्, अघोर्’ या शब्दाचा अनुवाद करून त्याच्या भन्व्य वर्णाचे जागी यकारादेश हाणे सांगितले आहे (व असे मानले असता प्रतिपदोक्त व आमन्त्रितसञ्जक अशा दोन्ही प्रकारच्या त्या शब्दाचे ग्रहण प्रकृत मूत्रात केले आहे असे म्हणता येतें. एकाकाराची एका अशी आहे की, पाणिनीच्या नंतर वातिके रचली गेली असल्यामुळे, ‘विभाषा भवद्भगवत्’ हे वातिक पाणिनीला ज्ञान होतें असे मानता येऊ शकत नाही व त्यामुळे प्रकृत मूत्रात वातिकनिष्पन्न ‘भा, भगो, अघो’ या शब्दांचे पाणिनीने ग्रहण केले आहे असे म्हणता येऊ शकत नाही. या एकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, जरी पाणिनीच्या काळी वरील वातिक नव्हतें तरी त्या काळी वातिकनिष्पन्न शब्द नापेंत प्रचारांत होते व त्याच ज्ञान पाणिनीला होतें असे मानता येते. उदाहरणार्थ ‘शकन्त्वादिषु पररूप वाच्यम्’ या अर्थाचे मूत्र जरी पाणिनीने

केले नाही तरी त्या वातिकाने निष्पन्न होणाऱ्या 'कुलटा' या शब्दाचा पाणिनीने "कुलटाया वा" या सूत्रात जसा कार्यान्तर-विधानार्थ निर्देश केला आहे त्याचप्रमाणे त्याने प्रकृत सूत्रात 'विभाषा भवत्' या वातिकाने निष्पन्न होणाऱ्या व पाणिनीय काली भाषेत रुढ असणाऱ्या त्या शब्दाचा प्रकृत सूत्रात कार्यान्तर-विधानार्थ, म्हणजे 'र' चे यत्व होण्यावरिता, निर्देश केला आहे असे मानता येते, व तसे मानले असता, दोन्ही प्रकारच्या शब्दांचे प्रकृत सूत्रात ग्रहण केले आहे असे मानण्यात कोणताहि प्रत्यबाध येत नाही) 'भुवश्च महाव्याहतेः इति सूत्रे....हरदत्ताद्युक्तेश्च' असे जे मनोरमंत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, (हरदत्तादिकानी म्हटल्याप्रमाणे) लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा-परि. ११४-अनित्य ठरत असल्यामुळे, तिच्या अनित्यत्वामुळे ती प्रकृत स्थली प्रवृत्त न वेल्याने (प्रकृत सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या 'भो, भगो, अपा' या शब्दानां) उभयविध शब्दांचे, म्हणजे प्रतिपदोक्त निपातांचे व तसेच वातिक निष्पन्न लाक्षणिक शब्दांचे, ग्रहण करून घेऊ शकते. (याचे विवरण पूर्वी मनोरमंत वेळेचे आहे.) 'विभाषा भवत्' या वातिकाचे व्याख्यान करतेवेळी 'भो ब्राह्मणाः, भो ब्राह्मणि' हे (सबापनाच्या बहुवचनाचे व स्त्रीलिङ्गाच्या सवुद्धीचे) प्रयोग मिळू शकत नाहीत अशी शका उपस्थित करून त्या शकेचे निराकरण करिताना भाष्यकारानी ('मनुवसो र' ८-३-१ या सूत्रावरील भाष्यात) 'अव्ययमेव नोः शब्दः' असा मिळान्त सांगितला असल्यामुळे (प्रकृत सूत्रनिर्दिष्ट 'भो, भगो, अपा' या शब्दानां) उभयविध-प्रतिपदोक्त 'भो' इत्यादि प्रसिद्ध व वातिकनिष्पन्न लाक्षणिक-शब्दांचे ग्रहण करून घेऊ शकते हे त्या भाष्यावरून स्पष्ट होते. 'परस्परमाह्वयेण निपातानां वातिकोक्तानां च ग्रहणेऽप्यन्येषामग्रहणात्' या मनोरमंतीक पक्त्यात दीक्षितानी 'परस्परमाह्वयेण' असा जो हनु दिला आहे त्यामुळे, सूत्रनिर्दिष्ट 'भो, भगो, अपा' या शब्दानां वातिकनिष्पन्न 'भो, भगो, अपा' या अवयवान् शब्दांचे (अवयवाऽवयवान्) ग्रहण करून

येत (व 'विभोरिदम्' इत्यादि मनोरमेत दिलेल्या तीन वाक्यातील 'भो, भगो, अघो' या अनर्थक एकदेशाचे ग्रहण करता येत नाही, कारण 'सहचरितासहचरितयोः सहचरितस्यैव, ग्रहणम्'—परि. ११२—या परिभाषेतील 'सहचरित' व 'असहचरित' या शब्दाचा अनुक्रमे 'सदृश' 'असदृश' असा अर्थ आहे व त्या परिभाषेचा थोडक्यात हा अर्थ बाहेर फी, 'सदृशासदृशयोः ग्रहणे सम्भवति सति, सदृशस्यैव ग्रहण कर्तव्य, नासदृशस्य.' अशी ती परिभाषा असल्यामुळे, जरी मूत्रनिर्दिष्ट शब्दांनी वातिकनिष्पन्न अर्थवान् शब्दाचे व अनर्थक एकदेशाचे स्वरूपसादृश्यामुळे ग्रहण होणे संभवते तरी वातिकनिष्पन्न अर्थवान् शब्दाचेच ग्रहण करता येत व मनोरमेत दिलेल्या तीन वाक्यातील अनर्थक एकदेशाचे ग्रहण करता येत नाही; कारण दोहोंमध्ये अर्थवत्तारूप सादृश्य नाही. मनोरमेत 'परस्परसाहचर्येण' हा जा हेतु दिला आहे) त्याखेरीज 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य'—प १४—हा हेतु देखील देता येतो (व या अर्थवद्ग्रहण-परिभाषान्वये देखील अनर्थक एकदेशाचे ग्रहण करता येत नाही.) 'अन्येषामग्रहणात्' या मनोरमेच्या पक्षीतील 'अन्येषाम्' या पदाचा 'अनर्थकानाम्,' म्हणजे मनोरमेत दिलेल्या तीन वाक्यातील अर्थरहित एकदेशाचे, असा अर्थ आहे. सान्त किंवा रान्त शब्दाचे प्रकृत मूत्रात धनुकरण वेळे आहे. असा सान्त किंवा रान्त अनुकरण पक्ष मानल्यास, प्रसिद्ध 'भोर्, भगोर्, अघोर्' हे जे रेकान्त अर्थवान् शब्द आहेत त्यांचेच ('गौणमुख्ययोः मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः'—परि. १५—या न्यायान्वये) ग्रहण करणे न्याय्य असल्यामुळे, (व अनर्थक अप्रसिद्ध-गौण-एकदेशाचे ग्रहण करणे अव्यय्य असल्यामुळे,) ओङ्कारान्तानुकरण पक्ष मानला तरी, वातिकनिष्पन्न 'भोर्, भगोर्, अघोर्' या प्रसिद्ध शब्दाचे व सान्त किंवा वृत्तरान्त प्रसिद्ध 'भोम्, भगोम्, अघोम्' या तीन निपातांचे 'भो, भगो, अघो' हे जे ओङ्कारान्त एकदेश आहेत त्यांचेच ग्रहण करता येत (व त्यापक्षात देखील 'विभोरिदम्' इत्यादि मनोरमेत दिलेल्या वाक्यातील गौण व अनर्थक

ओकारान्त एकदेशाचे ग्रहण करता येत नाही. सान्तानुकरणपक्ष रान्तानुकरणपक्ष व ओकारान्तानुकरणपक्ष असे तीन भिन्न पक्ष प्रकृत स्थली मानले असल्यामुळे, पहिल्या दोन पक्षात जे फल सिद्ध होते तेच फल तृतीय पक्षात देखील सिद्ध होणे आवश्यक आहे. म्हणून वरील तीन्ही पक्षात फलैक्यसिद्धि होण्याकरिता, ओकारान्तानुकरणपक्षात देखील असेच मानले पाहिजे की, मूत्रनिदिष्ट ओकारान्त शब्दांनी प्रसिद्ध 'मोस्, भगोस्, जघोस्' या सान्त किंवा कृतान्त निपाताच्या व तसेच वार्तिकनिष्पन्न प्रसिद्ध 'मोर्, भगोर्, जघोर्' या शब्दाच्या ओकारान्त एकदेशाचे ग्रहण होऊ शकते व मनोरमंत दिलेल्या तीन उदाहरणातील अप्रसिद्ध गोण शब्दाच्या ओकारान्त एकदेशाचे ग्रहण होऊ शकत नाही. तसे न मानले तर, भिन्न भिन्न पक्षात भिन्न भिन्न फले सिद्ध होण्याची आपत्ति येईल. मग तसे भिन्न पक्ष मानून फायदा काय ? तीन्ही पक्षात जर फलैक्यसिद्धि होणे संभवत असेल तरच तसे तीन पक्ष मानणे उचित ठरत असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे. 'मोस्, भगोस्, जघोस्' या सान्त किंवा कृतान्त निपाताचे व वार्तिकनिष्पन्न 'मोर्, भगोर्, जघोर्' या शब्दाचे 'मो, भगो, जघो' हे एकदेश अनर्थक असल्यामुळे, ओकारान्तानुकरणपक्षात अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा लागू पडत नाही हे उघड आहे, आणि म्हणूनच दीक्षितानी तीन्ही पक्षात त्याच्या मत सारखीच लागू पडणारी साहचर्यपरिभाषा-परि. ११२-प्रवृत्त केली आहे. सान्त किंवा रान्त अनुकरणपक्षात पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे स्वरूपसादृश्य व धर्मसादृश्य या उभयविध परस्परसादृश्यामुळे साहचर्यपरिभाषा लागू पडते हे जसे सहज सांगता येत तसे तो ओकारान्तानुकरणपक्षात कशी लागू पडते हे सांगता येणे बरेच कठीण आहे. प्रकृत मूत्रनिदिष्ट शब्दात व सान्त किंवा कृतान्त निपाताच्या व वार्तिकनिष्पन्न शब्दाच्या अनर्थक ओकारान्त एकदेशात असे नोपजे धर्मसादृश्य आहे की, ज्यामुळे मूत्रनिदिष्ट ओकारान्त शब्दांनी या अनर्थक ओकारान्त एकदेशाचे ग्रहण होऊ शकते व मनोरमंत दिलेल्या तीन

उदाहरणातील अनर्थक ओकारान्त एकदेशाचे ग्रहण होऊ शकत नाही ? दोन्ही स्थळातील एकदेश सारखेच अनर्थक आहेत, तथापि सूत्रनिर्दिष्ट शब्द सान्त किंवा कृतरान्त 'भोस्, भयोस्, व्योस्' या संबोधनार्थक निपाताच्या ओकारान्त एकदेशाचे अनुकरण करणारे शब्द आहेत असे मानले असता, त्या निपाताच्या व वार्तिकनिष्पन्न संबुद्धचन्त समानार्थक शब्दाच्या ओकारान्त एकदेशाचे ग्रहण होऊ शकते व मनोरमेत दिलेल्या तीन उदाहरणातील ओकारान्त एकदेश त्या निपाताचे किंवा निपातसमानार्थक शब्दाचे एकदेश नसल्यामुळे त्याचे ग्रहण करता येत नाही अशा रीतीने कसे तरी ओकारान्तानुकरणपक्षात समाधान करून घेतले पाहिजे. सारास ओकारान्तानुकरणपक्ष सर्व तऱ्हेने त्याच ठरतो. म्हणून सान्त किंवा रान्त अनुकरणपक्ष मानणेच योग्य आहे. तरी पण या दोन पक्षार्थकी रान्तानुकरणपक्ष मानणेच अधिक योग्य आहे असे शब्दरत्नकार पुढील पक्तीत साबटात.) वर सांगितलेल्या सर्व गोष्टींचा विचार केला असता हाच निष्कर्ष निघतो की, रान्तानुकरण पक्षच मानणे योग्य आहे व प्रकृत सूत्रात जे पूर्वरूप सन्धिकार्य केले नाही तेच न्याय्य ठरते आणि भाष्यावरून देखील हाच सिद्धान्त निघतो. (ओकारान्तानुकरणपक्षात 'एङः पदान्तादति' मू. ८६ या सूत्राने होणाऱ्या पूर्वरूप सन्धीची प्राप्ति होते व त्या पक्षात इतर दोष देखील उद्भवतात हे पूर्वी सांगितलेच आहे. म्हणून तो पक्ष मुळीच स्वीकारता येत नाही. सान्तानुकरणपक्ष मानल्यास, प्रकृत सूत्रात जे पूर्वरूप सन्धिकार्य केले नाही ते तरी योग्य ठरतं तरी, सूत्रनिर्दिष्ट प्रतिपदोक्त सान्त शब्दांनी वार्तिकनिष्पन्न रान्त शब्दांचे ग्रहण करतेवेळी सप्तप्रतिपदोक्तपरिभाषा आहे असे व तिचे निवारण करण्याकरिता ती अनित्य मानून त्या पक्षाचे समर्थन करावे लागेल. परंतु रान्तानुकरणपक्ष मानल्यास, त्या पक्षात सान्त निपाताच्या वन्त मुळासच 'नसञ्जुषा ऋ' मू. १६२ या सूत्राने रत्न शब्दान्त रान्त होणाऱ्या त्या निपाताचे व वार्तिकनिष्पन्न समानार्थक

रान्त शब्दाचे मूत्रनिदिष्ट रान्त शब्दानां ग्रहण करण्यांत कोणताहि प्रत्य-
वाय येत नाही, कारण ते दोन्ही प्रकारचे शब्दलक्षण-सूत्र व वातिक-
साधून सिद्ध झालेले असल्यामुळे, सारखेच लाक्षणिक ठरतात. दुसरे असे
की, 'मनुषसो रु' या मूत्रावरोल भाष्यात भाष्यकारांनी वातिकनिष्पन्न
रान्त शब्दांचे ठिकाणी देखील प्रकृत मूत्र प्रवृत्त केले आहे व लक्षणप्रति-
पदोक्त परिभाषेची आडकाठी दाखविली नाही. म्हणून त्या भाष्याचा
आशय ध्यानात आणला असता व वर दिलेल्या सर्व कारणाचा
विचार केला असता, हाच सिद्धान्त निघतो की, प्रकृत स्थली रान्त
शब्दांचे अनुकरण केले आहे हे मानणे-म्हणजे रान्तानुकरणपक्षच
मानणे-योग्य ठरते असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा
आशय आहे.)

मनोरमा-ध्योलंघुः लघुप्रयत्नतरः लघुच्चारणतरः । स घान्त-
रतम्यादस्य वो यस्य य इत्याह-वयाविति ॥

'ध्योलंघुप्रयत्नतरः शकटायनस्य' मू. १६८ या मूत्रातील
'लघुप्रयत्नतरः' या पदाचा 'लघुच्चारणतरः', म्हणजे ज्याच्या
उच्चारणात कमी प्रयत्न करावा लागतो असा प्रकार किंवा प्रकार,
असा अर्थ आहे. वकाराचे जागी आन्तरतम्याने, म्हणजे 'स्थानेऽन्त-
रतमः' मू. ३९ या मूत्रान्वये, लघुतरप्रयत्नक वकार आणि वकाराचे
जागी लघुतरप्रयत्नक मकार होतो हा आशय व्यक्त करण्याकरिता
प्रकृत मूत्रावरोल कौमुदीत 'पदान्तवोनवारमकारध्योलंघुच्चारणो वयो
वा स्तोऽंश परे' असे व्याख्यान केले आहे.

शब्दरत्न-लघुच्चारणतरो लघुतरोच्चारणः ।

मनोरमंतील 'लघुच्चारणतरः' या पदाचा 'लघुतरोच्चारणः'
असा अर्थ आहे. (वास्तविक 'लघुच्चारणतरः' व लघुतरोच्चारणः'
हे दोन्ही शब्द म्माकरणरुत्वा मुद्ध आहेत. 'अतिशयने तमविष्टनो'
मू. ५.३.५५ या मूत्रावरोल भाष्यात भाष्यकारांनी 'गुणमयैव
प्रकृतो न इत्यस्य' असा निद्धान्त सांगितला असल्यामुळे व 'लघु-

च्चारण ' या स्थली 'लघु' हा शब्द गुणवाचक असल्यामुळे, 'द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयमुनी' सू. २००५ या सूत्रान्वये 'लघु' या गुणवाचक शब्दाहून प्रथम 'तरप्' प्रत्यय करून नंतर बहुव्रीहि केल्यास 'लघुतरोच्चारण.' असे रूप सिद्ध होते. परंतु त्या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी 'पूर्वपदातिशये आतिशयिकाद्बहुव्रीहिः सूक्ष्मवस्त्रतरायं' असे वार्तिक पठित केले आहे व त्या वार्तिकाचा भाषायें असा आहे की, जेथें गुणप्रकर्ष व अन्य पदार्थ प्रधान बहुव्रीहि या दोहोचीहि युगपत् विवक्षा आहे त्या स्थली 'द्विवचन-विभज्यारपदे' सू. २००५ या सूत्रानें 'तरप्' प्रत्यय होण्याची व 'अनेकमन्यपदार्थे' सू. ८३० या सूत्राने बहुव्रीहिची युगपत् प्राप्ति होत असल्यामुळे व 'तरप्' प्रत्ययविधायक सूत्र बहुव्रीहिसमास-विधायक सूत्राच्या मानानें परसून असल्यामुळे 'विप्रतिपेधे पर कार्यम्' सू. १७५ या सूत्रान्वये प्रथम 'तरप्' प्रत्यय झाला पाहिजे व नंतर बहुव्रीहिसमास झाला पाहिजे, व तसे केल्यास 'लघुतरप्रयत्न, लघुतरोच्चारणः' अशीच रूपें सिद्ध होऊ शकतात. परंतु 'सूक्ष्मवस्त्रतर' इत्यादि रूपें सिद्ध व्हावी याकरिता वरील वार्तिक पठित केले आहे व त्या वार्तिकान्वये पूर्वविप्रतिपेधानें प्रथम बहुव्रीहिसमास करून नंतर 'तरप्' प्रत्यय केला असता जसे 'सूक्ष्म-वस्त्रतर.' हे रूप सिद्ध होत त्याचप्रमाणे 'लघुप्रयत्नतर', लघुच्चारणतर' ही रूपें देखील सिद्ध होतात पण हे वार्तिक मानल्यास 'लघुतरप्रयत्न, लघुतरोच्चारण.' ही रूपें अगुद्ध ठरण्याची आपत्ति येते अग कोणी म्हटल्यास, त्यावर हे उत्तर आहे की, जेथें 'तरप्' प्रत्यय व बहुव्रीहिसमास या दोहोची सहविवक्षा नाही तेथें 'लघु' या गुणवाचक शब्दाहून प्रथम 'तरप्' प्रत्यय करून नंतर बहुव्रीहि-समास केला असता वरील रूपें देखील नुद्ध ठरतात)

मनोरमा—ओतो गार्ग्यस्य । ओकारादिति । यत्योकारान्ता-
दन्तादिनि प्राचा व्याख्यातं तत्र । अङ्गस्याप्रकृतत्वात् असम्भवाच्च ।
न ह्यपराहुरनेप्योकारान्तमङ्गमस्ति ।

‘ओतो गार्ग्यस्य’ मू. १६९ या सूत्राचे कोमुदीत ‘ओकारा-
 त्परस्य पदान्तस्यालघुप्रयत्नस्य यकारस्य नित्य लोपः स्यात्’ असे
 व्याख्यान केले आहे. या सूत्रावरील प्रक्रियाकोमुदीच्या टीकेत
 प्रसादकारानी ‘ओकारान्तादङ्गात्परस्य’ असे जें व्याख्यान केले
 आहे ते बरोबर नाही, कारण प्रकृत सूत्रात ‘अङ्गस्य’ हे पद
 अनुवृत्त नाही, आणि दुसरे असे की, ओकारान्त अङ्गापुढे अलघु-
 प्रयत्न यकार येणे असंभवनीय आहे. प्रकृत सूत्रावरील दिलेल्या
 उदाहरणात कोठेहि ओकारान्त अङ्ग नाही. (‘अङ्गस्य’
 ६-४-१ हा अधिकार पष्ठाध्यायाच्या चतुर्थ पादाच्या
 प्रारंभापासून सप्तमाध्यायाच्या अक्षरपर्यंत चालू आहे व प्रकृत
 सूत्र त्या अधिकाराच्या बाहेर अष्टमाध्यायाच्या तृतीय
 पदात ‘पदस्य’ या अधिकारात पठित आहे. म्हणून प्रकृत सूत्रात
 ‘अङ्गस्य’ हे पद मुळीच अनुवृत्त होऊ शकत नाही, पण ‘पदस्य’
 हें पद अनुवृत्त होते. त्यामुळे ‘ओकारान्तादङ्गात्परस्य’ हें व्याख्यान
 चूक ठरणे हे उघड आहे. प्रकृत सूत्रात ‘व्योलंघुप्रयत्नतरः’ मू. १६८
 या पूर्वसूत्रातून अनुवृत्त होणारा यकार ‘पदस्य’ या पदाचे
 विशेषण होऊन व ‘येन विधिस्तदन्तस्य’ मू. २६ या सूत्रान्वये
 ‘यकारान्तस्य पदस्य’ असा अर्थ होऊन, ‘अलोऽन्त्यपरिमापान्वये’
 ‘पदान्तस्य यकारस्य’ जसा अर्थ निष्पन्न होतो व प्रकृत सूत्रातील
 ‘ओत.’ हें पद पञ्चम्यन्त असल्यामुळे, ‘तस्मादित्युत्तरस्य’
 मू. ४१ या सूत्रान्वये त्या पदाचा ‘ओकारात्परस्य’ जसा अर्थ
 होऊन सूत्राचा कोमुदीत जसा अर्थ दिला आहे तेसाच
 अर्थ त्या सूत्राचा होऊ शकतो. प्रक्रियाकोमुदीकारानी प्रकृत
 सूत्राचा ‘ओकारात्परस्यालघुप्रयत्नस्य-यकारस्य-नित्य लोपः’ जसा
 अर्थ केला आहे. पण प्रसादकारानी ‘ओकारात्परस्य’ याचे व्याख्यान
 करिताना ‘ओकारान्तादङ्गात्परस्येत्यर्थः । ओकारान्तात्परस्य
 यकारस्यासंभवात्’ असे म्हणते आहे आणि याच व्याख्यानाने
 दोषिताचा कटास जाह. दोषित म्हणतात की, ओकारान्त अङ्गापुढे

यकार येणे असंभवनीय आहे ते का असंभवनीय आहे याचे कारण त्यांनी मनोरमेंत दिले नाही व प्रकृत सूत्रावर यद्धरल्ल नसल्यामुळे आणि मनोरभेवरील दुसरी कोणतीहि स्वतंत्र टीका येथे उपलब्ध नसल्यामुळे, मनोरमेंतील 'असंभवाच्च' या हेतूचा वास्तविक अर्थ काय आहे याचे स्पष्टीकरण करणे अवघड जाते. तथापि दीक्षिताच्या म्हणण्याचा असा आशय दिसतो की, 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्' सू. १९९ या सूत्रान्वये अङ्गसज्ञा प्रत्ययसापेक्ष असल्यामुळे, म्हणजे प्रत्यय पुढे असतानाच त्याच्या लगेच मार्गे असणाऱ्या शब्दस्वरूपाला अङ्गसज्ञा होत असल्यामुळे, 'ओकारान्तादङ्गात्परस्य यकारस्य' याचा 'ओकारान्तादङ्गात्परस्य यकारादिप्रत्ययस्य यकारस्य' असाच अर्थ होऊ शकतो पण ओकारान्त अङ्गापुढे यकारादिप्रत्यय आला असता, 'पूर्ववासिद्धम्' सू. १२ या वचनान्वये प्रकृत त्रैपादिक सूत्र प्रथम प्रवृत्त न होता 'वान्तो यि प्रत्यये' सू. ६३ हे सापादिक सूत्र प्रथम प्रवृत्त होऊन व तथा अङ्गाच्या अन्त्य ओकाराने जागी अवादेश होऊन अङ्ग ओकारान्त न राहता वकारान्त होणार म्हणून प्रकृत त्रैपादिक सूत्र प्रवृत्त करण्याकरिता ओकारान्त अङ्गापुढे प्रत्ययादि यकार मिळणे असंभवनीय आहे. उदाहरणार्थ 'गो' शब्दाहून 'गोपयसोयंत्' सू. १५२८ या सूत्राने विकारार्थक 'यत् = य' प्रत्यय केला असता, 'गोभ्य' असा श्रुतिगत 'गो' या अङ्गातील ओकाराचे जागी 'वान्तो यि प्रत्यये' या सूत्राने अवादेश होऊन 'गव्' असे वकारान्त अङ्ग होते. त्यामुळे ओकारान्त अङ्गापुढे प्रत्ययादि यकार मिळणे अशक्य आहे 'ओ' चे जागी झालेला 'वव्' हा अवादेश 'ओ'च आहे असे स्थानिवद्भासाने मानता येत नाही, कारण हा अतिविधि असल्यामुळे व 'अनत्विधो' हा प्रतिषेध असल्यामुळे, तथा स्थानिवद्भावा करता येत नाही. 'अव परस्मिन् पूर्वविधो' सू. ५० हे सूत्र देखील बरोल उदाहरणात प्रवृत्त करता येत नाही; कारण ज्या 'आ' स्थानीवे जागी अवादेश झाला आहे त्या 'ओ' च्या

पूर्वी असणाऱ्या वर्णान्ना कार्य करणे नमून त्याच्या पुढे अस-
णाऱ्या 'य' या वर्णाला लोपरूप कार्य करणे आहे. म्हणून
त्या मूत्रान्वये देखील येथे स्थानिवद्भाव होऊ शकत नाही.
'पूर्वस्मात् विधो कर्तव्ये' हा अनित्य पञ्चमोसमासपक्ष मानला तरी,
'पूर्वनासिद्धे न स्थानिवत्', म्हणजे त्रैपादिक कार्य करतेवेळी
अवादेशाचे ठिकाणी स्थानिवद्भाव करता येत नाही असे धार्तिक
असल्यामुळे, अवादेशाचे ठिकाणी कोणत्याहि रीतीने स्थानिवद्भाव
होऊ शकत नाही. तसेच 'अचः परस्मिन्' हे सापादिक शास्त्र
निपादीत वास्तविक उपस्थित होऊच शकत नाही हे पूर्वी
सांगितलेच आहे. सारास्य त्रैपादिक यकारलोपरूप कार्य करतेवेळी
अवादेशाचे ठिकाणी स्थानिवद्भावाने ओत्ववृद्धि करता येत नसल्या-
मुळे, आदेश अङ्गापुढे प्रत्ययादि यकार मिळणे असंभवनीय आहे
असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय दिसतो दुसरे असे की,
'गा + यत्' या स्थली ओकारान्त अङ्गापुढे असणाऱ्या यकाराचा
लोप केल्यास, 'गध्यम्' असे इष्ट रूप न होता 'गवम्' असे
अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येईल. म्हणून प्रसादकाराचे व्याख्यान
बरोबर मानता येत नाही हे उघड आहे.)

मनोरमा-हलि सर्वेषाम् यकारस्येति । यकारस्तु नानुवर्तते ।
भोभणोभयोपूर्वस्यासम्भवात् । अपूर्वस्तु यद्यपि सम्भवति वृक्षव्
करोतीति तथापि तत्र लोपाप्रसङ्गः । अशीत्यनुवर्त्यांशा हलो
विशेषणात् । वृक्षवृहसतीत्यादि तु अनभिधानादसाध्वित्याहुः ।
गध्यमित्यत्र तु पदान्तत्वं नास्ति । गध्यतिरित्यत्र तु यकारप्रसङ्गाच्च
चलोप इत्युक्तम् । ननु देवा नम्या इत्यादी "लोपो व्यो.-"
इत्येव सिद्धम् । भवम् । तं प्रति यत्वस्यासिद्धत्वात् । देवा
यान्तीत्यत्र वत्परत्वाभावाच्च ।

'हलि सर्वेषाम्' मू. १७१ या मूत्राचे कोमुदीत व्याख्यान करि-
ताना 'यकारस्य लोपः स्यात्' असे जें म्हटले आहे (व 'यकार-

वकारयोलोपः स्यात्' असे म्हटले नाही) याचे कारण हे की, या सूत्रात ('व्योलंघुप्रयत्नतर.' या पूर्वं सूत्रातून 'व्योः' यातील केवळ यकाराची, 'क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्तते' - परि. १८ - या न्यायान्वये अनुवृत्ति होत असून) वकाराची अनुवृत्ति होत नाही. (प्रकृत मूलात अनुवृत्त होणाऱ्या 'भोभगोअघोअपूर्वस्य' यातील) 'भो, भगो, अघो' याच्यापुढे वकार येण्याचा संभवच नाही (कारण त्याच्यापुढे 'भोभगोअघो' सू. १६७ या सूत्राने होणारा यकारच येऊ शकतो.) जरी 'वृक्षव् करोति' या उदाहरणात अकारापुढे वकार येणे संभवते तरी (प्रकृत सूत्रात 'भोभगोअघो' या पूर्वं सूत्रातून) 'अशि' या पदाची अनुवृत्ति करून ते अनुवृत्त पद 'हलि' याचे विशेषण मानले असल्यामुळे, त्या उदाहरणात वकाराचा लोप होण्याचा प्रसङ्गच येत नाही, (कारण 'वृक्षव्' यात पदान्ती असणाऱ्या वकारापुढे ककार हा 'सर्' असून तो अक्षरूप हल् नाही 'वृक्षव् हसति' या उदाहरणात जरी पदान्ती असणाऱ्या वकारापुढे हकार हा 'अश्' रूप हल् असल्यामुळे, प्रकृत सूत्रात वकाराची अनुवृत्ति केल्यास त्या वकाराचा लोप पावतो तरी) 'वृक्षव् हसति' इत्यादि प्रयोग भाषेत आढळत नसल्यामुळे तसे प्रयोग असाधु-अशुद्ध-आहेत असे कित्येक वैयाकरणांचे म्हणणे आहे 'गव्यम्' या उदाहरणात (जरी गकारापुढील अकारापुढे वकार आहे व त्या वकारापुढे यकार हा 'अन्' रूप हल् आहे तरी तो) वकार पदान्ती नाही (व त्यामुळे प्रकृत सूत्राने त्याच्या लोपाची प्राप्तीच होत नाही) 'गव्यूति' या उदाहरणात (जरी गकारापुढील अकारापुढे जो वकार आहे तो पदान्ती असून त्यापुढे 'मूतिः' या पदातील यकार हा 'अन्' रूप हल् आहे तरी 'गोर्मूतो छन्दसि' या वातिचात पूर्वी-सांगितल्याप्रमाणे 'छन्दसि' यातील छकारापूर्वी) वकाराचा प्रलेप मानला असल्यामुळे, वकाराचा लोप होत नाही हे ('वान्तो मि प्र-यव' सू. ६७ या सूत्रावरील कौमुदीत) सांगितलेच आहे. 'देवा नम्या.' इत्यादि उदाहरणात 'लापा व्योर्वलि' सू. ८७३ या सूत्राने

यकाराचा लोप होऊ शकतोच असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही; कारण 'लोपो व्योर्वलि' या सूत्रादिक सूत्राच्या दृष्टीने 'भोभगो' या त्रैपादिक सूत्राने होणारे यत्व असिद्ध ठरते, (व त्यामुळे 'देवास् नम्याः' या स्थली 'ससजुपो रु.' मू. १६२ या सूत्राने 'देवास्' या पदातील अन्त्य सकाराचे रुत्व झाल्यावर 'देवार् नम्याः' अशी स्थिति झाली असता, 'भोभगो' या सूत्राने त्या 'र' चे जागी जो यकार होतो तो 'पूर्वनासिद्धम्' या वचनान्वये 'लोपो व्योर्वलि' या सापादिक सूत्राच्या दृष्टीने असिद्ध ठरत असल्यामुळे, त्रैपादिक सूत्रानी झालेले रुत्व व यत्व झालेच नाही व सकारच कायम आहे असे मानावे लागते व त्यामुळे 'लोपो व्योर्वलि' या सूत्राने यकारलोप होऊ शकत नाही. पण पूर्वं त्रैपादिक सूत्रानी झालेले रुत्व व यत्व 'हलि सर्वेषाम्' या प्रकृत त्रैपादिक उत्तर सूत्राच्या दृष्टीने सिद्ध ठरत असल्यामुळे, प्रकृत सूत्रानेच त्या यकाराचा लोप होऊ शकतो असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) 'देवा यान्ति' या उदाहरणात 'वल्' पुढे नसल्यामुळे देखील 'लोपो व्योर्वलि' या सूत्राची प्राप्ति होत नाही. (देवास् यान्ति = देवार् यान्ति = देवाय् यान्ति' या उदाहरणात, वर सांगितल्याप्रमाणे, त्रैपादिक सूत्रानी होणारे रुत्व व यत्व 'लोपो व्योर्वलि' या सापादिक सूत्राच्या दृष्टीने असिद्ध ठरत असल्यामुळे, त्या सूत्राने यकारलोप होऊ शकत नाही; आणि दुसरे असे की, 'देवाय्' यातील अन्त्य यकारापुढे 'यान्ति' यातील जो यकार आहे तो 'वल्' नसल्यामुळे ते सूत्र या उदाहरणात प्रवृत्त होऊ शकत नाही व 'हलि सर्वेषाम्' हेच सूत्र प्रवृत्त होऊन त्या सूत्राने यकाराचा लोप होतो आणि म्हणून 'हलि सर्वेषाम्' हे सूत्र असणे आवश्यक आहे असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

शब्दरत्न — हलो विशेषणवृत्ति । स्पष्टं भाष्ये । इत्याहुरिति । हरदत्तादयः । यकारलोपे ततस्तदर्थान्वगतेरित्यर्थः । एव च करोत्यादिपरेऽपि तत एव लोपोन भविष्यतीत्यज्ञा हलो विशेषणं

व्ययमिति सूचितम् । भाष्यमपि तदेकदेश्युक्तितरेव । “न पदान्ताः परेऽणः सन्ति” इति “लण्” सूत्रस्य भाष्यविरोधान्च ॥

‘अशीत्यनुवर्त्यासा हलो विश्लेषणात्’ असे जें मनोरमंत म्हटले आहे ते (‘भोभगोअघो सू ८-३-१७ या सूत्रावरील) भाष्यावरून स्पष्ट होते (व ते भाष्य ‘भोभगो’ या सूत्रावरील शब्दरत्नात पूर्वी दिलेच आहे) ‘असाधुरित्याहु’ असे जें मनोरमंत म्हटले आहे तें हरदत्त इत्यादिकांनी म्हटले आहे (‘हलि सर्वेषाम्’ या सूत्रावरील पदमञ्जरीत हरदत्तानें ‘ननु वृक्षव् हसतीत्यादौ-अवर्णपूर्वः अपरः पदान्तो वकार-सम्भवति, न सम्भवति । अनभिधानात्, न रद्येवविधमभिधानमस्ति, तथा च लण् इत्यत्र भाष्यकार आहु, न पदान्ता हलोऽण सन्तीति । एव च वृक्षव् करोतीत्ययमपि प्रयोगश्चिन्त्यः’ असे म्हटले आहे) ‘वृक्षव् हसति’ या उदाहरणात वकारलोप केल्यास, ‘वृक्षव्’ या शब्दाहून होणाऱ्या अर्थाचा बोध होऊ शकणार नाही असा हरदत्तादिकांच्या म्हणण्याचा आशय आहे (‘वृक्षव्’ यातील वकाराचा लोप केला असता ‘वृक्ष’ असा शब्द उच्चारला जाईल व त्यामुळे ‘वृक्ष’ हा शब्द उच्चारल्याने ज्या अर्थाचा बोध होतो त्या अर्थाचा बोध होईल व ‘वृक्षव्’ हा शब्द उच्चारल्याने ज्या अर्थाचा बोध होतो त्या अर्थाचा बोध होऊ शकणार नाही आणि म्हणून वकारलोप केल्याने यथार्थाचा बोध होणे अशक्य असल्यामुळे देखील ‘वृक्षव् हसति’ इत्यादि प्रयोग असाधु मानणेच योग्य ठरत असा हरदत्तादिकांच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे.) म्हणून ‘वृक्षव्’ या पदापुढें ‘करोति’ इत्यादि (‘खर्’नें सुरू होणारे पद असले तरी प्रकृत सूत्रानें वकाराचा लोप होऊ शकणार नाही (कारण वर सांगितल्याप्रमाणे ‘वृक्षव्’ यातील वकाराचा लोप केल्यास, त्या शब्दाहून जात होणाऱ्या अर्थाचा बोध होऊ शकणार नाही) म्हणून (तथा उदाहरणात वकारलोप न व्हावा याकरिता) प्रकृत सूत्रात ‘अणि’ या पदाची अनुवृत्ति करून ते अनुवृत्त पद ‘हलि’ मागे विरोधन मानणे हें सर्व व्यय्य आहे असे हरदत्तादिकांच्या

ग्रन्थावरून सूचित होतें (कारण वरील उदाहरणात वकारलोप केल्यानें यथायं बोध न होण्याची आपत्ति येते हे वर सांगितलेच आहे.) 'लण्' या शिवसूत्रावरील नाप्यात 'न पदान्ताः परेऽणः सन्ति,' म्हणजे पदाच्या अन्ती 'ह् य् व् र् ल्' हे 'अण्' मुळीच येत नाहींत, असे जें भाष्यकारांनीं म्हटले आहे त्या भाष्याशी विरोध येत असल्यामुळे, ('उत्तरार्थे तर्हि ब्रह्महण कर्तव्य.. बृक्षव् करोति' असे जें 'भांगो' या सूत्रावरील भाष्यान म्हटले आहे तें देखील सिद्धान्ताचे म्हणणे नसून) ते भाष्य एकदेशीचीच उक्ति आहे हे सिद्ध होतें.

मनोरमा-अहोरात्र इति । "रात्राहनाहाः-इति पुस्तकम् । अहोरात्रोनामिति । उभयश्राव्यादिशब्दः प्रकारे । तेन 'स्वर्चक्षो रयिनः सत्यशृण्वः । विप्रः कविः काव्येन स्वर्चनो' इत्यादि ग्राह्यम् ।

('रोऽपि' सू. १७२ या सूत्रावरील कौमुदीत पठित केलेल्या 'रपरान्निरपन्तरेषु इत्वं वाच्यम्' या वार्तिकान्वये 'अहोरात्रः' या उदाहरणात 'अहन्' घन्दातील अन्त्य नकाराचे जागो रेफ न होता 'र' होतो व) 'रात्राहनाहाः पुंसि' सू. ८१४ या सूत्रान्वये 'अहोरात्रः' हा समाहारद्वन्द्व पुल्लिङ्गी होतो. (व 'अहस्सर्वकदेश-सख्यातपुण्यान्व रात्रेः' सू. ७८७ या सूत्रान्वये तद्धित 'अच्' प्रत्यय होऊन व 'यस्येति च' सू. ३११ या सूत्रानें 'रात्रि' यातील अन्त्य इकराचा लोप होऊन 'अहोरात्रः' अस रूप सिद्ध होते.) 'अहनादोना पत्यादिषु वा रेफः' या प्रकृत सूत्रावरील वार्तिकात जो दोन ठिकाणीं 'आदि' शब्द पठित आहे तो प्रकाराचा, म्हणजे सादृश्याचा, वाचक आहे. (पदान्ती रेफ असून त्यापुढें 'खर्' आल्यास, ज्या उदाहरणात 'खरवस्तानयोर्विसर्जनीयः' या सूत्रान्वये रेफाचा नित्य होणारा विसर्ग न होता, रेफ विकल्पेकरून कायम राहतो तो सर्व प्रकृत वार्तिकाची उदाहरणे समजावी.) त्यामुळेच, 'स्वर्चक्षो रयिनः सत्यशृण्वः' व 'विप्रः कविः काव्येन स्वर्चनः' या श्रुतीतील स्वर्चक्षः

व 'स्वचंन' इत्यादि रूपे प्रकृत वार्तिकाची उदाहरणे समजावी (या दोन्ही उदाहरणात 'स्वर्' या पदाच्या अन्ती रेफ असून व त्यापुढे चकार हा 'खर्' असून देखील रेफ कायम ठेविला आहे)

मनोरमा-तूढो वृढ इति । ऊदित्वेन वेदकत्वात् "यस्य विभाषा" इति निष्ठाया तेद् । ढत्वधत्वष्टत्वढलोपा । यस्तु प्राचा प्रत्युदाहृत वृढ इति तत्र । तत्र ढलोपस्येवाभावात् । तथा हि । "वृढ स्पूलबल्यो" इति सूत्रेण वृहेर्नकारहकारयोर्लोप, तकारस्य ढत्व च निपात्यते । न त्वसिद्धकाण्डस्थढत्वस्येह प्रवृत्ति "वादेर्धातोः" इति धत्वेन बाधात । न च इडभावो ढत्व च निपात्यता धत्वष्टत्वढलोपास्तु भविष्यन्त्यवेति बाध्यम् । तथा सति परिद्वन्द्वोत्पन्न "त्यपि लघुपूर्वात्" इति ञेरपादेशो न स्यात् । पारिवृढोक्त्येत्यत्र "अणिञोः" इति प्यङ् च स्यात् । ढलोपस्यासिद्धत्वेन गुरुपोत्तमत्वाविति भाष्ये स्थितम् । यस्तु प्राचा ध्याख्यात वृहेरेरेव निपातन, वृह वृडाविति तु प्रकृत्यन्तरम् । तस्य निष्ठायामागमशास्त्रस्यानित्यत्वादिविडभावे "वा इह" - इत्यत्र "वा" इति योगविभागात् पले धत्वाभावे ढलोपे च प्रत्युदाहरणमिदं द्रष्टव्यमिति । तत्र । उभयोरपि निपातनाभ्युपगमात् । तदाह वामन - अथ वृहि प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्याप्येतन्निपातन नलोपबद्धमिति । युक्तं चेत्तत् । अन्यथा हि अस्माद् ञेरस्य न स्यात्, प्यङ् च स्यात् ।

('ढलाप पूर्वस्य दोषोऽप्य' सू १७४ या सूत्रावरील नौमुदीत 'तूढ' व 'वृढ' ही त्या सूत्राचा प्रत्युदाहरणे दिली आहेत) 'तूहृ हिसावाम्' व 'वृहृ उद्यमने' हे धातु ऊदित् असत्स्यामुळें, (स्वरतिवृत्ति' सू २२७९ या सूत्रान्वये) 'वटक' आहेत, म्हणजे त्यांच्यापुढे येणाऱ्या वडादि व्याघातानुक्त प्रत्ययाना विकल्पेकरून इडागम हाना त्यामुळें त्या धातुपुढे 'निष्ठाक्त' प्रत्यय आला अमता, त्या प्रत्ययाचा 'यस्य विभाषा' सू ३०२५ या निषेधक सूत्रान्वये इडागम हान नाही आणि ढत्व, धत्व, ष्टत्व, ढलाप ही कार्ये होतात.

('तृह् + क्त' किंवा 'वृह् + क्त' या दान्ही स्थली, वर सागितल्या-
 प्रमाण, 'क्त = त' प्रत्ययाला इडागम न हाता, 'हृड' मू ३२४ या
 मूत्रानें या दोन्ही धातूतील अन्त्य हकाराचा ढकार होऊन व 'अपस्त-
 थोष' मू २२८० या मूत्रानें 'क्त' प्रत्ययातील तकाराचा धकार
 होऊन व 'प्लुता प्लु' मू ११३ या मूत्रानें त्या धकाराचा ढकार
 होऊन आणि 'ढो ढे लोष' मू २३३५ या मूत्रानें पूर्व ढकाराचा
 लाप होऊन 'तृड', वृड' अशा रूपें मिळतात व 'अ, इ, उ'
 ह 'अण्' असून ऋ हा 'अण्' नसल्यामुळे, या धातूतील ऋकार
 'ढलाप' मू १७४ या मूत्रान्वयें दीघ हात नाही आणि अशा रीतीनें
 हीं रूपें प्रवृत्त मूत्राचा प्रत्युदाहरणें ठरतात म्हणूनच अण किम् ?
 तृड, वृड' अस दाक्षिणानी प्रवृत्त मूत्रावरील कौमुदात म्हटलें
 आहे) प्रथिवाकौमुदीकारानी 'अण किम् ? दृड' अस जें
 प्रवृत्त मूत्राच प्रत्युदाहरण दिव आहे त बराबर नाही या उदाहर-
 णात उलोपाची प्राप्तीच नाही याच कारण ह आहे का, 'वृड' स्थूल-
 बन्धो' मू ३०६० या मूत्रानें 'दृहि दृह्' धातूतील नकाराचा
 व हकाराचा लोप आणि निष्ठा तकाराच ढत्व हीं कार्ये निपातनाने
 होतात (व समच त्या मन्त्रक धातूपुढील क्त = त या बन्धादि प्राध-
 धातुक प्रत्ययाग जा इडागम पावना आहे ता देखील निपातनानें हात
 नाही) या उदाहरणात असिद्धकाण्डात पठित असल्या 'हो ढ' या
 मूत्रानें दृह्' धातूतील अन्त्य हकाराच ढत्व होऊन षकृत नाही, कारण
 'दादधादाप' मू ३३५ या मूत्रानें होणाऱ्या पत्वानें त्या ढत्वाचा बाध
 होता ('दृड' स्थूलबन्धो' या मूत्रानें) इडागमारा अभाव व
 धातूतील अन्त्य हकाराच ढत्व हीं दोन कार्ये निपातनानें होऊन या व
 याराचा ढत्व, प्लुत्व, ढलाप हीं कार्ये मामुला रानीनें हानीतच
 अस काणी म्हटल्यास, त म्हणजे बराबर नाही त
 म्हणजे बराबर मानल्यास, 'परिदृढ्य' या स्थना 'त्यपि
 सपुत्रवान्' मू ३३३६ या मूत्रानें 'नि' व जागा अपादण न
 होण्याचा अपाति यद्द्वय व त्याचप्रमाण 'परिदृढो बन्धा' या स्थना

‘अणिप्रोः’ सू. ११९८ या सूत्राने ‘प्यङ्’ होण्याची आपत्ति येईल; कारण ढलोप असिद्ध असल्यामुळे ऋकार मुख ठरेल असे भाष्यात सांगितले आहे. (‘दृहि’ धातु इदित् असल्यामुळे ‘इदितो नुम्धातोः’ सू. २२६२ या सूत्राने त्याला नुमागम होतो व त्या धातूहून ‘क्त’ हा कित् प्रत्यय केला असता, तो धातु अनिदित् नसल्यामुळे, अनिदिता हल उपधाया.’ सू. ०१५ या सूत्राने होणाऱ्या नकारलोपाची प्राप्ति होत नाही. तसेच त्या धातूच्या अन्ती जरी हकार आहे तरी तो धातु ढकाराने मुरू होणारा असल्यामुळे, ‘हो ढः’ या सूत्राने होणाऱ्या ढत्वाची प्राप्ति न होता, ‘दादेर्धातोर्षः’ या अपवादक सूत्राने षत्वाची प्राप्ति होते. त्याचप्रमाणे त्या ‘सेट्क’ धातूपुढील वलादि ‘क्त = त’ या आर्धधातुक प्रत्ययाला ‘आर्धधातुकस्येड्वलादेः’ सू. २१८४ या सूत्राने इडागमाची प्राप्ति आहे म्हणून शकाकार म्हणतो की, ‘दृहि = दृह्’ या इदित् धातूतील जो नकारलोप पावला नाही व अन्त्य हकाराचे ढत्व पावले नाही आणि ‘क्त’ प्रत्ययाला जो इडागम पावला आहे ही तीन्ही कार्ये, म्हणजे नकारलोप, ढस्व, इडागमाभाव, ‘दृढ. स्थूलबलयोः’ सू. ३०६० या सूत्राने निपातनाने होतात असे माना व बाकीची सर्व कार्ये धस्व, ष्टृत्व व ढलोप-मामुली तन्हेने पाणिनीय सूत्रानी होतीलच. सारांश ‘दृह्’ धातूतील हकाराचा लोप व निष्ठा तकाराचे ढत्व निपातनाने होतात असे जे दीक्षितानी ‘दृढ. स्थूलबलयोः’ या सूत्रावरील कोमुदीत म्हटले आहे तसे मानण्याची काहीच गरज नाही. म्हणून ‘दृह् + क्त’ या स्थली निपातनाने इडभाव, नकारलोप व धातूतील अन्त्य हकाराचे ढत्व केल्यावर ‘दृढ् + त’ अशी स्थिति पाली असता, ‘त’ या वलादि प्रत्ययाला निपातनाने इडागम होत नसल्यामुळे, त्या प्रत्ययातील तवाराचा ‘क्षपस्तथो’ सू. २२८० या सूत्राने पकार हाऊन व नंतर ‘ष्टृना ष्टृ.’ सू. ३१३ या सूत्राने त्या पवाराचा ढकार होऊन आणि ‘ढो ढे लोः’ सू. २३३५ या सूत्राने पूर्वं ढवाराचा लोप होऊन ‘दृढः’ अने ‘दृह्’ धातूचे

क्तप्रत्ययान्त रूपे होत. या उदाहरणात ज्या पूर्वे ढकाराचा लोप झाला आहे त्याच्या लगेच पूर्वी असलेला ऋकार हा 'अण्' नसल्यामुळे, 'देलोपे' या प्रकृत मूत्राने 'अण्' स्या होणारे दीर्घकार्य त्या ऋकारास होत नाही व अद्या रीतीने 'दूढः' हे प्रकृत मूत्रातील 'अणः' याचे योग्य प्रत्युदाहरण ठरत असे घकाकाराचे म्हणणे आहे. या घकेवर दीक्षित असे उत्तर देतात की, घकाकाराचे म्हणणे बरोबर मानल्यास, 'परि-द्रव्य' व 'परिदूढी' ही इष्ट रूपे सिद्ध न होण्याची आपत्ति येईल. 'दूढ' या क्तप्रत्ययान्त घन्दाची प्रथिया नुक्तीच वर दिली आहे. 'परि' या वपसंगपूर्वक 'दूढ' या प्रातिपदिकाहून 'प्राति-पदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च' या गणमूत्रान्वये 'णिच्' प्रत्यय केल्या असता, 'परि+दूढ+णिच्' अद्या स्थितीत इष्टवद्भावाने 'दूढ' यातील ऋकाराचे जागी 'र' अतो हलादेलंघोः' मू. १७८५ या मूत्राने 'र' असा आदेश होऊन व इष्टवद्भावाने 'टेः' मू. १७८६ या मूत्राने टिलोप-जन्य अकाराचा लोप-होऊन 'परिद्रव्णि' अशी स्थिति होते व 'सनाद्यन्ता पातव.' मू. २३०४ या मूत्राने या निजन्त घन्दाला धातुसज्ञा झाली असता त्याहून 'वत्वा' प्रत्यय केल्यास, 'समासजन्पूर्व वत्त्वो ल्यप्' मू. ३३३२ या मूत्राने 'वत्वा' चे जागी ल्यवादेश होतो व 'परिद्रव्णि ल्यप्' अशी स्थिति होते. या उदाहरणात 'दूढ' या शब्दाची घकाकाराच्या रीतीने निदि करितेवेळी 'ढी ढे लोपः' या त्रैपादिक मूत्राने झालेला ढकाराचा लोप 'त्यप्' लघुपूर्वान्' या साप्तादिक मूत्राच्या दृष्टीने अमिद्ध ठरत असल्यामुळे तो झालाच नाही व 'णि' चे पूर्वी 'द्र' यातील अकारापुढे 'दृ' हा मयोग आहे जसे मानजे माग पडेल आणि 'मयोगे गुरु' मू. ३२ या मूत्रान्वये तो अकार गुरु ठरेल आणि अद्या रीतीने 'णि' च्या पूर्वी लघु वच् आहे अम मानता येऊ पडत नसल्यामुळे, त्या निचे जागी न्यादेश न होण्याची आपत्ति येईल व 'परिद्रव्य' असे इष्ट रूप मिळू होऊं

शकणार नाही. पण 'दृढ. स्थूलबलयोः' या सापादिक सूत्रानेच 'दृढ' यातील नकाराचा व हकाराचा लोप व त्यापुढे असलेल्या 'स्त' प्रत्ययातील तकाराचे जागी ढकार निपातनाने होतो असे मानल्यास दोन ढकार एकत्र येत नाहीत व अशा रीतीने 'परिदृढ णि त्यप्' यातील 'णि' पूर्वी असणारा ढकार सयोग ठरत नसल्यामुळे, त्याचे पूर्वी असणारा अकार लघु ठरतो व त्यामुळे णिचे जागी अपादेश होण्यास काही अडचण येत नाही. तसेच 'परिदृढस्य अपत्य पुमान् पारिदृढि' या स्वलो 'अत इम्' सू. १०९५ या सूत्राने अपत्यार्थक अनाथं 'इम्' प्रत्यय होऊन व 'तद्धितेष्वचामादेः' सू. १०७५ या सूत्राने आद्य अचाची वृद्धि होऊन आणि 'यस्येति च' सू. ३११ या सूत्राने 'परिदृढ' यातील अन्य अकाराचा लोप होऊन 'पारिदृढि' असे रूप होते या शब्दाचे स्त्रीलिङ्गाचे रूप करिताना असिद्धकाण्डातील सूत्रान्वये 'दृढ' हा शब्द सिद्ध झाला आहे असे मानल्यास, 'अणित्रोः' सू. ११९८ या सापादिक सूत्राच्या दृष्टीने 'ढो ढे लोप.' या त्रैपादिक सूत्राने झालेला ढकारलोप असिद्ध ठरत असल्यामुळे तो झालाच नाही व 'दृढ' यातील ऋकारापुढे 'द्' हा सयोग आहे असे मानणे भाग पडेल. तसे मानल्यास, 'दृढ' यातील ऋकार 'सयोगे गुरु' या सूत्राने गुरु ठरेल व 'अणित्रो' या सूत्राने 'प्यङ् = य' आणि 'यङश्चाप्' सू. ५२८ या सूत्राने 'चाप् = आ' हे स्त्रीप्रत्यय होऊन 'पारिदृढपा' असे अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येईल. परंतु 'दृढः स्थूलबलयो' या सापादिक सूत्रानेच धातूतील हकाराचा लोप व 'न' प्रत्ययातील तकाराचे जागी ढकार निपातनाने झाला आहे असे मानल्यास, दोन ढकार एकत्र येऊच शकत नाहीत व त्यामुळे 'दृढ' यातील ऋकार गुरु ठरण्याचा प्रसंगच येत नाही आणि त्यामुळे 'अणित्रोः' या सूत्राची प्रवृत्ति होऊ नकळ नाही व 'इतो मनुष्यमान' सू. ५२० या सूत्राने 'त्रीय्' प्रत्यय होऊन 'पारिदृढी' अग स्त्रीलिङ्गाचे इष्ट रूप सिद्ध होत असे 'दृढः स्थूलबलयोः'

७-२-२० या सूत्रावरील भाष्यात सांगितले आहे आणि म्हणून शका-
काराची शका भाष्यविरुद्ध असल्यामुळे अयोग्य ठरते असे दीक्षिताचे
म्हणणे आहे. त्या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात— 'दृढ
निपातन क्रियते, नकारहकारलोपार्थम् । नकारहकारलोपो यथा
स्यात् । परस्य च ढत्वार्थम् । परस्य च ढत्व यथा स्यात्— अनिड्वचने
हिरभावस्याऽप्रसिद्धिः स्यात् । इदीयान् । किं कारणम् ? अलघुत्वात् ।
नलोपवचने च । न लोपश्च वक्तव्यः । इह च परिश्रद्धय गतः— ल्यपि
लघुपूर्वस्येत्ययादेशो न स्यात् । इह च पारिदृढी वन्त्येतिगुरूपोत्तम-
लक्षणः प्यङ् प्रसज्येत ।' या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, 'दृहि =
दृह्, 'धातूतील नकाराचा व हकाराचा निपातनाने लोप होऊन
च तसेच त्या धातूतील निष्ठा 'क्व' प्रत्ययाला निपातनाने इडागम न
होता त्या प्रत्ययातील तकाराचे जागी निपातनाने ढकार होऊन
'दृढः' असे क्तप्रत्ययान्त रूप निपातनाने सिद्ध होते आणि शका-
काराने जी शका केली आहे ती या वरील भाष्याच्या विरुद्ध असल्या-
मुळे अनुपपन्न ठरते हे उघड होते.) प्रसादकारानी (प्रकृत
सूत्रावरील प्रक्रियाकोमुदीत 'अणः किम् ? दृढः' हे जे प्रत्युदाहरण
दिले आहे त्याचे व्याख्यान करिताना) असे म्हटले आहे की, 'दृढ'
हे 'दृह्, 'धातूचेच निपातनाने झालेले क्तान्त रूप आहे. 'दृह्, वृढी'
हा वेगळा धातु आहे. त्या 'दृह्, 'धातूहून निष्ठा क्तप्रत्यय केला
असता, आगमशास्त्र अनित्य असल्यामुळे, त्या क्तप्रत्ययाला इडागम
होत नाही व 'वा द्रुहमुह्ण्णह्णिहाम्' सू. ३२७ या सूत्राचा 'वा'
अथा योगविभाग केल्याने 'दृह्, 'धातूतील हकाराचे घत्व
न होता विकल्पकस्त्व ढत्व होते व नंतर पूर्व ढकाराचा लोप झाला
अमता 'दृढ' असे जे रूप सिद्ध होते ते हे प्रत्युदाहरण होय. (प्रसाद-
कारानी प्रक्रियाकोमुदीतील 'दृढः' हे प्रतीक घेऊन 'नात्र दृढः
स्थूलप्रत्ययः इति निपातो गृह्यते । तस्य निपातनादेव दीर्घाभाव-
सिद्धेः प्रत्युदाहरणत्वानुपपत्तेः । किंतु दृह वृद्धावित्यस्य निष्ठाया-
मागमशासनस्यानित्यत्वेनेदभावे, वा द्रुहमुह इति वा इति योगवि-

- भागात् पक्षे घत्वाभावे ढत्वे ष्टुत्वे ढलोपे च रूपम्' असे म्हटले आहे प्रसादकाराच्या म्हणण्याचा वादय हा आहे की, 'दृढः स्थूल-दलयो' मू. ७-२-२० या सूत्रावरील भाष्यात 'दृढनिपातन क्रियते नकारहकारलोपायम् । नकारहकारलोपो यथा स्मात् । परस्य च ढत्व यथा स्मात्' असे भाष्यकारानी म्हटले असल्यामुळे त्या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, 'दृह्' धातूत नकार नसल्यामुळे त्या 'दृह्' धातूचे ठिकाणी नकारलोपाची प्राप्ति नमुन 'दृहिः दृह्' या इदित धातूचेच ठिकाणी निपातनाने नकारलोप पावत असल्यामुळे, 'दृढ' हे 'दृह्' धातूचे निपातनाने होणारे क्तान्त रूप नमुन 'दृह्' धातूचेच निपातनाने सिद्ध झालेले क्तान्त रूप आहे व प्रथिमा-कौमुदीकारानी प्रकृत सूत्राचे 'दृढ' हे जे प्रत्युदाहरण दिले आहे ते 'दृह्' धातूचे क्तान्त रूप नमुन 'दृह्' धातूचेच क्तान्त रूप आहे मग जर 'दृह्' धातूहून झालेले 'दृढ' हे क्तान्त रूप निपा-तनाने सिद्ध झाले नाही व धामूली रीतीने पाणिनीयशास्त्रप्रक्रियान्वये सिद्ध झाले आहे अस मानले तर, त्या 'सेदक' धातूपुढील 'क्य = त' या बलादि आर्धधातुक प्रत्ययाला 'आर्धधातुकस्येद्' मू. २१८४ या सूत्राने इडागम ग्राह्यतास वाहिने होता अशी कोणी चका चेत्यास, त्या सकेवर प्रसादकार असे उत्तर देतात की, 'आगम-घात्यमनित्स्म'-परि १५-या परिभाषान्वये आगमघात्य अनित्य असल्यामुळे, येथे इडागम झाला नाही. पण आगमघात्य अनित्य असल्यामुळे प्रकृत स्थली 'त' प्रत्ययाला इडागम झाला नाही असे परो मानले तरी, 'दृह्' धातू दकाराने मुह होणारा असल्यामुळे 'दादेपांतायं' मू. ३२५ या सूत्राने 'दृह्' धातूतील अन्य हकाराचे जागी पकार पावला आहे व पकारादेश केल्यास, पकार हा तवर्गातील वर्ण नसल्यामुळे 'ष्टुना ष्टः' मू. ११३ ह सूत्र प्रवृत्त होऊं पणन नाही व पकाराचा ठकार होऊं शकत नाही आणि त्यामुळे ढलोपाची प्राप्तीच होऊं शकत नाही अशी बाणी सदा केल्यास, त्या सकेवर अस दकार असे उत्तर देतात की,

‘वा द्रुहमुह’ मू २२७ या मूत्राचा ‘वा’ असा योगविभाग करून
तथा योगविभागाजें बनल्या ‘वा’ या पृथक् मूत्राचा ‘दादघाता-
घो वा’ म्हणजे दकारानें सुरु हाणाच्या हकारान् घातूतील अन्त्य
हकाराच विकल्पें करून घेत हात, असा अर्थ हाता व अंगा रातानें
घत्व वैकल्पिक ठरत असल्यामुळे त घत्व विकल्पें करून न केल्यात
व ढकार कन्यास व पुढील ‘क’ प्रत्ययातील तकाराच जाणा ‘क्षपस्त-
घाघ’ मू २२८० या मूत्रानें घकार कन्न व नंतर ‘छुना छु
या मूत्रां त्या घकाराचा ढकार करून, ‘डा ढ लाप’ मू २३३५
या मूत्रानें पूव ढकाराचा लाप करी असता, ‘दूढ’ अस ‘दूह’
घातूच जें कान्त रूप सिद्ध होत ते प्रनियाकौमुदात प्रत्युदाहरण-
स्थानें दिले आहे अस प्रसादकाराच म्हणण आहे यावर दीक्षित
अस म्हणतात का, प्रसादकाराच) हे म्हणण बराबर नाहीं,
कारण ‘दूढ’ हे जें निपातनाजें सिद्ध झाल्ले क्तान्न रूप आहे त
‘दूह’ व ‘दूह्’ या दाह्नी घातूच रूप आहे अस वैयाकरणाना
मानले आहे उदाहरणार्थ वामनानें नागिकत अस म्हटले आहे की
‘दूह’ हा भिन्न घातू आहे त्याच दवाले ‘दूढ’ हे निपातनाजें
निद्ध झाल्ले रूप आहे फरक एवढाच का, ‘दूह’ घातूतील
नक राचा निपातनाजें जा लाप हाता ता ‘दूह्’ घातूच टिकाणा
(नकाराचा अभाव असल्यामुळे) पावत नाहो वामनानें ज हे
म्हटले आहे त अगदीं योग्य आहे त म्हणण बराबर न
मानल्यास, ‘दूह्’ घातूहून निद्ध झाल्ल्या ‘दूढ’ या
सद्भाहून ‘निच्’ प्रत्यय बंग असता, ‘नि’ च जाणा अयादेश
हापार नाहो व (‘पारिदूढी कया’ या स्वला) ‘प्यङ्
हास्याची आपत्ति येईत (‘दूढ स्युल्लय्या’ या मूत्रावरीत
वृत्तात वामनानें ‘दूढ इति निपात्यत स्युल्लय्यति चार्थे । दूढ स्युः ।
दूढा बभूव । किमत्र निपात्यत । दूह क्तप्रत्यय इडभाव । हकार-
नकारयालोप । परस्य ङत्वम् । अथ दुहि प्रकृत्यन्तरमस्ति । तत्रा-
प्यतदव सर्वं नलापवजम् । नकारस्याभावात् । हलापनिपातन

पूर्वत्रासिद्धत्वनिवृत्त्यर्थम् । ढलोपे हि सति तस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाद्
द्रविमा द्रवियान् द्रव्यतीत्यत्र र ऋतो ह्लादेर्लघोरिति न स्यात् ।
इह च परिद्रव्यामत इति त्यपि लघुपूर्वादिति णेरयादेशो न स्यात् ।
इह च परिद्रव्यापत्य पारिद्रवी नन्येति गुरुपोत्तमलक्षणं व्यङ् च
प्रसज्येत । स्थूलवलयोरिति किम् । दूहितम् । दूहितम् । 'अम म्हुटले आहे,
ब या मूत्रावरील भाप्यात भाप्यकारानी जें म्हुटले आहे त्याचान
हा अनुवाद आहे आणि या सर्व विषयाचे विवरण वर मनारमेंत
केलच आहे अधिक विवरण गट्टरत्नात केले जाईल.)

शब्दरत्न-इहभावो ढरव चेति । चेन नलोपसङ्ग्रहः । ढलोप
इति । 'ढो ढे लोप' इत्येतद्बुद्ध्या प्ठुत्वं तु नासिद्ध साम-
र्थ्याविति भावः । भाष्येस्थितमिति । "दूढः स्थूलः" इति सूत्रे
शेषः । इष्टमिति चेति । व्यङ् णेरयाभावे चेष्टार्पितिरिति भावः ।
उभयोरपीति । त्वदवलम्बभूतेन वृत्तिकृतेति शेषः । तत्राह-वामन
इति । भ्रातृविद्योऽनु दूहेनकारहकारलोपार्थमिति भाष्यविरोधः ।
अनिवितो दूहेस्तु दूहितमित्येवेष्ट्यत इति कंयटविरोधश्चेति । किं च
प्रतापोत्तरीत्या दूहेरपि इहभावद्वययोः सिद्धाविभिन्नेष्वप्रकरणे
दूढ इति निरातनस्य व्यर्थत्वमित्यलम् ।

'इहभावा ढरव च निपात्यनाम्' अम जें मनारमेंतील सका-
श्रण्यात म्हुटले आहे त्यातील 'ब' या पदानें नकारलोपाचा दगोल
ममाग्न होना ('दूह' पातूनील अन्य ह्वासांचे जाणां ढरार
होण व त्या पातूनील 'ब' प्रत्ययाला इहायम न होण हा कार्य
पावली नमून दगोल जाणां दूढ स्थूलवत्या ' या मूत्राच्या सामर्थ्याने
निपातनाने हातात त्याचप्रमाणे नकारलोप पावला नमून दगोल निपा-
तनानेच हाता माराग्न वर्गाल राखें निपातनानेच हातात अथ माग
अमनी, 'दूह,' पातूच 'दूढ' दृक्का-उ रूप मिळ हाऊं धरत अमन्दामूळे,
त्या पातूनील अन्य ह्वासास लाग व 'ब' प्रत्ययासीच तदारा
जाणां ढरार हाण हा दान कार्ये दखोउ निपातनाने हातात

हे मानव्याची काही गरज नाही असे शंकाकाराचे म्हणणे आहे. पण हे शंकाकाराचे म्हणणे भाष्यविरुद्ध अनून ते म्हणणे बरोबर मानल्यास 'द्रढीयान् द्रढिमा, पट्टिद्वय' इत्यादि इष्ट-रूपाची सिद्धि होऊ शकत नसल्यामुळे, ते म्हणणे बरोबर मानता येत नाही असे दीक्षितानी मनोरमंत सांगितलेच आहे.) 'घत्वष्टु-त्वडलोपास्तु भविष्यन्त्येव' अने जे मनोरमंतील शकाग्रन्यात म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, 'ढो डे लोपः' या मूत्राच्या आरभ-सामर्थ्याने त्याच्या दृष्टीने 'ष्टुना ष्टुः' या मूत्राने होणारे ष्टुत्व असिद्ध ठरत नाही. ('ढो डे लोपः' मू. २३३५ हे त्रैपादिक पूर्वं मूत्र अमून 'ष्टुना ष्टुः' मू. ११३ हे त्रैपादिक उत्तर मूत्र आहे. म्हणून 'पूर्वशासिद्धम्' या वचनान्वये 'ढो डे लोपः' या पूर्वं त्रैपादिक मूत्राने ढकारलोप करतंबवळी 'ष्टुना ष्टुः' या त्रैपादिक उत्तर मूत्राने झालेले ष्टुत्व दृढ-असिद्ध ठरते असे मानल्यास, पूर्वं ढकाराचा लोप होऊ शकणार नाही व 'दृढः' अने इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकणार नाही. परंतु 'ष्टुना ष्टुः' हे मूत्र प्रवृत्त केल्याशिवाय ढकारापुरे ढकार येणे अशक्य असल्यामुळे, 'ढो डे लोपः' हे मूत्र प्रवृत्त न केल्यास ते 'व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येईल. सारास 'ष्टुना ष्टुः' या उत्तर त्रैपादिक मूत्राने होणाऱ्या कामांचा अनुवाद करून 'ढो डे लोपः' हे पूर्वं त्रैपादिक मूत्र आरभिले असल्यामुळे, त्या आरभमाभ्यांने 'ढो डे लोपः' या मूत्राच्या दृष्टीने 'ष्टुना ष्टुः' या मूत्राने झालेले ष्टुत्व अमिद्ध ठरत नाही असा शंकाकाराच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे.) 'भाष्ये स्थितम्' अने जे मनोरमंत म्हटले आहे त्यापूर्वी 'दृढः स्पृष्टवत्-चोरिति मूत्रे' हा पद अघ्याहृत आहेत म्हणजे 'दृढः स्पृष्टवत्-चोरिति मूत्रे भाष्ये स्थितम्' जमी तो पक्षि जावावी. 'प्रचुरा-हरणमिदं द्रष्टव्यमिति' अने जे प्रवादकारानी म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, ('दृहू' धातूहून 'क्व' प्रत्यय केल्या अन्नता 'दृढ' अने जे कान्त रूप सिद्ध होते त्याहून 'जिच्' प्रत्यय केल्यास) 'जि'चे

जागी अयादेश न होण्याची जी आपत्ति येते (व तसेच 'दृढ' शब्दा-
हून अपत्यार्थक अनार्प 'इज्' प्रत्यय केला असता) 'प्यङ्' होण्याची
जी आपत्ति येते या दोन्ही इष्टापत्तीच आहेत (सारास प्रसाद-
काराच्या मते 'दृह्' घातून सिद्ध होणाऱ्या 'दृढ' या शब्दाचीच
'परिद्रव्य, पारिद्रवी' इत्यादि रूपे होऊ शकतात व 'दृह्'
घातून सिद्ध होणाऱ्या 'दृढ' या शब्दाची तशी रूपे मुळीच होऊ
शकत नाहीत) 'उभयोरपि निपातनाभ्युपगमात्' असे जें मनोरमंत
म्हटले आहे त्या पूर्वी 'त्वदवलम्बभूतेन वृत्तिकृता' ही पदे अध्याहृत
आहेत, आणि म्हणूनच 'तदाह वामन' असे दीक्षितानी मनोरमंत
म्हटले आहे (पण 'दृह्' व 'दृह्' या दोन्ही घातूचे 'दृढ' असे
मतान्त रूप 'दृढ स्थूलबलयो' या सूत्रान्वये निपातनानें सिद्ध होते
असे वामनाचे म्हणणे आहे तरी, प्रक्रियाकौमुदीकारानी 'अणः
किम्' याचे प्रकृत सूत्रावरील वृत्तीत 'दृढ' हे जें प्रत्युदाहरण
दिले आहे त्यावरून हे सिद्ध होते की, प्रक्रियाकौमुदीकाराना वामनाचे
हे म्हणणे मान्य नसून, 'दृह्' घातूचेच निपातनानें सिद्ध झालेले
'दृढ' हे रूप आहे व 'दृह्' घातूचे निपातनानें सिद्ध झालेले हे
रूप नव्हे असे त्याचे मत आहे, कारण जर ते रूप त्याच्या मते
'दृह्' घातूचे देखील निपातनानें सिद्ध झालेले रूप असते तर त्यांनी
ते रूप प्रत्युदाहरणरूपानें दिले नसते. प्रक्रियाकौमुदीकाराना वामनाचे
मत मान्य नाही याचे उघड कारण हे आहे की, 'दृहेर्नकारहकार'
लोपार्थम्' असे भाष्यवचन असल्यामुळे वामनाचे मत त्या भाष्य-
वचनाविरुद्ध ठरते व तसेच 'अनिदितो दृहेस्तु दृहितमित्येवेप्यते'
असे जें कंयटानें म्हटले आहे ते देखील वामनाच्या मताविरुद्ध जाते.
(मारास जरी प्रसादकाराचे मत वामनाच्या मताविरुद्ध आहे तरी
वामनाचे मत भाष्यविरुद्ध असल्यामुळे, प्रसादकारानी त्या मताचा
स्वीकार केला नाही ह् अयोग्य ठरत नसून उलट योग्यच ठरतें अस
प्रसादकारानुयायीचे म्हणणे आहे.) पण प्रसादकाराच्या म्हणण्याप्रमाणे
'दृह्' घातूचे देखील इडागम न केल्याने व ढस्व केल्याने 'दृढ'

असे क्तान्त रूप सिद्ध होऊ शकते असे मानल्यास, 'दृढः स्थूलबलयोः' हे जे निपातनमून इडागमनिषेधप्रकरणात पठित केले आहे ते व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते. ('दृह्' व 'दृहि = दृह्' घा. न. ७३३, ७३४ हे दोन्ही धातु भ्वादिगणात पठित असून त्याचा अर्थ सारखाच आहे व हे दोन्ही धातु सेट्क असून दकाराने सुरु होणारे हकारान्त धातु आहेत त्यामुळे त्यांच्या अन्त्य हकाराचे 'दादेशांतरार्थः' मू. ३२५ या मूनाने घत्व पावत व त्याच्या पुढे 'क्त = त' हा बलादि आर्यधातुक निष्ठाप्रत्यय आला असता, त्या प्रत्ययाला 'आर्यधातु-कस्येद्' मू. २१८४ या मूत्राने इडागम पावतो. 'आगमशास्त्रम-नित्यम्' ही परिभाषा स्वीकारून प्रसादकाराना 'दृह्' धातूपुढे येणाऱ्या 'क्त' प्रत्ययाला इडागम होण्याचे निवारण केले आहे आणि 'वा दृह्' मू. ३२७ या मूत्राचा 'वा' असा योगविभाग करून 'दृह्' धातूतील अन्त्य हकाराचे घत्व होण्याचे निवारण केले आहे व अशा रीतीने त्यांना त्या धातूचे 'दृढ' असे रूप, निपातन न मानता, शास्त्रीयरीत्याच सिद्ध होते असे म्हटले आहे हे पूर्वी सांगितलेच आहे. होष तन्हा 'दृहि = दृह्' धातूचे ठिकाणी उपधागात आणल्यास, त्या धातूपुढे येणाऱ्या 'क्त' प्रत्ययाला इडागम होणे व त्या धातूतील अन्त्य हकाराचे घत्व होणे जरी टाळता येते तरी निपातनाने नकारलोप केल्याशिवाय त्या धातूचे 'दृढ' असे क्तान्त रूप सिद्ध होऊ शकत नाही हे खर; कारण तो धातु इदित् असल्यामुळे, त्याला 'जनिदिता हल उपधायाः' मू. ४१५ हे सूत्र लागू पडत नाही. यम जरी त्या धातूचे तसे क्तान्त रूप निपातन मानल्याशिवाय सिद्ध होऊ शकत नाही तरी, 'दृह्' धातूचे तसे रूप, निपातन न मानता, शास्त्रीयरीत्या प्रसादकाराच्या म्हणण्याप्रमाणे सिद्ध होऊ शकतेच. मग अस जर आहे तर 'दृढः स्थूलबलयोः' हे निपातनाचे मून इडागमनिषेध प्रकरणात पठित ठरण्याची गरज काय होती? जर 'दृह्' किंवा 'दृहि' या दोन्ही धातूचे 'दृढ' असे क्तान्त रूप

निपातन मानल्याशिवाय सिद्ध होऊ शकत नाही असे मानले तरच ते निपातनसून व्यर्थ न ठरता चरितार्थ ठरते म्हणून ते सूत्र चरितार्थ ठरण्याकरिता हे मानणे आवश्यक आहे की, 'दृह्' या सेट्क धातूचे देखील 'दृढ' असे क्तान्त रूप निपातनानेच ढत्व व इडभाव होतो असे मानल्याशिवाय, सिद्ध होऊ शकत नाही व प्रसादकारांनी आगमशास्त्र अनित्य मानून व वर सांगितल्याप्रमाणे 'वा' असा योगविभाग करून 'दृह्' धातूचे 'दृढ' असे जें क्तान्त रूप, निपातन न मानता, सिद्ध केले आहे ते त्याचे करणे चूक ठरते; कारण 'आगम-शास्त्रमनित्यम्' ही जी परिभाषा त्यांनी स्वीकारली आहे ती भाष्यात कोठेहि पठित नसल्यामुळे स्वीकारार्ह नाही आणि तसेच 'वा दृह्' या सूत्राचा त्यांनी जसा योगविभाग केला आहे तसा भाष्यकारांनी केला नसल्यामुळे, तसा योग-विभाग करणे देखील प्रमाणरहित व अयोग्य आहे असा दाखरन्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) या विषयाचे एवढें विवेचन पुरे. (सारांश 'दृढ' हे जें प्रकृत सूत्रातील 'अण' याचे प्रक्रियाकोमुदीत प्रत्युदाहरण दिले आहे ते योग्य प्रत्युदाहरण ठरत नाही असे दाखरन्नकारांच्या म्हणण्याचे साक्ष्य आहे)

मनोरमा—उत्त्वमेवेति सिद्धासिद्धयोरुत्त्वबलत्वेन "विप्रतिषेधे परम्—" इत्यस्याप्रवृत्तो निष्प्रतिषेधत्वादुत्त्वमेव भवतीत्यर्थः । सदुक्तम्—पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य इति एतेन विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्त्वमत्वे इत्यादि व्याख्यातम् ।

('विप्रतिषेधे पर कार्यम्' सू. १७५ या सूत्रावरील कोमुदीत)
 'पूर्वत्रासिद्धमिति रो रि' इत्यस्यासिद्धत्वादुत्त्वमेव' अस जें म्हटले आहे त्याचा अर्थ हा आहे की, ('हञि च' सू. १६६ हे सापादिक) सिद्धशास्त्र व ('रो रि' सू. १७३ हे त्रैपादिक) असिद्धशास्त्र ही दोन शास्त्रे समानबल नसल्यामुळे, 'विप्रतिषेधे पर कार्यम्' हें प्रकृत मूत्र ('मनम् + रथ = मनर् + रथ' या उदाहरणात 'रो

रि' या परशास्त्राची प्रवृत्ति करून देण्याकरिता) प्रवृत्त होऊ शकत नाही व त्यामुळे ('हृदि च' या सापादिक सिद्ध) शास्त्राचा कांणीच प्रतिपक्षी राहत नसल्यामुळे, उत्त्वच होते ('मनस् + रथ' या उदाहरणात 'समजुषो रुः' सू. १६२ या सूत्राने 'मनस्' यातील सकाराचे जागी 'रु' हा आदेश झाला असता, 'हृदि च' या सापादिक पूर्वं सूत्राची व 'रो रि' या त्रैपादिक उत्तर सूत्राची युगपत् प्राप्ति होते. या स्थली 'विप्रतिपेधे पर कार्यम्' हे प्रकृत सूत्र प्रवृत्त केल्यास, 'रो रि' या उत्तर सूत्राची प्रवृत्ति झाली पाहिजे व ते सूत्र प्रथम प्रवृत्त झाल्यास, 'मनोरथ' असे इष्ट रूप न होता, त्या उत्तर सूत्राने पूर्वं रेफाचा लोप होऊन व 'दूलोपे' सू. १७४ या सूत्राने अकार हा 'अण्' दीर्घ होऊन 'मनारथ' असे अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येते. पण 'विप्रतिपेधे पर कार्यम्' हे सूत्र या वरील उदाहरणात प्रवृत्त होऊ शकत नाही; कारण जेथे दोन तुल्यबलशास्त्राची युगपत् प्राप्ति होते तेथेच ते सूत्र प्रवृत्त होऊ शकते. प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात-१.४.२-भाष्यकार म्हणतात- 'विप्रतिपेध इति कोऽयं शब्दः । विप्रतिपूर्वात् सिधेः कर्मव्यतिहारे षन् । इत रैतरप्रतिपेधो विप्रतिपेधः । अन्योन्यप्रतिपेधो विप्रतिपेधः । कः पुनर्विप्रतिपेधः ? । ... द्वौ प्रसङ्गौ यदाऽन्यार्थौ भवत एकस्मिन्च युगपत् प्राप्नुतः स विप्रतिपेधः । न च पुनरन्यार्थौ न च चैकस्मिन् युगपत् प्राप्नुत वृक्षाम्याम् वृक्षेऽप्यन्यार्थौ, वृक्षेभ्य इत्यत्र युगपत् प्राप्नुतः ।' भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, जे दोन विधि एकएकटे निरनिराळ्या उदाहरणामध्ये उपयोगी पडलेले असून वेगळ्या एका उदाहरणात युगपत् प्राप्त होतात त्याला विप्रतिपेध म्हणतात. उदाहरणार्थ 'वृक्षाम्याम्' या उदाहरणात 'सुषि च' सू. २०२ हे सूत्र प्रवृत्त होऊन चरितार्थ होते आणि 'वृक्षेषु' या उदाहरणात 'बहुवचने झत्येत्' सू. २०५ हे सूत्र प्रवृत्त होऊन चरितार्थ होते. अशा रीतीने वेगवेगळ्या उदाहरणात प्रवृत्त होऊन सावकाश व चरितार्थ झालेली ही दोन सूत्रे

वृक्षेभ्य ' या मित्र उदाहरणात् युगपत् प्राप्त होतात. अशा रीतीने एकाच उदाहरणात इतरच चरितार्थ झालेल्या दोन सूत्रांची युगपत् प्राप्ति होणे झालाच विप्रतिषेध म्हणतात, व अशा ठिकाणी 'विप्रति-
 पेधे पर कार्यम्' या प्रकृत सूत्राने पूर्व शास्त्र बाधित होऊन परशास्त्रच प्रथम प्रवृत्त होत पण जेथे युगपत् प्राप्त होणारी दोन शास्त्रे समानबल नाहीत तेथे प्रकृत सूत्र प्रवृत्त होत नाही, आणि 'पूर्वत्रासिद्धम्' सू. १२ या सूत्रान्वये सापादिक शास्त्राच्या दृष्टीने त्रिषादी असिद्ध ठरत असल्यामुळे, म्हणजे त्रिषादी नाहीच असे मानावे लागत असल्यामुळे, 'हृदि च' हे सापादिक सूत्र व 'रो रि' हे त्रैपादिक सूत्र ही दोन सूत्रे तुल्यबल ठरत नाहीत आणि त्यामुळे ती दोन सूत्रे प्रकृत सूत्राचा विषय होऊ शकत नाहीत अशा रीतीने 'हृदि च' या सापादिक सूत्राच्या दृष्टीने 'रो रि' हे त्रैपादिक सूत्र विद्यमानच नाही असे मानले असता, 'हृदि च' या सूत्राचा कोणीच प्रपिकधी राहत नसल्यामुळे, ते सूत्र प्रवृत्त होऊन 'ह' चे उत्त्व हाते व 'मनोरथ' हे इष्ट रूप सिद्ध होत) या विषयासंबंधाने 'पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य' हे वार्तिक ('पूर्वत्रासिद्धम्' ८. २ १ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी) पठित केले आहे हे बघत असल्यामुळे, सापादिक विभक्तिप्रत्ययनिमित्तक कार्य प्रथम होत व नंतर उत्त्व मत्व ही त्रैपादिक कार्ये होतात असे ('एत ईदृशवचने' सू. ४३८ या सूत्रावरील कौमुदीत) व्याख्यान केले आहे. ('अदम् + ओ' या स्थली 'ओ' या विभक्ति-प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे 'अदस्' यातील अन्त्य सकाराचे जागी 'त्यदादीनाम्' सू. २६५ या सापादिक सूत्राने अकार होऊन व नंतर 'अतो गुणे' सू. १९१ आणि 'वृद्धिरेचि' सू. ७२ या सापादिक सूत्रानी पररूप व वृद्धिरूप एकादेश हीं कार्ये अनुक्रमे होऊन 'अद अ ओ = अद ओ = अदी' असे रूप प्रथम सिद्ध झाल्यावर 'अदसोऽज्ञेः' सू. ४१९ या त्रैपादिक सूत्राची नंतर प्रवृत्ति होऊन त्या सूत्राने दकाराचे जागी मकार व दकारापुढील 'ओ' चे जागी ऊकार होऊन

‘अमू’ असे दृष्ट रूप सिद्ध होते. तसेच ‘अदम् + जस्’ या स्थली ‘न्यदादीनाम्’, अतो गुणे, जसः शी’ सू. २१४ व ‘आद्गुण.’ सू. ६९ ही सापादिक मूर्ते प्रवृत्त होऊन ‘अदे’ असे रूप झाल्यावर ‘एत ईद्वद्वचने’ हे त्रैपादिक मूल नंतर प्रवृत्त होते व त्या मूत्राने दकाराचे जागी मकार होऊन व त्या दनारपुढील एकाराचे जागी ईकार होऊन ‘अमो’ असे दृष्ट रूप सिद्ध होते. सारान सापादिक शास्त्र व त्रैपादिक शास्त्र ही समानवल नसल्यामुळे, प्रवृत्त मूल प्रवृत्त होत नाही व त्रैपादिक शास्त्र परजास्त्र अमूल देखील ते प्रथम प्रवृत्त न होना, सापादिक पूर्वशास्त्रच प्रथम प्रवृत्त होते)

शब्दरत्न—अभावादुत्तरस्येति । आहार्याभावारोपादित्यर्थः ॥

‘अभावादुत्तरस्य’ यातील ‘अभावात्’ या पदाचा ‘आहार्या-भावारोपात्’ असा अर्थ आहे, म्हणजे जरी त्रिपादी विद्यमान आहेत तरी सपादसप्ताध्यायीच्या दृष्टीने ती विद्यमान नाही असा तिचे ठिकाणी अभावाचा आरोप करून ती विद्यमान नाही असे मानावे लागते असा अर्थ आहे.

मनोरमा—सूत्रे तु इति पृथक्पदं लुप्तपठोक्मित्याहु—एतत्त-दोयं.सुरिति । एतत्तदर्थगतसंस्थानिधायी यः सुस्तस्येत्यर्थः । एतत्त-दोर्विहित इति व्याख्याने तु परमस्य ददाति परमस्य ददातीत्यादी न स्यात् । अर्थद्वारकतन्त्राध्यायणे लिङ्ग तु “अनन्तमासे” इति बोध्यम् । अकोः किमिति । साकच्छ्रयोः शब्दान्तरत्वावप्रसङ्ग इति प्रश्नः । एक इति । “अकोः” इति प्रतिषेध एव “तन्मध्यपति-तस्तदग्रहणेन गृह्यते” इति परिभाषा नाप्यतीति भावः ।

‘एतत्तदो. सु लोपो’ मू. १७६ या सूत्रातील ‘सु’ हे लुप्तपठोक् मित्र पद असल्यामुळे या सूत्रावरील कौमुदीत ‘एतत्तदोयः सुस्तस्य लोप. स्यादिति’ अने व्याख्यान केले आहे व त्या कौमुदीतील पक्तीचा ‘एतद्’ व ‘तद्’ यांच्या अर्थातील सख्या सांगणारा जो ‘सु’ प्रत्यय त्याचा लोप होतो असा अर्थ आहे. प्रकृत सूत्रातील ‘एतत्तदोः सु’ या पदाचा ‘एतत्त-

दोर्विहित य मु' असा अर्थ केल्यास, 'परमस ददाति, परमं प
 ददाति' इत्यादि स्थली 'मु' प्रत्ययाचा लोप न होण्याची आपत्ति
 येईल (कारण बरील दोन्ही स्थली मु' हा विभक्तिप्रत्यय 'तद्'
 व एतद् या प्रातिपदिकाहून विहित-झाला-नसून, तो 'परमतद्'
 व 'परमंतद्' या सामानिन शब्दाहून विहित-झाला-आहे 'तद्' व
 'एतद्' या शब्दाहून झालेल्या 'मु' प्रत्ययाचा 'मुपो धातुप्रातिपदि-
 न्यो मू ६५० या सूत्रानें लुक् झाला आहे व ता लुक् झाल्यावर
 'कृत्तद्धितसमासाश्च सू १७९ या सूत्रानें 'परमतद्, परमंतद्'
 यांना प्रातिपदिकसज्ञा होऊन तथा सामानिन शब्दाहून 'मु' प्रत्यय
 झाला आहे ह लक्षात ठेवावे एतत्तदोर्विहित य मु' असा प्रकृत
 सूत्रातील 'एतत्तदो मु' या पदाचा अर्थ केला तर वर सांगितल्या-
 प्रमाण 'मु' प्रत्यय 'तद्, एतद्' याहून झाला नसून 'परमतद्,
 परमंतद्' याहून झाला असल्यामुळे, त्या 'मु' प्रत्ययाचा लोप
 न हाण्याची आपत्ति येईल व 'परमस ददाति' इत्यादि इष्ट प्रयोग
 सिद्ध होऊ शकणार नाहीत असे दीक्षिताच म्हणण आहे प्रकृत
 स्थली पंथीचा अर्थ विहितसवध नसून) अयद्वारकसवध आहे असे
 जें वर म्हटल आहे त्याला प्रकृत सूत्रातील 'अनञ्समात्' ह पद
 प्रमाण आहे ह ध्यानात ठेवावे (प्रकृत सूत्रातील 'मु लाप' या
 पदाचा 'सो लाप मुलोप' असा पंथीसमाम केला नाही व
 'मुलाप' असे एक सामासिक पद मानले नाही, कारण 'एतत्तदो
 य मु तस्य लोप' असा 'एतत्तदो मु लोप' याचा अर्थ हाज वर
 सांगितल्याप्रमाण इष्ट असल्यामुळे व 'एतत्तदो' ह पठ्यत पद
 'मु' या पदार्था विशेषणरूपानें अन्वित हात अमणार पद असल्या-
 मुळे आणि 'समर्थ पदविधि' मू. ६४७ अस सूत्र व 'सविशयता
 वृत्तिन' अस भाष्यवचन असल्यामुळे, ज्याप्रमाण 'श्रद्धस्य राज
 पुरुष' या स्थली एकार्थोभावसामर्थ्यानांवामुळे 'श्रद्धस्य राजपुरुष'
 असा समास हाऊ शकत नाही त्याचप्रमाण प्रकृत स्थली 'ना लाप
 मुलाप' असा समास, त्या दान पदात एकार्थोभाव होण्याच सामर्थ्य
 नसल्यामुळे, हाऊ शकत नाही म्हणून 'मु' ह सुप्तपंथीक निप्र

पद मानले आहे. आता 'एकशत पठधर्माः'—म्हणजे पठ्ठीचे अनेक अर्थ आहेत—असे भाष्यवचन असल्यामुळे, 'एतत्तदोः' ही कोणत्या प्रकारच्या संबधाची बोधक पठ्ठी आहे हा प्रश्न सहजच उपस्थित होतो. ही स्थानपठ्ठी मानता येत नाही; कारण 'एतत्तदोः' स्थाने मुः' असा अर्थ झुळीच संभवत नाही. ही अवयवपठ्ठी देखील मानता येत नाही; कारण 'मु' हा 'एतद्, तद्' याचा अवयव नसून त्याहून भिन्न असा प्रत्यय आहे. आनन्तर्य किंवा सामीप्य या अर्थाची बोधक ही पठ्ठी आहे—म्हणजे 'एतत्तदोः अनन्तरः समीपवर्ती वा यः मुः' या अर्थाची बोधक ही पठ्ठी आहे—असेहि मानता येत नाही; कारण आनन्तर्य किंवा सामीप्य असा पठ्ठीचा अर्थ होत नाही हे सज्ञाप्रकरणात पूर्वी मागितलेच आहे. ही 'विहित' या अर्थाची बोधक पठ्ठी मानल्यास कोणते दोष येतात हे नुकतेच वर सांगितले आहे. 'एतत्तदो. परः यः मुः' असाहि अर्थ होणे संभवत नाही; कारण प्रकृत सूत्रान 'एतत्तन्नुनाम्' असे पञ्चम्यन्त पद नाही व 'तस्मादित्युत्तरस्य' ही परिभाषा असल्यामुळे, 'एतत्तदोः' या पठ्ठीचा तसा अर्थ करता येत नाही. म्हणून दीक्षितांनी ही अर्थ—द्वारकमवयवबोधिनापठ्ठी मानली आहे व ती तशा प्रकारची पठ्ठी मानल्यास दीक्षित प्रकृत सूत्रातील 'नन्समास' हे पद प्रमाण आहे असे म्हणतात. नन्समास 'नन्' सू. ७५६ या सूत्राने होतो व ते सूत्र 'तत्पुरुषः' सू. ७४६ या अधिकारात पठित असल्यामुळे, नन्समास हा तत्पुरुषमन्त्रक समास ठरतो आणि 'उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः' असे भाष्यवचन असल्यामुळे, नन्समासात 'नन्' या पूर्व पदाचा अर्थ प्रधान नमून, त्या समासातील उत्तरपदाचा अर्थ प्रधान असतो. त्यामुळे तसा सामासिक शब्दाहून हाणारा 'मु' प्रत्यय उत्तरपदार्थगत सूर्येचे अभिधान करणारा ठरतो. उदाहरणार्थ, 'राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः' या स्थली 'राजपुरुष' या सामासिक शब्दाहून हाणारा 'मु' प्रत्यय जसा 'पुरुष' या उत्तरपदाच्या अर्थातील 'एक' या सूर्येचा बोधक आहे त्याचप्रमाणे 'न ब्राह्मणः

अत्राहणः' या नञ्समासात देखील सामासिक शब्दाहून होणारा 'सु' प्रत्यय 'ब्राह्मण' या उत्तरपदाच्या अर्थार्थार्थ्ये जसणान्या सस्येचा बोधक आहे. म्हणून 'न सः असः, न एषः अनेपः' या स्थली देखील सामासिक शब्दाहून होणारा 'सु' प्रत्यय 'तद्, एतद्' या उत्तरपदातील अर्थगत सस्येचा अभिधायी-बोधक-उरतो हे उघड आहे. नञ्समासात उत्तरपदार्थ प्रधान अनून तथा सामासिक शब्दाहून होणारा 'सु' प्रत्यय उत्तरपदार्थगत सस्येचा बोधक आहे असे न मानता, उत्तरपदार्थ अप्रधान आहे व 'सु' प्रत्यय तदर्थगत सस्येचा बोधक नाही असे मानले तर, नञ्समासातील उत्तरपद सर्वनामसज्ञक पद असल्यास, ते उपसर्जनीभूत मानल्याने, 'सर्जोप-सर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः' या वार्तिकान्वये त्याला सर्वनामसज्ञ होणार नाही व त्यामुळे 'त्यदादीनामः' इत्यादि मूत्रांनी सर्वनामाला होणारी कार्ये त्याला होऊ शकणार नाहीत. त्यामुळे 'न ॥ असः = नञ् + तद् + सु' या स्थली 'तद्' यातील अन्त्य इकाराचे जागी 'त्यदादीनामः' मू. २६५ या मुत्राने अकारादेश न होता व 'तदो नः सावनन्त्ययोः' मू. ३८१ या मूत्राने 'तद्' यातील तकाराचे जागी सकार न होता 'अतद् + सु' अशी स्थिति होईल व त्यामुळे 'हल्ङ्याभ्य' मू. २५२ या मूत्राने 'सु' प्रत्ययाचा लोप होईलच, व अशा रीतीने प्रकृत मूत्रातील 'अनञ्समासे' या पदाचे ग्रहण स्वर्ग ठरण्याची आपत्ति येते, कारण त्या मूत्रात ते पद नसले तरी, वर सांगितल्याप्रमाणे, 'सु' लोप होऊ शकतोच. पण ज्याअर्षी पाणिनीने प्रकृत मूत्रात त्या पदाचे मुद्दाम ग्रहण केले आहे त्याअर्षी हे जापित होते की, नञ्समासात उत्तरपदार्थ प्रधान असतो व तथा सामासिक शब्दाहून होणारा 'सु' प्रत्यय त्या समासातील उत्तरपदार्थगत सस्येचा बोधक असतो. त्यामुळे 'एतत्तदोः सु लोपः' एवढेच मूत्र केले असते तर, 'असः शिवः, अनेपः शिवः' या स्थली देखील 'सु' प्रत्ययाचा लोप झाला अमता. पण तसे होणे इष्ट नसल्यामुळे पाणिनीने प्रकृत मूत्रात 'अनञ्समासे' या पदाचे ग्रहण

केले आहे व अशा रीतीने त्या पदाचे ग्रहण चरितार्थ ठरून त्या पदाच्या ग्रहणसामर्थ्याने हे जाणित होते की, 'एतन्तदो' ही अर्थ-द्वारकसवधबोधिकापट्टी आहे व त्यामुळेच दीक्षितानी 'एतत्तदोः विहितः यः सुः' असा अर्थ न करिता 'एतत्तदर्थगतसस्याभिधायी यः सुः' असा अर्थ मनोरमंत केला आहे.) 'अकोः किम्' असा जो प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत प्रश्न केला आहे तो असा आशयाने केला आहे की, ('एतद्, तद्' या शब्दाना 'अव्ययमवर्तनाम्नामकच्प्राक्टेः' सू. २०२६ या सूत्राने 'अकच्' प्रत्यय केला असता त्या शब्दाचे मूळ स्वरूप बदलून ते भिन्न प्रकारचे शब्द होत असल्यामुळे, तथा) 'अकच्' प्रत्यययुक्त शब्दापुढे येणाऱ्या 'सु' प्रत्ययाचा लोप होण्याची प्रकृत मूलान्वये प्राप्तीच नाही. असे असून देखील प्रकृत सूत्रात 'अकोः' असा प्रतिषेध मागितला असल्यामुळे 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते'—परि. ९०—ही परिभाषा जाणित होते. (सारास अव्यय व सर्वनाम याहून 'अकच्' प्रत्यय झाला असता, जरी शब्दस्वरूपात बदल होतो तरी ते शब्दस्वरूप त्या शब्दाच्या मूळ स्वरूपाहून भिन्न आहे असे मानले जात नाही, कारण तो प्रत्यय मूळ शब्दाच्या 'टि'च्या पुर्वी होत असल्यामुळे व अशा रीतीने त्या शब्दाच्या आदि व अन्त्य वर्णांच्या मध्ये तो येत असल्यामुळे, मूळ शब्दाने तथा अकच्प्रत्यययुक्त शब्दाचे देखील ग्रहण होते. त्यामुळे 'एक' हा अकच्प्रत्ययविशिष्ट 'एय' च आहे असे मानता येते व प्रकृत सूत्रात 'अकोः' या पदाचे ग्रहण केले नसते तर, 'एक' या शब्दापुढील 'सु' प्रत्ययाचा लोप झाला असता व 'एको रुद्रः' असा इष्ट प्रयोग सिद्ध न होता, 'एक रुद्रः' असा अनिष्ट प्रयोग होण्याची आपत्ति आली असती. ती आपत्ति टाळण्याकरिताच प्रकृत सूत्रात 'अकोः' या पदाचे ग्रहण केले आहे व अशा रीतीने ते ग्रहण वरील परिभाषेचे ज्ञापक ठरते असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे. वरील परिभाषेचे विस्तृत विवरण परिभाषेनुषंगेजराच्या मराठी भाषान्तरात पान २१९-२० मध्ये केले आहे व ते वाचल्यास त्या परिभाषेचा अर्थ पूर्णपणे घ्यानात येईल.)

शब्दरत्न-लिङ्गमिति । विहितविशेषणे, तद्व्यर्थं स्पष्टमेवेति भावः ।

मनोरमैत 'अर्थद्वारकसम्बन्धाश्रयणे लिङ्गं तु अनञ्समासे इति वोध्यम्' असे जे म्हटले आहे त्याचे कारण हे की, 'एतत्तदोः विहितं यं तु' असा अर्थ केल्यास, प्रकृत सूनातील 'अनञ्समासे' या पदाचे ग्रहण व्यर्थ ठरते हे उघड आहे (कारण नञ्समास केल्यावर जो सामासिक शब्द सिद्ध होतो त्याहून 'सु' प्रत्यय होत असल्यामुळे व त्या समासात जे 'एतद्, तद्' शब्द चरमावयव आहेत त्याहून तो प्रत्यय होत नसल्यामुळे, तथा समासात, बरोल अर्थ बरोबर मानल्यास, 'मु' लोपाची प्राप्तीच होत नाही. म्हणून तसा अर्थ करणे योग्य नाही आणि मनोरमैत जो अर्थ केला आहे तोच अर्थ बरोबर मानणे योग्य आहे या विषयाचे विस्तृत विवरण मनोरमैत फलेच आहे)

मनोरमा-बहुलग्रहणेति । अत एव लोपं विना पादपूरणेऽपि नवचित्प्रवृत्तिः । सास्मा अरम् । सः अस्मै इति छेदः ॥

'सोऽचि लोपे' मू. १७७ या सूत्रात ('स्यश्छन्दसिबहुलम्' या पूर्व सूत्रातून) 'बहुलम्' या पदाची अनुवृत्ति होत असल्यामुळे (व 'नवचित् प्रवृत्ति नवचिदप्रवृत्ति नवचिद्विभाषा नवचिदन्मदेव । निष्टप्रयोगाननुसृत्य लोके विज्ञेयमेतत् बहुलग्रहे तु' अशी 'बहुल' शब्दाची व्याख्या असल्यामुळे) वैदिक प्रयोगात जेथे 'सु' लोप न केला तरी पादपूरण होते तसा ठिकाणी देखील नवचित् स्थली 'सु' लोप होतो उदाहरणार्थ ('स अस्मै अरम्' या पदाचा) वेदात 'सास्मा अरम्' असा 'मु' लोप करून सन्धि केलेला आढळतो 'सास्मा' याचा 'स अस्मै' असा पदच्छेद आहे. (बरोल वैदिक उदाहरणात 'मु'लोप न करिता देखील त्या 'मु' चे 'समञ्जो न' या सूत्राने रत्न करून व नंतर 'अतो रो.' मू. १६३ या सूत्राने त्या 'र' चे उत्त्व करून व 'आद्गुण.' मू. ६९ या सूत्राने गुण करून 'एज. पदान्जादति' मू. ८६ या सूत्राने पूर्वरूप

सन्धि केला असता 'सोऽस्मा अरम्' असा जो सन्धियुक्त प्रयोग सिद्ध हांतो त्यानें देखील पादपूरण होतेच. तरी पण प्रकृत सूत्रात 'बहुलम्' या पदाची अनुवृत्ति असल्यामुळे त्या वैदिक प्रयोगात 'सु' लोप करून 'स अस्मा' या पदाचा 'सास्मा' असा 'अक सर्वर्णे दोषः' सू. ८५ हे सूत्र प्रवृत्त करून सन्धियुक्त प्रयोग केला आहे.)

शब्दरत्न-सास्मा अरमिति । सोस्मा अरमिति सन्धावपि पादपूर्तेः । न च "प्रकृत्यान्तः पादम्-" इति पूर्वरूपस्याभावेन न पादपूर्तिः । "सोऽयमागात्" इत्यादाविवानापि प्रातिशाख्येन सिद्धेः । एवञ्चावधारणपरतया न व्याख्येयम् । "सोऽहमाजन्म-" इत्यादौ बहुलप्रहणेन क्वचिदप्रवृत्त्याऽपि सिद्धेरिति तात्पर्यम् ॥

('सु' लोप न करिता) 'सोऽस्मा अरम्' असा सन्धि करून प्रयोग केला असता तरी पादपूरण होऊ शकलेच असते. (तरी पण प्रकृत सूत्रात 'बहुलम्' या पदाची अनुवृत्ति केल्यानें 'सास्मा अरम्' या प्रयोगाची उपपत्ति लावता येते व 'सर्वे विषयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते'-परि. ३५-या परिभाषान्वये देखील त्या प्रयोगाची उपपत्ति लावता येते.) 'सो अस्मा अरम्' या स्थली ('एङः पदान्तादति' सू. ८६ या सूत्राने पावलेला) पूर्वरूप सन्धि, 'ऋक्पादमध्यस्थः एङ् प्रकृत्या स्यात् अति परे' या अर्थाच्या वाचक 'प्रकृत्यान्तःपादम्' सू. ३५१८ हे सूत्र असल्यामुळे, होऊ शकत नव्हता व ('सो अस्मा अरम्' असा प्रकृतिभाव केल्यानें स्थिति राहिल्यामुळे) पादपूरण होऊ शकले नसतें अशी कोणी दावा केल्यास, त्या शकेला उत्तर हे आहे की, सोऽयमागात्' इत्यादि स्थली जसा ('अव्यादवचादव' सू. ३५१९ या सूत्राने पावलेला प्रकृतिभाव न करिता) पूर्वरूप सन्धि केला आहे तसा सन्धि ('सो अस्मा अरम् = सोऽस्मा अरम्' या स्थली देखील) प्रातिशाख्यान्वये करता आला अमता. म्हणून (प्रकृत सूत्रात 'बहुलम्' या पदाची अनुवृत्ति केल्यानेंच सर्व इष्ट लौकिक व वैदिक प्रयोगाची मिद्धि होऊ शकत असल्यामुळे, 'सु' लोप केला असता जर पादपूरण

होत असेल तरच 'सु'लोप करावा असे प्रकृत सूत्राचे) अवधारणरूप व्याख्यान करू नये, (व वर सांगितल्याप्रमाणे 'बहुलम्' या पदाचा 'क्वचित् प्रवृत्ति क्वचिदप्रवृत्तिः' असा अर्थ होत असल्यामुळे) क्वचित् स्थली प्रकृत भूत प्रवृत्त न केल्याने देखील 'सोऽहमाजन्म-मुद्धानाम्' इत्यादि प्रयोगात न केलेल्या 'सु' लोपाची उपपत्ति लावता येते असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा तात्पर्यार्थ आहे. (सारास प्रवृत्त सूत्रावरील कौमुदीत 'पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्येत' असा जो दीक्षितानी प्रकृत सूत्राचा अवधारणरूप अर्थ केला आहे तो प्राचीन वैयाकरणाच्या मतास अनुसरून केला असून दीक्षिताचे स्वतःचे असेच मत आहे की, प्रकृत सूत्रात 'बहुलम्' या पदाची अनुवृत्ति केल्याने व त्यामुळे प्रकृत सूत्राची 'क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः' म्हणजे कोठे प्रवृत्ति व कोठे अप्रवृत्ति-केल्याने सर्व वैदिक व लौकिक इष्ट प्रयोग सिद्ध होऊ शकत असल्यामुळे, तसा अवधारणरूप अर्थ करू नये तसा अर्थ केल्यास, 'सास्मा अरम्' या वैदिक प्रयोगाची उपपत्ति लावण्याकरिता प्रकृत सूत्रात 'बहुलम्' या पदाची अनुवृत्ति करणे भाग आहे व तशी अनुवृत्ति केल्यानेच जर सर्व इष्ट प्रयोगाची सिद्धि होऊ शकते तर अवधारणारूप अर्थ करून 'कायदा काय ? 'सोऽहमाजन्ममुद्धानाम्' या स्थली 'सु'लोप केल्यास व 'अक सवर्णे दीर्घ' सू. ८५ या सूत्राने दीर्घ एकादेश केल्यास, 'साहमाजन्ममुद्धानाम्' असा प्रयोग होऊन त्याने पादपूरण होतेच, 'सु'लोप न केला तरी पादपूरण होतेच. असा स्थली 'क्वचिदप्रवृत्तिः' या वचनान्वये देखील 'सु' लोपाभावाची उपपत्ति लावता येते म्हणून अवधारणरूप अर्थ करण्याची काही गरज नाही असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा तात्पर्यार्थ आहे असे शब्दरत्नकार म्हणतात. आता 'सोऽयमागादित्यादाविवात्रापि प्रातिशाख्येन सिद्धे.' असे जे शब्दरत्नात म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, 'रयनूः सोऽयमागात्' या ऋचेत 'सो' यातील ओकारापुढे 'अयम्' यातील अकार असून त्या अकारापुढे यकार आला असल्यामुळे व

‘प्रकृत्याऽन्तःपादमव्यपरे’ सू. ३५१८ या सूत्रात् ‘अव्यपरे’ असा प्रतिषेध असत्यामुळे, ‘सोऽप्यमागात्’ या स्थली प्रकृतिभाव न होता पूर्वरूप सन्धीच झाला पाहिजे, परंतु ओकारापुढे ‘अयम्’ हा शब्द आल्यास, प्रकृतिभावच होतो असे ‘अव्यादवद्याद्’ सू. ३५१९ या अपवादक उत्तरसूत्रात सांगितले असत्यामुळे, ‘सोऽप्यमागात्’ या स्थली पूर्वरूप सन्धि न होता ‘सो अयमागात्’ असा प्रकृतिभाव झाला पाहिजे. असे असून देखील त्या ऋचेत प्रकृतिभाव न करिता ‘एङ्ः पदान्तादति’ सू. ८६ या सूत्राने होणारा जो पूर्वरूप सन्धि केला आहे त्याला शोनकीयप्रातिशाख्याचा आधार आहे असे शब्द-रत्नकाराचे म्हणणे आहे, व दीक्षितानी देखील ‘अव्यादवद्यात्’ या सूत्रावरील कौमुदीत याच आशयाची ‘प्रातिशाख्ये तु वाचनिक एवाय-मयं.’ ही पंक्ति लिहिली आहे. शोनकीय प्रातिशाख्यातील द्वितीय पटलाच्या १४ व्या श्लोकात ‘अन्तः पादमकारान्तेत् सहिताया लघोर्लघु । यकाराद्यक्षर पर वकाराद्यपि वा भवेत्’ असा नियम सांगितला आहे व त्या श्लोकाचा असा अर्थ आहे की, ‘एङ्’ पुढे ह्रस्व अकार आल्यास व त्या अकारापुढे वकार किंवा यकार आला असून त्या वकारापुढे किंवा यकारापुढे लघु स्वर आला असल्यास पूर्वरूप सन्धीच होतो, व या प्रातिशाख्य नियमान्वये ‘सोऽप्यमागात्’ असाच प्रयोग शुद्ध ठरतो. त्याचप्रमाणे ‘सास्मा अर सोत नः सेन्द्र विस्वा । सेति सास्माकमनवद्य सासि’ या त्या प्रातिशाख्यातील द्वितीय पटलात दिलेल्या तेहतिशाख्या श्लोकात सांगितलेल्या नियमान्वये ‘सास्मा अरम्’ हा प्रयोग व तसेच ‘मोऽस्माक यो द्वयेभ्योऽप्यकृतेभ्यः.’ या त्या पटलातील पंचविसाव्या श्लोकात सांगितलेल्या नियमान्वये ‘मोऽस्मा अरम्’ हा प्रयोग देखील शुद्ध ठरतो असा शब्दरत्न-काराच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

॥ स्वादिसन्धिप्रकरणं समाप्तम् ॥

॥ पञ्चसन्धिप्रकरणं समाप्तम् ॥

॥ अथाजन्तपुल्लिङ्गप्रकरणम् ॥

मनोरमा—अर्थवदधातु प्रत्यय प्रत्ययान्त चेति । सूत्रे तन्त्रा-
दिना उभय विवक्षितमिति भावः । तथा हि प्रत्ययस्यैव पर्युदासे
“कृतद्वित” इति सूत्रेण तद्वितान्तस्य सज्ञाविधानं व्यर्थं स्यात् । न
च तत्रापि सन्त न प्राह्यमिति वाच्यम्, “अर्थवत्” इत्यनुवृत्तिसाम-
र्थ्यात्सर्वप्रहणात् । प्रज्ञसाया हि मतुप् । एकार्थभावेन लौकिके
प्रयोगे प्रसिद्धत्वं च प्रज्ञसामूलम् । न च “अर्थवत्” इत्यस्य पूर्व-
सूत्रे चरितार्थता, धातुप्रत्ययपर्युदासेनैव तल्लाभात् । तस्मात्प्रत्ययान्त
च वर्जयित्वेत्युचितमेव । यदि तु प्रत्ययो न पर्युदस्येत तर्हि “सात्प-
वाद्यो” इति सूत्रे सातिग्रहणं व्यर्थं स्यात् । “अर्थवत्” इति किम् ?
धन, वनमित्यादौ प्रतिवर्णं सज्ञा मा भूत् । तस्या च सत्या स्वादय-
स्यु । ननु सक्षयाकर्मादेरभावात् न भविष्यन्तीति चेत्, न, एकवचन-
भुत्संगतं करिष्यते इति सिद्धान्तात् । हुफडादिभ्य इबंसोर्बुवांस्त्यात् ।
न च अर्थवद्ग्रहणपरिभाषयाऽनर्थकं न स्यादिति वाच्यम्, तस्या
विशिष्टरूपोपादानविषयत्वात् । “अधातु” इत्यादिपर्युदासबलेन
यद्यप्यर्थस्य लभ्यते, तथापि उत्तरार्थं तदित्युक्तम् । एतच्च “सुप्ति-
ङ्गन्तम्” इति सूत्रे नाप्ये ध्वनितम् ।

(‘अर्थवदधातुरप्रत्यय-प्रातिपदिकम्’ सू १७८ या सूत्रातीत
‘अप्रत्यय’ या पर्युदासात्) प्रत्यय प्रत्ययान्तच वर्जयित्वा असा जो
कीमुदात्त अर्थ केला आहे त्याच कारण हे आहे की ‘अप्रत्यय’ यातील
‘प्रत्यय’ या शब्दाचा ‘प्रत्यय’ व ‘प्रत्ययान्त’ असा दोन्ही प्रकारचा
अर्थ प्रट्टन सूत्रान तन्त्रादिकाना विवक्षित आहे (‘सर्गदुच्चरित शब्दा-
न्तरापररा यत्र तत्र तन्त्रति व्यसहार’ अशी ‘तन्त्र’ या शब्दाची
भेदबोकाशीना व्याख्या दिली आहे जेथे एखाद्या अनेकांश्याचक
शब्दासामून एखापशी अधिक अपाया बाप गृहारा या दृष्टेने या
शब्द उच्चारणा जाना गजा ठिकार्या मार्गे सज्ञाप्रहरणात नागितन्या-

प्रमाणें तन्न व आवृत्ति या साधनाचा उपयोग केला असता, त्या शब्दाच्या अनेक अर्थाचा बोध होतो. 'प्रत्यय' हा शब्द जसा प्रत्ययाचा वाचक आहे तसाच तो 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्'—परि. २३—या परिभाषान्वये प्रत्ययान्ताचा देखील वाचक आहे. म्हणून तो अनेकार्थवाचक शब्द दोनदा उच्चारला असता त्यापासून प्रत्यय व प्रत्ययान्त या दोन्ही अर्थाचा आवृत्तीच्या सहाय्याने वाध होतो, व प्रकृत स्थली हे दोन्ही अर्थ पाणिनीला विवक्षित असल्यामुळे, 'अप्रत्यय' या पर्युदासाचे 'प्रत्यय व प्रत्ययान्त व वर्जयित्वा' असे कौमुदीत व्याख्यान केले आहे असे दीक्षिताचे म्हणणें आहे.) 'अप्रत्यय' या पर्युदासानें केवळ प्रत्ययालाच प्रातिपदिकसज्ञेचा निषेध केला आहे (व प्रत्ययान्ताला प्रातिपदिकसज्ञेचा निषेध केला नाही) असे मानले तर, 'कृतद्वितसमासाश्च' भू १७९ या सूत्राने तद्वितान्ताला प्रातिपदिकसज्ञा होण्याचे जें विधान केले आहे ते व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते. ('कृतद्वितसमासाश्च' या सूत्रातील 'कृत्' व 'तद्वित' या प्रत्ययवाचक शब्दांनी प्रत्ययग्रहणपरिभाषान्वये—परि. २३—कृदन्त व तद्वितान्त यांचे ग्रहण होते व कृदन्ताला, तद्वितान्ताला आणि समासाला प्रातिपदिकसज्ञा व्हावी म्हणून पाणिनीनं 'कृतद्वितसमासाश्च' हे सूत्र मुद्दाम केले आहे. प्रकृत सूत्रातील 'अप्रत्ययः' या पदानें प्रत्ययान्ताचा पर्युदास केला नाही असे मानले तर, अर्थवदघातुः' या प्रकृत सूत्रानेंच तद्वितान्ताला प्रातिपदिकसज्ञा होऊ शकली असती व अशा रीतीने 'कृतद्वितसमासाश्च' या सूत्रात तद्वितान्तवाचक 'तद्वित' या शब्दाचे ग्रहण करण्याची काहीच गरज नव्हती. परंतु त्या शब्दाचे त्या सूत्रात ग्रहण केले असल्यामुळे हे स्पष्ट होत की, प्रकृत सूत्रातील 'अप्रत्ययः' या शब्दानें प्रत्ययान्ताचा देखील पर्युदास केला आहे व त्या पर्युदासामुळे तद्वितान्ताला जी प्रातिपदिकसज्ञा प्राप्त होऊ शकत नव्हती ती त्याला व्हावी याकरिता त्या सूत्रात तद्वितान्तवाचक 'तद्वित' या शब्दाचे ग्रहण केले आहे)

‘कृतद्धितसमासाश्च’ या सूत्रातील ‘तद्धित’ या पदानें देखील (तद्धितप्रत्ययाचेच ग्रहण होत असून) तद्धितान्ताचे ग्रहण होत नाही असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही; कारण त्या सूत्रात (‘अर्थवदधातुः’ या पूर्वं सूत्रातून) ‘अर्थवत्’ या पदाची अनुवृत्ति होत असल्यामुळे, त्या अनुवृत्तीच्या सामर्थ्याने ‘तद्धित’ या शब्दानें तद्धितान्ताचे ग्रहण होते. (‘भूमनिन्दाप्रज्ञासामु ... भवन्ति मनुवाह्य’ या कारिकान्वये) ‘अर्थवत्’ या स्थली ‘प्रज्ञा’ या अर्थाचा वाचक ‘मनुप्’ प्रत्यय झाला आहे आणि लौकिक प्रयोगात (केवळ तद्धित प्रत्ययाचा प्रयोग होत नसून, प्रकृति व तीहून होणारा तद्धित प्रत्यय या दोहोचा) एकार्थीभाव झाल्यावर निष्पन्न होणाऱ्या तद्धितान्त शब्दाचाच लोकात प्रयोग होणे प्रसिद्ध असल्यामुळे, तद्धितान्त शब्द हाच प्रज्ञास्तार्थाचा वाचक ठरतो (आणि म्हणून ‘कृतद्धितसमासाश्च’ या सूत्रातील ‘तद्धित’ या शब्दानें केवळ तद्धित प्रत्ययाचे ग्रहण न होता, तद्धितान्ताचेच ग्रहण होऊ शकत.) ‘अर्थवदधातुः’ या प्रकृत सूत्रात ‘अर्थवत्’ या पदाचे ग्रहण चरितार्थ आहे अस कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही; कारण त्या सूत्रातील ‘अधातुः’ व ‘अप्रत्ययः’ या पर्युदासाच्या सामर्थ्यानेच अर्थवान् शब्दाना प्रातिपदिकसज्ञा होऊ शकते हे आपो-आपच सिद्ध होते. (प्रकृत सूत्रात ‘अर्थवत्’ या पदाचे ग्रहण आवश्यक नसून, त्या पदाची ‘कृतद्धितसमासाश्च’ या सूत्रात अनुवृत्ति द्यावी व त्या अनुवृत्तीच्या सामर्थ्याने ‘कृत्, तद्धित’ या शब्दांनी कृदन्त, तद्धितान्त यांचे ग्रहण द्यावे याकरिता ते पद प्रकृत सूत्रात पातळ आहे असे जें सिद्धान्ताचे म्हणणे आहे त्यावर दाकाकार असे म्हणतो की, ते पद प्रकृत सूत्रात असणे आवश्यक ठरते; कारण प्रकृत सूत्रात त्या पदाचे ग्रहण न केल्यास, अर्थरहित वणंसमुदायाला देखील प्रातिपदिकसज्ञा होण्याची आपत्ति येते. या शंकेवर दीक्षित यने उत्तर देतात की, धातु व प्रत्यय हे दोन्ही अर्थवान् असून प्रकृत सूत्रात त्याचा पर्युदास केला असल्यामुळे, ‘नत्रिवयुक्तम्’-ति. ७५-

या परिनापान्वये घातु व प्रत्यय याहून भिन्न पण तत्सदृश, म्हणजे त्याच्यासारखे अर्थवान्, असे अर्थवान् शब्दच प्रातिपदिकसज्ञा होऊ शकतात. म्हणून प्रकृत सूत्रात 'अर्थवत्' या पदाचे ग्रहण केले नसते तरी, घातु व प्रत्यय खेरीज करून इतर अर्थवान् शब्दानाच प्रातिपदिकसज्ञा झाली असती. अशा रीतीने त्या सूत्रात 'अर्थवत्' या पदाचे ग्रहण आवश्यक ठरत नसल्यामुळे, 'कृतद्वितसमासाश्च' या उत्तर सूत्रात त्या पदाची अनुवृत्ति ब्रह्मवी एवढ्याचकरिता त्या पदाचे प्रकृत सूत्रात ग्रहण केले आहे असे मानले पाहिजे, य तसं मानले असता, लाकार - भाषेत - केवळ तद्विप्रत्ययाचा प्रयोग होत नसून तद्वितान्ताच प्रयोग होत असल्यामुळे, उत्तर सूत्रातील 'तद्वित' या शब्दाने प्रसस्तार्थवाचक तद्वितान्ताचेच ग्रहण होऊ शकते असा संक्षिप्ताच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) म्हणून प्रकृत सूत्रातील 'अप्रत्ययः' याचे 'प्रत्ययान्त च वर्जयित्वा' असे जे व्याख्यान कौमुदीत केले आहे ते योग्य ठरत हे उघड आहे. (प्रकृत सूत्रात प्रत्ययान्ताचा पर्युदास केला नाही असे मानल्यास, 'कृतद्वितसमासाश्च' या सूत्रात कृदन्ताला व तद्वितान्ताला जे प्रातिपदिकसज्ञा होण्याचे विधान केले आहे ते विधान, वर सांगितल्याप्रमाणे, व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येत असल्यामुळे, प्रकृत सूत्रातील 'अप्रत्ययः' या पर्युदासाने प्रत्ययान्ताचा पर्युदास करणे जरी योग्य ठरते तरी, 'प्रत्यय प्रत्ययान्त च वर्जयित्वा' असे व्याख्यान करून कौमुदीत जो प्रत्ययाचा संक्षिप्त पर्युदास केला आहे तसा पर्युदास करण्याची काय गरज होती अने कोणी म्हटल्यास, त्यावर दीक्षित असे उत्तर देतात की,) जर प्रकृत सूत्रातील 'अप्रत्ययः' या पदाने प्रत्ययाचा पर्युदास केला नाही (व केवळ प्रत्ययान्ताचा पर्युदास केला) तर, 'सात्पदाद्यो' सू. २१२३ या सूत्रातील 'साति' या प्रत्ययाचे ग्रहण व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते. (प्रत्ययान्ताला प्रातिपदिकसज्ञा होऊ शकत नाही व प्रत्ययाला ती सज्ञा होऊ शकते असे मानल्यास, 'अग्नि' या शब्दाहून 'विभाषा साति कात्स्न्ये' सू. २१२२ या सूत्राने

‘साति’ प्रत्यय केला असता ‘अग्निसात्’ असे जें रूप होते त्यातील ‘साति = सात्’ हा प्रत्यय प्रातिपदिकसंज्ञक होऊन त्याहून ‘इष्वाप्-प्रातिपदिकात्’ सू. १८२ या अधिकारसूत्रान्वये मुमुत्पत्ति होईल व ‘साति = सात्’ हा शब्द व्यपदेशिवद्भावाने सातिप्रत्ययान्त मानता येत असल्यामुळे ‘सद्धितश्चासर्वविभक्ति’ सू ४४८ या सूत्रान्वये ‘सात्’ याला अव्ययसंज्ञा होईल आणि ‘अव्ययादाप्सुप’ सू ४५२ या सूत्राने विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् झाला तरी, ‘प्रत्ययलोपे प्रत्यय-लक्षणम्’ सू २६२ या सूत्रान्वये ‘सात्’ ची पदसंज्ञा कायम राहून ‘सात्’ हे पद मानले जाऊ शकतेच व या पदात सकार आदि असल्यामुळे त्या सकाराचे आपोआपच पस्व होऊ शकणार नाही व अद्या रीतीने ‘सात्पदाधो’ या सूत्राऐवजी ‘पदादे’ एवढेंच सूत्र केल्याने ‘साति’ यातील ‘स्’चे पस्व टाळता येऊ शकत असल्या-मुळे, त्या सूत्रातील ‘सात्’ या पदाचे ग्रहण व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते परंतु पाणिनीने त्या सूत्रात ‘सात्’ या प्रत्ययाचे ग्रहण केले असल्यामुळे त्यावरून ह स्पष्ट होत की, प्रत्ययाला प्रातिपदिकसंज्ञा होऊ शकत नाही आणि ‘साति’ या प्रत्ययातील सकाराचे ‘आदेश-प्रत्यययो’ सू २१२ या सूत्राने जें पस्व होण्याची आपत्ति येत होती ती टाळण्याकरिता त्या सूत्रात ‘सात्’ या प्रत्ययाचे ग्रहण केले आहे व अद्या रीतीने त ग्रहण चरितार्थ होऊन प्रत्ययाला प्रातिपदिकसंज्ञा हात नाही याचे ज्ञापक ठरत आणि म्हणून ‘अप्रत्यय’ या पदुंदासाचा ‘प्रत्ययान्त वर्जयित्वा’ एतदाच अर्थ न करिता, बरोल ज्ञापकाच्या आधार ‘प्रत्यय प्रत्ययान्त च वर्जयित्वा’ असा जा कोमुदीत अर्थ केला जाण ता योग्य ठरना असा दोषिताच्या म्हणण्याचा ज्ञापक आहे) प्रकृत सूत्रात ‘अयंबन्’ या पदाचे ग्रहण अनाकस्ति केले आहे की, ‘घनम्, वनम्’ इत्यादि स्थली प्रत्येक वर्णांना प्रातिपदिक-संज्ञा न द्यावी त्या वर्णांना प्रातिपदिकसंज्ञा झाल्याम (‘इष्वाप्-प्रातिपदिकात्’ या अधिकारसूत्रान्वये) प्रत्येक वर्णाहून मुमुत्पत्ति होण्याची आपत्ति येईल (प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात १ २ ८५

भाष्यकार म्हणतात—‘अर्थवदिति व्यपदेशाय, वर्णानां च मा भूदिति । किं च स्यात् ? । वनम् वनमिति न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य इति न लोपः प्रसज्येत ।’ या भाष्याचा अर्थ हा आहे की, ‘अर्थवदधातु.’ या सूत्राने जी प्रातिपदिकसज्ञा होणे सांगितले आहे ती अमक्यालाच व्हावी असे विशेष रीतीने ज्ञात व्हावे याकरिता या सूत्रात ‘अर्थवत्’ या पदाचे ग्रहण केले आहे व अर्थवानाधिवाय इतराना, म्हणजे अनर्थक वर्णाना, ती सज्ञा होऊ नये असा त्या पदाच्या ग्रहणाचा हेतु आहे वर्णाला प्रातिपदिकसज्ञा झाली असता, ‘वन, वन’ इत्यादि शब्दातील प्रत्येक वर्णाला प्रातिपदिकसज्ञा होईल व त्यामुळे त्याहून सुबुत्पत्ति होईल व ‘हल्ङ्गान्म्यः’ सू. २५२ या सूत्राने जरी ‘सु’ प्रत्ययाचा लोप होईल तरी प्रत्ययलक्षणाने त्या वर्णाला पदसज्ञा होईल. व ‘न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य’ सू. २३६ या सूत्राने नकाराचा लोप होण्याची आपत्ति येईल. आता सख्या व कर्मादिकारक याचे वाचक ‘सु’ इत्यादि विभक्तिप्रत्यय असल्यामुळे व ‘वन, वन’ इत्यादि शब्दात असणाऱ्या वर्णानी) सख्येचा किंवा कर्मादिकारकाचा बोध होत नसल्यामुळे, त्या वर्णाहून सुबुत्पत्ति होण्याची आपत्ति यऊच शकत नाही असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणजे बरोबर नाही, कारण (जेथे सख्या किंवा कारक विवक्षित नाहीत तथा स्थली देखील) औत्सर्गिक एकवचनाचा प्रत्यय होऊ शकतो असा भाष्यात सिद्धान्त सांगितला आहे म्हणून ‘हुफट्’ इत्यादि शब्दाहून जगा औत्सर्गिक ‘सु’ प्रत्यय होतो त्याचप्रमाणे प्रत्येक वर्णाहून ‘सु’ प्रत्यय होणे टाळता येऊ शकणार नाही. (प्रकृत मूत्रातून ‘अर्थवत्’ हे पद माळल्यास, ‘वन, वन’ यातील प्रत्येक अनर्थक वर्णाला प्रातिपदिकसज्ञा होईल व त्या प्रत्येक वर्णाहून सुबुत्पत्ति होण्याची आपत्ति येईल असे जे दीक्षितानी म्हटले आहे त्यावर दकाकार असे म्हणतो की, त्या वर्णाना प्रातिपदिकसज्ञा झाली तरी त्याहून सुबुत्पत्ति होण्याची आपत्ति येत नाही, कारण सुबुत्पत्ति होणे हे केवळ प्रातिपदिकसज्ञेवर अवलंबून नसून, जेथे

एकत्व द्वित्व इत्यादि सख्या व कर्ता, कर्म, करण इत्यादि कारक माचा बोध करून देणे आहे तेथेच स्वावि विभक्तिप्रत्यय प्रातिपदिकाहून करता येऊ शकतात, परंतु 'वन, घन' यातील वनाचे ठिकाणी सख्या व कारक या दोहोचाहि अभाव असल्यामुळे, म्हणजे त्याचे ठिकाणी हे दोन्ही समस्त नसल्यामुळे, त्यांना प्रातिपदिकसज्ञा झाली तरी त्याहून मुमुत्पत्ति होऊ शकत नाही. या वळेवर दोक्षित असे उत्तर देतात की, 'स्वीनस्' सू. १८३ या सूत्रात निर्दिष्ट असलेले विभक्तिप्रत्यय वाटेल त्या प्रातिपदिकाहून करता येतात व जेथे त्या प्रत्ययांनी सख्या दाखवावयाची असते तेथे त्याचा निषेध केला जातो, पण जेथे सख्येचा अभाव असेल तेथे औत्सर्गिक 'सु' हा प्रथमाचा विभक्तिप्रत्यय केला जाता असा भाष्यसिद्धान्त आहे आणि त्या सिद्धान्ताभ्यर्थे, प्रकृत सूत्रातून 'अर्ध-यत्' हे पद गाळल्यास, प्रत्येक वर्णाला प्रातिपदिकसज्ञा होईल व त्याहून 'सु' हा प्रथमेच्या एकवचनाचा औत्सर्गिक प्रत्यय हाण ठाळता येऊ शकणार नाही प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात देखील भाष्यकारांनी 'इमे पुनर्वणा अत्यन्तापेक्षानर्थकाः । यथा तद्दि-रथाज्ञानि बहुतानि प्रत्येक प्रजिज्ञिया प्रति अतमर्षानि भवन्ति तत्समुदायस्य रथ समर्ष एवमेवा वर्णानां समुदाया अर्धवन्तो-वयना अनयना इति' असे सांगून प त्यानंतर 'निपातज्ञानार्थस्य प्रातिपदिकत्वम्' हे शार्तिक पठित करून त्या शार्तिकाचे व्याख्यान करिताना भाष्यकार म्हणतात—'सत्यावपि प्रातिपदिकसज्ञाया स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति । किं कारणम् ? । न हि प्रातिपदिकसज्ञाया-मेव स्वाद्युत्पत्तिः प्रतिबद्धा । किं तद्दि ? । एकत्वादिव्यवृत्ते स्वाद्यो विधीयन्ते । न तेषां-अनर्थकनिपातानां-एवत्वादयः सन्ति । नप शेष-अविर्गपेक्षोत्पत्त्यन्ते, उत्पन्नाना नियमः प्रियते ।' आणि या भाष्याचाच दीक्षितानी मनोरमेश्या वरील पक्षीत अनुवाद केला आहे.) अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा असल्यामुळे, त्या परिभाषेच्या योगाने अनर्थकाचे ठिकाणी मुमुत्पत्ति होऊ शकणार नाही—म्हणजे

‘अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्य’-परि. १४-ही परिभाषा असल्यामुळे, जी प्रातिपदिके अर्थवान् आहेत त्याहूनच ‘इयाप्प्रातिपदिकात्’ या अधिकारसूत्रान्वये सुबुत्पत्ति होईल व वर्णरूप अनर्थक प्रातिपदिकाहून सुबुत्पत्ति होऊच शकणार नाही-असे कोणी म्हटल्यास ते म्हणणे बरोबर नाही; कारण ‘अर्थवद्ग्रहणे’ ही परिभाषा अशाच ठिकाणी लागू पडते की, जेथे सूत्रात प्रातिपदिकविशेषाचे ग्रहण केले जावे. (‘इयाप्प्रातिपदिकात्’ सू. १८२ या अधिकारसूत्रात प्रातिपदिकविशेषाचे ग्रहण केले नसून ‘प्रातिपदिक’ या सामान्य प्रातिपदिकवाचक शब्दाचे ग्रहण केले असल्यामुळे, त्या सूत्राला ‘अर्थवद्ग्रहणे’ ही परिभाषा लागू पडत नाही आणि त्यामुळे प्रकृत सूत्रातून ‘अर्थवत्’ हे पद गाळल्यास, चर सांगितल्याप्रमाणे, अनर्थक वर्णांना प्रातिपदिकसज्ञा होऊन त्याहून औत्सर्गिक ‘सु’ प्रत्यय होण्याची आपत्ति येईल व तो प्रत्यय केला असतां जरी ‘हल्ङ्घाभ्यः’ सू. २५२ या सूत्राने त्याचा लोप होईल तरी प्रत्ययलक्षणाने प्रत्येक वर्ण पदसज्ञक ठरेल व त्यामुळे ‘घन, वन’ इत्यादि स्थली ‘न्’ हून ‘सु’ प्रत्यय व नंतर ‘सु’ लोप केल्यावर ‘न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य’ सू. २३६ या सूत्राने नकारलोप होण्याची आपत्ति येईल.) प्रकृत सूत्रातील ‘अधातु’ इत्यादि पर्युदासाच्या सामर्थ्याने अर्थवान् शब्दानाच प्रातिपदिकसज्ञा होते हा अर्थ प्रकृत सूत्रातूनच जरी निघू शकतो तरी, त्या सूत्रात ‘अर्थवत्’ या पदाचे जे ग्रहण केले आहे ते त्या पदाची उत्तर सूत्रात-‘कृतद्धितसमासाश्च’ या सूत्रात-अनुवृत्ति ग्राही याकरिता केले आहे हे पूर्वी सांगितलेच आहे आणि ‘मुप्तिङन्तं पदम्’ १.४.१४ या सूत्रावरील भाष्यात हे ध्वनित केले आहे. (हे भाष्य शब्दरत्नात दिले आहे व त्याचे विवरण तेथे करण्यात येईल).

मनोरमा-यत्काहुः- पर्युदासो नार्थवत्त्वं गमयति, अनर्थक-योरपि धातुप्रत्यययोर्दशनात् । अघोते, - यावकः इति अधिपूर्वस्यैवेदः

प्रयोगात् विशिष्ट एव अर्थवान्, न तु केवलः, इङ् अध्ययने इत्या-
 धर्यनिर्देशस्तु अवयवे समुदायारोपात् । एव कप्रत्ययनयकः,
 यावदाद्यादपि तदर्थप्रतीतिः । “ओषधेश्च विभक्तावप्रयमायाम्”
 “अकतंरि च कारके-” इति विभक्तिकारकग्रहणाम्या ‘नञ्निबद्ध’
 न्यायस्यानित्यत्वकल्पनाच्चेति । अत्रेदं वक्तव्यम्—धातुरनयक इति
 तावद्व्याहृतम् क्रियावाचकत्वं विना धातुत्वायोगात् । आरोपित
 तदिति चेत्, सत्यम्, तावतंवेष्टसिद्धेः । प्रकृतिप्रत्ययविभामस्तत्तदर्थ-
 विभागश्च सर्वः कल्पित एव । परमार्थतस्तु स्फोट एवार्थवानिति
 सिद्धान्तात् । उक्तं च हरिणा—

उपायाः दिक्षमाचाना बालानामुपलालाः ।

असत्ये वृत्तं नि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते ॥१॥

इति । कथमन्यथा इहो द्विवचनमद्यादयश्च स्युः । तथा च
 प्रत्याहाराङ्गिके (अर्थवन्तो वर्णाः) इति प्रघट्टके ‘अप्येति’ ‘अधीते’
 इत्यत्रेकारोऽर्थवानिति भाष्ये स्पष्टमेवोक्तम् । एव कप्रत्ययोऽप्यर्थ-
 यानेष, स्वाधिकाना प्रकृत्यर्थनैवायं वस्त्वात् । कल्पनामप्रतिदमिति
 चेद्, न, उक्तोत्तरत्वात् । नया कल्पना शास्त्रकृतसम्भवेति चेत्, न,
 “द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याणि” इति सूत्रे पुरणात्स्वार्थेऽप्रत्ययस्य
 पूरणार्थताया भाष्यकारैरेवोक्तत्वात् । ‘प्रत्ययः’ इति महासती
 कुर्यत’ सूत्रकृतोऽपि समतमेवेदम् । यदपि “ओषधेश्च” इत्यादि,
 तदपि न, अनित्यत्वेऽप्योक्तविकप्रवृत्त्या इष्टसिद्धेः, इष्टस्यतेऽप्य-
 प्रवृत्तौ न्यायस्य निर्विषयत्वाभावाच्च, अनित्यत्वज्ञापनस्य कथं
 विदावश्यकत्वे अर्थवद्ग्रहणस्यैव ज्ञापकत्वसम्भवाच्च । उत्तरार्थस्यापि
 इह किञ्चित् प्रपञ्च इति न्यायेन इह करणस्य सकलत्वोचित्यात्,
 “ओषधेश्च” इत्यादौ विभक्तिकारकग्रहणयोरेवेत्य सति प्रत्याख्यान-
 सम्भवाच्चेति रिक् ।

प्रकाशवाक्यं यत्र रक्षणं जाहे श्री, प्रकृतं भूवातोऽ
 (‘नयानु, वप्रत्यय’ वा) पर्युदायानो अर्थवान् शब्दानाञ्च प्राति-

परिकसज्ञा होऊ शकते असा अर्थ निघू शकत नाही, कारण कित्येक धातु व प्रत्यय अनर्थक देखील आहेत. 'अधीते, यावक.' ही जनुक्रमे अर्थरहित धातूची व प्रत्ययाची उदाहरणे होत. 'अधि' या उपसर्गपूर्वक 'इङ्' धातूचाच भाषेत (अध्ययन करणे या अर्थामध्ये) प्रयोग होत असल्यामुळे, अद्युपसर्गपूर्वकच 'इङ्' धातु अर्थवान् ठरतो. केवळ 'इङ्' धातु म्हणजे अद्युपसर्गरहित 'इङ्' धातु अर्थवान् नाही. धातुपाठात 'इङ् अध्ययने' इत्यादि जो अर्थ-निर्देश केला आहे तो अवयवाचे- 'इङ्' या अवयवाचे-ठिकाणी समुदायाच्या- 'अधि+इङ्' या समुदायाच्या-अर्थाचा आरोप करून केला आहे. त्याचप्रमाणे ('यावक' यातील 'यावादिभ्य. कन्' सू. २०९७ या सूत्राने 'याव' या शब्दाहून झालेला स्वार्थे) 'कन्' प्रत्यय देखील अनर्थक आहे; कारण ('यावक' या 'कन्' प्रत्ययान्त शब्दाहून ज्या अर्थाचा बोध होतो) त्याच अर्थाचा 'याव' या (प्रत्ययरहित) शब्दाहून देखील बोध होतो. ('यावादिभ्य. कन्' या सूत्रातील 'याव' या शब्दाची 'यवानामय याव.' अशी वृत्ति आहे व 'यवापामून तयार केलेला पदार्थ' असा 'याव' या शब्दाचा अर्थ आहे. या 'याव' शब्दाहून 'याव एव यावक.' या अर्थामध्ये स्वार्थे 'कन्' प्रत्यय केला असता, 'याव' या शब्दाहून ज्या अर्थाचा बोध होतो त्याहून अधिक अर्थाचा बोध 'कन्' प्रत्ययान्त 'यावक' शब्दाहून होत नाही व म्हणून तो 'कन्' प्रत्यय अर्थरहित ठरतो असे प्रकाशकाराचे म्हणणे आहे) दुसरे असे की, 'ओपयेश्च विभक्तावप्रथमायाम्' सू. ३५३४ व 'अकर्तरि च कारके सू. ३१८६ या दोन सूत्रात ('अप्रथमायाम्' व 'अकर्तरि' असा पर्युदास असून देखील) 'विभक्तौ' व 'कारके' या पदांचे त्या सूत्रात ग्रहण केले असल्यामुळे हे स्पष्ट होते की, 'नजिबयुक्तम्' - परि. ७५ - ही परिभाषा अनित्य आहे. ('नजिबयुक्तम्' या परिभाषान्वये 'अप्रथमायाम्' या नज्युक्त पदाचा प्रथमाभिन्न पण प्रथमासदृश असा अर्थ होतो आणि प्रथमाभिन्न

व प्रथमासदृश अक्षी द्वितीया इत्यादि विभक्तीच असू शकते आणि म्हणून 'ओपधेश्च' या सूत्रात 'विभक्तौ' हे पद घालण्याची काहीच गरज नव्हती. त्याचप्रमाणे 'अकतरि च कारके' या सूत्रातील 'अकतरि' या नञ्युक्त पर्युदासाचा 'कर्तृभिन्ने किन्तु कर्तृसदृशे' असा वरील परिभाषान्वय अर्थ होतो आणि कर्तृभिन्न व कर्तृसदृश अशी कर्म करण इत्यादि कारकेच असू शकतात. असे असून देखील त्या सूत्रात 'कारके' या पदाचे जें ग्रहण केले आहे तें व्यर्थ ठरते. पण तसे ग्रहण केले असल्यामुळे हे स्पष्ट होते की, 'नञिबुद्धम्' ही परिभाषा अनित्य आहे आणि अशा अनित्य परिभाषेच्या आधारावर, प्रवृत्त सूत्रातील 'अधातु, अप्रत्ययः' या पर्युदासाच्या सामर्थ्याने अर्थवान् शब्दानाच प्रातिपदिकसज्ञा होऊ शकत असल्यामुळे प्रवृत्त सूत्रातील 'अर्थवत्' या पदाचे ग्रहण व्यर्थ ठरते, असा निष्कर्ष काढणे अयोग्य आहे असा प्रकाशकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे, व त्याचे असेहि म्हणणे आहे की, सर्वच धातु व प्रत्यय अर्थवान् नसून काही धातु व प्रत्यय अनर्थक असल्यामुळे देखील, तसा निष्कर्ष काढणे योग्य नाही यावर दीक्षित असे उत्तर देतात की, वर जें प्रकाशकारानी म्हटले आहे त्यावर हे सांगणे आवश्यक आहे की, धातूचे ठिकाणी अर्थवत्ता नाही असे म्हणणे हा बदतोभ्यापात होय, कारण 'त्रिया' या अर्थाचा वाचक असल्याशिवाय श.शाला धातुसज्ञा होऊ शकत नाही धातूचे ठिकाणी अर्थ आरोपित येता जाता असे जरी मानले तरी, तेवढ्यानेच इष्टसिद्धि होऊ शकते, म्हणजे धातु अर्थवान् मानता येतो (प्रकाशकाराच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, भाषेन प्रत्ययरहित केवळ धातूचा प्रयोग होत नसल्यामुळे धातूचे ठिकाणी अर्थवत्ता नाही हे आपोआपच मिळू शकते धातूतून प्रत्यय येत्यावर तसा प्रत्ययसहित धातूचे ठिकाणी अर्थवत्ता येते व तसा प्रत्ययमहिन धातूचाच भाषेत प्रयोग यला जातो म्हणून केवळ धातु अर्थवान् मानता येत नाही. प्रवृत्ति-प्रत्ययरहित समूहाचा ठिकाणी जी अर्थवत्ता येते ती धातुरूप अवय-

वाचे ठिकाणी केवळ आरोपित केली जाते. पण अशा आरोपित अर्थाने धातु अर्थवान् ठरू शकत नाही. यावर दीक्षित असे उत्तर देतात की, 'त्रियावाचिनो म्वादयः धातुसज्ञा.स्युः' अशी धातूची व्याख्या असल्यामुळे, धातु अर्थवान् नाही हे म्हणणे चरील व्याख्ये-विरुद्ध ठरते. दुसरे असे की, प्रकृतिप्रत्ययरूप समुदायाच्या अर्थाचा धातूचे ठिकाणी आरोप केला जातो हे म्हणणे जरी खरे मानले तरी, तशा आरोपित अर्थाने धातूचे ठिकाणी अर्थवत्ता येतेच. आरोपित अर्थाने शब्दाचे ठिकाणी अर्थवत्ता येत नाही असे मानल्यास, 'डित्थ' इत्यादि अनर्थक 'यदृच्छा' शब्दाहून मुबुत्पत्ति होऊ शकणार नाही. त्याचे ठिकाणी आरोपित अर्थवत्ता मानल्यानेच (याहून मुबुत्पत्ति करता येते) प्रकृति व प्रत्यय असा विभाग करणे व त्याचा अर्थ भिन्न आहे असे मानणे हे सर्व कल्पितच आहे व वास्तविक 'स्फोट' हाच अर्थवान् आहे असा सिद्धांत आहे. ('स्फोट' कसाला म्हणतात यासंबंधाने सर्वदर्शन-संग्रहातील पाणिनीय दर्शनात भाषवाने असे म्हटले आहे— 'किं वर्णाः समस्ता व्यस्ता वाऽर्थप्रत्यय जनयन्ति । नाद्यः । वर्णाना क्षणिकाना समूहासम्भवात् । नान्यः । व्यस्तवर्णोऽर्थ-प्रत्ययासम्भवात् । न च व्याससमासाभ्यामन्यः प्रकारः समस्तीति । तस्माद्वर्णानां वाचकत्वानुपपत्तौ यद्वलादयंप्रतिपत्तिः स स्फोटः । वर्णातिरिक्ती वर्णाभिव्यङ्ग्योऽर्थप्रत्यायको नित्यः शब्दः स्फोट इति तद्विधो वदन्ति । अत एव स्फुटन्ते व्यज्यते वर्णैरिति स्फोटो वर्णाभिव्यङ्ग्यः, स्फुटति स्फुटीभवत्यस्मादर्थ इति स्फोटोऽर्थप्रत्यायक इति स्फोटशब्दार्थभूयसा निराहुः ।') हरीने आपल्या कारिकेत असे म्हटले आहे की, (प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पना आणि त्यांचे अर्थ भिन्न आहेत ही कल्पना हे सर्व व्याकरणशास्त्र शिकणाऱ्या) अज्ञ विद्यार्थ्याला त्या शास्त्राच ज्ञान करून देण्याचे केवळ उपाय होत. असत्य भागचे अवलंबन करून त्या योगाने सत्य अर्थाचा बोध करून घेता येतो. 'इड' धातु अर्थवान् नाही असे मानले तर,

त्याचे द्विवचन व त्याला अडागम इत्यादि कसे होऊं शकतील? म्हणूनच प्रत्याहारान्हीकात 'अर्थवन्तो वर्णाः' या मयळ्यासाठी भाष्यकारानी 'अध्यति, अधीते' यातील 'इ' हा धातु अर्थवान् आहे असे अगदी स्पष्टपणे म्हटले आहे. ('हयवरट्' या शिवसूत्रा बरोल भाष्यात 'अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेक-वर्णानामर्थदर्शनात्' हे वातिक पठित करून त्या वातिकाचे व्याख्यान करिताना भाष्यकार म्हणतात—'धातव एकवर्णा अर्थवन्तो दृश्यन्ते । एति अध्यति अधीत इति ।') त्याचप्रमाणे 'कन्' प्रत्यय देखील अर्थवान्च आहे, कारण स्वाधिक प्रत्यय (प्रकृतीच्या अर्थाचे वाचक असल्यामुळे) प्रकृतीच्या अर्थानें अर्थवान् ठरतात. स्वाधिक प्रत्यय अर्थवान् आहेत हे मानणे केवळ कल्पनामूलक आहे असे म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही व या शकेवर पूर्वी उत्तर दिलेच आहे. (प्रकाशकाराचे असे म्हणणे आहे की, स्वाधिक प्रत्ययाला स्वतःचा काही अर्थ नमून त्याचे ठिकाणी प्रकृतीच्या अर्थाचा केवळ आरोप केला जातो आणि म्हणून स्वाधिक प्रत्यय अर्थवान् मानता येत नाही. यावर दीक्षितानी पूर्वी असे उत्तर दिले आहे की, ज्याचे ठिकाणी आरोपित अर्थवत्ता असते तो देखील अर्थवान् मानता येतोच व म्हणून स्वाधिक प्रत्यय अर्थवान् नाही हे म्हणणे अयोग्य ठरते.) स्वाधिक प्रत्ययाचे ठिकाणी प्रकृतीचा अर्थ आरोपित केल्याने तो अर्थवान् ठरतो अशी कल्पना करणे भाष्यकारादिकाना समत नाही असे म्हणणे असल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही; कारण 'द्वितीयतृतीयचतुर्युतुर्याणि' सू. २-२-३ या सूत्राबरोल भाष्यात पूरणार्थक 'तीय' प्रत्ययान्त शब्दाहून जो स्वार्थे 'अन्' प्रत्यय होतो तो देखील पूरणार्थकच प्रत्यय आहे असे भाष्यकारांनीच म्हटले आहे. ('द्विस्तोयः, त्रैः सम्प्रसारण च' सू. १८५४, १८५५ या सूत्रांनी 'द्वि, त्रि' या शब्दाहून पूरणार्थक 'तीय' प्रत्यय होतो व अशा पूरणार्थक 'तीय' प्रत्ययान्त भागवाचक शब्दाहून 'पूरणाद्भागे तीयादन्' सू. १९९४ या सूत्राने

स्वाधिक 'अन् = अ' प्रत्यय होतो. हा 'अन्' प्रत्यय स्वाधिक-
 प्रकृतीच्या अर्थाचाच बोधक-जमून देखील, भाष्यकारानी तो पूर-
 णार्थक प्रत्यय आहे असे 'द्वितीयतृतीयचतुर्थं' या सूत्रावरील
 भाष्यात म्हटले आहे. त्या सूत्रात 'अन्यतरस्याम्' या पदाचे
 ग्रहण का केले आहे हा प्रश्न करून त्या प्रश्नाचे उत्तर देताना
 भाष्यकार असे म्हणतात की, विकल्पेकरून पळोसमास व्हावा हे
 त्या पदाच्या ग्रहणाचे प्रयोजन आहे आणि हे सिद्ध करिताना ते
 म्हणतात.- 'त्रिप्रमाणेऽपि वै अन्यतरस्याङ्ग्रहणे पळोसमासो न
 प्राप्नोति । किं कारणम् ? । पूरणगुणेनेति प्रतिषेधात् । नैतत्पूरणान्तम् ;
 अनैतत्पर्यवपन्नम् । एतदपि पूरणान्तमेव । कथम् ? । पूरणं नामार्थ-
 स्तमाहृतीयशब्दः, अतः पूरणम् । योज्यो पूरणान्तात्स्वार्थे भागेऽन्,
 सोऽपि पूरणमेव । एव तत्तदन्यतरस्याङ्ग्रहणमामर्ष्यत्पळोसमासो,
 भविष्यति ।' 'पूरणादंदिठन्' ५-१-४८ या सूत्रावरील भाष्यात देखील
 भाष्यकारानी असेच म्हटले आहे. या दोन्ही भाष्यावरून हे स्पष्ट
 होत की, स्वाधिक प्रत्यय प्रकृत्यर्थाचे बोधक असल्यामुळे त्या अर्थाने
 अर्थवान् ठरतात. म्हणून स्वाधिक प्रत्यय अर्थरहित आहेत असे जें
 प्रकाशकाराचे म्हणणे आहे तें भाष्यविरुद्ध असल्यामुळे चुक ठरते.
 तसेच 'इङ्' धातु अनर्थक आहे असे जें त्याचे म्हणणे आहे तें देखील
 बर सांगितल्याप्रमाणे भाष्यविरुद्ध असल्यामुळे चुक ठरते. साराण,
 प्रत्येक धातु व प्रत्येक प्रत्यय अर्थवान् असल्यामुळे, प्रकृत सूत्रातील
 'अधातुः अप्रत्ययः' या पर्युदासाच्या बलानेच हे स्पष्ट होते की,
 अर्थवान् शब्दानाच प्रातिपदिकसज्ञा होते आणि त्यामुळे प्रकृत सूत्रा-
 तील 'अर्थवत्' या पदाचे ग्रहण व्यर्थ ठरते.) 'प्रत्ययः' अशी
 महासज्ञा-अन्वर्थक सज्ञा-करणाच्या सूत्रकार पाणिनीला देखील हच
 समत आहे. म्हणजे प्रत्येक प्रत्यय अर्थवान् आहे हेंच पाणिनीला देखील
 समत आहे. ('प्रत्यायवति इति प्रत्ययः' म्हणजे जो अर्थाचा बोध
 करून देतो तो प्रत्यय होय, अशी 'प्रत्यय' शब्दाची व्युत्पत्ति आहे.
 म्हणून 'प्रत्यय' ही सज्ञा त्या शब्दाच्या अर्थाना घेऊन केली

असत्यामुळें अन्वयार्थक ठरते आणि या सज्जेवरूनच हे सिद्ध होते की, प्रत्येक प्रत्यय मग तो स्वार्थिक असो किंवा भिन्न प्रकारचा असो, पाणिनीच्या मते अर्थवान् असतोच.) 'ओषघेश्च' इत्यादि जें प्रकाशकारानी म्हटले आहे - म्हणजे 'ओषघेश्च विभक्तावप्रथमायाम्' या सूत्रात 'अप्रथमायाम्' या पर्युदासाचे व तसेच 'अकर्तरि च कारके' या सूत्रात 'अकर्तरि' या पर्युदासाचे ग्रहण केले असून देखील पुन्हा त्या दोन सूत्रात 'विभक्तौ' व 'कारके' ही पदे अनुक्रमे घातली असल्यामुळें 'नजिवयुक्तम्' ही परिभाषा अनित्य ठरते व तशी अनित्य परिभाषा प्रवृत्त सूत्राचे ठिकाणी प्रवृत्त करून या सूत्रातील 'अर्थवत्' या पदाचे ग्रहण व्यर्थ आहे असे मानणे जयोग्य आहे असे जें प्रकाशकारानी म्हटले आहे - ते देखील बरोबर नाही; कारण ती परिभाषा अनित्य असली तरी तिच्या औत्सर्गिक प्रवृत्तीने इष्टसिद्धि करून घेता येते इष्ट स्थलाचे ठिकाणी देखील ती परिभाषा प्रवृत्त न केल्यास (तिच्या प्रवृत्तीला कोणतहि स्थळ राहत नसल्यामुळें) ती निविषय, म्हणजे व्यर्थ, ठरण्याची आपत्ति येते ती परिभाषा अनित्य आहे याचे काहीं तरी जापक असणे आवश्यक आहे असे म्हणणे असल्यास, प्रकृत सूत्रातील 'अर्थवत्' या पदाचे ग्रहणच त्या परिभाषेच्या अनित्यत्वाचे जापक मानता येऊ शकते 'अर्थवत्' या पदाची उत्तर सूत्रात अनुवृत्ति व्हावी याकरिता त्या पदाचे प्रकृत सूत्रात जें ग्रहण केले आहे ते काहीं तरी प्रयोजनाकरिता केले आहे ह 'इह किञ्चित् नपो' या न्यायान्वये मानणे उचित आहे. (इष्टसिद्धि करण्याकरिताच परिभाषा रचल्या असल्यामुळें, एसादी परिभाषा अनित्य असली तरी, तिची प्रवृत्ति होणे हा तिचा नैसर्गिक धर्म आहे. जेथें तशी अनित्य परिभाषा प्रवृत्त केल्याने इष्टसिद्धि न होता अनिष्ट सिद्धि होण्याची आपत्ति येते तशाच ठिकाणी तिची प्रवृत्ति करणे योग्य नाही. इतर सर्वत्र तिची औत्सर्गिक प्रवृत्ति होतेच व तिच्या प्रवृत्तीचा तसा स्थली कोणत्याहि रीतीने प्रतिबंध करता येत नाही. इष्ट स्थली देखील

अनित्य परिभाषा प्रवृत्त न केल्यास ती करून न केल्यासारखीच होईल व अशा रीतीने ती व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येईल म्हणून 'तजिवयुक्तम्' ही परिभाषा जर अतित्य आहे तरी तिची प्रवृत्त सूत्राचे ठिकाणी होणारी औत्सर्गिक - स्वाभाविक - प्रवृत्ति रोखता येत नाही आणि ती परिभाषा प्रवृत्त सूत्राचे ठिकाणी प्रवृत्त केल्यास, या सूत्रातील पर्युदासाच्या बलांनेच अर्थवान् शब्दानाच प्रातिपदिकसज्ञा होते हे सिद्ध होत असल्यामुळे, या सूत्रातील 'अर्थवत्' या पदाचे ग्रहण व्यर्थ ठरत हे उघड आहे आणि त्या पदाची उत्तर सूत्रात अनुवृत्ति व्हावी एवढ्याच हेतूने प्रवृत्त सूत्रात त्या पदाचे ग्रहण केले आहे मग असे जर आहे तर उत्तर सूत्रातच त्या पदाचे ग्रहण का केले नाही व प्रवृत्त सूत्रात त्या पदाचे पाणिनीने ग्रहण का केले आहे अस कोणी म्हटल्यास, त्यावर दीक्षित अस उत्तर देतात की, प्रवृत्त सूत्रात 'अर्थवत्' या पदाचे ग्रहण व्यर्थ ठरत असून देखील पाणिनीने ज्याअर्थी त्या पदाचे ग्रहण केले आहे त्याअर्थी तस करण्यात पाणिनीचा काही तरी हेतु असावा ह 'इह किञ्चित् नपा' या न्यायान्वये उघड होते, व तो हेतु हाच की, 'तजिवयुक्तम्' ही परिभाषा अनित्य आहे हे त्या पदाच्या ग्रहणाने ज्ञापित व्हावे ती परिभाषा नित्य असती तर प्रवृत्त सूत्रात 'अर्थवत्' या पदाचे ग्रहण करण्याची काहीच गरज नव्हती, कारण अर्थवान् शब्दानाच प्रातिपदिकसज्ञा होते हे प्रवृत्त सूत्रातील पर्युदासाने या परिभाषान्वये सिद्ध होऊन शकल असते पण ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळे तिची प्रवृत्ति न केल्यास, प्रवृत्त सूत्रातून इष्ट अर्थ निष्पन्न न होण्याची आपत्ति येते ती टाळण्याकरिता या सूत्रात 'अर्थवत्' या पदाचे ग्रहण केले आहे व अशा रीतीने त ग्रहण चरितार्थ होऊन त्या परिभाषेच्या अनित्यत्वाचे ज्ञापक ठरते या मनोरमेतील पक्तीत 'इह किञ्चित् नपो' या ज्या न्यायाचा उल्लेख केला आहे तो न्याय 'इकोऽचि विभक्तो' ७ १ ७३ या सूत्रावरील भाष्यात पठित असलेल्या दोन कारिकांचे अन्तिम चरण आहे 'इकोऽचि' सू ३२० या सूत्रात

‘अचि’ या पदाचे ग्रहण का केले आहे असा त्या भाष्यात भाष्य-
कारानी प्रश्न केला आहे त्या पदाचे ग्रहण जरी त्या सूत्रात केले
नसत तरी, इगन्त नपुसकु अङ्गापुढे हलादि विभक्तिप्रत्यय आल्याने
जो ‘नुम् = न्’ झाला असता त्या ‘नुम्’ चा ‘न लोप प्राति-
पदिकान्तस्य’ सू २३६ या सूत्राने लोप होऊ शकलाच असता,
कारण ‘नपु + भ्याम्’ इत्यादि स्थली जरी नुमागम होऊन ‘त्रपुन्
भ्याम्’ अशी स्थिति झाली असती तरी, ‘स्वादिप्चसर्वनामभ्याने’
सू २३० या सूत्राने ‘त्रपुन्’ या अङ्गाला पदसज्ञा झाल्याने ‘त्रपुन्’
यातील अन्त्य नकाराचा ‘न लोप’ सू २३६ या सूत्राने लोप होऊ
शकलाच असता व अशा रीतीने सर्व इष्ट रूपे सिद्ध होऊ शकलीच
असती ‘अचि’ या पदाची उत्तर सूत्रात अनुवृत्ति व्हावी याकरिता
त्या सूत्रात ‘अचि’ या पदाचे ग्रहण केले आहे असे जर मानल तर,
उत्तर सूत्रातच त्या पदाचे ग्रहण केले पाहिजे होते व ‘इकोऽचि’
या सूत्रात त्या पदाचे ग्रहण करण्याची काहीच आवश्यकता नव्हती
असे असून दखील ज्याअर्थी आचार्य पाणिनीने त्या सूत्रात ‘अचि’
या पदाचे ग्रहण केले आहे त्याअर्थी हे स्पष्ट होऊ की, तम ग्रहण
करण्याचे काही तरी प्रयोजन असलेच पाहिजे, व त प्रयोजन हे की,
‘त्रपु’ या इगन्त नपुसक प्रातिपदिकापुढे ‘मु’ हा सवुद्धीचा प्रत्यय
आला असता, ‘त्रपु’ या अङ्गाला नुमागम होऊ नये पण ‘स्वमोर्न-
पुमकात्’ सू ३१९ या सूत्राने ‘मु’ प्रत्ययाचा लुक् होऊन ‘त्रपु’
या अङ्गापुढे ‘मु’ प्रत्यय राहत नसल्यामुळे, नुमागमाची प्राप्ति
होऊच शकत नाही ‘मु’ प्रत्यय कायमच आहे अस ‘प्रत्ययलाप
प्रत्ययलक्षणम्’ सू २६२ या सूत्रान्वये मानल्याने नुमागमाची प्राप्ति
होते अस दखाल म्हणता येत नाही, कारण ‘न लुमताङ्गस्य’ सू
२६३ हा निषेध असल्यामुळे व ग्रहण स्थली प्रत्ययलक्षणाने अङ्गाला
कार्य करण असल्यामुळे, ‘प्रत्ययलाप’ हे सूत्र येथे प्रवृत्त होऊच
शकत नाही व त्यामुळे नुमागमाची प्राप्तीच होत नाही अशा रीतीने
‘अचि’ या पदाचे ग्रहण सर्व प्रकार व्यर्थ ठरत असून देतो

पाणिनीनें त्या मूत्रात त्या पदाचे ग्रहण का केले आहे ? या प्रश्नाचे भाष्यकार असे उत्तर देतात की, 'न लुमताङ्गस्य' हा निषेध अनित्य आहे हे ज्ञापित व्हावे याकरिता त्या मूत्रात 'अचि' या पदाचे ग्रहण केले आहे. पण तो निषेध नित्य मानल्याने जर 'नपु + मु' या स्थली नुमागम होणे आपोआप टळने तर तो निषेध अनित्य मानण्याची गरज काय ? यावर भाष्यकार अस उत्तर देतात की, तो निषेध अनित्य मानण्याचे प्रयोजन हे आहे की, 'हे नपो' असे देखील सबुद्धीचे रूप सिद्ध व्हावे—म्हणजे 'हे नपु मु' या स्थली 'मु' या सबुद्धिप्रत्ययाचा 'स्वमोनेपुसकात्' या मूत्राने लुक् झाला असता देखील 'प्रत्ययलक्षणे प्रत्ययलक्षणम्' हे मूत्र प्रवृत्त होऊन व त्या मूत्रान्वये 'मु' प्रत्यय कायमच आहे असे मानल जाऊन 'ह्रस्वस्य गुणः' मू ३४२ या मूत्राने 'नपु' यातील अन्त्य उकाराचा गुण व्हावा व 'नपो' अम सबुद्धीचे इष्ट पाक्षिक रूप मिळ व्हावे. सारास 'इकोऽचि' या मूत्रातील 'अचि' या पदाचे ग्रहण 'न लुमताङ्गस्य' हा निषेध अनित्य आहे याचे ज्ञापक आहे व तो निषेध अनित्य असण्यामुळेच 'हे नपो' असे सबुद्धीचे इष्ट पाक्षिक रूप सिद्ध होऊ नसत, आणि अशा रीतीने त ग्रहण चरितार्थ ठरते. 'इकोऽचि विभक्तौ' या मूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात—'अग्रग्रहण किमर्थम् ? । इकोचि व्यञ्जने मा भून् । इकोऽधीत्युच्यते व्यञ्जनादौ मा भूत्—प्रमुन्या नपुनि. । जस्तु, लोप. । अस्त्यत्र नुन्, न लापः प्रातिपदिकान्तरत्वेति नलोपो भविष्यति ।' यानुसार 'अचि' या पदाच्या ग्रहणाचा इतर प्रयोजने श्रानून व त्या सर्व प्रयोजनांचे सङ्गन करून असेंरीत भाष्यकार म्हणतात—'उत्तरार्थं तत्तद्ग्रहण कर्तव्यम्, अस्मिन्मन्त्रकव्यग्रनामनङ्गातः—अत्रादौ यथा स्यादिह मा भूत्—अस्मिन्मन्त्र, जम्बिनिरिति । यद्युत्तरार्थं स्यात्तत्तद्ग्रहणं यद्यग्रहणं कुर्वीत, इह हि त्रिषमापे यदि किं चित्प्रयाजनमस्ति तदुच्यताम् । इहानि त्रिषमापे प्रयाजनमस्ति । किम् ? । अत्रादौ यथा स्यादिह मा भूत्—नपु, जनु । एतदपि नास्ति प्रयाजन, विभक्तावित्युच्यते, न

चाऽत्र विभक्तिं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणैः । न लुप्तताङ्गस्येति प्रत्यय-
लक्षणस्य प्रतिषेधः । एव तर्हि सिद्धे सति यदजग्रहणं करोति तज्ज्ञा-
पयत्याचार्यो भवतीह कश्चिदन्योऽपि प्रकारः प्रत्ययलक्षणं नामेति ।
किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? । हे त्रपु, हे त्रपो । अत्र
गुणः सिद्धो भवति ।' या भाष्याचे विवरण वर केलेच
आहे व हाच 'इह किञ्चित् त्रपो इति' हा न्याय होय. हा न्याय
प्रकृत सूत्रास लावल्यास, जरी या सूत्रातील 'अर्थवत्' या पदाचे
ग्रहण उत्तर सूत्रात त्याची अनुवृत्ति होण्याकरिता केले आहे तरी, ते
ग्रहण उत्तर सूत्रात न करता प्रकृत सूत्रातच केले आहे याचे काही
तरी विशिष्ट प्रयोजन असलेच पाहिजे असे मानणे ठीक आहे व ते
प्रयोजन हेच की, 'नञिव्युक्तम्' ही परिभाषा अनित्य आहे हे
ज्ञापित व्हावे. अशा रीतीने ती परिभाषा अनित्य आहे हे प्रकृत
सूत्रातील 'अर्थवत्' या पदानेच ज्ञापित होत असल्यामुळे) 'बोप-
धेदच विभक्तावप्रथमायाम्' व 'अकर्तृरि च कारके' या सूत्रात
'विभक्ती' व 'कारके' या ज्या पदाचे ग्रहण केले आहे ती पदे
('नञिव्युक्तम्' या परिभाषान्वये) प्रत्याख्यात करता येतात.
(प्रथमाध्यायातील प्रकृत सूत्रातच 'नञिव्युक्तम्' या परिभाषेच्या
अनित्यत्वाचे ज्ञापक उपलब्ध असल्यामुळे व ती परिभाषा अनित्य
मानल्यास अनेक ज्ञापकाची गरज नसून प्रकृत सूत्रातील 'अर्थवत्'
एवढे एक ज्ञापक देखील पुरे असल्यामुळे, उत्तराध्यायातील वरील
दोन सूत्रातून 'विभक्ती' व 'कारके' ही ध्येय ठरत असलेली पदे
गाळता येतात, कारण ती पदे 'नञिव्युक्तम्' ही परिभाषा अनित्य
आहे हे ज्ञापित व्हावे एवढ्याकरिताच कायम ठेवणे इष्ट वाटत
होते. पण आता प्रकृत पूर्वसूत्रातील ज्ञापक उपलब्ध नाल्यामुळे,
ती दोन पदे कायम ठेवण्याची काही आवश्यकता नाही व ती पदे
गाळल्याने पदलाभ होतं हे उघड आहे. 'नञिव्युक्तम्' ही परिभाषा
जरी अनित्य आहे तरी, 'अनित्यत्वेऽप्योत्सर्गिकप्रवृत्त्या दृष्टतिष्ठेः'
अतः जे वर म्हटले आहे त्याअन्वये ती परिभाषा प्रवृत्त करून

‘विभक्तो’ व ‘कारके’ या पदाचे प्रत्याख्यान करता येते व अशा रीतीने पदलाघवरूप इष्ट फल साधता येते-)

मनोरमा—“अधातुः” इति किम् ? ‘अहन्’ नलोपो मा भूत । न च कार्यकालपक्षे प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासोऽस्ति चेति वाच्यम्, प्रत्ययलक्षणेनोक्तपर्युदासाप्रवृत्तेः “न डिसम्बुद्धयोः” इति निषेधेन स्थापितत्वात् । कथमन्यथा राज्ञेत्यादौ नलोपः स्यात् । अप्रत्ययः किम् ? हरिषु, करोषि । अत्र सुप्सिपोर्मा भूत् । अप्रत्ययान्तः किम् ? तत्रैव विभक्तिविशिष्टयोर्मा भूत् । न चान्तबद्धावेन काण्डे, कुडपे, इत्यादौ प्रातिपदिकत्वं स्यादेव । तथा च “ह्रस्वो नपुंसके—” इति ह्रस्वत्वं सोऽस्तीति च स्यादिति वाच्यम्, कार्यकालपक्षेणेष्टसिद्धे । यथोद्देशेऽपि ‘विभक्त्येकादेशो नान्तवत्’ “सप्तम्यधिकरणे च” इत्यादिनिर्देशात् । “ह्रस्वो नपुंसके—” इति सूत्रे प्रातिपदिकग्रहणं वा उक्तार्थे सामान्यापेक्षं स्थापकमस्तु ।

प्रकृत सूत्रात ‘अधातुः’ या पदाचे ग्रहणं अशाकरिता केले आहे की, ‘अहन्’ यातील अन्त्य नकाराचा लोप होण्याची आपत्ति न यावी. (प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतातः—‘अधातुरिति किमर्थम् ? । अहन् वृत्रम्’ । म्हणजे ‘अहन् वृत्रम्’ या वाक्यातील ‘अहन्’ या क्रियापदाला प्रातिपदिकसज्ञा होऊ नये याकरिता प्रकृत सूत्रात ‘अधातु’ हे पद घातले आहे. ‘अ हन् तिप्’ या स्थली ‘इतश्च’ सू. २२०७ या सूत्राने ‘तिप् = ति’ प्रत्ययातील इकाराचा लोप होऊन ‘अहन् त्’ अशी स्थिति झाली असता, ‘ह्रस्वधात्म्य’ सू. २५२ या सूत्राने ‘त्’ या अपृक्त प्रत्ययाचा लोप होऊन, ‘अहन्’ असे जें रूप होते त्यात जरी अडागम आहे तरी तो ‘यदाममा.’—परि. ११—या परिभाषान्वये धातूचा अवयव होत असल्यामुळे, केवळ धातूच शिल्लक आहे असे म्हणता येत. प्रकृत सूत्रातून ‘अधातुः’ हे पद गाळले तर, ‘अहन्’ या अर्थवान् अप्रत्ययान्त शब्दाला प्रातिपदिकसज्ञा होईल व त्याला प्रत्यय-

लक्षणाने पदसज्ञा असल्यामुळे ते प्रातिपदिकान्त पद आहे असे मानले जाऊन 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' या सूत्राने त्यातील अन्त्य नकाराचा लोप होण्याची आपत्ति येईल असे दीक्षिताचे म्हणणे आहे. यावर शकाकार अशी शका करतो की, प्रकृत सूत्रात 'अप्रत्ययः = प्रत्यय प्रत्ययान्त च वर्जयित्वा' असा पर्युदास असल्यामुळे व 'अहन्' या स्थली जो 'त्' या प्रत्ययाचा 'हल्ङ्यान्म्यः' या सूत्राने लोप झाला आहे तो प्रत्यय प्रत्ययलक्षणाने विद्यमान आहे असे मानता येत असल्यामुळे आणि अशा रीतीने 'अहन्' हा शब्द प्रत्ययान्त ठरत असल्यामुळे) त्याच्या प्रत्ययान्तत्वामुळे 'अहन्' याला 'अप्रत्ययः' या पर्युदासान्वये कार्यकालपक्षात प्रातिपदिकसज्ञा होऊ शकत नाही (व त्यामुळे 'अहन्' यातील अन्त्य नकाराचा लोप होण्याची आपत्ति मुळीच येत नाही. या शकेवर दीक्षित असे उत्तर देतात की,) ही शका बरोबर नाही; कारण प्रत्ययलक्षण मानून 'अप्रत्यय' या पर्युदासाची प्रवृत्ति करता येत नाही हे 'न डिसम्बुद्धयोः' मू. ३५२ या निषेधक सूत्रावरून ज्ञापित होते. तसे न मानल्यास, 'राजा' इत्यादि स्थली नकारलोप कसा होऊ शकेल ? ('न डिसम्बुद्धयो' या सूत्रावरील काशिकावृत्तीत 'अस्मादेव नलोपप्रतिषेधवचनादप्रत्यय इति प्रत्ययलक्षणेन प्रातिपदिकसज्ञा न प्रतिपिच्यते इति ज्ञाप्यते' असेच म्हटले आहे. शकाकाराचे असे म्हणणे आहे की, प्रकृत सूत्रानून 'अधानुः' हे पद गाळले तरी, 'अहन्' या पुढील ज्या 'त्' प्रत्ययाचा लोप झाला आहे तो प्रत्यय 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' मू. २६२ या सूत्रान्वये विद्यमान आहे असे मानल्याने 'अहन्' हा शब्द प्रत्ययान्त ठरत असल्यामुळे, प्रकृत सूत्रातील 'अप्रत्ययः = अप्रत्ययान्तः' या पर्युदासाच्या अन्तर्गत तो उद्द कार्यकालपक्षात प्रातिपदिकसज्ञा ठरत नाही व त्यामुळे त्यातील अन्त्य नकाराचा लोप होण्याची आपत्ति मुळीच येत नाही. या शकेवर दीक्षित असे उत्तर देतात की, प्रातिपदिकसज्ञा करतेवेळी ज्या शब्दाहून प्रत्यय होऊन प्रत्ययाचा

लोप झाला आहे तो शब्द प्रत्ययलक्षणाने प्रत्ययान्तच आहे अस मानून प्रकृत सूत्रातील 'अप्रत्ययान्त' या पयुदासाच्या सामर्थ्याने तो प्रातिपदिकसंज्ञक ठरत नाही अस मानता येत नाही तस मानल्यास, 'राजन् सु' या स्थला 'सर्वनामस्थान चासम्बुद्धौ' सू २५० या सूत्राने उपधा दीर्घ होऊन व 'हल्ङ्याभ्य' सू २५२ या सूत्राने 'सु' प्रत्ययाचा लोप होऊन 'राजान्' अशी स्थिति चाली असता, ज्या 'सु' प्रत्ययाचा लोप झाला आहे तो प्रत्ययलक्षणाने विद्यमान आहे अस मानल्याने जशी 'राजान्' याला 'सुप्तिङन्त पदम्' या सूत्राने होणारी पदसंज्ञा हात त्याचप्रमाण 'राजान्' हा शब्द प्रत्ययलक्षणाने प्रत्ययान्त आहे अस मानून प्रकृत सूत्रातील 'अप्रत्यय = अप्रत्ययान्त' या पयुदासाची प्रवृत्ति केल्यास, तो 'राजान्' शब्द प्रातिपदिकसंज्ञक होणार नाही व त्यामुळे 'प्रातिपदिकसंज्ञक यत्पद तदन्तस्थ नकारस्य लोप स्यात्' या अर्थाच वाचक 'न लोप प्रातिपदिकान्तस्य' सू २३६ हे सूत्र प्रवृत्त होऊ शकणार नाही व 'राजान्' यातील अन्त्य नकाराचा लोप होणार नाही आणि 'राजा' अस प्रथमच्या एकवचनाचे इष्ट रूप मिळू होऊ शकणार नाही प्रातिपदिकसंज्ञा करतवळी 'अप्रत्ययान्त' या प्रकृत सूत्रातील पयुदासाचा प्रत्ययलक्षण मानून प्रवृत्ति करता येत नाही याच 'न ङिसम्बुद्धौ' सू ३५२ हे निषेधक सूत्र सापेक्ष आहे 'ह राजन् सु' या स्थला 'हल्ङ्याभ्य' सू २५२ या सूत्राने संबुद्धाच्या 'सु' प्रत्ययाचा लोप चाल्यावर जरी 'प्रत्ययलोप प्रत्ययलक्षणम्' या सूत्रान्वये 'राजन्' शब्द प्रत्ययान्त आहे अस मानल्याने त्याला पदसंज्ञा होत तरी, तो असा रीतीने प्रत्ययान्त ठरत असल्यामुळे प्रकृत सूत्रातील 'अप्रत्यय' या पयुदासाच्या वलाने प्रातिपदिकसंज्ञक ठरत नाही अस मानल्यास, 'न लोप प्रातिपदिकान्तस्य' या सूत्राने नकार लापाची प्राप्तीच होत नाही तसच 'परम व्यामन' या वैदिक प्रयोगात 'व्यामन् + ङि' असा स्थितात 'मुपा मुलुक्' सू ३५६ या सूत्राने 'ङि' प्रत्ययाचा लुक् चाल्यावर 'व्योमन्'

हा शब्द प्रत्ययलक्षणाने प्रत्ययान्त आहे असे मानून त्याच्या प्रत्ययान्त-
त्वामुळे त्याला प्रकृत सूत्राने होणारी प्रातिपदिकसज्ञा न केल्यास,
'न लोप प्रातिपदिकान्तस्य' या सूत्राने नकारलोपाची प्राप्तीच होत
नाही मग न डिसम्बुद्धयो 'ह निषेधक सूत्र करण्याची काम गरज
होती ? पण त निषेधक सूत्र मुद्दाम केले असल्यामुळे ह ज्ञापित होतें
की, प्रवृत्त सूत्रातील 'अप्रत्यय = अप्रत्ययान्त' हा पर्युदास प्रत्यय-
लक्षणाने प्रत्ययान्त ठरणान्या सन्धाना प्रातिपदिकसज्ञा न द्यावी
याकरिता प्रवृत्त करता येत नाही. त्यामुळे 'अहन्' हा अर्थवान्
शब्द जरी प्रत्ययलक्षणाने प्रत्ययान्त आहे असे मानता येते तरी, तो
प्रत्ययलक्षणाने प्रत्ययान्त आहे एवढ्यावरून त्याला प्रातिपदिकसज्ञा
होण बंद करता येत नाही व म्हणून 'अहन्' हे प्रातिपदिकसज्ञक
पद आहे असे मानता येऊ शकत असल्यामुळे, या स्थली
न लोप' सू. २३६ या सूत्राने नकारलोप होण्याची आपत्ति येते.
तो आपत्ति टाळण्याकरिता आणि 'अहन्' याला प्रातिपदिकसज्ञा न
होण्याकरिता प्रवृत्त सूत्रात 'अघातु' ॥ पद घातले आहे व अघा
रोतीने त पद चरितार्थ व आवश्यक ठरते असे दीक्षिताच म्हणणे
आहे पर दावाकाराने जो दावा उपस्थित केली आहे ती कार्यकाल-
पक्षातच मभवत आणि म्हणूनच 'कार्यकालपक्षे प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदा-
सास्तु या मनारमतील पक्वीत 'कार्यकालपक्षे' हे पद घातले
आहे 'न लोप प्रातिपदिकान्तस्य' या सूत्राने नकारलोप रतंभ्य
असता, ज्या शब्दातील अन्त्य नकाराचा लोप करणे आहे तो शब्द
प्रातिपदिकसज्ञक व तमच पदसज्ञक असणे आवश्यक आहे. म्हणून
कार्यकालपक्षात यदा कार्यं तदा सज्ञापरिभाषम्' या वचनान्वये,
ज्या शब्दातील अन्त्य नकाराचा लोप करणे आहे तो शब्द पदसज्ञक
व प्रातिपदिकसज्ञक आहे किंवा नाही ह ठरविण्याचा प्रसंग येतो व
याबद्दी 'न लोप' सू. २३६ या सूत्राबद्दी प्रातिपदिकसज्ञाविधायक
व पदसज्ञाविधायक मूखे उपस्थित हाऊन त्याची एवढाकपटापर
ताली असता, 'अहन्' हा शब्द 'अप्रत्ययः' या पर्युदासामुळे

प्रातिपदिकसज्ञक ठरतो किंवा नाही हे ठरविणे भाग पडते. परंतु यथोद्देशपक्षात तसा विचार करण्याचा प्रसंगच येत नाही. 'हन्' हिंसागत्योः' हा धातुगठात पठित असलेला धातु अर्थवान् असल्यामुळे, प्रकृत सूत्रात 'अधातुः' हा पर्युदास नसल्यास, त्या पक्षात 'हन्' हा अर्थवान् धातु उच्चारताक्षणीच त्याला प्रातिपदिकसज्ञा होते व नंतर अडायम, 'तिप्' प्रत्यय, त्या प्रत्ययातील इकाराचा लोप, व अखेरीस अवशिष्ट 'त्' प्रत्ययाचा लोप होऊन 'अहन्' अशी स्थिति झाली असता, जरी 'अहन्' ला प्रत्ययलक्षणाने पदसज्ञा होते तरी, 'आ कडारादेका सज्ञा' सू. २३२ या अधिकारात प्रातिपदिकसज्ञा पठित नसल्यामुळे, उत्तर नूत्राने होणारी पदसज्ञा पूर्वं सूत्राने होणाऱ्या प्रातिपदिकसज्ञेचा बाध करू शकत नाही. त्यामुळे पूर्वी झालेली प्रातिपदिकसज्ञा बाधित न होता दोन्ही सज्ञा युगपत् कायम राहिल्याने 'अहन्' यातील अन्त्य नकाराचा लोप होण्याची आपत्ति यथोद्देशपक्षात, प्रकृत सूत्रास 'अधातुः' हे पद नसल्यास, टाळता येणे अवश्य आहे. हे जाणूनच शकाकाराने बरील शका करते वेळी यथोद्देशपक्षाचा आश्रय न घेता कार्यकालपक्षाचा आश्रय घेतला आहे. पण कार्यकालपक्षात देखील शकाकाराने वर केलेली शका अययार्थ ठरते हे दीक्षितानी वर सिद्ध करून दाखविलेच आहे. या विषयाचे अधिक विवेचन सन्दरलात करण्यात येईल.) प्रकृत सूत्रात 'अप्रत्ययः' हे पद घालण्याचे प्रयोजन हे आहे की, 'हरिप्, करोपि' या स्थली झालेल्या 'मुप्' व 'सिप्' प्रत्ययांना प्रातिपदिकसज्ञा होण्याची आपत्ति न यावी. (त्यांना प्रातिपदिकसज्ञा झाल्यास, त्याहून 'ङ्घ्राप्प्रातिपदिकात्' या अधिकारसूत्रान्वये सुबुत्पत्ति होईल व ते पदसज्ञक ठरतील आणि त्या दोन्ही 'मु' व 'सि' या प्रत्ययातील सकार आदि असल्यामुळे व 'सात्पदाद्योः' सू. २१२३ हा निषेध असल्यामुळे, त्या आद्य सकाराचे पत्व न होण्याची आपत्ति येईल.) प्रकृत सूत्रात 'अप्रत्ययः = अप्रत्ययान्तः' असा जो पर्युदास केला आहे तो अशाकरिता की, 'हरिप्, करोपि' या प्रत्ययान्त

शब्दानां प्रातिपदिकसंज्ञा न भ्वावी (त्यानां प्रातिपदिकसंज्ञा क्षात्यास, त्याहून पुढा 'इधाप्प्रातिपदिकात्' या अधिकारसूत्रान्वये सुबुत्पत्ति होण्याची आपत्ति येईल. प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी 'अप्रत्यय इति किमर्थम्' । काण्डे कुडचे' असे म्हटले आहे व त्याचा अर्थ हा आहे की, प्रकृत सूत्रात प्रत्ययान्ताला प्रातिपदिकसंज्ञा होण्याचा जो निषेध केला आहे त्याचे कारण हे की, 'काण्डे, कुडचे' या प्रत्ययान्ताना-सप्तम्यन्त पदाना-प्रातिपदिकसंज्ञा होऊ नये) 'काण्डे' 'कुडचे' इत्यादि स्थली पूर्वान्तवद्भावाने प्रातिपदिकसंज्ञा होईल व त्यामुळे 'न्हस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' सू. ३१८ या सूत्राने न्हस्व होण्याची व 'सु' प्रत्यय होण्याची प्राप्ति आहेच असे काणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही; कारण कार्यकालपक्षाचा आश्रय केल्यास (वर दाखविलेल्या आपत्ति सहज टाळता येतात व) इष्टमिद्धि भरता येते. (घकाकार वगैरे म्हणतो की, 'काण्ड + डि = काण्ड + इ = काण्डे' या स्थली 'आद्गुण.' सू. ६९ या सूत्राने 'ए' असा जो गुणरूप एकादेश होतो तो पूर्वान्तवद्भावाने 'काण्ड' या पूर्व प्रकृतीचा अन्तवत् मानल्याने 'काण्ड' या प्रकृतीचे ठिकाणी अमणारा प्रातिपदिकत्व घर्म 'काण्डे' याचे ठिकाणी 'अन्तादिवच्च' सू. ७५ या अतिदेशास्त्याने येऊ शकतो. हे सारे की, त्याच वेळी परादिवद्भाव मानल्याने प्रकृत सूत्रातील 'अप्रत्यय' या पर्युदासान्वये 'काण्डे' हा प्रत्ययान्त ठरून त्याला प्रातिपदिकसंज्ञा होण्याची आपत्ति टाळता येते परंतु 'उभयत आश्रयणे नाभ्यादिवत्' असे वचन असल्यामुळे, एकेच वेळी पूर्वान्तवद्भाव व परादिवद्भाव करता येऊ नाही. म्हणून पूर्वान्तवद्भाव प्रथम केला असता, 'काण्डे' याला प्रातिपदिकसंज्ञा होते व तो शब्द नपुंसक अमल्यामुळे, 'न्हस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' सू. ३१८ या सूत्राने न्हस्वकार्य होऊन, म्हणजे 'एव इह न्हस्वादेशे' सू. ३२३ या सूत्राने 'काण्डे' यातील अन्त्य 'ए' चा 'इ' होऊन व 'काण्डि' असे रूप होऊन, त्याहून

सुबुत्पत्ति झाली पाहिजे. या शकेवर दीक्षित असे उत्तर देतात की, 'काण्ड + डि = काण्डे' या स्थली कार्यकालपश्चात 'ःह्रस्वो नपुंसके' या सूत्राने 'काण्डे' यातील अन्त्य अच् ला ःह्रस्व कार्य कर्तव्य असता व तो शब्द ःह्रस्वान्त केल्यावर त्याहून 'ङ्धाप्प्रातिपदिकात्' या अधिकारसूत्रान्वये सुबुत्पत्ति कर्तव्य असता, या दोन्ही सूत्रात 'प्रातिपदिक' या संज्ञावाचक शब्दाचे ग्रहण असल्यामुळे, 'काण्डे' हा शब्द प्रातिपदिकसंज्ञक आहे किंवा नाही याचा विचार करतेवेळी 'अर्थवदधातुरप्रत्ययः' हे प्रातिपदिकसंज्ञाविधायक प्रकृत सूत्र उपस्थित होईल व त्या सूत्रात 'अप्रत्ययः = अप्रत्ययान्त.' असा पर्युदास असल्यामुळे व 'काण्डे' हा शब्द प्रत्ययान्त असल्यामुळे, त्या पर्युदासाच्या बलाने 'काण्डे' याला प्रातिपदिकसंज्ञा होणार नाही व त्यामुळे 'ःह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' व तसेच 'ङ्धाप्प्रातिपदिकात्' या, प्रातिपदिकाला लागू पडणाऱ्या, सूत्राची प्रवृत्ति हाऊ शकणार नाही.) यथोद्देशपक्षाचा आश्रय घेता तरी, 'विभक्त्येकादेशो नान्तवत्' हा सिद्धान्त 'सप्तम्यधिकरणे च' सू. ६३३ इत्यादि पाणिनीय निर्देशानी जापित होत असल्यामुळे, त्या पक्षात देखील शकाकाराने दर्शविलेल्या बरील आपत्ति टाळता येतात. (प्रकृतीचा अन्त्य वर्ण व त्या प्रकृतीपुढील विभक्तिप्रत्ययाचा आद्य वर्ण या दोहोचे जागी झालेला एकादेश पूर्वान्तवद्भावाने प्रकृतीचा अन्तावयव मानता येत नाही असा 'विभक्त्येकादेशो नान्तवत्' या वचनाचा अर्थ आहे. या वचनान्वये 'काण्डे, कुडजे' इत्यादि स्थली प्रकृतीच्या 'अ' या अन्त्य वर्णाचे व त्यापुढील 'डि = इ' या विभक्तिप्रत्ययाचे जागी 'आद्गुणः' या सूत्राने झालेला 'ए' हा गुणरूप एकादेश पूर्वान्तवद्भावाने प्रकृतीचा अन्तावयव आहे असे मानता येत नाही व त्यामुळे 'काण्डे, कुडजे' यांना प्रातिपदिकसंज्ञा होऊ शकत नाही. 'सप्तम्यधिकरणे च' इत्यादि पाणिनीय निर्देश बरील सिद्धान्ताचे जापक आहेत. 'अधिकरण+डि = अधिकरणे' या स्थली 'अधिकरण' या प्रकृतीतील अन्त्य अकार व त्यापुढील 'डि = इ' हा प्रत्यय या

दोहोचे जागी 'ए' हा जो गुणरूप एकादेश झाला आहे तो पूर्वान्तवद्भावांनं 'अधिकरण' या प्रकृतीचा अन्तावयव मानल्यास, 'ऋस्वो नपुसके' या सूत्रांनं नपुसकलिङ्गी 'अधिकरणे' यातील अन्त्य एकाराचे जागी ऋस्व 'इ' असा आदेश होण्याची व त्याहून सुबुत्पत्ति होण्याची प्राप्ति होते पण पाणिनीने ऋस्व वार्थ विवा सुबुत्पत्ति न करिता 'अधिकरणे' असा निर्देश बरील मूनात केला असल्यामुळे, वर सांगितलेला सिद्धान्त जापित होतो व या सिद्धान्ता-न्वये 'काण्डे, कुडचे,' यांना प्रातिपदिकसज्ञा होऊ शकत नाही हैं उघड आहे) अथवा 'ऋस्वो नपुसके प्रातिपदिकस्य' मू ३१८ या मूनात केलेले 'प्रातिपदिकस्य' या पदाचे ग्रहण वर जो सिद्धान्त सांगितला आहे त्याचे सामान्यापेक्ष जापक मानता येऊ शकते ('ऋस्वो नपुसके' या उत्तर सूत्रात 'अर्थवदधातु' या प्रकृत पूर्व सूत्रातून 'प्रातिपदिक' या शब्दाची अनुवृत्ति होऊ शकत अमून देखील पुन्हा त्या सूत्रात 'प्रातिपदिकस्य' या पदाचे जें ग्रहण केले आहे त्यावरून हे जापित होते की, प्रकृतीचा अन्त्य वर्ण व त्यापुढील विभक्ति प्रत्ययाचा आद्य वर्ण या दोहोचे जागी एकादेश होऊन तयार झालेल्या कृत्रिम दीर्घान्त शब्दाला पूर्वान्तवद्भावांनं प्रातिपदिक-सज्ञा होत नसून व प्रातिपदिकाला होणारी कार्ये तथा शब्दाला होत नसून मूळच्याच दीर्घान्त प्रातिपदिकाला ती कार्ये होतात अशा रीतीनं 'ऋस्वो नपुसके' या सूत्रातील 'प्रातिपदिकस्य' या पदाचे ग्रहण एकादेशानं दीर्घान्त झालेल्या शब्दाला केवळ ऋस्वकार्याचा निषेध होतो एवढ्यापुरतेच विशेषापेक्ष जापन न मानता, तथा शब्दाला प्रातिपदिकसज्ञेचा व त्याहून सुबुत्पत्ति होणे इत्यादि सर्व कार्यांचा निषेध होतो याचे ते सामान्यापेक्ष जापक मानल्यानं, शकाकारानं दर्शविलेल्या आपत्ति यथोद्देशपक्षात देखील टाळता येतात असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे.

मनोरमा—यस्तु वदन्ति—प्रत्ययपर्युदासो न कर्तव्यः, प्रत्ययान्तपर्यु-
दासेनैव गतार्थत्वात् । व्यपदेशिवद्भावेन तस्यापि प्रत्ययान्तत्वादिति,

तत्र, प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणात् । केवलस्य च अतथात्वात् । अन्यथा त्वदुक्तरौत्या मुप्तिङोरपि तदन्तत्वात् पदत्वं स्यात् । तथा च हरिषु, करोषि, इत्यादी पत्वं न स्यात्, “सात्प-
दाद्योः” इति नियेधात् । अधातुप्रत्ययाविति सिद्धे नन्वुपोपादानं स्पष्टार्थम् । महासंज्ञाकरणं श्रुत्यनुरोधात् । तथा चाथर्वणे पठ्यते—
“को धातुः ? किं प्रातिपदिकं ? कः प्रत्ययः ?” इति । इत्यादी-
न्यध्यापनानीहोदाहरणम् । अध्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमेव ज्ञापकमिति प्राञ्चः । यत्तु स्युत्पत्तिपक्षेऽपि निपातार्जमनुकरणार्थं चेदमिति हरद-
त्तेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम्, तत्रापि प्रकृत्याविकल्पनसम्भवात् । वस्तुतस्तु
स्युत्पत्तिपक्षेऽपि बहुपठ्य इत्याद्यर्थं सूत्रम् । न चैव ‘बहुचूर्यः’ इत्येव
सूत्र्यतामिति वाच्यम्, ‘मूलकेनोपबंशम्’ इत्यादौ कुर्वन्तत्वेनाति-
प्रसङ्गात् । न च समासग्रहणं निदमार्थमिति निस्तारः, अर्थवस्तु-
शारम्भं विना समासग्रहणस्य नियमार्थत्वाद्योगाविति विक् ।

प्रकाशकाराचे असे म्हणणें आहे की, प्रकृत सूनात प्रत्ययाचा पर्युदास करण्याची काही आवश्यकता नाही. प्रत्ययान्ताचा पर्युदास केल्यानं प्रत्ययाचा पर्युदास आपोआपच होतो (व त्यामुळें वेगळा प्रत्ययाचा पर्युदास करण्याची काही गरज राहत नाही,) कारण व्यपदेशिवद्भावांनं प्रत्यय देखील प्रत्ययान्त मानता येतो पण हे त्याचे म्हणणे बरोबर नाही; कारण ज्या प्रकृतीहून आश्रयानं प्रत्यय होणे सामितले आहे ती प्रकृति ज्या समुदायाची आदि आहे अशा प्रत्ययान्त समुदायाचे प्रत्ययग्रहणपरिभाषान्वयें प्रत्ययान्ताने ग्रहण होतें व केवळ प्रत्यय तसा नसतो, म्हणजे त्याच्या पूर्वी प्रकृति राहत नमून तो प्रकृतीच्या अन्ती नसतो; नाही तर तुमच्या-प्रकाश-काराच्या-म्हणण्याप्रमाणे (प्रातिपदिकाहून होणारे) ‘सुप्’ प्रत्यय व (धातूहून होणारे) ‘तिङ्’ प्रत्यय हे देखील तदन्तत्वामुळें पद-सत्तक ठरतील आणि त्यामुळें ‘हरिषु, करोषि’ इत्यादि स्थलो (‘सु’ व ‘सि’ या प्रत्ययाना पदमज्ञा ज्ञात्यानं त्यात सवार हा आदि वर्ण असल्यामुळें त्या सकाराचे) ‘सात्पदाद्योः’ सू. २१२३

या निषेधान्वयें पत्व होणार नाही. (प्रत्यय या शब्दाचे केवळ प्रत्यय व व्यपदेशिवद्भावांनें प्रत्ययान्त असे दोन्ही प्रकारचे अर्थ होतात आणि प्रत्यय व प्रत्ययान्त या दोहोचाहि प्रकृत सूत्रात पर्युदास हाणे इष्ट असल्यामुळें, दीक्षितानी प्रकृत सूत्रातील 'अप्रत्ययः' या पर्युदासात जो 'प्रत्यय' शब्द आहे त्याचे दोनदा उच्चारण करून व एकदा उच्चारलेल्या 'प्रत्यय' शब्दाचा केवळ प्रत्यय असा अर्थ करून व दुसऱ्यानें उच्चारलेल्या त्या 'प्रत्यय' शब्दाचा 'प्रत्ययान्तः' असा अर्थ करून 'अप्रत्ययः' या पदाचा 'प्रत्यय प्रत्ययान्त च वर्जयित्वा' अशा रीतीने कौमुदीत अर्थ केला आहे हे पूर्वी सांगितलेच आहे. प्रकाशकाराना देखील प्रत्यय व प्रत्ययान्त या दोहोचाहि पर्युदास हाणे इष्ट आहेच पण त्याचे म्हणणे असे आहे की, 'अप्रत्ययः' या पदाचा 'अप्रत्यय' व 'अप्रत्ययान्त' असा दोन प्रकारे अर्थ न करिता 'अप्रत्ययान्त' असा एकच अर्थ केल्यानें देखील जसा प्रत्ययान्ताचा पर्युदास होतो तसाच प्रत्ययाचा देखील पर्युदास होतो व त्यामुळें वेगळा प्रत्ययाचा पर्युदास करण्याची काही आवश्यकता नाही; कारण व्यपदेशिवद्भावांनें प्रत्यय देखील प्रत्ययान्त मानता येत असल्यामुळें, प्रत्ययान्ताचा पर्युदास केल्यानें प्रत्ययाचा पर्युदास आपोआपच सिद्ध होतो यावर दीक्षित असे म्हणतात की, ज्या समुदायाच्या अन्ती प्रत्यय आहे त्या समुदायात ज्याहून तो प्रत्यय शास्त्रानें विहित आहे तो प्रकृतिरूप शब्द आरभी अमलाच पाहिजे, म्हणजे प्रत्ययान्तानें प्रकृतीच्या आरभापामून प्रत्ययाच्या अखेरपर्यंत जो समुदाय आहे त्याचे ग्रहण होतें, व केवळ प्रत्यय तसा नसतो, म्हणजे त्याच्या आरभी प्रकृति राहत नमून व तो प्रकृतीच्या अन्ती येत नमून एकटाच विद्यमान असतो. म्हणून 'हरिपु, वरोपि' इत्यादि प्रत्ययान्त समुदायातील 'मु मि' हे प्रत्यय प्रत्ययान्त मानल्यास, त्यांना 'मुप्तिउन्त पदम्' या सूत्राने होणारी पदसज्ञा होईल व 'सु, सि' ही पदे मानल्यानें, त्या दोहोतहि सकार हा आदि वर्ण असल्यामुळें व 'सात्पदायो' हा निषेध असल्यामुळें, त्या सकाराचे 'आदेशप्रत्यययोः'

सू. २१२ या सूत्रानें होणारे घत्व न होण्याची आपत्ति येईल आणि 'हरिमु, करोसि' अशी अनिष्ट रूपे होतील. या विषयाचे अधिक विवरण शब्दरत्नात करण्यात येईल.) 'अघातुप्रत्ययी' असे एकच सामासिक पद प्रकृत सूत्रात घातल्याने इष्ट प्रयोजन सिद्ध होत अमून देखील, 'अघातु.' व 'अप्रत्ययः' अशी जी नज्युक्त दोन पदे घातली आहेत ती प्रकृत सूत्राचा अर्थ स्पष्ट होण्याकरिता घातली आहेत. (वास्तविक 'अघातुप्रत्ययी' असे एकच सामासिक पद प्रकृत सूत्रात घातले असते तर प्रकृत सूत्रात एक पद कमी झाले असते आणि 'अधंमात्रालाघवेन'—परि. १३३—या न्यायान्वये जरी तसे करणे इष्ट होते तरी, प्रकृत सूत्राचा अर्थ अधिक स्पष्ट व्हावा या हेतूने पाणिनीने 'अघातुः, अप्रत्ययः' अशी दोन पदे प्रकृत सूत्रात घातली आहेत असे दीक्षिताचे म्हणणे आहे.) अथर्वण वेदामध्ये 'कां घातुः? किं प्रातिपदिकम्? कः प्रत्ययः?' अशी श्रुति पठित अमुक्यामुल्लेखा श्रुतीला घडूनच पाणिनीने 'प्रातिपदिक' ही महामन्त्रा-अन्वयक सज्ञा—केली आहे. (ही अन्वयक सज्ञा आहे असे जे म्हणजे दाह् स्थावे कारण हे की, प्रत्येक सुबन्त पदात प्रातिपदिक उत्पन्न दाह्च; कारण प्रातिपदिकाहूनच व्युत्पत्ति होत अस्ते.) 'स्थि' इत्यादि अभ्युत्पन्न, म्हणजे प्रकृतिप्रत्ययविभागाद्विज, प्रातिपदिके प्रकृत सूत्राची उदाहरणे आहेत. पाणिनीला अभ्युत्पन्नान्न माग्य होता याचे प्रकृत सूत्रच नापक ठरले असे दाह्च दाह्च म्हणजे दाह्च. (घातूहून औणादिक वृत्प्रत्यय होऊन सर्व प्रातिपदिके मिळाली आहेत असा व्युत्पत्तिपक्ष जर पाणिनीला न्हय अमुका तर त्याला प्रकृत सूत्र करण्याची काहीच गरज नव्हती; कारण 'कुर्वादिप्रत्ययान्त्व'

अव्युत्पन्न शब्दच प्रकृत सूत्राची योग्य उदाहरणे ठरत असून, व्युत्पन्न प्रातिपदिके 'कृतद्वितसमासाश्च' या पुढील सूत्राची उदाहरणे ठरतात सारांश, पाणिनीला व्युत्पत्तिपक्ष मान्य नव्हता याचे प्रकृत सूत्रज्ञापक ठरते असे प्राचीनांचे म्हणणे आहे.) हरदत्ताचे असे म्हणणे आहे की, व्युत्पत्तिपक्ष मानला तरी निपाताना व अनुकरणवाचक शब्दाना प्रातिपदिकसज्ञा होण्याकरिता प्रकृत मूल आवश्यक आहे ('डित्यादीन्यव्युत्पन्नान्युदाहरणानि । व्युत्पत्तौ कृदन्तादेव सिद्धम् सर्वं नाम धातुजमिति, अत्रापि पक्षेऽव्ययार्थमनुकरणशब्दार्थं च सूत्रमारभ्यमेव' असे हरदत्ताने पदमञ्जरीत म्हटले आहे) पण हे म्हणणे बरोबर मानता येत नाही, कारण निपात व अनुकरणवाचक शब्द देखील धातूहून औणादिक प्रत्यय होऊन सिद्ध झाले आहेत असे मानता येऊ शकते वास्तविक व्युत्पत्तिपक्ष मानला तरी त्या पक्षात देखील 'बहुपटु' इत्यादि शब्दाना प्रातिपदिकसज्ञा व्हावी याकरिता प्रकृत सूत्र असणे आवश्यक आहे ('विभाषा सुपोबहुच्पुरस्तात्' सू २०२३ या सूत्राने 'ईपदसमाप्ति' या अर्थामध्ये 'पटु' या शब्दाला 'बहुच्' प्रत्यय झाला असून तो प्रत्यय इतर प्रत्ययाप्रमाणे प्रकृतीच्या पुढे न होता 'पटु' या प्रकृतीच्या पूर्वी झाला आहे त्यामुळे 'बहुपटु' हा शब्द तद्वितप्रत्ययान्त ठरत असून तद्वितप्रत्ययादि ठरतो व 'कृतद्वितसमासाश्च' या सूत्राने तद्वितान्ताला होणारी प्रातिपदिकसज्ञा त्या शब्दाला होऊ शकत नाही. ती सज्ञा तथा अर्थवान् शब्दाला व्हावी याकरिता व्युत्पत्तिपक्षात देखील प्रकृत सूत्र असणे आवश्यक आहे असे दीक्षिताचे म्हणणे आहे.) पण अनेक जर आहे, म्हणजे ज्या शब्दाना 'बहुच्' प्रत्यय झाला आहे अशा शब्दाना व्युत्पत्तिपक्षात प्रातिपदिकसज्ञा व्हावी एवढ्याचकरिता प्रकृत सूत्र केले आहे असे जर म्हणणे अगेल तर, (एवढे मोठे प्रकृत सूत्र न करिता त्या ऐवजी लहानसे) 'बहुच्पूर्व'—म्हणजे ज्या शब्दापूर्वी 'बहुच्' प्रत्यय झाला आहे त्याला प्रातिपदिकसज्ञा होते—असे सूत्र केल्याने काम भागू शकले असते असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर

नाही; कारण जर प्रकृत सूत्र नसते तर, 'मूलकेनोपदशम्' इत्यादि स्थलीं कृदन्तत्वामुळे सपूर्ण समुदायाला ('कृतद्धितसमासाश्च' या सूत्राने) प्रातिपदिकसज्ञा होण्याची आपत्ति आली असती. 'कृतद्धितसमासाश्च' या सूत्रातील 'समास' ग्रहण नियमार्थ असल्यामुळे वरील आपत्ति येऊ शकत नाही असे कोणी म्हटल्यास, त्याला उत्तर हे आहे की, प्रकृत सूत्र आरभिल्याशिवाय 'कृतद्धितसमासाश्च' या सूत्रातील 'समास' या पदाचे ग्रहण नियमार्थ आहे असे मानता येत नाही (तृतीयान्त उपपद असले तरच 'उप' या उपसर्गपूर्वक 'दन्' घातून 'उपदशस्तृतीयायाम्' सू. ३३६८ या सूत्राने 'णमुल्' हा कृतप्रत्यय होणे सांगितले असल्यामुळे, 'मूलकेनोपदशम्' हा उपपदपूर्वक 'णमुल्' प्रत्ययान्त समुदाय 'कृद्ग्रहणे गतिकारक-पूर्वस्यापि ग्रहणम्'-परि. २८-या परिभाषान्वये कृदन्त ठरतो व या सपूर्ण कृदन्त अर्थवान् समुदायास, प्रकृत सूत्र नमल्यास, 'कृतद्धितसमासाश्च' या सूत्राने प्रातिपदिकसज्ञा होण्याची आपत्ति येते. पण प्रकृत सूत्राने 'अप्रत्ययः = अप्रत्ययान्तः' हा पर्युदाय असल्यामुळे व 'मूलकेन' हा शब्द प्रत्ययान्त असल्यामुळे, त्या प्रत्ययान्त शब्दाला प्रातिपदिकसज्ञा न होणा, 'उपदशम्' एवढ्याच अशाला प्रातिपदिकसज्ञा हाते. यावर शकाकार अशी शका करतो की, 'समास एवार्थवत्ता समुदायानां प्रातिपदिकसज्ञा भवति नान्य इति' असे प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी म्हटले असल्यामुळे, 'मूलकेनोपदशम्' या असमस्त पदसमुदायाला, प्रकृत सूत्र नसले तरी, प्रातिपदिकसज्ञा होऊ शकत नाही. पण दीक्षित म्हणतात की, पदसमुदायाला प्रातिपदिकसज्ञा होणे असेल तर ती समासान्ताश्च होते असा ज्ञा भाष्यकारानी नियम सांगितला आहे तो प्रकृत सूत्राच्या आधारावरच सांगितला आहे. प्रकृत सूत्रानेच अर्थवान् पदसमुदायाला प्रातिपदिकसज्ञा होण्याची प्राप्ति आहे व 'कृतद्धितसमासाश्च' या सूत्रातील 'समास' या पदाचे ग्रहण नियमार्थ मानल्याने त्या प्राप्तीचे निवारण करता येते. पण जर प्रकृत सूत्र नसले तर अर्थवान् पद-

समुदायाला प्रातिपदिकसंज्ञेची प्राप्तीच होत नसल्यामुळे, समासग्रहण नियमार्थ मानता येत नाही. म्हणून ते समासग्रहण नियमार्थ ठरण्याकरिता प्रकृत मूळ असणे आवश्यक आहे व हे मूळ असल्यामुळे आणि 'मूलकेनोपदस्य' हा पदसमुदाय सामासिक शब्द नसल्यामुळे, त्याला प्रातिपदिकसंज्ञा होण्याची आपत्ति टळते.)

शब्दरत्न—व्यर्थं स्यादिति । न च 'अस्यापत्यम्-इः' इत्यादी प्रत्ययत्वप्रयुक्तनिषेधवाचनेन तच्चरितार्थम् । 'अ अस् इ' इत्यवस्थाया प्रवृत्तसंज्ञाया एकदेशविकृतन्यायेन सुलभत्वात् । एकार्थीभावेनेति । न चेत्तत्प्रत्ययमात्रस्य, तन्मात्रे एकार्थीभावाभावादिति भावः । एकार्थीभावश्च—यस्य प्रातिपदिकसंज्ञा धिकीयिता तन्मात्रवृत्तिरेव ग्राह्याः । तेन 'पञ्चनाशप्रियः' इति समासघटकपञ्चनाशेत्यस्य तद्वितान्तत्वसमासत्वयोरपि न प्रातिपदिकत्वम्, प्रियशब्दान्त एव तत्रैकार्थीभावो न तु तन्मात्र इत्यदोषात् । न च, विवदन्ते दोषः । तत्र घातोरेव विशिष्टार्थबोधकत्वेन अयं वद्धितीपाभावेन पृथगर्थानामेकोपस्थितिजनकत्वरूपंकार्थीभावाभावादिति वाच्यम्, अलौकिके वाक्ये कल्पितैकार्थीभावस्य तत्राप्यारोपेणादोषात् । व्यर्थं स्यादिति । अनेन प्रत्ययपर्युदासे मानमुक्तम् । सातेः प्रातिपदिकत्वे हि तत् औत्सर्गिकवचने तस्यापि सुबन्तत्वेन पदत्वे पदादित्वादेव निषेधतिष्ठेस्तद्व्यर्थमिति भावः ।

'प्रत्ययस्यैव पर्युदासे कृतद्वित इति मूलेण तद्वितान्तस्य संज्ञाविधानं व्यर्थं स्यात्' अने जें मनोरमंत म्हटले आहे त्यावर दकाकार अशी नका करतो की, अस्यापत्यम् इ ' इत्यादि स्थली प्रत्ययत्वामुळे होणाऱ्या निषेधाचा वाध करून 'कृतद्वित' मू. १७९ या मूत्रातील (तद्वितप्रत्ययवाचक) 'तद्वित' हे पद चरितार्थ ठरते. पण (शब्दरत्नकार म्हणणात की,) ही नका बरोबर नाही; कारण 'अ अस् इ' अशा स्थितीन (या तद्वितान्त समुदायाला) जी प्रातिपदिकसंज्ञा होते ती एकदेशविकृतन्यायाने 'इ' चे ठिकाणी सहज प्राप्त होऊ

सकते. (दीक्षितानी मनोरमंत असे म्हटले आहे की, प्रकृत सूत्रातील 'अप्रत्ययः' या पर्युदासाने प्रत्ययान्ताचा देखील पर्युदास न करिता केवळ प्रत्ययाचा पर्युदास केला तर, 'कृतद्धितसमासाश्च' या सूत्रातील तद्धितान्तवाचक 'तद्धित' या पदाने तद्धितान्ताला प्रातिपदिकसज्ञा होण्याचे जे विधान केले आहे ते व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते; कारण केवळ प्रत्ययाला प्रातिपदिकसज्ञा होण्याचा निषेध केला आहे व प्रत्ययान्ताला ती सज्ञा हाण्याचा निषेध केला नाही असे मानल्यास, प्रकृत सूत्रानेच, अर्थवान् असणाऱ्या, तद्धितान्ताला प्रातिपदिकसज्ञा होऊ शकलीच असती. मग त्याला ती सज्ञा होण्याकरिता 'कृतद्धित' या सूत्रात 'तद्धित = तद्धितान्त' या पदाचे ग्रहण का केले आहे ? प्रकृत सूत्रातील 'अप्रत्ययः' या पदाने प्रत्ययान्ताचा देखील पर्युदास होतो असे मानले तरच, तद्धितान्ताला प्रातिपदिकसज्ञा व्हावी याकरिता ते ग्रहण चरितार्थ व आवश्यक ठरते यावर शकाकार अस म्हणतो की, 'विष्णु' या अर्थाच्या वाचक 'अ' या प्रातिपदिकाहून अपत्यार्थक 'इन्' प्रत्यय 'अत इन्' मू. १०९५ या सूत्राने केल्यावर 'अस्यापत्यम् इः = अ + इस् + इन् = अ + अस् + इ' अशी स्थिति झाली असता, 'मुपो धातुप्रातिपदिकयो' मू. ६५० या सूत्राने 'इस्' प्रत्ययाचा लुक् होऊन व 'यत्पेति च' मू. ३११ या सूत्राने 'अ' या प्रकृतीचा लोप होऊन केवळ 'इ' हा तद्धित प्रत्ययच शिल्लक राहतो व त्या प्रत्ययरूप 'इ' ला प्रकृत सूत्रातील 'अप्रत्ययः' या प्रत्ययाच्या पर्युदासामुळे जी प्रातिपदिकसज्ञेचा निषेध होता, म्हणजे जी प्रातिपदिकसज्ञा प्राप्त होत नाही, त्या निषेधाला वाधून 'कृतद्धित' या सूत्रातील केवळ तद्धितप्रत्ययवाचक 'तद्धित' या शब्दाच्या ग्रहणामुळे 'इ' याला प्रातिपदिकसज्ञा होते. जर त्या सूत्रातील 'तद्धित' या शब्दाने तद्धितान्ताचे ग्रहण केले तर 'इ' हा केवळ तद्धित प्रत्यय असून तद्धितान्त नसल्यामुळे, त्याला प्रातिपदिकसज्ञा न होण्याची

आपत्ति येते. अशा रीतीने वर सांगितल्याप्रमाणे 'कृतद्धित' या सूत्रातील 'तद्धित' या पदाचे ग्रहण व्यर्थ न ठरता चरितार्थ व आवश्यक ठरते या संकेवर सन्दर्शनकार असे उत्तर देतात की, 'अ इस् इज् या अवस्थेत तद्धित 'इज्' प्रत्ययान्त समुदायाला 'कृतद्धित' या सूत्राने जो प्रातिपदिकसंज्ञा होणे ती, त्या समुदायातील 'डम्' प्रत्ययाचा लुक् व 'अ' या पकृतीचा लोप वर सांगितल्याप्रमाणे झाल्यावर 'इज्=इ' हा जो तद्धित प्रत्ययरूप भाग अवशिष्ट राहतो त्याला, एकदेशविकृतन्यायाने होऊ शकतेच. 'एकदेशविकृतमन्यवत्' -परि ३७-हा न्याय जेथे अध्यपिक्षा अधिक शब्दस्वरूप नाहीसे झाले आहे किंवा बदलले आहे तेथे लागू पडत नाही असे पूर्वी सांगितले आहे व प्रकृत स्थली अध्यपिक्षा अधिक शब्दस्वरूप नाहीसे झाले असल्यामुळे येथे वास्तविक बरील परिभाषा लागू पडत नाही व त्या परिभाषान्वये 'इ' हा तद्धितान्त आहे असे मानता येत नाही. तरी पण 'अ इस् इज्' या स्थली त्या संपूर्ण समुदायाचे जागी जो 'इज्=इ' झाला आहे तो 'स्थानिवदादश' सु ४९ या सूत्राने स्थानिवद्भावाने तद्धितान्त मानता येता, आणि अशा रीतीने 'इ' हा तद्धितान्त ठरत असल्यामुळे, 'कृतद्धितममामाश्च' या सूत्रातील तद्धितान्तवाचक 'तद्धित' या पदाच्या ग्रहणाने 'इ' याला प्रातिपदिकसंज्ञा होण्यात काही अडचण येत नाही. सारांश, त्या सूत्रातील 'तद्धित' हा शब्द तद्धितान्त या अर्थाचा वाचक मानल्याने शकाकाराने दाखविलेली आपत्ति येत नसल्यामुळे, त्याने केलेली शका अयोग्य ठरते असा सन्दर्शनकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) 'एकार्थीभावेन लौकिके प्रयोगे प्रसिद्धत्वं च प्रससामूलम्' असे जे मनोरमंत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, प्रसस्त अर्थवत्ता केवळ प्रत्ययाचे ठिकाणी राहत नसते, कारण (एकार्थीभाव होण्याकरिता दोन किंवा अधिक शब्दांची गरज असल्यामुळे, प्रकृति व प्रत्यय हे दोन्ही असले तरच त्या दोहोच्या अर्थाचा एकार्थीभाव होऊ शकतोच) केवळ प्रत्यय असल्यास

एकार्थीभाव होणे शक्य नाही. (प्रकृत सूत्रातून 'कृतद्वितसमासाश्च' या उत्तर सूत्रात 'अर्थवत्' या पदाची अनुवृत्ति होते व त्या पदातील 'मत्तुप्' प्रत्यय 'प्रशसा' या अर्थाचा वाचक असल्यामुळे आणि जरो प्रकृति व प्रत्यय हे दोन्ही अर्थवान् असतात तरी केवळ तद्वित प्रत्यय किंवा ज्या प्रकृतीहून तद्वित् प्रत्यय होतो त्याचे ठिकाणी प्रशस्त अर्थ द्योतित करण्याचे सामर्थ्य नसून, प्रकृतीहून तद्वितप्रत्यय केल्यावर तशा तद्वितान्त शब्दाचे ठिकाणोच, दोहांच्या अर्थाचे एकत्रोकरण झाल्याने, प्रशस्तार्थ द्योतित करण्याचे सामर्थ्य येत असल्यामुळे, 'अर्थवत्' या विशेषणाने युक्त असणाऱ्या 'कृतद्वित' या सूत्रातील 'तद्वित' या शब्दाने केवळ तद्वित प्रत्ययाचे ग्रहण न होता, तद्वितान्ताचेच ग्रहण होतं, व तद्वितान्त शब्द प्रत्ययान्त असल्यामुळे व प्रकृत सूत्राने 'अप्रत्ययः = अप्रत्ययान्तः' हा पर्युदास असल्यामुळे, प्रकृत सूत्राने तद्वितान्ताला जी प्रातिपदिक-सजा होऊ नकत नव्हती ती त्याला व्हावी याकरिता 'कृतद्वित' या सूत्रात प्रशस्तार्थद्योतक तद्वितान्त वाचक 'तद्वित' शब्दाचे ग्रहण केले आहे हे पूर्वी मनोरमेत सांगितलेच आहे. प्रकृति व प्रत्यय हे दोन्ही अर्थवान् असून देखील त्या दोहांच्या अर्थाचा एकार्थीभाव झाल्याशिवाय त्याचे ठिकाणी प्रशस्त अर्थ, म्हणजे कांदिद प्रयोगाने ज्ञात होण्यालायक अर्थ, द्योतित करण्याचे सामर्थ्य नाही अने त्रं वर म्हटले आहे त्याच कारण हे आहे की, नापेउ केवळ प्रकृतीचा क्रिया केवळ प्रत्ययाचा प्रयोग केला तर श्रान्यात्र अर्थवान् होणे शक्य

भाष्यकार म्हणतात—'यदप्युच्यते कृतद्वितसमासाश्चेत्यन्तप्रहणं कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् । अर्थवदिति वर्तते, कृतद्वितान्त चैवार्थ-
 वन्न केवला कृतस्तद्विता वा ।' येथे हे सामणे आवश्यक आहे की,
 मतुप्सूनावरील भाष्यात भाष्यकारानी 'मनुप्' प्रत्ययाचे जे अनेक
 अर्थ सांगितले आहेत त्यापैकी 'प्रशसा' हा एक अर्थ आहे हे त्या
 भाष्यात दिलेल्या 'भूमनिन्दाप्रशसासु नित्ययोगेऽतिशायने । सम्ब-
 न्धेऽस्ति विवक्षाया भवन्ति मतुवादय ॥' या कारिकेवरून स्पष्ट
 होते) ज्याला प्रातिपदिकसज्ञा करणे आहे त्याचेच ठिकाणी असणारा
 एकार्थीभाव अभिप्रेत आहे त्यामुळे 'पञ्चनावप्रिय' या स्थली
 'पञ्चनाव' हा समासावयव जरी तद्वितान्त व सामासिक
 शब्द आहे तरी त्याला प्रातिपदिकसज्ञा होत नाही प्रियश
 ब्दान्त 'पञ्चनावप्रिय' या संपूर्ण शब्दाचे ठिकाणी एकार्थी
 भाव झाला असून 'पञ्चनाव' या अवयवातच केवळ एकार्थी-
 भाव झालेला नसल्यामुळे, येथे काही दोष येत नाही (तद्विता-
 योत्तरपदनमाहारे च' सू ७२८ या सूत्राने तीन प्रकारे द्विगुसमास
 होणे सांगितले आहे या तीन प्रकारापैकी उत्तर पद पुढे असताना
 झालेला 'पञ्चनावप्रिय' यातील 'पञ्चनाव' हा सव्यापूर्वक
 द्विगुसमास होय व या 'नी' शब्दान्त द्विगुसमासाला 'नावा
 द्विगो' सू ८०१ या सूत्राने समासान्त तद्वित 'टच् = अ' प्रत्यय
 होऊन व 'एचोऽयवायाव' सू ६१ या सूत्राने 'नी' यातील 'ओ' च
 जागी आवादेश होऊन 'पञ्चनाव' असे अदन्त रूप सिद्ध झाले आहे
 'पञ्चनाव' हा शब्द सामासिक असून तद्वित 'टच्' प्रत्ययान्त
 असल्यामुळे, या अर्थवान् तद्वितान्त व सामासिक शब्दाला
 'कृतद्वितसमासादय' या सूत्राने प्रातिपदिकसज्ञा का होऊ नये ?
 या प्रश्नाचे उत्तर हे आहे की, वर सांगितल्याप्रमाणे एकार्थीभाव
 झाल्याने प्रशस्तार्थवाचक होणाऱ्या तद्वितान्ताला त्या सूत्राने प्राति-
 पदिकसज्ञा होऊ शकत असल्यामुळे व उत्तर पद पुढे असताना
 होणाऱ्या द्विगुचा भाषेत स्वतः रीतीने प्रयोग होत नसून त्याचे

दोष येतो, म्हणजे त्याला प्रातिपदिकसज्ञा न होण्याची आपत्ति येते, कारण (धातूहून 'क्विप् = व्' प्रत्यय केला असता, त्या अपृक्त प्रत्ययाचा 'वेरपृक्तस्य' सू ३७५ या सूत्रानें लोप झाल्यावर) अवशिष्ट धातु हाच विशिष्ट अर्थाचा—'धातुनिरूपितक्रियेचा कर्ता' या विशिष्ट अर्थाचा—बोधक होत असल्यामुळे व अथवान् द्वितीयाचा—क्विप्प्रत्ययाचा—अभाव असल्यामुळे, दोन भिन्न अर्थांचे एकत्रीकरण होऊन सिद्ध झालेल्या अर्थाची उपस्थिति करून देणे अशा प्रकारचा जो एकार्थीभाव तो तेथे विद्यमान नाही (या शकेवर शब्दरत्नकार वसे उत्तर देतात की,) ही शका बरोबर नाही, कारण अलौकिक प्रक्रियावाक्यात कल्पित असलेला जो एकार्थीभाव त्याचा लुप्त विवबन्ताचे ठिकाणी देखील आरोप केल्याने काही दोष येत नाही ('प्रसूते इति प्रसू = प्रसू + क्विप् + सु' या स्थली 'सू' हा धातु 'पूङ् प्राणिगर्भविमोचने' या धातुपाठान्वये 'प्रसविणे' या अर्थाचा वाचक आहे व या धातूहून 'सत्सूद्विपद्महृद्गुह' मू २९७५ या सूत्राने 'कर्तरि' या अर्थामध्य क्विप्प्रत्यय केला असता, 'प्रसू' याचा 'प्रसविणारी' असा अर्थ होतो येथें शकाकार असे म्हणतो की, 'सू' धातूहून होणाऱ्या 'क्विप् = व्' या अपृक्त प्रत्ययाचा 'वेरपृक्तस्य' या सूत्रानें लोप होत असल्यामुळे व त्या प्रत्ययाचा लोप झाल्यावर 'सू' धातूच शिलक राहत असल्यामुळे, 'य शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायी' या वचनान्वये तो अवशिष्ट 'सू' धातूच 'प्रसविणारी' या कर्तृविशिष्ट क्रियारूप अर्थाचा बोधक होतो व तो धातु असल्यामुळे आणि प्रकृत सूत्रात 'अधातु' असा पर्युदास असल्यामुळे, त्याला प्रातिपदिकसज्ञा न होण्याची आपत्ति येते ह खरे की, 'प्रसू' हा लुप्तविवबन्त शब्द वृद्धत आहे पण क्विप्प्रत्ययाचा लोप झाला असल्यामुळे, प्रकृति व प्रत्यय यांच्या अर्थाचा एकार्थीभाव होऊन उत्पन्न होणारी प्रशस्तार्थवता 'प्रसू'चे ठिकाणी नाही आणि 'कृतद्वितसमासाश्च' या सूत्रात 'अयंवत्' या पदाची अनुवृत्ति केल्याने प्रकृति व प्रत्यय या दोहोच्या अर्थांचे एकत्रीकरण होऊन ज्या कृदन्ताचे ठिकाणी प्रशस्तार्थवता

येते त्यालाच त्या सूत्रानें प्रातिपदिकसंज्ञा होऊ शकत असल्यामुळें आणि लुप्तविवन्त 'प्रसू' चे ठिकाणी, प्रत्ययाचा लोप झाल्या-
कारणानें, तथा प्रशस्तार्थवत्तेचा अभाव असल्यामुळें, 'प्रसू' याला
प्रातिपदिकसंज्ञा न होण्याची व त्यामुळें त्याहून मुबुत्पत्ति न होण्याची
आपत्ति येते. या शकेवर शब्दरत्नकार असं उत्तर देतात की,
'प्रसू + विवप्' या अलौकिक प्रतियावाक्यात प्रकृति व प्रत्यय
या दाहोच्या अर्थाचा जो एकार्थीभाव कल्पिला जातो त्या एकार्थी-
भावाचा, निवप्प्रत्ययाचा लोप होऊन अवशिष्ट राहिलेल्या
'प्रसू' चे ठिकाणी, आरोप केल्यानें त्या आरापित प्रशस्तार्थवत्ते-
मुळें 'प्रसू' हा कृदन्त 'कृत्तद्धित' या सूत्रानें प्रातिपदिकसंज्ञक
ठरण्यात व त्याहून मुबुत्पत्ति होण्यात काही अडचण येत नाही
आणि शकाकाराची शका अयोग्य ठरते.) 'यदि तु प्रत्ययो न
पर्युदम्येत तर्हि सात्पदाद्योः इति सूत्रे सातिग्रहण व्यर्थं स्यात्' या
मनोरमंतील पक्तीत, प्रकृत सूत्रातील 'अप्रत्ययः' या पदानें केवळ
प्रत्ययाचा देखील पर्युदास करणे आवश्यक आहे याला प्रमाण
सांगितले आहे. 'साति = सात्' हा प्रत्यय प्रातिपदिक मानल्याम
त्याहून औत्सर्गिक एकवचनाचा प्रत्यय केला असता, तो देखील
मुबन्त होऊन त्याला पदसंज्ञा होईल (व त्यातील सकार पदाचा
आद्य लघवच ठरेल) व त्यामुळें 'सात्पदाद्योः' या सूत्रातील
'पद दि' या शब्दानेंच यत्ननिषेध होऊ शकेल आणि त्या सूत्रातील
'सात्' याचे ग्रहण व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येईल असा दीक्षिताच्या
शूणण्याचा भावार्थ आहे. (या विषयाचे विवरण पूर्वी मनोरमंत
केलेच आहे.)

शब्दरत्न - सोर्दुर्वारत्वादिति । तस्य च समुदायप्रातिपदिकत्वेन
तदवयवत्वाल्लुक् । समुदायसंज्ञा चान्तरङ्गत्वादवयवेभ्यः प्रातिपदि-
कत्वात्मुपि सति प्रवर्तते, इति तस्य तदवयवत्वमक्षतम् । पचति,
प्यनतोत्यादौ नावयवानां सा, धातुप्रत्ययान्तपदयोस्तदवयवपरत्वेन
तत्र तन्निषेधात् । तस्मादभ्युत्पन्नप्रातिपदिकावयवेभ्यस्तदुत्पत्तिरप्याद्या ।

धनशब्दस्य धिनोतेर्धनमिति व्युत्पत्तिपक्षे तु वनाद्युदाहरण बोद्धव्यम् ।
 ध्वनित चेदं भाष्यकं यदयोः । तस्मात्प्रलोपाद्यापत्तिर्दोषः । इदमव्ययेऽप्य
 इव तेभ्योऽपि सुप् एकवचनाभ्युपगमेन । वस्तुतस्तु तदुत्पत्ति सत्येव
 गमके, यथाऽव्ययेभ्य उत्पत्तौ “अव्ययादाप्सुः” इति गमकम्,
 नान्यत्र, ‘एकवचनम्’ इति महासज्ञाकरणात् । प्रकृते तु न तथा
 गमकम् । अत एव “इयाप्-” इति सूत्रे प्रातिपदिकाधिकाराभावे
 तिङ्गन्तेभ्यस्तदुत्पत्तिमाशङ्क्येकत्वादीनामुक्तत्वाग्रेति समाहित भाष्ये,
 त्वद्वीत्यौत्सगिकमेकवचन दुर्धारमेव । अत एवाग्रे भाष्येऽर्थवत्पदस्य
 वशदाडिमानोत्पादिवदसमुदायो निरर्थको व्यावर्त्यत्वेन प्रवर्शितः ।
 तत्र हि “सुपो धातु” इत्यस्य प्राप्तिरिति तदेवास्य मुख्य व्यावर्त्यम् ।
 पक्षत कल्पमित्यादौ सत्प्रवृत्तौ रूपसूत्रस्य भाष्य गमकम् । समाप्त-
 ग्रहणकृतनियमस्तु अर्थवत्समुदायविषयक इति भाष्ये स्पष्टमिति न
 तेनास्य व्यावृत्तिरिति विक् ।

(आता प्रकृत सूत्रात ‘अर्थवत्’ या पदाचे ग्रहण न केल्यास,
 ‘धन, वन’ इत्यादि शब्दातील प्रत्येक वर्णांला प्रातिपदिकसज्ञा
 होईल व त्याहून सुबुत्पत्ति होण्याची आपत्ति येईल आणि जरी ‘धन,
 वन’ इत्यादि शब्दातील वर्णांचे ठिकाणी सख्या व कारक याचा
 अभाव आहे तरी, ‘एकवचनमुत्सर्गत करिष्यते’ या सिद्धान्तान्वये
 त्या प्रत्येक वर्णाहून औत्सगिक ‘सु’ प्रत्यय होणे टाळता येऊ शकणार
 नाही असे जें मनोरमंत म्हटले आहे त्याचे शब्दरत्नकार पुढील
 पक्तीत विवरण करितात ‘धन, वन’ इत्यादि शब्दातील प्रत्येक
 वर्णांला प्रातिपदिकसज्ञा झाल्यानं त्या प्रत्येक वर्णाहून ओ औत्सगिक
 ‘सु’ प्रत्यय होईल) तो, समुदायाला प्रातिपदिकसज्ञा होत असल्यामुळे,
 त्या समुदायाचा अवयव झाल्याकारणानं त्याचा (‘सुपो धातुप्राति-
 पदिकयो’ सू ६५० या सूत्रानं) लुक् होईल अन्तरङ्गत्वामुळे
 वर्णरूप अवयवाना प्रथम प्रातिपदिकसज्ञा होऊन त्याहून सुबुत्पत्ति
 झाल्यावर समुदायाचे ठिकाणी प्रातिपदिकसज्ञा प्रवृत्त होत असल्या-
 मुळे, प्रत्येक वर्णाहून झालेला ‘सु’ प्रत्यय समुदायाचा अवयव

ठरण्यांत काही बाध येत नाही. ('घन, वन' इत्यादि समुदायाना जर प्रथम प्रातिपदिकसज्ञा झाली असती व त्यानंतर समुदायातील वर्णरूप अवयवाना प्रातिपदिकसज्ञा झाली असती तर, त्या वर्णाहून होणारे विभक्तिप्रत्यय समुदायाचे अवयव ठरले नसते, कारण समुदायाला प्रातिपदिकसज्ञा झाल्यावर त्या विभक्तिप्रत्ययाची उत्पत्ति झाली आहे असे मानावे लागले असते आणि त्यामुळे त्या विभक्तिप्रत्ययाचा 'सुपो घातुप्रातिपदिकयोः' या सूत्राने लुक् होऊ शकला नसता. परंतु समुदायाच्या अपेक्षेने त्या समुदायातील वर्णांची प्रथम उपस्थिति होत असून नंतर समुदायाची उपस्थिति होत असल्यामुळे, प्रथमोपस्थित वर्णाना प्रातिपदिकसज्ञा होणे हे कार्य अन्तरङ्ग ठरते व नंतर उपस्थित हाणान्या समुदायाला प्रातिपदिकसज्ञा होणे हे कार्य त्याच्या मानाने बाह्यरङ्ग ठरते. त्यामुळे समुदायातील वर्णाना प्रथम प्रातिपदिकसज्ञा होऊन त्याहून सुबुत्पत्ति झाल्यावर अन्तर्वन्तिविभक्तिप्रत्यययुक्त वर्णाच्या समुदायाला प्रातिपदिकसज्ञा होते आणि अद्या रीतीने वर्णाहून झालेले विभक्तिप्रत्यय देखील समुदायाचे अवयव ठरत असल्यामुळे, 'सुपो घातुप्रातिपदिकयोः' या सूत्राने त्या विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् होण्यात काही अडचण येत नाही. पण अद्या रीतीने त्या विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् होऊन त्याचे समुदायात श्रवण होण्याची आपत्ति जरी टळते तरी, प्रत्येक वर्णाला प्रत्ययलक्षणां जी पदसज्ञा होते त्यामुळे नलोप, अश्व इत्यादि अनिष्ट कार्ये होण्याची जी आपत्ति येते ती टाळता येऊ शकणार नाही. ती आपत्ति टाळण्याकरिता प्रकृत सूत्रात 'अथंवत्' या पदाचे ग्रहण केले आहे 'हयवरद्' या शिवसूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात—'यदि तर्हिभि वर्णा अथंवन्तोऽयं वत्कृतानि प्राप्नुवन्ति । कानि ? । अथंवत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसज्ञा, प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्ति, सुबन्त पदमिति पदसज्ञा । तत्र को दोषः । पदस्येति नलोपादीनि प्राप्नुवन्ति । घन वनमिति ।' पण वर्ण अथंवान् नसून वर्णसंघात अथंवान् असल्या-

मुळें, वर दर्शविलेली आपत्ति टळते असे भाष्यकारानी पुढें म्हटले आहे सारास प्रकृत सूत्रात 'अर्थवत्' या पदाचे ग्रहण केले असल्यामुळें, अनर्थक वर्णाना प्रातिपदिकसज्ञा होत नाही व त्यामुळें सुबूतपत्ति न झाल्याने पदसज्ञा होत नाही आणि नलोप हाणें इत्यादि सर्थ आपत्ति टळतात) 'पचसि, ध्वनति' इत्यादि तिङन्त समुदायातील वर्णाना प्रातिपदिकसज्ञा होऊ शकत नाही, कारण (प्रकृत सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या 'जघातु, अप्रत्यय' यातील) 'घातु' व 'प्रत्यय=प्रत्ययान्त' या पदानांनी त्याच्या अवयवाचे ग्रहण केले जात असल्यामुळें, त्या निषेधानीच त्याच्या वर्णरूप अवयवाना प्रातिपदिकसज्ञा होण्याचा निषेध होता (प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात—'अप्रत्यय इति शक्यमकर्तुम् । कस्मान्न भवति काण्डे कुड्डे इति ? । कृतद्वितग्रहण नियमार्थं भविष्यति । कृतद्वितान्तस्यैव प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसज्ञा भवति नान्यस्येति' । या भाष्याचा असा अर्थ आहे की, प्रकृत सूत्रातून 'अप्रत्यय' हे पद गाळले, म्हणजे प्रत्ययान्तांना प्रातिपदिकसज्ञा होत नाही असा निषेध न केला, तरी चालू शकते पण तो निषेध केला नाही तर 'काण्डे, कुड्डे' या प्रत्ययान्त पदाना प्रातिपदिकसज्ञा का होऊ नये ? त्यांना प्रातिपदिकसज्ञा होत नाही याचे कारण हे की, पुढील सूत्रात 'कृत, तद्धित' हे जे शब्द उच्चारले आहेत ते नियमार्थ होनील व नियमाचे स्वरूप असे होईल की, प्रकृत सूत्राने प्रत्ययान्त शब्दाना प्रातिपदिकसज्ञा होणे असेल तर कृतप्रत्ययान्त किंवा तद्धितप्रत्ययान्त अशाच शब्दाना ती होईल व इतर प्रत्ययान्त शब्दाना ती सज्ञा होणार नाही हा जो वरील भाष्यात नियम सांगितला आहे त्या नियमान्वयेच कृतद्वितान्तभिन्न इतर प्रत्ययान्त समुदायाला प्रातिपदिकसज्ञेचा निषेध आपोआपच मिळू होण अमल्यामुळें, प्रकृत सूत्रातील 'घातु' व 'प्रत्यय' या पदानांनी त्याच्या अवयवाचे ग्रहण होते असे शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचे तात्पर्य आहे आणि ह्मच तात्पर्य सरलाटीकेतील 'प्रत्ययान्तस्य प्रत्ययस्य वा प्रातिपदिकसज्ञा चेत् कुदन्त-

द्विदान्तयोः कृतद्वितयोरेव वेति । तथा च समुदायस्य तेनैव व्यावृत्तिसिद्धौ धातुप्रत्ययपदे तदवयवपरे इति तात्पर्यम्' या पक्वोत विशदरीतीनें सांगितले आहे. त्यामुळे 'पचति, घ्वनति' या तिङ्गन्त समुदायातील धातु व प्रत्यय यांचे जे अवयव आहेत त्यांना प्रकृत सूत्राने प्रातिपदिकसज्ञेचा निषेध होतो.) वरील विवरणावरून ह स्पष्ट होते की, अव्युत्पन्न प्रातिपदिकाच्या अवयवभूत वर्णांनच मुद्दुत्पत्ति होण्याची आपत्ति देता येते (कारण वर सांगितल्याप्रमाणे धातु व प्रत्ययान्त या शब्दांनी तदवयवभूत वर्णांचे ग्रहण होते व त्या वर्णांना प्रातिपदिकसज्ञा होत नाही असे मानले असल्यामुळे, ज्यात धातु नाही व जो प्रत्ययान्तहि नाही अशा अव्युत्पन्न प्रातिपदिकाच्याच वर्णरूप अवयवाना, प्रकृत सूत्रात 'अर्थवत्' हे पद नसल्यास, प्रातिपदिकसज्ञा होण्याची आपत्ति येते असे म्हणता येते हे उघड आहे.) 'धिनोतीति धनम्' अशा रीतीने ('धिवि प्रीणने' या धातूहून औणादिक प्रत्यय होऊन) 'घन' हे प्रातिपदिक सिद्ध झाले आहे व ते व्युत्पन्न प्रातिपदिक आहे असे मानल्यास, (प्रकृत सूत्रात 'अर्थवत्' हे पद नसल्यास, ज्या शब्दातील वर्णांना प्रातिपदिकसज्ञा होण्याची आपत्ति येते ते शब्द) 'वन' इत्यादि अव्युत्पन्न प्रातिपदिके हीच उदाहरणे होत असे समजावे. (यास्काने निरुक्तात 'धिनोतीति धनम्' अशी 'घन' या शब्दाची व्युत्पत्ति दिली आहे यास्कान्या मते 'धिवि' या इदित् धातूहून औणादिक प्रत्यय होऊन 'घन' हा शब्द सिद्ध झाला आहे. 'वन' या शब्दाची निरुक्तात कोठेहि व्युत्पत्ति दिली नाही. म्हणून 'घन' हे व्युत्पन्न प्रातिपदिक ठरत असून 'वन' हे अव्युत्पन्न प्रातिपदिक ठरते आणि ज्याअर्थी अव्युत्पन्न प्रातिपदिकातील वर्णांना, प्रकृत सूत्रात 'अर्थवत्' हे पद नसल्यास, प्रातिपदिकसज्ञा होण्याची आपत्ति येते असे वर म्हटले आहे त्याअर्थी 'वन' इत्यादि अव्युत्पन्न प्रातिपदिके तशा प्रकारची आपत्ति येण्याची उदाहरणे होत.) भाष्यकार व कैयट यांनी (अव्युत्पन्न प्रातिपदिके हीच उदाहरणे देऊन) हे ध्वनित केले आहे,

म्हणजे अव्युत्पन्न प्रातिपदिकातील वर्णांनाच प्रातिपदिकसज्ञा . होण्याची आपत्ति येते हे ध्वनित केले आहे. म्हणून (प्रकृत सूत्रान 'अर्थवत्' हे पद नसल्यास, अव्युत्पन्न प्रातिपदिकातील वर्णाहून होणाऱ्या 'मु' प्रत्ययाचे श्रवण होण्याची आपत्ति न येता) नलीप वगैरे होण्याचीच आपत्ति येते (कारण अव्युत्पन्न प्रातिपदिकातील वर्णाहून सुबुत्पत्ति केली तरी, 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' सू ६५० या सूत्राने त्या विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् होणारच.) ज्याप्रमाणे (सख्या किंवा कारक इत्यादिकाचा ज्याहून बोध होत नाही अशा) अव्ययाहून एकवचनाचा औत्सर्गिक प्रत्यय होतो असे मानले आहे. त्याचप्रमाणे अव्युत्पन्न प्रातिपदिकातील सख्याकारक-बोधरहित वर्णाहून देखील औत्सर्गिक एकवचनाचा प्रत्यय होईल असे गृहीत धरून त्याहून तसा प्रत्यय होण्याची आपत्ति (मनोरमंत) दिली आहे वास्तविक काही गमक-ज्ञापक-असले तरच (सख्या-कारकबोधरहित शब्दाहून) सुबुत्पत्ति करता येते. उदाहरणार्थ (सख्याकारकबोधरहित) अव्ययाहून सुबुत्पत्ति होते याचे 'अव्य-यादाप्नुप' सू ४५२ हे सूत्र गमक-ज्ञापक-आहे (कारण अव्ययाहून होणाऱ्या विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् होतो असे त्या सूत्रात सांगितले असल्यामुळे, त्यावरूनच हा निष्कर्ष निघतो की, अव्ययाहून सुबुत्पत्ति होते सख्याकारकबोधरहित) इतर शब्दाहून (देखील) सुबुत्पत्ति होते याचे ते सूत्र ज्ञापक ठरत नाही. (त्यामुळे अव्यय खेरीज करून इतर सख्याकारकबोधरहित शब्दाहून सुबुत्पत्ति करता येत नाही) कारण 'एकवचन' अशी अन्वर्थक सज्ञा केली आहे. ('एक उच्यते अनेन इति एकवचनम्' अशी 'एकवचन' या शब्दाची व्युत्पत्ति आहे या अन्वर्थक व्युत्पत्तीवरूनच हे सिद्ध होते की, जेथे एकत्वरूप सख्येचा बोध करणे आहे तेथेच एकवचनाचा प्रत्यय करता येतो आणि हेच 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' सू. १८६ या सूत्रात सांगितले आहे म्हणून ज्या शब्दाहून सख्येचा मुळीच बोध होत नाही त्याहून एकवचनाचा प्रत्यय कसा होऊ शकणार? तथा शब्दाहून

देखील एकवचनाचा प्रत्यय करता येतो असे मानल्यास, 'एकवचन' हे अन्वयक सज्ञाकरण व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते. अव्ययाहून औत्सर्गिक एकवचनाचा प्रत्यय करता येतो याचे जसे पाणिनीय शास्त्रात 'अव्ययादाप्सुः' हे ज्ञापक आढळते तथा प्रकाराचे ज्ञापक प्रकृत विषयासंबधानें, म्हणजे अव्युत्पन्न प्रातिपदिकातील प्रत्येक वर्णाहून औत्सर्गिक एकवचनाचा प्रत्यय करता येतो या विषयासंबधानें, पाणिनीय शास्त्रात कोठेहि आढळत नाही. अस आहे म्हणूनच, म्हणजे काही तरी ज्ञापक असल्याशिवाय सख्याकारकबोधरहित शब्दाहून औत्सर्गिक एकवचनाचा प्रत्यय करता येत नसल्यामुळे, 'इधाप्प्रातिपदिकात्' ४. १. १ या अधिकारसूत्रात 'प्रातिपदिक' असा अधिकार नसल्यास तिङन्ताहून देखील सुबुत्पत्ति होण्याची आपत्ति येईल अशी त्या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी शका उपस्थित करून त्या शकेचे अशा रीतीने निराकरण केले आहे की, तिङ्प्रत्ययानें एकत्व इत्यादि अर्थाचा बोध करून दिला असल्यामुळे ('उक्तार्थानामप्रयोगः' या न्यायान्वये) तिङन्ताहून सुबुत्पत्ति होऊ शकत नाही. (त्या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात—'इधाप्प्रातिपदिकग्रहण किमर्थम् ? इधाप्प्रातिपदिकास्त्वादयो यथा स्युः, धातोर्मा भूवन्निति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । धातोस्तव्यदादयो विधीयन्ते, तेऽपवादत्वाद्बाधका भविष्यन्ति । तिङन्तास्तहि मा भूवन्निति । एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते; ते चाऽत्र तिङा उक्ता एकत्वादय इति कृत्वा उक्तार्थत्वाद्वा भविष्यन्ति ।') तुमच्या-दीक्षिताभ्याम्-म्हणण्याप्रमाणे ('इधाप्प्रातिपदिकात्' या सूत्रातून 'प्रातिपदिकात्' हे पद गाढल्यास, तिङन्ताहून देखील) औत्सर्गिक एकवचनाचा प्रत्यय होण्याची आपत्ति टाळता येणे अशक्य आहे. (गमक नसले तरी अव्युत्पन्न प्रातिपदिकातील अनर्थक वर्णाहून, प्रकृत सूत्रात 'अर्थवत्' हे पद नसल्यास, औत्सर्गिक 'सु' प्रत्यय होण्याची आपत्ति येते असे जें दीक्षिताचे म्हणणे आहे ते बरोबर मानल्यास, 'इधाप्प्रातिपदिकात्' या सूत्रातून 'प्रातिपदिकात्' हे पद गाढले

तर, तिङन्ताहून देखील औत्सर्गिक एकवचनाचा प्रत्यय होणे त्यांना टाळता येणे अशक्य आहे; कारण गमक नसले तरी औत्सर्गिक एकवचनोत्पत्ति होतेच असे त्यांच्या म्हणण्यावरून स्पष्ट होते पण तिङन्ताहून देखील तसा एकवचनाचा प्रत्यय होण्याची खरोखरच आपत्ति येत असती तर भाष्यकारांनी 'इया-प्रातिपदिकात्' या सूनावरील भाष्यात तसे म्हटले असतं पण तसे भाष्यकारांनी न म्हणता त्या आपत्तीचे इतर रीतीने निवारण केले असल्यामुळे हे स्पष्ट हात की, सव्याकारकवोपरहित शब्दाहून, काही तरी गमक असल्याशिवाय, औत्सर्गिक एकवचनाचा प्रत्यय करता येत नाही. म्हणून अव्युत्पन्न प्रातिपदिकातील वर्णाहून, प्रकृत सूनातून 'अर्थवत्' हे पद गाळल्यास, औत्सर्गिक एकवचनाचा प्रत्यय होण्याची आपत्ति येते असे जे दीक्षितानी म्हटले आहे त बरोबर मानता येत नाही असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे.) म्हणूनच-म्हणजे प्रातिपदिकातील अवयवभूत अनर्थक वर्णांना प्रातिपदिकसंज्ञा झाली तरी, गमक उपलब्ध नसल्यामुळे, त्याहून मुबुत्पत्ति होण्याची आपत्ति येत नाही असे असल्यामुळेच-प्रकृत सूनावरील पुढील भाष्यात भाष्यकारांनी 'दश दाडिमानि' इत्यादि अनर्थक पदसमुदायाला 'प्रातिपदिकसंज्ञा न ग्राही' याकरिता प्रकृत सूचात 'अर्थवत्' या पदाचे ग्रहण केले आहे असे म्हटले आहे. त्या अनर्थक पदसमुदायाला प्रातिपदिकसंज्ञा झाल्यास, 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो' मू. ६५० या सूत्राने प्रत्येक पदापुढील विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् होण्याची आपत्ति येते हेच वास्तविक 'अर्थवद्'ग्रहणाचे मुख्य व्याख्ये आहे, म्हणजे अशा निरर्थक पदसमुदायातील पदापुढे असणाऱ्या विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् न ग्राही हेच प्रकृत सूनातील 'अर्थवत्' या पदाच्या ग्रहणाचे मुख्य प्रयोजन आहे. (प्रकृत सूनावरील भाष्यात 'अर्थवत्यनेकपदप्रसङ्गः' हे वातिक पठित करून त्या वातिकाचे व्याख्यान करिताना भाष्यकार म्हणतात- 'अर्थवदिति प्रातिपदिकसंज्ञायामनेकस्यापि पदस्य प्रातिपदिकसंज्ञा

प्राप्नोति—दश दाडिमानि, षड्रूपाः, कुण्डमजाजिन पल्लपिण्डः
 अधरोरुक्रमेतत्कुमार्याः स्फैयकृतस्य पिता प्रतिशीन इति । समुदायो-
 ५३नर्थकः ।' या भाष्यात् ज्या 'दश दाडिमानि' इत्यादि पद-
 समुदायाचा निर्देश केला आहे त्यातील प्रत्येक पद जरी अर्थवान्
 आहे व 'दश दाडिमानि, षड्रूपाः' इत्यादि लहान वाक्ये अर्थवान्
 आहेत तरी त्या वाक्याचा व इतर पदाचा परस्पराशी अन्वयरूप
 संबंध नसल्यामुळे, वरील समुदाय अर्थवान् ठरत नाही. त्यामुळे
 प्रकृत सूनातून 'अर्थवत्' हे पद गालत्याम, वरील अनर्थक
 समुदायाला प्रातिपदिकसज्ञा होण्याची आपत्ति येते; कारण हा
 अनर्थक समुदाय धातु, प्रत्यय किंवा प्रत्ययान्त नाही. समुदायातील
 प्रत्येक पद जरी प्रत्ययान्त आहे तरी समुदायाहून प्रत्यय झाला
 नसल्यामुळे, समुदाय प्रत्ययान्त ठरत नाही. या संबंधाने कैयटाने
 'प्रतिपदं तु नैव मज्ञा प्राप्नोत्यप्रत्यय इति निषेधात् । समुदायस्य तु
 निषेधो न प्रवर्तते, प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित इति वचनात्,
 समुदायाच्च प्रत्ययस्याविधानात् प्रत्ययान्तत्वाभावात्' असे म्हटले
 आहे. साराश वरील अनर्थक समुदाय धातु, प्रत्यय व प्रत्ययान्त यांच्या
 कक्षेत येत नसल्यामुळे, प्रकृत सूत्रात 'अर्थवत्' हे पद नसल्यास, त्याला
 प्रातिपदिकसज्ञा होण्याची आपत्ति येते व त्या समुदायाला प्राति-
 पदिकसज्ञा झाल्यास, गमक नसल्यामुळे, त्या समुदायाहून जरी
 औत्सर्गिक एकवचनाचा प्रत्यय होऊ शकत नाही तरी, 'मुपो धातु-
 प्रातिपदिकयोः' मू. ६५० या सूत्राची प्रवृत्ति होऊन प्रत्येक पदापुढील
 विभक्ति प्रत्ययाचा लुक् होण्याची आपत्ति येते. अशा अनर्थक
 पदसमुदायाला प्रातिपदिकसज्ञा न व्हावी व त्या समुदायातील प्रत्येक
 पदापुढील विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् होण्याची आपत्ति न यावी हे
 वास्तविक प्रकृत सूत्रातील 'अर्थवत्' या पदाच्या ग्रहणाचे प्रयोजन
 असून, 'घन, वन' इत्यादि शब्दातील अनर्थक वर्णाना प्रातिपदिक-
 सज्ञा न व्हावी हे त्या पदाच्या ग्रहणाचे प्रयोजन नाही; कारण त्या
 अनर्थक वर्णाना प्रातिपदिकसज्ञा झाली तरी, वर सांगितल्याप्रमाणे

गमकाच्या अभावी, त्याहून सुबुत्पत्ति होऊं शकत नसल्यामुळे, पदसज्ञा होण्याची व तन्निमित्तक नलोप वगैरे अनिष्ट कार्ये होण्याची आपत्ति येत नाही. मग असे जर आहे तर 'अर्थवद्ग्रहण किमर्थम् ? । अर्थवदिति व्यपदेशाय । वर्णानां भा भूदिति । किं च स्यात् ? । वन घनमिति नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः प्रसज्येत' या भाष्याची वाट काय ? हे भाष्य तर शब्दरत्नातील बरील विधानाविरुद्ध आहे. याचे उत्तर हेच को, पूर्वं भाष्य, म्हणजे 'अर्थवद्ग्रहण किमर्थम्' इत्यादि भाष्य, एकदेशीची उक्ति असून, उत्तर भाष्य हेच सिद्धान्त-भाष्य आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) 'पचत.कल्पम्' इत्यादि स्थली जी सुबुत्पत्ति होते तिचे 'प्रशसाया रूपप्' ५. ३ ६६ या सूत्रावरील भाष्य जापक आहे. (ज्या शब्दाने एकत्वादि सव्येचा बोध होत नाही अशा शब्दाहून, काही तरी गमक असल्याशिवाय, सुबुत्पत्ति करता येत नाही असे वर म्हटले आहे. यावर शकाकार अशी शका करतो की, 'पचतिरूपम् पचतोरूपम्' इत्यादि स्थली 'क्रियाप्रधानमाख्यातम्' या वचनान्वये लिङ्गवचनरहित क्रिया-प्रधान 'पचति, पचत' या शब्दाहून स्वार्थे 'रूपप्' प्रत्यय केला असता, रूपप् प्रत्ययान्त शब्द लिङ्गवचनादिकाचा बोधक होऊ शकत नाही. तरी पण काही गमक नमून देखील त्याहून जसा नपुसकाच्या एकवचनाचा 'अम्' प्रत्यय होतो त्याचप्रमाणे 'घनम्, वनम्' इत्यादि समुदायातील वर्णाहून एकवचनाचा औत्सर्गिक 'सु' प्रत्यय होऊ शकतो व तसा प्रत्यय होण्याची दीक्षितानी जी आपत्ति मनोरमेव दर्शविली आहे ती यथार्थ आहे या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, 'प्रशसाया रूपप्' सू २०२१ या सूत्राने तिङन्ताहून 'रूपप्' प्रत्यय झाला असता त्या रूपप् प्रत्ययान्त शब्दाहून जो नपुसकाच्या प्रथमेच्या एकवचनाचा प्रत्यय होतो त्याला त्या सूत्रावरील भाष्यच प्रमाण आहे त्या भाष्यात भाष्यकार म्हणतात— 'यदि तत्तत्क्रिया क्रिया द्विवचनबहुवचनानि न सिध्यन्ति—पचतः पचन्तीति । नैतानि क्रियापेक्षाणि किं तर्हि ? । साधनापेक्षाणि । इहापि तर्हि.प्राप्नुवन्ति

[पचतिरूप] पचतोरूप पचन्तिरूपमिति । तिङोक्तत्वात्तस्याग्नि-
 चम्बन्धस्य न भविष्यति । एकवचनमपि तर्हि न प्राप्नोति ।
 समयाद्भविष्यति । द्विवचनबहुवचनान्यपि तर्हि समयात्प्राप्नुवन्ति ।
 एव तत्त्वोक्तवचनमुत्सर्गतः करिष्यते-तस्य द्विवच्-होरयंयाद्विवचन-
 बहुवचनं अपवादो भविष्यतः ।' या भाष्याचा भावार्थ हा आहे की,
 जर मिया एकच आहे तर 'पचत. पचन्ति' इत्यादि द्विवचनाचे व
 बहुवचनाचे प्रयोग कसे होतात ? या प्रश्नाचे उत्तर हें आहे
 की, ते प्रयोग त्रियागतसंख्येच्या योगें होत नमून वतुंकारकगत
 संख्येच्या अपक्षेने त्या प्रयोगात वचनभेद केला जातो. मग असे
 आहे तर, 'पचतीरूपम्, पचन्तिरूपम्' या स्थली 'रूपे, रूपाणि'
 असा द्विवचनाचा व बहुवचनाचा प्रयोग का होऊ नये ? तसा
 प्रयोग होत नाही याचे कारण ह की, तिङ्प्रत्ययानें वचनाचे
 अभिधान केले असल्यामुळे व 'उक्तार्थानामप्रयोग.' असा न्याय
 असल्यामुळे, 'रूपे, रूपाणि' असा प्रयोग होत नाही. मग 'पचति-
 रूपम्' या स्थली 'तिप्' या एकवचनाच्या प्रत्ययानें एकवचनाचे
 अभिधान केले असल्यामुळे, वरील न्यायान्वये 'रूपम्' असा
 एकवचनाचा प्रयोग देखील होऊ नये. 'प्रत्ययः, परश्च' सू. १८०,
 १८१ अर्था मूर्धे असल्यामुळे व 'न केवला प्रकृतिः प्रयोगोक्तव्या नापि
 केवल. प्रत्यय.' असा नियम असल्यामुळे, एकवचनाचा प्रयोग होतो.
 मग त्याच नियमान्वये द्विवचनाच व बहुवचनाचे प्रयोग देखील करता
 येऊ शकतात. असेच जर म्हणजे आहे तर मग 'द्वयोद्विवचनैकवचने'
 सू. १८६ अस मूर्धे पठित न करिता 'द्वयोद्विवचनम्,' 'बहुषु
 बहुवचनम्' अर्था मूर्धे पठित करावी. तर्जा मूर्धे पठित केल्याने
 सस्यानिरपेक्ष एकवचनाचा प्रयोग उत्सर्गरूपानें करता येतो व
 द्विवचन आणि बहुवचन त्याचे अपवाद होतील. माराश या भाष्या-
 मध्ये 'पचतीरूपम्, पचन्तिरूपम्' इत्यादि स्थली 'अम्' हा एक-
 वचनाचा प्रत्यय करता येतो असे भाष्यकारांनी म्हटल असल्यामुळे, त्या
 भाष्याचा समकक्ष आधारें वास्तविक तसा प्रत्यय केला जाता असे

शब्दरत्नकाराचे ग्रहण आहे.) अर्थवान् पदसमुदायाला प्रातिपदिक-सज्ञा होऊ नये याकरिता 'कृतद्धितसमासाश्च' या सूत्रात 'समास' या शब्दाचे ग्रहण नियमार्थ केले आहे असे प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात स्पष्ट सांगितले असल्यामुळे, 'दश दाडिमानि' इत्यादि अनर्थक पदसमुदायाची त्या नियमाने व्यावृत्ति होऊ शकत नाही. (साराश तशा अनर्थक पदसमुदायाला जी प्रातिपदिकसज्ञा होण्याची आपत्ति येते ती 'कृतद्धित' या भूभातील 'समास' ग्रहणाने टाळता येऊ शकत नाही, कारण अर्थवान् पदसमुदायाला जी प्रातिपदिकसज्ञा होण्याची आपत्ति येते ती त्या 'समास' ग्रहणाने टाळता येते. पण 'दश दाडिमानि' इत्यादि परस्परांन्वयरहित पदसमुदाय अर्थवान् नसल्यामुळे, त्याला जी प्रातिपदिकसज्ञा होण्याची आपत्ति येते ती प्रकृत सूत्रात 'अर्थवत्' या पदाचे ग्रहण केले असल्यामुळेच, टाळता येऊ शकते)

शब्दरत्न-यद्यप्यर्थवत्त्वमिति । व्याख्यानावर्थवत्त्वेनैव सादृश्यं गृह्यत इति भावः । उच्यतेति । एतेनेवमुक्तमेव पुनर्दाडिघाद्योच्यत इति सूचितम् । भाष्ये इति । एवं हि तत्र भाष्यम्—“अर्थवदिति वर्तते कृतद्धितान्तं चैवार्थवत्, न केवलाः कृतस्तद्धिता वेति” कृतद्धित-इति सूत्रेऽन्तर्ग्रहणं न कार्यम्” इति । “अर्थवद्ग्रहणानुवृत्ति-सामर्थ्यविवेचैवज्ञार्थलाभः” इति कैयटः । समुदायार्थारोपादिति । तेन तन्मात्रस्य क्रियावाचित्यनिबन्धनधातुत्वसिद्धिरिति भावः । तत् = क्रियावाचकत्वम् । तत्सर्वविभागश्चेति । तस्य तस्येति कृतद्धिवचनेन यण्ठीसमासे, स सोऽर्धविभाग इति कर्मधारये वा विभक्तिलुकि इव साधु । एतेनान्यान्यप्रादुर्भावादिति “अपादाने पञ्चमो” इति सूत्रस्य-भाष्यप्रयोगोऽपि व्याख्यातः । सुबन्तत्वमपि द्विःप्रयोगपक्ष इव स्थाने द्विवचनपक्षेऽप्याद्यान्यशब्दे प्रकृतित्वबुद्ध्याऽन्त्यस्यशब्दे प्रत्ययत्वबुद्ध्या रूपपादम् । सर्वं इति । धातूपसर्गविभागः, वृत्तिष्वेकार्थीभावश्चैवमेवेति भावः । स्फोट एवेति । पदरूपो वाक्यरूपो वेत्यर्थः । लोकानां तत्रैव शक्तिग्रहेण बोधादिति भावः । अत एव तस्य परमार्थत्वम्, लोके

बोधजनकत्वात् । शास्त्रेण प्रकृतिप्रत्ययविनागव्युत्पादनेन विशिष्ट-
पदस्येव तत्तदर्थबोधनद्वारा विशिष्टे पदे विशिष्टार्थबोधकत्वमेव
बोध्यते । 'उपलालनाः' इत्यस्य भवन्तीति शेषः । न तु वास्तवा
इति भावस्तदाह—अस्त्ये इति । आरोपिते इत्यर्थः । लोकानान्त-
सञ्चदजन्मयोधानुपयोगित्वात्तत्त्वम् । सत्यं—विशिष्टशक्त्या बोधकं
पदादीत्यर्थः । स्युरिति । अधिगमे, अध्यगोप्येत्यादौ । अर्थवत्त्वादिति ।
आरोपितार्थवत्त्वादित्यर्थः । शास्त्रकृत् = भाष्यकृदादिः । सम्मतेति ।
तद्विस्तारिपये इति शेषः । औत्सर्गिकप्रवृत्तौ हेतुमाह—इष्टस्थले ऽपीति ।
चः पञ्चम्यर्थहेतुत्वानुवादकः । कयञ्चिविति । अनेन तदनावश्यक-
त्वमेवेति ध्वनयति । ननुत्तरत्र चरितार्थस्य कथं ज्ञापकत्वमत आह—
उत्तरार्थस्यापीति । "इकोचि" इति सूत्रेऽग्रहणस्योत्तरार्थतामुक्त्वा
भाष्ये उक्तम्—इह किं चित् 'त्रयो' इति । "न लुमता" इति
नियेषानित्यत्वज्ञापनद्वारा 'त्रयो' इत्यत्र गुणः कलमिति तदर्थः । इत्थं
मतीति । लघुना ज्ञेयत्वानित्यत्वज्ञापनमाधित्य न्यायानुसरणेन तयोः
प्रत्याख्यानसम्भव इति भावः ।

'यद्यप्यर्थवत्त्वं लभ्यते' असे जें मनोरमेत म्हटले आहे त्याचा
भावार्थ हा आहे की, येथें व्याख्यानमुळे अर्थवत्तारूप सादृश्याचे
ग्रहण केले जाते. (प्रकृत मूत्रात 'अर्थवान्' हा शब्द नसला तरी
'अपातु', अप्रत्ययः' या पर्युदानाच्या सामर्थ्याने 'नञिबध्नुकम्' या
परिभाषान्वये अर्थवान् शब्दानाच प्रातिपदिकमज्ञा होऊ शकते
असे दीक्षिताना मनोरमेत म्हटले आहे व त्याचे कारण हे की,
धातुप्रत्ययभिन्न पण धातुप्रत्ययसदृश असे इतर अर्थवान् शब्दच
अन्वयकतात, व येथे इतर प्रकारचे सादृश्य न पेटा अर्थवत्तारूप
सादृश्यच घेतले आहे याचे कारण शब्दरत्नकार असे देवात की,
वातिककार व भाष्यकार यांना जें व्याख्यान केले आहे त्या व्याख्या-
नान्वये अर्थवत्तारूप सादृश्यच येथे घेतले जाऊ शकते. सर्व निपाताचे
ठिकाणी निपातत्व हा साधारण धर्म जरी आहे तरी सर्व निपात
अर्थवान् नमून काही निपात अर्थरहित आहेत व त्या अनर्थक

निपाताना देखील प्रातिपदिकसज्ञा व्हावी व ती ज्ञात्याने त्याहून सुबुत्पत्ति होऊन पदसज्ञा ज्ञाली असता, पदसज्ञेच्या निमित्तामुळे 'तिङ्ङतिङ्' सू ३९३५ इत्यादि सूत्रानी होणारी कार्ये व्हावी याकरिता वार्तिककाराने प्रकृत सूत्रावर 'निपातस्मानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वम्' हे वार्तिक पठित केले आहे या वार्तिकावरून हे स्पष्ट होते की, प्रातिपदिकसज्ञा होण्यास अर्थवत्ता असणे आवश्यक आहे म्हणून 'अधातु, अप्रत्यय' या पर्युदासानी जर इतर प्रकारच्या सादृश्याचे ग्रहण केले असते तर इष्ट प्रातिपदिकसज्ञा होऊ शकली नसती ती व्हावी याकरिता प्रकृत सूत्रातील पर्युदासानी वरील वार्तिकाच्या व भाष्यकारानी जे त्याचे व्याख्यान केले आहे त्याच्या आधारे अर्थवत्तारूप सादृश्याचेच ग्रहण केले जाते असे शब्दरत्नकाराचे म्हणणे आहे आता प्रकृत सूत्रात 'अर्थवत्' या पदाचे ग्रहण, त्याची उत्तर सूत्रात अनुवृत्ति व्हावी याकरिता, केले आहे असे पूर्वी मनोरमंत सांगितले असून देखील) 'उत्तरार्थं तदित्युक्तम्' असे जे मनोरमंत पुन्हा म्हटले आहे त्यावरून दीक्षित हे सुचवितात की, जरी हे पूर्वी सांगितले आहे तरी हेच म्हणणे योग्य आहे याचे दृढीकरण व्हावे, म्हणजे वाचकाच्या मनावर हे पूर्णपणे ठसावे, याकरिता त्याची पुनरावृत्ति केली आहे 'सुप्तिङन्त-मिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम्' असे जे मनोरमंत म्हटले आहे त्याचे कारण हे की, त्या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी असे म्हटले आहे की, 'कृतद्धितसमासाश्च' या सूत्रात 'अर्थवत्' या पदाची अनुवृत्ति आहे, कृदन्त व तद्धितान्त हेच अर्थवान् आहेत, केवळ कृत्प्रत्यय किंवा तद्धितप्रत्यय अर्थवान् नाहीत आणि त्यामुळे 'कृतद्धित' या सूत्रात 'अन्त' या शब्दाचे ग्रहण करण्याची काही आवश्यकता नाही त्या भाष्याच्या वृत्तीत कैयटाने असे म्हटले आहे की, 'कृतद्धित-समासाश्च' या सूत्रात 'अर्थवत्' या पदाची अनुवृत्ति होत असल्या-मुळे, त्या अनुवृत्तीच्या सामर्थ्याने, भाष्यात जसा वर अर्थ सांगितला आहे तसा अर्थ निष्पन्न होतो (या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते

की, प्रकृत सूत्रातून 'अर्थवत्' या पदाची 'कृतद्वित' या उत्तर सूत्रात अनुवृत्ति होते) 'अवयवे समुदायार्थारोपात्' असे जें मनोरमंत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, ('अधि+इ' या समुदायाच्या अर्थाचा 'इ' या अवयवाचे ठिकाणी 'आरोप केल्याने') क्रियावाचकत्वरूप हेतूमुळे क्रियावाचक शब्दाला होणारी घातुसज्ञा 'इ' याला होते. 'आरोपित तदिति चेत्' या मनोरमेच्या पक्तीतील 'तत्' या पदाचा 'क्रियावाचकत्वम्' असा अर्थ आहे. 'तत्तदर्थविभागश्च' असे जें मनोरमंत सामासिक पद घातले आहे ते, ('नित्यवीप्सयोः' सू. २१४० या सूत्रानें) 'तस्य तस्य' असे द्विवचन करून 'अर्थः', या पदाशी पष्ठीतत्पुरुषसमास केल्याने किंवा 'सः सः' असे द्विवचन करून 'अर्थविभाग.' या पदाशी कर्मधारयसमास केल्याने व अन्तर्वृत्तिविभक्तिप्रत्ययाचा ('सुपो घातुप्रातिपदिकयोः' सू. ६५० या सूत्रानें) लुक् केल्याने, सिद्ध होते. सिद्ध होणे. 'अपादाने पञ्चमी' सू. २-३-२८ या सूत्रावरील भाष्यात 'अन्यान्यप्रादुर्भावात्' असा जो प्रयोग केला आहे त्याचे देखील वर सांगितल्याप्रमाणेच समर्थन करता येते. (वीप्सा गम्यमान असताना 'नित्यवीप्सयोः' या सूत्रानें पदाचे द्विवचन होऊ शकते तरी, 'कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये, समासवच्च बहुलम्'—सू. २१४७ वरील वार्तिक—हे वार्तिक असल्यामुळे, क्रियाविनिमयरूप अर्थ गम्यमान असतानाच सर्वनामाचे द्विवचन करता येते व द्विवचन केलेल्या त्या सर्वनामपदाचा समास होऊ शकतो. क्रियाविनिमयरूप अर्थ गम्यमान नसून देखील 'तत्तदर्थविभागः' किंवा 'अन्यान्यप्रादुर्भावात्' या स्थली सर्वनामाचे जें द्विवचन करून द्विवचन केलेल्या पदाचा जो समास केला आहे तसे करणे वरील वार्तिकाविरुद्ध आहे अशी शकाकाराची शका आहे. या शकेवर 'अपादाने पञ्चमी' या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तीत कैयटानें 'भाष्यकारवचनप्रामाण्यादत्यान्यशब्दस्य सामृत्व इष्टव्यम्' एवढेंच उत्तर दिले आहे. याचे स्पष्टीकरण करिताना उद्योतकारानी असे म्हटले आहे

की, सत्यपि द्वित्वे विभक्त्यन्तस्यैव द्वित्वापत्ते कर्मव्यतिहाराभावेन समासवद्भावाऽप्राप्तेरेकशेषेण बाधाच्च द्वन्द्वाऽप्राप्ती कथमन्यान्ते-रीत्यत आह-भाष्यकारेति । तत्प्राभाष्यात्कर्मव्यतिहाराभावेऽपि बहुल-ग्रहणात्क्वचित्समासवद्भाव इत्यर्थः ।' त्याच्या म्हणण्याचा भावार्थ हा आहे की, सर्वस्य द्वे' या अधिकारात पठित असलेल्या 'नित्यवीप्सयो' या भूतान विभक्त्यन्त पदाचेच द्विवचन करता येते पण प्रकृत स्थली क्रियाविनिमयरूप अथ गम्यमान नसल्यामुळे त्या विभक्त्यन्त पदाचा समास होऊ शकत नाही व 'सरूपाणा-मेकशेष' सू. १८८ या एकशेषविधायक सूत्राने द्वन्द्वाचा बाध केला असल्यामुळे द्वन्द्वसमास देखील होऊ शकत नाही तथापि 'अन्यान्यप्रादुर्भावात्' या भाष्यप्रयोगावरून हे सिद्ध होते की, वरील वाटिकात 'बहुलम्' या पदाचे ग्रहण केले असल्यामुळे त्या शब्दाच्या सामर्थ्याने, क्वचित् स्थली क्रियाविनिमयरूप अर्थ गम्यमान नसून देखील सर्वनामाचे द्विवचन हाते व समासवद्भाव होतो आणि त्यामुळे 'तत्तदर्थविभाग, अन्यान्यप्रादुर्भावात्' हे प्रयोग साधू ठरतात, आणि शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा देखील हाच आशय आहे) ज्याप्रमाणे द्वि प्रयोगपक्षात अस्य 'अन्य' शब्द प्रकृति मानून व द्वितीय 'अन्य' शब्दापुढे असलेला 'स्य' प्रत्यय हा प्रत्यय मानून 'अन्यस्य अन्यस्य' या समुदायाला सुबन्त मानता येने त्याचप्रमाणे स्थाने द्विवचनपक्षात देखील त्याच रीतीने समुदायाला सुबन्त मानता येते ('सर्वस्य द्वे' या अधिकारसूत्राने होणाऱ्या पदद्वित्वासवधाने द्वि प्रयोग व स्थाने द्विवचन असे दोन पक्ष आहेत प्रथम पक्ष हा की, तेच पद दोनदा उच्चारले जाते व हाच द्वि प्रयोगपक्ष होय दुसरा पक्ष हा की, एक पदाचे जागी दोन पदाचा आदेश होतो व यालाच स्थाने द्विवचनपक्ष म्हणतात प्रथम पक्षात 'अन्यस्य' हे पठ्यन्त पद दोनदा उच्चारले असल्या-मुळे दोन्ही 'अन्यस्य' ही पदे सुबन्त ठरतात पण 'अन्यस्य अन्यस्य' हा समुदाय सुबन्त ठरत नाही प्रथम 'अन्य' शब्द प्रकृति आहे

च द्वितीय 'अन्य' शब्दापुढील 'स्य' प्रत्यय हा प्रत्यय आहे असे मानल्याने 'अन्यस्य अन्यस्य' हा समुदाय सुबन्त ठरतो व या सुबन्त समुदायाचा 'प्रादुर्भाव.' या शब्दाशी 'सुबन्त सुबन्तेन समस्यते' या वचनान्वये पठ्योतत्पुरुषसमास होण्यात काही अडचण येत नाही आणि 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो.' या सूत्राने प्रत्येक पदापुढील विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् होऊन 'अन्यान्यप्रादुर्भाव.' असे रूप सिद्ध होते. द्वितीय पक्षात, म्हणजे स्थाने द्विवचनपक्षात, 'अन्यस्य' या पदाच जागी 'अन्यस्य अन्यस्य' असा आदेश होतो असे मानले असल्यामुळे व 'अन्यस्य' हा स्थानी सुबन्त असल्यामुळे, 'अन्यस्य अन्यस्य' हा समुदायरूप आदेश स्थानिवद्भावाने सुबन्त ठरण्यात काही अडचण येत नाही व त्या सुबन्त समुदायाचा 'प्रादुर्भावः' या सुबन्ताशी पठ्योतत्पुरुषसमास होऊ शकतो. पण या पक्षात अशी अडचण येते की, प्रथम 'अन्य' शब्दापुढील 'स्य' हा आदेशावयव ठरत असून प्रत्यय मानता येऊ शकत नसल्यामुळे, 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' या सूत्राने त्याचा लुक् कसा व्हावा ? या प्रश्नाचे उत्तर हे आहे की, 'अन्यस्य' याचे जागी झालेल्या 'अन्यस्य अन्यस्य' या आदेशात प्रकृतिप्रत्ययभाव अस्तमित, म्हणजे नाहीसा, झाला नसून, कायम आहे असे 'अनस्तमितावयवभेदस्यैवादेशत्वम्' या सिद्धान्तान्वये मानल्याने प्रथम 'अन्य' शब्दापुढील 'स्य' हा प्रत्यय ठरून त्याचा देखील लुक् होण्यात काही अडचण येत नाही.) मनोरमैत 'सर्वं कल्पित एव' असे जे म्हटले आहे त्यातील 'मर्धः' या शब्दाचा धातूपसर्गविभाग व वृत्तीत होणारा एकार्थी-भाव हाही सर्व कल्पितच आहे असा अर्थ आहे. मनोरमैत 'स्फोट एव अर्थवान्' असे जे म्हटले आहे त्यातील 'स्फोट.' या शब्दाने पदरूप किंवा वाक्यरूप स्फोटाचे ग्रहण होते; कारण लोकाना पदापासून किंवा वाक्यापासूनच शक्तिग्रहाने अर्थबोध होत असल्यामुळे, पदस्फोट व वाक्यस्फोट असे दोन प्रकारचे स्फोट मानले आहेत आणि म्हणूनच, म्हणजे स्फोट हाच लोकाना अर्थबोध करून देणारा

असत्यामुल्लेख, तोच खरा मानला आहे (वाणि प्रकृतिप्रत्ययविभाग इत्यादि सर्वं कल्पित मानले आहेत सभापतिमिश्र म्हणतात- 'ध्वनिव्यङ्ग्यो नित्योऽर्थवाचक स्फुटत्यर्थोऽस्मात् इति व्युत्पत्त्या स्फोट इत्युच्यते । स च न तात्त्विकरूपेण प्रत्यक्षविषय, किन्तु पद-दिरूपेणैवेति पदादीनामप्यर्थवत्वन्यवहार । वास्तविकवाचकत्व तु अक्षिगोलकगतेन्द्रियस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि प्रत्यक्षज्ञानजनकत्वमिव स्फोट-स्यैव) पाणिनीय शास्त्रानें ज्याप्रमाणे विशिष्ट-प्रकृतिप्रत्ययविशिष्ट-पदाचा प्रकृतिप्रत्ययरूप विभाग करून त्याची व्युत्पत्ति दर्शविली जाते त्याचप्रमाणे प्रकृति व प्रत्यय यांच्या अर्थाच्या बोधाच्या द्वारे हेहि ज्ञापित केले जाते की, प्रकृतिप्रत्ययविशिष्ट पदाचेच ठिकाणी विशिष्ट अर्थबोधक शक्ति आहे (जरी प्रकृति व प्रत्यय हे दोन्ही अर्थवान् आहेत तरी केवळ प्रकृतीचा किंवा केवळ प्रत्ययाचा भाषेत प्रयोग होत नसून प्रकृतिप्रत्ययविशिष्ट शब्दाचाच भाषेत प्रयोग होत असतो व त्याचेच ठिकाणी लौकिक अर्थवत्ता-लौकिक व्यवहारात अर्थबोध करून देण्याची शक्ति-आहे त्या प्रकृतिप्रत्ययविशिष्ट शब्दाचे ठिकाणी असणारी ही शक्ति त्याच्या प्रकृतीचे किंवा प्रत्ययाचे ठिकाणी असणारी शक्ति नसून स्वतंत्र शक्ति आहे. त्याच-प्रमाणे वाक्याचे ठिकाणी वाक्यार्थबोध करून देणारी स्वतंत्र शक्ति आहे जरी पाणिनीच्या अष्टाध्यायीत या स्वतंत्र पदशक्तीचा किंवा वाक्यशक्तीचा कोठेहि साक्षात् उल्लेख केला नाही व केवळ प्रकृति-प्रत्ययविभागरूप अन्वाख्यान करून शब्दाची व्युत्पत्ति दर्शविली आहे तरी स्वतंत्र पदशक्ति व वाक्यशक्ति आहे हें धोषित करण्या-मध्येच त्या व्युत्पत्तीचे तात्पर्य आहे, म्हणजे पदाचे किंवा वाक्याचे ठिकाणी स्वतंत्र अर्थबोधकशक्ति आहे हे ज्ञापित करण्याच्या हेतूनेच पाणिनीने आपल्या शास्त्रात प्रकृतिप्रत्ययविभागरूप व्युत्पत्ति दर्शविली आहे सारास प्रकृतिप्रत्ययविभाग इत्यादि जे पाणिनीय शास्त्रात सांगितले आहेत ते विद्याध्याना सहज अर्थबोध व्हावा याकरिता सुचविलेले उपाय असून ते वास्तव नव्हत व ध्वनिव्यङ्ग्यस्फोट हाच

पदाच्या किंवा वाक्याच्या अर्थाची अभिव्यक्ति करणारा हाय असा मंदरलकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे या पक्षाचा नावार्थ दाना नैरवोकार म्हणतात—'प्रतिवाक्य नवनग्रहासम्भवात्पुनत उपाय शास्त्रेण बाध्यत शास्त्राच्चन्द्रन्यायन । एवञ्च तत्तदवयवस्य तत्तदधाना च प्रदर्शनं वाचकस्य समुदायस्य विनिष्टायस्य च बाधन- तात्पर्यं कमवति भाव ।') ह्याच्या कारितोळ 'उपलान्ना' या पदापुढे 'नवन्ति' ह्या क्रियापद अध्याहृत आहे व उपलान्ना' या पदाचा 'न तु वास्तवा', म्हणजे वास्तविक सर नव्हत, असो अर्थ आहे त्या कारितोळ 'असत्य' या पदाचा 'आरापित' जसा अर्थ आहे शीतिव व्यवहारान पदापामून अथवाय हातबळा कल्पित प्रकृतिप्रत्ययविभाग व त्याच कल्पित मित्र मित्र जय याचा वाहाच उपयोग हात नमून प्रकृतिप्रत्ययविनिष्ट अखण्ड पदापामूनच त्या अखण्ड पदाच टिकाणा असणाऱ्या विनिष्ट शक्तीने अथवाय हात अगत्यामुळे, त कल्पित प्रकृतिप्रत्ययविभाग व त्याच मित्र मित्र कल्पित जय असत्य ठरलात कारितोळ 'सत्यम्' या पदाचा विनिष्ट शक्तीने अथवाय कल्पित दगड 'पदादि' असा अर्थ आहे (व 'पदादि' यानाल 'जादि' या पदाने वाक्याचा संपद हाता) 'अथमन्यथा इडा द्विवचनमहादपरा स्तु' अस जे मनामते म्हणत आहे त 'अधियग, अप्याप्य' इत्यादि उदाहरणामपाने म्हणत आहे ('अपित्री' या स्थाना 'इड' यापूव आगी 'गद्

सू. २४६२ या सूत्राने 'गा' यातील आकाराचे जागी ईकारादेश होऊन आणि यणादेश, सिचाचे पत्व व 'त' प्रत्ययातील तकाराचे ष्टुत्व होऊन 'अध्यगीष्ट' असे लुडाचे रूप होते विकल्पाने होणारा 'गाड्' आदेश न केल्यास अजादि 'इड्' धातूला 'आट्' आगम होऊन व 'आटश्च' सू. २६९ या सूत्राने वृद्धिरूप. एकादेश होऊन आणि वर सांगितल्याप्रमाणे यणादेश, पत्व व ष्टुत्व होऊन 'अध्यंष्ट' असे पाक्षिक लुडाचे रूप होते } 'स्वार्थिकाना प्रकृत्यर्थेनैवायं वत्त्वात्' या मनोरमेतील पक्षतीतील 'अयं वत्त्वात्' या पक्षाचा 'आरोपितार्थ वत्त्वात्' असा अर्थ आहे (कारण स्वार्थिक प्रत्यय प्रकृतीचाच अर्थ सांगणारे असल्यामुळे त्याचे ठिकाणी वास्तविक स्वतः अर्थवत्ता नाही तथापि त्याचे ठिकाणी प्रकृतीचा अर्थ आरोपित केला जात असल्यामुळे, तथा आरोपित अर्थवत्तेने ते अर्थवान् मानले जातात.) 'शास्त्रकृत्सम्मता' या मनोरमेतील पदातील 'शास्त्रकृत्' याचा 'भाष्यकृदादि,' म्हणजे भाष्यकारादिक, असा अर्थ आहे, व 'शास्त्रकृत्सम्मता' या मनोरमेतील पदापुढे 'तद्धितविषये' हे पद अध्याहृत आहे (कारण स्वार्थिक प्रत्यय तद्धित प्रत्यय आहेत आणि म्हणूनच भाष्यकारांनी स्वार्थिक तद्धित प्रत्यय प्रकृतीच्या अर्थाच बोधक असतात असे सांगितले आहे) 'नञिव्युक्तम्' ही परिभाषा अनित्य मानली तरी तिची इष्ट स्थली औत्सर्गिक प्रवृत्ति होतेच याला 'इष्टस्थलेऽप्यप्रवृत्ती न्यायस्य निर्विषयत्वापाताच्च' असा मनोरमेत हेतु दिला आहे या मनोरमेच्या पक्षतीतील 'च' हे पद पञ्चमीचा अर्थ जो 'हेतु' त्याचे केवळ अनुवादक आहे ('निर्विषयत्वापातात्' ही हेत्वर्थे पञ्चमी अमून त्यापुढील 'च' हे पद 'समृच्चय' या अर्थाचे याचक नसून त्या पञ्चमीचा अर्थ जो 'हेतु' आहे त्याचाच केवळ अनुवाद करणारे पद आहे असे शब्द-रत्नकाराचे म्हणणे आहे 'चेति अन्वाचयसमाहारेतरसमृच्चय-विनियोगतुल्ययोगिताज्वधारणहेतुषु' असे 'च' या निपाताचे अनेक

अर्थ आहेत व प्रकृत स्थली त्याचा 'हेतु' असा अर्थ आहे.) 'अनित्यत्वज्ञापनस्य कथञ्चिदावश्यकत्वे' या मनोरमंतील पक्तीत 'कथञ्चित्' हे पद घातले असल्यामुळे दीक्षित असे सुचवितात की, 'नञिव्युक्तम्' ही परिभाषा अनित्य मानण्याची वास्तविक काहीच गरज नाही. उत्तर सूत्रात अनुवृत्ति होण्याकरिता चरितार्थ ठरत असलेले 'अर्थवत्' हे पद ('नञिव्युक्तम्' या परिभाषेच्या अनित्यत्वाचे) जापक कसे मानता येते अशी कोणी शका केल्यास, त्या शकेचे मनोरमंते 'उत्तरार्थस्यापि...सफलत्वौचित्यात्' असे उत्तर दिले आहे. (कोणतेहि सूत्रनिदिष्ट पद कशाचेहि जापक ठरण्याकरिता ते सूत्रात असणे अनावश्यक आहे असे मानता आले पाहिजे. 'अर्थवत्' या पदाची - 'कृतद्धित' या उत्तर सूत्रात अनुवृत्ति घ्यावी याकरिता ते पद प्रकृत सूत्रात घातले आहे असे मानल्यास, ते पद अनावश्यक ठरत नमून चरितार्थ ठरते आणि त्यामुळे ते पद 'नञिव्युक्तम्' या परिभाषेच्या अनित्यत्वाचे जापक मानता येत नाही अशी शकाकाराची शका आहे. या शकेवर दादरल्लकार असे उत्तर देतात की, जरी 'अर्थवत्' हे पद उत्तर सूत्रात अनुवृत्त होणे आवश्यक आहे तरी ते पद प्रकृत सूत्रात असणे आवश्यक नसल्यामुळे व अशा रीतीने ते पद प्रकृत सूत्रात अनावश्यक ठरत असल्यामुळे, ते पद 'नञिव्युक्तम्' या परिभाषेच्या अनित्यत्वाचे जापक आहे व ती परिभाषा अनित्य मानली जावी हेच ते पद प्रकृत सूत्रात घालण्याचे प्रयोजन आहे असे मानता येते.) 'इकोऽचि विभक्तौ' मू. ३२० या सूत्रात नेलेले 'अचि' या पदाचे ग्रहण त्या सूत्रात अनावश्यक असून उत्तर सूत्रात त्या पदाची अनुवृत्ति घ्यावी एवढ्याचकरिता ते पद त्या सूत्रात घातले आहे असे त्या सूत्रावरील भाष्यात मागून भाष्यकारांनी 'इह विञ्चित् तपो इति' असे म्हटले आहे व त्याचा अर्थ हा आहे की, ('अचि' हे पद 'इवोऽचि विभक्तौ' या सूत्रात घालण्याचे प्रयोजन एवढेच आहे की,)

'न लुप्तताङ्गस्य' मू. २६३ हे निषेधक सूत्र अनित्य आहे हे जापित

व्हावे व त्या निषेधक सूत्राच्या अनित्यत्वामुळे (संबुद्धीच्या 'सु' प्रत्ययाचा 'स्वमोर्नपुसकात्' सू ३१९ या सूत्राने जरी लुक् शाला आहे तरी तो प्रत्यय प्रत्ययलक्षणां विद्यमान आहे असे मानल्याने 'ह्रस्वस्य गुण' सू २४२ या सूत्राने) गुण होऊन 'हे त्रपो' असे रूपसिद्ध व्हावे (याचे विवेचन पूर्वी मनोरमंत केलेच आहे.) 'इत्य सति प्रत्याख्यानसम्भवाच्च' असे जे मनोरमंत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, 'अर्थवत्' हे लहानसे पदच बरील परिभाषेच्या अनित्यत्वाचे ज्ञापक मानल्याने त्या परिभाषान्वये ('ओपधेवच विभक्तौ' व 'अकर्तरि च कारके' या सूत्रातील 'विभक्तौ' व 'कारके' या) दोन्ही पदांच प्रत्याख्यान करता येऊ शकते (बरील दोन सूत्रातील 'विभक्तौ' व 'कारके' ही पदे नञिव्युक्तम्' या परिभाषेच्या अनित्यत्वाचेच केवळ ज्ञापक ठरतात व अशा रीतीने ती पदे एकच फल साध्य करणारी पदे आहेत परंतु प्रकृत सूत्रातील 'अर्थवत्' हे पद त्या परिभाषेच्या अनित्यत्वाचे ज्ञापक ठरत असून उत्तर सूत्रात अनुवृत्ति होण्याच्या देखील उपयोगी पडते आणि अशा रीतीने हे फलद्वयसाधक पद आहे म्हणून हे फलद्वयसाधक एक लहानसे पद बरील परिभाषेच्या अनित्यत्वाचे ज्ञापक मानणे यात लाघव असून बरील दोन सूत्रातील दोन केवळ एकफलसाधक पदे ज्ञापक मानण्यात गौरव आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे व ते पुढे असे म्हणतात की, बरील परिभाषा जरी अनित्य मानली तरी, इष्ट स्थली तिची औत्सर्गिक प्रवृत्ति रोखता येत नसल्यामुळे, त्या परिभाषेच्या आधारे 'विभक्तौ' व 'कारके' या पदांचे बरील दोन सूत्रातून प्रत्याख्यान महज करता येते.)

शब्दरत्न- 'नलोप इति । सुबुत्पत्तिस्तु नोक्ता, "भूवादयो" इत्यस्य लविधौ, तिबादिविधौ चोपस्थितेर्निरवकाशतया अपवाद-स्तिबादिभिर्बोधात् । कार्यकालपक्षे इति । न च ययोद्देशेऽपि प्रत्ययान्तत्वस्य भाविस्त्वेनाकृतव्यूहपरिभाषया फलाभावेन च संज्ञाया अप्रवृत्तिरिति वाच्यम्, अकृतव्यूहपरिभाषाया अनित्यत्वात्, असत्त्वाच्च,

भविष्यति किं चित्कृतमित्यभिसन्धिमात्रेणात्र पक्षे संज्ञायाः प्रवृत्तेः प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे कथ्यते नोक्तत्वाच्च । यथोद्देशपक्षेण पर्युदासे लक्ष्यसिद्धेः शङ्कासमाधाने अत्र निर्दोशे । न हि व्यवस्थितयोः पक्षयोरन्यतरेण लक्ष्ये सिद्धे पक्षान्तरेण शङ्काऽभ्युचितेत्यर्थस्य प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे भाष्ये ध्वनितत्वादिति कश्चित् । कथमन्ययेति । न च राजेत्यादौ कृबन्तत्वात्प्रवृत्तिः, तत्रापि “अप्रत्ययः—” इत्यस्य सम्बन्धात् । अत एव ‘बाक्षी’, ‘द्विबृक्षू’ इत्यादौ परादिष्वङ्गावेन न सुपो लुक् । न च मुल्लोपविषयमेव ज्ञापकम्, अस्ति बाधके प्रमाणानां सामान्ये पक्षपात इत्यर्थस्यापि ज्ञापनात् । अन्यथा सूत्रोपस्थितश्चित्तम्बुद्धिमात्रविषयता स्यादिति राजपुष्पासिद्धिः । स्पष्टा चेयं रीतिः “सायंघानुकमपित्” इत्यत्र भाष्ये । प्रवृत्तसूत्रनाम्ये चेदं स्पष्टम् ।

‘अघानुः इति किम् ? । अहन् नलोपो मा भूत्’ या मन्त्रार्मन्तोल पक्वता नकारलोपे होष्वाची आपत्तिं दिली आढे, पण मुबुत्पत्ति होष्वाची आपत्ति दिली नाही व त्याचे कारण हें की, ‘भूरास्या धातयः’ या धातुमज्ञाविधायक सूत्राची (‘वर्तमाने लट्’ मू. २१५१ इत्यादि) लकारविधायक सूत्रान व ‘तिप् तम् मि’ मू. २१५८ इत्यादि लादेशविधायक सूत्रात उपस्थिति होत असल्यामुळे, निरवकाशावामुळे तिवादिविधायक सूत्रे मुवादिनिधायक सूत्राची अपवाद न सूत्रे ठरून त्याचा बाध करतात (व त्यामुळे धातूहून मुबुत्पत्ति होष्वाचा प्रसङ्गच येत नाही. प्रवृत्त सूत्रान ‘अघानुः’ हा पर्युदास नगल्यास धातूना जरी प्रातिपदिकसंज्ञा होष्वाची आपत्ति येने तरी, त्याची मूळची धातुमज्ञा नष्ट होऊ शकत नाही; कारण धातुमज्ञा व प्रातिपदिकसंज्ञा या दोन्ही ‘आ कठारादेश नञा’ मू. २३२ या अधिनाराच्या बरोच येत नमुन, तो अधिनार मुद्द होष्वापूरी पठित आहें. म्हणून धातूना प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्त्याम, ‘इधात्-प्रातिपदिकान्’ मू. १८२ या अधिनारगुणान्वये ‘अहन्’ या धातूहून मुबुत्पत्ति होष्वाची प्राप्ति आढे अग कोणी म्हटल्यास त्यावर

घन्दरत्नकार असे म्हणतात की, घातूहून देखील जर मुबुत्पत्ति केली तर, 'घातो' या अधिकारात पठित असलेली लकारविधायक व तिबादिविधायक सूत्रे सर्वथा निरवकाश ठरतील व निरवकाशत्वा-मुळे ती सूत्रे 'येन नाप्राप्ते'-प. ५८-या न्यायान्वये सुबादिविधायक सूत्राची अपवादक सूत्रे ठरून व त्याचा बाध करून स्वतःच प्रवृत्त झाल्याने, घातूहून मुबुत्पत्ति होण्याची आपत्ति मूळीच येत नाही. तसेच गमकाचा अभाव असल्यामुळे, 'अहन्' या घातूहून औत्सर्गिक एकवचनाचा प्रत्यय देखील करता येत नाही व म्हणूनच दीक्षितांनी मनोरमंत मुबुत्पत्ति होण्याची आपत्ति न देता 'अहन्' यातील नकारलोप होण्याचीच आपत्ति दिली आहे, कारण 'अहन्' हे तिङन्त असल्यामुळे 'मुप्तिङन्त पदम्' या सूत्रान्वये प्रत्ययलक्षणाने पदसंज्ञक आहेच व प्रकृत सूत्रातून 'अघातुः' हे पद गाळल्यास, त्याला प्रातिपदिकसंज्ञा होऊन ते प्रातिपदिकान्त पद ठरते व त्यामुळे 'न लोप प्रातिपदिकान्तस्य' मू. २३६ हे सूत्र प्रवृत्त होण्याची आपत्ति येते आता येथे शकाकार असो शका करतो की, प्रकृत सूत्रात 'अघातु' हा पर्युदास नसला व केवळ 'अप्रत्यय' = अप्रत्ययान्त 'एवढाच पर्युदास असला तरी कार्यकालपक्षात 'अहन्' हा घन्ध प्रत्ययान्त ठरत असल्यामुळे त्याला त्या पक्षात प्रातिपदिकसंज्ञा होऊच शकत नाही असो मनोरमंत श्री शका उपस्थित केली आहे ती शका ययोद्देशपक्षात देखील उपस्थित होऊ शकते, कारण ययोद्देशपक्षात देखील 'अहन्' (याहून तिबादि प्रत्यय केल्यावर) हा घन्ध पुढे प्रत्ययान्त होणारा असल्यामुळे व त्याला त्यावेळी, म्हणजे तिबादि प्रत्यय उत्पन्न होण्यापूर्वी, (प्रातिपदिक) संज्ञा केल्याने कोणतेही फल निष्पन्न होऊ शकत नसल्यामुळे, 'अवृत्तव्यूहा पाणिनीया' -प. ५१-या परिभाषान्वये त्या शब्दाचे ठिकाणी ती संज्ञा प्रवृत्त होऊ शकत नाही (या शकेवर छन्दरत्नकार असे उत्तर देतात की,) ही शका बरोबर नाही, कारण 'अवृत्तव्यूहा' ही परिभाषा (मानली गते

ती) अनित्य आहे व वास्तविक तशी परिभाषाच नाही, आणि प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणात कैयटाने असे म्हटले आहे की, पुढे काही फल होईल असा केवळ समव असताना देखील यथोद्देशपक्षात सज्ञेची प्रवृत्ति करता येते. (सकाकाराची सका अशी आहे की, प्रकृत सूनात 'अघातुः' हा पर्युदास नसला व 'अप्रत्ययः = अप्रत्ययान्तः' एवढाच पर्युदास असला तरी, यथोद्देशपक्षात अडानमसहित 'अहन्' या घातूहून 'तिप्' इत्यादि प्रत्यय होण्यापूर्वी जरी त्याला प्रातिपदिकसंज्ञा होण्याची आपत्ति येते तरी, त्याहून 'तिप्' प्रत्यय होताक्षणीच तो प्रत्ययान्त ठरत असल्यामुळे, 'अप्रत्ययः' या पर्युदासाच्या बलाने त्याची प्रातिपदिकसंज्ञा नष्ट होणारच. म्हणून 'तिप्' प्रत्यय करण्यापूर्वी 'अहन्' याला प्रातिपदिकसंज्ञा कळून काहीच फायदा नाही. आणि 'निमित्त विनाशोन्मुख इष्ट्वा तत्प्रयुक्त कार्यं न कुर्वन्ति' या अर्थाची वाचक 'अकृतव्यूहाः' ही परिभाषा असल्यामुळे, 'अहन्' याला त्यावेळी, म्हणजे त्याहून 'तिप्' प्रत्यय करण्यापूर्वी, प्रातिपदिकसंज्ञा करताच येत नाही आणि त्यामुळे 'अहन्' याहून 'तिप्' = त्' प्रत्यय केल्यावर त्या प्रत्ययाचा 'हलङ्प्रान्म्य.' सू. २५२ या सूत्राने छोन झाला असता तो शब्द जरी प्रत्ययलक्षणाने पदसंज्ञक ठरतो तरी तो प्रातिपदिकसंज्ञक नसल्यामुळे आणि अद्या रीतीने 'अहन्' हा शब्द प्रातिपदिकान्न पद ठरत नसल्यामुळे, यथोद्देशपक्षात देखील त्याच्या अन्त्य नकाराचा छोन होण्याची आपत्ति येत नाही. या शकेवर सन्दरत्नकार असे उत्तर देनात की, ज्या 'अकृतव्यूह' परिभाषेच्या आधारावर बरोल सका उपस्थित केली आहे ती परिभाषा अनित्य मानली असल्यामुळे व भाष्यात ती परिभाषा मूळीच आढळत नसल्याकारणाने ती नाहीच असे मानावे लागत असल्यामुळे, तशा अनित्य व अवास्तव परिभाषेच्या आधारावर केलेली बरोल सका अनुपपन्न ठरते. दुसरे असे की, 'ईदूदेद्विवचन प्रगृह्यम्' सू. १. १. ११ या सूत्राबरोल भाष्याच्या वृत्तीन कैयटाने 'यदाऽनुद्दिश्य प्रयोजनविशेषं प्रयोजनमात्रमभिसन्धाय

भविष्यति किञ्चिदनेन प्रयोजनमिति सज्ञापरिभाष प्रणीयते, तदा सम्भवत्येवाय पक्षो यथाश्रुतग्राहिप्रतिपत्तपेक्ष.' असे म्हटले आहे व शब्दरत्नकार असे म्हणतात की, या कैयटोक्तिवरून हे सिद्ध होणे की, सज्ञा करतेवेळी जरी काही तात्कालिक फल होण्याचा सभव नसला तरी, त्यावेळी सज्ञा केल्याने जर पुढे काही फल निष्पन्न होण्याचा सभव असेल तर तशा स्थितीत देखील त्यावेळी सज्ञा करता येते, व या कैयटोक्तीच्या आधारे 'अहन्' याहून तिबादि प्रत्यय करण्यापूर्वी त्याला, प्रकृत सूत्रात 'अधातु' हा पर्युदास नसल्यास, प्रातिपदिकसज्ञा करता येते, कारण त्यावेळी त्याला ती सज्ञा केली असता पुढे त्याला पदसज्ञा झाल्यावर 'न लोप प्रातिपदिकान्तस्य' या सूत्राने त्यातील अन्त्य नकाराच्या लोपाची प्राप्ति होते म्हणून तो शब्द पुढे प्रत्ययान्त झाल्यावर 'अप्रत्यय' या पर्युदासान्वये त्याची प्रातिपदिकसज्ञा नष्ट होणार एवढाचालून त्याला त्यावेळी प्रातिपदिकसज्ञा होणे बंद करता येत नाही, व अशा रीतीने 'अहन्' याहून तिबादिप्रत्यय होण्यापूर्वी तो यथोद्देश-पक्षात, 'अधातु' या पर्युदासाच्या अभावी, प्रातिपदिकसज्ञक ठरत असल्यामुळे, त्याहून 'त्' प्रत्यय होऊन त्या प्रत्ययाचा 'हल्ङ्ढाबन्ध' सू. २५२ या सूत्राने लोप झाल्यावर 'अहन्' हा शब्द प्रातिपदिकान्त पद ठरतो व त्यामुळे त्याच्या अन्त्य नकाराचा 'न लोप' सू. २३६ या सूत्राने लोप होण्याची आपत्ति येते ती आपत्ति जशी कार्यकाल-पक्षात टाळता येते तशी यथोद्देशपक्षात टाळता येत नाही, कारण पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे 'अहन्' याहून तिबादि प्रत्यय उत्पन्न होण्या-पूर्वी त्याला जी प्रातिपदिकसज्ञा होते ती प्रत्ययोत्पत्ति झाल्यावर पदसज्ञा झाली तरी नष्ट होत नाही आणि म्हणूनच दीक्षितानी केवळ कार्यकालपक्षाचा आश्रय करून नलोप होण्याची शका उपस्थित केली आहे व त्या शकेचे निरसनहि केले आहे.) प्रकृत सूत्रात ('अधातु' हा) पर्युदास असल्याने यथोद्देशपक्षात (नलोपाची आपत्ति टळून 'अहन्' इत्यादि) इष्टरूपाची सिद्धि होत असल्यामुळे,

(कार्यकालपक्षाचा आश्रय करून मनोरमेत) जी सका उपस्थित केली आहे व तिचे जें समाधान सांगितले आहे हे दोन्ही ध्येय ठरतात; कारण दोन्ही पक्ष—यथोद्देशपक्ष व कार्यकालपक्ष—व्याकरण-शास्त्रात मानले असून त्याची व्यवस्था लावून दिली असल्यामुळे, जर एका पक्षाचा आश्रय केल्याने इष्ट रूपाची सिद्धि होते तर दुसऱ्या पक्षाचा आश्रय करून त्या पक्षाने सका देखील उपस्थित करणे योग्य नाही हे प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणावरील—‘ईदूदेद्द्विवचन प्रगृह्यम्’ सू. १.१.११ या सूत्रावरील—भाष्यात ध्वनित केले आहे असे एका त्रैपादिकाचे म्हणणे आहे. (ते भाष्य बरेच विस्तृत आहे, पण प्रकृत विषय नोट घ्यानात येण्याकरिता त्याचा भरवीत थोडक्यात सारांश दिला आहे व तो असा—‘तत्र हि अग्नी इत्याह इत्यत्र प्राक् प्रगृह्यसंज्ञाया तस्य स्थाने गुरोरनृत इति प्लुते, ईदूदेत् इति तपरकरणात् पुनः प्रगृह्यसंज्ञा प्रकृतिभावफलिका न प्राप्नोति, प्लुतसंज्ञाकृतस्य प्रकृतिभावस्य त्वप्रवृत्तिरप्लुतवदुपस्थित इत्यप्लुत-वद्भावस्य विधानात्, प्रगृह्यसंज्ञाविधायकमूत्रदृष्ट्या प्लुतस्यासिद्धत्वं तु न भवति, कार्यकालपक्षे प्रगृह्यसंज्ञाया प्लुतप्रगृह्येत्येतदेकवाक्य-तया स्वरसन्धिस्थत्वसंपत्त्या सिद्ध. प्लुतः स्वरसन्धिष्वित्यनेन निद्वत्त्वस्य बोधनादित्याद्यङ्गं यथोद्देशपक्षाश्रयणेन समाहित, तेनास्य ध्वनित-त्वादित्यर्थः ।’ या भरवीचा भावार्थ हा आहे की, ‘अग्नी इत्याह’ या उदाहरणात ‘अग्नी’ हे ईदन्त द्विवचन असल्यामुळे ‘ईदूदेत्’ सू. १.०० या सापादिक सूत्राने ‘अग्नी’ याचा प्रथम प्रगृह्यसंज्ञा स्थापनावर नंतर ‘गुरोरनृतः’ सू. ९७ या त्रैपादिक सूत्राने ‘अग्नी’ यातील अन्त्य ईकाराचे जागी प्लुत झाला असता, प्लुत त्रिमात्रिक व दीर्घे द्विमात्रिक असल्यामुळे आणि ‘ईदूदेत्’ या सूत्रात तपरकरण केले असल्यामुळे, ‘अग्नी’ याची प्रगृह्यसंज्ञा कायम राहून नाही व त्यामुळे ‘प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्’ सू. ९० या सूत्राने प्रगृह्य-संज्ञेच्या निमित्ताने होणारा प्रकृतिभाव होऊ घसरून नाही. तसेच प्लुतसंज्ञेच्या निमित्ताने त्या सूत्राने होणारा प्रकृतिभाव देखील होऊ

शकत नाही, कारण 'अग्नी' या शब्दापुढे 'इति' हा अवधिक शब्द असल्यामुळे, 'अप्लुतवदुपस्थिते' सू. ९८ या सूत्राने प्लुत अप्लुतासारखा होतो, म्हणजेच प्लुताच्या निमित्ताने होणारा प्रकृतिभाव होऊ शकत नाही 'ईदूदेत्' या सापादिक सूत्राने होणाऱ्या प्रगृह्यसंज्ञेच्या दृष्टीने 'ग्रोरनूत' इत्यादि त्रैपादिक सूत्रानी होणारी प्लुतसंज्ञा 'पूर्वनासिद्धम्' या वचनान्वये असिद्ध ठरत असल्यामुळे ती झालीच नाही असे मानल्याने, बरील उदाहरणात प्रगृह्यसंज्ञेच्या निमित्ताने होणारा प्रकृतिभाव होऊ शकतो असे देखील म्हणता येत नाही, कारण 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' या प्रकृतिभावविधायक सूत्रात 'प्लुत' व 'प्रगृह्य' या दोहोचेहि ग्रहण केले असल्यामुळे, प्रकृतिभाव करतेवेळी 'यदा कार्यं तदा संज्ञापरिभाषम्' या कार्यकालपक्षात प्लुतसंज्ञाविधायक व प्रगृह्यसंज्ञाविधायक सूत्रे 'प्लुतप्रगृह्य' या सूत्राच्या प्रदेशात उपस्थित होऊन व त्या सूत्राशी एकवाक्यतापन्न होऊन ती सर्व भूत्रे एकप्रदेशस्थ होत असल्यामुळे व अशा रीतीने त्याच्यातील पूर्वपरभाव नाहीसा होत असल्यामुळे, त्या कार्यकालपक्षात प्रगृह्यसंज्ञेच्या दृष्टीने प्लुतसंज्ञा असिद्ध ठरत नाही व म्हणूनच 'सिद्ध प्लुत. स्वरसन्धिषु' असा सिद्धान्त मानला आहे सारांश कार्यकालपक्षाचा आश्रय केल्यास, प्रगृह्यसंज्ञेच्या दृष्टीने प्लुतसंज्ञा असिद्ध ठरत नसल्यामुळे, बरील उदाहरणात प्रगृह्यसंज्ञेच्या निमित्ताने होणारा प्रकृतिभाव न झाल्याची आपत्ति येते यावर भाष्यकार म्हणतात— 'एव तर्हि किं न एतेन कार्यकाल संज्ञापरिभाषमिति । यथोद्देशमेव संज्ञापरिभाषम् । तत्र चासावसिद्धस्तस्यासिद्धत्वात् तत्काला एव भवन्ति ।' या भाष्याचा अर्थ हा आहे की, जर कार्यकालपक्ष मानल्याने दाप येतो तर त्या पक्षाचा आश्रय करण्याची गरज काय ? आम्ही यथोद्देशपक्षच मानू व त्या पक्षात प्रगृह्यसंज्ञेच्या दृष्टीने प्लुत असिद्ध ठरेल आणि तो असिद्ध मानल्याने, म्हणजे प्लुत झालाच नाही व दीर्घ कायमच आहे असे मानल्याने, प्रगृह्यसंज्ञा

कायम राहून, प्रगृह्यसंज्ञेच्या निमित्ताने होणारा प्रकृतिभाव करण्यात काही अडचण येणार नाही. सारांश व्याकरणशास्त्रात यथोद्देशपक्ष व कार्यकालपक्ष हे दोन्ही पक्ष मारखेच प्रमाणभूत मानले असल्यामुळे व काही कार्ये करतेवेळी यथोद्देशपक्षाचा आश्रय करावा व इतर कार्ये करतेवेळी कार्यकालपक्षाचा आश्रय करावा अशा तऱ्हेची दोन्ही पक्षाची, इष्टकार्यसिद्धी-करिता, भाष्यकारादिकांनी व्यवस्था लावून दिली असल्यामुळे, ज्या पक्षाचा आश्रय केल्याने इष्ट रूपाची सिद्धि होत असेल त्या पक्षाचा आश्रय करून त्या रूपाची सिद्धी करावी व दुसऱ्या पक्षाचा आश्रय केल्याने इष्ट रूपाची सिद्धि होऊ शकत नाही अशी दृष्टी देखील उपस्थित करणे अयोग्य आहे असे बरील भाष्यावरून ध्वनित होत असल्यामुळे, कार्यकालपक्षाचा आश्रय करून मनोरमंत 'कार्यकालपक्षे प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदातोऽस्तु' ही जी दृष्टी उपस्थित केली आहे व 'प्रत्ययलक्षणं नोक्तपर्युदासा-प्रवृत्तेः... ..ज्ञापितत्वात्' असे जे त्या दृष्टीचे समाधान केले आहे ती दोन्ही व्यर्थ ठरतात; कारण यथोद्देशपक्षाचा आश्रय केल्याने मनोरमंत केलेली दृष्टी उपस्थितच होत नाही असे एका वैयाकरणाचे म्हणणे आहे. या पक्षीत त्या वैयाकरणाचा नामनिर्देश न करिता 'कश्चित्' हे अरुचिप्रदर्शक पद घातले असल्यामुळे, दादरतनकाराना त्या वैयाकरणाचे म्हणणे मान्य नाही हे ध्वनित होते व याचे कारण भैरवीत 'अत्राश्चिबीजं तु यथोद्देशपक्षे यद्यप्युक्तरीत्या निर्वाह-स्तथापि पक्षान्तरे सम्बुद्धिपदस्योक्तार्थज्ञापनपरत्वं भाष्यकृदुक्त-मनुपपन्नमेवेति' असे दिले आहे) 'राजा' इत्यादि स्थली कृदन्तत्वा-मुळे ('न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' मू. २३६ या सूत्राची) प्रवृत्ति होऊ शकते हे म्हणणे बरोबर नाही, कारण 'कृत्तद्धितसमासादध' या उत्तर सूत्रात देखील (प्रकृत सूत्रातून) 'अप्रत्यय' हे पद अनुवृत्त होते. ('राजू दीप्तो' या घातून 'कनिन्युवृषि' उ. मू. १५८ या सूत्राने औणादिक 'कनिन्=अन्' प्रत्यय होऊन 'राजन्' असा

जो ओणादिक कृतप्रत्ययान्त शब्द सिद्ध होतो त्याला 'कृतद्धित' या सूत्राने प्रातिपदिकसज्ञा होते. त्याहून प्रथमेच्या एकवचनाचा 'सु' प्रत्यय केला असता, 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' सू. २५० या सूत्राने उपधा दीर्घ होऊन व 'हल्ङ्याभ्य' सू. २५२ या सूत्राने 'सु' प्रत्ययाचा लोप होऊन 'राजान्' अशी स्थिति होते व जरी 'सु' प्रत्ययाचा लोप झाला आहे तरी 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' सू. २६२ या सूत्राने त्याला पदसज्ञा होते आणि प्रत्ययलक्षणाने 'सु' प्रत्यय कायमच आहे असे मानल्याने 'अप्रत्यय.' या पर्युदासामुळे 'राजान्' याला कार्यकालपक्षात प्रकृत सूत्राने प्रातिपदिकसज्ञा जरी होऊ शकत नाही तरी, तो एकदेशविकृत शब्द 'राजन्' हा कृदन्त शब्दच आहे असे मानता येत असल्यामुळे, 'कृतद्धित' या सूत्राने त्याला प्रातिपदिकसज्ञक मानता येते व अशा रीतीने 'राजान्' हे प्रातिपदिकसज्ञक पद ठरत असल्यामुळे, 'न लोप. प्रातिपदिकान्तस्य' या सूत्राने अन्त्य नकाराचा लोप होऊन 'राजा' असे इष्ट रूप कार्यकालपक्षात सिद्ध होण्यात काही अडचण येत नाही आणि म्हणून 'कथमन्यथा राजेत्यादी नलोपः स्मात्' असे जे दीक्षितानी मनोरमेत म्हटले आहे ते चूक ठरते असे शकाकाराचे म्हणणे आहे. या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, 'कृतद्धित' या सूत्रात देखील प्रकृत सूत्रातून 'अप्रत्यय' या पदाची अनुवृत्ति होत असल्यामुळे, प्रत्ययलक्षण मानून 'अप्रत्ययः' या पर्युदासाची प्रवृत्ति केल्याने 'राजान्' याला जशी प्रकृत सूत्राने कार्यकालपक्षात प्रातिपदिकसज्ञा होऊ शकत नाही तशीच 'कृतद्धित-समामाश्च' या सूत्राने देखील त्याला ती सज्ञा होऊ शकत नाही; कारण वर मागितल्याप्रमाणे त्या सूत्रात 'अप्रत्यय' हे पद अनुवृत्त होत असल्यामुळे, त्या सूत्राचा 'अप्रत्ययान्त यत् कृदन्त तद्धितान्त च तत् प्रातिपदिकसज्ञ स्यात्' असा अर्थ होतो व ज्या 'सु' प्रत्ययाचा लोप झाला आहे तो प्रत्यय प्रत्ययलक्षणाने कायम आहे असे मानल्यास, 'राजान्' हा कृदन्त शब्द विभक्तिप्रत्ययान्त ठरत असल्यामुळे,

‘अप्रत्ययः’ या पर्युदासाच्या बलाने त्याला ‘कृतद्धितसमासाश्च’ या सूत्राने देखील प्रातिपदिकसज्ञा होऊ शकत नाही व त्यामुळे ‘राजान्’ हे पद प्रातिपदिकसज्ञक ठरत नसल्यामुळे, त्यातील अन्त्य नकाराचा लोप न होण्याची व ‘राजा’ असे द्रष्ट रूप सिद्ध न होण्याची आपत्ति येते. ‘प्रत्ययलक्षणेनोक्तपर्युदासाप्रवृत्तेः... .. ज्ञागित्वात्’ असे जे दोषितानी मनोरमंत म्हटले आहे ते बरोबर मानल्यानेच, बरील आपत्ति टाळता येऊ शकते. साराश प्रत्यय-लक्षणाने प्रत्ययान्त मानून ‘अप्रत्ययः’ या पर्युदासाची प्रवृत्ति करणे व त्या योगाने प्रातिपदिकसज्ञा होणे बंद करणे योग्य नाही.) असे असल्यामुळेच, म्हणजे ‘कृतद्धित’ या सूत्रात प्रकृत सूत्रातून ‘अप्रत्ययः’ या पदाची अनुवृत्ति होत असल्यामुळेच, ‘दाक्षी, दिदृक्षू’ इत्यादि स्थली परादिवद्भावाने ‘सुप्’ चा लुक् होत नाही. (‘दक्षस्य अपत्य पुमान् दाक्षिः’ या स्थली ‘दक्ष’ या अदन्त प्रातिपदिकाहून ‘अत इष्’ सू. १०९५ या सूत्राने अपत्यार्थक ‘इष्’ प्रत्यय होऊन व ‘तद्धितेष्वचामादेः’ सू. १०७५ या सूत्राने आद्य अचाची वृद्धि होऊन आणि ‘यस्येति च’ सू. ३११ या सूत्राने ‘दक्ष’ यातील अन्त्य अकाराचा लोप होऊन ‘दाक्षि’ असे तद्धितान्त रूप सिद्ध होते. तसेच ‘द्रष्टुमिच्छुः दिदृक्षुः’ या स्थली ‘सन्’ प्रत्ययान्त ‘दृश्’ धातूहून ‘सनाशसभिध उः’ सू. ३१४८ या सूत्राने ‘उ’ हा कृतप्रत्यय होऊन ‘दिदृक्षु’ असे कृदन्त रूप सिद्ध होते. ‘कृतद्धित-समासाश्च’ सू. १७९ या सूत्रान्वये हे बरील दोन्हा शब्द प्राति-पदिकसज्ञक ठरतात. या शब्दाहून प्रथमेच्या द्विवचनाचा ‘ओ’ प्रत्यय केला असता, ‘प्रथमयोः पूर्वसवर्णः’ सू. १६४ या सूत्राने पूर्वसवर्णदीर्घरूप एकादेश होऊन ‘दाक्षी, दिदृक्षू’ अशी प्रथमेच्या द्विवचनाची रूपे सिद्ध होतात. ‘दाक्षि + ओ = दाक्षी, दिदृक्षु + ओ = दिदृक्षू’ या स्थली ‘अन्तादिवच्च’ सू. ७५ या सूत्रान्वये ‘ई’ व ‘ऊ’ हे एकादेश परादिवद्भावाने ‘औ’ प्रत्ययच आहेत अशी वृद्धि केल्यास, ‘दाक्षी’ व ‘दिदृक्षू’ हे शब्द विभक्तिप्रत्ययान्त,

म्हणजे 'ओ' प्रत्ययान्त, ठरतात व 'कृत्तद्धित' या सूत्रात प्रकृत सूत्रातून 'अप्रत्ययः' या पदाची अनुवृत्ति होत असल्यामुळे, त्या कृत्तद्धितान्त शब्दाना, ते विभक्तिप्रत्ययान्त ठरत असल्यामुळे, प्रातिपदिकसज्ञा होत नाही व त्यामुळे 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' सू. ६५० हे सूत्र प्रवृत्त होऊ शकत नाही व विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् होण्याची आपत्ति टळते. 'कृत्तद्धितसमासाश्च' या सूत्रात प्रकृत सूत्रातून 'अप्रत्ययः' या पदाची अनुवृत्ति होत नाही असे मानल्यास, 'दाक्षी' व 'दिदूक्षू' हे शब्द विभक्तिप्रत्ययान्त असून देखील पूर्वान्तवद्भावांने प्रातिपदिकसज्ञक ठरून व त्याहून झालेला विभक्तिप्रत्यय प्रातिपदिकावयव ठरून 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' या सूत्रांने त्या विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् होण्याची आपत्ति येते. ती आपत्ति टाळण्याकरिता 'कृत्तद्धित' या सूत्रात 'अप्रत्ययः' या पदाची अनुवृत्ति मानणे आवश्यक आहे व तशी अनुवृत्ति होत असल्यामुळे, त्या सूत्राचा असा अर्थ निष्पन्न होतो की, कृदन्त व तद्धितान्त शब्द जरी प्रातिपदिकसज्ञक होतात तरी त्याहून विभक्तिप्रत्यय केला असता, तशा विभक्तिप्रत्ययान्त कृत्तद्धितान्त शब्दाना प्रातिपदिकसज्ञा होत नाही) जेथे 'सुप्' चा, म्हणजे प्रातिपदिकाहून होणाऱ्या विभक्तिप्रत्ययाचा, लोप झाला आहे तेथे 'अप्रत्ययः' या पर्युदासाची प्रवृत्ति करता येत नाही एवढ्यापेच 'न डिसम्बुद्धयोः' सू. ३५२ हे सूत्र जापक आहे (व 'अहन्' इत्यादि स्थली जेथे धातूहून होणाऱ्या प्रत्ययाचा लोप झाला आहे तेथे ते जापक लागू पडत नाही) हे मानणे बरोबर नाही. कारण 'अमति बाधके प्रमाणाना सामान्ये पक्षपातः', म्हणजे काहीं बाधक नसल्यास जापक विशेषापेक्ष न ठरता सामान्यापेक्ष ठरते, हे देखील (प्रकृत सूत्रातील 'अधातुः' या पदाच्या पडणाने) जापक होते. असे न मानल्यास, म्हणजे 'न डिसम्बुद्धयोः' हे सूत्र सामान्यापेक्ष जापक न मानता विशेषापेक्ष जापक मानले तर, त्या सूत्रात 'डि' प्रत्यय व सम्बुद्धिप्रत्यय या दोहोचाच निर्देश केला अमत्या-

मुळें, तें मूत्र त्या दोन प्रत्ययापुरतेच आपक ठरेल (व जेथें त्या दोन प्रत्ययाचा लोप झाला आहे त्याच ठिकाणी 'अप्रत्ययः' या पर्युदासाची प्रत्ययलक्षणानें प्रवृत्ति करता येऊं शकत नाही असे मानावे लागेल) व त्यामुळें 'राजपुरुष' हे रूप सिद्ध होऊ शकणार नाही. ('न द्विसम्बुद्धयोः' मू. ३५२ या सूत्रात प्रातिपदिकाहून होणाऱ्या 'ङि' व 'सम्बुद्धि' या दोन प्रत्ययांचे ग्रहण केले असल्यामुळें, प्रातिपदिकाहून होणाऱ्या 'स्वौजम्' मू. १८३ इत्यादि विभक्ति प्रत्ययाचा जेथें लोप झाला असेल त्याच ठिकाणी प्रत्ययलक्षणानें ग्रहण सूत्रातील 'अप्रत्ययः' या पर्युदासाची प्रवृत्ति करता येत नाही एवढ्याचपुरतें तें मूत्र, 'तुल्यजातीयस्य आपकम्' या भाष्यवचनान्वये, आपक मानता येतें, कारण त्या सूत्रात ज्या दोन प्रत्ययांचे ग्रहण केले आहे त्याच्या जातीचे प्रातिपदिकाहून होणारे 'सु' इत्यादि विभक्तिप्रत्ययच आहेत. घातूहून होणारे तिबादि प्रत्यय त्याच्या जातीचे नसून निम्न जातीचे आहेत. म्हणून तिबादि प्रत्ययाचा लोप झाला असता, प्रत्ययलक्षणानें 'अप्रत्ययः' या पर्युदासाची प्रवृत्ति करता येत नाही याचे बरील मूत्र आपक मानता येत नाही. 'अहन्' या स्थलीं घातूहून होणाऱ्या 'तिप्' प्रत्ययाचा— 'इतश्च' मू. २२०७ या सूत्रानें 'तिप् = ति' या प्रत्ययातील इकाराचा लोप होऊन अवशिष्ट राहिलेल्या 'त्' या अप्रकृत प्रत्ययाचा 'हल्ङ्घ्याग्न्यः' मू. २५२ या सूत्रानें—लोप झाला असल्यामुळें, तो लुप्त प्रत्यय प्रत्ययलक्षणानें विद्यमान आहे असे मानून 'अप्रत्ययः' या पर्युदासाची प्रवृत्ति करण्यात बरील विशेषापेक्ष आपक आढ येत नाही प्रत्ययलक्षण मानून तो पर्युदास प्रवृत्त केल्यानें 'अहन्' हा शब्द प्रत्ययान्त ठरत असल्यामुळें, त्याला प्रातिपदिकसज्ञा होऊ शकत नाही व अद्या रीतीनें 'अहन्' हें प्रातिपदिकसज्ञक पद मानता येत नसल्यामुळें, 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' मू. २३६ हें मूत्र प्रवृत्त होऊ शकत नाही व 'अहन्' यातील बन्त्य नकाराचा लोप होण्याची आपत्ति मुळीच येत नाही. म्हणून 'अघातु इति किम् ?

अहन् नलोपो मा भूत् ' अस जे मनोरमेत म्हटले आहे ते चूक ठरते असे शकाकाराचे म्हणणे आहे या शकेवर सन्दर्भकार असे उत्तर देतात की, प्रकृत सूत्रात 'अघातु' या पदाचे ग्रहण केले असल्यामुळे त्यावरून हे जाणित होते की, वरील जापक विशेषापेक्ष नसून सामान्यापेक्ष आहे- म्हणजे 'सु' इत्यादि विभक्तिप्रत्ययाचा लोप झाला असता प्रत्ययलक्षणाने 'अप्रत्यय' या पर्युदासाची प्रवृत्ति करता येत नाही एवढ्याचपुरते वरील सूत्र विशेषापेक्ष जापक नसून 'सुप्' प्रत्ययाचा किंवा 'तिङ्' प्रत्ययाचा लोप झाला असला तरी प्रत्ययलक्षण मानून 'अप्रत्यय' या पर्युदामाची प्रवृत्ति करता येत नाही व प्रातिपदिकसज्ञा होण बंद करता येत नाही याचे ते सूत्र सामान्यापेक्ष जापक आहे तसे न मानल्यास, प्रकृत सूत्रातील 'अघातु' या पदाचे ग्रहण व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते, कारण घातूला प्रातिपदिकसज्ञा झाली तरी त्यावरून सुबुत्पत्ति होऊ शकत नाही व गमकाचा अभाव असल्यामुळे एकवचनाचा औत्सर्गिक प्रत्यय देखील होऊ शकत नाही हे पूर्वी निद्वय केलेच आहे नलोप होण्याची आपत्तीच काय ती मिलिक राहणे ती आपत्ति देखील प्रत्ययलक्षणाने 'अप्रत्यय' या पर्युदामाची प्रवृत्ति करून प्रातिपदिकसज्ञा होऊ न दिल्याने जर सहज टाळता येऊ शकते तर मग प्रकृतसूत्रात 'अघातु' या पदाचे ग्रहण का केले आहे ? त व्यर्थ न ठराव यावरिता वरील जापक सामान्यापेक्ष आहे असे मानणे आवश्यक आहे जर वरील जापक शकाकाराच्या म्हणण्याप्रमाणे विशेषापेक्षच जापक मानणे योग्य आहे अस मानले तर त्या जापकसूत्रात 'ङि' प्रत्यय व संबुद्धाचा प्रत्यय या दोनच प्रत्ययांचा निर्देश नला असल्यामुळे, तबड्या दोनच प्रत्ययांपुरत ते सूत्र वास्तविक जापक मानावे लागेल य इतर 'सुप्' प्रत्ययाच्या विषयात ते सूत्र जापक मानता येऊ शकणार नाही आणि त्यामुळे 'राज् पुरुष राजपुरुष = राजन् इम् पुरुष मु' या स्थली 'मुषो धातुप्रातिपदिकयो' या सूत्राने 'ङि' प्रत्ययाचा किंवा संबुद्धाचा प्रत्ययाचा लुक् होत

नसून 'इस्' प्रत्ययाचा लुक् होत असल्यामुळे, प्रत्ययलक्षण मानून 'अप्रत्ययः' या पर्युदासाची प्रवृत्ति केल्यास, 'राजन्' हा शब्द प्रत्ययलक्षणाने प्रत्ययान्त ठरून प्रातिपदिकसंज्ञक होणार नाही व त्यामुळे 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' हे सूत्र येथे प्रवृत्त होऊ शकणार नाही व 'राजन्' यातील अन्त्य नकाराचा लोप न होण्याची आपत्ति येईल. ती आपत्ति टाळण्याकरिता शकाकाराला देखील बरील ज्ञापक सर्व 'सुप्' प्रत्ययाना लागू पडणारे सामान्यापेक्ष ज्ञापक आहे असे मानणे भागच पडते साराश शकाकार व दीक्षित या दोहोमध्ये एवढाच फरक आहे की, शकाकार ज्ञापकाच्या कक्षेत सर्व 'सुप्' प्रत्ययाचा समावेश करतो व दीक्षित त्याखेरीज 'तिङ्' प्रत्ययाचा देखील समावेश करतात, आणि त्याच्या तशा करण्याला प्रकृत मूत्रातील 'अघातुः' हा निर्देश प्रमाण असल्यामुळे, त्याचे म्हणणे स्वीकारणेच योग्य आहे. त्यामुळे 'अहन्' या स्थली ज्या 'त्' प्रत्ययाचा लोप झाला आहे तो 'त्' प्रत्यय कायम आहे अस, प्रातिपदिकसंज्ञा करतेवेळी, प्रत्ययलक्षणाने मानता येऊ शकत नसल्यामुळे, 'अहन्' हे प्रातिपदिकसंज्ञक पद ठरून त्यातील अन्त्य नकाराचा लोप होण्याची दीक्षितानी मनोरमंत जी आपत्ति दर्शविली आहे ती अगदी योग्य ठरते असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे.) 'सर्वधातुकमपित्' मू. १.२.४ या सूत्रावरील भाष्यात हीच रीति स्वीकारली आहे, म्हणजे ज्ञापक सामान्यापेक्ष मानल्यास जर काही बाध येत असेल तरच ते विशेषापेक्ष ज्ञापक मानावे व काही बाध येत नसल्यास ते सामान्यापेक्ष ज्ञापक मानण्यास उचित आहे असे त्या भाष्यावरून सिद्ध होते. प्रकृत मूत्रावरील भाष्यात देखील हेच स्पष्टपणे सांगितले आहे, म्हणजे प्रत्ययलक्षण मानून 'अप्रत्ययः' या पर्युदासाची प्रवृत्ति करता येत नाही याचे 'न डिसम्बुद्धो' हे सूत्र ज्ञापक आहे. असे भाष्यकारानी स्पष्ट म्हटले आहे. ('सर्वधातुकमपित्' या मूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी असा प्रश्न केला आहे की, त्या मूत्रात 'सर्वधातुकम्' हे

पद का घातले आहे व त्या प्रश्नाचे असे उत्तर दिले आहे की, जर 'अपित्', म्हणजे पित्भिन्न प्रत्यय डित् होतो, एवढेच सूत्र केले असते तर पित्भिन्न आर्धधातुकप्रत्यय डित् झाला असता व त्यामुळे 'कर्ता, हर्ता' इत्यादि स्थली जो 'तृच्' प्रत्यय झाला आहे तो पित् नसल्यामुळे डित् झाला असता आणि 'विडिति च' सू. २२१७ हे नियेधक सूत्र असल्यामुळे, 'सार्वधातुकार्धधातुकयो.' सू. २१६८ या सूत्राने होणारा गुण झाला नसता व वरील इष्ट रूपे सिद्ध न होण्याची आपत्ति आली असती. पण पुढे भाष्यकार असे म्हणतात की, वर द्याविलेली आपत्ति आली नसती, कारण पाणिनीने काही आर्धधातुकप्रत्ययाना इत्सञ्जक डकार हा अनुबन्ध लावला असल्यामुळे हे सूचित होते की, पित्भिन्न आर्धधातुक प्रत्यय वरील सूत्राने डित् होत नाहीत पाणिनीने ज्या आर्धधातुकप्रत्ययाना डकारानुबन्ध लावला आहे ते 'चङ्, अङ्, नजिङ्, इवनिप्, अथङ्, नङ्' हे प्रत्यय होत. डित्करणरूप वर जे शापक दाखविले आहे ते सार्वधातुक-प्रत्ययाना देखील लागू पडेल असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही, कारण 'चङ्' वगैरे प्रत्ययाच्या जातीचे, म्हणजेच आर्धधातुक, जे प्रत्यय आहेत त्यानाच ते शापक लागू पडू शकते. पण भाष्यकार पुढे म्हणतात की तसे मानल्यास, 'चङ्' व 'अङ्' हे दोन प्रत्यय लुङ् पुढे असताना मध्ये होणाऱ्या विकरणासंबंधाचेच शापक होतील, 'नजिङ्' प्रत्ययातील डकार वर्तमानकालवाचक प्रत्ययाचाच व 'इवनिप्' प्रत्ययातील डकार भूतकालवाचक प्रत्ययाचाच शापक होईल, 'अथङ्' प्रत्ययातील डकार उणादि प्रत्ययाच्या संबधानेच शापक होईल व 'नङ्' प्रत्ययातील डकार 'घञ्' प्रत्ययाच्या अर्धामध्ये होणाऱ्या प्रत्ययाचाच शापक होईल आणि त्यामुळे 'कर्ता, हर्ता' इत्यादि उदाहरणात जो 'तृच्' प्रत्यय झाला आहे त्याला वर दाखविलेल्या शापकार्पकी कोणतेच शापक लागू पडत नसल्यामुळे तो 'तृच्' प्रत्यय डित् होण्याची आपत्ति येईल आणि ती आपत्ति टाळण्याकरिता त्या सूत्रात 'सार्वधातुकम्'

हैं पद असणे आवश्यक आहे. या भाष्यचा भावार्थ सांगताना भैरवी-कारानी 'एव च यथा बाधकसत्वात् तत्र न सामान्यापेक्षत्व किन्तु विशेषापेक्षत्वेन चारिताभ्यमित्युक्त तथा अत्रापि बाधकसत्वे विशेषापेक्षत्व तदभावे तु सामान्यापेक्षत्व भविष्यतीति तात्पर्यम्' असे म्हटले आहे व याचा अर्थ पूर्वी दिलाच आहे. प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात 'मुल्लोपे च प्रत्ययलक्षणत्वात्' हे वातिक पठित करून त्या वातिकाचे व्याख्यान करिताना भाष्यकार म्हणतात 'मुल्लोपे च प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधः प्राप्नोति । राजा, तक्षा । प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययो नेति प्रतिषेध प्राप्नोति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्जापयति न प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधो भवतीति यदयं न डिसम्बुद्धयोः इति प्रतिषेध नास्ति ।' या भाष्यावरून ह स्पष्ट होते की, प्रकृत सूत्रातील 'अप्रत्यय.' या पर्युदासाची प्रत्ययलक्षणाने प्रवृत्ति करता येत नाही).

शम्बरल-अत्र सुप्तिषोरिति । तयोः प्रातिपदिकत्वे तत्सामर्प्यादीस्तर्गिकवचने लक्ष्यगुणपत्तिः । विभक्त्यर्थस्य लिङ्ग प्रति स्वरूपायोग्यत्वेन न नपुंसकत्वाभयोविभक्तिलुक् । तत्सत्त्वे तु पदादित्वेन परस्मिन्निधेयपत्तिर्होष इति भावः । तत्रैवेति । अप्राप्योस्तर्गिकवचनापत्तिः, "मुपो धातु-" इति लुगापत्तिश्च, पचेरन्तित्यादौ नलोपापत्तिश्चेति भावः । स्यादेवेति । पूर्वं विभक्त्युत्पत्तये जातस्यातिदेशेन विभक्त्यन्ते बुद्धिरिति भावः । ययोर्देशोऽपीति । अपिना कार्यकालपक्षेऽपि । न हि तत्र पक्षे उपदेशेनैवैकवाक्यता नातिदेशेनेत्यत्र मानमस्ति, अतिदेशकवाक्यतयैव ह्रस्वप्राप्तेः सुवचत्वात् । प्रातिपदिकग्रहण वेति । नपुंसकवृत्तित्वस्य प्रातिपदिकधर्मत्वात्तन्पुंसके वर्तमानस्येति नैव प्रातिपदिकत्वान्ते सिद्धे तस्य व्यर्थत्वादिति भावः । उक्तार्थे = विभक्त्येकादेशस्यान्तवस्वाभावे । सामान्यापेक्षमिति । अन्यथा ह्रस्व एव न स्यात्स्वाद्युत्पत्तिस्तु स्यादेवेति भावः । यद्यपीदं प्रातिपदिकग्रहण सत्त्वप्रधानप्रातिपदिकग्रहणार्थम्, तेनात्र न ह्रस्वः, मूलोक्तार्थे जापिते चारिताभ्यं दुर्निर्णयं च । सव्याकर्माद्ययोगात्स्वाद्युत्पत्तिरपि न, औत्सर्गिकमेकवचनमपि न, गमकं विना तदनुत्पत्तेः ।

“सुपो धातु-” इति लुगपि न, धातुसाहचर्येण सुप्तिङित रसमभिव्याहृतस्येव तेन लुग्विधानात् । एव च प्रत्ययान्तपर्युदासो न कर्तव्य इति सूत्रशेषे भाष्ये ध्वनितम् । पचेरन्, सर्वस्मिन्नित्यादौ नकारोच्चारणसामर्थ्येन न नलोपः, तथाप्येतावत्स्लिष्टकल्पनापेक्षया लाघवात्प्रत्ययान्तपर्युदास एवोचित इति भावः ।

‘अप्रत्यय किम् ? हरिपु, करोषि । अत्र सुप्सिपोर्मा भूत्’ असे जे मनोरमेत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, (प्रकृत सूत्रानून ‘अप्रत्यय’ हे पद गाल्लेल्यास, ‘हरिपु, करोषि’ या स्थली ‘सु, सि’ या प्रत्ययाना प्रातिपदिकसजा होईल व) त्यांना तो सज्ञा झाल्याने त्या सज्ञेच्या सामर्थ्याने (‘इयाप्प्रातिपदिकात्’ या अधिकार-सूत्रान्वये) औत्सर्गिक एकवचनाचा प्रत्यय होऊन त्या प्रत्ययाचे श्रवण होण्याची आपत्ति येईल, म्हणजे त्या प्रत्ययाचा लुक् न होता तो प्रत्यय कायम राहील (जरी ‘सु, सि’ या प्रत्ययाहून औत्सर्गिक एकवचनाचा प्रत्यय झाला तरी, ‘सामान्ये नपुमकम्’ या वचनान्वये ‘सु, सि’ ही नपुसक प्रातिपदिके मानल्याने ‘स्वमोर्नपुसकात्’ मू. ३१९ या सूत्राने त्या प्रत्ययाचा लुक् होईलच व त्यामुळे त्या प्रत्ययाचे श्रवण होण्याची जी वर आपत्ति दर्शविली आहे ती बरोबर नाही असे कोणी म्हटल्यास, त्या शकेवर खबदरतनकार अस उत्तर देतात की) विभक्ति प्रत्ययाच्या अर्थामध्ये लिङ्गबोध करून देण्याचे सामर्थ्य नसल्यामुळे (व तसे सामर्थ्य प्रत्ययभिन्न अर्थवान् प्रातिपदिकातच असल्यामुळे) ‘स्वमोर्नपुसकात्’ या सूत्राने नपुसकत्वाच्या आश्रयाने जो विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् होणे सांगितले आहे तो लुक् (प्रत्ययाहून झालेल्या औत्सर्गिक एकवचनाच्या प्रत्ययाचा) होऊ शकणार नाही (प्रकृत सूत्रावरील भाष्याच्या अखेरीस भाष्यकार म्हणतात-‘कस्य च नपुसक गुणः ? । प्रातिपदिकस्य’ व तसेच ‘ह्रस्वो नपुसके प्रातिपदिकस्य’ १-२ ४७ या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तीत कैयटाने देखील ‘नपुसकलिङ्गं द्रव्यस्यैव सम्भवति । द्रव्यवाचित्वं च प्रातिपदिकस्यैव, न तु सुबन्तस्य, दानितप्रधानत्वात्,

नापि तिङन्तस्य, क्रियाप्रधानत्वात्' असं म्हटले आहे यावरून ह स्पष्ट होत ना, विभक्तिप्रत्ययात लिङ्गबाधन करण्याच सामर्थ्य नसून ते प्रातिपदिकातच असत म्हणून विभक्तिप्रत्ययाहून ओत्सर्गिक एकवचनाचा प्रत्यय वेला अमता, तो प्रत्यय नपुंसकलिङ्गबाधक प्रातिपदिकाहून झाला नसल्यामुळे, त्याच ठिकाणा 'स्वमोनपुंसरात्' या सूत्राची प्रवृत्ति हाऊ शकत नाही व त्या प्रत्ययाचा लुक् होऊ शकत नाही) जर 'मु, सि' हे प्रत्यय नपुंसकलिङ्गाची बाधक प्रातिपदिक आहेत असं मानले तर (व त्याहून झालेल्या ओत्सर्गिक एकवचनाच्या प्रत्ययाचा लुक् कला तर 'मु, सि' यांना प्रत्यय-लक्षणाने पदमज्ञा हाईल व त्यात) सकार हा जाण वर्ण असल्यामुळे, 'मात्पदाद्या' मू २१२३ या निषेधान्वये, त्या सकाराच पाठ व हास्याची आपत्ति येईल असा दोषिताच्या म्हणण्याचा भावाय आहे (या विषयाच विवरण पूर्वी मनारमेंत करूनच आहे) 'अप्रत्ययान्त किम् ? । तत्रैव विभक्तिविशिष्टयामां भूत्' असं जें मनारमेंत म्हटलं आहे त्याचा भावाय हा आहे का, (प्रवृत्त सूत्रात 'अप्रत्यय = अप्रत्ययान्त' हा पदुदास नसल्यास, 'हरिण, करापि' या प्रत्ययान्तांना प्रातिपदिकमज्ञा हाऊन) त्याहून दरील ओत्सर्गिक एकवचनाचा प्रत्यय हास्याचा आपत्ति येईल व 'मुदा पातुप्रातिपदिका' मू ६५० या सूत्राने ('मु, नि' या प्रातिपदिकावरय हाणाच्या) विभक्तिप्रत्ययांचा लुक् हास्याचा आपत्ति येईल, आणि त्याचप्रमाण 'पचरन्' इत्यादि रचना अन्त्य नकाराचा साण हास्याची आपत्ति येईल ('पचरन् सवस्मिन्' इत्यादि शब्द जरा प्रत्ययात जाहून तरा, प्रवृत्त सूत्रात 'अप्रत्ययान्त' हा पदुदास नसल्यास, त्यांना प्रातिपदिकमज्ञा हाईल व त्याहून एकवचनाचा ओत्सर्गिक 'मु' प्रत्यय हाईल आणि जरा त्या 'मु' प्रत्ययाचा 'हम्' इत्यान्वय' मू २५२ या सूत्राने साण हाईल तरी प्रत्यय-लक्षणां 'पचरन्, सवस्मिन्' हा प्रातिपदिकमज्ञक पडे ठरून 'न साण प्रातिपदिका उतय' मू २३६ या सूत्राने त्याचोळ अन्वय

नकाराचा लोप होण्याची आपत्ति येईल.) 'अन्तवद्भावेन काण्डे कुडये इत्यादौ प्रातिपदिकत्व स्यादेव' असे जे मनोरमंतील शकाग्रपात म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, 'काण्डे, कुडये' इत्यादि स्थली विभक्तिप्रत्यय होण्यापूर्वी 'काण्ड, कुडय' यांना विभक्तिप्रत्यय होण्यास कारणीभूत असलेली प्रातिपदिकसज्ञा 'अन्तादिक्च' सू ७५ या अग्निदेशाने 'काण्डे, कुडये' या विभक्त्यन्त शब्दांचे ठिकाणी पूर्वान्तवद्भावाने होईल (व त्यामुळे 'ह्रस्वो नपुसके प्रातिपदिकस्य' सू ३१८ या सूत्राने त्या विभक्त्यन्त शब्दातील अन्त्य एकाशचा ह्रस्व-इकार-होण्याची आपत्ति येईल या विषयाचे निवेदन मनोरमंते केलेच आहे) 'यथोद्देशोऽपि' या मनोरमंतील पक्तीत 'अपि' हा शब्द घातला असल्यामुळे, ('विभक्त्येकादेशो नान्तवत्' हा जो परिहार यथोद्देशपक्षात सांगितला आहे) तो कायकालपक्षात देखील लागू पडतो कार्यकालपक्षात सज्ञासून विधिभूताशीच एकवाक्यतापन्न होते व अतिदेशविधायक-सूत्राशी एकवाक्यतापन्न होत नाही असे म्हणण्यास काहीच प्रमाण नाही वास्तविक प्रातिपदिकसज्ञाविधायक प्रकृत सूत्र 'अन्तादिक्च' या अतिदेशविधायक सूत्राशी एकवाक्यतापन्न झाल्यानंच 'काण्डे, कुडये' या स्थली ह्रस्वाची प्राप्ति होते असे म्हणता येऊ शकते (दीक्षितांच्या मते 'काण्डे, कुडये' यांना कार्यकालपक्षात 'अप्रत्ययान्त' या पण्डितांच्या बलांने प्रातिपदिकसज्ञा होत नाही पण शब्दरत्नकार असे म्हणतात की, त्या पक्षात देखील 'अन्तादिक्च' सू ७५ या सूत्राशी प्रातिपदिकसज्ञाविधायक प्रकृत सूत्र एकवाक्यतापन्न झाल्यानं पूर्वान्तवद्भावाने 'काण्डे, कुडये' यांना प्रातिपदिकसज्ञा होण्याची आपत्ति येते व 'विभक्त्येकादेशो नान्तवत्' हा सिद्धान्त असल्यामुळेच ती आपत्ति टळते म्हणून तो सिद्धान्त दोन्ही पक्षात सारखाच लागू करणे उचित आहे) 'ह्रस्वो नपुसके इति सूत्रे प्रातिपदिकग्रहण वा उक्तार्थे सामान्यापेक्ष आपकमस्तु' असे जे मनोरमंते म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, नपुसकत्व

हा प्रातिपदिकाचे ठिकाणी राहणारा धर्म असल्यामुळे ('ह्रस्वो नपुंसके' एवढेच सूत्र केले असते तरी त्या मूत्रातील 'नपुंसके' या पदाचा) 'नपुंसके वतमानस्य' असा अर्थ झालाच असता व त्या अर्थाच्या सामर्थ्यानेच 'प्रातिपदिकस्य' या पदाचा आपोआपच लाभ-आशेप-झाला असता, आणि असे असून देखील पुन्हा त्या मूत्रात 'प्रातिपदिकस्य' या पदाचे जें ग्रहण केलें आहे ते व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते. (तें प्रातिपदिकग्रहण व्यर्थ न ठरावे याकरिता हें मानणे आवश्यक आहे की, विभक्तिप्रत्ययाची एकादेश झाला असता ज्याला पूर्वान्तवद्भाषानें प्रातिपदिक मानता तत तद्या एकादेशान्त प्रातिपदिकाचा अन्त्य दीर्घ अच् 'ह्रस्व' न होता, जें मूळचे दीर्घ अजन्त प्रातिपदिक आहे तद्याच प्रातिपदिकाच्या अन्त्य अघाचा त्या मूत्रानें 'ह्रस्व' होऊ शकतो. असे मानले असता, 'काण्ड, कुड्य' हीं मूळची 'ह्रस्वान्त' प्रातिपदिके असून दीर्घान्त प्रातिपदिके नसल्यामुळे, विभक्तिप्रत्ययाची एकादेश झाल्यावर पूर्वान्तवद्भाषानें 'वाण्डे, कुड्ये' ही प्रातिपदिके मानता येऊ शकली तरी, तद्या एकादेशानें दीर्घान्त झालेल्या व मूळच्या दीर्घान्त नसलेल्या प्रातिपदिकाचा अन्त्य दीर्घ अच् 'ह्रस्वो नपुंसके' मू. ३१८ या मूत्रानें 'ह्रस्व' होऊ शकत नाही.) मनोरमेंतील वरील पक्तीन 'उत्तार्ये' हा जो शब्द आहे त्याचा 'विभक्त्येकादेशस्यान्तवत्त्वाभावे,' म्हणजे 'विभक्त्येकादेशा' हा पूर्वाचा अन्तवत् होत नाही याचे, 'असा अर्थ आहे. 'ह्रस्वा नपुंसके प्रातिपदिकस्य' या मूत्रातील 'प्रातिपदिकस्य' हे पद सामान्यापेक्षे आपक न मानता विशेषापेक्षे आपक मानल्याम, ('वाण्डे, कुड्ये' या स्थलां) केवळ 'ह्रस्वकार्य' होणार नाही, परंतु मुबत्पत्ति होण्याची आपत्ति येईलच असा दोषिताच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे. (वरील आपक विशेषापेक्षे मानल्याने 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' या मूत्रात ज्या 'ह्रस्वकार्यांचे विधान केले आहे तेवढ्याचपुरते ते आपक ठरेल व 'ह्रस्वाप्प्रातिपदिकान्' मू. १८२ या अधिकारमूत्रानें प्रातिपदिकाहून मुबत्पत्ति होण्याचे जें विधान

केले आहे त्याला ते आपक लागू पडणार नाही. त्यामुळे 'काण्डे, कुडये' या स्थली जरी न्हस्वकार्य होण्याची आपत्ति टाळेल तरी मुबुत्पत्ति होण्याची आपत्ति कायम राहीलच. पण प्रातिपदिकाहून जी जी कार्ये होण्याची प्राप्ति आहे त्या सर्व कार्यांना लागू पडणारे ते सामान्यापेक्ष आपक आहे व ती कार्ये होऊ शकत नाहीत असे मानल्यानेच मुबुत्पत्ति होण्याची आपत्ति टाळता येते.) 'न्हस्वो नपुमके प्रातिपदिकस्य' या सूत्रात 'प्रातिपदिकस्य' या पदाचे ग्रहण द्रव्यप्रधान प्रातिपदिकाचे ग्रहण व्हावे याकरिता केले आहे व त्यामुळे 'काण्डे, कुडये' या स्थली (विभक्तिप्रत्ययाचा अर्थ प्रधान व विशेष्य असून द्रव्यवाचक प्रातिपदिकाचा अर्थ अप्रधान व विशेषणरूप असल्यामुळे व अशा रीतीने 'काण्डे, कुडये' या शब्दांनी द्रव्यप्रधान प्रातिपदिकाचे ग्रहण होत नसून विभक्त्यर्थप्रधान शब्दांचे ग्रहण होत असल्यामुळे) त्या सूत्राने होणारे न्हस्वकार्य होऊ शकत नाही आणि तसेच त्या सूत्रातील 'प्रातिपदिकस्य' या पदाचे ग्रहण मनोरमैत सांगितल्याप्रमाणे 'विभक्त्येकादेशो नान्तवत्' या सिद्धान्ताचे शापक मानल्यास, ते पद 'स्वाशे चरितार्थ' ठरते असे म्हणता येणे अशक्य आहे तसेच 'काण्डे, कुडये' या विभक्त्यर्थप्रधान शब्दाचा सख्या, कारक इत्यादिकाशी योग होणे संभवत नसल्यामुळे त्याहून मुबुत्पत्ति देखील होऊ शकत नाही त्याचप्रमाणे ओत्सर्गिक एकवचनाचा प्रत्यय देखील त्याहून होऊ शकत नाही, कारण काही तरी गमक-ज्ञाक-असल्याशिवाय तसा ओत्सर्गिक प्रत्यय करता येत नाही (हे पूर्वी सांगितलेच आहे) तसेच 'मुपो घातुप्रातिपदिकयोः' सू. ६५० या सूत्राने 'मुप्' विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् देखील होऊ शकत नाही; कारण त्या सूत्रात 'घातु' या पदाचे ग्रहण केले असल्यामुळे त्या पदाच्या माहचर्याने जसा अर्थ निघून होतो की, 'मुप्, तिङ्' व तद्भिन्न प्रत्यय यांचे ज्या समुदायात एकत्र नहोच्चारण झाले आहे तसा समुदायातोलच 'मुप्' चा त्या सूत्राने लुक् होऊ शकतो ('काण्ड, कुडय' ही द्रव्यप्रधान प्रातिपदिने

असून त्यानी 'काण्डे, कुडये' या द्रव्यरूप अर्थाचा बोध होतो. त्याहून अधिकरणार्थप्रधान 'ङि = इ' हा सप्तमीच्या एकवचनाचा प्रत्यय केला असता, विभक्त्यर्थ प्रधान होऊन प्रातिपदिकार्थ अप्रधान-विभक्त्यर्थार्थ विशेषण-होतो व 'काण्डे, कुडये' याचा 'काण्डरूपाधिकरणे, कुडयरूपाधिकरणे' असा अर्थ होतो. या अर्थामध्ये अधिकरणरूप विभक्त्यर्थ प्रधान असून द्रव्यरूप प्रातिपदिकार्थ अप्रधान असल्यामुळे व 'ःह्रस्वो नपुसकं' या मूत्रात प्रकृत मूत्रातून 'प्रातिपदिक' या शब्दाची अनुवृत्ति करता येत असून देखील त्या मूत्रात 'प्रातिपदिकस्य' या पदाचे जे मुद्दाम ग्रहण केले आहे ते द्रव्यप्रधानार्थबोधक नपुंसक प्रातिपदिकाचे ग्रहण व्हावे व तशाच प्रातिपदिकाला ःह्रस्वकार्य व्हावे याकरिता केले असल्यामुळे, 'काण्डे, कुडये' ही जरी पूर्वान्तवद्भावात प्रातिपदिके मानली तरी, त्या विभक्त्यर्थप्रधान शब्दाना त्या मूत्राने सांगितलेले ःह्रस्वकार्य होऊ शकत नाही. त्यांना प्रातिपदिक मानल्यास त्याहून सुवृत्ति होण्याची आपत्ति येईल असे म्हणणे असल्यास, ते म्हणणे देखील बरोबर नाही; कारण सस्याकारक-बोधक प्रातिपदिकाहूनच सुवृत्ति होऊ शकते व बरील विभक्त्यर्थप्रधान शब्दाचा सस्येशी किंवा कारकाशी मूळीच योग संभवत नाही हे 'ःह्रस्वो नपुसकं' १.२.४७ या मूत्रावरील भाष्यावरून स्पष्ट होते. त्या मूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात- 'तिवन्त चापि किंचित् विभक्त्यर्थप्रधान, किं चित् क्रियाप्रधानम् । काण्डे, कुडये इति विभक्त्यर्थप्रधान, रमते ग्राहणकुलमिति क्रियाप्रधानम् । न चेतयोरर्थ-योगोल्लसद्भस्याभ्या योगोऽस्ति ।' तसेच वार्ही गमक नसल्यामुळे 'काण्डे, कुडये' याहून पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे एकवचनाचा औत्सर्गिक प्रत्यय देखील होऊ शकत नाही. आणखी असे की, 'सत्व-प्रधानप्रातिपदिकग्रहणार्थ प्रातिपदिकग्रहणम्' असे मानले असता, असे 'ःह्रस्वो नपुसकं प्रातिपदिकस्य' या मूत्रातील 'प्रातिपदिकस्य' या पदाचे ग्रहण स्वाद्ये चरितार्थ ठरते तसे ते पद 'विभक्त्येकादेशो

नान्तवत् 'या सिद्धान्ताचे सामान्यापेक्षे ज्ञापक मानल्यास, स्वाशे चरितार्थ ठरत नाही व स्वाशे चरितार्थ ठरणे हें ज्ञापकाचे एक लक्षण असल्यामुळे, ते पद वरील सिद्धान्ताचे ज्ञापक देखील मानता येत नाही. दुसरे असे की, 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' या सूत्रात 'धातु' या पदाचे ग्रहण केले असल्यामुळे त्या पदाच्या साहचर्याने साहचर्यन्यायान्वये हे ज्ञापित होते की, 'धात्वयवस्य धादृशस्य सुपो लुग्भवति तादृशस्यैव प्रातिपदिकावयवस्य सुपो लुग्भवति,' ग्रहणजे धात्वयव असणाऱ्या जशा प्रकारच्या 'सुप्' चा लुक् होतो तशाच प्रकारच्या प्रातिपदिकावयव असणाऱ्या 'सुप्' चा लुक् होतो. त्यामुळे त्या सूत्राचा असा अर्थ निष्पन्न होतो की, सुबन्त किंवा तिङन्त व सुप्तिङ्भिन्न प्रत्यय यांच्या समभिव्याहाराने—याचे एकत्रीकरण होऊन—बनलेले जे प्रातिपदिक त्यातीलच अवयवरूप 'सुप्' चा—अन्तर्वन्ति सुबादिबिभक्तिसप्रत्ययाचा—लुक् होतो. या अर्थान्वये 'राज्ञ. पुरुषः = राजपुरुष = राजन् इस् पुरुष सु' या स्थली जो दोन सुबन्ताचा समासरूप समुदाय 'कृतद्धितसमासाश्च' या सूत्राने प्रातिपदिकसज्ञक ठरतो त्यातील 'इस्' व 'सु' या विभक्तिप्रत्ययाचे सहोच्चारण असल्यामुळे, वरील सूत्राने त्याचा लुक् होतो, आणि तसेच 'पुत्र अम् वयच्' हा जो सुबन्ताचा व सुप्तिङ्भिन्न 'वयच्' या कृतप्रत्ययाचा समुदाय आहे तो 'सनाद्यन्ता धातवः' सू. २३०४ या सूत्राने धातुसज्ञक ठरत असल्यामुळे, त्या समुदायाचा अवयव जो 'अम्' हा विभक्तिप्रत्यय आहे. त्याचा 'वयच्' प्रत्ययासह उच्चार केला असल्यामुळे, त्याचा वरील सूत्राने लुक् होऊन व 'वयचि च' सू. २६५८ या सूत्राने 'पुत्र' यातील अन्त्य अकाराचा ईकार होऊन 'पुत्रीय' जसा वयजन्त नामधातु सिद्ध होऊन त्याची 'आत्मनः पुत्रमिच्छति' या अर्थामध्ये 'पुत्रीयति' इत्यादि रूपे सिद्ध होतात. 'वाण्डे, कुडये' या स्थली 'ङि = इ' हा एकच 'सुप्' असल्यामुळे व त्याचा इतर 'सुप्' किंवा 'तिङ्' किंवा तिङ्भिन्न प्रत्यय—यामह समभिव्याहार—सहोच्चारण—नसल्यामुळे, त्या रूपांतील अन्त्य

तद्वचनमेवेति भावः । फलान्तरं तु नास्त्येव, औत्सर्गिकवचनस्येष्ट-
 सिद्ध्यर्थं क्वाचित्कत्वेन तदर्थस्य सदस्यकर्माद्ययोगेन च सुबनापत्तेः ।
 न च प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकत्वे तदवयवसुपो लुगापत्तिः,
 विधिवैयर्थ्यापत्तेः । तस्माद्व्युत्साहचर्याद्विभक्त्यतिरिक्तशब्दघटित-
 प्रातिपदिकावयवस्यैव तेन लुगिति न दोषः ।' या उद्योता-
 वरून हे स्पष्ट होते की, वरील भाष्यात भाष्यकारानी जे
 म्हटले आहे त्याचा वास्तविक हा आशय आहे की, प्रकृत सूत्रात
 प्रत्ययान्ताचा पर्युदास करण्याची काही गरज नाही, कारण तो
 पर्युदास न केल्यास ज्या आपत्ति येऊ पाहतात त्या सर्व आपत्तींचे
 इतर रीतीने सहज निवारण करता येते पण प्रकृत सूत्रातून
 'अप्रत्ययान्त' हा पर्युदास घालल्यास 'पचेरन्, सर्वस्मिन्' इत्यादि
 प्रत्ययान्त नकारान्त पदाना प्रातिपदिकसज्ञा होईल व ते जस्य
 प्रातिपदिकसज्ञक पदे ठरून त्याच्या अन्त्य नकाराचा 'न लोप' प्राति-
 पदिकान्तस्य' मू. २३६ या मूनाने ओप होण्याची आपत्ति येईल
 अशी कोणी शका केल्यास, त्या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर
 देतात की, 'पचेरन्, सर्वस्मिन्' इत्यादि स्थली नकारोच्चारण-
 सामर्थ्यामुळे, नकाराचा लोप होण्याची आपत्ति येत नाही ('क्षस्य
 रन्' सू. २२५६, 'इतिङ्योस्मास्मिनो' मू. २१६ या दोन्ही मूनात
 प्रत्ययाच जागी होणारे आदेश मुद्दाम नकारान्त पठित केले असल्या-
 मुळे, त्या आदेशातील अन्त्य नकाराचा 'न लाप' मू. २३६ या
 मूनाने लोप करता येत नाही. नकाराचा लाप होणे इष्ट असते तर
 पाणिनीने ते आदेश नकारान्त पठित न करता नकाररहित पठित
 केले असते. सारास प्रकृत सूत्रात 'अप्रत्यय = अप्रत्ययान्तः' अन्ना
 प्रत्ययान्ताचा पर्युदास न केल्यास दीक्षितानी मनारमेंत ज्या आपत्ति
 दाखविल्या आहेत त्या सर्व आपत्तीच निवारण 'यद्यपीद प्राति-
 पदिकग्रहण न नलोप' या शब्दरत्नातील पक्षांत शब्दरत्नकारानी
 केले आहे तरी पण शब्दरत्नकार पुढे अस म्हणतात की, असा
 रीतीने दीक्षितानी दाखविलेल्या आपत्तीचे निवारण करता येऊ शकत

असत्यामुळे प्रत्ययान्ताचा पयुदास करणे जरी अनावश्यक ठरते) तरी, अनेक विरुद्ध कल्पना करून प्रत्ययान्ताचा पयुदास करणे आवश्यक नाही अस मानण्यापेक्षा (प्रत्ययान्ताचा पयुदास कल्याण काणतीहि निलष्ट कल्पना करावी लागत नसल्यामुळे व अशा रीतीने तसा) पयुदास करण्यातच लाघव असल्यामुळे, तसा पयुदास करणे उचित आहे असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा भावाय आहे

शम्बररत्न-अतथात्वादिति । यस्माद्विहितस्तवादित्यस्य शास्त्रीयत्वेन उपदेशवद्भावात्तन्म्यत्वादिति भावः । निषेधादिति । यद्यपि व्यपदेशवद्भावेन काश्चिदेवास्माप्यशास्त्रीयस्यातिदेशेन साभस नव, अतएव नवतोत्पादो नवते शचनिरूपिताङ्गत्वसिद्धिः, व्यतिसे इत्यादौ से इत्यस्य पदत्वसिद्धिश्च, इतित्यादौ कायकालपक्षे तद्विज्ञानात्मकत्वनिबन्धनप्रातिपदिकत्वसिद्धिश्च, युवापत्ये तत इदं नत्वनिबन्धनककसिद्धिश्च । तथाप्यसहाय एव व्यपदेशवद्भावो न तु ससहाये, सनेतरावयवे तद्वप्रवृत्तिः । स्पष्टा चेय रीति “आदेच उपदेश” इत्यत्र कथं । अत एव सभासनयने व्यपदेशवद्भावेनाकारस्य नादित्य, हरिद्रापाताविकारस्य नान्तरव, तथा सति वृद्धत्वप्रयुक्तशुद्ध, इवर्णातत्वप्रयुक्तोऽप्रत्ययश्च स्यात् । ततोऽत्र न शिचिदुपपन्नम् । साच लोकाप्यसिद्धा लोकापि बहुपुत्रसत्त्वे न कस्मिन् उपलब्धकनिष्ठा दिव्यवहार, विज्ञातायक्यादिसत्त्वत्वकस्मिन्नपि तथा व्यवहारो नवत्यवेति बोध्यम् । अत एव हरिद्वित्यादौ सो पदत्व न । ‘निजो धारार एकाच’ इति नाप्यत्वेकस्मिन्नित्यस्यापरालोचनयकदेव्युक्तिरिति तात्पर्यम् । वस्तुनस्तु पयुदासेन वायव्यत्वे लक्ष्ये अथवद्वह्णारश्च मूत्रपि विनवतातरानपेक्षापक्षे बोधभाष्यमनुपपन्नमत आह-निजो धारार इतीति । तात्पर्यमिति । प्रत्ययपयुदासाद्भावतुभूतत्वं इति शय । एतन्नाहविष्वज्जिना तामुदाहयति-वस्तुनस्तियारादिना । मत्र = मूत्र इति । अपिनोत्तरमूत्रसदृशह । तेन कल्पना इत्याभयति, मूलरीत्यानु वक्ष्यं स्फुटमेव । ननु भवदुचनामवत्त्वमलोकिकविषह्यादिकत्वादि । तदा प्रत्ययस्य प्राप्तिरेव न, इति कथं प्रत्ययपयुदासा ..

व्ययः । ध्वनितं चेद प्रत्ययपर्युदासानुक्त्या भाष्ये । "सुप्तिङन्तम्—"
इति सूत्रस्य भाष्यकं यदयोरप्यग्रं तात्पर्यमिति बोध्यम् ।

‘केवलस्य च अतयात्वात्’ असे जे मनोरमंत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, ‘प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेः’—परि. २३—या परिभाषान्वये प्राप्त होणारा तदादित्वधर्म अशास्त्रीय असल्यामुळे, तसा धर्म प्रत्ययाचे ठिकाणी व्यपदेशिवद्भावाने आणता येऊ शकत नाही. (‘व्यपदेशिवदेकस्मिन्’—परि. ३०—या परिभाषान्वये केवलाचे ठिकाणी—प्रकृतिरहित केवल प्रत्ययाचे ठिकाणी—शास्त्रीय धर्माचा अतिदेश करता येतो. ‘तदादित्व’ हा शास्त्रीय धर्म नमून अशास्त्रीय धर्म असल्यामुळे, तथा अशास्त्रीय धर्माचा असहाय प्रत्ययाचे ठिकाणी अतिदेश करता येत नाही व केवळ प्रत्ययाला प्रत्ययान्त मानता येत नाही.) ‘एकाच्’ हा अशास्त्रीय धर्म असून देखील ज्याप्रमाणे व्यपदेशिवद्भावाने त्याचा अतिदेश केल्याने त्या धर्माची प्राप्ति होऊ शकते त्याचप्रमाणे ‘तदादित्व’ हा अशास्त्रीय धर्म असून देखील त्याचीहि अतिदेशाने प्राप्ति करून देता येणे शक्य आहे (‘एकाच्’ हा अन्यपदार्थप्रधान बहुव्रीहि असून त्याचा ‘एकः अच् यस्मिन् वर्णसमुदाये’ असा विग्रह होतो. या अर्थान्वये ज्या वर्णसमुदायामध्ये, उदाहरणार्थ ‘गम्, हन्’ इत्यादि वर्णसमुदायामध्ये, एक अच् आहे त्याला ‘एकाच्’ असे म्हणता येते. पण ‘इण् गतौ’ या धातूत इतर कोणतेहि वर्ण नसून ‘इ’ हा एक अच्च आहे तरी अत्रा ‘इ’चे ठिकाणी व्यपदेशिवद्भावाने एकाच्वरूप अशास्त्रीय धर्माचा अतिदेश करता येतो व त्याला ‘एकाच्’ असे म्हणता येते. तसे न केल्यास, त्या धातूचे ‘एकाचो द्वे प्रथमस्य’ सू. २१७५ या सूत्राने होणारे द्विवचन होऊ शकणार नाही व ‘इयाय’ इत्यादि लिट्लकाराच्या इष्ट रूपाची सिद्धि होऊ शकणार नाही. सारांश ‘व्यपदेशिवदेकस्मिन्’ ही परिभाषा लौकिक, म्हणजेच अशास्त्रीय, व्यवहाराच्या आधारावर रचली असल्यामुळे, त्या परिभाषान्वये अशास्त्रीय धर्माचा देखील अतिदेश करता येतो; आणि,

असे आहे) म्हणूनच 'भवति' इत्यादि स्थली 'भू' याला 'घप्' प्रत्ययाचे अङ्ग मानता येते. (भू+घप्+ति=भो+अ+ति=भव+अ+ति=भव+ति' या स्थली 'भू' नें मुख होणारे 'भव' हें सपूर्ण शब्द-स्वरूप 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्' मू. १९९ या सूत्रान्वये 'तिप्' प्रत्ययाचे अङ्ग मानता येते. पण 'भू' हें घप्-प्रत्ययाचे अङ्ग कसे ठरावे ? 'भू' या स्थली 'भू' हा एकटाच आहे व त्यापुढे इतर वर्णसमुदाय नाही व 'यस्मात्पूर्वभास्ति परमस्ति' अशी 'आदि' शब्दाची व्याख्या असल्यामुळे, या व्याख्ये-प्रमाणे 'भू' ला वास्तविक अङ्गसज्ञा प्राप्त होऊ नये तथापि 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्' या परिभाषान्वये 'भू' याला अङ्गसज्ञा प्राप्त होते व ते 'घप्' प्रत्ययाचे अङ्ग मानण्यात काही अडचण येत नाही) तसेच 'व्यतिने' इत्यादि स्थली 'से' याला पदसज्ञा होते. ('वि+अति+अस्+से' या स्थली 'तासस्त्योर्लोप' मू. २१९१ या सूत्राने 'अस्' धातूतील अन्त्य सकाराचा लोप होऊन व 'इनसोरल्लोपः' मू. २४६९ या सूत्राने त्या धातूतील अवशिष्ट अकाराचा लोप होऊन आणि अशा रीतीनें सपूर्ण 'अस्' धातु नाहीसा होऊन त्या धातूहून झालेला 'से' हा प्रत्ययच शिलक राहतो. त्या प्रत्ययाचे ठिकाणी प्रत्ययान्तस्वरूप बुद्धि करण्याकरिता व्यपदेशिवद्भाव करणे भाग आहे व व्यपदेशिवद्भाव केल्याने 'से' हें प्रत्ययान्त ठरून पद ठरते आणि 'सात्पदाद्यो' मू. २१२३ हा निषेध असल्यामुळे, 'से' या पदातील आद्य सकाराचे 'आदेशप्रत्यययो.' मू. २१२ या सूत्राने होणारे पत्व होत नाही. व्यपदेशिवद्भाव केला नसता तर, 'से' याला पदसज्ञा झाली नसती आणि तो केवळ प्रत्यय ठरला असता आणि त्यामुळे 'आदेशप्रत्यययो.' मू. २१२ या सूत्राने त्यातील सकाराचे पत्व होण्याची आपत्ति आली असती व 'व्यतिपे' असे अनिष्ट रूप झालें असते.) तसेच 'इ' इत्यादि स्थली 'इ' हा कार्यकालपक्षात तद्धितान्त मानला जात असल्यामुळे ('कृतद्धितसमासाच्च' मू. १७९ या सूत्राने) त्याला

प्रातिपदिकसज्ञा होते व (तो शब्द 'इञ्' प्रत्ययान्त प्रातिपदिक ठरत असल्यामुळे 'यत्रिबोश्च' सू. ११०३ या सूत्राने) 'युवापत्य' या अर्यामिष्ये त्या इजन्त प्रातिपदिकाहून 'फक्' प्रत्यय होतो. ('अ' हा वर्ण 'विष्णु' या अर्याचा वाचक आहे. 'अत इज्' सू. १०९५ या सूत्राने अदन्त प्रातिपदिकाहून अपत्यार्थक 'इञ्' प्रत्यय होणे सांगितले आहे. 'यस्मात्पूर्वमस्ति परप्रास्ति सोऽन्तः' या व्याख्ये-प्रमाणे 'अ' हा वास्तविक अदन्त मानता येत नाही; कारण तो एकटाच असून त्यापूर्वी कोणताहि वर्ण नाही. तथापि व्यपदेशिवद्भा-वाने त्याला अदन्त मानता येत असल्यामुळे त्याहून 'इज्' प्रत्यय करता येतो तो प्रत्यय केल्यावर 'अ + इञ् = अ + इ' अशा स्थिति झाली असता 'यचि भम्' सू. २३१ या सूत्रान्वये 'अ' हे अद्भ भसक्तक होत असून त्या पुढे अत्रादि तद्धित प्रत्यय येत असल्यामुळे, 'यस्येति च' सू. ३११ या सूत्राने 'अ' या प्रकृतीचा लोप होऊन 'इज् = इ' हा प्रत्ययच शिलक राहतो. हा अरी केवळ तद्धित प्रत्यय आहे तरी व्यपदेशिवद्भावाने त्याला तद्धितान्त मानता येते आणि त्यामुळेच 'कृतद्धित' या सूत्राने त्याला प्राति-पदिकसज्ञा होऊन त्या इज्प्रत्ययान्त प्रातिपदिकाहून 'फक्' प्रत्यय होतो. या शब्दरत्नातोल पक्षीन त्रो कार्यकालपक्षाचा मुद्दाम उल्लेख केला आहे व यथोद्देशपक्षाचा उल्लेख केला नाही त्याचे कारण हे की, यथोद्देशपक्षात 'अ + इज्' अशा स्थितीतच हा 'इज्' प्रत्ययान्त समुदाय तद्धितान्त ठरून त्याला जी प्रातिपदिकसज्ञा होते ती 'अ' या प्रकृतीचा लोप झाल्यावर देखील अवशिष्ट राहिलेल्या 'इ' या प्रत्ययाचे ठिकाणो स्थानिवद्भावाने प्राप्त होते. पण कार्यकालपक्षात अवशिष्ट 'इ' ला प्रातिपदिक मानता येते किंवा नाही हे ठरविण्याचा जेव्हा प्रसंग येतो तेव्हा 'कृतद्धितसमासाश्च' या प्रातिपदिकसज्ञाविधायक सूत्राची उपस्थिति होते व त्या सूत्राने तद्धित प्रत्ययाला प्रातिपदिक-सज्ञा होणे सांगितले नसून तद्धितान्ताला प्रातिपदिकसज्ञा होणे सांगितले असल्यामुळे आणि अवशिष्ट 'इ' हा वास्तविक तद्धित

प्रत्यय असून तद्वितान्त नसल्यामुळे, त्याचे ठिकाणी व्यपदेशिवद्भाव केल्याशिवाय त्याला कार्यकालपक्षात तद्वितान्त व प्रातिपदिकसङ्ग मानता येऊ शकत नाही.) तथापि असहायाचेच — एकट्याचेच — ठिकाणी व्यपदेशिवद्भाव करता येतो; ससहायाचे ठिकाणी व्यपदेशिवद्भाव करता येत नाही. त्यामुळे जो (समुदायाचा अवयव असून समुदायातील इतर वर्णासह अवस्थित आहे) तथा समुदायाच्या अवयवाचे ठिकाणी व्यपदेशिवद्भावाची प्रवृत्ति करता येत नाही. (म्हणून 'व्यतिरे' या स्थली 'से' हा प्रत्यय व त्याचप्रमाणे 'इः' या स्थली 'ई' हा तद्वितप्रत्यय असहाय असल्यामुळे, त्याचे ठिकाणी व्यपदेशिवद्भाव करता येतो. परंतु 'हरिषु, करोषि' या स्थली 'सु, सि' हे प्रत्यय प्रकृतिप्रत्ययविशिष्ट समुदायाचे अवयव असून व त्यांना प्रकृतीचे सहाय असून ते असहाय नसल्यामुळे, त्याचे ठिकाणी व्यपदेशिवद्भाव करता येत नाही व त्यांना प्रत्ययान्त मानता येत नाही.) 'आदेश उपदेशोऽस्ति' सू. ६.१.४५ या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तीत कैयटाने हाच अर्थ स्पष्ट केला आहे. (त्या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी असा प्रश्न केला आहे की, त्या सूत्रातील 'एच उपदेशे' या पदाना धातुपाठात जो 'एच्' आहे त्याचे ग्रहण करावे किंवा जो एजन्त आहे त्याचे ग्रहण करावे. केवळ एचाचे ग्रहण केल्यास 'ढीक्, त्रीक्' या धातूंपुढे 'तृच्' हा अशित् प्रत्यय आला असता, 'ढी, त्री' यांतील 'बी' चे जागी आकार होण्याची आपत्ति येईल; पण 'एच्' याचा 'एजन्त' असा अर्थ केल्यास ती आपत्ति टळते, कारण वरील दोन्ही धातु धातुपाठात औकारान्त पठित नसून ककारान्त पठित आहेत. पण 'एच्' याचा एजन्त असा अर्थ केला तरी 'ढीक्, त्रीक्' या धातूतील 'ढी, त्री' हे एजन्त आहेत अशी व्यपदेशिवद्भावाने बुद्धि करता येते व तशी बुद्धि केल्यास, त्याचे आत्व होण्याची आपत्ति येतेच. यावर भाष्यकार 'अर्थवता व्यपदेशिवद्भावः,' म्हणजे जो अर्थवान् आहे त्याचेच ठिकाणी व्यपदेशिवद्भाव करता येतो, असे उत्तर देतात आणि 'ढीक्, त्रीक्'

तो ससहाय आहे) 'निजौ चत्वार एकाचः' असे जें भाष्यात म्हटले आहे ते ('व्यपदेशिवदेकस्मिन्' या परिभाषेतील) 'एकस्मिन्' या पदाच्या अर्थाचा विचार न करिता म्हटले असल्यामुळे, ते भाष्य एकदेशीची उक्ति आहे असे (प्रत्ययान्ताचा जसा पर्युदास करणे आवश्यक आहे तसाच प्रत्ययाचा देखील पर्युदास करणे आवश्यक आहे हे मानणाऱ्या दीक्षिताच्या म्हणण्याचे) तात्पर्य आहे ('एकाचो द्वे प्रथमस्य' ६ १ ' या सूत्रावरील भाष्यान भाष्यकारानी 'नेनिजतीत्यत्र निज्शब्दोऽप्येकाच्, इज्शब्दोऽप्येकाच्, इकारोऽप्येकाच् निशब्दोपि,' म्हणजे 'निज्' घातूत 'निज्, इज्, इ, नि' असे चार एकाच् आहेत, असे म्हटले असल्यामुळे, शकाकार अशी शका करतो की, 'निज्' घातूतील इकार हा 'निज्' या समुदायाचा अवयव असून देखील तथा ससहाय इकाराला ज्याअर्थी भाष्यकारानी एकाच् मानले आहे त्याअर्थी ससहायाचे ठिकाणी व्यपदेशिवद्भाव करता येत नाही हे म्हणजे भाष्यविरुद्ध ठरते या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, ज्या भाष्याच्या आधारावर वरील शका उपस्थित केली आहे ते सिद्धान्तभाष्य नसून एकदेशिभाष्य आहे 'यद्यपि व्यपदेशिवद्भावेनैकाच्शब्दादेरिव एकदेश्युक्तिरिति तात्पर्यम्' या शब्दरत्नातील ग्रन्थात 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्' या परिभाषेचे व्याख्यान केले आहे शब्दरत्नातील या सर्व पंक्ति परिभाषेन्मुखारात आढळतात व परिभाषेन्मुखाराच्या मराठी भाषान्तरात या परिभाषेचे जें विस्तृत विवरण केले आहे ते बाबल्यास, शब्दरत्नातील वरील ग्रन्थ उत्तम रीतीने घ्यानात येईल) वास्तविक पाहता 'अधानु, अप्रत्यय' या पर्युदासाच्या सामर्थ्यानेच 'अर्थवत्' याचा लाभ होत असून =देखील, म्हणजे अर्थवान् शब्दाला प्रातिपदिकसज्ञा हाने असा अर्थ निष्पन्न होत असून देखील, प्रकृत सूत्रात 'अर्थवत्' या पदाचे ग्रहण केले असल्यामुळे, या सूत्रात असलेल्या 'अर्थवत्' या पदाने देखील, 'अर्थवाच करून देण्याकरिता विभक्ति-प्रत्यय खेरीज करून इतर कशाचीहि अपेक्षा नसणे' अशा प्रकारच्या

तसाच त्या पदाचा उत्तर सूत्रात त्याना अर्थ करणे भाग पडलें असते. प्रकृत सूत्रात 'अर्थवत्' या पदाचा त्यानी जसा अर्थ केला आहे त्या अर्थान्वये प्रत्ययाचे ठिकाणी वृत्तिमत्त्वरूप अर्थवत्त्व असल्यामुळें, या सूत्रानें प्रत्ययाला जी प्रातिपदिकसज्ञा होण्याची आपत्ति येते तिचे निवारण करण्याकरिता त्याना प्रकृत सूत्रात 'अप्रत्ययः' हा पर्युदास असणे आवश्यक आहे अस मानणे भाग पडले. पण एकाच शब्दाचा पूर्वापरसूत्रात भिन्न रीतीनें अर्थ करणे हें 'सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदेवार्थं गमयति' या न्यायाविरुद्ध आहे. दुसरे असे की, एकाच पदाचा भिन्न भिन्न तऱ्हेनें पूर्वापरसूत्रात अर्थ करण्याकरिता गुरुभूत शब्दाधिकाराचा आश्रय करणे आणि प्रकृत सूत्रात त्या पदाचा जसा अर्थ केला आहे तसा अर्थ केला असल्यामुळें प्रत्ययाचा पर्युदास करणे आवश्यक मानणे इत्यादि दोष दीक्षितानी केलेल्या अर्थान्मध्ये येत असल्यामुळें, त्या सर्व दोषाचे निवारण करण्याकरिता शब्दरत्नकार असे म्हणतात की, प्रकृत सूत्रात व तसेच 'वृत्तद्धित' या उत्तर सूत्रात 'अर्थवत्' या पदाचा 'विभक्तीतरानपेक्षयाऽर्थबोधकत्वमर्थवत्त्वम्' असा एकच रीतीनें पारिभाषिक अर्थ करणे योग्य आहे व तसा अर्थ केल्यास प्रत्ययाचा पर्युदास मानण्याची काही गरज राहत नाही, कारण प्रत्ययाला अर्थबोध करून देण्याकरिता प्रकृतीची अपेक्षा असल्यामुळें, बरील अर्थान्वये प्रत्ययाचे ठिकाणी प्रातिपदिकसज्ञेची प्राप्तीच होत नाही. प्रत्ययाचा पर्युदास करणे आवश्यक आहे असे भाष्यकारानी भाष्यात कोठेहि म्हटले नसल्यामुळें, त्यावरून देखील हेंच ध्वनित होत की, प्रत्ययाचा पर्युदास करणे ध्येय आहे. 'मुत्तिङन्त पदम्' या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात— 'यदप्युच्यते कृतद्धितसमाग्रादन्त्यन्तग्रहणं कर्तव्यमिति, न कर्तव्यम् । अर्थवदिति वर्तते, कृतद्धितान्त चैवार्थवत्प्र केवला वृत्तस्तद्धिता वा ।' या भाष्यावरून देखील हेंच सिद्ध होते की, प्रकृतीच्या सहायाशिवाय प्रत्ययाचे ठिकाणी अर्थबोध करण्याचे सामर्थ्य नाही; आणि या भाष्यावर टीका करिताना कंयटानें 'ननु यद्यर्थवत्ता लोकिव्याश्रयेने

ना पदस्यैव, न तु कृत्तद्धितान्तस्याऽपि, पदस्यैव लोके प्रयोगाऽ-
 हंतवान् अन्वयव्यतिरेकगम्या = त्वर्थवत्ता केवलानामपि कृत्तद्धिताना-
 मस्त्योति किमुच्यन् ।— न कबला इति । एव तत्पर्ययं वदग्रहणानुवृत्ति-
 सामर्थ्याल्लौकिकार्थप्रत्यामत्रोऽभिप्रेत्यन्तरो याज्यं प्रत्ययान्तेषु लक्ष्यते
 न आधीयते इत्यदाप ।’ असे म्हटल आहे या बरील
 प्रदीपातील ‘लौकिकार्थप्रत्यासन्न ’ या पदाचा ‘लौकिकार्थक यत्पद
 तदर्थस्य प्रत्यासन्न शास्त्रकृत्कल्पितत्वादिप्रवृत्तेरर्थ ’ असा उद्योतात
 अर्थ केला असून, ‘प्रत्ययान्तेषु ’ या पदाचा ‘सुबन्तषु’ असा अर्थ
 केला आहे व या कैयटवृत्तीला धरूनच शब्दरचनकारानी ‘अर्थवत्’
 या पदाचा वर सांगितल्याप्रमाणे दोन्ही सूत्रात सारखा अर्थ
 केला आहे)

शब्दरत्न—इत्याद्यर्थमिति । अन्यथा विभक्त्यन्तस्योदात्तता स्यात् ।
 प्रातिपदिकत्वे तु पूर्वं विभक्तिस्तुकि टकारोऽन्तरस्योदात्तत्वे पुनर्जसि
 टकाराकारोदात्तत्वसिद्धिरिति भावः । कुबन्तत्वेनेति । न च समास-
 विकल्पविधानस्य वैयर्थ्यम्, समासे एकस्वरभवन्य समासाभावे प्रातिप-
 दिकत्वे तु पूर्वोत्तरपदयोर्निनस्वरभवन्यमिति विशेषात्, इषि उपबश-
 मित्यादौ पक्षे प्रकृतिभावप्रवृत्तेरपि फलस्य वक्तुं शक्यत्वाच्च ।

‘व्युत्पत्तिपक्षेऽपि बहुपटव इत्याद्यर्थं सूत्रम् ’ असं जें मतारमेंत
 म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे का, प्रकृत सूत्र नमन तर
 ‘बहुपटव ’ हा विभक्तिप्रत्ययान्त शब्द अन्तादात्त होण्याची आपत्ति
 आली असती परंतु तो शब्द प्रातिपदिक मानल्याने प्रथम विभक्ति-
 प्रत्ययाचा लृक् झाल्यावर टकारापुढील उकार उदात्त झाला असता,
 पुन्हा ‘जस्’ प्रत्यय कल्याने टकारापुढील अकार उदात्त होऊन
 इष्टसिद्धि होत (‘ईपदूना पटव बहुपटव ’ या स्थली ‘पटु जस्’
 या सुबन्ताहून ‘विभाषा मुपो बहुच्युरस्तात्तु’ सू २०२३ या सूत्राने
 ‘बहुच्’ प्रत्यय झाला असून ‘पटु जस्’ या सुबन्तापूर्वी तो झाला
 आहे प्रकृत सूत्र नसत तर, ‘बहुच् पटु जस्’ हा समुदाय बरी

अयंवान् अहे तरी, तो तद्धितान्त किंवा समास नसल्यामुळे, त्याला प्रातिपदिकसज्ञा झाली नसती व त्या समुदायात 'बहुच्' हा चित् प्रत्यय आदि असून त्या समुदायाच्या अन्ती 'पट् जस्' हे प्रकृति-प्रत्ययविशिष्ट शब्दस्वरूप असल्यामुळे, 'चितः सप्रकृतेर्बहुवकजयम्'—मू. ३७१० बरोल वार्तिक—या वार्तिकान्वये तो विभक्तिप्रत्ययान्त शब्द अन्तोदात्त झाला असता. परंतु प्रकृत मूळ असल्यामुळे, 'बहुच् पट् जस्' या अयंवान् समुदायाला प्रातिपदिकसज्ञा होते येथे हे लक्षण ठेवावे की, हा संपूर्ण समुदाय प्रत्ययान्त नाही व त्यामुळे त्याला 'अप्रत्यय = अप्रत्ययान्त' हा पर्युदास लागू पडत नाही. या समुदायातील 'पट्' या शब्दाहूनच 'जस्' प्रत्यय झाला आहे व त्या जम्प्रत्ययान्त शब्दाहून 'बहुच्' प्रत्यय झाला आहे. अशा रीतीने 'बहुच् पट् जम्' हा समुदाय 'प्रत्ययग्रहणे यस्मा-स विहितः' प. २३ या परिभाषान्वये अप्रत्ययान्त ठरत असल्यामुळे, त्याला प्रकृत मूळाने प्रातिपदिकसज्ञा होण्यात काही अडचण येत नाही. त्याला प्रातिपदिकसज्ञा झाली असता, 'मुषो धातुप्रातिपदिकयो' मू. ६५० या मूळाने प्रातिपदिकावयव असलेल्या 'जस्' या विभक्ति-प्रत्ययाचा लुक् होऊन 'बहुपट्' यातील अन्त्य उकार 'फिपोन्त उदात्त' फिद् मू. १ या मूळाने उदात्त होतो व 'बहुपट्' या अन्तोदात्त प्रातिपदिकाहून पुन्हा 'जस् = अम्' हा प्रथमेच्या बहुवचनाचा प्रत्यय केला असता, 'बहु पट् अम्' अशी पुन्हा स्थिति होऊन या स्थितीत 'जति च' मू. २४) या मूळाने 'बहुपट्' या म्हस्वान्त अङ्गातील अन्त्य उकाराचा गुण होऊन व 'म्यानेऽन्तरतम.' मू. ३९ या मूळाने तो गुण-ओकार-उदात्तस्वरयुक्त होऊन जाणि 'एवाज्यश्यावः' मू. ६१ या मूळाने ओकाराचे जाणी अवादेश होऊन, त्या आदेशातील 'अ' हा स्थानिवद्भावाने आन्तरतम्याने उदात्त होतो व अशा रीतीने 'बहुपटव' हा शब्द अन्तोदात्त होण्याची अपेक्षा टळते व तो मध्योदात्त होतो) 'मूलकेनोपदेशम् इत्यादी वृद्धन्-त्वेनातिप्रसङ्गात्' जमे जे मनोरत्नेन म्हटले आहे ते बरोबर मानत

तर समासविकल्पविधायक सूत्र व्यर्थ ठरेल असे कोणी म्हटल्यास ते म्हणजे बरोबर नाही; कारण ('मूलकोपदशम्' असा तृतीया-तत्पुरुष) समास केल्यास, एक स्वराचे - अन्तोदात्त स्वराचे - श्रवण होईल व समास न केल्यास, ('मूलकेनोपदशम्' या समुदायास) प्रातिपदिकसज्ञा आली असता, पूर्वं पद व उत्तर पद या दोहोंचे ठिकाणी भिन्न स्वराचे श्रवण होईल असा (समासपश्चात् व समासाभावपश्चात् स्वरात्) फरक पडेल. तसेच 'दधि उपदशम्' इत्यादि स्थली समासाभावपश्चात् प्रकृतिभावाची प्रवृत्ति होईल हे एक अधिक फल सांगता येणें शक्य आहे. (प्रकृत मूनाऐवजी 'बहुच्पूर्वः' असे जर सूत्र केले तर 'मूलकेनोपदशम्' या संपूर्ण कृदन्त समुदायास प्रातिपदिकसज्ञा होण्याची आपत्ति येईल असे जें दोक्षितानी मनोरमंत म्हटले आहे त्यावर शकाकार अणो शका करतो की, 'मूलकेनोपदशम्' या संपूर्ण कृदन्त समुदायास प्रातिपदिकसज्ञा झाल्यास, 'मुपो धातु-प्रातिपदिकयोः' सू. ६५० या मूनानें 'मूलकेन' यातील विभक्ति-प्रत्ययाचा लुक् होऊन 'मूलकोपदशम्' असेच रूप होईल व सामान केल्यानें देखील तेच रूप होईल आणि असा रीतीनें 'तृतीयाप्रमृती-न्यन्यतरस्याम्' सू. ७८४ हे विकल्पानें समास होण्याचे विधान करणारें सूत्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येईल. या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, ही शका बरोबर नाही; कारण तृतीया-तत्पुरुषसमाम केला असता, 'समामस्य' सू. ३७३४ या मूनानें 'मूलकोपदशम्' या समस्त पदातील अन्त्य अच् उदात्त होऊन व 'अनुदात्त पदमेकवर्जम्' सू. ३६५० या मूनानें त्या पदातील इतर सर्व अच् अनुदात्त होऊन एकाच अन्तोदात्त स्वराचे श्रवण होईल. पण विकल्पामुळे समास न केल्यास, जरी 'मूलकेनोपदशम्' या समुदायास प्रातिपदिकसज्ञा होईल व ती सज्ञा झाल्यावर जरी 'मुपो धातुप्रातिपदिकयोः' या मूनानें प्रातिपदिकावयव अमणाऱ्या 'टा = इन' या अन्तर्वर्ति विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् होऊन 'मूलकोप-दशम्' असेच रूप होईल तरी, तो सामासिक शब्द नसल्यामुळे

अयं वान् आहे तरी, तो तद्धितान्त किंवा समास नसल्यामुळे, त्याला प्रातिपदिकसज्ञा झाली नसती व त्या समुदायात 'बहुच्' हा चित् प्रत्यय आदि असून त्या समुदायाच्या अन्ती 'पट् जस्' हे प्रकृति-प्रत्ययविशिष्ट शब्दस्वरूप असल्यामुळे, 'चित् सप्रकृतेर्बहुवकजयम्'— मू ३७१० वरील वार्तिक—या वार्तिकान्वये तो विभक्तिप्रययान्त शब्द अन्तादात्त झाला असता. परंतु प्रकृत सूत्र असल्यामुळे, 'बहुच् पट् जस्' या अथवान् समुदायाला प्रातिपदिकसज्ञा होत येथे ह लक्षात ठेवाव का, हा संपूर्ण समुदाय प्रत्ययान्त नाही व त्यामुळे त्याला 'अप्रत्यय = अप्रत्ययान्त' हा पर्युदास कामू पडत नाही या समुदायातील 'पट्' या शब्दाहूनच 'जस्' प्रत्यय झाला आहे व तथा जमप्रत्ययान्त शब्दाहून 'बहुच्' प्रत्यय झाला आहे अशा रीतीने 'बहुच् पट् जम्' हा समुदाय 'प्रत्ययग्रहणे यस्मा स विहित' प २३ या परिभाषान्वये अप्रत्ययान्त ठरत नसल्यामुळे, त्याला प्रकृत सूत्राने प्रातिपदिकसज्ञा होण्यात काही अडचण येत नाही त्याला प्रातिपदिकसज्ञा झाली असता, 'मुषो घातुप्रातिपदिकयो' मू ६५० या सूत्राने प्रातिपदिकावयव असलेल्या 'जम' या विभक्ति-प्रत्ययाचा लुक् होऊन 'बहुपट्' यातील अन्त्य उकार 'किपोऽन्त उदात्त किट् मू १ या सूत्राने उदात्त हातो व 'बहुपट्' या अन्तोदात्त प्रातिपदिकाहून पुन्हा 'जस = जस्' हा प्रथमव्या बहुवचनाचा प्रत्यय केला असता 'बहु पट् जम्' अशी पुन्हा स्थिति होऊन या स्थितीने 'जति च' मू २८१ या सूत्राने 'बहुपट्' या 'ह्रस्वान् अद्वातोऽन्त्य उकाराचा गुण होऊन व 'स्थानन्तरतम' मू ३९ या सूत्राने तो गुण-ओकार-उदात्तस्वरयुक्त होऊन आणि 'एचाग्र्यवर्णाव' मू ६१ या सूत्राने आकाराचे जायीं अवादन होऊन, त्या अवधानातील 'अ' हा स्थानिवद्भावेने आन्तरतम्याने उदात्त होना व अशा रीतीने 'बहुपटव' हा शब्द अन्तादात्त होण्याची आपत्ति टळते व ना मध्योदात्त हातो) 'मूलवर्णापदशम् इत्यादौ इदन्-त्विनातिप्रसङ्गात्' अम जे मनोरत्नेन म्हटल आहे त बराबर मानक

‘बहुचपूर्व.’ हे सूत्र केल्यास दीक्षितानी मनोरमंत जो दोष दिला आहे तो अगदी योग्य ठरतो व त्यावर शकाकारांनी जो शका केली आहे ती चूक ठरते असा गण्धर्वनकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

मनोरमा-कृतद्धितसमासाश्च । “अर्थवत्” इत्यनुवर्तते । तत्सामर्थ्यात्तदन्तविधिः । न हि जहत्स्वार्थाया वृत्ती कृता तद्धिताना चार्थोऽस्ति । भूतपूर्वगतिलभ्यस्तु न प्रशस्तः । अजहत्स्वार्थायामपि न प्रत्ययमात्रेणार्थपर्यवसानमित्यभिप्रेत्याह-कृतद्धितान्ताविति । लिट्, धुक्, इत्यादौ “अधातुः” इति, कर्त्तव्यादौ अप्रत्ययान्तमिति पर्युदासे प्राप्ते कृदन्ते विधिरयम् । नियमार्थमिति । न च प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासे प्राप्ते विध्यर्थमस्तिविति शङ्क्यम्, चाव्यस्याप्रत्ययान्तत्वात् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदावेरेव ग्रहणात् । ननु स्त्रीप्रत्यये तवाविनियमो निषिद्धः, एव च राजकुमारीत्यादौ विध्यर्थमस्तिविति चेन्मैवम्, अन्तरङ्गस्यापि हट्टाबिलोपस्य लुग्विषयेऽप्रवृत्त्या भूयमाण एव सुवि समासप्रवृत्तेः । तत्र चाप्रत्ययान्तत्वेन प्रवृत्तायाः सज्ञाया एकदेशविकृतन्यायेन विभक्तिलुपयपि सुलभत्वात् । अत एव गोमस्त्रिय इत्यादौ नुमावयो न । लुकः प्रागन्तरङ्गप्रवृत्तौ तु स्मरेव ।

‘कृतद्धितसमासाश्च’ सू १७९ या सूत्रात् (‘अर्थवदधातु’ या पूर्व सूत्रात्) ‘अर्थवत्’ या पदाची अनुवृत्ति हाते व त्या अनुवृत्तीच्या सामर्थ्याने तदन्तविधि होतो (‘वृत्’ व ‘तद्धित’ या प्रत्ययात पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे लौकिकी अर्थवत्ता नसून ती कृदन्त व तद्धितान्त यातच असल्यामुळे, प्रकृत सूत्रातील ‘कृत्’ व ‘तद्धित’ या शब्दांनी कृदन्त व तद्धितान्त याच, ती अनुवृत्ति केल्याने, ग्रहण होत. तशी अनुवृत्ति केली नसती तर, प्रकृत सूत्र सज्ञाविधायक नूत्र असल्यामुळे, ‘सज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहण नास्ति’-परि २७-या परिभाषान्वये तदन्तविधि करता आला नमता व कृदन्त आणि तद्धितान्त यांना प्रातिपदिकसज्ञा न होण्याची आपत्ति आली असती व केवळ ‘कृत्’ आणि ‘तद्धित’ प्रत्यय यांना ती

‘समासस्य’ हे सूत्र प्रवृत्त होणार नाही व त्यामुळे ‘मूलक’ व ‘उपदश’ या दोन्ही पूर्वे व उत्तर पदात भिन्न स्वराचे श्रवण होईल; कारण अखंड प्रातिपदिकाचे ठिकाणीच ‘फिपोऽन्त उदात्तः’ फिटू नू १ या सूत्राची प्रवृत्ति होत असून सखंड प्रातिपदिकाचे ठिकाणी ते सूत्र प्रवृत्त होत नाही सारास्य समास केल्याने व न केल्याने जरी सारस्त्रीच रूपे सिद्ध होतात तरी त्याच्या स्वरात फरक पडत असल्यामुळे, ‘तृतीयाप्रभृतीनि’ हे समासविकल्पविधायक सूत्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येत नसून सार्थक ठरते. आता लौकिक प्रयोगात स्वरयुक्त उच्चारण केले जात नसल्यामुळे स्वरात फरक पडेल एवढ्या एका कारणावरून शकाकाराने केलेली शका फेटाळणे योग्य नाही असे कोणी म्हटल्यास, गद्गदरत्नकार दुसरे असे कारण देतात की, ‘दधि उपदशम्’ या स्थली ‘दधि’ हे द्वितीयान्त उपपद असून उपपूर्वक ‘दध्’ धातुहून ‘परोप्ता’-स्वरा-या अर्धामध्ये ‘द्वितीयाया च’ सू. ३३७४ या सूत्राने ‘णमुल्’ हा वृत्प्रत्यय झाला असल्यामुळे, ‘दधि उपदशम्’ हा संपूर्ण समुदाय वृद्धग्रहणपरिभाषान्वये-परि. २८-वृद्धन्त ठरतो व या स्थली देखील ‘तृतीयाप्रभृतीनि’ या सूत्राने समान होणे वैकल्पिक असल्यामुळे समास न केल्यास व प्रवृत्त सूत्राच्या धर्माची संपूर्ण वृद्धन्त समुदायाला प्रातिपदिकसज्ञा केल्यास, ‘दधि’ या पुढील ‘अम्’ या द्वितीयेच्या एकवचनाच्या विभक्तिप्रत्ययाचा ‘स्वमानं पुमकात्’ सू. ३१९ या सूत्राने पुर्वीच लुक् झालेला असल्यामुळे, ‘गुपो धातुप्रातिपदिकयो’ या सूत्राची प्रवृत्ति करण्याची गरज पडत नाही. या स्थली ‘दधि’ यातील अन्त्य ‘इक्’ पुढे ‘उ’ हा असवर्ण अच् असल्यामुळे, ‘इकोऽयवणे’ सू. ९१ या सूत्राने वैकल्पिक प्ररतिभाव होऊ पडतो. समास केल्यास, ‘न समागे’-सू. ९१ बरील वार्तिक-या निषेधक वार्तिकान्वये प्ररतिभाव होऊ पडत नाही आणि अद्या रीतीने देखील ‘तृतीयाप्रभृतीनि’ हे सूत्र व्यर्थ न ठरता सार्थक ठरते. सारास्य प्रवृत्त सूत्राऐवजी

‘बहुचपूर्वः’ हे सूत्र केल्यास दीक्षितांनी मनोरमत जो दोष दिला आहे तो अगदी योग्य ठरतो व त्यावर शकाकारणें जी शका केली आहे ती चूक ठरते असा अन्दरल्लकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

मनोरमा—कृतद्वितसमासाश्च । “अर्थवत्” इत्यनुवर्तते । तत्सामर्थ्यात्तदन्तविधिः । न हि जहत्स्वार्थायां वृत्ती कृतां तद्वितामा चार्थोऽस्ति । भूतपूर्वगतिलभ्यस्तु न प्रशस्तः । अजहत्स्वार्थायामपि न प्रत्ययमात्रेणार्थपर्यवसानमित्यभिप्रेत्याह—कृतद्वितान्ताविति । लिट्, धृक्, इत्यादौ “अधातुः” इति, कर्तॄत्यादौ अप्रत्ययान्तमिति पर्युवासे प्राप्ते कृबन्ते विधिरयम् । नियमार्थमिति । न च प्रत्ययान्तत्वेन पर्युवासे प्राप्ते विध्यर्थमस्तिबन्ति शब्दुचम्, वाक्यस्याप्रत्ययान्तत्वात् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात् । ननु स्त्रीप्रत्यये तदाविनियमो निषिद्धः, एव च राजकुमारीत्यादौ विध्यर्थमस्तिबन्ति चेन्मंबन्, अन्तरङ्गस्यापि हृडधादिलोपस्य लुत्विग्यये ऽप्रवृत्त्या भूयमाण एव सुवि समासप्रवृत्तेः । तत्र चाप्रत्ययान्तत्वेन प्रवृत्तायाः सहाया एकदेशविकृतन्यायेन विभक्तिलुप्यपि सुलभत्वात् । अत एव गोमतिप्रय इत्यादौ नुमावयो न । लुक् प्रागन्तरङ्गप्रवृत्तौ तु स्युरेव ।

‘कृतद्वितसमासाश्च’ सू १७९ या सूनात (‘अर्थवदधातु’ या पूर्व सूनातून) ‘अर्थवत्’ या पदाची अनुवृत्ति होते व त्या अनुवृत्तीच्या सामर्थ्याने तदन्तविधि होतो. (‘कृत्’ व ‘तद्वित’ या प्रत्ययात पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे लौकिकी अर्थवत्ता नमून ती कृदन्त व तद्वितान्त यातच असल्यामुळे, प्रकृत सूनातीक ‘कृत्’ व ‘तद्वित’ या शब्दांनी कृदन्त व तद्वितान्त याचे, ती अनुवृत्ति केल्याने, ग्रहण होते. तशी अनुवृत्ति केली नसती तर, प्रकृत सूत्र सजाविधायक सूत्र असल्यामुळे, ‘सजाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहण नास्ति’—परि. २७—या परिभाषान्वये तदन्तविधि करता आला नसता व कृदन्त आणि तद्वितान्त यांना प्रातिपदिकसज्ञा न होण्याची आपत्ति आली असती व केवळ ‘कृत्’ आणि ‘तद्वित’ प्रत्यय यांना ती

सज्ञा झाली असती आणि त्यांना ती सज्ञा होऊन कोणताहि लाभ झाला नसता) जहत्स्वार्थावृत्ति मानल्यास, कृत् व तद्धित प्रत्यय अर्थवान् ठरत नाहीत. भूतपूर्वगतीने लभ्य होणारा अर्थ प्रशस्त अर्थ नव्हे. अजहत्स्वार्थापक्ष मानला तरी देखील, केवळ प्रत्ययानें कोणत्याहि अर्थाचा बोध होत नाही. हा वरील आशय मनात धरूनच प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत 'कृत्तद्धित' या शब्दाचा 'कृत्तद्धितान्ती' असा अर्थ केला आहे. (जेथें एखादा शब्द आपल्या मूळ अर्थाचा परित्याग करून भिन्न अर्थाचा बोध करितो तशा स्थली जहत्स्वार्थावृत्ति मानली जाते उदाहरणार्थ 'मण्डप.' या स्थली हा 'मण्ड पिबतीति मण्डपः = पेज पिणारा' असा जो मूळ शब्दार्थ त्याचा परित्याग करून तो शब्द 'माडव' या अर्थाचा जो बोध करितो तो जहत्स्वार्थावृत्तीने करितो जेथें एखादा शब्द आपल्या मूळ अर्थाचा परित्याग न करिता त्या अर्थाखेरीज इतर अधिक अर्थाचा बोध करितो तशा स्थली अजहत्स्वार्थावृत्ति मानली जाते उदाहरणार्थ 'पङ्कज, विद्वरेफ' इत्यादि स्थली मूळ शब्द आपल्या मूळ अर्थाचा परित्याग न करिता अजहत्स्वार्थावृत्तीने अधिक अर्थाचे म्हणजे चिखलात उत्पन्न होणारे कमल व ज्यात दोन रेफ आहेत अशा भ्रमर याचे अनुक्रमें बोधक होतात. प्रकृत स्थली जहत्स्वार्थावृत्ति मानली, म्हणजे प्रकृति व प्रत्यय आपापल्या मूळ अर्थाचा परित्याग करतात व प्रकृतिप्रत्ययसमुदायच विशिष्टसमुदायशक्तीने अर्थाचा बोध करितो असे मानले, तर कृत् व तद्धित प्रत्यय अर्थवान् ठरत नाहीत हे आपोआपच सिद्ध होते. कृत् व तद्धित प्रत्यय हे जरी इतर प्रत्ययाप्रमाणे अर्थवान् आहेत तरी पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे त्याचे ठिकाणी लौकिक प्रशस्त अर्थ बोधित करण्याचे सामर्थ्य नाही. ते सामर्थ्य प्रकृतिप्रत्ययविशिष्ट समुदायातच आहे. म्हणून 'साम्प्रतिकाभावे भूतपूर्वगति.'—परि. ७७—या न्यायान्वयें ते प्रत्यय लावण्यापूर्वी त्याचा जो अर्थ होता त्या अर्थाचे भूतपूर्वगतीने ग्रहण केले तरी, तो अर्थ लौकिक प्रशस्त अर्थ नसल्यामुळे, ते प्रत्यय

भूतपूर्वगतीनें देखील प्रशस्तार्थवान् ठरत नाहीत हे उघड आहे. अजहत्स्वार्थावृत्ति मानली-ग्रहणजे प्रकृति व प्रत्यय आपापल्या अर्थाचा परित्याग न करिता दोन्ही मिळून ज्यात प्रकृतीचा अर्थ विशेषण व प्रत्ययाचा अर्थ विशेष्य आहे अशा विशिष्ट अर्थाचे बोधक होतात असे मानले-तरी देखील, केवळ कृत् व तद्धित प्रत्ययांनी तसा विशिष्ट अर्थाचा बोध होत नसल्यामुळे, त्याचे ठिकाणी लौकिकी प्रशस्त अर्थवत्ता आहे असे मानता येत नाही, आणि हा आशय मनात धरूनच बोधितानी प्रकृत सूत्रातील 'कृत्' व 'तद्धित' या शब्दाचा कृदन्त व तद्धितान्त असा कौमुदीत अर्थ केला आहे. या विषयाचे विवरण मागील सूत्रात केलेच आहे व 'सुप्तिङन्त पदम्' सू. १.४.१४-या सूत्रावरील या विषयासंबंधाचे भाष्य पूर्वी दिलेच आहे.) 'लिट् धुक्' इत्यादि स्थली 'अधातु' या पूर्वसूत्रातील पर्युदासामुळे व 'कर्ता' इत्यादि स्थली त्या सूत्रातील 'अप्रत्यय = अप्रत्ययान्त' या पर्युदासामुळे जी प्रातिपदिकमज्ञा होऊ शकत नव्हती ती ग्राही याकरिता प्रकृत सूत्रात 'कृत् = कृदन्त' या शब्दाचे ग्रहण केले आहे. ('लिट्, दुह्' या धातूहून 'क्विप् = व्' प्रत्यय केला असता, 'वेरपूक्नस्य' सू. ३७५ या सूत्राने त्या अपूक्त प्रत्ययाचा लोप होऊन मूळ धातूच अवशिष्ट राहतात व जरी 'हो ङ.' सू. ३२४, 'सला जगोऽज्जे' सू. ८४, 'वाज्वसाने' सू. २२६, 'दादेर्धातोर्ध्व' सू. ३२५, 'एवाशा बगा भप्' सू. ३२६ इत्यादि पाणिनीय सूत्राची प्रवृत्ति केली असता, धातूच्या मूळ रूपात थोडामा फरक पडतो तरी एकदेशविकृतन्यायाने ते धातु मानले जाऊ शकतात आणि जरी त्याहून क्विप् प्रत्यय झाला आहे तरी, 'क्विबन्ता धातुत्व न जहति' या सिद्धान्तान्वये त्याची धातुमज्ञा नष्ट होत नाही व त्यामुळे 'अधातु' या पर्युदासान्वये त्यांना प्रातिपदिकमज्ञा होऊ शकत नाही. ती त्यांना ग्राही याकरिता प्रकृत सूत्रात 'कृत् = कृदन्त' या शब्दाचे ग्रहण केले आहे आणि 'लिट्, धुक्' हे शब्द प्रत्ययलक्षणाने क्विप्-प्रत्ययान्त ठरत असल्यामुळे व क्विप् हा कृत्प्रत्यय असल्यामुळे,

ते शब्द कृदन्त मानले जाऊन रयाना प्रकृत सूत्रानें प्रातिपदिकसज्ञा होते 'कृ तृच् = कर्तृ' हा शब्द तृच्प्रत्ययान्त असल्यामुळे, पूर्वं सूनातील 'अप्रत्ययान्त' या पर्युदासामुळे त्याला त्या सूत्रानें जी प्रातिपदिकसज्ञा हाऊ शकत नव्हती ती त्याला व्हावी याकरिता देखील प्रकृत सूत्रात 'कृत्' शब्दाचे ग्रहण केले आहे व 'तृच्' हा कृत्प्रत्यय असल्यामुळे 'कर्तृ' हा शब्द कृदन्त ठरून त्याला प्रकृत सूत्रानें प्रातिपदिकसज्ञा होते) 'पूर्वसूत्रेण सिद्धे समासग्रहण नियमार्थम्' असे प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत म्हटले आहे यावर 'अर्थवदधातु' या सूत्रात प्रत्ययान्ताचा पर्युदास केला असल्यामुळे समासाच्या विषयात देखील प्रकृत सूत्र विध्यर्थ मानावे अशी कोणी शका केल्यास ती शका बरोबर नाही, कारण वाक्य प्रत्ययान्त मानता येत नाही याचे कारण हे की, 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्संविहित-स्तदादे'—परि २३—या परिभाषेत 'तदादि' या शब्दाचेच ग्रहण केले आहे ('राज्ञ पुरुष राजपुरुष = राजन् इस् पुरुष सु' या अलौकिक विग्रहवाक्यात जरी 'सु' प्रत्यय शेवटी दिसतो तरी तो 'पुरुष' या शब्दाहूनच झालेला प्रत्यय आहे व 'राजन् इस् पुरुष' या समवायाहून झालेला तो प्रत्यय नव्हे. म्हणून प्रत्ययग्रहणपरि-भाषान्वये 'राजपुरुष' हा समुदाय प्रत्ययान्त ठरत नसल्यामुळे या समुदायास किंवा 'राम ग्राम गच्छति' इत्यादि वाक्याना 'अप्रत्ययान्त' हा पर्युदास लागू पडत नाही पण हा पदसमुदाय अर्थवान् असल्यामुळे त्याला वास्तविक पूर्वं सूत्रानेंच प्रातिपदिक-सज्ञेची प्राप्ति होते असे असून देखील समासाला प्रातिपदिकसज्ञा व्हावी याकरिता प्रकृत सूत्रात पुन्हा 'समास' या शब्दाचे ग्रहण केले असल्यामुळे, हे सूत्र समासासंबधानें नियमार्थ ठरते, व त्या नियमाचे स्वरूप असे की, जर अर्थवान् शब्दसमुदायाला प्रातिपदिक-सज्ञा करणे असेल तर ती केवळ समासालाच करता येते जर समासाला पूर्वं सूत्रानें प्रातिपदिकसज्ञा प्राप्त झाली नसती व प्रकृत सूत्रानेंच ती प्राप्त झाली असती तर, प्रकृत सूत्र समासासंबधानें

देखील विध्यर्थक मूत्र मानतां आले असतें. पण वर सांगितल्याप्रमाणे तपो परिस्थिति नसल्यामुळे, प्रवृत्त मूत्र समासासंबधानें, 'प्राप्ते सति नियमार्थम्' या न्यायान्वयें, नियमार्थक मूत्र मानणेच योग्य जाहे, आणि भाष्यकारांनी 'अर्थवत्समुदायाना समासग्रहण नियमार्थं भविष्यति । समास एवार्थवता समुदायाना प्रातिपदिकसज्ञा भवति नान्यः' असे पूर्वमूत्रावरोक नाप्यात स्पष्ट म्हटले आहे.) स्त्रीप्रत्ययाच्या विषयान, म्हणजे सामासिक शब्दाच्या अन्तां स्त्रीप्रत्ययान्त शब्द असून तो प्रधान जमल्यास, तदादि नियम लागू पडत नाही व त्यामुळे 'राजकुमारी' इत्यादि स्थली (तशा सामासिक शब्दाला प्रातिपदिकसज्ञा होण्याकरिता प्रवृत्त मूत्रातील 'समास' या पदाचे ग्रहण नियमार्थ न मानता) विध्यर्थ मानले पाहिजे असे कोणी म्हटल्यास, त म्हणणे बरोबर नाही, कारण 'हल्ङ्याभ्यः' मू. २५२ या मूत्रानें होणारा 'सु' प्रत्ययाचा लोप होणे हे अन्तरङ्गकार्य आहे तरी, ('सुपो घातुप्रातिपदिकयोः' मू. ६५० या मूत्रानें होणाऱ्या बहिरङ्ग) लुक्च्या विषयात 'सु' लोपाची प्रवृत्ति होऊ शकत नसल्यामुळे, 'सुप्' प्रत्यय श्रूयमाण-विद्यमान-असतानाच, म्हणजे 'सुप्' प्रत्ययाचा लुक् होण्यापूर्वीच, समास होतो. तशा स्थितीत प्रत्ययान्तत्वाच्या अभावामुळे प्राप्त झालेली प्रातिपदिकसज्ञा, अन्तर्बन्तिविभक्तिप्रत्ययाचा लुक् झाल्यावर देखील, एकदेशविकृतन्यायानें सहज प्राप्त होऊ शकते (शकाराची धशी शका आहे की, 'राजः कुमारी राजकुमारी = राजन् इस् कुमारी सु' या स्थली 'कुमारी' या शब्दाहून झालेल्या 'सु' प्रत्ययाचा केवळ त्या डीवन्त शब्दाला मानून 'हल्ङ्याभ्यः' या मूत्रानें लोप करणे हे कार्य, पदद्वयनिमित्तक समास होऊन प्रातिपदिकसज्ञा झाल्यावर 'सुपो घातुप्रातिपदिकयोः' या मूत्रानें त्या 'सु' प्रत्ययाचा लुक् करणे या कार्याच्या मानानें, अन्तरङ्ग आहे व त्यामुळे प्रथम 'सु' लोपाची प्राप्ति आहे, आणि 'सु' लोप प्रथम केल्यास व त्यानंतर समास केल्यास, स्त्रीप्रत्ययान्त 'कुमारी' हा

शब्द उत्तरपदार्थप्रधान पष्ठीतत्पुरुषसमासात् प्रधान असत्यामुळे, 'स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न' - परि. २६-१, म्हणजे स्त्रीप्रत्ययान्त शब्द प्रधान असल्यास तदादिनियम लागू पडत नाही, या परिभाषान्वये 'राजकुमारी' हा संपूर्ण शब्द स्त्रीप्रत्ययान्त ठरतो व 'अर्थवदधातुरप्रत्यय' या पूर्वे सूत्रात प्रत्ययान्ताचा पर्युदास केला असल्यामुळे, 'राजकुमारी' या, वर सांगितल्याप्रमाणे स्त्रीप्रत्ययान्त ठरत असलेल्या, शब्दाला प्रातिपदिकसज्ञा होऊ शकत नाही. तो सज्ञा त्या सामासिक शब्दाला व्हावी याकरिता प्रकृत सूत्रातील 'समास' या पदाचे ग्रहण विध्यर्थक मानणे आवश्यक आहे येथे हे लक्षात ठेवावे की, 'कुमार' या शब्दाहून 'वयसि प्रथमे' सू. ४७८ या सूत्राने 'ङीप्' प्रत्यय होऊन 'कुमारी' हा स्त्रीप्रत्ययान्त शब्द सिद्ध होतो. 'राज्ञः कुमारी राजकुमारी' या स्थली जरी 'कुमारी' हाच शब्द स्त्रीप्रत्ययान्त आहे तरी, समासाच्या अन्ती असलेला तो स्त्रीप्रत्ययान्त शब्द प्रधान असल्यामुळे, येथे तदादिनियम लागत नाही, म्हणजे जरी 'कुमार' या शब्दाहून 'ङीप्' प्रत्यय झाला आहे तरी 'कुमारी' एवढाच शब्द स्त्रीप्रत्ययान्त न ठरता 'राजकुमारी' हा संपूर्ण शब्द स्त्रीप्रत्ययान्त ठरतो. अशा प्रत्ययान्त सामासिक शब्दाला जी पूर्वे सूत्राने 'अप्रत्यय. = अप्रत्ययान्तः' या पर्युदासामुळे प्रातिपदिकसज्ञा प्राप्त नव्हती ती त्याला प्रकृत सूत्राने व्हावी याकरिता प्रकृत सूत्रातील 'समास' ग्रहण विध्यर्थक मानले पाहिजे असे शकाकाराच्या म्हणण्याचे तात्पर्य आहे या शकेवर दीक्षित असे उत्तर देतात की, जरी 'सु' लोपाच्या मानाने 'सुप्' लुक्कार्यं बहिरङ्ग आहे तरी, 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुम्बाधते' - परि. ५२-१ या परिभाषान्वये 'सुप्' लुक्कार्यं 'सु' लोपाचे बाधक होऊन 'सु' लोप प्रथम होऊ देत नाही. त्यामुळे 'राजन् इस् कुमारी सु' या स्थली 'सु' लोप होण्यापूर्वीच त्या दोन मुबन्ताच्या समुदायाला समाससज्ञा होते व त्या अवस्थेत तो समुदाय डीवन्त ठरत नाही व 'सु' प्रत्ययान्त देखील मानता येत

नाही; कारण 'डीप्' प्रत्यय केवळ 'कुमार' शब्दाहून झाला असून 'राजकुमार' या संपूर्ण शब्दाहून झाला नाही आणि तसेच 'सु' प्रत्यय हा देखील केवळ 'कुमारी' या शब्दाहून झालेला प्रत्यय असून 'राजकुमारी' या समुदायाहून झालेला प्रत्यय नाही. अशा रीतीने तो समुदाय प्रत्ययान्त ठरत नसल्यामुळे, त्याला पूर्वसूत्रातील 'अप्रत्ययः = अप्रत्ययान्तः' हा पर्युदास लागू पडत नाही आणि ज्याअर्थी तो समुदाय अर्थवान् आहे त्याअर्थी त्याला पूर्वसूत्रानेच प्रातिपदिकसज्ञा होते. साराण 'राजकुमारी' या शब्दाला प्रातिपदिकसज्ञा होण्याकरिता प्रकृत सूत्रातील 'समास' या पदाचे ग्रहण विध्यर्थक मानण्याची काहीच गरज नाही, व कोणत्याहि अर्थवान् समुदायाला प्रातिपदिकसज्ञा न होता समासालाच ती सज्ञा व्हावी याकरिता प्रकृत सूत्रात 'समास' या पदाचे ग्रहण केले आहे व अशा रीतीने ते ग्रहण विध्यर्थक न ठरता नियमार्थक ठरते असेच मानणे उचित आहे. 'राजन् इस् कुमारी सु' या अवस्थेंतच या अर्थवान् अप्रत्ययान्त समुदायाला पूर्व सूत्राने प्रातिपदिकसज्ञा होते हे वर सांगितलेच आहे व ती सज्ञा झाल्यावर 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' या सूत्राने त्या समुदायातील 'इस्' व 'सु' या अन्तर्वैतिविभक्तिप्रत्ययरूप प्रातिपदिकावयवाचा लुक् होतो. तो लुक् झाल्यावर समुदायाच्या स्वरूपात जरी थोडामा फरक पडतो तरी 'एकदेशविकृतमन्यवत्'—परि. ३७—या परिभाषान्वये, अवशिष्ट राहिलेल्या समुदायाला प्रातिपदिकसज्ञा होण्यात काही अडचण येत नाही.) म्हणूनच, म्हणजे 'सु' लोपकार्ये अन्तरङ्ग असून देखील प्रथम होऊ शकत नसल्यामुळेच, 'गोमत्प्रियः' इत्यादि स्थली नुमागमादि कार्ये होत नाहीत. बहिरङ्ग लुक् होण्यापूर्वी 'सु' लोपस्य अन्तरङ्गकार्ये होऊ शकले अमते तर नुमागमादि कार्ये होण्याची आपत्ति आलीच असती. ('गोमान् प्रियः यस्य सः गोमत्प्रियः = गोमत् सु प्रिय सु' या स्थितीतच समुदायाला प्रातिपदिकसज्ञा न केली व समुदायातील अन्तर्वैतिविभक्तिप्रत्ययाचा

‘मुपो धातुप्रातिपदिकयो’ या सूत्राने होणारा लुक् बहिरङ्ग असल्यामुळे पूर्वी न केला आणि ‘गोमत्’ यापुढील ‘सु’ प्रत्ययाचा ‘हल्ङ्याब्ज्य’ मू २५२ या सूत्राने लोप होणे हे कार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे ते प्रथम केले तर, ‘प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्’ मू २६२ या सूत्रान्वये ‘गोमत्’ यापुढे ‘सु’ प्रत्यय विद्यमान आहे अशी बुद्धि करता येते आणि त्यामुळे ‘उगिदचा सर्वनामस्थाने’ मू ३६१ या सूत्राने नुमागम होऊन व ‘अत्वसन्तस्य चाधातो’ मू ४२५ या सूत्राने उपधादीर्घ-काय होऊन आणि ‘सयागान्तस्य लोप’ मू ५४ या सूत्राने अत्य-तकाराचा लोप होऊन, ‘गोमत्प्रिय’ असे इष्ट रूप सिद्ध न होता, ‘गोमान्प्रिय’ असे अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येईल परंतु ‘मुपो धातुप्रातिपदिकयो’ या सूत्राने होणारा अन्तर्वर्तिविभक्ति-प्रत्ययाचा लुक् बहिरङ्ग असून देखील ‘हल्ङ्याब्ज्य’ या सूत्राने हाणाच्या अन्तरङ्ग ‘मु’ लोपाचा बाध करीत असल्यामुळे, ‘सु’ लोपाची प्रवृत्ति हांत नाही व समुदायाला प्रातिपदिकसज्ञा झाल्यावर अन्तर्वर्ति ‘सु’ या विभक्तिप्रत्ययाचा लगेच लुक् होत असल्यामुळे व ‘न लुमताङ्गस्य’ मू २६३ हे निषेधक सूत्र असल्यामुळे, ‘प्रत्यय-लोपे प्रत्ययलक्षणम्’ या सूत्राची प्रवृत्ति होऊ शकत नाही व त्यामुळे ‘गोमत्’ ण्ढापुढील ज्या ‘सु’ प्रत्ययाचा लुक् झाला आहे तो प्रत्यय विद्यमान आहे असे मानता येऊ शकत नाही आणि त्यामुळे त्या प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे अज्ज्ञाला प्राप्त होणारी नुमागमावि-कार्ये होऊ शकत नाहीत आणि ‘गोमत्प्रिय,’ असे इष्ट रूप सिद्ध होते)

मनोरमा—नन्वेवमपि असमर्थसमासे दशदाडिमादिबदनर्थके विध्ययंमस्त्विति चेन्न, “अर्थवत्” इत्यस्यानुवृत्तेरुक्तत्वात् । कथं तर्हि असमर्थसमासे सजेति चेद्धमिग्राहकमानादेवेति गृहाण । “असूर्य-ललाटयो—” इत्यनेन हि असूर्यशब्दे उपपदे सप्त विधीयते । उपोच्चारित पद चोपपदम् । पद च “सुप्तिङन्तम्” इति । नियम-शरीरमाह—यत्र सधाते इत्यादि । पूर्वो भाग इत्युपलक्षणम् । उत्तरस्तु

प्रत्ययो नेत्यपि बोध्यम्, अन्यथा जन्मवानित्यादौ सज्ञा न स्यात्तद्वित-
ग्रहणस्य औपगवादौ कृतार्थत्वात् । पूर्वो भागः पदमिति किम् ?
बहुज्विशिष्टस्य प्रातिपदिकसज्ञा यया स्यात्, तेन बहुपदव इत्यत्र
प्रथमजसो लुकि बहुपदशब्दस्य चित्त्वरे पुनर्जसि उपोत्तमोदात्तत्व
सिद्ध्यति । यद्वा प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नसंघातविषयको नियमोऽस्तु ।
न चाद्यपक्षे राजपुरुषावित्यादौ पुरुषावित्यादे सज्ञा स्यादिति वाच्यम् ।
अर्थश्चरत्वेनैव धारणात् । प्रत्ययार्थो हि विशिष्ट एवान्वेति, न तत्तर-
पदार्थमात्रे येन पुरुषावित्यस्यायवत्त्व स्यात् । नियमफलमाह—तेने-
त्यादि । नन्वेवमापि मूलकेनोपपदशमित्यादौ वाक्यस्य सज्ञा दुर्वारा ।
कृद्ग्रहणे गतिकारकपूवस्यापि ग्रहणात् इति चेन्मन्वम्, समासग्रहण-
कृतनियमेन परत्वाद् बाधात् । एव च “कृतद्वित-” इति सूत्रे
कृद्ग्रहणपरिभाषा नोपतिष्ठति एव निष्कलत्वादिति तत्त्वम् ।

वर जें सामितल आहे ते बरोबर आहे असे मानले तरी, 'दद्य
दाडिमानि' इत्यादि अनयक पदसमुदायाला ज्याप्रमाणे (पूर्व सूत्रानें)
प्रातिपदिकसज्ञा होऊ शकत नाही त्याचप्रमाणे असमर्थ समासाला
ती सज्ञा होऊ शकत नसल्यामुळे, तथा समासाला ती सज्ञा व्हावी
याकरिता प्रकृत सूत्रातील 'समास' या पदाचे ग्रहण विध्यर्थक
मानले पाहिजे अशी कोणी शका केल्यास, ती शका बरोबर
नाहीं, कारण प्रकृत सूत्रात 'अर्थवत्' या पदाची अनुवृत्ति हाते
हैं पूर्वी सांगितले आहे तर मग (असमर्थ समाम अनयक असल्या-
मुळे व अथवान् समासरूप पदसमुदायालाच प्रातिपदिकसज्ञा होऊ
शकत असल्यामुळे) असमर्थ समासाला प्रातिपदिकसज्ञा कशी होऊ
शकणार असा कोणी प्रश्न केल्यास, त्याला उत्तर हे आहे की,
असमर्थसमासरूप धर्माचे ठिकाणी प्रातिपदिकसज्ञारूप धर्म येतो
त्याला ('अमूर्त्यललाटयादृशितपो' मू २९५१) हा पाणिनीय
सूत्रच प्रमाण आहे 'अमूर्त्यललाटयो' या सूत्रानें 'अमूर्त्य' हा शब्द
उपपद असता 'दृश्' धातूहून 'लृश्' प्रत्यय होण्याचे विधान केले
आहे जें समीप उच्चारलेले असने त्याला उपपद म्हणतात आणि

जें सुबन्त किंवा तिङन्त असते त्याला 'सुप्तिङन्त पदम्' सू. २९ या सूत्रान्वये पद म्हणतात. (परस्पराशी अर्थामध्ये, अन्वित नसणाऱ्या दोन पदांचा जेथें समास केला जातो तेथें तशा समासाला असमर्थ समास म्हणतात 'अथाद्धमोजिन्, असूर्यपद्या.' इत्यादि असमर्थ-समासाची उदाहरणे होत या वरील उदाहरणात 'नञ्' हा 'आद्ध' किंवा 'सूर्य' या शब्दाच्या अर्थाशी सबद्ध नसून क्रियेच्या अर्थाशी अन्वित आहे आणि म्हणूनच 'अथाद्ध, असूर्य' हे असमर्थसमास ठरतात. 'समर्थ पदविधि' सू. ६४७ या सूत्रान्वये परस्पराशी अर्थामध्ये अन्वित असणाऱ्या पदांचा समास होऊ शकतो व जो पदें परस्पराशी अर्थामध्ये अन्वित नाहीत त्यांचा वास्तविक समास होऊ शकत नाही. आणि म्हणूनच तशा समासाला असमर्थसमास म्हणतात व तशा सामासिक शब्दापासून अभिप्रेत असलेल्या इष्ट अर्थाचा बोध होत नसल्यामुळे, तसा समास अर्थरहित ठरतो, व पूर्वे सूत्रात 'अर्थवत्' हे पद असल्यामुळे, ज्याप्रमाणे 'दक्ष दाहिमानि, पङ्कपा.' इत्यादि पूर्वसूत्रावरील भाष्यात दिलेल्या अनर्थक पदसमुदायाला पूर्वसूत्रानें प्रातिपदिकसज्ञा होऊ शकत नाही त्याचप्रमाणे असमर्थसमासरूप अनर्थक पदसमुदायाला देखील त्या सूत्राने प्रातिपदिकसज्ञा होऊ शकत नाही ती सज्ञा तशा अर्थक असमर्थ समासाला व्हावी याकरिता प्रकृत सूत्रात 'समास' या पदाचे ग्रहण केले आहे व अशा रीतीने ते ग्रहण विध्यर्थक ठरते असे दाकाकाराचे म्हणणे आहे. या नकेवर दीक्षित असे उत्तर देतात की, पूर्वसूत्रातून प्रकृत सूत्रात भाष्यकारानी 'अर्थवत्' या पदाची अनुवृत्ति मानली असल्यामुळे, जशी पूर्वसूत्राने अनर्थक असमर्थसमासाला प्रातिपदिकसज्ञा होऊ शकत नाही तशीच प्रकृत सूत्राने देखील ती होऊ शकत नाही तशा समासाला प्रातिपदिकसज्ञा होते हे खरे. पण ती पूर्व सूत्रानें किंवा प्रकृत सूत्रानें होत नसून तशी सज्ञा होण्याला 'अमूर्यललाटयो' हे पाणिनीय सूत्र प्रमाण = ज्ञापक आहे 'अमूर्य' व 'ललाट' हे शब्द अनुक्रमे कर्मणि उपपद असता, 'दृश्' व 'लप्' या धातूहून

‘खञ्’ प्रत्यय होणे सांगितले आहे. या सूत्रावरील कौमुदीत दीक्षित-
 म्हणतात - ‘असूर्यमित्यसमर्थसमासः । दृशिना नञ्. सम्बन्धात् ।
 सूर्यं न पश्यन्तीत्यसूर्याम्पद्या राजदाराः’ व काश्चित् देखील असेच
 म्हटले आहे. वास्तविक ‘न सूर्यः असूर्यः = सूर्यभिन्नः’ असा
 ‘असूर्य’ या नञ्समासाचा विग्रह किंवा अर्थ नमून ‘नञ्’ हा ‘दृश्’
 घातूत अन्वित होतो व ‘सूर्यं न पश्यन्तीत्यसूर्याम्पद्याः’ असा खरोखर
 विग्रह होतो. जरी ‘असूर्य’ असा असमर्थ समास होऊ शकत नाही
 तरी ज्याअर्थी तो पाणिनीने केला आहे त्याअर्थी तो सौत्रसमास
 साधु मानणे भाग आहे. त्या अनर्थक असमर्थ सामासिकपदाला
 प्रातिपदिकसज्ञा व्हावी कशी ? त्याला प्रातिपदिकसज्ञा झाल्या-
 शिवाय त्याहून सुवृत्पत्ति होऊ शकत नाही व सुवृत्पत्ति झाल्याशिवाय
 पदसज्ञा होऊ शकत नाही. पदसज्ञा झाल्याशिवाय त्याला ‘उपपद’
 मानता येत नाही. पण पाणिनीने तर ‘असूर्य’ हा शब्द ‘उपपद’
 असल्यासच ‘दृश्’ घातूहून ‘खञ्’ प्रत्यय होणे सांगितले आहे.
 म्हणून हे विधानच असमर्थसमासाला प्रातिपदिकसज्ञा होण्यास
 प्रमाण ठरते, आणि त्यामुळे तशा समासाला प्रातिपदिकसज्ञा
 होण्याकरिता प्रकृत सूत्रातील ‘समास’ या पदाचे ग्रहण विध्यर्थक
 मानण्याची काही गरज नाही आणि भाष्यकारानी सांगितल्याप्रमाणे
 त ग्रहण नियमार्थकच मानणे उचित आहे असा दीक्षिताच्या
 म्हणण्याचा भावार्थ आहे. आता ‘समामग्रहण नियमार्थम्’ असे जें
 प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत म्हटले आहे व त्या पक्तीत ज्या नियमाचा
 उल्लेख केला आहे त्या) नियमाचे स्वरूप ‘यन् सङ्घाते पूर्वो भाग-
 पद तस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैव’ असे प्रकृत सूत्रावरील
 कौमुदीतील पक्तीत सांगितले आहे. या वरील नियमातील ‘पूर्वो
 भाग’ पदम्’ हे उपलक्षणात्मक आहे व त्यात ‘उत्तरस्तु प्रत्ययो न’
 याचा देखील समावेश होतो हे जाणवे. तसा समावेश न केल्यास,
 प्रकृत सूत्रातील ‘तद्धित’ या पदाचे ग्रहण ‘ओपगव’ इत्यादि
 शब्दाचे ठिकाणी चरितार्थ होत असल्यामुळे, ‘जन्मवान्’ इत्यादि

शब्दानां प्रातिपदिकसंज्ञा न होण्याची आपत्ति येईल. ('तदस्यास्ति' सू. १८९४ या सूत्राने 'जन्मन्' या नकारान्त प्रातिपदिकाहून तद्धित 'भतुप्' प्रत्यय केला असता, 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' सू. २३० या सूत्राने 'जन्मन्' याला पदसंज्ञा होते व त्यामुळेच 'न लोप प्रातिपदिकान्तस्य' सू. २३६ या सूत्राने त्यातील अन्त्य नकाराचा लोप होऊन ते पद अदन्त होते आणि त्यामुळे 'मादु-पधायाश्च' सू. १८९७ या सूत्राने 'भतुप्' प्रत्ययातील मकाराचे जागी वकार होऊन 'जन्म+भतुप्' अशी स्थिति होते. या समुदायातील 'जन्म' हा पूर्वं भाग पदसंज्ञक आहे हे पूर्वी सांगितलेच आहे 'यत्र सङ्घाते पूर्वो भागः पद समासस्यैव' एवढाच नियम मानल्यास, 'जन्मवत्' हे सामासिक पद नसल्यामुळे, ते तद्धितान्त असून देखील त्याला प्रातिपदिकसंज्ञा न होण्याची आपत्ति येते. यावर कोणी असे म्हणेल की, 'भतुप्' हा तद्धित प्रत्यय असून 'जन्मवत्' या शब्दाच्या अन्ती तो प्रत्यय असल्यामुळे, 'जन्मवत्' हा शब्द तद्धितान्त ठरतो व त्यामुळे त्याला प्रकृत सूत्रानेच प्रातिपदिकसंज्ञा होऊ शकते. पण दीक्षित म्हणतात की, हे म्हणणे बरोबर नाही, कारण 'उपगो अपत्य पुमान् औपगवः' या स्थली 'तस्यापत्यम्' सू. १०८८ या सूत्राने अपत्यार्थक 'अण्' प्रत्यय केल्यावर 'उपगु + अण्' या समुदायातील 'उपगु' हा पूर्वं भाग पदसंज्ञक नसून 'यचि भम्' सू. २३१ या सूत्राने भसंज्ञक ठरत असल्यामुळे, अशा ठिकाणी बरील नियम आढ न येता 'औपगव' या तद्धितान्ताला प्रातिपदिकसंज्ञा होऊन प्रकृत सूत्रातील 'तद्धित' या पदाचे ग्रहण चरितार्थ ठरू शकते. म्हणून जेथे समुदायातील पूर्वं भाग पद आहे व समुदाय समास नाही, म्हणजे सामासिक शब्द नाही, तथा ठिकाणी तो समुदाय तद्धितान्त असून देखील त्याला प्रातिपदिकसंज्ञा न होण्याची आपत्ति येते ती आपत्ति टाळण्याकरिता 'यत्र पूर्वो भागः पद उत्तरभागस्तु प्रत्ययो न' असे नियमाचे स्वरूप मानणे आवश्यक आहे. तसे मानले

अमता, 'जन्मवत्' या स्थली 'जन्म' हा पूर्व भाग जरी पदसंज्ञक आहे तरी उत्तरभाष्य प्रत्यय असल्यामुळे, 'जन्मवत्' हा सामासिक घन्द नमून देखील बरील नियम आठ येत नाही व त्या घन्दाला प्रातिपदिकसज्ञा होते.) बरील नियमात 'पूर्वभागः पदम्' असे जे म्हटले आहे त्याचे प्रयोजन हे आहे की, 'बहुच्' प्रत्ययविशिष्ट घन्दाला प्रातिपदिकसज्ञा व्हावी. त्यामुळे 'बहुपट् जस् = बहुपटयः' या समुदायाला (प्रातिपदिकसज्ञा होने व ती सज्ञा झाल्यावर 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' सू. ६५० या सूत्राने) प्रथम 'जम्' या विभक्ति-प्रत्ययाचा लुक् झाला जमता, 'बहुपट्' या घन्दाला चित्स्वर होऊन, म्हणजे त्यातील अन्त्य उकार उदात्त होऊन, 'बहुपट्' या प्रातिपदिकाहून पुन्हा 'जस्' प्रत्यय केला असता, ज्यात उपान्त्य स्वर उदात्त आहे असे (इष्टस्वरयुक्त) रूप सिद्ध होते. ('पट् जस्' या मुबन्त समुदायरूप प्रकृतीहून 'विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्' सू. २०२३ या सूत्राने 'बहुच्' प्रत्यय होऊन तो सुबन्त प्रकृतीच्या पूर्वी होतो आणि 'बहु पट् जम्' अशी स्थिति होते. या समुदायातील 'बहु' हा पूर्वभाग पद नमून प्रत्यय आहे व बरील नियमात 'यत्र पूर्वो भागः पदम्' हे घन्द असल्यामुळे, हा अर्थवान् समुदाय समास नमून देखील त्याला प्रातिपदिकसज्ञा होते व 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' या सूत्राने प्रातिपदिकावयव असलेल्या 'जस्' प्रत्ययाचा लुक् होतो आणि 'बहुपट्' हा प्रातिपदिकसज्ञक घन्द 'चित्. सप्रकृते.' - सू. ३७१० बरील 'वातिक - या वातिकान्वये अन्तोदात्त होतो व त्याहून 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' सू. १८२ या अधिकारसूत्रान्वये नंतर पुन्हा 'जस् = अस्' प्रत्यय केला असता, 'बहुपट् अस्' या स्थितीत 'जसि च' सू. २८१ या सूत्राने 'पट्' यातील अन्त्य उकाराचे जागी 'ओ' असा जो गुणदेस होतो तो 'स्थानेऽन्तरतमः' सू. ३९ या सूत्रान्वये उदात्त होतो आणि त्याचे जागी 'एचोऽपवायावः' सू. ६१ या सूत्राने 'अव्' आदेश होऊन त्या आदेशातील अकार आन्तरतम्याने उदात्त होतो. त्यामुळे 'बहु-

पटु अस् = बहुपटो अस् = बहुपटव ' असे जें रूप होते त्यात वकारापुढील अकार उदात्त होतो व इष्ट मध्योदात्तस्वरयुक्त रूप सिद्ध होते. 'यत्र पूर्वो भाग पदम्' हे शब्द जर बरील नियमात नसते तर 'पटु जस्' या मुबन्त प्रकृतीहून झालेला 'बहुच्' प्रत्यय प्रकृतीच्या पूर्वी होत असून पदसजक नसल्यामुळे व समुदाय तद्धितान्त मानता येत नसल्यामुळे व तसेच समुदाय समास नसल्यामुळे, त्याला प्रातिपदिकसज्ञा होऊ शकली नसती व 'जम्' प्रत्ययाचा लुक् झाला नसता आणि त्यामुळे 'पटु जस्' ही बहुच्प्रत्ययाची मुबन्त प्रकृती 'चित सप्रकृते' या धातिकाऱ्ने अन्तोदात्त होऊन 'बहुपटव' यातील वकारापुढील अकार उदात्त होण्याची, म्हणजेच ते रूप अन्तोदात्त होण्याची, आपत्ति आली असती.) अथवा ज्या समुदायातील अवयवाचा परस्पराशी प्रकृतिप्रत्ययभावरूप सबध नाही तसा समुदाय समास असल्यासच त्याला प्रातिपदिकसज्ञा होते असे नियमाचे स्वरूप मानावे, म्हणजे 'प्रकृतिप्रत्ययभावनापन्नसङ्घातस्थ चेत् प्रातिपदिकसज्ञा तर्हि समासस्यैव' असे नियमाचे स्वरूप मानावे. (असा नियम मानल्यास, ज्या समुदायातील अवयवामध्ये प्रकृतिप्रत्ययभावरूप सबध आहे असा समुदायाला तो नियम लागू शकत नाही. म्हणून 'जन्म + वतुप्' या स्थली प्रकृतिप्रत्ययघटित समुदाय असून तो अर्थवान् असल्यामुळे, त्याला प्रातिपदिकसज्ञा होते त्याचप्रमाणे 'बहु पटु जस्' हा प्रकृतिप्रत्ययघटित समुदाय असून अर्थवान् असल्यामुळे, त्याला प्रातिपदिकसज्ञा होण्यात काही अडचण येत नाही), आद्य पक्ष मानल्यास, म्हणजे 'यत्र पूर्वो भाग पदम् उत्तरभागस्तु प्रत्ययो न' असे जर नियमाचे स्वरूप मानले तर, त्या पक्षात 'राजपुरुषो' इत्यादि स्थली 'पुरुषो' इत्यादि शब्दाना प्रातिपदिकसज्ञा होण्याची आपत्ति येते असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही, कारण अर्थवत्त्व या कारणामुळेच त्या सज्ञेचे निवारण करता येते. 'ओ' या प्रत्ययाचा अर्थ 'राजपुरुष' या सपूर्ण समुदायाच्या अर्थाशी अन्वित होत असून केवळ 'पुरुष' या उत्तर

पदाशी अन्वित होत नसल्यामुळे, 'पुरुषो' याचे ठिकाणी अर्थवत्ता येऊं शकत नाही. (राजः पुरुषो राजपुरुषो = राजन् टस् पुरुष औ औ) या स्थली 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो' सू. ६५० या सूत्रानें प्रातिपदिकावयव 'इस्' व प्रथम 'औ' या अन्तर्वृत्तिविभक्ति-प्रत्ययाचा लुक् झाल्यावर 'राजपुरुष' या सामासिक प्रातिपदिक-संज्ञक शब्दाहून नंतर 'औ' प्रत्यय केला असता, 'राजपुरुष औ' या स्थितीत 'राजपुरुष' या सामासिक शब्दातील 'पुरुष' या उत्तर पदाला, ज्या अन्तर्वृत्तिविभक्तिप्रत्ययाचा लुक् झाला आहे तो प्रत्ययलक्षणानें विद्यमान आहे असे मानून, पदसंज्ञा करता येत नाही; कारण 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेधः' सू. ४४२ वरील वार्तिक-असे प्रत्ययलक्षणाचे प्रतिषेधक वार्तिक आहे, व मार्गे सांगितल्याप्रमाणे त्या वार्तिकाचा असा अर्थ आहे की, समासातील उत्तरखंडाला पदसंज्ञा करणे असल्यास, ज्या अन्तर्वृत्तिविभक्तिप्रत्ययाचा लुक् झाला आहे तो प्रत्ययलक्षणानें विद्यमान आहे असे मानून 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' या सूत्रान्वये पदसंज्ञा करता येत नाही, पण पदादिविधि करणे असल्यासच, तशा रीतीने पदसंज्ञा करता येते. वरील वार्तिकान्वये 'राजपुरुषो' या सामासिक पदातील 'पुरुष' हा उत्तरखण्ड पदसंज्ञक ठरत नाही. 'पुरुषो=पुरुष औ' हा समुदाय असा आहे की, यातील पूर्वे भाग 'पुरुष' हा पदसंज्ञक नाही व उत्तर भाग 'औ' हा 'राजपुरुष' या समुदायाहून झालेला प्रत्यय अमून केवळ 'पुरुष' या शब्दाहून झालेला प्रत्यय नाही आणि त्यामुळे, 'राजपुरुषो' या समुदायातील 'पुरुषो' हा शब्द प्रत्ययान्त नमून अर्थवान् असल्यामुळे त्याला प्रातिपदिकसंज्ञा का होऊ नये अशी शकाकाराची शका आहे. या शकेवर दीक्षित असे उत्तर देतात की, 'राजपुरुषो' हा संपूर्ण सामासिक शब्द जरी अर्थवान् आहे तरी त्यातील अवयव 'पुरुषो' अर्थवान् नाही वर सांगितल्याप्रमाणे अन्तर्वृत्तिविभक्तिप्रत्ययाचा लुक् झाल्यावर जो नंतर 'औ' प्रत्यय केला जातो तो 'राजपुरुष'

या सपूर्णं समुदायाहून केला जातो, केवळ 'पुरुष' या अवयवाहून केला जात नाही त्यामुळे 'अ' या प्रत्ययाचा अर्थ 'राजपुरुष' या सपूर्णं समुदायाच्या अर्थाशी अन्वित होत असून 'पुरुष' या शब्दाच्या अर्थाशी अन्वित होत नसल्यामुळे, 'पुरुषो' हा बरील समुदायातील शब्द अर्थवान् ठरत नाही आणि त्यामुळे त्याला प्रातिपदिकसज्ञा होऊ शकत नाही) तेन वाक्यस्य न' असे जे प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत म्हटले आहे ते बरील नियमाचे फल होय, म्हणजे ते बरील नियमान्वये सिद्ध होत (कारण वाक्यातील पदामध्ये प्रकृतिप्रत्ययभावरूप संबध नसतो किंवा पूर्वभाग पद व उत्तरभाग प्रत्यय अशी स्थिति नसते, आणि 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्सविहितस्तदादे' या परिभाषान्वये जरी वाक्य प्रत्ययान्त ठरत नाही व ते अर्थवान पदाचा समुदाय असून स्वतः अर्थवान् असणे तरी, 'अर्थवत्समुदायस्य चेत् प्रातिपदिकसज्ञा तर्हि समासस्यैव' असा प्रकृत सूत्रातील 'समास' ग्रहणाने नियम सिद्ध होत असल्यामुळे, वाक्याला प्रातिपदिकसज्ञा होत नाही त्याला अर्थवान् असल्यामुळे प्रातिपदिकसज्ञा झाली असती तर त्यातील सर्व सुबन्तपदापुढील विभक्तिप्रत्ययाचा 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो' सू ६५० या सूत्राने लुक् होण्याची आपत्ति आली असती हे पूर्वी सांगितलेच आहे) असे आहे तरी, म्हणजे बरील नियमान्वये वाक्याला प्रातिपदिकसज्ञा होऊ शकत नाही तरी, 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्'—परि २८—ही परिभाषा असल्यामुळे, 'मूलकेनोपदशम्' इत्यादि वाक्यांना प्रातिपदिकसज्ञा होण टाळता येणे शक्य नाही अशी कोणी शका केल्यास, ती शका बरोबर नाही, कारण प्रकृत सूत्रात जे 'समास' या पदाचे ग्रहण केले आहे ते पर असल्यामुळे, त्याहून निष्पन्न होणाऱ्या नियमाने 'मूलकेनोपदशम्' इत्यादि कृदन्त समुदायाचे ठिकाणी प्रातिपदिकसज्ञा परत्वामुळे बाधित होते ('कृत्तद्धितसमासाश्च' या प्रकृत सूत्रात 'कृत्' या पदाचे ग्रहण प्रथम केले असून

नियमान्वये तिची प्रवृत्ति वर सांगित्याप्रमाणे बाधित होत असल्यामुळे, ती तशा ठिकाणी प्रवृत्त होऊ शकत नाही. इतर स्थली कृद्ग्रहणाने किंवा 'समास' ग्रहणानेच नुक्तेच वर सांगितल्याप्रमाणे प्रातिपदिकसज्ञा होत असल्यामुळे, कृदन्ताला प्रातिपदिकसज्ञा होण्याकरिता ती परिभाषा प्रवृत्त करण्याची केव्हाहि गरज पडत नाही)

मतोरमा- यत्तु वदन्ति - समासग्रहण न नियमार्थं किं तु विद्ध्यर्थमेव । अर्थवत्त्वं हि वृत्तिमत्त्वम् । वृत्तिश्च द्विधा । शक्ति-लक्षणा च । न च सा समासेऽस्तीति । अत्रेदं वक्तव्यम् । सिद्धान्ते तावदेकार्थीभावाभ्युपगमाद्वृत्तिर्नास्तीति बाधितमेव । मीमांसक-मतेऽपि लक्षणाऽस्त्येव । यदाहुः-

सर्वत्रैव हि वाक्यार्थो लक्ष्य एवेति च स्थितम् ॥ इति ।

अथ नैयातिकरीत्योच्येत । तदपि न । बहुपदव इत्याद्यसिद्धेः ।

तद्विप्रग्रहण तद्विशिष्टपरमिति चेन्न, पञ्चतकीत्यादावतिव्याप्तेः । किं चैवं कृद्ग्रहणपरिभाषया मूलकेनोपदशमित्यादावतिव्याप्तिर्दुर्वारिवेत्यास्ता तावत् । चकारोऽनुवृत्तसमुच्चयार्थः । तेन "निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसज्ञा वक्तव्या" इति गतार्थम् । येषां द्योत्योऽप्यर्थो नास्ति तदर्थमिदम् । अवद्यति । अनुकरणेऽपि तु अनुकार्येण सहाभेद-विवक्षायामर्थवत्त्वाभावादेव प्रातिपदिकत्वम् । "भू सत्तामाम्" इति यथा । भेदविवक्षाया तु संज्ञा स्यादेव । "भुवो-बुक्" इति यथा ।

प्रकाशकाराचे असे म्हणजे आहे की, प्रकृत सूत्रातील 'ममाम' या पदाचे ग्रहण नियमार्थं नसून विध्यर्थेच आहे, कारण वृत्तिमत्त्व हेच अर्थवत्त्व होय, म्हणजे ज्या शब्दाचे ठिकाणी अभिधावृत्तीने किंवा लक्षणावृत्तीने अर्थबोध करण्याचे सामर्थ्य आहे तशाच शब्दाला अर्थवान् शब्द म्हणतात. वृत्ति दोन प्रकारची आहे. (१) शक्ति, म्हणजे अभिधाशक्ति, व (२) लक्षणा. या दोन्ही वृत्तींपैकी

कोणतीहि वृत्ति समासाचे ठिकाणीं नसते, म्हणजे या दोन वृत्तींपैकी कोणत्याहि वृत्तीने सामासिक पदाच्या अर्थाचा बोध होत नसतो. यावर असे उत्तर आहे की, सिद्धान्तपक्षात एकार्थीभाव मानला असल्यामुळे, म्हणजे समासघटक पदे आपापला भिन्न अर्थ न सांगता परस्परांन्वित व एकार्थीनावापन्न होऊन समुदायशक्तीने एकच अर्थ सांगतात असा सिद्धान्त मानला असल्यामुळे, समासाचे ठिकाणी वृत्तिमत्त्व नसतं हे म्हणणे बाधित हात - म्हणजे त्या सिद्धान्तान्वये चूक ठरणे मीमांसकांच्या मन देतील समासाचे ठिकाणी लक्षणारूप वृत्तिमत्त्व असतंच, कारण ते म्हणतात - 'सर्वत्रैव हि वाक्यार्थो लक्ष्य एवेति च स्थितम्,' म्हणजे सर्वत्र वाक्यार्थाचा बोध लक्षणावृत्तीनेच होत असतो असा सिद्धान्त आहे. प्रकाशकाराचे म्हणणे जर नैयायिकांच्या मताला घसून असल तरी देखील ते म्हणणे योग्य ठरत नाही, कारण त्याच म्हणणे बराबर मानल्यास, 'बहुपटवः' इत्यादि स्थली इष्टसिद्धि होणार नाही, म्हणजे इष्ट प्रातिपदिकसज्ञा हाऊ शकणार नाही. (नैयायिकांचे मत असे आहे की, केवळ पदाच्याच ठिकाणी अविधावृत्तीने किंवा लक्षणावृत्तीने अर्थाचा बोध करण्याचे सामर्थ्य असते. तसे सामर्थ्य वाक्यात किंवा समासात नसतं. सारांश त्याच्या मत पदेच केवळ अर्थवान् आहेत व ती वाक्यपटित किंवा समासपटित पदे ज्या अर्थाचा बोध करितात तोच वाक्यात किंवा सामासिक पदाचा अर्थ होय, म्हणजे वाक्यार्थ किंवा सामासिक पदाचा अर्थ हा त्या वाक्यातील किंवा समासातील पदाच्या अर्थातून मिळत नसून सर्व पदाचा या अर्थ आहे तोच वाक्यार्थ किंवा समासार्थ होय. मीमांसक म्हणतात की, वाक्यात किंवा समासात लक्षणावृत्तीने अर्थाचा बोध करण्याचे सामर्थ्य अगते. वैयाकरणाच्या मत वाक्यात किंवा समासात आणि तमच दृढत व ठिसान्त यात अविधावृत्ति समुदायशक्तीनेच अर्थवाप करण्यास सामर्थ्य असत. प्रकाशकारांनी नैयायिकांच्या मताला अगु म्हटलं आहे ते बराबर मानल्यास, 'बहु पटु नन्' हा

पदसन्नक नसत्यामुळे त्याचे ठिकाणी अर्थबोध करण्याचे सामर्थ्य नाही असे मानावे लागेल व अशा रीतीने तो समुदाय अर्थवान् ठरत नसत्यामुळे व तसेच तद्विद्वान्त देखील नसत्यामुळे, त्याला प्रातिपदिकसंज्ञा न होण्याची व त्यामुळे त्याहून सुवृत्पत्ति न होण्याची आणि 'बहुपटवः' असे द्वष्ट पदसन्नक रूप सिद्ध न होण्याची आपत्ति येते.) प्रकृत सूत्रातील 'तद्धित' या पदाच्या ग्रहणाने (केवळ तद्धितान्तांचेच ग्रहण होत नसून) तद्धितप्रत्ययविशिष्ट शब्दस्वरूपाचे देखील ग्रहण होते (व त्यामुळे 'बहु पटु जस्' हा समुदाय जरी तद्धितान्त नाही तरी तद्धितप्रत्ययविशिष्ट असल्यामुळे, प्रकृत सूत्रातील 'तद्धित' या शब्दाने त्याचे ग्रहण होऊन त्याला प्रातिपदिकसंज्ञा होऊ शकते) असे प्रकाशकाराचे म्हणणे असल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही, कारण ते म्हणणे बरोबर मानल्यास, 'पचतकि' इत्यादि स्थली अतिव्याप्तिरूप दोष येतो, म्हणजे प्रातिपदिकसंज्ञा होण्याची आपत्ति येते ('अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः' सू. २०२६ या सूत्रात 'तिङश्च' सू. २००२ या सूत्राची अनुवृत्ति होत असल्यामुळे, 'पचति' या तिङन्ताहून 'टि' चे पूर्वी, म्हणजे अन्त्य इकाराचे पूर्वी, 'अकच् = अक्' प्रत्यय होऊन 'पचतकि' असे रूप होते. 'पचतकि' हा समुदाय 'अकच्' या तद्धित प्रत्ययाने युक्त आहे, म्हणजे तो तद्धितान्त नाही तरी तद्धितप्रत्ययविशिष्ट आहे, व प्रकृत सूत्रातील 'तद्धित' या शब्दाने केवळ तद्धितान्तांचेच ग्रहण न होता तद्धितप्रत्ययविशिष्टाचे देखील ग्रहण होते असे मानले तर, प्रकृत सूत्राने 'पचतकि' याला प्रातिपदिकसंज्ञा होण्याची व त्याहून सुवृत्पत्ति होण्याची आपत्ति येईल.) दुसरे असे की, (प्रकृत सूत्रातील 'तद्धित' या शब्दाने तद्धितप्रत्ययविशिष्टाचे ग्रहण होते असे मानले तर, या सूत्रातील 'कृत्' या शब्दाने कृत्प्रत्ययविशिष्टाचे ग्रहण होते असे देखील मानावे लागेल व तसे मानल्यास) 'कृद्ग्रहणे' - परि. २८ - या परिभाषान्वये 'मूलकेनोपदशम्' इत्यादि कृत्प्रत्ययविशिष्ट समुदायाला प्रातिपदिकसंज्ञा होण्याची आपत्ति टाळता येऊ

शकणार नाही. ('मूलकेनोपदेशम्' या कृत्प्रत्ययविशिष्ट समुदायाला प्रातिपदिकसंज्ञा झाल्यास, 'मूलकेन' यातील 'ट' = 'इ' या विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् होण्याची व समुदायाहून मुबुत्पत्ति होण्याची आपत्ति येते हे पूर्वी सांगितलेच आहे. प्रकृत मूनातील 'समास' या पदाचे ग्रहण नियमार्थ मानल्याने ती आपत्ति टळते. म्हणून प्रकृत मूनातील 'समास' या पदाचे ग्रहण जसे प्रकाशकार विव्यर्थक मानतात तसे न मानता ते नियमार्थकच मानणे उचित आहे असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे) या विषयाचे एवढे विवेचन पुरे. या प्रकरणात ज्याचा निर्देश केला नाही त्याचे देखील ग्रहण व्हावे, म्हणजे त्याचा देखील प्रातिपदिकसंज्ञा व्हावी, याकरिता प्रकृत मूनात 'च' हे पद घातले आहे त्यामुळे 'निपातस्थानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या' हे वार्तिक गतार्थ - अनावश्यक - ठरते ज्या निपाताचे ठिकाणी छोट्या अर्थ देखील नाही त्याच्याकरिता, म्हणजे तथा अनर्थक निपाताना प्रातिपदिकसंज्ञा व्हावी याकरिता, हे बरील वार्तिक पठित केले आहे. उदाहरणार्थ 'अवद्यति.' (मागील सूत्रावरील भाष्यात 'निपातस्थानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वम्' हे वार्तिक पठित करून त्याचे व्याख्यान करिताना. भाष्यकार म्हणतात - 'निपातस्थानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या । सञ्जति निखञ्जति । लम्बते प्रलम्बते । किं पुनरत्र प्रातिपदिकसंज्ञया प्राप्यते ? । प्रातिपदिकादिति स्वायुत्पत्तिः । सुबन्त पदमिति पदसंज्ञा । पदस्य पदादिति निघातो यथा स्यात् ।' या बरील भाष्यातील 'अनर्थकस्य' हे प्रतीक घेऊन कंयटाने 'निपाताना चोक्तत्वादभिधेयार्थाभावेऽपि छोट्यार्थतद्भावात् येषामर्थवत्त्व तेषा सिद्धमप्येव संज्ञा । यस्य तु छोट्योऽप्यर्था नास्ति तदर्थं वचनम् ।' असे म्हटले आहे व याचाच अनुवाद दीक्षितानी मनोरमंत केला आहे. परंतु पुढे ते म्हणतात की, प्रकृत मूनातील 'च' ने असा छोट्यार्थ-रहित निपाताच ग्रहण करता येत असल्यामुळे, बरील वार्तिक मानण्याची काही गरज नाही. 'अवद्यति' हे जे उदाहरण मनोरमंत

दीक्षितानी दिले आहे त्यातील 'अव' हा निपात दोत्यार्यरहित असून अनर्थक आहे व त्या उदाहरणात 'द्यति' हेच अर्थवान् असून 'अव' हे अनर्थक असल्यामुळे त्याला पूर्वे सूत्राने जी प्रातिपदिकसज्ञा प्राप्त नव्हती ती प्रकृत सूत्राने होऊन त्याहून सुबुत्पत्ति होते, व 'स्वरादिनिपातमव्ययम्' सू. ४४७ या सूत्रान्वये 'अव' हा निपात अव्ययसज्ञक ठरत असल्यामुळे जरी 'अव्ययादाप्सुपः' सू. ४५२ या सूत्राने त्याहून होणाऱ्या औत्सर्गिक 'सु' प्रत्ययाचा, लुक् होतो तरी, प्रत्ययलक्षणाने 'अव' याला पदसज्ञा होते आणि त्यामुळे 'सुबन्तं समर्थेन समस्यते' या नियमान्वये त्याचा 'द्यति' या तिङन्ताशी समस होतो आणि तिङन्ताला 'तिङ्ङितिङः' सू. ३९३५ या सूत्राने निघातस्वर होतो.) अनुकरणाच्या विषयात (हे लक्षात ठेवावे की,) जेथे अनुकार्य व अनुकरण या दोहोमध्ये अभेदविवक्षा असते तेथे अनुकरणाचे ठिकाणी अर्थवत्त्व नसल्यामुळेच अनुकरणाला प्रातिपदिकसज्ञा होत नाही. उदाहरणार्थ 'भू सत्तायाम्.' पण जेथे त्या दोहोमध्ये भेदविवक्षा असते तेथे अनुकरणाला प्रातिपदिकसज्ञा होतेच. उदाहरणार्थ 'भुवो वुक्' सू. २१७४. (जेथे अनुकरण व अनुकार्य या दोहोमध्ये अभेदविवक्षा असते तेथे अनुकरण अर्थरहित असते हे पूर्वी सांगितलेच आहे. म्हणून त्या पक्षात अनर्थक अनुकरणाला प्रातिपदिकसज्ञा होत नाही. 'भू सत्तायाम्' या धातुपाठातील निर्देशात मूळ धातु जो 'भू' त्याचे अनुकरण अभेदविवक्षा मानून केले आहे. त्यामुळे 'भू' या अनुकरणाला प्रातिपदिकसज्ञा होत नाही व त्याहून सुबुत्पत्ति होत नाही आणि म्हणूनच धातुपाठात 'भू' असा विभक्तिप्रत्ययरहित निर्देश केला आहे. येथे जर भेदविवक्षा असती तर 'भू' या अनुकरणाला प्रातिपदिकसज्ञा होऊन त्याहून सुबुत्पत्ति झाली असती व 'भूः सत्तायाम्' असा धातुपाठात निर्देश केला असता. 'भुवो वुक्' या सूत्रात मूळ 'भू' धातूचे सूत्रनिदिष्ट 'भू' हे अनुकरण असून दोहोमध्ये भेदविवक्षा असल्यामुळे, अनुकरण अर्थवान् ठरते व

त्यामुळे त्याला प्रातिपदिकसज्ञा होऊन त्याहून घट्टीच्या एक-
वचनाचा प्रत्यय केला आहे. सारास्य वरील पाणिनीय निर्देशावरूनच
ह स्पष्ट होतं की, अभेदानुकरणपक्षात अनुकरणाळा अर्थवत्वाच्या
अभावामुळे प्रातिपदिकसज्ञा होत नाही व भेदानुकरणपक्षात अनु-
करण अर्थवान् असल्यामुळे, त्याला प्रातिपदिकसज्ञा होऊन त्याहून
मुबुत्पत्ति होते.)

शस्वरत्न-तत्सामर्थ्यादिति । अन्यया सज्ञाविधित्वात् स्यात् ।
न प्रत्ययमात्रेणेति । प्रकृतेरपेक्षणादिति भावः । अयातुरितो ।
कर्तृरूपार्यस्यापिकस्य भानेऽपि क्रियावाचकत्वाभत्वा धानुत्वाभतेरिति
भावः । स्त्रीप्रत्यये इति । अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यय इत्यर्थः । तस्य येन
केनापि रूपेण ग्रहणे तन्निषेध इत्यभिमानः शङ्किन्नुः । राजकुमारीति ।
नन्वत्र प्रातिपदिकत्वस्य न फलं लिङ्गविशिष्टपरिभाषयैव तत्कार्य-
सिद्धेरिति चेन्न । प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यपर्यायां लिङ्गप्रत्ययरहिते
दृष्टानां तद्विशिष्टेऽनयाऽतिदेशेन तस्या अत्राप्रवृत्तेः । न हि झेवर-
हिते राजकुमारेत्यादौ तदस्ति, इच्छाग्रहणं त्वन्यार्यमिति वक्ष्यते ।
शङ्किन्नभिमानानुसारेण बोधोत्तरयति-अन्तरङ्गस्यापीति । मुलनत्वा-
दिति । यपोद्देशे इदम् । यदि त्वस्य निषेधस्य प्रत्ययग्रहणपरिभाषा-
शेषत्व एव च यथा सा प्रत्ययग्रहणे एव न तु प्रत्ययाप्रत्ययग्रहणे
इति “उगितश्च” इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं, तयान्य निषेधोऽपि
स्त्रीप्रत्ययमात्रग्रहणे न तु स्त्रीप्रत्ययास्त्रीप्रत्ययग्रहणे इत्युच्यते तदा
न दोषः, समुदायस्य प्रत्ययान्तत्वाभावादिति दिक् ।

‘तत्सामर्थ्यात्तदन्तविधिः’ असे जे मनोरमैतं म्हटले आहे
त्याचा नावार्थ हा आहे की, प्रकृत मूत्रात ‘अर्थवत्’ या पदार्था
अनुवृत्ति मानली नसतो तर (‘सज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं
नास्ति’-परि. २७ ही परिभाषा असल्यामुळे व) प्रकृत मूत्र
प्रातिपदिकसज्ञाविधायक मूत्र असल्यामुळे, तदन्तविधि होऊ शकला
नसता (व त्यामुळे प्रकृत मूत्रातील ‘इत्’ व ‘तद्वित’

याचा कृदन्त व तद्धितान्त असा अर्थ होऊ शकला नसता, पण प्रकृत सूत्रात 'अर्थवत्' या पदाची अनुवृत्ति असल्यामुळे आणि कृत् प्रत्यय व तद्धित प्रत्यय यात लौकिकी प्रशस्त अर्थवत्ता नमून ती कृदन्त व तद्धितान्त यात असल्यामुळे, त्या अनुवृत्तीच्या सामर्थ्याने तदन्तविधि होऊन कृत् व तद्धित या पदाचा कृदन्त व तद्धितान्त असा तदन्तविधीने अर्थ सिद्ध होतो) 'न प्रत्ययमात्रेणार्थपर्यवसानम्' असे जें मनोरमैत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, (प्रत्ययाला अर्थबोध करण्याकरिता विभक्तिप्रत्ययाहून भिन्न अशा) प्रकृतीची अपेक्षा असते (साराश केवळ प्रत्यय हा लौकिक प्रशस्त अर्थाचा बोध करू शकत नाही तो प्रकृतीशी युक्त झाला असताच प्रकृतिप्रत्ययसमुदायाचे ठिकाणी लौकिकी प्रशस्त अर्थवत्ता येते, आणि मागील सूत्रावरील शब्दरत्नात सांगितल्याप्रमाणे त्या सूत्रातील 'अर्थवत्' या पदाचा व प्रकृत सूत्रात अनुवृत्त होणाऱ्या त्या पदाचा 'विभक्तीतरानपेक्षाऽर्थबोधकत्वमर्थवत्त्वम्' असा अर्थ असल्यामुळे, कृत् प्रत्यय व तद्धित प्रत्यय हे प्रशस्तार्थवशाभावामुळे अनर्थक ठरतात व त्यांना प्रातिपदिकसज्ञा होत नाही. परंतु कृदन्त व तद्धितान्त हे प्रशस्तार्थवान् असल्यामुळे, त्यांना ती सज्ञा होते) 'लिट्, धुक् इत्यादी अधातु इति पर्युदासे प्राप्ते' असे जें मनोरमैत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, जरी ('लिट्, दुह्' या धातूहून कर्तरि क्विप् प्रत्यय झाला असल्यामुळे) 'लिट्, धुक्' या शब्दाहून 'कर्ता' या अधिक अर्थाचा बोध होतो तरी, त्या धातूचे क्रियावाचकत्व नष्ट होत नसल्यामुळे, त्यांना धातु मानता येते (शकाकाराची शका अशी आहे की, 'लिट्, धुक्' या शब्दाहून केवळ क्रियेचा प्राधान्याने बोध होत नमून, 'लिट्, दुह्' या धातूहून कर्तरि क्विप् प्रत्यय केला असल्याकारणाने त्या शब्दाहून कर्त्याचा प्राधान्याने बोध होतो व जरी क्रियेचा बोध होतो तरी तो कर्तृविशिष्ट क्रिया अशा रीतीने गौरवरूपाने बोध होतो आणि म्हणून 'लिट्, धुक्' यांना धातुसज्ञेची

प्राप्तीच होत नाही. या शबेवर हें उत्तर आहे की, 'भूवादयो घातवः' सू. १८ या घातुसज्ञाविधायक सूत्रात केवळ क्रियेचा वाचक असणान्या किंवा प्राधान्याने क्रियेचा वाचक असणान्या शब्दालाच घातुसज्ञा ब्हावी असे सांगितले नसल्यामुळे, 'लिट्, घुक्' या शब्दांनी जरी केवळ क्रियेचा किंवा प्राधान्याने क्रियेचा बोध होत नाही व कर्तृविशिष्टक्रियेचा बोध होतो तरी, त्याहून क्रियेचाहि बोध होत असल्यामुळे, त्याचे घातुत्व नष्ट होत नाही, आणि म्हणूनच 'अत्वसन्तस्य चाघातोः' सू. ४२५ या सूत्रातील 'अघातोः' हा पर्युदास सायंक व योग्य ठरतो. सारास 'लिट्, घुक्' याचे ठिकाणी क्रियावाचकत्व असल्यामुळे, पूर्वं सूत्रातील 'अघातुः' या पर्युदासान्वये त्यांना जी पूर्वंसूत्राने प्रातिपदिकसज्ञा होऊ शकत नव्हती ती त्यांना, ते शब्द कृदन्त असल्यामुळे, प्रवृत्त सूत्राने होते.) मनोरमंतील 'स्त्रीप्रत्यये' या पदाचा 'अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये,' म्हणजे जेथे स्त्रीप्रत्यय प्रधान आहे तथा ठिकाणी, असा अर्थ आहे. सकाकाराने मनोरमंते जी शका उपस्थित केली आहे ती असे मानून केली आहे की, कोणत्याहि रूपाने स्त्रीप्रत्ययाचे ग्रहण होऊ शकत असल्यास तदादि नियम लागू पडत नाही. 'राजकुमारी' या सामासिक शब्दाला प्रवृत्त सूत्राने प्रातिपदिकसज्ञा केल्याने कोणतेहि (अधिक) फल लाभत नाही, कारण ('प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' - परि. ७२-या) लिङ्गविशिष्टपरिभाषान्वयेच प्रातिपदिकाला पावलेलीं कामे त्या स्त्रीप्रत्ययविशिष्ट शब्दाला होऊ शकतात असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणजे बरोबर नाही; कारण लिङ्गबोधकप्रत्ययरहित शब्दाचे ठिकाणी जे प्रातिपदिकत्व अमृत व प्रातिपदिकाचे ठिकाणी राहणारे धर्म असतात त्यांचा लिङ्गबोधकप्रत्यययुक्त त्या शब्दाचे ठिकाणी त्या परिभाषान्वये अतिदेश करता येत असल्यामुळे, प्रवृत्त स्थिती, म्हणजे 'राजकुमारी' या उदाहरणात, ती परिभाषा प्रवृत्त होऊ शकत नाही. 'झीप्' प्रत्ययरहित 'राजकुमार' इत्यादि

शब्दाचे ठिकाणी प्रातिपदिकत्व धर्म नाही. ('इयाप्प्रातिपदि-
कात्' सू. १८२ या सूत्रात जें) 'ढी, आप्' याचे ग्रहण केले आहे
ते इतर प्रयोजनाकरिता केले आहे हे पुढें सामान्यात येईल.
शकाकाराने आपली शका ज्या परिभाषेच्या आधारावर उपस्थित
केली आहे ती परिभाषा, म्हणजे 'स्त्रीप्रत्यये चानूपसर्जने न' ही
परिभाषा, 'राजकुमारी' या उदाहरणास लागू पडते असे गृहीत
धरून दीक्षितानी त्या शकेचे 'अन्तरङ्गस्यापि ... मुलभत्वात्' या
मनोरमंतोल पकतीत उत्तर दिले आहे. त्या पक्तीत 'मुलभत्वात्'
इत्यादि जें म्हटले आहे त यथोद्देशपक्षाला धरून म्हटले आहे
(कारण यथोद्देशपक्षात एकदा प्रातिपदिकसज्ञा झाली असता, पुढें
इतर कार्य करतेवेळी ती सज्ञा कायम राहत असल्यामुळें, तिच्या
बलावर पुढें प्राप्त होणारी इतर कार्ये करता येतात परंतु कार्य-
कालपक्षात प्राप्त झालेले कार्य केल्यावर त्या कार्यावरिता केलेली
सज्ञा नाहीशी होते व पुढें इतर कार्य प्राप्त झाल्यास, त्या सज्ञेचा
उपयोग करता येत नाही व ती कार्ये करण्याकरिता पुन्हा सज्ञा प्राप्त
करावी लागते म्हणून 'राजन् इस् कुमारी मु' या स्थली 'मुपो
धामुप्रातिपदिक्यां' सू. ६५० या सूत्राने अन्तर्बन्ति विभक्तिप्रत्ययाचा
लुक् करतेवेळी यथोद्देशपक्षात त्या समुदायाला जी प्रातिपदिकसज्ञा
होने ती अन्तर्बन्ति विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् केल्यावर देखील पुढें
समुदायाहून मुवृत्पत्ति करतेवेळी कायम राहते. परंतु कार्यकालपक्षाने
अन्तर्बन्ति विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् होण्यावरिता केलेली प्रातिपदिक-
सज्ञा ते लुक्कार्य केल्यावर नाहीशी होत असल्यामुळें, नंतर
समुदायाहून मुवृत्पत्ति करतेवेळी पुन्हा प्रातिपदिकसज्ञा प्राप्त करून
देण्याची गरज पडनेच म्हणून 'राजन् इम् कुमारी मु' या स्थली
मुञ्चन् इत्यावर जशी 'राजकुमारी' या समुदायाला एकदंग-
वितृन्त्यायानें प्रातिपदिकसज्ञा यथोद्देशपक्षात प्राप्त करून देता येते
तशा या सज्ञा कार्यकालपक्षात करून देता येत नसल्यामुळें व त्या
पक्षात पुन्हा प्रातिपदिकसज्ञा करण्याची गरज पडत असल्यामुळें,

यकाकाराच्या शकेवर दीक्षितानी जें उत्तर दिले आहे व म्हटले आहे की, समुदायाला प्रातिपदिकसज्ञा सहज प्राप्त करून देता येते ते म्हणणे कार्यकालपक्षात सभवत नमून यथोद्देशपक्षातच सभवतें आणि म्हणूनच 'यथाद्देशपक्षे इदम्' असे शब्दरत्नात म्हटले आहे.) जर 'स्त्रीप्रत्यये' - परि. २६ - ही परिभाषा 'प्रत्ययग्रहणे' - परि. २३ - या परिभाषेची श्रेष्ठ, म्हणजे पुरक, परिभाषा आहे असे मानले व ज्याप्रमाणे प्रत्ययग्रहणपरिभाषा ही जेथे साक्षात् प्रत्ययाचे ग्रहण केले आहे अशाच ठिकाणी लागू पडते व जेथे अद्या शब्दाचे ग्रहण केले आहे की, ज्याने प्रत्यय व प्रत्ययभिन्न या दोहोंचेहि ग्रहण होते अद्या ठिकाणी ती परिभाषा लागू पडत नाही असे 'उमितद्वय' मू. ४. १. ६ या सूत्रावरील नाण्यात सांगितल्याप्रमाणे मानले जाते. त्याचप्रमाणे 'स्त्रीप्रत्यये' ही निषेधक परिभाषा देखील जेथे सूत्रात स्त्रीप्रत्ययाचे ग्रहण केले आहे तशाच ठिकाणी लागू पडते व जेथे सूत्रात अद्या शब्दाचे ग्रहण केले आहे की, जो शब्द स्त्रीप्रत्ययास व स्त्रीप्रत्ययभिन्न इतर प्रत्ययास सारखाच लागू पडतो तशा ठिकाणी त्या परिभाषेची प्रवृत्ति होऊ घनत नाही असे मानले तर, काही दोष येत नाही, म्हणजे 'राजकुमारी' या शब्दाला प्रातिपदिकसज्ञा होण्यात बांही अडचण येत नाही, कारण 'राजकुमारी' हा समुदाय प्रत्ययान्त नाही. ('राजकुमारी' या उत्तरपदार्थप्रधान दृष्टीतत्पुरुषसमासातील 'कुमारी' हे शीघ्रत उत्तर पद प्रधान असल्यामुळे, 'स्त्रीप्रत्यये चानुपमर्जनं न' - परि. २६ - या परिभाषान्वये त्या शब्दाला तशादि नियम लागू पडत नाही आणि म्हणून जरी केवळ 'कुमार' या शब्दाहून 'डीर' प्रत्यय झाला धमून, 'राजकुमार' या समुदायाहून तो प्रत्यय झाला नाही तरी, 'राजकुमारी' हा समुदाय त्या परिभाषान्वये स्त्रीप्रत्ययान्त मानता येतो आणि त्यामुळे 'अथंबद-पातुः' मू. १७८ या सूत्रात 'अथंबद-पातुः = अथंबद-पातुः' हा पदंशत्र अवस्थाकारणाने, 'राजकुमारी' या स्त्रीप्रत्ययान्त ठरत

शब्दाचे ठिकाणी प्रातिपदिकत्व धर्म नाही. ('इयाप्प्रातिपदि-
कात्' सू १८२ या सूत्रात जे) 'डो, आप्' याचे ग्रहण केले आहे
ते इतर प्रयोजनाकरिता केले आहे हे पुढे सांगण्यात येईल.
शकाकाराने आपली शका ज्या परिभाषेच्या आधारावर उपस्थित
केली आहे ती परिभाषा, म्हणजे 'स्त्रीप्रत्यये चान्पसर्जने न' ही
परिभाषा, 'राजकुमारी' या उदाहरणास लागू पडते असे गृहीत
घरून दीक्षितानी त्या शकेचे 'अन्तरङ्गस्यापि . सुलभत्वात्' या
मनोरमंतोल पक्तीत उत्तर दिले आहे त्या पक्तीत 'सुलभत्वात्'
इत्यादि जे म्हटले आहे ते यथोद्देशपक्षाला घरून म्हटले आहे
(कारण यथोद्देशपक्षात एकदा प्रातिपदिकसज्ञा झाली असता, पुढे
इतर कार्य करतेवेळी ती सज्ञा कायम राहत असल्यामुळे, तिच्या
बलावर पुढे प्राप्त होणारी इतर कार्ये करता येतात परंतु कार्य-
कालपक्षात प्राप्त झालेली कार्ये केल्यावर त्या कार्याकरिता केलेली
सज्ञा नाहीशी होते व पुढे इतर कार्य प्राप्त झाल्यास, त्या सज्ञेचा
उपयोग करता येत नाही व ती कार्ये करण्याकरिता पुन्हा सज्ञा प्राप्त
करावी लागते म्हणून 'राजन् इस् कुमारी सु' या स्थली 'मुपो
धातुप्रातिपदिकयो' सू ६५० या सूत्राने अन्तर्वर्ति विभक्तिप्रत्ययाचा
लुक् करतवेळी यथोद्देशपक्षात त्या समुदायाला जी प्रातिपदिकसज्ञा
होते ती अन्तर्वर्ति विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् केल्यावर देखील पुढे
समुदायाहून सुबुत्पत्ति करतेवेळी कायम राहणे. परंतु कार्यकालपक्षात
अन्तर्वर्ति विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् होण्याकरिता केलेली प्रातिपदिक-
सज्ञा त लुक्काय केल्यावर नाहीशी होत असल्यामुळे, नंतर
समुदायाहून सुबुत्पत्ति करतेवेळी पुन्हा प्रातिपदिकसज्ञा प्राप्त करून
देण्याची गरज पडतच म्हणून 'राजन् इस् कुमारी सु' या स्थली
मुल्लप् झाल्यावर जशी 'राजकुमारी' या समुदायाला एकदश-
वितृतन्यायाने प्रातिपदिकसज्ञा यथोद्देशपक्षात प्राप्त करून देता येत
तथा ती सज्ञा कार्यकालपक्षात घरून देता येत नसल्यामुळे व त्या
पक्षात पुन्हा प्रातिपदिकसज्ञा करण्याची गरज पडत असल्यामुळे,

स्त्रीप्रत्ययान्त शब्दाला मागील मूत्रान्वयें व तसेच पूर्वोक्त लिङ्ग-
विशिष्टपरिभाषान्वयें प्रातिपदिकसज्ञा होऊ शकत नाही. ती सज्ञा
त्या शब्दाला होणे इष्ट असल्यामुळे, प्रकृत सूत्रातील 'समास' या
पदाचे ग्रहण विध्यर्थक मानणे आवश्यक आहे असा शकाकाराच्या
म्हणण्याचा आशय आहे. आता 'राजकुमारी' या शब्दाहून
मुबुत्पत्ति व्हावी एवढ्याकरिताच त्या शब्दाला प्रातिपदिकसज्ञा
करून देणे असल्यास त्या शब्दाला जरी प्रातिपदिकसज्ञा होऊ
शकत नाही अस मानले तरी, 'इयाप्प्रातिपदिकात्' सू. १८२
या अधिकारमूत्रात 'डी = इयन्त' याचे ग्रहण केले असल्यामुळे व
'राजकुमारी' हा शब्द वर सांगितल्याप्रमाणे 'स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने
न' या परिभाषान्वयें इयन्त ठरत असल्यामुळे, त्याहून त्या अधिकार-
मूत्रान्वयें मुबुत्पत्ति होण्यात काहीच अडचण येत नाही अशी
पुन्हा प्रतिशक्ता केली जाते. या प्रतिशक्तेवर शब्दरत्नात
असे उत्तर दिले आहे की, 'इयाप्प्रातिपदिकात्' या मूत्रात
जें 'डी, आप्' या स्त्रीप्रत्ययाचे ग्रहण केले आहे ते इयन्त व
आवन्त शब्दाहून मुबुत्पत्ति व्हावी याकरिता केले नमून भिन्न
प्रयोजनाकरिता केले आहे व ते प्रयोजन त्या मूत्रावरील कौमुदीत
'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् इत्येव सिद्धे-
इयान्ग्रहण इयान्तात् तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यात् इयाम्ना प्राड् मा
भूदित्येवमर्थम्' या शब्दांत दीक्षितानी दिले आहे. आता मनोरमंत
जी शका उपस्थित केली आहे त्या शकेवर दीक्षितानी यथोद्घ-
पशाचा आशय करून 'अन्तरङ्गस्यापि हल्इयादिलोपस्य... मुलज-
त्वात्' असे मनोरमंत उत्तर दिले आहे व त्याचे विवरण पूर्वी
मनोरमंत केलेच आहे. शब्दरत्नाकारांचे अस म्हणणे आहे की,
मनोरमंत जी शका उपस्थित केली आहे व दीक्षितानी तिचे जें
उत्तर दिले आहे ही दोन्ही, 'स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न'—परि. २६—
ही परिभाषा 'राजकुमारी' या स्त्रीप्रत्ययान्त शब्दाला 'अपवद-
धानुरप्रत्ययः' या पूर्वमूत्रानें प्रातिपदिकसज्ञा होऊ देण्याच्या वाट

असलेल्या शब्दाला जी प्रातिपदिकसज्ञा होऊं शकत नाही ती त्या सामासिक शब्दाला व्हावी याकरिता प्रकृत सूत्रातील 'समास' या पदाचे ग्रहण नियमार्थ न मानता विध्यर्थ मानणे आवश्यक आहे; कारण ते ग्रहण नियमार्थ मानल्यास, स्त्रीप्रत्ययान्त 'राजकुमारी' इत्यादि सामासिक शब्दाना प्रातिपदिकसज्ञा न होण्याची आपत्ति येते अशी मनोरथेंत शका उपस्थित केली आहे. या शकेवर अशी प्रतिशक्ता करण्यात येते की, 'राजकुमारी' इत्यादि शब्दाना प्रातिपदिकसज्ञा होण्याकरिता प्रकृत भूवातील 'समास' ग्रहण विध्यर्थक मानण्याची काहीच गरज नाही, कारण 'राजकुमार' या अर्थवान् सामासिक शब्दाला 'अर्थवदधातु' या पूर्वं सूत्रानें जी प्रातिपदिकसज्ञा होते ती 'राजकुमारी' या स्त्रीप्रत्यय-विशिष्ट शब्दाचे ठिकाणी 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्ट-स्यापि ग्रहणम्'— परि. ७२— या परिभाषान्वयें आपोआपच अतिदेशानें प्राप्त करून देता येते व त्यामुळें प्रातिपदिकाहून होणारी सुबुत्पत्ति इत्यादि सर्व कार्ये 'राजकुमारी' या शब्दाहून होऊं शकतात. या प्रतिशकेवर शब्दरत्नात असे उत्तर दिले आहे की, 'राजकुमारी' या स्थली 'राजकुमार' या संपूर्ण शब्दाहून 'ङीप्' प्रत्यय झाला नमून त्यातील चरमावयव जो 'कुमार' हा शब्द आहे त्याहून 'ङीप्' प्रत्यय झाला आहे. म्हणून 'प्रातिपदिकग्रहणे'— परि. ७२ या परिभाषान्वयें 'कुमार' या शब्दात जो प्रातिपदिकत्व धर्म आहे तो 'कुमारी' या शब्दात जरी येऊं शकतो तरी 'राजकुमारी' या शब्दात तो धर्म येऊं शकत नाही. 'राजकुमार' या प्रातिपदिकाहून जर 'ङीप्' प्रत्यय झाला असता तर 'राजकुमार' या शब्दानें स्त्रीप्रत्ययविशिष्ट 'राजकुमारी' या शब्दाचे ग्रहण करता येऊं शकले असते व त्याचे ठिकाणी प्रातिपदिकत्व धर्म अतिदेशानें आपता येऊं शकला असता. पण 'राजकुमारस्य स्त्री' 'राजकुमारी' अशी प्रकृत स्थली स्थिति नमून 'राजः कुमारी राजकुमारी' अशी वास्तविक स्थिति असल्यामुळें, 'राजकुमारी' या

नना होऊ शकत नाही ती त्याला व्हावी याकरिता प्रकृत मूत्रातील 'समास' या पदाचे ग्रहण विध्यर्थक मानणे आवश्यक आहे. या शकाकाराच्या ग्रहणप्यावर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, वर सांगितल्याप्रमाणे प्रत्ययग्रहणपरिभाषेची 'स्त्रीप्रत्यये' ही पुरक परिभाषा असल्यामुळे, प्रत्ययग्रहणपरिभाषेतील 'प्रत्यय' या शब्दाचे भाष्यकारांनी जे 'उगितद्व' ४.१.६ या मूत्रावरील भाष्यात व्याख्यान केले आहे ते 'स्त्रीप्रत्यये' या परिभाषेतील 'प्रत्यय' या शब्दाला देखील सारसंब लागू पडते. त्या मूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारांनी असा प्रश्न केला आहे की, त्या मूत्रातील 'उगितः' या पदाचा 'उगितः प्रातिपदिकात्' असा अर्थ करावा किंवा 'उगिदन्तात् प्रातिपदिकात्' असा अर्थ करावा. 'उगितः प्रातिपदिकात्' असा अर्थ वेत्त्यास, 'भवती, महती' ही रूपे सिद्ध होऊ शकतील, पण 'अनिभवती, अतिमहती' ही रूपे सिद्ध होऊ शकणार नाहीत. तदन्त-विधीनें तीं रूपे सिद्ध होऊ शकत नाहीत; कारण 'ग्रहणवत्ता प्रातिपदिनेन तदन्तविधिर्नास्ति' - परि. ३१ - अशी प्रतिषेधक परिभाषा आहे. 'उगिदन्तात् प्रातिपदिकात्' असा अर्थ वेत्त्यास, 'अनिभवती, अतिमहती' ही रूपे सिद्ध होऊ शकतील, पण 'भवती, महती' ही रूपे सिद्ध होऊ शकणार नाहीत. व्यपदेशिवद्भावाने तीं रूपे सिद्ध होऊ शकत नाहीत; कारण 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिनेन' - परि. ३२ - अशी परिभाषा आहे. वरील दोन अपा-र्षकां बोधनाहि अर्थ मानला तरी, 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्त-दादेः' - परि. २३ - ही परिभाषा असल्यामुळे, 'निषामती, निर्यवमती' ही रूपे सिद्ध होऊ शकणार नाहीत. यावर उत्तरेतच भाष्यकार ग्रहणतुत्र - 'यदप्युच्यते, उभयथा निर्वाप्तो, निर्यव-मतीति न सिध्यति, किं कारणम् ? । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्त तदादे-चं ह्येव भवति इति । नैतत् प्रत्ययग्रहणम् । प्रत्ययाप्राप्तयो-रेतद्ग्रहणम् । ययम् ? । ययप्युच्यते, प्रत्ययाप्युच्यते, प्रातिपदिक-मप्युच्यते ।' या भाष्याचा नावाय हा भादू की, 'उगितद्व' मू. ५५

येते असे गृहीत घरून, केली आहेत वास्तविक ती परिभाषा 'राज-कुमारी' या स्थली लागू पडत नाही असे दीक्षितानो त्या शकेवर उत्तर द्यावयास पाहिजे होते ती परिभाषा 'राजकुमारी' या स्थली का लागू पडत नाही याचे कारण शब्दरत्नकारानी प्रकृत पक्तीत दिले आहे ते असे म्हणतात की, 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्प्रविहितस्तदादे'—परि २३— या परिभाषेची 'स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न' ही निषेधक परिभाषा असल्यामुळे, ही द्वितीय परिभाषा प्रथम परिभाषेची शेष-पूरक—ठरते व अशा रीतीने या दोन परिभाषा निषेधनिषेधकभावाने परस्परसंबद्ध असल्यामुळे, पूर्वं परिभाषेतील 'ग्रहणे' हा शब्द उत्तर परिभाषेत संबद्ध होतो व 'स्त्रीप्रत्ययग्रहणे चानुपसर्जने न' अशा रीतीने ती निषेधक परिभाषा पठित केली पाहिजे आणि त्यामुळे त्या परिभाषेचा असा अर्थ होतो की सूत्रात स्त्रीप्रत्ययाचे ग्रहण केले असल्यास व त्या सूत्राने स्त्रीप्रत्ययान्ताला काही कार्य होणे सांगितले असल्यास, जेथे स्त्रीप्रत्यय प्रधान आहे तेथे तदादि नियम लागू पडत नाही पण 'अर्थवदधातुरप्रत्यय' मू १७८ या पूर्वसूत्रात जरी 'प्रत्यय' या सामान्य शब्दाचे ग्रहण केले आहे तरी त्या सूत्रात स्त्रीप्रत्ययाचे साक्षात ग्रहण केले नसल्यामुळे, त्या सूत्राचे ठिकाणी 'स्त्रीप्रत्यये' ही परिभाषा मुळीच उपस्थित होऊ शकत नाही यावर शकाकार असे म्हणतो की 'प्रत्यय' या सामान्य शब्दाने सर्व प्रकारच्या प्रत्ययाचे ग्रहण होऊ शकत असल्यामुळे त्या शब्दाने स्त्रीप्रत्ययाचे ग्रहण करता येतेच व त्यामुळे त्या सूत्राचे ठिकाणी 'स्त्रीप्रत्यये' ही परिभाषा उपस्थित होण्यात काही प्रयत्नाय येत नाही, आणि ती परिभाषा उपस्थित झाली असता त्या परिभाषान्वये 'राजकुमारी' हा संपूर्ण शब्द, त्या समुदायातील 'कुमारी' हा स्त्रीप्रत्ययान्त शब्द प्रधान असल्यामुळे, स्त्रीप्रत्ययान्त ठरतो व पूर्वं सूत्रात 'अप्रत्यय = अप्रत्ययान्त' असा पर्युदास असल्यामुळे, त्या सूत्राने 'राजकुमारी' या अर्थवान् समुदायाला जी प्रातिपदिक-

मंत्रा होऊं शकत नाही ती त्याला व्हावी याकरिता प्रकृत मूत्रातील 'समास' या पदाचे ग्रहण विध्यर्थक मानणे आवश्यक आहे. या शकाकाराच्या ग्रहणप्रावर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, वर सांगितल्याप्रमाणे प्रत्ययग्रहणपरिभाषेची 'स्त्रीप्रत्यये' ही पुरक परिभाषा असल्यामुळे, प्रत्ययग्रहणपरिभाषेतील 'प्रत्यय' या शब्दाचे भाष्यकारांनी जें 'उगितद्व' ४.१.६ या मूत्रावरील भाष्यात व्याख्यान केले आहे ते 'स्त्रीप्रत्यये' या परिभाषेतील 'प्रत्यय' या शब्दाना देशील सारखेच लागू पडते. त्या मूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारांनी असा प्रश्न केला आहे की, त्या मूत्रातील 'उगितः' या पदाचा 'उगितः प्रातिपदिकात्' असा अर्थ करावा किंवा 'उगितन्तात् प्रातिपदिकात्' असा अर्थ करावा. 'उगितः प्रातिपदिकान्' असा अर्थ केल्यास, 'भवती, महती' ही रूपे सिद्ध होऊ शकतील, पण 'अतिभवती, अतिमहती' ही रूपे सिद्ध होऊ शकणार नाहीत. तदन्त-विधीने तीं रूपे सिद्ध होऊ शकत नाहीत; कारण 'ग्रहणवता प्रातिपदिनेन तदन्तविधिर्नास्ति' - परि. ३१ - अशी प्रतिषेधक परिभाषा आहे. 'उगितन्तात् प्रातिपदिकात्' असा अर्थ केल्यास, 'अतिभवती, अतिमहती' ही रूपे सिद्ध होऊ शकतील, पण 'भवती, महती' ही रूपे सिद्ध होऊ शकणार नाहीत. व्यपदेशिवद्भावाने तीं रूपे सिद्ध होऊ शकत नाहीत; कारण 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिनेन' - परि. ३२ - अशी परिभाषा आहे. बरोल दोन अपा-पैकी कोणताहि अर्थ मानला तरी, 'प्रत्ययग्रहणे यस्यास्य विहितस्त-शब्दः' - परि. २३ - ही परिभाषा असल्यामुळे, 'निर्गमती, निर्वचमती' ही रूपे सिद्ध होऊ शकणार नाहीत. यावर आगेरीस भाष्यकार म्हणतात - 'यदप्युच्यते, उन्नयणा निर्गमती, निर्वच-मतीति न सिध्यति, किं कारणम् ? । प्रत्ययग्रहणे यस्यास्य तदादे-ग्रहण भवति इति । नतन् प्रत्ययग्रहणम् । प्रत्ययाप्रत्ययो-रेतद्ग्रहणम् । कथम् ? । यत्तान्पुनित्, प्रत्ययापुनित्, प्रातिपदि-कपुनित् ।' या भाष्याचा नावास्य हा आहे की, 'उगितद्व' मू. ८५५

या सूत्रातील 'उगित्' या शब्दाचा ज्यात 'उ, ऋ लृ' इत् आहे असे शब्दस्वरूप असा अर्थ आहे असे शब्दस्वरूप प्रत्ययच असते असे नसून, जें प्रत्यय नाही ते शब्दस्वरूप देखील उगित् असू शकते - वर्ण उगित् असू शकतो उदाहरणार्थ 'अवर्णस्तृ' सू. ३६४ या सूत्रात तकार हा वर्ण 'तृ' असा उगित् पठित आहे. 'शतृ' हा प्रत्यय उगित् पठित आहे व तसेच 'भवतु' हे प्रातिपदिक सर्वादिमणपाठात उगित् पठित आहे साराण 'उगित्' हा शब्द केवळ प्रत्ययास लागणारा शब्द नसून, प्रत्यय व अप्रत्यय या दोहोनाहि सारखाच लागू पडणारा प्रत्ययाप्रत्ययसाधारण शब्द असल्यामुळे, 'उगितश्च' या सूत्रात प्रत्ययांचे असाधारण रूपाने ग्रहण केले आहे असे मानता येत नाही व त्यामुळे त्या सूत्राचे ठिकाणी प्रत्ययग्रहणपरिभाषा - परि. २३ - उपस्थित होऊ शकत नाही, म्हणजे ती परिभाषा त्या सूत्राला लागू पडत नाही प्रत्ययग्रहणपरिभाषेतील 'प्रत्यय' या शब्दासंबधानें भाष्यकारानी जें वर म्हटले आहे ते त्या परिभाषेशी निषेधक भावाने संबद्ध असलेल्या 'स्त्रीप्रत्यये' - परि. २६ - या परिभाषेतील 'स्त्रीप्रत्यय' या शब्दास लावल्यास, हे स्पष्ट होते की, जेथें सूत्रात स्त्रीप्रत्ययाचे असाधारणरूपानें ग्रहण केले आहे - उदाहरणार्थ 'प्यङ्ः सम्प्रसारणम्' सू. १००३ या सूत्रात 'प्यङ्' या स्त्रीप्रत्ययाचे साक्षात् ग्रहण केले आहे - तशाच ठिकाणी 'स्त्रीप्रत्यये' ही परिभाषा उपस्थित होते 'अर्धवदधानुरप्रत्यय' या पूर्वं सूत्रात स्त्रीप्रत्ययाचे असाधारणरूपानें ग्रहण केले नसून, स्त्रीप्रत्यय व स्त्रीप्रत्ययभिन्नप्रत्यय या दोहोनाहि सारखाच रीतीनें लागू पडणाऱ्या 'प्रत्यय' या साधारण शब्दाचे ग्रहण केले असल्यामुळे, त्या सूत्राचे ठिकाणी, 'अप्रत्ययः = अप्रत्ययान्त' हा पर्युदास 'राजकुमारी' या समुदायाला लावतेवेळी, 'स्त्रीप्रत्यये' ही परिभाषा उपस्थित होत नाही व त्यामुळे 'राजकुमारी' यातील 'कुमारी' हा प्रधान अवयव स्त्रीप्रत्ययान्त आहे तरी, 'राजकुमारी' हा समुदाय प्रत्ययग्रहणपरिभाषान्वयें प्रत्ययान्त ठरत नसल्यामुळे, त्या शब्दाला 'अप्रत्यय.' हा पर्युदास लागू पडत नाही व त्यामुळे

‘राजकुमारो’ या शब्दाला पूर्व सूत्रानेंच प्रातिपदिकसज्ञा होऊ शकते आणि त्याला ती सज्ञा होण्याकरिता प्रकृत सूत्रातील ‘समास’ या पदाचे ग्रहण विध्यर्थक मानण्याची काही गरज नाही. म्हणून मनोरमंत जी शका उपस्थित केली आहे ती अयोग्य ठरते व दीक्षितानी देखील ती शका बर दिलेल्या कारणामुळे अनुपपन्न ठरते असेच म्हणावयास पाहिजे होते असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आक्षेप आहे. (या विषयाचे विस्तृत विवरण परिभाषेन्दु-शेखराच्या मराठी भाषान्तरात पा. ९४-९६ मध्ये केले आहे व ते अवश्य वाचावे.)

शब्दरत्न-असमर्थसमासे इति । असूर्यम्पश्या इत्यादावित्यर्थः । धर्मिग्राहकेति । प्रातिपदिकसज्ञा धर्मः, तद्धर्मो असमर्थसमासः, ग्राहक मान स्रविचधायकम् । अन्यथा परस्परमसम्बन्धेनैकार्थी-भावाभावात्समासो दुर्लभः स्यात् । असूर्यशब्द इति । तत्प्रकृतिके सुवन्त इत्यर्थः । सुपीत्यधिकारात्, उपपदमिति महासंज्ञाकरणाच्च । तदेतदाह । पदं चेत्यादि । ज्ञशश्रुङ्गादिपदानां च बौद्धे तस्मिन् शक्तिरिति न तदर्थमपि समासग्रहणमिति बोध्यम् । यत्र संघाते इतीति । अर्थवतीति शेषः, सज्ञातीयापेक्षनियमस्थोचित्यादिति बोद्ध्यम् । प्रत्ययो नैत्यस्य पूर्वभागप्रकृतिकप्रत्ययो नैत्यर्थः, तेन राजा इयानित्यादौ न बोधः । जन्मवानित्यादाविति । तत्र पूर्व-भागस्य पदत्वादिति भावः । ननु तद्धितग्रहणसामर्थ्यं तत्राह-तद्धितेति । तत्र पूर्वभागस्य भत्वात्पूर्वो भागः पदमित्यत्र च पदशब्देन पदसंज्ञक-ग्रहणमिति भावः ।

‘कथं तर्हि असमर्थसमासे सज्ञा’ या मनोरमेच्या पत्रोतील ‘असमर्थसमासे’ या पदाचा ‘असूर्यम्पश्या इत्यादौ’ असा अर्थ आहे, म्हणजे ‘असूर्यम्पश्याः’ इत्यादि असमर्थसमासाची उदाहरणे होत. मनोरमंतील ‘धर्मिग्राहकमानात्’ या पदाचा असा अर्थ आहे की, प्रातिपदिकसज्ञा हा धर्म असून त्याचा असमर्थ-

समास हा धर्मी आहे व असमर्थसमासाला प्रातिपदिकसज्ञा होते याचे ग्राहक-प्रमाण-‘असूर्यललाटयोर्द्विजितपो.’ हे सश्रुप्रत्ययविधायक सूत्र आहे असमर्थसमासाला प्रातिपदिकसज्ञा होणे याचे ते सूत्र प्रमाण मानले नाही तर, ‘नञ्’ शब्दाच्या अर्थाचा ‘सूर्य’ या शब्दाच्या अर्थांमध्ये अन्वय होत नसल्यामुळे व अशा रीतीने ‘असूर्य’ या असमर्थसमासातील ‘नञ्’ व ‘सूर्ये’ या शब्दाच्या अर्थाचा एकार्थीभाव होत नसल्यामुळे, तसा समास होणे अशक्य आहे (या विषयाचे विवरण मनोरमंत केलेच आहे) ‘असूर्यंशद्वे उपपदे’ या मनोरमेतील पदाचा ‘असूर्यप्रकृतिके सुबन्ते उपपदे,’ म्हणजे ‘असूर्य’ या प्रकृतीहून द्वितीयाविभक्तीचा प्रत्यय केला असता जें सुबन्त पद होते तसे उपपद, असा अर्थ आहे, कारण ‘असूर्यललाटयो’ हे सूत्र ‘सुपि’ या अधिकारात पठित आहे, म्हणजे या सूत्रात ‘सुपि स्थ’ या पूर्वं सूत्रातून ‘सुपि’ हे पद अनुवृत्त होते (आणि तशी अनुवृत्ति होत असल्यामुळेच, मनोरमंतील ‘असूर्य-शब्द’ या पदाचा ‘असूर्यप्रकृतिके सुबन्ते’ असा अर्थ होतो) आणि दुसरे असे की, ‘उपपद’ ही पाणिनीने महासज्ञा, म्हणजे अन्वयक सज्ञा, केली आहे (त्यामुळे ‘असूर्यललाटयो’ या सूत्रात निर्दिष्ट असलेला ‘असूर्य’ हा शब्द प्रातिपदिकसज्ञक झाल्याशिवाय त्याहून सुबुत्पत्ति होऊ शकत नाही व ता पदसज्ञक होऊ शकत नाही आणि तो पदसज्ञक झाल्याखेरीज त्याला उपपद ही सज्ञा हाऊ शकत नाही) हा वरील आशय मनात धरूनच दीक्षितानी मनोरमंत ‘उपोच्चारित पद धोपपदम्’ इत्यादि म्हटलं आहे (या विषयाचे विवरण पूर्वी मनोरमंत केलेच आहे) ‘शशमृङ्ग’ (‘स्रपुष्प, वन्ध्यासुत’) इत्यादि सामासिक पदाचा बुद्धीमध्यें जो अर्थ विदित होतो त्या अर्थाने वांछन करण्याची शक्ति तथा चन्दात असल्यामुळे, तथा चन्दांना देखील प्रातिपदिकसज्ञा होण्याकरिता प्रकृत सूत्रातील ‘समास’ या पदाच ग्रहण विध्यर्थक मानण्याची काही गरज नाही हे जाणव. (‘शशमृङ्ग’ हा अत्यन्त असत् पदार्थ आहे, कारण सशाला

शिर्गे नसतात. तरी पण 'सद्यन्त' या सामासिक शब्दातील 'सद्य' व 'सन्त' हे दोन्ही शब्द अर्थवान् असल्यामुळे, आपणास 'सद्यन्त' या सामासिक शब्दाचा अर्थ बुद्धीने करता येतो. असा रीतीने त्या शब्दाचा बौद्धिक किंवा कल्पित अर्थ होत असून त्याचे ठिकाणी बृद्धिनिष्ठ अर्थवत्ता असल्यामुळे, तो शब्द अर्थवान् ठरतो व त्यामुळे 'अर्थवदधातुः' या पूर्वं मूत्रानेच त्याला प्रातिपदिकसज्ञा होते. म्हणून तसा लौकिक व्यवहारात असत्-अनर्थक-मानले जाणाऱ्या शब्दाला प्रातिपदिकसज्ञा होण्याकरिता प्रकृत मूत्रातील 'समास' या पदाचे ग्रहण विध्यर्थक मानण्याची काही गरज नाही असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे) प्रकृत मूत्रावरील कौमुदीत जें नियमाचे स्वरूप सांगितले आहे त्या पश्तोतील 'सङ्घाते' या पदापूर्वी 'अर्थवति' हे पद अध्याहृत आहे ते पद अध्याहृत मानण्याचे कारण हे आहे की, नियम हा सजातीय-सवधानेच केला जात असतो असेच मानणे उचित आहे हें जाणावे. ('सङ्घाते' या पदापूर्वी 'अर्थवति' हे पद अध्याहृत न येण्यास, त्या पदाने अनर्थक सघाताचे देखील ग्रहण होईल व 'दस दाडि-मानि' इत्यादि पूर्वी दिलेल्या अनर्थक समुदायाला देखील कौमुदीत दिलेला नियम लागू पडेल. पण तो समुदाय अर्थवान् नसल्यामुळे, त्याला 'अर्थवदधातुः' या पूर्वं मूत्राने प्रातिपदिकसज्ञेची प्राप्तीच जात नाही. म्हणून तसा अनर्थक समुदायाची व्यावृत्ति होण्याकरिता वरील नियम करण्याची काही गरज असून, अर्थवान् पदसमुदायाची व्यावृत्ति व्हावी याकरिताच तसा नियम मानण्याची गरज आहे हे स्पष्ट व्हावे याकरिता 'सङ्घाते' या पदापूर्वी 'अर्थवति' हें पद अध्याहृत करणे उचित आहे अग शब्दरत्नकाराचे म्हणणे आहे. दुसरे असे की, 'नियमस्य सजातीयोपेतत्वात्' अग भाष्यात ठिकाणी सांगितले असल्यामुळे व पूर्वं मूत्राने अर्थवानांलाच प्रातिपदिकसज्ञा होणे सांगितले असल्यामुळे, वरील नियमान्वये अर्थवान् पदसमुदायाचीच व्यावृत्ति करता येते.) 'उत्तरम्पु प्रत्ययो

न' असे जें मनोरमेत म्हटले आहे त्यातील 'प्रत्ययो न' या पदाचा 'पूर्वभागप्रकृतिकप्रत्ययो न,' म्हणजे ज्याची पूर्वभाग प्रकृति आहे असा प्रत्यय नसला पाहिजे, असा अर्थ आहे, व त्या पदाचा असा अर्थ होत असल्यामुळे, 'राजा इयान्' इत्यादि स्थली काही दोष येत नाही ('राजा इयान्' या पदसमुदायात 'राजा' हा पूर्व भाग पद असून त्यापुढे 'इयत्' हा प्रत्यय आहे. म्हणून हा पद-समुदाय अर्थवान् असून त्यातील पूर्व भाग पद असल्यामुळे व तसेच उत्तर भाग प्रत्यय असल्यामुळे, त्या समुदायाला मनोरमेत दिलेला नियम लागू पडणार नाही आणि त्यामुळे त्याला प्रातिपदिकसज्ञा होण्याची आपत्ति येईल परंतु मनोरमेत दिलेल्या नियमातील 'प्रत्यय' या पदाचा 'पूर्वभागप्रकृतिकप्रत्यय' असा अर्थ केल्याने, 'राजा' या पदसज्ञक पूर्व भागाला 'इयत्' हा प्रत्यय झाला नसल्यामुळे, 'राजा इयान्' हा पदसमुदाय मनोरमेत दिलेल्या नियमात वरील अर्थान्वये अन्तर्भूत होतो व तो समुदाय अर्थवान् असून देखील समास नसल्यामुळे, त्याला प्रातिपदिकसज्ञा होत नाही 'राजा इयान्' या समुदायातील 'इयान्' हा प्रत्यय आहे असे जें शब्दरत्नकारानी म्हटले आहे त्याचे कारण हे की, 'किमिदम्मा बो घ' सू १८४१ या सूत्रानें 'इदम्' या शब्दास 'वतुप् = वत्' प्रत्यय होऊन व त्या प्रत्ययातील 'व्' चे जागी 'घ् = इय्' असा आदेश होऊन आणि 'इदकिमोरीदकी' सू १०१८ या सूत्रानें 'इदम्' चे जागी 'ई' असा सर्वादेश होऊन 'ई + इयत्' अशी स्थिति झाली असता, 'य-ई' हे अङ्ग 'यचि भम्' सू २३१ या सूत्रान्वये भसज्ञक ठरत असल्यामुळे, 'यस्येति च' सू ३११ या सूत्रानें 'ई' चा लोप होतो साराश या स्थली प्रकृतीचा लोप होऊन 'वतुप्' प्रत्ययाचे रूपान्तर झाल्याने बनलेला 'इयत्' हा प्रत्ययच शिलक राहतो व 'इयान्' हे प्रकृति नष्ट होऊन अवशिष्ट राहिलेल्या प्रत्ययाचच प्रथमेच्या एकवचनाचे रूप आहे आणि म्हणून पूर्वभाग पद व उत्तर-भाग प्रत्यय याचे शब्दरत्नकारानी हे वाक्य उदाहरण दिले आहे)

‘अन्यथा जन्मवान् इत्यादौ सञ्ज्ञा न स्यात्’ असे जें मनोरमंत म्हटले आहे त्याचे कारण हें कीं, ‘जन्मवत्’ या स्थलीं ‘जन्म’ हा पूर्वे भाग पद आहे (व उत्तर भाग ‘वत्’ हा त्याहून झालेला प्रत्यय असल्यामुळे, ‘जन्मवत्’ हा शब्द बरील नियमाच्या कर्षेत येत नाहीं आणि त्यामुळे त्यान्हा प्रातिपदिकसञ्ज्ञा होते) प्रकृत सूत्रात ‘तद्धित’ या पदाचे ग्रहण केले असल्यामुळे त्या पदाच्या ग्रहण-सामर्थ्याने ‘जन्मवान्’ या तद्धितान्त शब्दाला प्रातिपदिकसञ्ज्ञा होऊ शकते असे कोणी म्हटल्यास, त्यावर मनोरमंत ‘तद्धितग्रहणस्य औपगवादी कृतार्थत्वात्’ ह उत्तर दिले आहे ‘औपगव = उपगु + वन्’ या उदाहरणात ‘उपगु’ हा पूर्वे भाग (पद नमून ‘यचि मम्’ सू. २३१ या सूत्रान्वये) असज्ञक आहे. (म्हणून तो समुदाय बरील नियमाच्या कर्षेत येत नाही.) ‘पूर्वो भागः पदम्’ यातील ‘पद’ या शब्दाने पदसज्ञक शब्दाचे ग्रहण होतें असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे (तो पूर्वे भाग ‘मुप्तिङन्त पदम्’ या सूत्रान्वयेच पद-सज्ञक असला पाहिजे असा आप्रह नमून, ‘स्वादिश्वसर्वनामस्थाने’ सू. २३० या सूत्रान्वये तो पदसज्ञक असला तरी हरकत नाही.)

शब्दरत्न- नन्वत्र पक्षे गवित्ययमाहेत्यादौ बोध , नो इत्यादिनां सुबन्तत्वाभावेन पदत्वाभावात् । अथर्वसुरित्यादिसमासे पूर्वभागस्य भत्वेन तत्साम्राज्येन पूर्वो भागः पदमित्यर्थलाभासम्भवश्चेत्यत आह- यद्वेति । प्रकृतसूत्रे भाष्ये तु अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थ- मित्युक्तम् । अत्र तन्त्रेण पृथीतपुरुषः कर्मधारयश्च, तत्र पृथीतमासे अर्थवदितस्य स्वातन्त्र्येनापि प्रयोगाहर्षिवदित्यर्थः । गवित्ययमित्यादावनुकरणस्यानितिपरस्यापि प्रयोगसत्त्वेन तत्त्वमस्त्येव । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य तु न व्यावृत्तिः । प्रत्ययस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगाहर्षिवत्त्वाभावात् । सरूपसूत्रे भाष्ये सुबन्तानामित्यनेनेदमेवोप- लक्ष्यते इति स्पष्टमेव कथ्यतेनोक्तमिति बोद्धव्यम् ।

‘यत्र सङ्घाते पूर्वो भागः पद तस्य चेद्भवति तर्हि समा- सस्यैव’ असे जें प्रकृत सूत्रावरील कीमुदीत नियमाच स्वरूप

दिले आहे ते बरोबर मानल्यास, 'गवित्ययमाह' इत्यादि स्थली दोष येतो; कारण 'गो' इत्यादि अनुकरण सुबन्त नसल्यामुळे, त्याला ('सुप्तिङन्त पदम्' सू २९ या मूनानें होणारी) पदसज्ञा होऊ शकत नाही (आणि म्हणून 'गविति' हा समुदाय बरोल नियमाच्या कक्षेत येत नसल्यामुळे, त्याला प्रातिपदिकसज्ञा होण्याची आपत्ति येते) तसेच 'वृषण्वसु' (वृषण्व) इत्यादि सामासिक शब्दात पूर्वे भाग ('वृषन्' हा पदसज्ञक नसून 'वृषण्वस्वययो'—सू ३३८९ बरोल वार्तिक—या वार्तिकान्वये) भसज्ञक असल्यामुळे, त्या समासाचे सादृश्य लक्षात घेतले असता त्या उदाहरणात 'पूर्वो भाग पदम्' या अर्थाचा लाभ संभवत नाही या बर दाखविलेल्या आपत्ति लक्षात घेऊन दीक्षितानी 'यद्वा प्रकृतिप्रत्ययभावानापञ्च सङ्घातविषयको नियमोऽस्तु' असे नियमाचे भिन्न स्वरूप मनोरमैत सांगितले आहे (व हे नियमाचे स्वरूप मानल्याने 'वृषण्वसु' या शब्दसमुदायातील अवयवामध्ये परस्परात प्रकृतिप्रत्ययभावरूप संबध नसल्यामुळे, त्या समासरूप समुदायाला प्रातिपदिकसज्ञा होण्यात काही अडचण येत नाही व तसेच 'गो इति' या समुदायातील अवयवात प्रकृतिप्रत्ययभावरूप संबध नाही तरी, तो समुदाय समास नसल्यामुळे त्याला प्रातिपदिकसज्ञा होत नाही) परंतु प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात 'अथर्वत्समुदायाना समासग्रहण नियमार्थम्' म्हणजे—'अथर्वत्समुदायाना प्रातिपदिकसज्ञा भवति चेत्तर्हि समासस्यैव,' असे नियमाचे स्वरूप सांगितले आहे या भाष्योक्त नियमातील 'अथर्वत्समुदायानाम्'—या पदाचा तर्जान—म्हणजे ते पद दोनदा उच्चारून—पठ्ठीतत्पुरुष व कर्मधारय असा दोन्ही प्रकारे समास होतो व पठ्ठीसमासातील 'अथर्वत्' या शब्दाचा 'स्वातन्त्र्येणापि प्रयोगार्हमथर्वत्' असा अर्थ होतो ('अथर्वत्समुदायाना समासग्रहण नियमार्थम्' या भाष्यवचनातील 'अथर्वत्समुदाय' या शब्दाचा 'अथर्वता समुदाय' असा एकदा पठ्ठीतत्पुरुष व 'अथर्वान् समुदाय.' असा पुन्हा कर्म-

धारयसमास केला असता, 'अर्थवता यः समुदायः स्वयं अर्थवाश्च' असा त्या शब्दातून अर्थ निष्पन्न होतो व त्या अर्थान्वयें, 'दश दाडिमानि' इत्यादि सार्थक पदाच्या अनर्थक समुदायाला प्रातिपदिकसज्ञा होण्याची आपत्ति टळते. आता 'अर्थवता समुदाय.' या पंढीतत्पुरुषसमासातील 'अर्थवताम्' या पूर्वं पदाचा 'स्वातन्त्र्येणापि प्रयोगार्हवताम्' असा अर्थ केल्याने काय फल निष्पन्न होते हे शब्दरत्नकार पुढील पक्तित सांगतात.) 'गवित्ययमाह' इत्यादि स्थली 'गो' या अनुकरणापुढे 'इति' हा शब्द नसताना देखील त्या केवळ 'गो' शब्दाचा प्रयोग होत असल्यामुळे, त्याचे ठिकाणी पृथक्प्रयोगार्हत्तारूप अर्थवत्ता आहेच. ('इति' या शब्दाच्या सहायाशिवाय अनुकरणाचा प्रयोग करता येऊ शकतो हे 'अनुकरण धानितिपरम्' सू. ७६३ या सूनावरून सिद्ध होते. अशा रीतीने इतराच्या सहायाशिवाय एकट्या अनुकरणाचा स्वतंत्ररूपाने प्रयोग करता येऊ शकत असल्यामुळे, त्याचे ठिकाणी देखील पृथक्प्रयोगार्हत्तारूप अर्थवत्त्व आहेच आणि हे पंढीसमासातील 'अर्थवताम्' या पदाचा जो वर सांगितल्याप्रमाणे अर्थ केला आहे त्याचे फल आहे. त्यामुळे 'गविति' यातील दोन्ही शब्द अर्थवान् ठरतात व हा समुदायहि अर्थवान् ठरतो. परंतु 'स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्पूर्वावयवकः स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवदुत्तरावयवकश्चयोर्ध्वान्.' समुदायस्तस्य चेत्तहि समासस्यैव.' असे शब्दरत्नात वर दिलेल्या अर्थान्वयें भाष्यकारीय नियमाचे, शब्दद्वन्द्वशेखरात व सरलाटीकेत सांगितल्याप्रमाणे, स्वरूप सिद्ध होत असल्यामुळे व 'गविति' हा अर्थवान् शब्दाचा अर्थवान्-स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्ह-समुदाय समास नसल्यामुळे, त्याला वरील नियमान्वयें प्रातिपदिकसज्ञा होत नाही.) प्रकृतिप्रत्ययसमुदायाची वरील नियमान्वयें व्यावृत्ति होत नाही, म्हणजे तशा समुदायाचा 'अर्थवता समुदाय' यात अन्तर्भाव होत नाही, कारण प्रत्ययाचे ठिकाणी स्वतंत्ररूपाने पृथक्प्रयोगार्हत्तारूप अर्थवत्त्व नाही. (म्हणून

‘जन्मवान्’ इत्यादि प्रकृतिप्रत्ययसमुदायाला प्रातिपदिकसज्ञा होण्यात बरील भाष्यनियम आढ येत नाही, कारण प्रकृति व प्रत्यय हे जरी अर्थवान् आहेत तरी ‘न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या नापि केवल प्रत्यय’ या भाष्यवचनान्वये त्याचे ठिकाणी पृथक्-प्रयोगार्हत्तरूप अर्थवत्त्व नाही) ‘सरूप’ सूत्रावरील भाष्यातील ‘सुबन्तानाम्’ हे पद याच अर्थाचे उपलक्षण आहे हे या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तीत कैयटाने स्पष्ट म्हटले आहे हे जाणावे ‘सरूपसूत्रे भाष्ये’ हा शब्दरत्नातील पाठ अगुड असून ‘अर्थवत्सूत्रे भाष्ये’ हा वास्तविक शुद्ध पाठ आहे कारण ‘अर्थवदधातु’ १. २. ४५ या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तीत कैयटाने ‘सुबन्तानाम्’ हे भाष्यातील प्रतीक घेऊन शब्दरत्नात सांगितल्याप्रमाणे म्हटले आहे. त्या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी ‘तुल्यजातीयस्य नियम । कथं तुल्यजातीय ? । यथाजातीयकाना समास । कथं जातीयकाना समास ? । सुबन्तानाम् ।’ असे म्हटले आहे. त्या भाष्यातील ‘सुबन्तानामिति’ असे प्रतीक घेऊन कैयटाने ‘एतच्चोपलक्षणम्-भेदसर्गद्वारकार्यवत्त्वयुक्तानाम् ।’ असे म्हटले आहे व ‘भेदसर्गद्वारकार्यवत्त्वयुक्तानाम्’ या पदाचे उचोतात ‘वाक्ये पदार्थयोर्विभागेनापि प्रयोगे सति इतरसर्गाकाक्षा भेदसर्ग । स द्वारभूतो यस्य विशिष्टार्थवत्त्वस्य तद्युक्तानामित्यर्थ । समासेऽपि वाक्यीयेनैव तेन विशिष्टार्थवत्त्वम् । न हि प्रकृतिप्रत्यययोर्विभाग, परस्वेति वचनादिति भावः । एव च समुदायेषट्का भागा स्वातन्त्र्येणापि प्रयोगार्हा अर्थवन्तो गृह्यन्ते इति तात्पर्यम् ।’ असे व्याख्यान केले आहे या बरील कैयटाच्या व्याख्यानावरून ‘स्वातन्त्र्येणापि प्रयोगार्हमर्थवत्’ असे जे शब्दरत्नात म्हटले आहे ते सिद्ध होते. प्रकृत सूत्रावरील शब्देन्दुशेखरात देखील ‘पदशब्देनात्र स्वातन्त्र्येणापि प्रयोगार्हमर्थवदगृह्यते । अत एव अर्थवत्समुदायाना समासग्रहण नियमार्थमित्युक्तमत्र भाष्ये । भाष्ये सुबन्तानामित्यनेन भेदसर्गद्वारकार्यवन्न उपलक्ष्यन्ते इति कैयटेन स्पष्टमेवोक्तम् । तेन ‘गवित्ययमाहेत्यादी

गो इत्यादीनां सुबन्तत्वाभावेऽपि न समुदायस्य प्रातिपदिकत्वम्, अनुकरणस्यानिति परस्यापि प्रयोगसत्त्वेन तावन्मात्रस्यापि पृथक्-प्रयोगहत्वात् । बहुपदव इत्यादौ प्रातिपदिकत्वसिद्धये स्वातन्त्र्येणेति' असेच म्हुटले आहे-)

शब्दरत्न-पुरुषावित्यादेरिति । तत्पूर्वभागस्य "उत्तरपदत्वे च-" इति निषेधेनापदत्वात् । परस्य तत्प्रकृतिकप्रत्ययत्वाभावादिति भावः । अर्थवस्येनेवेति । उत्तरपदस्य कार्यित्वाभावेन तन्निषेधाप्रधुत्वेऽप्यपि बोध्यम् । वाक्यस्येति । कृबन्तत्वादिति भावस्तदाह-कृदिति । न चास्य भुजा करणत्वेनोपबन्धं प्रति न कारकत्वम् । मूलकस्योपबन्धो कर्मत्वेनान्वयो विभक्तितस्तु प्रधानानुरोधिकरणत्वकृता तृतीयवेति त प्रत्यपि कारकत्वमित्याशयात् । परत्वाद् बाधादिति । नियमस्यार्थतो निषेधेऽपि तात्पर्येणार्थवत्पुत्रापवादस्यास्य परत्वेन कृबन्तस्यप्रयुक्त-स्यापि निषेधे तात्पर्यादिति भावः । निषेधानां बलवत्त्वाच्चे-त्यपि बोध्यम् । निष्कलत्वादिति । स्पष्टं चेदं "पुयोगात्" इति सूत्रे भाष्यकंपदयोः ।

'पुरुषावित्यादेः सज्ञा म्यात्' अमे जे मनोरमंतील एका-धन्यात एकाकाराने म्हुटले आहे त्याचा मनाचा हा आहे की, 'राजपुरुषो' यातील 'पुरुष + ओ' या समुदायातील 'पुरुष' या पूर्व भागाला 'उत्तरपदत्वे वापदादिविधो' मू. ८४२ बरोल वातिका-या निषेधक वातिकान्वये (प्रत्ययलक्षणाने) पदमज्ञा होऊं शकत नाही व ('पुरुष' या शब्दापुढील 'ओ' या अन्तर्पंतिविभक्ति-प्रत्ययाचा लुक् झाल्यावर 'पुरुष' या शब्दापुढे) जो 'ओ' प्रत्यय झालेला आहे त्याची ('राजपुरुष' हा समुदाय प्रकृति असून) 'पुरुष' हा शब्द प्रकृति नव्हे (यारान 'पुरुष ओ' हा भाग अग्रा आहे की, ज्यातील पूर्वभाग पदमज्ञक असून उत्तरभाग त्या प्रकृतीहून झालेला प्रत्यय नमस्यामुळे, हा समुदाय 'यत्र सृष्टाने पूर्वा भागः पदमुत्तरभावेस्तु नत्प्रकृतिकप्रत्यया न' या नियमाच्या

कक्षेत येत नाही आणि म्हणून त्याला प्रातिपदिकसज्ञेची प्राप्ति होते असे शकाकाराच्या म्हणण्याचे तात्पर्य आहे. या शकेवर दीक्षितानी मनारमेंत 'अर्थवत्वेनैव वारणात्' असे उत्तर दिले आहे व त्याच्या म्हणण्याचा भावार्थ हा आहे की, 'पुरुष औ' हा समुदाय अर्थवान् नसल्यामुळे, त्याला 'अर्थवदधातुः' या पूर्वं सूत्राने प्रातिपदिकसज्ञा होऊ शकत नाही त्याला ती सज्ञा होऊ शकत नाही याचे दुसरे देखील कारण देता येते हे शब्दरत्नकार पुढील पक्तीत सांगतात) दुमर असे की, 'राजपुरुषौ' यातील 'पुरुषौ' या उत्तरपदाला कोणतेहि कार्य करणे नसल्यामुळे, म्हणजे जें कार्य करणे आहे त्याचा 'पुरुष' हा शब्द कार्या नसल्यामुळे, 'उत्तरपदत्वे' हे निषेधक वार्तिक या स्थली प्रवृत्त होऊ शकत नाही हे देखील लक्षात ठेवावे. ('राजपुरुषौ' यातील - 'पुरुष' या उत्तरपदाला कोणतेहि कार्य करणे नसून 'पुरुष औ' या समुदायाला प्रातिपदिकसज्ञासह कार्य करणे असल्यामुळे आणि अशा रीतीने 'पुरुष' हा शब्द कार्या ठरत नसल्यामुळे व जेथे उत्तरपदाला कार्य करणे आहे तथाच ठिकाणी 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ' हे निषेधक वार्तिक प्रवृत्त होत असल्यामुळे, 'पुरुष' या शब्दाला प्रत्ययलक्षणाने पदसज्ञा करण्यात ते निषेधक वार्तिक आड येत नाही. त्यामुळे 'पुरुष औ' या समुदायातील 'पुरुष' हा शब्द पदसज्ञक मानता येतो व त्यापुढील 'औ' हा प्रत्यय 'पुरुष' या प्रकृतीहून झाला नसून 'राजपुरुष' या समुदायरूप प्रकृतीहून झाला असल्यामुळे, 'यत्र पूर्वी भागः पदमुत्तरभागस्तु तत्प्रकृतिकप्रत्ययो न तस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैव' या नियमान्वये 'पुरुष औ' या समास नसलेल्या समुदायाला प्रातिपदिकसज्ञा होऊ शकत नाही हे उघड आहे.) 'वाक्यस्य सज्ञा दुर्वारा' असे जें मनोरमेत म्हटले आहे त्याचे कारण हे की, 'मूलकेनोपदशम्' हा पदसमुदाय ('कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वंस्यापि ग्रहणम्' या परिभाषान्वये) कृदन्त ठरतो (व त्यामुळे त्याला प्रकृत सूत्राने प्रातिपदिकसज्ञेची प्राप्ति होते. 'मूलकेनोपदश

भुङ्क्ते' या वाक्यातील) 'मूलकेन' हे पद 'भुङ्क्ते' या क्रियापदात
 करणत्वाने अन्वित असल्यामुळे दत्तरूप क्रियेची त्याचा कारकरूपाने
 नवघ नाही असे कोणो म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही; कारण
 'मूलक' या शब्दाचा कर्मत्वरूपाने 'उपदशम्' या कृदन्तात अन्वय
 होतो. या वाक्यात 'मूलकेन' अशी जी तृतीयाविभक्ति केली आहे
 त्याचे कारण हे की, 'मूलक' हा शब्द भूजिक्रियेचे करण
 असल्यामुळे व ती क्रिया वाक्यात प्रधान असल्यामुळे, प्रधान
 क्रियेच्या अनुरोधाने तृतीयाविभक्ति केली आहे. तरी पण 'मूलक'
 हे दशक्रियेचे कारक आहेच; आणि हा वाक्य मनात धरूनच
 दीक्षितानीं मनोरमेश ('कृद्ग्रहणे' या परिभाषान्वये 'मूलकेनोप-
 दशम्' हा कर्मकारकरूपाने णमुल्प्रत्ययान्त समुदाय कृदन्त ठरत
 असल्यामुळे, त्याला प्रकृत मूत्राने प्रातिपदिकसंज्ञेची प्राप्ति होते
 अशी) एका उपस्थित केली आहे. ('मूलकेनोपदश भुङ्क्ते'
 या वाक्यात 'मूलकेन' या करणकारकाचा 'भुङ्क्ते' या क्रियेमध्ये
 जरी साक्षात् द्वाभिक अन्वय आहे तरी, 'मूलक' या शब्दाचा
 दशक्रियेत देखील कर्मकारकरूपाने आर्थिक अन्वय आहेच आणि
 त्यामुळे 'मूलकमुपदश्य भुङ्क्ते' असा त्या वाक्याचा अर्थ हातो.
 म्हणून 'मूलक' हे 'उपदशम्' या णमुल्प्रत्ययान्त कृदन्ताचे कर्म-
 त्वकारक ठरत असल्यामुळे, 'मूलकेनोपदशम्' या समुदायाला,
 'कृद्ग्रहणे' या परिभाषान्वये, कृदन्त मानता येते. येथे द्वितीया-
 विभक्ति न करिता जी तृतीयाविभक्ति केली आहे ती 'प्रधानेतर-
 योयंत्र द्रव्यस्य क्रिययो. पृथक् । शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनु-
 रूप्यते ॥' या न्यायाला अनुसरून केली आहे व
 त्या न्यायाचा असा अर्थ आहे की, जेथे एखाद्या
 पदाचा वाक्यातील प्रधानक्रिया व अप्रधानक्रिया या दोहोरी
 निग्नभिन्न कारकरूपाने अन्वय होता तेथे त्या शब्दाचा प्रधान
 क्रियेत ज्या कारकरूपाने अन्वय होतो तीच कारकविभक्ति त्या
 शब्दाहून केली जाते. बरील वाक्यात भूजिक्रिया प्रधान असून

दशक्रिया अप्रधान आहे आणि 'मूलक' शब्दाचा भुजिरूप प्रधान क्रियेत करणारूपानें अन्वय होत असल्यामुळे, 'मूलक' शब्दाहून करणाचा चोतक तृतीयाविभक्तीचा प्रत्यय केला आहे तरी पण त्या शब्दाचा तसा तृतीयाविभक्तीत प्रयोग केल्यानें, त्या शब्दाचे दशरूप अप्रधान क्रियेत असणारे कर्मरूप कारकत्व नाहीसे होत नाही, आणि म्हणून 'मूलकेनोपदक्षम्' हा समुदाय 'कृद्ग्रहण' परिभाषान्वये कृदन्त ठरतो अशी जी मनोरमेंत शका उपस्थित केली आहे ती उपपन्न-योग्य-ठरते असा खंडरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे या शकेचे निवारण कसे केले आहे हें मनोरमेंत सांगितलेच आहे) 'समासग्रहणकृतनियमेन परत्वात् बाधात्' असे जें मनोरमेंत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, नियमाचे निषेध करण्यामध्ये देखील आर्थिक तात्पर्य असल्यामुळे व 'अर्थवद्धानु' या सूत्राचे प्रकृत सूत्र अपवादभूत सूत्र असल्यामुळे, कृदन्तसमुदायाचे ठिकाणी कृदन्तत्वामुळे प्रकृत सूत्रानें प्राप्त होणाऱ्या प्रातिपदिकसंज्ञेचा देखील परत्वामुळे निषेध करण्यामध्ये प्रकृत सूत्रानें सिद्ध होणाऱ्या नियमाचे तात्पर्य आहे आणि ('निषेधाच्च बलीयास' परि १२१ या परिभाषान्वये) निषेध अधिक बलवान् असतो हें देखील ध्यानात ठेवावे ('कृतद्वितसमासाश्च' या सूत्राची 'कृदन्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति, तद्वितान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति, समासस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति' असे तीन भाग करता येतात या तीन भागांपैकी प्रथम दोन भाग विध्यर्थक आहेत, म्हणजे पूर्वे सूत्रातील 'अप्रत्यय' या पर्युदासामुळे कृदन्ताला व तद्वितान्ताला जी प्रातिपदिकसंज्ञेची प्राप्ति नव्हती ती करून देण्याकरिता प्रकृत सूत्रात 'कृत्' व 'तद्वित' या पदाचे ग्रहण केले आहे आणि अशा रीतीनें प्रथम दोन भाग अप्राप्तप्रापक विधि ठरतात परंतु समास अर्थवान् असून प्रत्ययान्त नसल्यामुळे, 'अर्थवद्धानु' या पूर्वे सूत्रानेंच समासाला प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्त होते असे असल्यामुळे, प्रकृत सूत्रात जें तृतीय वाक्य

घातले आहे ते व्यर्थ ठरू पाहते. ते व्यर्थ न ठरावे याकरिता त्या वाक्याचा 'सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः' या न्यायान्वयें नियमरूप अर्थ करणे आवश्यक आहे व त्या नियमाचे स्वरूप पूर्वी सांगितलेच आहे. अशा रीतीने प्रकृत सूत्रातील 'समास' ग्रहण विध्यर्थक ठरत नसून नियमार्थक ठरत असल्यामुळे, ते ग्रहण पूर्वं सूत्राचे वैयर्थ्यमूलक अपवादक ठरते आणि कृद्ग्रहणपरिभाषान्वयें कृदन्त ठरणान्या 'मूलकेनोपदशम्' या समुदायाला कृदन्तत्वामुळे जो प्रातिपदिकसंज्ञेची प्राप्ति होते तिचे देखील प्रकृत सूत्रात 'कृत्, तद्धित' या पदानंतर अखेरीस केलेले 'समास' या पदाचे ग्रहण परत्वामुळे बाधक ठरते, म्हणजे 'मूलकेनोपदशम्' हा समुदाय जरी अर्थवान् कृदन्त समुदाय आहे तरी तो समास नसल्यामुळे समासग्रहणकृत नियमान्वयें त्या समुदायाला प्रातिपदिकसंज्ञा होत नाही. येथे ह लक्षात ठेवावे की, ज्याला मोमासक परिसंख्या म्हणतात त्यालाच व्याकरणशास्त्रात नियम असे म्हणतात व 'अन्यनिवृत्तिफलको हि नियमः, न तु स्वार्थविधानतात्पर्यकः' असे नियमाचे व्याख्यान केले असल्यामुळे, समासग्रहणकृत नियमाचे समासाला प्रातिपदिकसंज्ञा व्हावी हे सांगण्यात तात्पर्य नसून समासेतर अर्थवान् समुदायाला जो पूर्वं सूत्रानें प्रातिपदिकसंज्ञेची प्राप्ति होती तिचा निषेध करण्यात तात्पर्य आहे आणि अशा रीतीने ते 'समास' ग्रहण निषेधरूपानें फलित होते व 'निषेधाश्च बलीयासः' प. १२१ या न्यायान्वयें विधायक सूत्रापेक्षा निषेध बलवत्तर ठरत असल्यामुळे, तो समासग्रहणफलित निषेध जसा परत्वामुळे 'मूलकेनोपदशम्' या कृदन्त समुदायाला प्रकृत सूत्रानें प्राप्त होणाऱ्या प्रातिपदिकसंज्ञेचा बाध करतो तसाच ता, निषेधक असल्यामुळे निषेधकत्वामुळे देखील, बरील परिभाषान्वयें त्या संज्ञेचा बाध करतो असा ध्वन्द्वरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) प्रकृत सूत्रात 'कृद्ग्रहणे' ही परिभाषा उपस्थित नेल्याने कोणतेहि फल निष्पन्न होत नाही असे जें मनोरमंत म्हटले आहे ते 'पयोगादा-

स्यायाम्' सू. ४.१.४८ या मूत्रावरील भाष्यावरून व तसेच कैयटवृत्तीवरून स्पष्ट होते. (त्या भाष्यात भाष्यकार म्हणतात- 'ननु चेदानो प्रातिपदिकसंज्ञायामप्येतया परिभाषया-कृद्ग्रहणपरिभाषया-शक्यमिहोपस्थातुम् ? । नेत्याह । इह हि मूलकेनोपदश भुङ्क्ते इति वाक्येऽपि लुक् प्रसज्येत ।' या भाष्याचे ध्याख्यान करिताना कैयटाने 'तस्मात् स्थितमेतत् कृतद्वितसमासाश्चेत्यत्र कृद्ग्रहणपरिभाषा नोपतिष्ठते । यस्मादप्रत्यय इत्यस्य प्रतिषेधस्य बाधनार्थं तत्र कृद्ग्रहणम् । परिभाषोपस्थाने तु सति, मूलकेनोपदश भुङ्क्ते इति वाक्यस्यापि स्यात् । तथा च समासग्रहणाद्यो नियमः सबाध्येत । मध्येऽपवादा इति न्यायाच्च अप्रत्यय इत्ययं निषेधः कृद्ग्रहणे न बाध्येत, न तु समासग्रहणकृतो नियमः । तत्र परत्वात्समासग्रहणेन मतिकारक पूर्वस्यापि कृदन्तस्य वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञाया निवर्तनात् यस्मात् कृद्विहितस्तदादेरेव कृदन्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञाऽवतिष्ठते ।' या वरील भाष्यान्वये व कैयटव्याख्यानान्वये हे स्पष्ट होते की, प्रकृत मूत्राचे ठिकाणी कृद्ग्रहणपरिभाषा प. २८ उपस्थित होत नाही. त्यामुळे 'मूलकेनोपदशम्' या कारकसहित कृदन्ताला प्रातिपदिकसंज्ञा न होता, ज्याहून 'णमुल्' हा कृत प्रत्यय झाला आहे त्या णमुल्प्रत्ययान्त 'उपदशम्' या प्रत्यय-ग्रहणपरिभाष्यान्वये कृदन्त ठरणार्या, अन्तालाच प्रकृत मूत्राने प्रातिपदिकसंज्ञा होते)

शब्दरत्न-न च समासे इति । नापि वाक्ये इति बोध्यम् । एकार्थीभावेति । एकोपस्थितिनियामिका समुदायशक्तिरेवाग्रंकार्थीभाव इति भावः । एवं समासे वृत्तिः सिद्धा । वाक्येऽपि शक्तिरस्ति । विशेषणविशेष्यभावाशे तच्छब्दतेर्यत्सूत्रभाष्यादावुक्तत्वात् । लक्षणेति । वृत्तौ वाक्ये चेति भावः । अस्तिद्वेरेति । समास इव तद्वितेऽपि शक्तिलक्षणयोरभावादिति भावः । पचतकीत्यादाविति । न च पूर्ववर्तित्वोत्तरवर्तित्वाम्बामेव वैशिष्ट्यं निवेशनीयम्, विनिगमनाविरहेण मध्यवर्तीत्वस्यापि ग्रहणापत्तेरित्याशयात् । किं च बहुपदवस्तिष्ठन्तीति

वाक्यस्यापि सजापत्तिः । एवं—समासग्रहणस्य नियमायत्त्वानादे । न चार्थवत्त्वाभावाद्धारणं, न्यायनये उत्तरमूत्रे तदसम्बन्धात् । "तृतीया-प्रभृतोनि—" इति तु स्वरे विशेषायम् ।

‘न च सा समासेऽस्ति’ असे जें प्रकाशकारांनी म्हटले आहे त्यावरून हें देखील निष्पन्न होतें कीं, त्याच्या मतें वाक्याचें ठिकाणीं देखील वृत्तिमत्त्व म्हणजे अर्थ बोधित करण्याची स्वतंत्र अभिप्रायशक्ति किंवा लक्षणप्राप्त्यक्ति, नसतें. ‘एकार्थोभावाभ्युपगमात्’ असे जें मनोरमंत म्हटलें आहे त्यातील ‘एकार्थोभाव’ या शब्दाचा ‘एकोपस्थितिनियामिका समुदायशक्तिः’ असाच अर्थ आहे. (सारास समासात व वाक्यात एकत्र उपस्थित होणाऱ्या पदांचे अर्थ परस्पराशीं अन्वित झाल्यानें जो एक विशिष्ट अर्थ समुदायशक्तीनें बोधित होतो त्यालाच एकार्थोभाव म्हणतात.) अशा रीतीनें समासाचे ठिकाणीं वृत्तिमत्त्व सिद्ध होतें (कारण दोन पदांचा समास झाला असता त्याचा अर्थ परस्पराशीं अन्वित होऊन जो विशिष्ट अर्थाचा बोध होतो तो समासाचे ठिकाणीं असलेल्या समुदायशक्तीनेंच होतो हें स्पष्टपणे व्यक्त होतें. वाक्याचें ठिकाणीं जरी तसे स्पष्टपणे दिमून येत नाही तरी) वाक्याचें ठिकाणीं देखील समुदायशक्ति असतेच; कारण ‘अर्थवदधातुरप्रत्यय.’ १.२.४५ या सूत्रावरील व इतर सूत्रावरील नाप्यात असं म्हटलें आहे कीं, वाक्यातील पदें विशेषणविशेष्यभावापन्न झाल्यानें समुदायशक्तीनें वाक्याच्या अर्थाचा बोध होतो. (उदाहरणार्थ ‘यमो गृहं गच्छति’ या वाक्यातील पदांचे अर्थ परस्परांन्वित होऊन ‘रामवत्कर्मगृहकर्मकगमनम्’ असा जो त्या वाक्यावरून विशिष्ट अर्थाचा बोध होतो तो बोध करण्याची समुदायशक्ति वाक्यात आहे. ‘अर्थवदधातु’ १.२.४५ या सूत्रावरील नाप्यात नाप्यकार म्हणतात—‘पदार्थानिसम्बन्धस्योपनिबन्धनं वति वाक्ये... ... इह—देवदत्त गामभ्यात्र युक्तामिति वाक्ये—देवदत्त इत्युक्ते कर्ता निर्दिष्टः— गामित्युक्ते कर्म निर्दिष्टम् ... अभ्याजेत्युक्ते

क्रिया निर्दिष्टा ... शुक्लामित्युक्ते गुणो निर्दिष्टः -- इहेदानीं देवदत्त
 गामभ्याज शुक्लामित्युक्ते सर्वं निर्दिष्टम् । देवदत्त एव कर्ता नान्यः ।
 गामेव कर्म नान्यत् । अभ्याजैव क्रिया नान्या । शुक्लामेव न
 कृष्णामिति । एषा पदानां सामान्ये वर्तमानानां यद्विशेषेऽवस्थानं स
 वाक्यार्थः ।) 'मीमांसकमतेऽपि लक्षणास्त्येव' असे जें मनोरमेत
 म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, समासादि वृत्तीचे ठिकाणी
 व वाक्याचे ठिकाणी लक्षणा असते, म्हणजे तद्धित समासादि वृत्तीचा
 व तसेच वाक्याचा अर्थबोध लक्षणेनेच होतो. (सारास मनोरमेत दिले-
 त्या कारिकेतील 'वाक्य' या शब्दाचा 'समस्तासमस्तपदसमूह' या
 अर्थामध्ये प्रयोग केला आहे.) 'बहुपटव इत्याद्यसिद्धेः' असे जें
 मनोरमेत म्हटले आहे त्याचे कारण हें की, नैयायिकाच्या मते जशी
 समासात अर्थबोध करण्याची शक्ति नसते तशी 'बहुपटव.' इत्यादि
 तद्धितविशिष्ट शब्दात देखील अर्थबोध करण्याची अभिधारूप किंवा
 लक्षणारूप शक्ति नसते, (व अशा रीतीने अर्थवत्त्वाच्या अभावामुळे
 त्याला प्रातिपदिकसज्ञा न होण्याची व त्याहून सुबुत्पत्ति न होण्याची
 आपत्ति येते) 'पञ्चतकीत्यादावति ध्याप्तेः' असे जें दीक्षितानी
 मनोरमेत म्हटले आहे ते अशा आशयाने म्हटले आहे की, जो शब्द
 तद्धितप्रत्ययादि किंवा तद्धितप्रत्ययान्त आहे तशाच शब्दाला तद्धित-
 विशिष्ट मानावे व ज्या शब्दस्वरूपात तद्धितप्रत्यय मध्यवर्ति आहे
 तशा शब्दाला तद्धितविशिष्ट मानू नये अशा प्रकारचा भेद करण्यास
 कोणतेहि प्रमाण उपलब्ध नसल्यामुळे, जेथे तद्धितप्रत्यय मध्यवर्ती
 आहे तशा ('पञ्चतकि' इत्यादि शब्दाला तद्धितविशिष्ट मानणे
 भाग पडेल व त्यामुळे) तशा शब्दाला प्रातिपदिकसज्ञा होण्याची
 आपत्ति येईल. दुसरे असे की, प्रकृत सूत्रातील 'तद्धित' या शब्दाने
 तद्धितविशिष्टाचे ग्रहण होते असे मानले तर, 'बहुपटवस्तिष्ठन्ति'
 या वाक्याला देखील प्रातिपदिकसज्ञा होण्याची आपत्ति येईल;
 (कारण प्रकृत सूत्रातील 'समास' या पदाचे ग्रहण नियमार्थ न
 मानल्यास, 'बहुपटवस्तिष्ठन्ति' हा असमस्त अर्थवान् पदसमुदाय

तद्वितविशिष्ट असत्यामुळे, त्याला प्रातिपदिकसज्ञा होण्याची व 'मुपा धातुप्रातिपदिकयोः' मू. ६५० या सूत्राने अन्तर्बन्ति विभक्ति-प्रत्ययाचा लुक् होण्याची आपत्ति येईल) 'किं च व इदं ग्रहण-परिभाषया' या मनोरमेतील पक्षीतील 'एवम्' या पदाचा 'समासग्रहणस्य नियमायंत्वाभावे,' म्हणजे प्रकृत सूत्रातील 'समास' या पदाचे ग्रहण नियमायंक न मानता विध्यर्थक मानल्यास, असा अर्थ आहे. 'बहुषटवस्तिष्ठन्ति' हे वाक्य (नैयायिकाच्या मते) अर्थवान् नसल्यामुळे (ते जरी तद्वितविशिष्ट आहे तरी) त्याला प्रातिपदिकसज्ञा होण्याची आपत्ति येत नाही, म्हणजे अर्थवत्त्वा-भावामुळे, त्या मजेचे निवारण होते, असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही; कारण नैयायिकाचे मत बरोबर मानल्यास, पूर्वसूत्रानून प्रकृत सूत्रात 'अर्थवत्' या पदाची अनुवृत्ति होऊ नसत नाही. (नैयायिकाच्या मते इदन्त, तद्वितान्त, समास व वाक्य यांच्यामध्ये अभिधातकनीने किंवा लक्षणेने अर्थबाध करण्याची शक्ति नसल्यामुळे, ते त्याच्या मते अर्थवान् ठरत नाहीत, आणि प्रकृत सूत्रात 'इत् = इदन्त,' तद्वित = तद्वितान्त' व 'समास' यांचेच ग्रहण केले असल्यामुळे व ते नैयायिकाच्या मते अर्थवान् नसल्यामुळे, त्यांना 'अर्थवत्' हे विशेषण लागूच पडत नाही आणि त्यामुळे 'अर्थवत्' या पदाची प्रकृत सूत्रात अनुवृत्ति करणे विसंगत ठरत. मारास 'बहुषटवस्तिष्ठन्ति' हा पदसमुदाय तद्वितविशिष्ट असल्या-मुळे त्याला प्रकृत सूत्राने प्रातिपदिकसज्ञा होण्याची आपत्ति येत व पूर्वं सूत्रातील 'अर्थवत्' या पदाने त्या आपत्तीचे न्यायमतात निवारण हाऊ नसून नाही.) 'तृतीया प्रभृत्यन्यतरस्याम्' मू. ७८६ हे समासविवक्षयायक सूत्र स्वरांत फरक द्यावा याकरिता केले आहे. ('मूलानोदयम्' या स्थली विकल्पेकून समास केल्यास, 'मूलकापदम्' हा सामासिक शब्द 'समासस्य' मू. ३७३६ या सूत्राने अन्तादश होतो. समास न केल्यास 'मूलकेनापदम्' या इदं समुदायाला प्रातिपदिकसज्ञा केल्याने 'गुरो धातुप्रातिपदिकयोः'

या मंत्राने अन्तर्वन्ति विभक्तिप्रत्ययाच्चा लुक् होऊन 'मूलकोपदशम्' असेच जरी रूप होईल तरी हा समास नसल्यामुळे, 'समासस्य' हे सूत्र येथे प्रवृत्त होणार नाही व 'मूलकोपदशम्' या शब्दात दोन उदात्त स्वर राहतील अशा रीतीने ते समासविकल्पविधायक सूत्र चरितार्थ होऊ शकत असल्यामुळे, 'मूलकोपदशम्' या कृदन्त समुदायाला प्रातिपदिकसज्ञा केल्यास ते सूत्र निरर्थक ठरण्याची आपत्ति येते असे जे शकाकाराचे म्हणणे आहे ते चुक ठरते.)

शब्दरत्न-अभेदविवक्षायामिति । सादृश्यमूलाभेदविवक्षायामित्यर्थः । अनुकरणं च स्वसादृश्येनानुकार्यमुपस्थापयति, तयोपस्थितस्य शाब्देऽन्वयप्रतियोगित्वं व्युत्पत्तिर्वचिभ्यात् । एव च वृत्त्यार्यबोधकावरूपाभंवत्त्वाभाव इति भावः । अत एव "भू सत्तायाम्" इत्यादिनिर्देशाः सङ्गच्छन्ते तदाह-भू इति । अपदं न प्रयुञ्जीतेत्यस्यापरिनिष्ठितमित्यर्थः । अस्य चास्मादेव लिङ्गात्परिनिष्ठितत्वम् । भेदविवक्षायामिति । अर्थवत् शब्दोऽपि वृत्तिवियय एवैतत्पक्षे इति भावः । अयं पक्षो "मतो छः सूत्रतः" इति सूत्रे भाष्ये । अनयोश्च लक्ष्यानुरोधात् व्यवस्थेति द्विक् ।

मनोरमेतील 'अभेदविवक्षायाम्' या पदाचा 'सादृश्यमूलाभेदविवक्षायाम्' असा अर्थ आहे (अनुकरण व अनुकार्य हे जरी वास्तविक भिन्न आहेत तरी, त्या दोहोचे स्वरूप अत्यन्त सद्गुण असल्यामुळे त्यांच्यामध्ये अभेद मानला जातो.) अनुकरण हे अनुकार्याच्या सारखे स्वरूपात असल्यामुळे, ते त्या स्वरूपसादृश्यामुळे अनुकार्याची उपस्थिति करून देते व अशा रीतीने उपस्थित झालेल्या अनुकार्याचा वाक्यातील इतर पदाशी कार्यकारणभावरूपवचिभ्याने शान्दिक अन्वय होतो. (अनुकरण दोन प्रकारचे असते, एक व्यक्त शब्दाचे अनुकरण, व दुसरे अव्यक्त ध्वनीचे अनुकरण. प्रथम स्थली अनुकरणाची अनुकार्याच्या विशिष्ट वर्णानुपूर्वसारखीच वर्णानुपूर्वी असते व या अत्यन्त सादृश्यामुळे, अनुकरण अनुकार्याची उपस्थिति

करून देते व अशा रीतीने या दोहोमध्ये उपस्थाप्योपस्थापकरूप कार्यकारणसंबंध आहे. या कार्यकारणभावामुळेच अनुकार्याचा वाक्यात शाब्दिक अन्वय होतो. द्वितीय स्थली ज्या अव्यक्त ध्वनीचे अनुकरण केले जाते त्यात वर्णानुपूर्वी नसल्यामुळे व तशा स्थली अनुकरण व अनुकार्य यात विसिष्टवर्णानुपूर्वीरूप सादृश्य नसल्यामुळे, अनुकरण अनुकार्याची उपस्थिति करून देऊ शकत नाही. म्हणून द्वितीय प्रकारचे अनुकरण अर्थरहितच असते प्रथम स्थली मात्र अभेदानुकरणपक्षात अनुकरण अनुकार्याची उपस्थिति करून देण्यामध्येच सर्वा पडत असल्यामुळे, अनुकरण अर्थरहित ठरते व त्यामुळे त्याला प्रातिपदिकसज्ञा होत नाही. परंतु भेदानुकरणपक्षात 'प्रकृतिवदनुकरण भवति'—परि. ३६ या परिभाषान्वये अनुकरण देखील अनुकार्यासारखेच अर्थवान ठरत असल्यामुळे, त्याला पूर्व सूत्राने प्रातिपदिकसज्ञा होऊन त्याहून सुबुत्पत्ति होते) यावरून हे स्पष्ट होते की, अभेदानुकरणपक्षात अनुकरणाचे ठिकाणी अभिधावृत्तीने किंवा लक्षणावृत्तीने अर्थबोध करून देण्याचे सामर्थ्य नसल्यामुळे, ते अर्थवान ठरत नाही (आणि त्यामुळे त्याला प्रातिपदिकसज्ञा होत नाही व त्याहून सुबुत्पत्ति होत नाही) म्हणूनच, म्हणजे अभेदानुकरणपक्षात अनुकरणाला प्रातिपदिकसज्ञा होत नसल्यामुळे व त्याहून सुबुत्पत्ति होत नसल्यामुळेच, 'भू सत्तायाम्' इत्यादि निर्देश योग्य ठरतात आणि म्हणूनच 'भू सत्तायाम्' हे (अभेदानुकरणपक्षात अनुकरणाला प्रातिपदिकसज्ञा होत नाही याचे दीक्षितानी मनोरमंत) उदाहरण दिले आहे 'अपद न प्रयुज्जीत' असे जे वचन आहे त्याचा, म्हणजे त्यातील 'अपदम्' याचा 'अपरिनिष्ठितम्' म्हणजे अप्रयोगार्ह, असा अर्थ आहे पाणिनीने 'भू सत्तायाम्' इत्यादि निर्देश केले असल्यामुळे, त्या निर्देशावरूनच 'भू' इत्यादि अनुकरणाचे परिनिष्ठितत्व-प्रयोगार्हत्व—सिद्ध होत. (ज्याला प्रातिपदिकसज्ञा आहे त्याहून सुबुत्पत्ति वेत्याशिवाय त्याचा वाक्यात प्रयोग करता येऊ शकत

नाही. पण अनेदानुकरणपक्षात अनुकरण हे अर्थवान् नसल्यामुळे व अशा रीतीने प्रातिपदिकसज्ञा ठरत नसल्यामुळे, त्याहून सुवृत्पत्ति होऊ शकत नाही. त्यामुळे त्या पक्षात अनुकरणाचा अविभक्तिक प्रयोग वाक्यात करता येतो व त्याचे अविभक्तिक रूप हेच त्याचे परिनिष्ठित-प्रयोगार्ह-रूप होय असे मानले असता, 'अपद न प्रयुञ्जीत' या वचनाचे कोणत्याहि रीतीने उल्लेखन होत नाही.)

भेदानुकरणपक्षात शब्द देखील अर्थाप्रमाणे वृत्तीचा-अभिधेचा-विषय हातास (जसा शब्दापामून अभिधावृत्तीने त्याच्या अर्थाचा बोध होतो त्याचप्रमाणे भेदानुकरणपक्षात अनुकरण हे अनुकार्यरूप शब्दाचाच अभिधावृत्तीने बोध करून देते, म्हणजे ज्याचे अनुकरण केले आहे तो अनुकार्य शब्दच अनुकरणाने बोधित होतो, व अशा रीतीने भेदानुकरणपक्षात अनुकरण अर्थवान् ठरत नसल्यामुळे, त्याला प्रातिपदिकसज्ञा होऊन त्याहून सुवृत्पत्ति होणे.)

हा द्वितीय पक्ष 'मतौ छः सूक्तसाम्नोः' मू. ५-२-५९ या मूत्रावरील भाष्यात सांगितला आहे (या भाष्यात 'छप्रकरणेऽनेकपदादपि' हे वार्तिक पठित करून त्या वार्तिकाचे व्याख्यान करिताना भाष्यकार म्हणतात—'छप्रकरणेऽनेकपदादपीति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—अस्यवामीयम्, कयाशुभीयम् । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? । अप्रातिपदिकत्वात् ।' या भाष्याचा अर्थ हा आहे की, 'अस्यवामीयम्, कयाशुभीयम्' इत्यादि रूपे सिद्ध होण्याकरिता 'छ' प्रत्यय पदसमुदायाहून देखील व्हावा असे विधान केले पाहिजे; कारण पदसमुदायाला प्रातिपदिकसज्ञा होऊ शकत नसल्यामुळे तथा समुदायाहून 'छ' हा तद्धित प्रत्यय होऊ शकणार नाही व वरील रूपे सिद्ध होऊ शकणार नाहीत. असे सामून भाष्यकार नंतर 'सिद्धं तु प्रातिपदिकविज्ञानात्' असे उलट अर्थाने वार्तिक पठित करितात व म्हणतात—'सिद्धमेतत् । कथम् ? । प्रातिपदिकविज्ञानात् । कथं प्रातिपदिकविज्ञानम् ? । स्व रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति वचनात् । स्व रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा भवतीति । एव

योऽज्ञावाग्म्याये अस्त्ववामशब्दः पठ्यते सोऽस्त्यपदार्थः । किं पुनरन्ये
 वाग्म्यायशब्दा अन्य इमे ? ओमित्याह । कुत एतत् ? । आग्म्याय-
 शब्दानामान्यभाव्य स्वरवर्णानुपूर्वदिशकालनियतत्वात् । 'या भाष्याचा
 कैयटाने 'यथा स्व रूपमिति वचनादग्नेर्दमित्यत्राग्निशब्दस्वरूपमग्नि-
 शब्दस्य प्रत्यायकमेवमाग्म्यायपठितस्यास्यवामशब्दस्य च्छप्रत्ययप्रकृति-
 रस्यवामशब्दः प्रत्यायक इत्यर्थवत्त्वात्पदसमूदायरूपत्वाभावाच्च प्राति-
 पदिकत्वमित्यर्थः ।' असा योड्वात स्पष्ट अर्थ दिला
 आहे. मग अनुकार्य वंदिक शब्द व त्याचे अनुकरण
 करणारे शब्द याचे स्वरूप अत्यन्त सदृश असून देखील
 हे शब्द भिन्न मानले पाहिजेत काय असा प्रश्न केला असता,
 त्या प्रश्नाचे भाष्यकार 'होय' असे उत्तर देतात, व तसे उत्तर
 देण्याचे मुख्य कारण हे की, अनुकार्य व अनुकरण या दोहोच्या
 अर्थामध्ये फरक असतो व उद्योतात सांगितल्याप्रमाणे तो फरक
 'अनुकार्यस्य बाह्योऽर्थः, अनुकरणस्य तु अनुकार्यशब्दरूपमेवेत्यर्थभेदः'
 असा आहे आणि अनुकरण व अनुकार्य हे भिन्नार्थवाचक शब्द आहेत
 या सिद्धान्ताच्या दृढीकरणार्थ भाष्यकारांनी 'वाग्म्यायशब्दानामान्य-
 भाष्यम्' हें वार्तिक पठित केले आहे. या भाष्यावरून भेदानुकरणपक्ष
 स्पष्टपणे सिद्ध होतो.) या दोन पक्षातील कोणत्या पक्षाचा कोणत्या
 स्थली आश्रय करावा हे लक्षाच्या अनुरोधाने ठरविले पाहिजे.
 (जर अनुकरणाहून मुबत्पत्ति केली असेल तर भेदानुकरणपक्षाचा
 आश्रय करून ती केली आहे असे मानले पाहिजे व मुबत्पत्ति
 केली नसेल तर अभेदानुकरणपक्षाचा आश्रय करून ती केली नाही
 असे मानले पाहिजे आणि अशा रीतीने वरील दोन पक्षांची इष्ट-
 रूपसिद्धयर्थ व्यवस्था लावली पाहिजे.)

मतोरमा— लिङ्गविशिष्टस्येति । लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्ट-
 स्थापीत्यर्थः । परिभाषायाः प्रयोजनन्तु अयस्कुम्भी । "अतः कृकमि"
 इति सत्वम्, तद्धि कंसादिषूत्तरपदेषु विधीयते । किं च । कुमारी-
 माचष्टे कुमारस्यति । "णाविष्ठवद्" इति टिलोपः ।

एव यामिनयन्त्यहानि इत्यत्र आचारे विवक्षितं फलम् ।
 उचाभ्या प्रागिति । तेन लोहिनिका आर्यका च सिद्ध्यति । तथा
 हि स्वार्थिकत्वेनान्तरङ्ग परश्च “लोहितारम्भणी” इति कन् डोप
 बाधेत । ततो लोहितिकेत्येव स्यादित्यते तूभयम् । डोभ्यहणसामर्थ्यात्
 इयन्तात्कनि रूपद्वय सिद्धम् “वर्णदिनुदात्तात्” इत्यस्य वंकल्प-
 कत्वात् । आर्यशब्दात् “न सामिवचने” इत्यत्र ज्ञापयिष्यमाणोऽ-
 त्यन्तस्वार्थिकोऽपि कन् आभ्यहणसामर्थ्यात् पूर्वं न प्रवर्तते । तेन
 “उदीचामात. स्थाने यकपूर्वाया.” इति इत्थविकल्प सिद्ध्यति ॥

(‘ङ्घाम्प्रातिपदिकात्’ सू १८२ सूत्रावरील कोमुदीत
 ‘प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्’-परि ७२-ही जी
 परिभाषा दिली आहे त्या परिभाषेतो) ‘लिङ्गविशिष्टस्य’ या
 पदाचा लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्य, ‘ग्रहणे लिङ्गाचा बोध करून
 देणाऱ्या प्रत्ययानें युक्त असा शब्दाचे (ग्रहण होते), असा अर्थ आहे.
 या परिभाषेचे प्रयोजन हे आहे की, ‘अयस्कुम्भी’ या उदाहरणात
 (विसर्गापुढे सूत्रनिदिष्ट ‘कुम्भ’ हा शब्द नसून ‘कुम्भी’ हा
 स्त्रीप्रत्ययविशिष्ट शब्द आहे तरी) ‘अत कृकमि’ सू १६०
 या सूत्रानें विसर्गाचे सत्व ग्हावे ‘कस’ इत्यादि शब्द उत्तर
 पद असता, त्या सूत्रानें विसर्गाचे सत्व होणे सांगितले आहे
 (‘अत कृकमि’ या सूत्रात ‘कुम्भ’ इत्यादि प्रातिपदिकविशेषाचे
 ग्रहण केले आहे व या परिभाषान्वयें त्या प्रातिपदिकांनी ‘कुम्भी’
 इत्यादि स्त्रीप्रत्ययविशिष्ट शब्दाचे देखील ग्रहण होते आणि त्यामुळें
 ‘अयस्कुम्भी’ या उदाहरणात ‘अय’ यातील विसर्गापुढें ‘कुम्भ’
 शब्द नसून ‘कुम्भी’ हा शब्द आहे तरी विसर्गाचे सत्व होते) या
 परिभाषेच दुसरे प्रयोजन हे आहे की, ‘कुमारीमाचष्टे कुमारयति’
 या उदाहरणात ‘णाविष्ठवद्’ या वचनान्वयें टिलोप ग्हावा
 (‘प्रातिपदिकात् घात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च’ या गणसूत्रानें प्राति-
 पदिकाहून ‘णिच्’ प्रत्यय होण व तो प्रत्यय केला असता, ‘इष्ठ’
 प्रत्यय पुढें असताना प्रातिपदिकाला जी कार्ये होणे सांगितली आहेत

तो कार्ये होणे, याचे विधान केले आहे. या मूत्रात 'प्रातिपदिक' या सामान्यशब्दाचे ग्रहण केले आहे तरी, त्या शब्दाने वरील परिभाषान्वये लिङ्गविशिष्टप्रातिपदिकाचे ग्रहण होऊन तशा लिङ्गविशिष्ट प्रातिपदिकाहून देखील 'तत्करोति तदाचष्टे' इत्यादि अर्थामध्ये णिच्प्रत्यय होतो, व तो प्रत्यय केल्यावर त्या लिङ्गविशिष्ट प्रातिपदिकाला, 'इष्ट' प्रत्यय पुढे आला असता होणारी, कार्ये होतात. त्यामुळे 'कुमार' या प्रातिपदिकाहून जसा 'तत्करोति तदाचष्टे' या अर्थामध्ये णिच्प्रत्यय होतो त्याचप्रमाणे 'वयसि प्रथमे' मू. ४७८ या सूत्राने 'कुमार' या प्रातिपदिकाहून 'ङीप्' प्रत्यय केला असता 'कुमारी' असा जो डीवन्त शब्द होतो त्या शब्दाहून देखील वरील अर्थामध्ये णिच् प्रत्यय होतो. व तो प्रत्यय केला असता इष्टवद्भावात 'टेः' मू. १७८६ या सूत्राने 'कुमारी' यातील 'टि' चा म्हणजे भन्त्य ईकाराचा, लोप होऊन 'कुमार + णि + षप् + ति' अशी स्थिति झाली असता, षप्प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे 'सार्वधातु-कार्धधातुकयोः' मू. २१६८ या सूत्राने 'णि = इ' चा 'ए' असा गुण होऊन व त्या 'ए' पुढे 'षप् = अ' हा अच् असल्यामुळे त्याचे जागी 'एचोऽयवाभावः' सू. ६१ या सूत्राने 'अय्' असा आदेश होऊन 'कुमारयति' असे इष्ट रूप सिद्ध होते.) याचप्रमाणे 'यामिनयन्ति अहानि' या स्थली ('यामिनी' या स्त्रीप्रत्ययविशिष्ट शब्दाहून) आचारार्थक क्विप् प्रत्यय होणे हे देखील वरील परिभाषेचे फल आहे. ('सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः'—मू. २६६५ वरील वार्तिक—या वार्तिकाने प्रातिपदिकाहून आचारार्थक क्विप्-प्रत्यय होणे सांगितले आहे. या वार्तिकात 'प्रातिपदिक' या सामान्य शब्दाचे ग्रहण केले आहे तरी, वरील परिभाषान्वये स्त्रीप्रत्ययविशिष्ट प्रातिपदिकाचे ग्रहण होते. म्हणून 'यामिन्' या नकारान्त प्रातिपदिकाहून 'ऋतेभ्यो डीप्' मू. ३०६ या सूत्राने 'डीप्' प्रत्यय केला असता 'यामिनी' असे जे स्त्रीप्रत्ययविशिष्ट रूप होते त्याहून देखील आचारार्थक 'क्विप् = व्' प्रत्यय करता येतो, व त्या

प्रत्ययाचा जरी 'वेरपूक्तस्य' सू. ३७५ या सूत्राने लोप होतो तरी 'यामिनी' हा प्रत्ययलक्षणाने क्विप् प्रत्ययान्त आहे असे मानता येते व त्यामुळे 'सनाद्यन्ता घातवः' सू. २३०४ या सूत्राने त्याला घातुसज्ञा होऊन त्याहून 'घप् = अ' व 'ञि = अन्ति' हे प्रत्यय केल्यावर 'यामिनी + अ + अन्ति' अशी स्थिति झाली असता. पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे 'घप्' प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे 'यामिनी' यातील अन्त्य ईकाराचा मृण होऊन व अयादेश होऊन 'यामिनयन्ति' असे इष्ट रूप सिद्ध होते.) प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत 'इयाभ्या प्राङ् माभूत्' असे म्हटले असल्यामुळे, 'लोहितिका, आर्यका' ही रूपे सिद्ध होतात. कौमुदीत जसे वर सांगितल्याप्रमाणे म्हटले आहे तसे न मानल्यास, 'लोहितान्मणौ,' सू. २०९८ या सूत्राने होणारा स्वाधिक 'कन्' प्रत्यय अन्तरङ्ग व तसच परसूत्राने होणारा असल्यामुळे, तो 'डीप्' प्रत्ययाचा वाच करील, म्हणजे 'डीप्' प्रत्यय प्रथम न होऊ देता तो स्वाधिक प्रत्ययच प्रथम होईल, व त्यामुळे 'लोहितिका' एवढे एकच रूप सिद्ध होईल. परंतु दोन्ही प्रकारची रूपे, म्हणजे 'लोहितिका, लोहितिका' ही दोन्ही रूपे, सिद्ध होणे इष्ट आहे. प्रकृत सूत्रात 'डीप्' प्रत्ययाचे ग्रहण केले असल्यामुळे, त्या ग्रहणाच्या सामर्थ्याने इयन्ताहून 'कन्' प्रत्यय होतो व वरील दोन्ही रूपे सिद्ध होतात; कारण 'वर्णादिनुदात्तात्' सू. ४९६ या सूत्राने होणारे वाच वैकल्पिक आहे. ('लोहितान्मणौ' या सूत्राने स्वाधिक 'वन्' प्रत्यय होणे हे कार्य निनिमित्तक आहे व वर्णवाचक शब्द तत्कारोप्य आणि अनुदात्तान्त असता त्याहून विकल्पेकल्प 'डीप्' प्रत्यय होणे व त्यावरोबरच उपधेतील तकाराचा नकार होणे हे निमित्तद्वयामुळे होणारे कार्य आहे. म्हणून स्वाधिक 'कन्' प्रत्यय होणे हे निनिमित्तक कार्य, निमित्तद्वयामुळे होणाऱ्या 'डीप्' कार्याच्या मानाने, अन्तरङ्ग ठरते, व 'पूर्वपर' प. ३८ किंवा 'अभिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे' - परि - ५० - या परिभाषान्वये अन्तरङ्ग कार्याची प्रथम प्राप्ति होते. तसेच स्वाधिक 'कन्' प्रत्यय होणे हे

परमूत्राने होणारे कार्य असल्यामुळे, 'पूर्वात्पर वलवत्' या न्यायान्वये त्याचीच प्रथम प्राप्ति होते. त्यामुळे स्वार्थ 'कन्' प्रत्यय प्रथम केला असता, 'लोहित + कन् = लाहितक' असे रूप झाल्यावर त्या शब्दात तकार उपघेत राहून नसल्यामुळे, 'वर्णादनुदात्तात्' या सूत्राने 'डोप्' प्रत्यय होऊ शकत नाही व 'अजाद्यतष्टाप्' सू ४५४ या सूत्राने त्या अदन्त शब्दाहून 'टाप् = आ' हा प्रत्यय होऊन आणि 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्य' सू ४६३ या सूत्राने प्रत्ययस्थ ककारापूर्वी अमलेल्या अकाराचा इकार होऊन 'लोहितिका' असेच रूप सिद्ध होऊ शकेल व 'लोहितिका' हे पाक्षिक इष्ट-रूप सिद्ध होऊ शकणार नाही. परंतु प्रकृत मूत्रात 'डी' व 'आप्' या प्रत्ययांचे ग्रहण, 'डजावन्तात् तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यात् डजावन्त्या प्राड् माभूत्' या करिता, केले असल्यामुळे, त्या प्रत्ययाच्या ग्रहण-सामर्थ्याने 'लाहित' शब्दाहून 'डोप्' प्रत्यय, बहिरङ्ग अमून देखील, प्रथम होतो व तशा डीवन्त शब्दाहून स्वाधिक 'कन्' प्रत्यय होतो आणि 'वर्णादनुदात्तात्' या सूत्राने होणारे कार्य वैकल्पिक असल्यामुळे, त्या सूत्राने 'लोहित' शब्दाहून विकल्पेकरून 'डीप्' प्रत्यय केला असता, उपघेतील तकाराचा नकार होऊन 'लोहिनी' असे रूप हात व या डीवन्त शब्दाहून 'लोहितान्मणी' या सूत्राने हाणारा स्वाधिक 'कन्' प्रत्यय अन्तरङ्ग अमून देखील नंतर केला असता, 'लोहिनी + कन्' अशा स्थितीत 'केऽणः' सू ८३४ या सूत्राने 'लोहिनी' यातील अन्त्य ईकार 'ह्रस्व' होऊन 'लोहितिक' असे रूप होत व हा शब्द अदन्त असल्यामुळे, 'अजाद्यतष्टाप्' या सूत्राने 'टाप् = आ' हा प्रत्यय होऊन 'लाहितिका' असे रूप होते 'डीप्' प्रत्यय होणे वैकल्पिक असल्यामुळे तो न केल्यास, 'लोहित' या अदन्त शब्दाहून प्रकृतमूत्रातील 'आप्' ग्रहणाच्या सामर्थ्यामुळे प्रथम 'टाप्' प्रत्यय होऊन व नंतर स्वाधिक 'कन्' प्रत्यय होऊन 'लोहिना + कन्' अशी स्थिति झाली असता, 'केऽण' या सूत्राने 'लोहिना' यातील आकाराचा अकार होऊन 'लोहितक' अशी

स्थिति ज्ञात्यावर पुन्हा त्या अदन्त शब्दाहून 'टाप् = आ' प्रत्यय केला असता, 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्य' या सूत्रानें त्या अकाराचा इकार होऊन 'लोहितिका' असे पाक्षिक इष्ट रूप देखील सिद्ध होते येथें हें लक्षात ठेवावे की, रक्तवर्णाच्या वाचक 'लोहित' या शब्दाच्या अन्ती 'त' असल्यामुळें, 'वर्णाना तणत्तिनितान्तानाम्' फिट्सू ३३ या सूत्रानें तो शब्द आद्युदात्त ठरतो व 'अनुदात्त पदमेकवर्जम्' सू ३६५० या सूत्रानें त्यातील बाकीचे अच् अनुदात्त होत असल्यामुळें, तो अनुदात्तान्त ठरतो आणि तो तकारोपध असल्यामुळें, 'वर्णादिनुदात्तात्' या सूत्रानें त्याला विकल्पेंकरून 'डोप्' प्रत्ययाची प्राप्ति होते.) 'आयं' शब्दाहून 'न सामिवचने' सू २०७७ या सूत्रानें ज्ञापित होणारा अत्यन्त स्वाधिक 'कन्' प्रत्यय देखील, 'इयाप्प्रातिपदिकात्' या सूत्रातील 'आप्' ग्रहणाच्या सामर्थ्यामुळें, पूर्वी होत नाही (व 'अजाद्यतष्टाप्' या सूत्रानें होणारा 'टाप् = आ' प्रत्ययच पूर्वी होतो.) त्यामुळें 'उदीचामातः, स्थानं यकपूर्वाया' सू. ४६५ या सूत्रानें इत्वाचा विलुप्त सिद्ध होतो (आणि 'आयिका' व 'आयिका' अशी पाक्षिक रूपें सिद्ध होतात. 'अनत्यन्तगती क्तात्' सू २०७६ या सूत्रानें 'अनत्यन्तगति,' म्हणजे क्तान्तानें जी क्रिया दर्शविली जाते ती क्रिया उपाचे ठिकाणी होवे त्याच्या सकल अवयवाती त्या क्रियेचा सबध होत नाही, असा अर्थ गम्यमान असता, क्तान्ताहून 'कन्' प्रत्यय होणे सांगितले आहे. 'सामि' किंवा 'सामि' या अर्थाचे वाचक क्तान्तानें उपपद असल्यास, तसा क्तान्ताहून 'न सामिवचने' सू. २०७७ या सूत्रानें 'कन्' प्रत्यय होण्याचा निषेध केला आहे. पण 'सामि अदंम्' हा शब्द क्तान्ताचे उपपद असल्यास, त्या उपपदमहित क्तान्त प्रवृत्तीहून ज्ञात होणारी त्रिया अद्येपावयवसवधिना नमून अवयवाधाला व्यापणारी ती त्रिया आहे असे वाधित होत असल्यामुळें, पुन्हा तोच अर्थ सागण्याकरिता, 'उक्तार्थानामप्रयोगः' या न्यायान्वयें, 'अनत्यन्तगति' या अर्थामध्ये 'कन्' प्रत्यय करण्याची काही गरज

राहत नाही. म्हणून 'सामिच्छिन्नम्' इत्यादि स्थली वास्तविक 'कन्' प्रत्ययाची प्राप्तीच होत नसल्यामुळे व 'प्राप्तस्यैव निषेधः' हा न्याय असल्यामुळे, ते सूत्र व्यर्थ ठरू पाहते. ते सूत्र व्यर्थ न ठरावे याकरिता असे मानले पाहिजे की, त्या सूत्राने जो निषेध केला आहे तो 'अनत्यन्तगति' या अर्थामध्ये होणाऱ्या 'कन्' प्रत्ययाचा निषेध केला नसून अत्यन्त स्वाधिक या अर्थामध्ये होणाऱ्या 'कन्' प्रत्ययाचा निषेध केला आहे, म्हणजे 'सामि' हे क्तान्ताचे उपपद असल्यास, तशा क्तान्ताहून अत्यन्त स्वाधिक 'कन्' प्रत्यय होऊ शकत नाही असा निषेध करणारे ते सूत्र आहे. असा रीतीने ते निषेधक सूत्रच, 'प्राप्तस्यैव निषेध' या न्यायान्वये, अत्यन्त स्वाधिक 'कन्' प्रत्यय कोणत्याहि प्रातिपदिकाहून करता येऊ शकतो याचे ज्ञापक ठरते असा 'न सामिवचने इत्यत्र ज्ञापयिष्यमाणो ऽत्यन्त-स्वाधिकोऽपि कन्' या मनोरमेलील पक्तीचा भावार्थ आहे. त्या सूत्रावरील कौमुदीत दीक्षितानी 'अनत्यन्तगतेरिह प्रकृत्यैवाभिधानात् पूर्वेण कन् न प्राप्त. । इदमेव निषेधसूत्रमत्यन्तस्वाधिकमपि कन ज्ञापयति' असेच म्हटले आहे. भाष्यकारानी तर 'सामिवचने प्रतिषेधानर्थक्य प्रकृत्यभिहितत्वात्' हे वार्तिक पठित करून त्या सूत्राचे प्रत्याख्यान केले आहे व त्या भाष्यावरील वृत्तीत कंयटाने 'एव तर्हि न सामिवचने इति प्रतिषेधेन स्वाधिकः कन् अस्तीति ज्ञाप्यते' असे म्हटले आहे. काशिकेत देखील तसेच व्याख्यान केले आहे व त्याचाच अनुवाद दीक्षितानी कौमुदीत केला आहे. सारास बरील निषेधक सूत्राने ज्ञापित होणारा अत्यन्त स्वाधिक 'कन्' प्रत्यय निनिमित्तक असल्यामुळे अन्तरङ्ग असून, अदन्तत्वरूप निमित्तामुळे होणारा 'टाप्' प्रत्यय त्याच्या मानाने बहिरङ्ग आहे. म्हणून जरी अन्तरङ्गशास्त्राची प्रथम प्रवृत्ति झाली पाहिजे तरी, 'डयाप् प्रातिपदिकात्' या प्रकृत सूत्रातील 'आप्' ग्रहणसामर्थ्यामुळे, 'आयं' या अदन्त शब्दाहून 'टाप्=आ' प्रत्यय प्रथम होऊन 'आया' असे रूप झाल्यावर त्याहून नंतर 'कन्' प्रत्यय होतो व 'केऽण.' सू ८३४ या सूत्राने 'आया'

यातील अन्त्य आकाराचा म्हस्व होऊन 'आयंक' असे रूप झाले असता, या तद्धितान्त प्रातिपदिकाहून पुन्हा 'टाप्' प्रत्यय होऊन 'उदिचामातः स्थाने' या सूत्राने, 'केष्णः' या सूत्राने ज्या आकाराचे जागी अकार झाला आहे त्या अकाराचे, विकल्पेकलून म्हस्व होऊन 'आयंका' व 'आयिका' अशी पाक्षिक रूपे सिद्ध होतात.

मनोरमाः—स्यादेतत् । एवं सति बहुगोमत्केति न सिद्ध्यत्, कपः प्राप्नुगिल्लक्षणज्ञोप्प्रसङ्गादिति चेन्मन्वम् । अकृत एव समासे ऽलौकिकप्रक्रियावाक्ये एव उत्तरपदस्यावयवीभूय समासान्तः प्रवर्तते इति वक्ष्यमाणत्वात् । स च विभक्तेः पुरस्तादित्येके । परस्तादिति पक्षे तु तद्धितान्तत्वात् मुल्लुकि, पुनः सुपि चाकृते समास इति सिद्धान्तः । तस्मादन्तरङ्गादपि तद्धितात्प्राङ् इत्यापोः प्रवृत्त्यर्थं ङप्राप्प्रहणमिति स्थितम् ।

पण 'डीप्, आप्' हे स्त्रीप्रत्यय तद्धितप्रत्यय होण्यापूर्वी होतात असे मानल्यास 'बहुगोमत्का' या स्थली समासान्त 'कप्' प्रत्यय होण्यापूर्वी 'उगितश्च' सू. ४५५ या सूत्राने पावलेला 'डीप्' प्रत्यय प्रथम होण्याची अपत्ति येईल व त्यामुळे 'बहुगोमत्क' असे इष्टरूप सिद्ध होऊ शकणार नाही असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही; कारण समास होण्यापूर्वीच, म्हणजे सामासिक शब्दस्वरूप तयार होण्यापूर्वीच, जे अलौकिक प्रक्रियावाक्य तयार केले जात असते त्या वाक्यातच उत्तरपदाचा अवयव होऊन समासान्त प्रत्यय प्रवृत्त होत असतो, म्हणजे उत्तरपदाच्या पुढे समासान्त प्रत्यय लागत असतो, असे पुढे सांगण्यात येईल. ('बह्वः गोमन्तः यस्या सा बहुगोमत्का नगरी' या स्थली 'बहु जस् गोमन् जस्' अशा स्थितीतच या अलौकिक प्रक्रियावाक्यात, 'शेषाद्विभाषा' सू. ८९१ या सूत्राने होणारा समासान्त 'कप्' प्रत्यय होतो व तो 'गोमत् जन्' या उत्तरपदापुढे होत असून त्याचा अवयव होतो व 'सुपो घातुप्रातिपदिकयोः' सू. ६५० या सूत्राने 'जस्' या दोन्ही अन्तर्वर्ति विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् होऊन 'बहुगोमत्क' असे जे

सामासिक रूप तयार होतें ते अदन्त असल्यामुळे, त्याहून 'अजात-
तष्टाप्' मू. ४५४ या सूत्रानें स्त्रीत्वबोधक 'टाप्' प्रत्यय नंतर होतो.
या विषयाचे अधिक विवेचन शब्दरत्नात केले जाईल.) कित्येक
वैयाकरणाचे असे म्हणणे आहे की, अन्तर्वन्ति विभक्तिप्रत्ययाच्या
मागे समासान्त प्रत्यय होत असतो, म्हणजे 'बहु जम् गोमत् कप्
जस्' असा अतःचेची माडणी होते. अन्तर्वन्ति विभक्तिप्रत्ययाच्या
पुढें समासान्त प्रत्यय होत असतो, म्हणजे 'बहु जम् गोमत् जम्
कप्' असा प्रकारे 'कप्' प्रत्यय होतो, हा पक्ष स्वीकारल्यास, हा
कप्प्रत्ययान्त समुदाय तद्धितान्त होत असल्यामुळे (त्याला 'तु-
द्धितसमासाश्च' या सूत्रानें प्रातिपदिक्यज्ञा होऊन 'मुपो धातु-
प्रातिपदिकयोः' सू. ६५० या सूत्रानें अन्तर्वन्ति) विभक्तिप्रत्ययाचा
सुक् क्षात्यावर पुन्हा त्याहून मुबुत्पत्ति होण्यापूर्वी समास होता
व हाच सिद्धान्त मानला आहे. (या पक्षीचे विस्तृत विवरण
शब्दरत्नात केले जाईल.) साराष्ट तद्धित प्रत्यय हांजि हे कार्य
अन्तरङ्ग असले तरी, 'डी' व 'आप्' या प्रत्ययाची प्रथम प्रवृत्ति
कहून नंतर तद्धित प्रत्यय करावा याकरिता प्रकृत सूत्रात 'इयाप्'
या पदाचे ग्रहण केले आहे हे (बरील विवेचनावरून) सिद्ध होतं.
(प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात-मू. ४-१-१ देखील 'इयाप्' या पदाच्या
ग्रहणार्थी अनेक प्रयोगानें सांगून व त्याचे प्रत्याख्यान करून अगोरीस
भाष्यकार म्हणतात- 'तद्धितविधानार्थं तु इयाग्रहणं वतंध्वम्,
इयावन्तातद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यात् ।')

मनोरमाः-यस्याहुः-आग्रहणं स्पष्टार्थमिति । तदनेन प्रत्युत्पन्नम् ।
यस्तुतस्तु इयापोर्ग्रहणं मातुः । मुबन्तातद्धितोत्पत्तिरिति निष्कर्षः ।
मुबः प्रागेव च इयापो प्रवर्तते, स्वार्थारिप्रत्युत्पन्नकार्याणां क्रमिहत्व-
स्वीकारादित्यवयवम् ।

प्रकाशकार म्हणतात की, ग्रहण सूत्रान 'आप्' या पदाचे
ग्रहण वेवळ सूत्रार्थ स्पष्ट होण्याकरिता केले आहे. पण ह त्याचे

म्हणणे वरील विवेचनावरून चूक ठरते (प्रकाशकाराच्या म्हणण्याचा भावार्थ हा आहे की, 'डयाप्प्रातिपदिकात्' या अधिकारसूत्रात 'प्रातिपदिक' या शब्दाचे ग्रहण केले असल्यामुळे, त्या शब्दानेच 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' या परिभाषेने 'आप्' या स्त्रीप्रत्ययविशिष्ट शब्दस्वरूपाचे ग्रहण होत असून देखील पुन्हा प्रकृत सूत्रात 'आप्' या पदाच जें ग्रहण केले आहे त्याचे काही विशेष प्रयोजन नमून, आवत शब्द स्वरूपाचे देखील ग्रहण करता येते हा अर्थ स्पष्ट व्हावा एवढाच करिता केले आहे 'लोहिनिका, लोहितिका' ही पाक्षिक रूपे सिद्ध होणे हे जसे 'डीप्' ग्रहणाचे विशेष फल सांगता येते तसे 'आप्' ग्रहणाचे कोणतेही विशेष फल सांगता येत नाही; कारण तदितोत्पत्ति केल्यानंतर देखील 'टाप्' प्रत्यय केला तरी रूपात काही फरक पडत नाही परंतु दीक्षितानी वरील विवेचनात ह सिद्ध केले आहे की, तदितोत्पत्ति करण्यापूर्वी 'आप्' प्रत्यय न केल्यास 'आर्यका, आर्यिका' अशी पाक्षिक इष्ट रूपे सिद्ध न होता, 'आर्यका' एवढेच रूप सिद्ध होईल म्हणून 'आप्' ग्रहण केवळ स्पष्टार्थ केले आहे ह प्रकाशकाराचे म्हणणे चूक ठरत असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे) वास्तविक प्रकृत सूत्रात 'डयाप्' या पदाच ग्रहण न केले तरी चालू शकते सुबन्ताहून तदितोत्पत्ति होत असते असा सिद्धांत मानला आहे व सुबु-त्पत्ति होण्यापूर्वीच 'डी, व 'आप्' हे स्त्रीप्रत्यय होतात, कारण ज्या क्रमाने जयंवाच होत असतो त्या क्रमानेच तो तो घोष करून देणारी वायू होत असतात अस मानले आहे ह लक्षात ठेवावे. (प्रकृत सूत्रावरील भाष्याच्या कंयटवृत्तींत 'स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपक्षो द्रव्यमाहुमवेतम् । समवेतस्य वचने लिङ्ग सङ्ख्या विभ-क्ति च ॥ अभिधाय तान् विशेषानपेक्षमाणश्च वृत्स्नमात्मानम् । प्रियवृत्सनादिषु तत प्रवततऽगौ विभक्त्यन्त ॥' ही कारिका दिली आहे व या कारिकेवरून हे स्पष्ट होत का, जानि, व्यक्ति, लिङ्ग,

मर्यादा व कारक या क्रमाने शब्दाहून अर्थाचा बोव होतो. म्हणून सध्याचा किंवा कारकाचा बोव करून देणारा 'मुप्' प्रत्यय होण्यापूर्वीच लिङ्गबोधक प्रत्यय होतो. त्यामुळे 'ओ, आप्' हे स्त्रीत्वबोधक प्रत्यय केल्यानंतरच मुबुत्पत्ति होऊ शकते आणि त्यानंतर तद्धितोत्पत्ति होत असल्यामुळे, तद्धित प्रत्यय होण्यापूर्वी 'ओ, आप्' हे स्त्रीत्व-बोधक प्रत्यय केले पाहिजेत हे आपोज्ञापक सिद्ध होत. म्हणून प्रकृत मूलात 'इयाप्' या पदाचे ग्रहण न केले तरी चालू गेले अने शोधितांच्या म्हणण्याचे तात्पर्य आहे.)

शब्दरत्न- विशिष्टस्यापोत्पत्त्यं इति । प्रातिपदिकत्वतश्चोपाय-धर्माणां लिङ्गप्रकृत्यप्यविशिष्टे अतिदेशादिति भावः । स्पष्टं चेदं "यदुग्रोहेरुपस" इत्यत्र भाष्ये । इय च प्रातिपदिकसामान्यग्रहणे तद्विशेषग्रहणे च तद्व्यवसायाह-अपस्कुम्भीति किं चेत्यादि च । उत्तरपदेऽप्यिति । अत्र च उपसन्तमुत्तरपदमिति भावः । टिलोप इति । इवमुपलक्षणं पुंवत्वस्य, निवडच । सामान्यग्रहणेऽपि प्रवृत्तेरेवानया परिभाषया उपधाग्रहणवैयर्थ्यं भाष्ये द्रष्टव्यम् । न च दृष्टा माला, दृष्टा गीरोति समुदायस्यानुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तद्विनिर्णयमाभावात् उपधाबन्तत्वेन ततः मुबुत्पत्त्यर्थं तदस्तु । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया तु नात्र सिद्धिः । उपधा रहितस्य दृष्टा माला इत्यादेः समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाभावेन तदतिदेशाप्रवृत्तेः । एष चाम् दृष्टा माला देवदत्तेत्याशयेकपदान्तरितत्वेनैकान्तरतापत्तिरिति वाच्यम् । एतद्भाष्यप्रामाण्येन, प्रातिपदिकसाहचर्येण च पुंवगर्वापस्यापकविभक्त्यन्तानवयवक उपधाबन्तत्वेन ग्रहणेनावोधात् । प्रत्येकमपि पदत्वसत्त्वेनैकान्तरत्वाभावाच्च । उत्तरसद्द्रष्टायाः पुंवसश्चावापकत्वान् । नियमार्थं तु न । त्वुच्चे दोषापत्तेः । कुत्माद्यर्थकस्यापिकानां "कुन्तिते" इति मूत्रस्यभाष्योचनरीत्या उपधाबन्तादुत्तरेः सिद्धत्वादत्यन्तस्वायत्तिकं फलमाह-तयाहोत्यादिना । स्वायत्तिकत्वेन अत्यन्त स्वायत्तिकत्वेन । परदेत्यभ्युक्त्यर्थः । एष च "लोहिना-ल्लिङ्गोपापन वा" इति न बलन्यमिति भावः । विकल्प निरूपयति ।

अन्यथाऽऽर्यशब्दात्कनि समुदायोत्तरटापं व लिङ्गसम्बन्धबोधनसम्भ-
वादेकाज्द्विवचनन्यायेन समुदायादेव टापि कन पूर्वं टाबभावे अत
स्थानिकत्वाभावाद्विकल्पासिद्धिरिति भावः ।

‘प्रातिपदिक’ या शब्दाने लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्ट शब्दाच
ग्रहण होते असे जें ‘प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्’
या परिभाषेत सांगितल आहे त्याच कारण हे की, प्रातिपदिकाचे
ठिकाणी असणारा प्रातिपदिकत्व धर्म व तसच प्रातिपदिकत्वव्याप्य-
धर्म, म्हणजे प्रातिपदिकाचेच ठिकाणी असणारे इतर असाधारण
धर्म, या सर्व धर्मांचा लिङ्गविशिष्ट त्या प्रातिपदिकाच ठिकाणी
अतिदेश होता ‘बहुव्रीहेरूपसा डीप् मू ४ १-२५ या सूत्रावरील
भाष्यावरून हे स्पष्ट होत (त्या भाष्यात अशी धका केली आहे की,
‘कृतद्वितसमासाश्च’ या सूत्रानें बहुव्रीहिसमास प्रातिपदिकसज्ञक
ठरत असल्यामुळे व प्रातिपदिकत्व हा सामान्य धर्म असून बहुव्रीहित्व
हा त्याचा व्याप्य धर्म असल्यामुळे, ‘कुण्डाघस्’ या पुल्लिङ्ग बहुव्रीहि-
समासाचे ठिकाणी असणारा प्रातिपदिकत्वव्याप्य बहुव्रीहित्व हा
धर्म ‘कुण्डोष्नी’ या स्त्रीत्वबोधक डीप् प्रत्ययविशिष्ट शब्दाचे ठिकाणी
अतिदेशानें आरोपित करता येतो व हा स्त्रीप्रत्ययविशिष्ट शब्द
नद्यन्त असल्यामुळे त्याहून ‘नद्यन्तश्च’ मू ८३३ या सूत्रानें होणारा ‘कप्’
प्रत्यय का होऊ नये या शब्दच समाधान ‘नद्यन्ताना यो बहुव्रीहिरि-
त्येव स, न चंप नद्यन्ताना बहुव्रीहि’ म्हणजे ‘कुण्डोष्नी’ या स्थली
बहुव्रीहिसमासाचा अन्त्यावयव नदीसज्ञक शब्द नसून असन्त ‘ऊघस्’
शब्द असल्यामुळे, या स्थली या सूत्रानें होणारा ‘कप्’ प्रत्यय होत
नाही या भाष्यावरून हे स्पष्ट हान का, प्रातिपदिकाचे ठिकाणी
असणारा प्रातिपदिकत्व धर्म व त्याचप्रमाणें प्रातिपदिकत्वव्याप्य धर्म
हे स्त्रीप्रत्ययविशिष्ट त्या प्रातिपदिकाच ठिकाणी ‘प्रातिपदिग्रहणे’
या परिभाषा अर्थे अतिदिष्ट-आरोपित-करता येताना या विषयाच
विस्तृत विवचन परिभाषेन्तुष्टेसरान्या मराठी भाषातरांन पान
३५८-६० मध्ये केल आहे व त वाचल्यास शब्दरत्नातील ही पंक्ति

नीट ध्यानात येईल.) जेथे सूत्रात 'प्रातिपदिक' या सामान्य शब्दाचे किंवा प्रातिपदिकविशेषाचे ग्रहण केले आहे तसा दोन्ही ठिकाणी 'प्रातिपदिकग्रहणे'—परि. ७२—ही परिभाषा लागू पडते हे ध्वनित करण्याकरिता मनोरमेंत 'अयस्कुम्भी, कुमारीमाचष्टे कुमारवति' इत्यादि उदाहरणें दिली आहेत. ('इयापप्रातिपदिकात्,' 'प्रातिपदिकादात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च,' 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः शिवञ्चा वक्तव्यः' इत्यादि सूत्रात व वार्तिकात 'प्रातिपदिक' या सामान्य शब्दाचे ग्रहण केले आहे. 'अत.कृकमि' मू. १६० इत्यादि सूत्रात प्रातिपदिकविशेषाचे ग्रहण केले आहे. या दोन्ही स्थली वरील परिभाषा सारस्त्रीच लागू पडते व त्या परिभाषान्वये प्रातिपदिकानें लिङ्गविशिष्ट प्रातिपदिकाचे ग्रहण होते. हे मनोरमेच्या विवेचनावरून स्पष्ट होते. म्हणून या पक्षाचे अधिक विवरण करण्याची गरज नाही.) 'तद्धि कसादिपूत्तरपदेषु विधीयते' असे जें मनोरमेंत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, 'अयस्कुम्भी' या उदाहरणात (सूत्रनिदिष्ट 'कुम्भ' हे उत्तर पद नमून) डोयन्त 'कुम्भी' हे उत्तर पद आहे. ('अत.कृकमि' मू. १६० या सूत्रानें 'कुम्भ' इत्यादि शब्द नमासात उत्तर पद असता अन्वय नराणाच्या पूर्वे पदाच्या अन्त्य अकारापुढील विमर्गाचे सत्व होणें सांगितले आहे पण 'अयस्कुम्भी' या उदाहरणात 'कुम्भ' हे उत्तर पद नमून डोयन्त 'कुम्भी' हे उत्तर पद आहे. तरी पण 'प्रातिपदिकग्रहणे' ही परिभाषा असल्यामुळे, त्या सूत्रान निदिष्ट असलेल्या प्रातिपदिकानीं श्रौत्वबोधकप्रत्ययविशिष्ट त्या प्रातिपदिकाचे देखील ग्रहण होते आणि त्यामुळे समामात 'कुम्भी' हे उत्तर पद असून देखील अनन्वय पूर्वपदातील अकारापुढील अन्त्य विमर्गाचे सत्व होतें.) 'णाविष्टवदिति टिलोपः' या मनोरमेंतील पक्षांत 'टिलोपः' हे जें पद आहे ते पूर्वसूत्राचे व 'णिच्'चे उपलक्षण आहे म्हणजे श्रौप्रत्ययविशिष्ट प्रातिपदिकाहून लिङ्गविशिष्टपरिभाषान्वये 'णिच्' प्रत्यय होतो व तो केल्यावर पूर्वदभाव होतो (कारण 'प्रातिपदिकादात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च' या मगसूत्राचा कोमुदीत

सांगितल्याप्रमाणें 'प्रातिपदिकात् धात्वर्थे णिच् स्यात्, इष्टे यथा प्रातिपदिकस्य पुवद्भावरभावटिलोपविन्मतुल्लोपयणादिलोपप्रत्यस्काद्यादेशभसजा. तद्वद् णावपि स्युः' असा अर्थ आहे, म्हणजे प्रातिपदिकाहून 'णिच्' प्रत्यय केला असता, 'इष्ट'प्रत्यय पुढें असताना जी कार्ये पावतात ती सर्व कार्ये होतात असा त्या गणभूताचा अर्थ आहे त्यामुळे इष्टवद्भावानें जसे टिलोपाचे ग्रहण होतें तसेच पुवद्भाव इत्यादि बर सांगितलेल्या इतर कायचि देखील ग्रहण होते.) जेथें सूत्रात 'प्रातिपदिक' या सामान्य शब्दाचे ग्रहण केले असेल तेथें देखील 'प्रातिपदिकग्रहणे' ही परिभाषा प्रवृत्त होत असल्यामुळेंच, प्रकृत सूत्रातील 'इधाप्' या पदाचे ग्रहण व्यर्थ ठरते अशी शका या सूत्रावरील भाष्यात उपस्थित केली आहे. ('कुमार.श्रमणादिभिः' सू. ७५२ हे जे सूत्र लिङ्गविशिष्ट परिभाषेचे ज्ञापक मानले आहे त्यात प्रातिपदिकविशेषाचे ग्रहण केले असल्यामुळें, जेथें सूत्रात प्रातिपदिकविशेषाचे ग्रहण केले असेल तशाच ठिकाणी ती परिभाषा उपस्थित होऊ शकते असा गैरसमज न व्हावा याकरिता ही पक्ति लिहिली आहे प्रकृत सूत्रात 'प्रातिपदिक' या सामान्य शब्दाचे ग्रहण केले असून देखील या सूत्रातील 'इधाप्' ग्रहण, वरील परिभाषा असल्यामुळें, व्यर्थ ठरते अशी प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी जी शका उपस्थित केली आहे तीवरूनच हे स्पष्ट होतें की, जेथें सूत्रात 'प्रातिपदिक' या सामान्य शब्दाचे ग्रहण केले आहे तशा ठिकाणी देखील ती परिभाषा उपस्थित होते. तसे न मानल्यास, ती शका अनुपपन्न ठरण्याची आपत्ति येते. प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात 'इधाव्यग्रहणमनर्थकम् प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात्' हे वातिक पठित करून भाष्यकारानी प्रकृत सूत्रातील 'इधाप्' या पदाचे ग्रहण व्यर्थ ठरतें असे म्हटले आहे. भाष्यकार म्हणतात—'इधाव्यग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणान् । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या । कः पुनरत्र

विशेषः, एषा वा परिभाषा क्रियेत इत्याग्रहणं वा ? । अवश्यमेव परिभाषा नतंभ्या । बहून्वेतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ।' प्रकृत मूलावरील कौमुदीत देखील दोक्षितानां 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्ग-विशिष्टस्यापि ग्रहणमित्येव सिद्धे' या शब्दानां वरील भाष्याचाच अनुवाद केला आहे. सारांश 'प्रातिपदिकग्रहणे' या परिभाषेनेच स्त्रीत्वबोधकप्रत्ययविशिष्ट प्रातिपदिकाचे ग्रहण होऊ शकत असल्यामुळे, तसे ग्रहण व्हावे याकरिता प्रकृत मूलात 'इयाप्' हे पद असल्याचा काही गरज नाही आणि म्हणून प्रकृत मूलातून ते पद गाळले तरी चालू शकतं. यावर शकाकार अशी शका करतो की, ते पद प्रकृत मूलात असणे इष्ट आहे; कारण ते पद प्रकृत मूलात असल्यास इतर फलाची सिद्धि होते. ती फले कोणती हे शकाकार पुढील पक्तीत सांगतो.) 'दृष्टा माला, दृष्टा गौरी' या पदसमुदायाच्या अन्ती असणाऱ्या 'माला, गौरी' या शब्दामध्ये स्त्रीप्रत्यय प्रधान असल्यामुळे, म्हणजे वाक्याच्या अन्ती असणारे हे स्त्रीप्रत्ययान्त शब्द प्रधान असल्यामुळे, येथे तदादिनियम लागू पडत नाही आणि म्हणून हे समुदाय इयावन्त ठरत असल्यामुळे, या समुदायाहून मुबत्पत्ति व्हावी याकरिता प्रकृत मूलात 'इयाप्' या पदाचे ग्रहण कायम अम् चावे. 'प्रातिपदिकग्रहणे'—परि. ७२ या परिभाषेने वरील दांग उदाहरणात (मुबत्पत्तिरूप) इष्टसिद्धि होऊ शकत नाही; कारण 'दृष्टा माल (दृष्टा मोर)' इत्यादि ङीप्-आप्प्रत्ययरहित समुदायाना प्रातिपदिकसन्ना होत नसल्यामुळे, तथा समुदायाचे ठिकाणा 'प्रातिपदिकग्रहणे' या अग्निदेशास्त्राची प्रवृत्ति होऊ शकत नाही. त्याचप्रमाणे 'आम् दृष्टा माला देवदत्त' इत्यादि वाक्यात (वर सांगितल्याप्रमाणे 'दृष्टा माला' या समुदायाहून मुबत्पत्ति केल्याने तो पदद्वयसमुदाय एक जगद पद होत असल्यामुळे व अद्या रीतीने 'आम्' व 'देवदत्त' हा आमन्वित शब्द या दांहांमध्ये) एक पदाचेच व्यवधान आहे असे गानता येत असल्यामुळे, या स्थला 'आम एकान्तरमानन्वितमनन्तिके'

सू. ३९६२ या निघातनिषेधक शास्त्राची प्रवृत्ति होते (परंतु शब्द-रत्नकार म्हणतात की, ही वरील शका वरोवर नाही; कारण) प्रकृत सूत्रात 'प्रातिपदिक' या ज्या शब्दाचे ग्रहण केले आहे त्या शब्दाच्या माहचर्यामुळे आणि तसेच प्रकृत सूत्रावरील भाष्य प्रमाणभूत असल्यामुळे हे स्पष्ट होते की, 'इयाप्' या शब्दाने अशाच इयन्त व आबन्त समुदायाचे ग्रहण होते की, ज्याने अवयव स्वतःच रीतीने भिन्न अर्थाचा बोध करणारे नसून विभक्त्यन्त देखील नाहीत, व असे मानले असता, कोणताहि दोष येत नाही. त्याचप्रमाणे ('आम् दृष्टा माला देवदत्त' या वाक्यातील 'दृष्टा' व 'माला' ही दोन्ही) स्वतःच पदे असल्यामुळे, या स्थली 'आम् एकान्तरम्' या निषेधक सूत्राची प्रवृत्ति होऊ शकत नाही; कारण उत्तरमस्या पूर्वसंख्येची बाधक असते. ('माल' या अदन्त प्रातिपदिकाहून 'अजाद्यतष्टाप्' सू. ४५४ या सूत्राने 'टाप् = आ' प्रत्यय केला असता, 'माला' असे आबन्त रूप होते. तसेच 'गौर' या प्रातिपदिकाहून 'पिङ्ग्वीरादिभ्यश्च' सू. ४९८ या सूत्राने 'डीप्' प्रत्यय केला असता, 'गौरी' असे इयन्त रूप होते. 'दृष्टा माला' या पदसमुदायाच्या अन्ती 'माला' हा आबन्त शब्द असून, 'दृष्टा गौरी' या पदसमुदायाच्या अन्ती 'गौरी' हा इयन्त शब्द आहे आणि हे दोन्ही स्त्रीप्रत्ययान्त शब्द वाक्यात प्रधान आहेत. म्हणून जरी 'माल' व 'गौर' या शब्दाहून स्त्रीप्रत्यय झाला असल्यामुळे प्रत्ययग्रहणपरिभाषान्वये-प. २३-वरी ते शब्द तदादि-नियमाने स्त्रीप्रत्ययान्त ठरतात तरी, त्या परिभाषेची 'स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न' प. २६ ही परिभाषा निषेधक परिभाषा असल्यामुळे व वरील दोन समुदायांच्या अन्ती स्त्रीप्रत्ययान्त शब्द प्रधान असल्यामुळे, या समुदायांना तदादिनियम लागू पडत नाही आणि म्हणून हे दोन्ही समुदाय स्त्रीप्रत्ययान्त ठरतात. अशा समुदायाहून मुबलत्ति व्हावी याकरिता प्रकृत सूत्रात 'इयाप्' या पदाचे ग्रहण केले आहे व अशा रीतीने ते ग्रहण चरितार्थ ठरते. 'प्राति-

पदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापिग्रहणमित्येव सिद्धे' असे जें प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत दीक्षितानी म्हटले आहे ते या वरील दोन समुदायाना लागू पडत नाही; कारण 'प्रातिपदिकग्रहणे' या परिभाषान्वये स्त्रीप्रत्ययविशिष्ट शब्दाचे ठिकाणी प्रातिपदिकत्वरूप धर्माचा अतिदेश करण्याकरिता स्त्रीप्रत्ययरहित त्या शब्दाचे ठिकाणी प्रातिपदिकत्व धर्म असणे आवश्यक आहे; त्याचे अभावी अतिदेश कसा होऊ शकणार ? 'दृष्टा माला, दृष्टा गीरी' या इत्यावन्त समुदायाच्या अन्तां असणाऱ्या 'माला, गीरी' याचे 'डी, आप्' हे स्त्रीप्रत्यय नाहीये केले तर 'दृष्टा माल, दृष्टा गीर' असे त्या समुदायाचे स्वरूप होईल हे पदसमुदाय अनर्थक मानल्यास, यांना प्रातिपदिकसज्ञा होऊ शकत नाही, कारण 'अर्चवदधातुः' सू. १७८ या सूत्रात 'अर्चवत्' या पदाचे ग्रहण केले आहे. हे समुदाय अर्थवान् मानले तरी, या समुदायातील पदे असमस्त असल्यामुळे, "अर्चवत्समुदायस्य चेत् प्रातिपदिकसज्ञा तर्हि समासस्यैव" या नियमान्वये त्यांना प्रातिपदिकसज्ञा होऊ शकत नाही. सारास 'दृष्टा माल, दृष्टा गीर' हे समुदाय प्रातिपदिकसज्ञक ठरत नसल्यामुळे, 'दृष्टा माला, दृष्टा गीरी' या स्त्रीप्रत्ययान्त समुदायाचे ठिकाणी 'प्रातिपदिकग्रहणे' या परिभाषान्वये प्रातिपदिकत्व धर्म अतिदेशाने प्राप्त करून देता येणे शक्य नाही. म्हणून जरी हे समुदाय प्रातिपदिकसज्ञक ठरत नाहीत तरी याहून देखील सुबुत्पत्ति व्हावी याकरिता प्रकृत सूत्रात 'इयाप्' या पदाचे ग्रहण केले आहे व त्या पदाच्या ग्रहणसामर्थ्याने इयन्त व आवन्त समुदायाहून देखील, ते प्रातिपदिकसज्ञक नसले तरी, सुबुत्पत्ति करता येते आणि अशा रीतीने त्या पदाचे ग्रहण निष्प्रयोजनक ठरत नमून चरितायं ठरते. दुसरे असे की, 'दृष्टा माला' या समुदायाहून एकवचनाचा औत्सर्गिक 'सु' प्रत्यय केला असता, जरी 'हल्ङ्याब्भ्य.' सू. २५२ या सूत्राने त्या प्रत्ययाचा लोप होतो तरी प्रत्ययलक्षणाने तो संपूर्ण समुदाय एक असणं पद ठरते आणि त्यामुळे 'आम् दृष्टा

माला देवदत्त' या वाक्यात 'आम्' व 'देवदत्त' हा आमन्वित-सबुद्धयन्त-शब्द या दोहोमध्यें एकच पदाचे व्यवधान आहे असे मानता येत असल्यामुळें, 'आम एकान्तरम्' सू. ३९६२ या निषेधक सूत्राची वरील वाक्यात प्रवृत्ति करता येते व त्यामुळें 'देवदत्त' हे पद अनुदान्त होत नाही आणि अशा रीतीनें हे एक इयाप्ग्रहणाचे विशेष फल सांगता येते असे शकाकाराचे म्हणणे आहे हे खरे की, 'दृष्टा माला, दृष्टा गौरी' हे पदसमुदाय अर्थवान् असून समास नसल्यामुळें यांना समासग्रहणकृतनियमान्वयें स्वतंत्रपणे प्रातिपदिक-सज्ञा होऊ शकत नाही. पण यावर शकाकार असे म्हणू शकतो की, जरी हे समुदाय प्रातिपदिकसज्ञक ठरत नाहीत तरी प्रकृत सूत्रानें जशी प्रातिपदिकाहून मुबुत्पत्ति करता येते तशी इयावन्त समुदायाहून देखील मुबुत्पत्ति करता येत असल्यामुळें, वरील दोन समुदायाहून मुबुत्पत्ति होण्यात काही अडचण येत नाही. वास्तविक वरील दोन समुदाय जरी वाक्यें आहेत व 'अर्थवतः समुदायस्य चेत् प्रातिपदिकसज्ञा तर्हि समासस्यैव' असा जरी नियम आहे तरी, 'स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न' ही परिभाषा असल्यामुळें, या परिभाषेच्या सामर्थ्यानें 'अस्त्रीप्रत्ययान्तपदसमुदायस्य चेत् प्रातिपदिकसज्ञा तर्हि समासस्यैव' अशा रीतीनें त्या नियमातून अस्त्रीप्रत्ययान्तसमुदाय वगळता येतो व त्यामुळें वरील दोन समुदायांना स्वतंत्रपणे देखील प्रातिपदिकसज्ञा होण्यांत काही प्रत्यवाय येत नाही. समुदायाहून प्रत्यय झाला नसल्यामुळें, 'अप्रत्यय = अप्रत्ययान्तः' हा पर्युदास देखील आड येत नाही. सारांश ते समुदाय प्रातिपदिकसज्ञक ठरले किंवा न ठरले तरी प्रकृत सूत्रान्वयें त्याहून मुबुत्पत्ति करता येतेच. वरील समुदायातील प्रत्येक शब्दाहून सस्याकारकबोधक 'मुप्' प्रत्ययाची उत्पत्ति पूर्वीच झाली आहे व त्यामुळें पुन्हा मुबुत्पत्ति करता येत नाही असे कोणी म्हटल्यास, त्यावर शकाकार असे उत्तर देऊ शकतो की, पूर्वी जी मुबुत्पत्ति झाली आहे ती समुदायातील अवयवाहून झाली आहे, समुदायाहून झाली नाही आणि म्हणून

सपूर्ण समुदायाहून सुवृत्पत्ति करण्यात कोणताहि प्रत्यवाय येत नाही. म्हणून वर दिलेल्या सर्व कारणांमुळे प्रकृत सूत्रात 'इयाप्' या पदाचे ग्रहण कायम ठेवणे इष्ट आहे असा सकाराच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे. या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, दृष्टा माला, दृष्टा गौरी' इत्यादि इयावन्त पदसमुदायाहून सुवृत्पत्ति होणे इष्ट असते तर प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारांनी तसे अवश्य म्हटले असते व इयाम्ग्रहणाची तशा रीतीने सार्थकता दाखविली असती. पण त्यांनी तसे न म्हणता उलट 'इयाप्ग्रहणमनर्थकम्' असे स्पष्ट म्हटले आहे. म्हणून सकारांनी केलेली सकारा भाष्यविरुद्ध ठरत असल्यामुळे ती अयाम्य ठरते. दुसरे असे की, प्रकृत सूत्रात 'इयाप्' या पदाबरोबर 'प्रातिपदिक' या पदाचे ग्रहण केले असल्यामुळे त्या पदाच्या साहचर्याच्या सामर्थ्याने हे सिद्ध होते की, अर्थवान् पदसमुदायाला प्रातिपदिकसज्ञा होण्याबद्दल जो नियम सांगितला आहे तशाच प्रकारचा नियम इयावन्त अर्थवान् पदसमुदायाहून सुवृत्पत्ति करते-बेळी देखील मानणे इष्ट व आवश्यक आहे, आणि तशा प्रकारचा नियम सिद्ध होण्याकरिता प्रकृत सूत्रातील 'इयाप्' या पदाचा 'पृथगर्थोपस्थापकविभक्त्यन्तानवयवकइयावन्तस्यैव' असा नियामक अर्थ मानला पाहिजे. शब्दरत्नातील या सामासिक पदाचा 'पृथगर्थो-पस्थापकाः विभक्त्यन्ता न अवयवाः यस्य इयावन्तसमुदायस्य' असा विग्रह आहे व ज्या इयावन्त समुदायातील अवयव स्वतःच रीतीने आपापल्या अर्थाचा बोध करित नाहीत व विभक्तिप्रत्ययान्त नाहीत अशा इयावन्त समुदायाहूनच सुवृत्पत्ति होऊ शकते असा त्या पदाचा अर्थ आहे. 'दृष्टा माला, दृष्टा गौरी' या दोन्ही समुदायातील अवयव आपापल्या अर्थाचा स्वतःच बोध करितात व ते विभक्तिप्रत्ययान्त आहेत, कारण या स्थलो त्या पदाचा समास झाला असल्यामुळे ती पदे एकार्थीभावापन्न व विशिष्टार्थवापक झाली नाहीत. म्हणून अशा इयावन्त समुदायाहून

मुवृत्पत्ति होऊ शकत नाही. त्यामुळे 'आम् दृष्टा माला देवदत्त' या वाक्यातील 'दृष्टा माला' ही आपापल्या अर्थाचा स्वतःपणे बोध करणारी दोन विभक्त्यन्त पदे एक अखंड पद आहे असे मानता येत नाही आणि म्हणून या वाक्याचे ठिकाणी 'आम एकान्तरम्' हे निषेधक मूत्र प्रवृत्त होऊ शकत नाही. 'दोन' या अधिक सव्येमध्ये 'एक' ही कमी सख्या अन्तर्भूत असल्यामुळे व जेथे दोन पदांचे व्यवधान आहे तेथे एक पदाचे देखील व्यवधान आहेच असे मानता येऊ शकत असल्यामुळे, 'आम एकान्तरम्' हे मूत्र बरील वाक्यात का प्रवृत्त होऊ नये अशी कोणी शका केल्यास, त्या शकेवर गव्दरत्नकारानी 'उत्तरसङ्ख्यायाः पूर्वसङ्ख्यावाचकत्वात्' असे उत्तर दिले आहे व त्याच्या या म्हणण्याला 'छांदोग्ये' सू. ६-४-९६ या सूत्रावरील भाष्य प्रमाण आहे. त्या भाष्यात भाष्यकार म्हणतात—'यत्र त्रिप्रभृतयः सन्ति द्वावपि तत्र स्तः, तत्राऽब्धुपसर्गस्येत्येव सिद्धम् । न वा एष लोके सम्प्रत्ययः । न हि द्विपुन आनीयतामित्युक्ते त्रिपुत्र आनीयते ।' या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, उत्तरसख्या 'दोन' ही 'एक' या पूर्वसव्येची वाचक ठरते. म्हणून जेथे दोन पदांचे व्यवधान आहे तेथे एक पदाचेही व्यवधान आहे असे मानता येत नसल्यामुळे, बरील वाक्याचे ठिकाणी 'आम एकान्तरम्' हा निषेध प्रवृत्त होऊ शकत नाही.) प्रकृत सूत्रातील 'इयाप्' या पदाचे ग्रहण नियमार्थ आहे, म्हणजे 'स्त्रीप्रत्ययान्ताच्चेत् प्रत्ययोत्पत्तिर्भवति तर्हि इथाबन्तादेव' असा नियम घालून देण्याकरिता ते ग्रहण केले आहे, असे मानता येत नाही; कारण तसा नियम मानल्यास, स्त्रीत्वबोधक 'ति' व 'ऊङ्' या स्त्रीप्रत्ययान्त शब्दाहून प्रत्ययोत्पत्ति न होण्याची आपत्ति येते (व त्यामुळे 'युवतीः' असे मुवन्त रूप निवा 'यीवतम्' असे तद्विष 'यन्' प्रत्ययान्त रूप सिद्ध होऊ शकणार नाही आणि 'युवतीः पदम्' इत्यादि भाष्यातील प्रमाण चूक ठरण्याची आपत्ति येईल. 'यूनस्तिः' सू. ५३१ या सूत्राने 'युवन्' या प्रातिपदिकाहून स्त्रीत्वबोधक 'ति' प्रत्यय होणे

सांगितले आहे व 'ऊङुत' मू. ५२१ इत्यादि सूत्रानी स्त्रीत्वबोधक 'ऊङ्' प्रत्यय होण सांगितले आहे या ऊङ्प्रकरणात पठित असलेल्या 'स्वशुरस्सोमाराकारलोपश्च'-मू. ५२३ वरील वार्तिक-या वार्तिकान्वये 'स्वशुर' या प्रातिपदिकाचे 'स्वश्रू' असे ऊङ्प्रत्ययान्त स्त्रीलिङ्गाच रूप होत इयाप्ग्रहण नियमार्थ मानल्यास, 'स्वश्रू' इत्यादि मुबन्त रूपे सिद्ध हाऊ शकणार नाहीत व 'स्वशुर स्वश्वा' मू. ९३७ हा पाणिनीय निर्देश व तसच 'युवतिका युवतीतरा' इत्यादि भाष्यात दिलेली उदाहरण असुद्ध ठरण्याची आपत्ति येईल) 'कुत्सित' ५-३-७८ या सूत्रावरील भाष्यात सांगितलेल्या रीतीने 'कुत्सा' इत्यादि अर्थाचे छोटक स्वाधिक प्रत्यय ड्यावन्ताहून होत असतात हे सिद्ध होत असल्यामुळे, ज अत्यन्त स्वाधिक प्रत्यय आहेत, म्हणजे ज्या प्रत्ययापामून कोणत्याहि अर्थाचा बोध होत नाही असे प्रत्यय देखील, ('डीप्' व 'आप्' हे स्त्रीप्रत्यय लावल्यानंतरच व्हावे म्हणून प्रवृत्त सूत्रात 'इयाप्' ग्रहण केले आहे हं म्हणण सिद्ध करण्याकरिता व तसे अत्यन्त स्वाधिक प्रत्यय) नंतर न केल्याने काय फट होतं ह कळावे याकरिता मनोरमत 'तथा हि इति कन् डीप बाधेत' ही पक्ति लिहिली आहे या पक्तीतील 'स्वार्थीकत्वेन' या पदाचा 'अत्यन्तस्वार्थीकत्वेन' अमा अथ आहे या पक्तीत 'परश्च' हा हेत्वाधिक्य दाखविण्याकरिता एक अधिक हतु दिला आहे ('कुत्सिते' या सूत्रावरील भाष्यात 'स्वाधमभिधाय शब्दो निरपेक्षा द्रव्यमाह समवतम् । समवेतस्य च वचने लिङ्ग वचन विभक्ति च ॥ अविधाय तान्विधेयानपेक्षमाणश्च कृत्स्नमात्मानम् । प्रियकुत्सनादिषु पुन प्रवर्ततेऽसौ विभक्त्यन्त ॥' या दान कारिका पठित केल्या आहेत व या कारिकावरूनच ह स्पष्ट झाल की, लिङ्गबोधक प्रत्यय केल्यानंतरच 'कुत्सा' इत्यादि अर्थार्थ्य होणारे स्वाधिक तद्धित प्रत्यय करता येतात या स्वाधिक प्रत्ययांत व अत्यन्त स्वाधिक प्रत्ययांत हा फरक आहे र्था, प्रथम प्रकारच्या प्रत्ययाना अर्थ असतो, म्हणजे ते 'कुत्सा' इत्यादि अर्थाने वाचक

असतात. पण दुसऱ्या प्रकारच्या प्रत्ययानां, म्हणजे अत्यन्त स्वाधिक प्रत्ययाना, कोणताहि अर्थ नसतो. स्वाधिक प्रत्यय जसे स्त्रीप्रत्यय केल्यानंतर होतात तसेच अत्यन्त स्वाधिक प्रत्यय देखील स्त्रीप्रत्यय केल्यानंतरच होतात तसे न मानल्यास, 'लोहितिका' व 'आर्यका' अशीच रूपे सिद्ध होतील व 'लोहितिका, आर्यिका' ही पाक्षिक इष्ट रूपे सिद्ध होऊ शकणार नाहीत असे दीक्षितानी मनोरमेंत, अत्यन्त स्वाधिक प्रत्यय प्रथम करून नंतर स्त्रीप्रत्यय केल्यास होणारे, फल सांगितले आहे व याचे विवरण पूर्वी मनोरमेंत केलेच आहे. अत्यन्त स्वाधिक प्रत्यय अन्तरङ्ग व पराशास्त्राने होणारा प्रत्यय असल्यामुळे त्याची प्रथम प्राप्ति होते असे जे दीक्षितानी मनोरमेंत म्हटले आहे त्यात त काय प्रथम प्राप्त होण्याबद्दल अन्तरङ्गत्व व परत्व हे दोन हतु दिले आहेत. परतु अन्तरङ्गत्व एवढाच प्रबलतर हेतु दिल्याने काम भागत असता, परत्व हा दुसरा अधिक हेतु देण्याची काही गरज नव्हती, कारण 'परमित्यान्तरङ्गापवादाना-
मुत्तरोत्तर बलीय' - परि ३८ - या परिभाषान्वये पराशास्त्रापेक्षा अन्तरङ्गशास्त्र बलवत्तर असते. दुसरे असे की, जेथे युगपत् प्राप्त होणारी दोन शास्त्रे तुल्यबल असतात तशाच ठिकाणी 'विप्रतिपेधे पर कार्यम्' सू. १७. हे सूत्र प्रवृत्त होऊ शकते आणि तशाच ठिकाणी परस्वरूप हतु देणे योग्य ठरते. पण जेथे युगपत् प्राप्त होणाऱ्या दोन शास्त्रांपैकी एक शास्त्र अन्तरङ्ग व दुसरे बहिरङ्ग आहे तेथे 'असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे' प. ५० या परिभाषान्वये अन्तरङ्ग शास्त्राच्या दृष्टीने बहिरङ्गशास्त्र असिद्ध असल्यामुळे, ती दोन शास्त्रे तुल्यबल ठरत नाहीत व त्यामुळे तशा ठिकाणी 'विप्रतिपेधे पर कार्यम्' हे सूत्र प्रवृत्त होत नाही, आणि म्हणून तशा स्थली 'परश्च' असा अधिक हेतु देणे अयोग्य ठरत असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे प्रवृत्त सूत्रात केलेल्या 'इयाप्' ग्रहणाच्या सामर्थ्यामुळे, अत्यन्त स्वाधिक प्रत्यय होणे हे कार्य अन्तरङ्ग असून त्याच्या मानाने स्त्रीप्रत्यय हाणे हे कार्य बहिरङ्ग आहे तरी,

वहिरङ्ग स्त्रीप्रत्यय प्रथमं शाल्यानंतर ते अन्तरङ्गकार्यं होते हे मनोरमंत सांगितलेच आहे.) 'डी, आप्' हे स्त्रीप्रत्यय तद्धित प्रत्यय लागण्यापूर्वी होत असल्यामुळे, 'लोहिताल्लिङ्गवाधन वा' हे वातिक पठित करण्याची काही गरज नाही असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे. ('लोहितान्मणी' ५. ४. ३० या सूत्रावरील भाष्यात वरील वातिक पठित केले आहे व या वातिकाचा अर्थ असा आहे की, 'लोहित' या शब्दाहून होणारा 'कन्' प्रत्यय विकल्पेकरून स्त्रीप्रत्ययाचा वाध करितो, म्हणजे स्त्रीप्रत्यय होण्यापूर्वी किंवा स्त्रीप्रत्यय केल्यानंतर तो 'कन्' प्रत्यय विकल्पेकरून करता येतो. हे वातिक नसले तरी 'लोहितिका' हे रूप सिद्ध होऊ शकतेच पण 'लोहिनिका' हे पाक्षिक इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकत नसल्यामुळे, ते रूप देखील सिद्ध व्हावे याकरिता वरील वातिक पठित केले आहे. परंतु 'इथाबन्तात्तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यात् इयान्मा प्राङ् मा भूत्' याकरिता प्रकृत सूत्रात 'इयाप्' या पदाचे ग्रहण केले आहे असे मानले असता, वरील वातिक पठित करण्याची काही गरज राहत नाही व ते वातिक नसून देखील कौमुदीत सांगितलेल्या सिद्धान्तान्वये 'लोहितिका, लोहिनिका' ही दोन्ही रूपे सिद्ध होऊ शकतात हे मनोरमंत सांगितलेच आहे.) 'इत्वविकल्पः सिध्यति' असे जे मनोरमंत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, तद्धितात्पत्ति होण्यापूर्वी 'डी, आप्' हे स्त्रीप्रत्यय करावे हा नियम ॥ मानल्याने व 'आर्य' या शब्दाहून प्रथम 'कन्' प्रत्यय करून नंतर 'आर्यक' या समुदायाहून 'टाप्' प्रत्यय केल्यानेच स्त्रीत्वाचा बोध होऊ शकत असल्यामुळे, एकाज्जिद्वचनन्यायाने 'आर्यक' या समुदायाहूनच 'टाप्' प्रत्यय करावा लागेल व अशा स्थितीत 'कन्' प्रत्ययापूर्वी 'टाप् = आ' नसल्यामुळे, आकाराचे जागी झालेला अकार मिळू शकणार नाही व त्यामुळे इत्वविकल्प होऊ शकणार नाही. ('एकाचो द्वे प्रथमस्य सू. २१७५ या सूत्राने धातूतील प्रथम एकाचाचे द्विवचन होणे सांगितले आहे.

‘निज्’ या धातूत ‘नि, इ, इज्, निज्’ असे चार एकाच् आहेत हे पूर्वी सांगितलेच आहे या चार एकाचपैकी कोणत्या एकाच्चे द्वित्व करावे असा ‘एकाचो द्वे प्रथमस्य’ ६. १. १ या सूत्रावरील भाष्यात प्रश्न उपस्थित करून त्या प्रश्नाचे उत्तर देताना भाष्यकार असे म्हणतात की, ‘निज्’ हा एकाच् खेरीज करून बाकीच्या तीन एकाचपैकी कोणत्याहि एकाच्चे द्वित्व केले तरी ‘निज्’ या एकाच् धातूतील काही असा भाग अवशिष्ट राहतो की ज्याचे द्वित्व होत नाही त्यामुळे द्विवचनशास्त्राची जी अशत हानि होऊ पाहते ती न होता त्या शास्त्राची पूर्णपणे-पूर्णशामध्ये-सार्थकता व्हावी याकरिता ‘निज्’ या समुदायरूप एकाचातील ‘नि, इ, इज्’ या अवयवाचे द्विवचन न करिता ‘निज्’ या संपूर्ण एकाचाचे द्विवचन करणे योग्य आहे त्या भाष्यात भाष्यकार म्हणतात-‘तत्समुदायैकाचो द्विवचन भविष्यति । कुत एतत् ? । शास्त्राहाने । एव हि शास्त्रमहीन भवति । ननु च समुदायेकाचोऽपि द्विवचने क्रियमाणेऽवयवैकाचः शास्त्र हीयते । न हीयते । किं कारणम् ? । अवयवात्मकत्वात्समुदायस्य । अवयवात्मक समुदायः । अभ्यन्तरो हि समुदायेऽवयव । तद्यथा, वृक्ष प्रचलन् सहावयवैः प्रचलति ।’ हाच एकाज्द्विवचनन्याय होय हा न्याय प्रकृत स्थली प्रवृत्त केल्यास, ‘आर्य’ या शब्दाहून प्रथम अत्यंत स्वाधिक अन्तरङ्ग ‘कन्’ प्रत्यय करून नंतर ‘आर्यक’ या समुदायाहून ‘टाप्’ प्रत्यय करणे योग्य ठरते, कारण तसे केल्याने प्रत्ययसहित संपूर्ण शब्दाच्या स्त्रीत्वाचा बोधक ‘टाप्’ प्रत्यय होऊ शकतो ‘कन्’ प्रत्यय करण्यापूर्वी ‘टाप्’ केल्यास, तो कन्प्रत्ययविशिष्ट ‘आर्य’ शब्दाच्या स्त्री वाचा बोधक होणार नाही म्हणून अन्तरङ्गत्वामुळे व तसेच एकाज्द्विवचनन्यायान्वये ‘कन्’ प्रत्यय प्रथम करून नंतर ‘टाप्’ प्रत्यय करणे हे योग्य ठरते तरी, तो प्रत्यय प्रथम केल्यास, ‘आर्यका’ एवढेच रूप सिद्ध होऊ शकते व ‘आर्यिका’ हे पाठिक दृष्ट रूप होऊ शकत नाही; कारण ‘उदोचामात स्थाने’ मू ४६५ या सूत्राने आकाराचे जागी

शालेल्या अकाराचेच विकल्पेकरून इत्व होऊ शकते. 'आर्य+कन्+टाप्=आर्यंका' यातील यकारापुढे असलेला अकार हा आकाराचे जागी शालेला नसून मूळचाच अकार असल्यामुळे, त्याचे वरील मूनाने इत्व होऊ शकत नाही व त्यामुळे 'आर्यंका' असे रूप सिद्ध होऊ शकत नाही. तसे पाक्षिक इष्ट रूप सिद्ध होण्याकरिता 'ङघावन्तात्तदितोत्पत्ति.' असा जो प्रवृत्त सूत्रावरील कौमुदीत नियम सांगितला आहे तो नियम मानणे आवश्यक आहे व तो नियम मानला असता, 'आर्य' शब्दाहून प्रथम 'टाप्' व नंतर 'कन्' हा तद्धित प्रत्यय केल्यावर 'आर्यं+कन्' अशी स्थिति शाली असता, 'केऽणः' मू.८३४ या सूत्राने 'आर्यं' यातील अन्त्य आकाराचा अकार होतो व अद्या रीतीने आकारस्थानिक अकार उपलब्ध होत असल्यामुळे, त्या अकाराचे 'उदीचामात. स्थाने' या सूत्राने वैकल्पिक इत्व होऊन 'आर्यंका, आर्यंका' ही दोन्ही इष्ट रूपे सिद्ध होतात.)

शब्दरत्न- ङीप्प्रसङ्गादिति । अन्यपदार्थस्य स्त्रीत्वाविति भावः । अकृत एवेति । इव "गोस्त्रियोः" इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । समासान्ता इत्यत्र "तावर्थात्ताच्छब्दम्" इति हि तत्र भाष्यम् । अलौकिके प्रक्रियावाक्ये एवेत्यस्य प्रवर्तत इत्यनेनान्वयः । यच्च प्रवर्तते तत्राह-उत्तरपदस्येति । अनन्तरमिति शेषः । अवयवीभूयेत्यस्य प्रक्रियावाक्यस्येत्यादिः । एतत्स्वरूपकथनम् । अवयवत्वे प्रमाणमाह-समासान्त इति । तच्छब्दवाच्यत्वाविति भावः । समासस्यैवायमन्तावयव इति । "अन्तः" इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । इत्येके इति । अत्रारचिबीज तु समासार्थवाक्यस्य अन्तः इति "गोस्त्रियोः" इति सूत्रस्यभाष्यस्य चान्यार्थविरोधः । न हि सूत्ररहित समासार्थं किन्तु तद्विशिष्टमेव । किं च ततः पूर्वं कपि ततः समाससंज्ञाया सुब्लुकि टापि बहुवचनिकेत्यादावापः सुपः परत्वादित्वानापत्तिः । तत्रविभक्त्यन्तेऽन्यपदार्थबोधकत्वारोपेण स्त्रीत्वस्य तदन्तेऽसत्त्वात्सुब्लुक; पूर्वं कबन्ताट्टादिति वक्तुमशक्यमिति ।

‘कपः प्रागुगित्त्वस्यङीप्प्रसङ्गात्’ असे जें मनोरमंतील शकाप्रण्यात म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, (‘बहुवो गोमन्तो यस्या सा बहुगोमत्का नगरी’ या अन्यपदार्थ-प्रधान बहुवोहिसमासात ‘नगरी’ हा) स्त्रीवाचक शब्द अन्यपदार्थ आहे (त्यामुळे ‘बहुगोमत्’ या शब्दाहून ‘उगितरत्न’ मू. ४५५ या सूत्रानें ‘ङीप्’ प्रत्यय प्रथम येत्यावर नंतर समासान्त ‘कप्’ प्रत्यय केल्यानें, ‘बहुगोमत्का’ असे इष्ट रूप सिद्ध न होता, ‘बहुगोमतीका’ असे अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येते. म्हणून ‘इयावन्तात्तद्धितोत्पत्ति’ हा कौमुदीत दिलेला नियम स्वीकारल्यास वर द्यां दिलेली आपत्ति येत असल्यामुळे, तो नियम स्वीकाराहं नाही असा शकाकाराच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे) ‘अकृते एव समासेऽलौकिकप्रक्रियावाक्ये एव उत्तरपदस्यावयवीभूय समासान्तः प्रवर्तते’ असे जें दीक्षितानी वरील शकेवर मनोरमंते उत्तर दिले आहे ते ‘गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य’ मू. १-२-४८ या सूत्रावरील भाष्यात स्पष्टपणे सांगितले आहे त्या भाष्यात ‘समासान्त’ या स्थली ‘तादर्थ्यात्ताच्छब्दम्’, म्हणजे ‘समासान्त’ या पदातील ‘समास’ हा शब्द ‘समासाकरिता कल्पिलेले अलौकिक प्रक्रियावाक्य’ या अर्थाने घ्यातला आहे, असे म्हटले आहे (त्या भाष्यात भाष्यकारानी असा प्रश्न केला आहे की, ‘बहुकुमारीक’, बहुवृत्तीक’ इत्यादि उदाहरणात ‘गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य’ मू. ६५६ या सूत्रानें प्रथम नृस्वकार्य करावे कीं ‘नक्षुतत्वं’ मू. ८३३ या सूत्रानें प्रथम समासान्त ‘कप्’ प्रत्यय करावा. ‘कप्’ प्रत्यय होण्याचे सूत्र परन्तु असल्यामुळे, ‘विप्रतिषेधे पर कार्यम्’ मू. १७५ या सूत्रान्वये ‘कप्’ प्रत्ययाची प्रथम प्राप्ति होते. पण ‘गोस्त्रियो’ या पूर्वं सूत्रानें होणारे नृस्वकार्य, समासापेक्ष ‘कप्’ प्रत्ययरूप कार्याच्या मानानें, अन्तरङ्ग आहे म्हणून ते अन्तरङ्ग नृस्वकार्य प्रथम झाले पाहिजे. पण पुढें भाष्यकार म्हणतात की, समासान्त ‘कप्’ प्रत्यय करणे हे कार्य अन्तरङ्गतर

आहे, म्हणजे न्हस्वकायपिशा देखील ते कार्य अधिक अन्तरङ्ग आहे. यावर अशी शका करण्यात येते की, समासान्त 'कप्' प्रत्यय होणे सांगितले असल्यामुळे, समास केल्यानंतरच 'कप्' प्रत्ययाची प्राप्ति होऊ शकते. म्हणून तो न्हस्वकायपिशा अन्तरङ्ग कसा ठरू शकणार ? या सकेवर भाष्यकारानी 'ननु चाय कप् समासान्त इत्युच्यते' असा बरोल शकेचा अनुवाद करून, 'तादर्थ्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । येषां पदानां समासो न तावत्तेषामन्यद्भवति कप तावत् प्रतीयते ।' असे म्हटले आहे. या भाष्याचा अर्थ हा आहे की, जरी 'कप्' हा प्रत्यय समासान्त होतो तरी, 'समासान्त' या पदातील 'समास' हा शब्द 'समासाकरिता कल्पिलेले अलौकिक प्रक्रियावाक्य' या अर्थामध्ये घातला आहे. म्हणून ज्या पदाचा समास करणे आहे त्या पदाना 'कप्' प्रत्यय होईपर्यंत दुसरे काही एक कार्य करता येत नाही. या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, समासान्त 'कप्' प्रत्यय होण्यापूर्वी स्त्रीप्रत्यय मुळीच करता येत नाही व समासान्त 'कप्' प्रत्यय प्रथम केल्यावर अङ्ग उगित् न राहता अदन्त होत असल्यामुळे, 'ङीप्' प्रत्ययाची प्राप्तीच होत नाही व 'टाप्' प्रत्यय होऊन 'बहुगोमत्का' असे इष्ट रूप सिद्ध होणे व 'बहुगोमतीका' असे अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति टळते.) वर दिलेल्या मनोरमेच्या पक्तीतील 'अलौकिकप्रक्रियावाक्ये एव' या पदाचा 'प्रवर्तते' या पदार्थां अन्वय होतो. समासान्त प्रत्यय कोठे प्रवृत्त होतो याचे उत्तर 'उत्तरपदस्य' या शब्दाने मनोरमेंत दिले आहे व या पदापुढे 'अनन्तरम्' हे पद अध्याहृत आहे आणि 'अवयवीभूय' या पदापूर्वी 'प्रक्रियावाक्यस्य' हे पद अध्याहृत आहे (सारांश मनोरमेंतील बरोल पक्तीत वर सांगितलेली पदे अध्याहृत केल्याने 'अलौकिक-प्रक्रियावाक्ये एव उत्तरपदस्यानन्तर प्रक्रियावाक्यस्यावयवीभूय समासान्तः प्रवर्तते' असे त्या पक्तीचे स्वरूप होते.) 'अवयवीभूय' असे जे मनोरमेंत म्हटले आहे ते तो समासान्त प्रत्यय कोणत्या स्वरूपाने होतो याचे कथन होय व त्याला समासान्त ही सज्ञा दिली

असत्यामुळें (आणि 'अन्त' हा शब्द अवयववाचक असत्यामुळें) तो समासान्त प्रत्यय अवयवरूपानें होतो याला ती सज्ञा प्रमाण आहे असे दीक्षित म्हणतात, कारण समासान्त प्रत्यय समासाचा चरमावयव होतो हे त्या शब्दाच्या अर्थावरूनच सिद्ध होते असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे (जर समासान्त प्रत्यय समासाचा चरमावयव न व्हावा असे दिक्क्षित असतें तर पाणिनीने 'समासान्त' अशी सज्ञा उपयोगात न आणता, त्या प्रत्ययाचे विधान करतेवेळी 'समासात्' असा शब्द वापरला असता.) समासान्त प्रत्यय समास होण्याकरिता कल्पिलेल्या अलौकिक प्रक्रियावाक्याचाच अन्तावयव होतो हे 'अन्तः' सू. ६-२-१४३ या स्वरविधायक सूत्रावरील भाष्यात स्पष्ट केले आहे. (त्या भाष्यात 'अन्तोदात्तत्वं समासस्येति चेत् कप्पुपसंख्यानम्' हे वार्तिक पठितकरून भाष्यकार म्हणतात की, 'इदप्रथमका.' या उदाहरणात मकारापुढील अकार समासाचा अन्तावयव ठरत नसून 'कप्' प्रत्यय हा समासाचा अन्तावयव ठरत असल्यामुळें, मकारापुढील अकार उदात्त होणे इष्ट असून देखील तो उदात्त होणार नाही आणि म्हणून वरील वार्तिक मानणे आवश्यक आहे. 'इदप्रथमकाः' या उदाहरणात मकारापुढील अकारापुढें 'कप्' प्रत्यय असल्यामुळें, तो अकार वरील वार्तिकान्वये उदात्त होतो. या भाष्यावरून ह स्पष्ट होत की, समासान्त प्रत्यय समासाचाच, म्हणजे समासाकरिता कल्पिलेल्या अलौकिक प्रक्रियावाक्याचाच अन्तावयव होतो व उत्तरपदाचा अवयव होत नाही. या भाष्यावरील उद्योतात 'समासान्ताः समासस्यैवान्तावयवा, न नूत्तरपदावयवा इति भावः । किंच समामान्ताना समासार्थेल्लौकिकप्रक्रियावाक्ये एव प्रवृत्तिः' असे स्पष्ट म्हटले आहे) 'स च विभक्तेः पुरस्तादित्येके' या मनोरमंतील पक्तीत 'इत्येके' अने जें अरुचिप्रदर्शक पद दीक्षितानी घातले आहे त्याचे कारण हे की, 'मोस्त्रयोरुपसर्जनस्य' १. २. ४८ या सूत्रावरील भाष्यात समासान्त प्रत्यय समासाकरिता कल्पिलेल्या

अलौकिक प्रक्रियावाक्याचा अन्तावयव होतो असे जें सांगितले आहे त्याविषय तो पक्ष आहे. (ते भाष्य पूर्वी दिलेच आहे व त्या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, समासान्त प्रत्यय समास होण्याकरिता कल्पिलेल्या अलौकिक प्रक्रियावाक्याचा अन्तावयव होत असतो. समासातील उत्तर पदापुढील विभक्तिप्रत्ययापूर्वी तो नेल्यास, तो प्रक्रियावाक्याचा अन्तावयव होणार नाही ह उघड आहे.) 'मुप्' प्रत्ययरहित अलौकिकप्रक्रियावाक्य समास होण्यास उपयोगी पडणारे नमून 'मुप्' सहित अलौकिकप्रक्रियावाक्यच समास होण्यास उपयोगी पडणारे आहे. (कारण 'मुप्सुपा = मुबन्त मुबन्तेन सह समस्यते' या वचनान्वयेच हे स्पष्ट होते की, दोन मुबन्त पदाचाच समास होऊ शकतो. म्हणून समासान्त प्रत्यय समासातील मुप्प्रत्यय-सहित उत्तरपदानंतरच होऊ शकतो व त्या उत्तरपदापुढील विभक्तिप्रत्ययापूर्वी होऊ शकत नाही.) दुसरे अस की, समासातील उत्तरपदापुढील विभक्तिप्रत्ययापूर्वी 'कप्' प्रत्यय होता असे मानले व समाससज्ञा होऊन अन्तर्बन्ति विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् झाल्यावर 'टाप्' प्रत्यय होतो असे मानले तर, 'बहुचर्मिका' इत्यादि उदाहरणात 'टाप् = आ' हा प्रत्यय 'जस्' या विभक्तिप्रत्ययापुढें येईल व त्यामुळे ('प्रत्ययस्थाल्कापूर्वस्य' सू. ४६३ या सूत्रानें होणारे) इत्व न होण्याची आपत्ति येईल ('बहूनि चर्माणि यस्या नगर्याम् या अन्यपदार्थप्रधान बहुव्रीहिसमासाचे 'बहु जस् चर्मन् जस् कप्' असे अलौकिकप्रक्रियावाक्य न करिता, 'बहु जस् चर्मन् कप् जस्' अस अलौकिकप्रक्रियावाक्य केल्यास, म्हणजे समासान्त 'कप्' प्रत्यय समासातील 'चर्मन्' या उत्तरपदापुढील 'जस्' या विभक्तिप्रत्ययापुढें न लावता त्या प्रत्ययापूर्वी आवल्यास, त्या समुदायाला समाससज्ञा झाल्यावर 'कृतद्वितसमासाश्च' सू. १७९ या सूत्रानें त्याला प्रातिपदिकसज्ञा होऊन 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो.' सू. ६५० या सूत्रानें अन्तर्बन्तिविभक्तिप्रत्ययाचा लुक् केल्याने 'बहु चर्मन् कप्' अशी स्थिति झाली असता, 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य'

सू. २३६ या सूत्राने 'चर्मन्' या प्रातिपदिकसञ्ज्ञक पदांतील अन्त्य-
नकाराचा लोप झाल्यावर 'बहुचर्म' असे जें अदन्त सामासिक
प्रातिपदिक होते त्याहून 'अजाद्यतष्टाप्' सू. ४५४ या सूत्राने
'टाप्' प्रत्यय केला तर, तों 'टाप्' प्रत्यय लुक् झालेल्या 'जस्'
या अन्तर्वन्तिविभक्तिप्रत्ययानंतर आला आहे असे प्रत्ययलक्षणाने
मानणें भाग पडेल व 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्य' या सूत्रात 'अमुपः =
स आप् सुपः परो न चेत्' असा प्रतिषेध असल्यामुळे, ते सूत्र या
स्थली प्रवृत्त होणार नाही व प्रत्ययरूप वकारापूर्वी असलेल्या
अकाराचे इत्व होणार नाही आणि त्यामुळे 'बहुचर्मिवा' असे इष्ट
रूप सिद्ध होणार नाही. वरील उदाहरणात 'जस्' या अन्तर्वन्ति-
विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् झाला असल्यामुळे व 'न लुमताङ्गस्य'
सू. २६३ हा निषेध असल्यामुळे, 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' सू.
२६२ हे सूत्र या उदाहरणात प्रवृत्त होऊ शकत नाही व त्यामुळे लुक्
झालेल्या 'जस्' या विभक्तिप्रत्ययापुढे 'टाप्' आहे असे मानता
येत नाही आणि म्हणून 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्य' हे सूत्र या स्थली
प्रवृत्त होऊ शकत व 'बहुचर्मिका' असे इष्ट रूप सिद्ध
होण्यात काही अडचण येत नाही अशी कोणी दावा केल्यास,
ती दावा बरोबर नाही, कारण 'न लुमताङ्गस्य' हा
निषेध अशाच ठिकाणी लागू पडतो की, जेथें लुक् झालेल्या
प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे त्या प्रत्ययाच्या अङ्गाला काही कार्य
करणे आहे प्रकृत स्थली लुक् झालेल्या 'जस्' प्रत्ययाच्या निमित्ता-
मुळे त्याच्या अङ्गाला कोणतेहि कार्य करणे नसून 'कप्' प्रत्ययाचे
'बहुचर्म' हे जे अङ्ग आहे त्याला कप्पूर्वकटाप् प्रत्ययनिमित्तक इत्व-
कार्य करणें आहे. म्हणून येथें 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' हे सूत्र
प्रवृत्त होऊ शकत व त्यामुळे 'जस्' या विभक्तिप्रत्ययापुढे 'टाप्'
आहे असे प्रत्ययलक्षणाने मानावे लागत असल्यामुळे आणि 'प्रत्यय-
स्थात्कात्' या सूत्रात 'अमुपः' हा निषेध असल्यामुळे, ते इत्य-
विधायक सूत्र येथें प्रवृत्त होऊ शकत नाही व 'बहुचर्मिका' असे

इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकत नाही. समासातील 'चर्मन्' या उत्तर-पदापुढील 'जस्' प्रत्ययापुढे 'कप्' प्रत्यय लावल्यासच, 'टाप्' प्रत्यय 'जस्' या सुप् प्रत्ययापुढे येत नसल्यामुळे, इत्व होऊन तसे इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकत. म्हणून 'स च विभक्तेः पुरस्तात्' या पक्षासंबधाने दीक्षितानी आपली अरुचि प्रदर्शित केली आहे व तो पक्ष स्वीकाराहं नाही असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा भाष्य आहे.) 'बहुचमिका' या उदाहरणात विभक्त्यन्त समुदाय अन्य-पदार्थाचा बोधक असल्यामुळे त्याचे ठिकाणी स्त्रीत्वाचा आरोप केल्याने त्याहून 'टाप्' हा स्त्रीत्वबोधक प्रत्यय करता येतो. पण कबन्त समुदाय अन्यपदार्थाचा बोधक नसल्यामुळे व अशा रीतीने त्याचे ठिकाणी स्त्रीत्वाचा अभाव असल्यामुळे, 'जस्' प्रत्ययाचा लुक् होण्यापूर्वी कबन्त समुदायाहून 'टाप्' प्रत्यय करता येतो हे म्हणणे शक्य नाही. ('स च विभक्तेः पुरस्तात्' हा पक्ष मानणाऱ्या वैयाकरणाच्या मते 'बहुचमिका' याचे 'बहु जस् चर्मन् कप् जस्' असे अलौकिकप्रक्रियावाक्य होते हे वर सांगितलेच आहे. या संपूर्ण समुदायाहून 'टाप्' प्रत्यय केला असता, तो 'टाप्' प्रत्यय 'जस्' या विभक्तिप्रत्ययापुढे येत असल्यामुळे आणि म्हणून 'चर्म' यातील मकारापुढील अकाराचे, 'असुप' या प्रतिषेधान्वये, इत्व होऊ शकत नसल्यामुळे, ही आपत्ति टाळण्याकरिता ते वैयाकरण असे म्हणतात की, वरील अलौकिकप्रक्रियावाक्यात 'कप्' प्रत्ययानंतर व 'जस्' प्रत्ययापूर्वी 'टाप्' प्रत्यय करावा. तसे केल्याने 'टाप्' हा 'कप्' प्रत्ययानंतर येत असून 'जस्' या विभक्तिप्रत्ययानंतर येत नसल्यामुळे, 'असुप' हा निषेध प्रवृत्त होत नाही व 'बहुचमिका' असे इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकत. यावर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, 'बहु जस् चर्मन् कप् जस्' हा संपूर्ण जस्प्रत्ययान्त समुदाय 'नगरी' या अन्य पदार्थाचा बोधक असल्यामुळे, त्या समुदायाचे ठिकाणीच स्त्रीत्वाचा आरोप करता येतो व त्या संपूर्ण समुदायाहूनच 'जस्' प्रत्ययापुढे 'टाप्' प्रत्यय करता येतो. > 'बहु जस् चर्मन्

कप्' हा कप्प्रत्ययान्त समुदाय—भाग—'नगरी' या अन्यपदार्थाचा बोधक नसल्यामुळे, त्या समुदायाचे ठिकाणी स्त्रीत्वाचा आरोप करता येत नाही, आणि स्त्रीत्वबोधक समुदायाहूनच स्त्रीप्रत्यय करता येऊ शकत नाही. जस्प्रत्ययान्त समुदायापुढे 'टाप्' प्रत्यय करता येऊ शकत नाही. जस्प्रत्ययान्त समुदायापुढे 'टाप्' प्रत्यय केल्यास, 'असुपः' हा निषेध प्रवृत्त होऊन इत्व न होण्याची आपत्ति कायम राहतेच. म्हणून प्रथमपक्षासंबधानें, दीक्षितानी जी अरवि प्रदर्शित केली आहे ती योग्य आहे असा ध्वन्यदलकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

शाब्दरत्न—परस्तादिति पक्षे त्विति । न च विशिष्टस्य सुबन्तत्वाभावेन सुबन्तात्तद्धित इति सिद्धान्तविरोधः, तेषामतिरिक्ता-
र्थाभावेन परिपूर्णम्पदमिति न्यायाविषयतया तस्य सिद्धान्तस्य समाप्तान्तविषयेऽभावात् । एवं च समाप्तान्तेषु “ङ्याप्रतिपदिकात्”
इत्यस्यासम्बन्ध एव, तस्यामवस्थायां वाक्यस्य प्रातिपदिकत्वाभावा-
दिति भावः । तद्धितान्तत्वादिति । प्रातिपदिकत्वेनेति शेषः । पुनः
सुपि चाकृते इति । प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वात्समासज्ञा । कपस्त-
द्वाक्यावयवत्वेन तद्ग्रहणेन तदन्तस्म्य ग्रहणम् । सुपि च कृते इति
व्याचिक्तः पाठः प्रामादिकः । यद्यपि तत्र पाठे अलौकिकविग्रह-
वाक्येऽपि अन्यपदार्थान्तर्भावेन एकार्थीभावारोपात् स्त्रीत्वसत्त्वेन पूर्वं
टापि ततः सुपि, आपः सुपः परत्वाभावाद् बहुवचिकेत्यप्रेतत्विदि-
रस्ति, तथापि तदुत्पत्तिपर्यन्त समाससंज्ञाया अप्रवृत्तौ मानाभावात् ।
न च सुबन्तत्वाभावः, अनेन सुपा समुदायस्य सुबन्तत्वेऽपि उत्तर-
पदमात्रस्य तत्त्वाभावात् । पूर्वपदस्य सुबन्ततायाः प्रत्ययलक्षणेनैवोप-
पाद्यत्वात् । एवं च पूर्वं तत्करणे कलाभावः, बहिर्भूतसंख्याकारक-
सापेक्षमुपस्तस्यामवस्थायां तदनभिध्यक्त्याऽप्रवृत्तेश्च । यस्तुतस्तु
तद्धितान्तत्वनिमित्तप्रातिपदिकसंज्ञासमकालमेव विरोधाभावेन तत्पूर्व-
भागस्य समाससंज्ञेति बोध्यम् । योग्यपद्यासम्भव एव शास्त्राणां
क्रमप्रवृत्त्यङ्गीकारादिति दिक् ॥

‘परस्तादितिपक्षे तु’, म्हणजे अलौकिक प्रक्रियावाक्यातील संपूर्ण समुदायाहून ‘जम्’ या विभक्तिप्रत्ययापुढे समासान्त ‘कप्’ प्रत्यय करावा, असा जो मतोरमंत सिद्धान्तपक्ष सांगितला आहे त्यावर अशी शका करण्यात येते की, ‘विशिष्ट’, म्हणजे ‘बहु जस् चर्मन जस्’ हे अलौकिक प्रक्रियावाक्य, मुबन्त नसल्यामुळे, (त्याहून ‘कप्’ हा समासान्त तद्धित प्रत्यय करणे हे) ‘मुबन्तात्तद्धितोत्पत्ति.’ या सिद्धान्ताविरुद्ध आहे (पण दृग्दरत्नकार म्हणतात की) ही शका बरोबर नाही, कारण समासान्त प्रत्यय हे प्रकृतीच्या अर्थाव्यतिरिक्त इतर कोणत्याहि अधिक विशिष्ट अथवा बांधक नसल्यामुळे, म्हणजेच त्याचे ठिकाणी स्वतःचा बांधकता नमून केवळ प्रकृत्यर्थबोधकता मानली असल्यामुळे, ‘परिपूर्ण पदमर्थान्तर-माकाङ्क्षते’ हा न्याय तशा अत्यन्त स्वाधिक समासान्त प्रत्ययाना लागू पडत नाही आणि त्यामुळे ‘मुबन्तात्तद्धितोत्पत्ति.’ हा न्याय तशा समासान्त प्रत्ययाच्या विपरीत प्रवृत्त करता येत नाही. (‘बहु जस् चर्मन् जस्’ या अलौकिक प्रक्रियावाक्यात जो असेरीस ‘जम्’ प्रत्यय दिसतो तो समासातील चरमावयव जो ‘चर्मन्’ शब्द आहे त्याहून झालेला प्रत्यय असून समुदायाहून झालेला प्रत्यय नव्हे. म्हणून समुदाय मुबन्त नसल्यामुळे, त्याहून समासान्त तद्धित ‘कप्’ प्रत्यय करणे हे ‘मुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिः’ या सिद्धान्ताविरुद्ध ठरते. हा सिद्धान्त ‘कुत्सिते’ ५. ३. ७४ या सूत्रावरील भाष्यात ज्या दोन कारिका पठित केल्या आहेत व ज्या या विवरणाने पूर्वी दिल्या आहेत त्यावरून सिद्ध होतो. त्या कारिकांचा भावार्थ हा आहे की, कोणताहि शब्द प्रथम जातीचा व तन्मयेऽमनान्या व्यक्तीचा बाध करता. त्यानंतर लिङ्ग, वचन व कारक यांचा त्याहून नमाने बाध होत असल्यामुळे, तदनन्तर प्रत्यय त्याहून त्याच क्रमाने केले जातात व त्यानंतर तो परिपूर्ण अर्थाचा बाधक होतो आणि असे परिपूर्णार्थक मुबन्ताद तद्धित प्रत्ययान्त अर्थार्थान्वित होण्याकरिता साम्य हा व गद्या मुबन्त पदाद्वय

तद्धित प्रत्यय होत असतो. सारांश द्वितीय कारिकेत 'अभिधाय
 तान्विशेषानपेक्षमाणश्च कृत्स्नमात्मानम् । प्रियकुत्सनादिषु पुन-
 प्रवर्ततेऽसौ विभक्त्यन्तः ॥' असे म्हटले असल्यामुळे, त्यावरूनच
 'परिपूर्ण' पदमर्थान्तरमाकाङ्क्षते' व 'सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिः' हे
 सिद्धान्त निष्पन्न होतात. म्हणून शब्दाकार म्हणतो की, बरील
 समुदाय सुबन्त नसल्यामुळे त्याहून समासान्त तद्धित 'कप्' प्रत्यय
 करता येत नाही या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की,
 बरील दोन सिद्धान्त अशाच ठिकाणी लागू पडतात की, जेथे जो
 तद्धित प्रत्यय करणे आहे तो प्रकृतीहून मित्र अशा विविष्ट अर्थाचा
 बोधक आहे परंतु समासान्त तद्धित प्रत्यय असे आहेत की, ते
 कोणत्याहि अर्थचि बोधक नाहीत व 'प्रत्याययति अर्थबोध करोति
 इति प्रत्यय' असो अन्वयक प्रत्ययसज्ञा पाणिनीने केली असल्यामुळे,
 ते वास्तविक अर्थरहित असून देखील प्रकृतीच्या अर्थाचा बोध
 करणारे आहेत अस मानले आहे म्हणून ज्या प्रकृतीहून अत्यन्त
 स्वाधिक तद्धित प्रत्यय होतो त्या प्रकृतीत तसा अत्यन्त स्वाधिक
 प्रत्ययाचा अर्थ पूर्वीच असल्यामुळे, त्या प्रकृतीला तसा अत्यन्त
 स्वाधिक तद्धित प्रत्ययाच्या अर्थाची आकांक्षा राहत नाही व
 त्यामुळे तसा प्रकृतीहून विभक्तिप्रत्यय उत्पन्न होण्यापूर्वीच, म्हणजे
 प्रकृति सुबन्त होण्यापूर्वीच, अत्यंत स्वाधिक समासान्त तद्धित
 प्रत्यय होऊ शकतो व असा ठिकाणी बरील दान्ही सिद्धान्त लागू
 पडत नाहीत.) म्हणून, म्हणजे समासान्त प्रत्ययाच्या विषयात
 बरील दोन्ही सिद्धान्त लागू पडत नसल्यामुळे, समासान्तप्रत्यय-
 विधायक मूलात 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' हे अधिकारमूत्र मुळीच
 सबद्ध-अनुवृत्त-होत नाही, कारण समासान्त प्रत्यय होतेवेळी
 अलौकिक प्रक्रियावाक्याचे ठिकाणी प्रातिपदिकसंज्ञेचा अभाव आहे
 असा दोषिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे. ('बहु जस् गोमत्
 जम्' या अलौकिक प्रक्रियावाक्यातच समुदायाहून समासान्त तद्धित
 'कप्' प्रत्यय होतो. तो समासान्त प्रत्यय होण्यापूर्वी त्या समुदायाला

समाससज्ञा होत नाही व त्यामुळे त्याला 'कृतद्धितसमासाश्च' या सूत्राने होणारी प्रातिपदिकसज्ञा होत नाही. समुदायाहून समासान्त तद्धित प्रत्यय होईपर्यंत समुदाय हा केवळ अर्थवान् पदाचा समुदाय ठरतो व 'समास' ग्रहणकृतनियमान्वये त्याला प्रातिपदिकसज्ञा होऊ शकत नाही. समासान्त तद्धित प्रत्यय झाल्यावरच समुदाय समाससज्ञक व तसेच तद्धितान्त ठरतो आणि त्यामुळे त्याला प्रातिपदिकसज्ञा होते. सारास्य समासान्त प्रत्यय करतेवेळी ज्या समुदायाहून तो प्रत्यय करणे आहे तो समुदाय प्रातिपदिकसज्ञक ठरत नसल्यामुळे, समासान्तप्रत्ययविधायक सूत्राचे ठिकाणी 'इमाप्प्रातिपदिकात्' हे अधिकारमून अनुवृत्त होऊ शकत नाही.) 'तद्धितान्तत्वात् मुञ्जुकि' या मनोरमेच्या पक्तीतील 'तद्धितान्तत्वात्' या पदापुढे 'प्रातिपदिकत्वेन' हे पद अध्याहृत आहे. (सारास्य 'बहु जम् गोमत् जस् कप्' हा समुदाय तद्धितान्त जनल्यामुळे, त्याला 'कृतद्धितसमासाश्च' या सूत्राने प्रातिपदिकसज्ञा होते आणि अशा रीतीने तद्धितान्तत्वामुळे तो समुदाय प्रातिपदिकसज्ञक ठरत असल्यामुळे, 'मुञ्जु घातुप्रातिपदिकयोः' सू. ६५० या सूत्राने त्या समुदायातील अन्तर्चंतिविभक्तिप्रत्ययाचा लृक् होतो.) 'पुनः मुपि चाकृते समासः' असे जे मनोरमेत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, (जरी अन्तर्चंतिविभक्तिप्रत्ययाचा लृक् होतो तरी) प्रत्ययलक्षणाने ('बहु' व 'गोमत्' हे धातू) मुञ्जु ठरत असल्यामुळे (कप्प्रत्ययापूर्वी असणाऱ्या 'बहुगोमत्' या समुदायाला) समाससज्ञा होते आणि ('बहु - जस् गोमत् जम् कप्' या) अलौकिक प्रक्रियावाच्यात 'कप्' हा प्रत्यय त्या वाक्याचा अवयव असल्यामुळे, समासग्रहणाने कप्प्रत्ययान्त समुदायाचे ग्रहण होते, म्हणजे संपूर्ण कप्प्रत्ययान्त समुदायाला समाससज्ञा होते. ('मुपि चाकृते' या एवजो) 'मुपि' व 'कृते' अशा मनोरमेच्या वचनित् प्रतीत आढळणारा पाठ अस्पष्ट आहे. तो पाठ मानल्यास जरी ('बहु जस् चर्मन् जम् कप्' या) अलौकिक

विग्रहवाक्यात देखील अन्य पदार्थाचा, म्हणजे अन्यपदार्थबोधक समुदायाचा, अन्तर्भाव असल्यामुळे, या समुदायाचे ठिकाणी एकार्थी-भावाचा आरोप केल्याने हा समुदाय स्वीत्वाचा बोधक होतो व त्यामुळे त्याहून प्रथम 'टाप्' प्रत्यय करून नंतर 'मु' हा प्रत्यय केला असता, या स्थली 'टाप्' हा सुप्रत्ययाच्या पुढे येत नसल्यामुळे 'बहुचर्मिका' या उदाहरणात इत्वाची सिद्धि होऊ शकते तरी, 'मु' हा विभक्तिप्रत्यय करीपर्यंत समाससज्ञा होऊ शकत नाही अस मानण्यास काही प्रमाण नाही ('सुपि च अकृते' हा पाठ मानल्याने) उत्तर पद सुबन्त ठरत नाही (हा दोष येतो अस जर 'सुपि च कृते' हा पाठ मानणाऱ्याचे म्हणणे असेल तर, त्याच्या पक्षात देखील) असेरीस 'मु' प्रत्यय केल्याने जरी संपूर्ण समुदाय सुबन्त मानता येतो तरी, उत्तर पद हे सुबन्त ठरू शकत नाही पूर्वं पदाला तर प्रत्ययलक्षणानेच सुबन्त मानावे लागते. (पण त्याच्या पक्षात जसे पूर्वं पद प्रत्ययलक्षणाने सुबन्त मानता येते तसे उत्तर पद प्रत्ययलक्षणाने सुबन्त मानता येत नसल्यामुळे, त्या उत्तरपदाचे ठिकाणी सुबन्तत्व आणण्याकरिता) समाससज्ञा करण्यापूर्वी समुदायाहून 'मु' हा विभक्तिप्रत्यय केल्याने काहीच फल निघत होत नाही, म्हणजे उत्तरपद काही सुबन्त होत नाही. दुसरे असे की, समाससज्ञा होण्यापूर्वी अन्यपदार्थाची सख्या व कारक याचा बोध होत नसल्यामुळे, जोपर्यंत समाससज्ञा होऊन अन्यपदार्थाचा बोध होत नाही तोपर्यंत तशा अन्यपदार्थाची सख्या व कारक बोधित करणारा समासापेक्ष 'मु' हा विभक्तिप्रत्यय करता येत नाही. वास्तविक ('बहु जस् चर्मन जस् कप्' हा समुदाय तद्धितप्रत्ययान्त असल्यामुळे) जेव्हा त्या समुदायाला तद्धितान्तत्वामुळे प्रातिपदिक-सज्ञा होते त्याचवेळी 'कप्' प्रत्ययापूर्वी असलेल्या भागाला कोणताहि विरोध येत नसल्यामुळे, समाससज्ञा होणे, म्हणजे या दोन सज्ञा एकेच-वेळी होण्यात कोणताहि विरोध येत नाही, हे जाणावे. जेथे अनेक गूत्रांनी प्राप्त होणारी निद्रा कार्ये एकेचवेळी होणे संभवत नाही

तथाच ठिकाणी ती कार्ये क्रमानें करावी असा सिद्धान्त मानला आहे. ('मुपि च अकृते' हा पाठ न मानता 'मुपि च कृते समास इति सिद्धान्तः' हा पाठ मानल्याने याकरणाचे असे म्हणणे आहे की, 'बहु जम् चर्मन् जम् कप्' या कप्प्रत्ययान्त समुदायाहून 'मु' हा विभक्तिप्रत्यय केल्यानंतरच त्या समुदायाला समाससज्ञा होऊ पावते; कारण समानसज्ञा होण्याकरिता ज्या दोन पदांचा समास करण आहे ती दोन्ही पदे, म्हणजे पूर्वपद व उत्तरपद ही दोन्ही, मुख्य अवलो पाहिजेत कप्प्रत्ययान्त समुदाय तद्धितप्रत्ययान्त असल्यामुळे 'कृतद्धितममासादय' मू १७९ या सूत्रानें त्याला प्रातिपदिकसज्ञा होऊन 'मुपो घानुप्रातिपदिकयो' मू ६५० या सूत्रानें त्या समुदायानेच दोन्ही 'जम्' या अन्तर्व्यतिविभक्ति-प्रत्ययाचा लुक् जाला अमता, जरी प्रत्ययलक्षणानें पूर्वपद मुबन्त मानता येत तरी, 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेध' - मू ४४२ वरील वातिक-ह प्रतिषेधक वातिक असल्यामुळे, उत्तरपद मुबन्त मानतेवेळी 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' मू २६२ हे सूत्र प्रयुक्त करता येत नाही. त्यामुळे उत्तरपद मुबन्त ठरत नाही व 'मुबन्त मुबन्तेन समस्यते' हा नियम असल्यामुळे आणि जर माणितल्या-प्रमाणे प्रत्ययलोपे पद सद्गन्त ठरत असत उत्तरपद मुबन्त ठरत नम-

त्याहून सख्याकारकनिमित्तापेक्ष बहिरङ्ग 'सु' हा विभक्तिप्रत्यय करण्यापूर्वी, त्याहून स्त्रीत्वबोधक अन्तरङ्ग 'टाप्' प्रत्यय करता येतोच व तो 'टाप्' प्रत्यय विभक्तिप्रत्ययापुढे येत नमून 'कप्' या तद्धितप्रत्ययापुढे येत असल्यामुळे, 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्य' सू. ४६३ या सूत्राने ककारापूर्वी असलेल्या अकाराचे, म्हणजे 'धर्म' यातील अन्त्य अकाराचे, इत्थं होण्यात काही अडचण येत नाही असे 'सुपि च कृते' हा पाठ समर्थन करणाऱ्या वैयाकरणाच्या म्हणण्याचे तात्पर्य आहे. यावर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, असा पाठ मानल्याने देखील जरी 'बहुवचिका' असे इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकते तरी, अलीकिक विग्रहवाक्यातील कप्प्रत्ययान्त समुदायाला समाससज्ञा प्राप्त करून देण्याकरिता समुदायाहून 'सु' हा विभक्तिप्रत्यय करण्याची काहीच गरज नाही. तो विभक्तिप्रत्यय समुदायाहून करण्यापूर्वी देखील अलीकिकविग्रहवाक्यावस्थेतच कप्प्रत्ययान्त समुदायाला समाससज्ञा होण्यात काही अडचण येत नाही, कारण तो कप्प्रत्ययान्त समुदाय 'नगरी' या अन्यपदार्थाचा बोधक भक्त्यामुळे त्याचे ठिकाणी एकाकीभावाचा आरोप केल्याने स्त्रीत्वबोधकता येते व त्यामुळे त्याहून स्त्रीत्वबोधक 'टाप्' प्रत्यय करता येतो. पण कप्प्रत्ययान्त समुदाय तद्धितान्त असल्यामुळे त्याला प्रातिपदिकसज्ञा हाऊन जेव्हा दोन्ही 'जस्' या अन्तर्बतिविभक्तिप्रत्ययाचा लुक् होतो तेव्हा 'बहु' व 'धर्मन्' या दोन्ही पदापुढे विभक्तिप्रत्यय राहत नसल्यामुळे व 'सुबन्त सुबन्तेनसह समस्यते' असा नियम असल्यामुळे, त्या दोन पदांचा समास कसा व्हावा धर्मी जी दका करध्यात येते तीवर हे उत्तर आहे की, दोन्ही पदे. प्रत्ययलक्षणाने सुबन्त मानता येऊ शकतात. यावर पूर्वपक्षी असे म्हणता की, जरी पुर्वपद प्रत्ययलक्षणाने सुबन्त मानता येते तरी 'उत्तरपदत्वे चापदादिबिधौ' या प्रतिषेधक वाक्यान्वये उत्तरपद सुबन्त मानता येत नाही याचि म्हणूनच उत्तरपद सुबन्त व्हावे व समुदायाला समाससज्ञा व्हावी याकरिता त्या समासाहून 'सु'

प्रत्यय करणे आवश्यक आहे. पण पूर्वपक्षीच्या या म्हणण्यात काहीच अर्थ नाही; कारण 'मु' प्रत्यय जो असेरीस केला जातो तो समुदायाहून केला जात असून उत्तरपदाहून केला जात नसल्यामुळे, या प्रत्ययाच्या योगाने 'चर्मन्' हे पद कसे सुबन्त ठरणार? म्हणून 'मु' प्रत्यय केल्यावर देखील उत्तर पद सुबन्त ठरत नसल्यामुळे, समुदायाला समामसज्ञा न होण्याची आपत्ति जशीची तशीच कायम राहते. आणखी असे की, समुदायाला बहुव्रीहिसमासज्ञा होऊन तो समुदाय 'नगरी' या अन्यपदार्थाचा बोधक होत नाही तोपर्यंत सध्या व कारक याचा बोध करणारा 'मु' प्रत्यय त्या समुदायाहून करता येणे कसे शक्य आहे? वास्तविक 'उत्तरपदत्वे चापदादि-विधी' हा प्रतिषेध अद्याप ठिकाणी लागू पडतो की, जेथे प्रत्यय-संलग्नाने उत्तरपदाला पदसज्ञा करून तन्निमित्तक काही कार्य त्या पदाला करणे आहे. प्रवृत्त स्थली तसे काही करणे नसल्यामुळे, उत्तर पदाला पदसज्ञा करतेवेळी यरील प्रतिषेधक वार्तिक मुळीच लागू पडत नाही. दुसरे असे की, ज्यावेळी क्प्रत्ययान्त समुदायाला तद्धितान्तत्वामुळे प्रातिपदिकसज्ञा होते त्याचवेळी अलौकिक-विग्रहवाक्यादिव्येतच त्या समुदायातील क्प्रत्ययापूर्वी असलेल्या भागाला समाससज्ञा देखील होते. या स्थितीत पूर्वपद व उत्तरपद विभक्तिप्रत्ययान्त असल्यामुळे सुबन्त ठरतात व त्यामुळे त्या भागाला समाससज्ञा होण्यात काही प्रत्यबाध येत नाही. सारांश ममाससज्ञा होण्याकरिता समुदायाहून मुबुत्पत्ति करण्याची मुळीच आवश्यकता नसल्यामुळे, 'गुपि च कृते समास इति सिद्धान्तः' हा पाठ अचूक ठरतो हे उघड आहे.)

साङ्ख्यतत्त्वः—प्रत्ययवृत्तिरिति । द्योषहणन्तु लोहितिकेत्यर्थमिति तद्भावः । अनेनेति । आर्यकेत्यस्य साधनेनेत्यर्थः ।

सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तो, प्रागेव द्रष्टावोः प्रवृत्ती च बोद्धमाह—स्वाप्यवृत्तिरिति । स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकेत्यर्थः । स्वार्थः । प्रवृत्ति-निमित्तम् । विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात्पूर्वं जात्या-

विज्ञानं, ततो धर्मित्वेन प्रधानत्वाल्लिङ्गादिभिरप्याकाक्षीतत्वात्तदा-
 श्रयज्ञानं,—ततः स्वमात्रापेक्षत्वाल्लिङ्गस्य ज्ञानं, ततो विजातीय-
 क्रियाकारकापेक्षया सजातीयपदार्थपेक्षसंख्यायाः प्रथममुपस्थित्या
 तज्ज्ञानं, ततः कारकरूपविभक्त्यर्थकाङ्क्षा, तन्निवृत्ती हि बहिर्भूत-
 कुत्सादियोग इति “कुत्सिते” इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एव च ज्ञान-
 क्रमानुरोधेनैव तत्तत्प्रयुक्तकार्यप्रवृत्तरेरोचित्येन क्रमिकत्वं स्पष्टमेव ।
 यद्यपि लोकानां बोधो न क्रमेण, तथाऽपि शास्त्रप्रक्रियायां शास्त्रकृत्क-
 ल्पितोऽयं क्रमः । अथं बहुद्देशेन प्रातिपदिकत्वविधानात् प्रातिपदिकोद्देशेन
 लिङ्गादौ ङीबादिविधानादिति बोध्यम् । अत एव “घकालतनेपु—” इति
 चरितार्थम् । स्पष्टं चेदम्—“अचःपरस्मिन्” इत्यत्र भाष्यकैयटयोः ।
 एव चैतन्न्यायसिद्धान्तिनाम् एव इष्टान्ग्रहणम् । अत्यन्तस्वाधिका-
 नारम्य तस्य निवृत्तेरुक्तन्यायविषयाभावाच्च समाप्तान्तेषु न दोषः ।
 अत्यन्तस्वाधिके कन्यायिकेत्येष, यद्यभिधानमस्ति । लोहितिकेत्येतत्सि-
 द्धार्थं च “लोहिताल्लिङ्गवाधन या” इति कार्यमेवेति भावः । स्पष्टं
 चेदं सूत्रशेषे भाष्ये इत्यन्यत्र विस्तरः ।

‘आन्ग्रहण स्पष्टार्थम्’ असे जें प्रकाशकारानी म्हटले आहे
 (व ‘इष्टान्ग्रहण स्पष्टार्थम्’ असे म्हटले नाही) त्याचे
 कारण हे की, त्या मूलातील ‘ङी’ या प्रत्ययाचे ग्रहण ‘लोहितिका’ हे
 रूप सिद्ध व्हावे याकरिता चरितार्थ ठरते (पण आन्ग्रहणाचे तसे
 कोणतेहि विशेष प्रयोजन सांगता येत नाही.) ‘तदनेन प्रत्युक्तम्’
 असे जें मनोरमंत म्हटले आहे त्यातील ‘अनेन’ या पदाचा ‘आर्य-
 केत्यस्य साधनेन,’ म्हणजे ‘आर्यका’ या रूपाची मिद्धि होण्याकरिता
 प्रकृत मूलातील आन्ग्रहण देखील मप्रयोजनक व चरितार्थ ठरत
 असल्यामुळे, असा अर्थ आहे. (या विषयाचे विस्तृत विवरण पूर्वी
 मनोरमंत केलेच आहे.) मुबन्ताहून तद्वितीलासि होत असते व
 त्यापूर्वीच ‘ङी’ व ‘आप्’ हे स्त्रीप्रत्यय होत असतात याचे कारण
 ‘स्वार्थादिप्रयुक्तकार्याणां क्रमिकत्वस्वीकारात्’ असे मनोरमंत दिले
 आहे. या पक्षातील ‘स्वार्थादि’ या शब्दाचा ‘स्वाधं, द्रव्य, लिङ्ग,

सख्या, कारक' असा अर्थ आहे. 'स्वार्थ' या शब्दाचा 'प्रवृत्तिनिमित्त' असा अर्थ आहे. (ज्याच्यामुळे शब्दाचा भाषेत विशिष्ट अर्थ सोडित करण्याकरिता प्रयोग कला जातो ते त्याचे प्रवृत्तिनिमित्त होय. 'मूलूक्' या शिवसूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी 'चतुष्टयो शब्दानां प्रवृत्तिः । जातिशब्दा गुणशब्दा क्रियाशब्दा यदृच्छाशब्दा - इत्युच्यते.' असे प्रथम सांगून पुढे "त्रयो च शब्दानां प्रवृत्तिः । जातिशब्दा गुणशब्दा. क्रियाशब्दा इति । न सन्ति यदृच्छाशब्दा ।" असा सिद्धान्त सांगितला आहे. सारांश या भाष्यान्वये जाति गुण व क्रिया ही तीन प्रवृत्तिनिमित्त होत 'नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरुत्पद्यते' या न्यायान्वये) विशिष्टाचे ज्ञान होण्याकरिता विशेषणाचे ज्ञान होणे आवश्यक असल्यामुळे, प्रथम जाति इत्यादिकाचे म्हणजे जाति, गुण, क्रिया याचे, ज्ञान होत त्यानंतर विशिष्ट व्यक्तीचे ज्ञान होते, कारण व्यक्तीचे ठिकाणी धर्म राहत असल्यामुळे, व्यक्ति ही (लिङ्ग, सख्या, कारक यांच्या मानाने) प्रधान ठरते आणि लिङ्ग, सख्या, कारक याचे ज्ञान होण्याकरिता ने ज्या व्यक्तीच्या आधाराने राहतात त्या व्यक्तीच्या ज्ञानाची अपेक्षा असते. व्यक्तिज्ञान झाल्यानंतर लिङ्गाचे ज्ञान होते ते लिङ्गज्ञान होण्याकरिता तेवढ्या एक व्यक्तीचीच अपेक्षा असते (सख्या व कारक यांचे ज्ञान होण्याकरिता जशी व्यक्त्यन्तराची अपेक्षा असते तशी लिङ्गज्ञान होण्याकरिता व्यक्त्यन्तराची अपेक्षा नसते) त्यानंतर सख्येचे ज्ञान होते, कारण सख्येचे ज्ञान होण्याकरिता सजातीय इतर व्यक्तीचीच अपेक्षा असल्यामुळे व जशी कारकास विजातीय क्रियेची अपेक्षा असते तशी सख्येला राहत नसल्यामुळे, सख्येची प्रथम उपस्थिति होऊन तिचे प्रथम ज्ञान होत त्यानंतर व्यक्ति क्रियेमध्ये कोणत्या प्रकारे अन्वित आहे हे जाणण्याची, म्हणजेच कारकरूप विभक्त्याच्या अर्थाचे ज्ञान होण्याची, आकाशा उत्पन्न होणे (व त्या कारकाचा बोधक विभक्तिप्रत्यय लावल्याने) ती आकाशा निवृत्त झाल्यावर प्रकृतीच्या अर्थामध्ये अन्तर्भूत नसणारा,

म्हणजेच प्रकृतीच्या अर्थाहून बहिर्भूत असणारा, कुत्सा इत्यादि अर्थ जात होण्याकरिता त्या प्रकृतीहून त्या त्या विशिष्ट कुत्सादि अर्थांचे बोधक प्रत्यय केले जातात असे 'कुत्सिते' ५-३-७४ या सूत्रावरील भाष्यात सांगितले आहे. (या भाष्यात पठित केलेल्या दोन कारिका पूर्वी दिल्याच आहेत व त्या कारिकांचे विवरण देखील केलेच आहे.) असा रीतीने शब्दाहून लिङ्गादिकाचा बोध होण्याचा जो क्रम वर सांगितला आहे त्या क्रमाला अनुसरूनच व्याकरणशास्त्रात सांगितलेली कार्ये प्रवृत्त होणे उचित असल्यामुळे, कार्यांचे क्रमिकत्व स्पष्ट होणेच, म्हणजे सख्या व कारक यांचे ज्ञान होण्यापूर्वी लिङ्गाचे ज्ञान हात असल्यामुळे लिङ्गबोधक 'ओ' व 'आप्' प्रत्यय प्रथम लावल्यानंतर सख्याकारकबोधक विभक्तिप्रत्यय लावता येतात व त्यानंतर तद्या सुबन्ताहून तद्धितोत्पत्ति करता येते. जरी लोकाना वर सांगितलेल्या क्रमाने शब्दाहून लिङ्गादिकाचा क्रमिक बोध होत नसतो (व 'अजाः' 'ग्राम गच्छन्ति' हे वाक्य ऐकल्याबरोबर त्यांना जाति, व्यक्ति, लिङ्ग, सख्या, कारक या सर्वांचा युगपत बोध होतो) तरी, व्याकरणशास्त्रात सांगितलेली प्रक्रिया करतेवेळी शास्त्रकार-मूत्रकार आचार्य पाणिनी-यानी ती प्रक्रिया कोणत्या क्रमाने करावी हे बोधित करण्याच्या हेतूने वरील क्रम मानला आहे. अर्थवान् शब्दाला उद्देगून प्रातिपदिकसज्ञा होण्याचे विधान केले असल्यामुळे व प्रातिपदिकाला उद्देगून लिङ्गादिकाचा बोध होण्याकरिता, त्याहून 'ओप्' इत्यादि प्रत्यय होण्याचे विधान केले असल्यामुळे, तसा कार्यक्रम मिड होतो हे जाणावे म्हणूनच, म्हणजे असा कार्यक्रम असल्यामुळे व त्यावरून सुबन्तातद्धितोत्पत्ति' हा मिद्वान्त नापित होत असल्यामुळेच, 'पकालतनेपु कालनाम्न.' सू. ९७५ हे सूत्र चरितार्थ ठरणे. (काल-वाचक शब्दापुढे 'तरप्, तमप्' हे तद्धित प्रत्यय व तसेच 'काल' किंवा 'तन' हे शब्द आल्याम, त्या कालवाचक शब्दापुढील मध्यमोच्चा विभक्तिप्रत्ययाचा विकल्पकरून लुक् होतो असा त्या सूत्राचा अर्थ आहे. त्यावरून हे स्पष्ट होते की, विभक्त्यन्ताहून 'तरप्, तमप्'

हे तद्विप्र प्रत्यय होतात आणि अशा रीतीने त्या मूलावरून 'मुबन्तात-
दितोत्पतिः' हा सिद्धान्त जाणित होतो.) 'अवः परस्मिन्पूर्वविधौ' मू.
१-१-५७ या मूलावरील भाष्यात भाष्यकारानी व त्या भाष्याच्या
वृत्तीत कंयटाने वरील व्रम स्पष्टपणे सांगितला आहे. (त्या भाष्यात
भाष्यकार म्हणतात- प्रत्यङ्गवर्ती लोको लक्षणे । तद्यथा । पुरुषोऽय
प्रातरुत्थाय यान्यस्य प्रतिचरोरं कार्याणि तानि तावत्कराणि, ततः
सुहृदा, ततः सम्बन्धिनाम् । प्रातिपदिक चाप्युपदिष्ट सामान्यभूतेऽर्थे
वर्तते । सामान्ये वर्तमानस्य व्यक्तिरूपजायते । व्यक्तस्य मनो
लिङ्गसङ्ख्याभ्यामन्वितस्य बाह्येनार्थेन यांगो भवति । ययैव चानु-
पूर्वार्थाणां प्रादुर्भावस्तयैव शब्दानामपि तदुत्कार्यैरपि भवितव्यम् ।'
या भाष्याचा अर्थ हा आहे की, जो आपणास अधिक जवळचा आहे
त्याचे कार्य आपो करावे अशी मनुष्यमात्राची कार्य करण्याची पद्धत
आहे. उदाहरणार्थ मनुष्य हा सकाळी उठल्यावर जो त्याच्या
स्वतःच्या घरीराची कार्ये आहेत ती तो प्रथम करतो, नंतर मित्राची
व त्यानंतर इतर सुवर्धिलोकाची तो कार्ये करतो. तसेच प्रातिपदिक
उच्चारले असता ते ऐकल्यावरोंवर त्यापासून प्रथम सामान्य अर्थाचा
बोध हातो. त्यानंतर त्या सामान्य अर्थाने युक्त असणारी अशी
व्यक्ति मनात येते; त्यानंतर त्या व्यक्तीचा लिङ्ग आणि संख्या
यांच्याशी असलेला संबंध मनात आल्यावर त्या व्यक्तीचा बाह्य
अर्थाशी संबंध होता. ज्या क्रमाने हे अर्थ मनात येतात त्याच क्रमाने
त्या त्या अर्थाची बोधक कार्ये होणे योग्य आहे. या भाष्यावर
कंयटाने पुढे लिहिल्याप्रमाणे टीका केली जाहे- 'नित्येऽपि शब्दापे-
सम्बन्धे अश्वत्थस्यप्रतिपादने उपायभावेनामत्यनपि व्रम प्रवृत्त्यादर्थ
आधित्वापेक्ष्यवस्थापनात् । तत्र नामूहीतविशेषणा विशेष्ये वृद्धि-
रत्यद्यत इत्यादौ सामान्यमभिधीयते । तत्रम्बद्वनुरक्तद्रव्ये प्रतीति ।
लिङ्गसङ्ख्यागवतीनां चाथयो द्रव्यमिति तत्पूर्वमभिधातव्यम् । ततः
सङ्ख्यापेक्षया लिङ्गं सामान्यमिति तदभिधीयते । व्यादिमुद्रव्याहि
वन्त्यन्तरायेषांरजामते । एकरसमुद्रव्यापि वस्तुवन्तरायेषांरजामते-

वच्छेद करोतीति वहिरङ्गा । साऽपि सजातीयपदावधिस्तत्त्वादन्तरङ्गा ।
 कर्मादीनि तु विजातीयक्रियापेक्षणाद्वहिरङ्गाणीति न्यायप्राप्तक्रमः ।'
 या वरील भाष्यात व कैयटवृत्तीत जें प्रतिपादन केले आहे त्याचाच
 अनुवाद सन्दरटनातील वरील पक्तीत केला आहे) अशा रीतीने
 वरील न्यायाने सिद्ध होणाऱ्या अथर्वच अनुवाद करणारे प्रकृत
 सूत्रात केलेले 'इयाप्' ग्रहण आहे, म्हणजे वरील भाष्यात जो
 कार्यक्रम सांगितला आहे त्या क्रमानें कार्य केल्यास लिङ्गबोधक
 प्रत्यय लावल्यानंतरच विभक्तिप्रत्यय व त्यानंतर तद्धितप्रत्यय लावता
 येत असल्यामुळे 'इयाप्प्रातिपदिकात्' या सूत्रात केलेले 'इयाप्'
 ग्रहण वर सांगितलेल्या क्रमाचाच अनुवाद करणारें आहे हे स्पष्ट
 होते (सारास प्रकृत सूत्रात 'इयाप्' ग्रहण केले नसते तरी, भाष्यात
 सांगितलेल्या क्रमान्वये स्त्रीत्वबोधक प्रत्यय प्रथम केल्यानंतरच
 सुबुत्पत्ति होऊन नंतर तद्धितोत्पत्ति करता आली असती, आणि
 म्हणून प्रकृत सूत्रातील इयाप्ग्रहण अनावश्यक ठरते.) अत्यन्त
 स्वाधिक प्रत्ययाचा जेथून अष्टाध्यायीत प्रारंभ केला आहे तेथून
 प्रकृत सूत्रातील 'इयाप्' या पदाची निवृत्ति होत असल्यामुळे,
 म्हणजे त्या सूत्राचे ठिकाणी 'इयाप्' हे पद अनुवृत्त होत नसल्या-
 मुळे, व ते अत्यन्त स्वाधिक प्रत्यय वरील न्यायाचा विषय होत
 नसल्यामुळे, ('डी' व 'आप्' हे स्त्रीत्वबोधक प्रत्यय होण्यापूर्वीच
 अत्यन्त स्वाधिक तद्धित) समासान्त प्रत्यय होण्यात काही दोष-
 प्रत्ययाय - येत नाही (कारण ते प्रत्यय पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे
 प्रकृतीहून भिन्न अशा स्वतंत्र अर्थाचे बोधक नसून केवळ प्रकृतीचाच
 अर्थ सांगणारे असल्यामुळे, ते अन्तरङ्गतर अत्यन्त स्वाधिक
 प्रत्यय प्रथम केल्यानंतरच लिङ्गबोधक प्रत्यय करता
 येऊ शकतात आणि म्हणूनच ज्या सूत्रात समासान्त प्रत्यय होण्याचे
 विधान केले आहे तथा सूत्रात प्रकृत सूत्रातील 'इयाप्' या पदाची
 अनुवृत्ति करता येत नाही आणि ते प्रत्यय भाष्यात जो कार्यक्रम
 सांगितला आहे त्याचा विषय होत नाहीत, म्हणजे ते तद्धित प्रत्यय

अमून देखील लिङ्गबोधक प्रत्यय लागण्यापूर्वीच होतात. येथे हे लक्षात ठेवावे की, 'इयाप्प्रातिपदिकांत' हे अधिकारमूत्र चतुर्थाध्यायाच्या प्रारंभी पठित अमून तो अधिकार पञ्चमाध्यायाच्या अखेरपर्यंत चालू आहे. 'समासान्ताः' हे पाचव्या अध्यायाच्या चतुर्थ पादातील ६८ वे सूत्र अमून हा अधिकार देखील येथून पञ्चमाध्यायाच्या अखेरपर्यंत चालू आहे.) जर 'आयं' शब्दाचा 'कन्' व 'टाप्' प्रत्यययुक्त 'आयिका' असा भाषेत कोठे प्रयोग आढळत असेल तर, 'आयं' शब्दाहून प्रथम अत्यंतस्वार्थिक 'कन्' प्रत्यय केला असता (नंतर 'टाप्' प्रत्यय केल्याने) 'आयिका' असेच रूप होऊ शकते ('आयिका' असे पाक्षिक रूप होऊच शकत नाही; कारण 'आयं' शब्दाहून स्त्रीत्वबोधक 'टाप्' प्रत्यय होण्यापूर्वी प्रथम अत्यंतस्वार्थिक 'कन्' प्रत्यय करणे भाग आहे व तो प्रत्यय प्रथम केल्यानंतर 'टाप्' प्रत्यय केल्यास, यकारापुढील अकार आकाराचे जागी झालेला नसल्यामुळे, 'उदीचामातः स्थाने' सू. ४६५ या सूत्राने त्या अकाराचे विकल्पेकरून इत्व होऊ शकत नाही व 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्य' सू. ४६३ या सूत्राने त्या अकारचे नित्य इत्व होऊन 'आयिका' एवढेच रूप सिद्ध होऊ शकते.) 'लोहिनिका' हे पाक्षिक रूप सिद्ध होण्याकरिता 'लोहिताल्लिङ्गवाचन वा' हे वार्तिक मानणे आवश्यक आहे असा भाष्याचा भावार्थ आहे. प्रकृत सूत्रावरील भाष्याच्या अखेरीस हे स्पष्टपणे सांगितले आहे व या विषयाचे इतर ग्रंथात विस्तृत विवेचन केले आहे. (प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात 'तद्धितविधानार्थं तु इयान्ग्रहणं कर्तव्यम्, इयावन्तात्तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यात्' असे सांगून भाष्यकार पुढे म्हणतात की, तसे मानल्यास, 'समासान्तेषु दोषो भवति'. यावर स्त्रीप्रत्यय देखील स्वार्थिक प्रत्यय आहेत अशी दावा केली असता, भाष्यकार अखेरीस म्हणतात—'समासान्ता अपि स्वार्थिकाः । उभयोः स्वार्थिकयोः परत्वात्समासान्ता भविष्यन्ति.. कथं लोहिनिकेति वक्ष्यतेतत् लोहिताल्लिङ्गवाचनं वेति ।' या भाष्याचे व्याख्यान

करिताना कैयटाने 'लोहिनिकेति' हे प्रतीक घेऊन असे म्हटले आहे की, 'न हि लोहिनशब्द प्रातिपदिकमस्तीति प्रश्न' व पुढे 'वक्ष्यत्येतदिति' हे प्रतीक घेऊन 'वक्ष्यवक्तव्यता दर्शयति । क्रियमाणेऽपिङ्यान्ग्रहणे लोहितान्मणी, वर्णे चानित्ये, रक्ते इति प्रतिपदविधानाद्वलीयस्त्वात् स्त्रीप्रत्यय बाधित्वा कत्रेव म्यात्' असे म्हटले आहे या कैयटवृत्तीतील प्रतिपदविधानात् 'यावर टीका करिताना उद्योतकारानी 'अनवकाशत्वे सत्येव तस्य बाधकत्व-प्रयोजकत्वात् चिन्त्यमिदम् । परत्वादिति शक्तुमुचितम्' असे म्हटले आहे सारांश प्रतिपदविधानामुळे म्हणा किंवा परत्वामुळे म्हणा, 'लोहित' या शब्दाहून प्रथम स्वाधिक 'कन्' प्रत्यय केला असता 'लोहितक' असे जे अदन्त रूप सिद्ध होते ते तकारोपध नसून ककारोपध असल्यामुळे, 'वर्णादिनुदात्तात्' सू ४९६ हे सूत्र प्रवृत्त होऊ शकत नाही व 'अजाद्यतष्टाप्' सू ४५४ या सूत्राने 'टाप्' प्रत्यय केल्यावर 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्य' या सूत्राने ककारापूर्वी असलेल्या अकाराचे इत्व होऊन 'लोहितिका' एवढेच रूप सिद्ध होऊ शकते म्हणून 'लोहितिका' हे पाक्षिक इष्ट रूप सिद्ध होण्याकरिता 'लोहिताल्लिङ्गबाधन वा' हे वार्तिक मानणे आवश्यक आहे त्या वार्तिकान्वये अनुदात्त तकारोपध वर्णवाचक 'लोहित' या शब्दाहून प्रथम 'वर्णादिनुदात्तात्' सू ४९६ या सूत्राने 'डीप्' हा स्त्रीप्रत्यय व त्यावरोवरच तकाराचा नकार करून 'लोहिनी' हे रूप सिद्ध झाल्यावर त्याहून नंतर स्वार्थ 'कन्' प्रत्यय केला असता, 'केज्ज' सू ८३४ या सूत्राने 'लोहिनी'

सर्वधाने प्रकृत मूत्रावरील शब्देन्दुशेखरात 'एव च स्त्रीप्रत्ययेषु, अत्यन्तस्वार्थिकानारम्य तद्धितेषु च ज्याग्रहणासम्बन्धो, व्याख्यानात् । अत एव लोहिनि केत्येतत्सिद्धये लोहिताल्लिङ्गवाचन वेति चरितार्थम् । अत्यन्तस्वार्थिकाना मुबुत्सत्तेः पूर्वमुत्पत्तिरिति सर्वस्य द्वे इति मूत्रे भाष्ये स्पष्टम्, कंयटे च' असे म्हटले आहे.)

मनोरमा-मुडस्योरिति । सौरकारो "अवर्णस्त्रसौ" इत्यत्र विशेषणार्थः । असोत्पुक्ते ह्यसकारादाविस्मयः स्यात् । तथा च "वाजनवन्तु पय उल्लियासु" इति न सिध्येत् । इतिरकारो "युष्म-दस्मज्ज्वा असोऽम्" इत्यत्र अस्य ग्रहणं ना भूदिति । यदि तु "एक-वचनस्य च" इत्यत्र "पञ्चम्या" इत्यनुवृत्तेः परिशेषादन्यस्य असोऽत्र ग्रहणं भविष्यतीत्युच्यते, तर्हि "टाडसिद्धसाम्" इत्येतदर्थः । जशसोर्जकारशकारौ "जसः शो" "तस्माच्छसो नः" इत्य-नयोर्विषयविभागार्थः । अन्यतरस्य निरनुबन्धकत्वमेवास्तु इति चेन्न, जसो जकाराभावे औ इत्यस्याय् स्यात् । ततश्च प्रत्ययस्य वकारान्त-तापि सम्भाव्येत । एव शसः शकाराभावे औटो इत्थं सम्भाव्येत । यतोऽसन्देहार्थं तत्करणोचितायात् । औट्टकारः सुदिति प्रत्याहारार्थः । टाटकारस्तु "टाडसि-" इति विशेषणार्थः । डेप्रभूतोना डकारो "घेडिति" इति विशेषणार्थः । पकारस्तु प्रत्याहारार्थः । एव च सर्वेषां सफलत्वेऽपि सज्ञार्था इति प्राचो ग्रन्थास्तद्धृत एव । सम्यग् ज्ञान सज्ञा तदर्थ्याः विशेषणार्था इति यावत् । इति भङ्गत्वा व्याख्यानेऽपि विलुप्तत्वमेवेत्युपेक्षितम् ।

('स्वोज्' मू. १८३ या मूत्रावरील कीमुदीत 'मुडस्योर-कारेकारो जशटड्याश्चेतः' असे जें दीक्षितानीं म्हटले आहे त्याचे ते येथें विवरण करितात) प्रथमेच्या एकवचनाच्या 'मु' प्रत्ययात जो उकार घातला आहे तो 'अवर्णस्त्रसौ' मू. ३६४ या नूनात निदिष्ट असलेल्या 'असौ' यातील 'मु' च विशेषण व्हावा, म्हणजे त्या मूत्रात निदिष्ट असलेल्या 'मु'ने प्रथमेच्या एकवचनाच्या 'मु = स्' या प्रत्ययाचे ग्रहण व्हावे, याकरिता घातला आहे.

त्या सूत्रात ('असौ' असे न म्हणता) 'असि' असे म्हटलें असते तर, म्हणजे 'सु' या अन्तर्चे ग्रहण न करिता 'स्' या अन्तर्चे ग्रहण केले असते तर, ('यस्मिन्विधिस्तदादाबल्ग्रहणे' - परि ३३-या परिभाषान्वये) 'असि' या पदाचा 'असकारादौ प्रत्यये परे सति' असा अर्थ झाला असता व त्यामुळे 'वाजमवंत्सु पय उन्निवासु' या श्रुतीतील 'अवंत्सु' हे रूप सिद्ध होऊ शकले नसते (प्रथमेच्या एकवचनाचा 'सु' प्रत्यय पुढे नसल्यास 'अवंन्' यातील अन्त्य नकाराचे जागी तकार होणे हें 'अवंणस्तु' या वरील सूत्रात सांगितले आहे प्रथमेच्या एकवचनाच्या 'स्' या प्रत्ययाला उकारानुबन्ध न लावता 'सौजस्' असा प्रकृत सूत्राचा पाठ केला असता तर, 'अवंणस्तसि' असे वरील सूत्र पठित करावे लागले असत व त्या सूत्रातील 'असि' या पदाचा 'यस्मिन्विधि' या परिभाषान्वये असा अर्थ झाला असता की, 'अवंन्' शब्दापुढे सकारानें सुरु होणारा प्रत्यय न आल्यास, 'अवंन्' यातील नकाराचे जागी तकार होतो आणि तसा अर्थ झाल्याने 'अवंन् + सुप्' या स्थली 'अवंन्' शब्दापुढे सकारानें सुरु होणारा सप्तमीच्या बहुवचनाचा 'सुप्' हा प्रत्यय असल्यामुळे, नकाराचे जागी तकार न होण्याची आपत्ति आली असती = 'अवंत्सु' असे श्रुतीत पठित असलेले इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकले नसत ही आपत्ति टाळण्याकरिता प्रकृत सूत्रात प्रथमेच्या एकवचनाचा प्रत्यय 'स्' असा न उच्चारता 'सु' असा उकारानुबन्धसहित उच्चारला आहे) 'इसि' या पञ्चमीच्या एकवचनाच्या प्रत्ययात जो इकार घातला आहे तो अस्माकरिता की, 'युष्मदस्मदम्या इसीन्' सू ३९९ या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या 'इस्' या शब्दाने 'इसि' चे ग्रहण न व्हावे, (तारास पञ्चमीच्या व षष्ठीच्या एकवचनाचे प्रत्यय 'इसि' व 'इत्' असे अनुक्रमे भिन्न रूपाने पठित न करिता ते दोन्ही प्रत्यय 'इस्' या एकाच शब्दाने पठित केले असते तर, पाणिनीय सूत्रातील 'इन्' या शब्दाच्या ग्रहणानें त्या दोन्ही प्रत्ययांचे ग्रहण झाले

असते व 'इसि, इस्' हे प्रत्यय पुढे असतांना जी भिन्न कार्ये होणे सांगितली आहेत व त्या प्रत्ययाचे जागी कित्येक ठिकाणी जे भिन्न आदेश होणे सांगितले आहेत ते करता येऊं शकले नसते.) 'पञ्चम्या अत्' सू. ३९७ या पूर्व सूत्रातून 'पञ्चम्या' या पदाची 'एकवचनस्य च' सू. ३९६ या उत्तर सूत्रात अनुवृत्ति होत असल्यामुळे, 'दुष्मदस्मद्म्या ङसोऽङ्' मू. ३९९ या सूत्राने 'इस्' चे जागी होणारा 'अस्' हा आदेश अवशिष्ट राहिलेल्या पठ्ठीच्या एकवचनाच्या 'इस्' प्रत्ययाचे जागीच (दोन्ही प्रत्यय 'इस्' असेच पठित केले असते तरी) होऊ शकला असता असे कोणी म्हटल्यास, 'टाडसिङ्साभिनात्स्या' मू. २०१ या सूत्राकरिता पञ्चमीच्या एकवचनाचा प्रत्यय 'इसि' असा उच्चारला आहे, म्हणजे त्या सूत्राने 'इसि' व 'इस्' याचे जागी जे भिन्न भिन्न आदेश होणे सांगितले आहेत ते करता यावे याकरिता दोन्ही प्रत्यय 'इस्' अशा एकाच रूपाने पठित न करिता भिन्न रूपाने पठित केले आहेत, असे समजावे. 'जस्' या प्रथमेच्या बहुवचनाच्या प्रत्ययास व 'झस्' या द्वितीयेच्या बहुवचनाच्या प्रत्ययास जे अनुक्रमे जकार व शकार हे अनुबन्ध लावले आहेत ते अशाकरिता की, 'जसः शी' सू. २१४ व 'तस्माच्छसो नः पुति' मू. १९६ या दोन सूत्रात सांगितलेल्या विषयाचा विभाग करता यावा, म्हणजे या दोन सूत्रानी 'जस्' व 'झस्' याचे जागी जे भिन्न आदेश होणे सांगितले आहेत ते करता यावे. (ते दोन्ही प्रत्यय जर एकाच रीतीने पठित केले असते तर तसे करता येऊ शकले नसते.) या बरोबर दोन प्रत्ययार्पकी एक प्रत्यय अनुबन्धरहित पठित केला असता तर चालू शकले असते (व 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य'—परि. ८२—ही परिभाषा असल्यामुळे, निरनुबन्धक प्रत्ययाने सानुबन्धक प्रत्ययाचे ग्रहण झालेच नसते) असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही; कारण (या दोन प्रत्ययार्पकी प्रथमेच्या बहुवचनाचा 'जस्' हा प्रत्यय

सानुबन्धक पठित न करिता 'अस्' असा अनुबन्धरहित पठित केला असता तर) जकाराचे अभावी ('सु औ जस्' या ऐवजी 'सु औ अस्' अशी स्थिति झाली असता) 'औ' चे जागी ('एचोऽयवायावः' सू. ६१ या सूत्रानें) 'आव्' असा आदेश झाला असता व त्यामुळें प्रथमेच्या द्विवचनाचा प्रत्यय वकारान्त 'आव्' आहे असा देखील सदेह उत्पन्न होण्याचा प्रसंग झाला असता. त्याचप्रमाणे (द्वितीयेच्या बहुवचनाचा प्रत्यय 'सस्' असा सानुबन्धक पठित न करिता 'अस्' असा निरनुबन्धक पठित केला असता तर) शकाराच्या अभावामुळें द्वितीयेच्या द्विवचनाचा 'औट्' हा प्रत्यय डिट् आहे असा सदेह उत्पन्न होण्याची आपत्ति झाली असती, (कारण 'औट् + अस्' अशा स्थितीत 'झला जशोऽन्ते' सू. ८४ या सूत्रानें 'औट्' यातील टकाराचे जागी डकार होऊन 'औडस्' असे सन्धियुक्त रूप झालें असे व त्यामुळें 'औड्' असा द्वितीयेच्या द्विवचनाचा डिट् प्रत्यय आहे की काय असा सदेह उत्पन्न झाला असता व तो प्रत्यय डिट् मानल्याने 'अभस्यापि टेलोपो डिति' या वचनान्वयें त्याच्या प्रकृतीच्या 'टि' चा लोप होण्याची आपत्ति झाली असती.) म्हणून वर दर्शविलेले दोन्ही प्रकारचे सदेह उत्पन्न न व्हावे याकरिता 'जस्' व 'सस्' हे ज दोन्ही प्रत्यय भिन्न अनुबन्ध लावून सानुबन्धक पठित केले आहेत तसेच करणे उचित ठरते. द्वितीयेच्या द्विवचनाच्या प्रत्ययाला टकार हा जो अनुबन्ध लावला आहे तो असाकृति की, 'मुट्' हा प्रत्याहार साधता यावा. (प्रथमेच्या एकवचनाचा 'सु' हा जो प्रत्यय प्रकृत सूत्राच्या आरभी पठित आहे त्याला 'औट्' यातील टकार हा इत्सङ्गक वर्ण जोडला असता 'मुट्' असा जो प्रत्याहार सिद्ध होतो त्यानें 'आदिरन्त्वेन सहेता' सू. २ या सूत्रान्वयें पहिल्या पाच प्रत्ययाचे, म्हणजे सर्वनामस्थान प्रत्ययाचे, ग्रहण होते व 'मुडनपुसकस्य' सू. २२९ या सूत्रात पाणिनीने त्या प्रत्याहाराचा उपयोग केला आहे.) तृतीयेच्या एकवचनाच्या प्रत्ययाचा टकारानुबन्ध जोडून तो प्रत्यय 'टा' असा जो पठित केला

आहे त्याचे प्रयोजन हे आहे की, 'टाडसिडसाम्' सू २०१ या सूत्रातील 'टा'ने त्याच ग्रहण व्हावे 'डे' इत्यादि चार प्रत्ययाना, म्हणजे 'डे, डसि, डस्, डि' या चार प्रत्ययाना डकारानुबन्ध जाडून त प्रत्यय जे डित् पठित केले आहेत त्याच प्रयोजन हे आहे की, 'घेडिति' सू २४५ या सूत्रातील 'डिति' या पदाने त्या चारही प्रत्ययांचे ग्रहण व्हावे 'सुप्' या स्थली सप्तमीच्या बहुवचनाच्या 'सु' प्रत्ययाला पकार हा जो अनुबन्ध लावला आहे त्याचे (प्रयोजन हे नाही की, पित्त्वामुळे तो अनुदात्तौ सुप्पितौ सू ३७०९ या सूत्राने अनुदात्त व्हावा, कारण तो सुप्त्वामुळे त्या सूत्राने अनुदात्त आहेच पकारानुबन्धाचे वास्तविक) प्रयोजन हे आहे की, (प्रातिपदिकाहून होणाऱ्या सर्व विभक्तिप्रत्ययांचा) 'सुप्' असा प्रत्याहार ('आदिरन्त्यन सहेता या सूत्राच्या सहायाने) साधता यावा (व या प्रत्याहाराचा उपयोग पाणिनीने 'सुप' सू १८५, 'सुपि च' सू १०२ 'ओ मुपि' सू २८१ इत्यादि अनेक सूत्रात केला आहे) असा रीतीने प्रकृत सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या विभक्ति-प्रत्ययाना लावलेले सर्व अनुबन्ध सफल-सहेतुक किंवा सप्रयोजनक ठरत असून देखील त अनुबन्ध सन्नार्थ आहेत, म्हणजे रयाना इत्सगा व्हावी याकरिता ते लावले आहेत, अस जे प्रक्रियाकौमुदीकारानी म्हटले आहे त म्हणजे असङ्गत-चूक-ठरत, व प्रक्रियाकौमुदीकारानी 'सज्ञाया' हा जो शब्द वापरला आहे त्याच 'सम्पगुज्ञान सज्ञा तदर्था विशेषणार्था इति यावत्' अस जे त्या शब्दाचे तुकडे पाडून (प्रकाशकारानी) जरी व्याख्यान केले आहे तरी त व्याख्यान क्लिष्ट असल्यामुळे, म्हणजे 'सज्ञाया' या शब्दातून तसा अर्थ सहज रीतीने निघू शकत नसल्यामुळे, त्या व्याख्यानाची उपेक्षा केली आहे (प्रकृत सूत्रावरील प्रक्रियाकौमुदीत 'मुद्रस्योरुकारेकारी जटाटडपाश्चेत्सज्ञाया' अस म्हटले आहे व दीक्षितानी देखील प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत असाच संहची पक्ति लिहिली आहे फरक एवढाच की, दीक्षितानी इत्सज्ञार्था 'या

ऐवजी 'इत,' हा शब्द वापरला आहे 'इत्सज्ञा अर्थः प्रयोजन येषा ते' असा 'इत्सज्ञार्था' या पदाचा विग्रह आहे व त्याचा अर्थ हा आहे की, अनुबन्धाना इत्सज्ञा व्हावी याकरिता ते वरील प्रत्ययाना लावले आहेत या शब्दावर दीक्षिताचा कटाक्ष आहे त्याच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, अनुबन्ध इत्सज्ञक ठरतातच व त्यांना इत्सज्ञा व्हावी हे वास्तविक त्याचे प्रयोजन नसून मनोरमंत जी प्रयोजने साधितली आहेत ती ते अनुबन्ध लावण्याची प्रयोजने आहेत, आणि दीक्षितानी जी प्रयोजने मनोरमंत दिली आहेत तशीच प्रयोजने प्रसादकारानी देखील प्रक्रियाकौमुदीवरील टीकेत सांगितली आहेत प्रकाशकारानी 'सज्ञार्था' या पदाचा 'सम्पद् ज्ञान प्रयोजन येषाम्' असा विलष्ट विग्रह करून प्रक्रियाकौमुदी-काराच्या व्याख्यानाचे कसे तरी समर्थन केले आहे. पण दीक्षित म्हणतात की, प्रकाशकारानी केलेली ही विलष्ट टीका उपेक्षार्ह आहे.)

शब्दरत्न-पञ्चम्याइत्यनुवृत्तेरिति । सूतीयाव्यावृत्तये इति भावः । टाडसीति । तत्रेकारानुच्चारणे इष्टस्य यथासह्यस्याना-पत्तिरिति भावः । डिस्वमिति । तत्रश्च टिलोपः स्यादिति भावः । विशेषणार्थ इति । तत्फलन्तु "गुणो मुलुक्" इति सूत्रेणाकारादेशे इनादेशाभावः । घेडितीति । न च घेः सुपि गुण इत्येवास्तु "जसि च" इति नियमात् नान्निति प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, पतय इत्यर्थ "जसि च" इत्यस्यावश्यकत्वात् ॥

'एकवचनस्य च इत्यत्र पञ्चम्या इत्यनुवृत्तेः' असे जें मनो-रमंत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, ('एकवचनस्य च' सू ३९६ या सूत्रात 'पञ्चम्या अत्' या पूर्व सूत्रातून 'पञ्चम्या' या पदाची जी अनुवृत्ति केली आहे तिचे प्रयोजन हे आहे की, त्या योगाने) तृतीयेची व्यावृत्ति व्हावी. 'टाडसिडनाम्' सू २०१ या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या 'इति' या प्रत्ययात इकार उच्चारला नसता तर इष्ट यथासह-

स्यन्याय लागू न पडण्याची आपत्ति जाली असती. ('डसि' व 'डम्' हे दोन्ही प्रत्यय 'डस्' असेच उच्चारले असते तर 'डस्'ने पञ्चमीच्या व पष्ठीच्या एकवचनाच्या प्रत्ययांचे ग्रहण झाले असते व त्यामुळे 'टाडसोरिनात्स्याः' असे सूत्र करावे लागले असते आणि तम सूत्र केले असते तर उद्देश्याची सख्या दोन व विधेयाची सख्या तीन झाली असती व त्यामुळे 'ययामङ्ख्यमनुदेशः समानाम्' सू. १२८ हे सूत्र प्रवृत्त करता आले नसत आणि 'डसि'चे जागी 'आत्' असा आदेश करता जाला नसता. त्याचप्रमाणे 'डसिङ्योऽस्मात्स्मिनी' सू. २१६ या सूत्रात देखील 'डसि'चे जागी 'डन्' अस उच्चारण करावे लागले असते व त्या 'डस्'ने पष्ठीच्या एकवचनाच्या प्रत्ययांचे देखील ग्रहण झाले असते व त्याचेहि जागी 'स्मात्' हा आदेश होण्याची आपत्ति जाली असती.) 'औटो डित्व सम्भाष्येत' अस जे मनोरमंत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, 'औट्' प्रत्यय डिन् मानल्यास, (तो प्रत्यय पुढे जाला असता, 'अभस्यापि टेलोपो डिति' या वचनान्वये अङ्गाच्या) 'टि' चा लोप होण्याची आपत्ति येईल. (त्यामुळे 'शरद्+ओ' या स्थला 'शरदो' असे द्वितीयेच्या द्विवचनाचे इष्ट रूप न होता, 'अद्' या 'टि' चा लोप होऊन 'शरी' अस अनिष्ट रूप होईल.) 'टाटकारस्तु टाडमि इति विशेषणार्थः' असे जे मनोरमंत म्हटले आहे त्याचे फल हे आहे की, 'सुपा मुलुक्' सू. ३५६१ या सूत्राने (वैदिक प्रयोगात विभक्तिप्रत्ययांचे जागी) जो 'आ' असा आदेश होता त्याचे जागी ('टाडमि' या सूत्राने होणारा) 'इन' आदेश हात नाही. (वेदात 'मुप्' विभक्तिप्रत्ययाचे जागी केव्हा केव्हा 'आ' असा आदेश केला जातो. उदाहरणार्थ श्रुतीत 'उभो यन्तारी' अस न म्हणता 'उभा यन्तारी' अस म्हटले आहे. तसेच 'मुरथो रथोतमो' असे न म्हणता श्रुतीत 'मुरथा रथोतमा' असा प्रयोग केला आहे. जर तृतीयेच्या एकवचनाचा प्रत्यय 'टा' असा पठित न करिता 'आ' असा पठित केला असता तर, 'सुपा मुलुक्' या

सूत्रानें होणाऱ्या 'आ'चे जागी देखील 'इन' आदेश होण्याची
 आपत्ति आली असती) 'घेडिति' सू. २४५ या सूत्राऐवजी 'घे.
 (सुपि गुण)' असे सूत्र पठित करावे व 'जसि च' सू. ५४१ ह.
 सूत्र नियमार्थें मानल्याने 'घेः' ह. सूत्र डिट्प्रत्यय प्रत्यय पुढें आला
 असता प्रवृत्त होऊ शकणार नाही असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणजे
 बरोबर नाही, कारण 'पतय' ह. रूप सिद्ध होण्याकरिता
 'जसि घ' हे सूत्र (नियामक न मानता विधायक मानजे) आव
 द्यक आहे (शकाकाराची शका असो आहे की, 'घेडिति' असे
 सूत्र न करिता 'घ' एवढेंच जरी सूत्र केले तरी, त्या सूत्रात
 'सुपि च' या पूर्व सूत्रातून 'सुपि' या पदाची व तमच
 'न्हस्वस्य गुण' या पूर्व सूत्रातून 'गुणः' या पदाची
 अनुवृत्ति होत असल्यामुळे 'घे सुपि गुण' या अर्थाचे
 वाचक 'घे' हे सूत्र होईल आणि 'जसि च' हे सूत्र
 नियमार्थक मानले व 'डिट्प्रत्यये परे गुणश्चेत् जसि एव'
 असे नियमाचे स्वरूप न मानता, टीकाकारानी सांगितल्याप्रमाणे,
 'अनुनासिकवर्णापठितगुणाद्येकवचनेतरस्मिन् सुपि गुणश्चेद जसि
 एव,' म्हणजे ज्या प्रत्ययामध्ये अनुनासिकवर्ण नाही व जा 'अ, ए'
 किंवा 'ओ' या गुणसंज्ञक वर्णानें मुरू होणारा 'सुप्' प्रत्यय असून
 एकवचनाचा प्रत्यय आहे तसा प्रत्यय खेरीज करून इतर विभक्ति-
 प्रत्यय घिसतक अज्ञापुढें आल्यास त्या अज्ञाच्या अन्त्य वर्णाला
 जर गुण होणे जमेल तर ता गुण 'जम्' प्रत्यय पुढें असतानाच
 व्हावा, अस नियमाचे स्वरूप मानले तर, एकवचनाचे 'डे, डसि,
 डम्, डि' ह. जे चार प्रत्यय डित् केले आहेत ते डित्
 करभ्याची काही गरज राहत नाही व या चार डित् पठित केल्या
 प्रत्ययांपैकी 'डे, डसि, डस् = ए, अस्, जस्' हे तीन एकवचनाचे
 प्रत्यय 'ए' व 'अ' या गुणसंज्ञक वर्णानी मुरू होणारे असून त्यात
 अनुनासिक वर्ण नसल्यामुळे, ते प्रत्यय घिसतक अज्ञापुढें आले
 असता, गुण होऊन इष्ट रूपें सिद्ध होतीलच. हे खरे की, बरील

नियम मानल्याने सप्तमीच्या एकवचनाचा 'ङि=इ' हा प्रत्यय गुणसज्ञक वर्णाने सुरू होणारा असल्यामुळे, तो प्रत्यय घिसज्ञक अज्ञापुढे आला असता, अज्ञाच्या अन्य वर्णांना गुण होणार नाही. पण ती इष्टापत्तीच आहे, कारण 'अच्च घे.' सू. २४७ हे गुणाचे बाधक सूत्र असल्यामुळे सप्तमीच्या एकवचनाचा प्रत्यय घिसज्ञक अज्ञापुढे आला असता, त्या अज्ञाच्या अन्य वर्णांना गुण न होता इष्ट रूप सिद्ध होते. उदाहरणार्थ 'हरि + ङि' या स्थली 'हरि' या घिसज्ञक अज्ञातील अन्य वर्णाचे जागी 'अच्च घे.' या सूत्राने अकार व ङिप्रत्ययाचे जागी 'औ' असा आदेश केल्याने 'हर + औ' अशी स्थिति होऊन 'वृद्धिरेचि' सू. ७२ या सूत्राने वृद्धिरूप एकादेश केला असता, 'हरी' असे इष्ट रूप सिद्ध होण्यात काही अडचण येत नाही वरील नियमात 'अनुनासिकवर्णाघटित' हे पद घातले असल्यामुळे, 'अम्' हा द्वितीयेच्या एकवचनाचा प्रत्यय जरी 'अ' या गुणसज्ञक वर्णाने सुरू होणारा प्रत्यय आहे तरी तो प्रत्यय 'म्' या अनुनासिक वर्णाने युक्त असल्यामुळे, वरील नियमान्वये त्याची व्यावृत्ति होते. तसेच वरील नियमात 'एकवचन' हा शब्द घातला असल्यामुळे, द्वितीयेच्या बहुवचनाचा 'सस् = अस्' प्रत्यय व त्याचप्रमाणे पष्ठी व सप्तमी यांच्या द्विवचनाचे 'ओस्' हे प्रत्यय जरी गुणसज्ञक वर्णाने सुरू होणारे प्रत्यय आहेत तरी त्याची व्यावृत्ति होते. तसेच वरील नियमात 'गुणादि' हा शब्द घातला असल्यामुळे, जे 'टा' इत्यादि अजादि प्रत्यय गुणसज्ञक वर्णाने सुरू होत नाहीत किंवा जे हलादि प्रत्यय आहेत त्याचीही व्यावृत्ति होते. सारास वरील नियम मानल्यास काणताहि 'मुप्' प्रत्यय ङित् करण्याची आवश्यकता राहत नाही असे शकाकाराचे म्हणणे आहे. ही शका करिताना शकाकार असे गृहीत धरून चालतो की, 'जसि च' हे गुणविधायक सूत्र घिसज्ञक प्रवृत्तीलाच लागू पडणारे सूत्र आहे. या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, 'जसि च' हे सूत्र घिसज्ञक प्रवृत्तीलाच लागू पडणारे सूत्र नमून,

ज्या न्हस्वान्त प्रकृति धिमञ्जक नाहीत त्यांना देखील लागू पडणारे ते सूत्र आहे उदाहरणार्थ 'पतिः समासे एव' सू. २५७ या सूत्रान्वये 'पति' हा शब्द समासाच्या अन्ती असला तरच त्याला घिसजा होते व केवळ 'पति' शब्दाला घिसजा होत नाही. त्यामुळे 'घेः' असे 'घेडिति' या सूत्राऐवजी सूत्र केले व 'जसि च' हे त्याचे नियामक सूत्र मानले तर, 'पति + जस्' या स्थली 'पति' हा शब्द घिसजक नसल्यामुळे, त्यातील अन्त्य इकाराला गुण होणार नाही आणि 'पतय' असे इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकणार नाही म्हणून ते रूप सिद्ध होण्याकरिता 'जसि च' हे स्वतंत्र विधायक सूत्र मानणे आवश्यक आहे; आणि ते सूत्र नियामक न मानता विधायक मानले असता, शकाकाराने त्या सूत्रातून जो नियम काढला आहे तो निघूच शकत नाही सारांश पाणिनीने चार प्रत्ययाना जे डित् केले आहे ते अगदी योग्य आहे व ते डित् केले असल्यामुळे, 'घेडिति' या सूत्रातील 'डिति' या पदाने त्याचे ग्रहण होऊन इष्ट रूपे सिद्ध होतात आणि शकाकाराने केलेली शका अयोग्य ठरते.)

मनोरमा- 'सुपः' ।। तिङ्स्त्रीणि त्रीणि" इति सूत्रात् त्रीणि त्रीणि इति पदं "तान्प्रेकवचन-" इत्यादि सूत्रं च सम्पूर्णमनुवर्तत इति व्याचष्टे । सुपस्त्रीणि त्रीणीत्यादिना । एकश इति । एकैकमित्यर्थः । "सङ्ख्येकवचनाच्च" इति वीप्साया प्रथमान्तात् शस् । यस्तु प्राचा एकैकश इत्युक्तम्, तद्युक्तम्, शसैव वीप्साया उक्तत्वेन द्विवचनायोगात्, येन नाप्राप्तिन्यायेन द्विवचनापवादः शस् इति सिद्धान्तात् ।

यस्माद्दुः "सर्वस्य द्वे" इत्यत्र एकैकशो वदातीति भाष्यप्रयोगात् "तान्प्रेक" इति सूत्रे एकश इति सूत्रकारनिर्देशाच्चोभयं साध्विति, तत्र, उदाहृतभाष्यस्यान्यविषयत्वात् । "यत्र तद्वितेनानुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विवचनं" इत्युपक्रम्य हि "तद्यथा एकैकशो वदाति" इति भाष्ये उदाहृतम् । व्याख्यातं च कथंतेन अल्यार्थोऽप्येकशब्दोऽस्ति तस्य वीप्साया द्विवचने "बह्वल्यार्थात्-" इति शस्प्रत्यय इति । न चोपस्यः प्रकृते सम्भवतीत्यास्मां तावत् ।

‘सुप’ मू १८५ या सूत्रात् ‘तिङ्स्त्रीणि त्रीणि’ मू २१६० या पूर्व सूत्रानून ‘त्रीणि त्रीणि’ या पदाची अनुवृत्ति होते आणि त्याच-प्रमाणे ‘तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकस्य’ मू २१६१ या संपूर्ण पूर्व सूत्राची अनुवृत्ति होत त्यामुळे कौमुदीत ‘सुप’ या प्रवृत्त सूत्राच ‘सुपस्त्रीणि त्रीणि वचनान्येकस्य एकवचनद्विवचनबहुवचन-मज्ञानि स्यु’ अस व्याख्यान चल आहे (‘तान्येकवचन’ मू २१६१ या सूत्रातील) ‘एकस्य’ या पदाचा ‘एकैकम्’ असा अर्थ आहे ‘एकस्य’ या स्थली ‘सङ्ख्यैकवचनाच्च वोप्सायाम्’ मू २११० या सूत्राने ‘वोप्सा’ या अर्थाने ‘एक’ या शब्दाच्या प्रथमहून तद्धित शस्-प्रत्यय झाला आहे. (‘एक मु शस्’ हा समुदाय तद्धितान्त असल्यामुळे, ‘कृत्तद्धितममासाश्च’ या सूत्राने त्याला प्रातिपदिकज्ञा हाऊन व ‘मुपा घातुप्रातिपदिकया’ मू ६५० या सूत्राने ‘मु’ या अन्तवर्तिविभक्तिप्रत्ययाचा लुक् हाऊन ‘एवय’ ह रूप सिद्ध झाला आहे व ‘तद्धितश्चासर्वविभक्ति’ मू ४४८ या सूत्रात ‘घम्-प्रभृतय-प्राक् समासान्तेभ्य’ अस जे परिगणन चल आहे त्या परिगणनान्वये ‘एकस्य’ हा शस्-प्रत्ययान्त शब्द अव्ययसङ्गठित ठरता) प्रक्रियाकौमुदिकाराना (‘सुप’ या प्रवृत्त सूत्राच ‘सुपस्त्रीणि त्रीणि पदान्येकैकस्य एकवचनद्विवचनबहुवचनमज्ञानि स्यु.’ अस व्याख्यान करिताना) ‘एकैकम्’ या पदाचा या प्रयोग चला आहे तो चूक आहे, कारण ‘घम्’ या प्रत्ययानेच ‘वाप्सा’ या अघाचा बाध चला असल्यामुळे (पु-हा तोच अर्थ सांगण्याकरिता ‘नित्यवोप्सया’ मू. २१६० या सूत्राने ‘एक’ या शब्दाच) द्विवचन करिता यऊ पडत नाही ‘यन नाप्राप्त’-परि. ५८-या परिभाषान्वये वोप्सापंक ‘घम्’प्रत्यय द्विवचनाचा अपवादक-बाधक-ठरतो असा सिद्धान्त मानला आहे (‘नित्यवोप्सया’ या सूत्राने जर वोप्सा गम्यमान असता सर्वत्र द्विवचन चल तर, ‘सङ्ख्यैकवचनाच्च वोप्सायाम्’ मू २११० ह सूत्र प्रवृत्त हास्यास कागजहि स्थल मिळणार नाही व अजा रीतीने त सूत्र अनवकाश ठरण्याची

आपत्ति येत असत्यामुळे, ते सूत्र अनवकाशत्वामुळेच, 'येन नाप्राप्ते' या न्यायान्वये 'नित्यवोपपद्योः' या सूत्राचे बाधक ठरते. त्यामुळे 'सङ्ख्यैक्यवचनाच्च' या सूत्राने 'एक' या सख्यावाचक शब्दाहून वीप्सास्यक 'शस्' प्रत्यय केला असता, पुन्हा तोच वीप्सारूप अर्थ सांगण्याकरिता 'एक' या शब्दाचे द्विवचन करता येत नाही; कारण 'उक्तार्थानामप्रयोगः' हा न्याय प्रसिद्ध आहे. म्हणून द्विवचन करता येते किंवा द्विवचन न केल्यास 'शस्' प्रत्यय करता येतो शस् प्रत्यय व द्विवचन हे दोन्ही एकेचवेळी करता येत नाहीत त्यामुळे 'एकैकश' हे रूप सिद्ध होऊ शकत नाही व 'एकश' किंवा 'एकैकम्' असेच रूप सिद्ध होऊ शकते असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे 'एकैकम्' हे रूप 'एक बहुव्रीहिवत्' मू. २१८४ या सूत्राने सिद्ध होते) प्रकाशकाराचे असे म्हणणे आहे की, 'सर्वस्य द्वे' मू ८-१-१ या सूत्रावरील भाष्यात 'एकैकशो वदाति' असा भाष्यकारांनी प्रयोग केला असल्यामुळे व 'तान्येक्यवचन' मू २१६१ या सूत्रात पाणिनीने 'एकशः' असा निर्देश केला असल्यामुळे, 'एकैकशः' व 'एकशः' ही दोन्ही रूपे सामू ठरतात. पण हे त्याचे म्हणणे बरोबर नाही, कारण त्यांनी ज्या भाष्यातील प्रयोगाचे वर उदाहरण दिले आहे ते भाष्य भिन्न विषयासंबंधाचे भाष्य आहे. त्या भाष्यात 'यत्र तद्धितेनानुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विवचनम्' असा उपक्रम करून 'तद्यथा एकैकशो वदाति' असा भाष्यात उदाहरण दिले आहे व त्या भाष्याचे व्याख्यान करिताना कौश्टांनी असा म्हटले आहे की, 'एक' हा शब्द 'अल्प' या अर्थाचा देखील वाचक आहे व त्या अलप्यार्थवाचक 'एक' या शब्दाचे ('नित्यवोपपद्यो' या सूत्राने) 'वीप्सा' हा अर्थ दाखवित करण्याकरिता द्विवचन केल्यावर नंतर 'बहुव्रीह्यान् शम् कारवादन्यतरस्थाम्' मू. २१०९ या सूत्राने (द्विवचन करून सिद्ध झालेल्या 'एकैक' या शब्दाहून स्वार्थे) 'शम्' प्रत्यय केला आहे. प्रवृत्त स्थली 'एकैकश' या शब्दाचा तसा अर्थ—'अल्प' हा अर्थ—होणे

संभवत नाही. या विषयासंबंधानें एवढें, पुरे. ('सर्वस्य द्वे' या मूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारांनी 'तद्वितेनोक्तत्वाद्दोष्साया द्विवचनं न भविष्यति । तद्वितः खल्वपि वीप्सायामित्युच्यते । यत्र च तद्वितेनाऽनुवृत्ता वीप्सा भवति तत्र द्विवचनम् । तद्यथा—एकैकशो ददातीति ।' असे म्हटले आहे व या भाष्याचे व्याख्यान करिताना कंयटानें 'तद्वितस्य स्वाधिकत्वादभिव्यक्तिरेवोक्तिरवमेया । एकैकश इति । केचिदाहुः—अल्पार्थोऽप्येकशब्दोऽस्ति, तस्य वीप्साया द्विवचनेन वृत्ते बहुलपार्यादिति ससुप्रत्ययः ।' असे म्हटले आहे आणि या वरील भाष्याचा भावार्थ सांगताना उद्योतकारांनी 'तस्मादयमत्र भाष्यार्थः—सङ्ख्यैकवचनाच्चेत्यत्र चस्य वीप्सायामित्यनेन सम्बन्धाद्दोष्साया स्वार्थे च ससित्यर्थः । तत्र स्वाधिकोऽभिधानस्वाभाष्यादेवशब्दात्तुतद्विवचनैकैकशब्दाच्च । तेन नातिप्रसङ्गः । एव चैकशब्दप्रवृत्तिकशसः स्वाधिकत्वस्यापि सत्वेन न ततो नियमेन वीप्सांस्तिरिति, तत्र वीप्सादासभावपक्षे द्विवचने नृने ततः स्वाशधिक्यसिति । अत्र चेद भाष्यमेव मानम् ।' असे म्हटले आहे कंयटानें वरील भाष्याचे व्याख्यान करिताना 'एक' हा शब्द अल्पार्थक देखील आहे असे जें म्हटले आहे ते कंयटाचे मत नमून इतरांचे मत आहे व कंयटानें 'केचिदाहुः' ही अश्विप्रसङ्गक पदें वापरली जसल्यामुळें, कंयटाला तो अर्थ मान्य नाही हे दिमून येते व उद्यांतात सांगितल्याप्रमाणे त्याचें कारण ह् की, 'अत्राऽश्विबीजं तु तस्याऽल्पार्थत्वे न मानम्.' उद्योतकारांच्या वरील म्हणण्याचा भावार्थ हा आहे की, 'सङ्ख्यैकवचनाच्च' या मूत्रातील 'च' या शब्दानें, जसा रया मूत्रात सांगितल्याप्रमाणे वीप्सांर्थक 'घम्' प्रत्यय होतां तमाच, स्वायें 'घम्' प्रत्यय देखील होवो. तो स्वायें 'घम्' प्रत्यय जसा 'एक' या मस्यावाचक शब्दाहून होतां तसाच रया 'एक' शब्दाचे 'नित्यवीप्सायोः' या मूत्रानें 'एकैक' असे द्विवचन रेत्यावर तसा 'एकैक' शब्दाहून देखील होऊ शकतो. अशा रीतीने 'एकैकशः' या स्थली 'घम्' हा प्रत्यय वीप्सांर्थक

न मानता स्वार्थिक मानल्याने, 'एकैकशः' हा प्रयोग साधु ठरतो. परंतु 'शस्' हा प्रत्यय स्वार्थिक न होता वीप्सार्थकच होतो असे दीक्षिताचे म्हणणे दिसते आणि म्हणून ते म्हणतात की, एकदा वीप्सार्थद्योतक द्विवचन करून 'एकैक' हा शब्द सिद्ध केल्यावर पुन्हा त्याहून वीप्सार्थकशोतः 'शस्' प्रत्यय करणे हे 'उक्तार्थानामप्रयोग' या न्यायाविरुद्ध आहे या विषयाचे अधिक विवरण शब्दरत्नात केले जाईल)

शब्दरत्न-तान्येकेति । तत्रानुवृत्ततानीत्यस्य लक्ष्यव्याकरणा-
स्तरोक्तप्रथमादिसंज्ञानीत्यर्थः ।

वीप्साया द्विवचने इति । शसः कारकाद्विधानेन, मङ्गला-
मङ्गलरूपाथपेक्षणेन च बहिरङ्गतया द्विवचने कृते शस् इति भावः ।
अथपि क्वचिदुक्तार्थानामपि प्रयोगो भवति, तथापि यत्र तद्धिते-
नानुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विवचनम् । यथैकैकशो दवातीत्यादि-
भाष्योक्त्या, अल्पार्थकैकशब्दोप्सायो द्विवचनने "बह्वल्पार्थात्-"
इति शसिति कैयटोक्त्या च प्रकृते तद्वस्तुमशक्यम् । न चैव 'अपि-
सहस्रमेका कपिलामेकैकशः सहस्रकृत्वो दत्त्वा तथा ते सर्वे
सहस्रवक्षिणा सम्पन्नाः" इति "अइउण्" सूत्रस्यभाष्ये एकैकश
इति प्रयोगासङ्गतिरिति वाच्यम् । एकेति प्राधानार्थकसम्बोधनसत्त्वे-
नैकश इत्यस्य प्रत्येकमित्यर्थकत्वेनावोधात् । एतद्भाष्यप्रामाण्येन
स्वार्थिकद्विवचनकल्पनापेक्षया मनुक्तस्यैव न्याय्यत्वात् । किं च ना-
म भाष्यप्रयोगः, किं तु गौण्यप्युत्तरा सह्या पूर्वा सह्या बाधते
इत्यत्र श्रुतो वा स्मार्तो वाऽप्यव्यवहारो बुद्धान्तत्वेनोक्तो भगवतेति
तत्र च्छान्दसत्त्वात् शेषः । "एकैकशः पितृसमुक्तान्" इत्यादि-
वदितिदिक् ।

'तान्येकवचन' मू. २१६१ हे जे सूत्र प्रकृत सूत्रांत अनुवृत्त
होने द्यातीत 'तानि' या पदाचा, ज्याना (पाणिनिवाक्यपूर्व)
इतर व्याकरणग्रन्थात 'प्रथमा, द्वितीया' इत्यादि सांगितलेल्या

मज्ञा प्राप्त झाल्या आहेत अशी त्रिके, असा अर्थ आहे. 'सर्वस्य द्वे' ८-१-१ या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तीत कंयटाने 'तस्य वीप्साया द्विवचने बह्वल्पायात् इति शस् प्रत्यय.', म्हणजे 'वीप्सा' या अर्थामध्ये 'एक' या शब्दाचे प्रथम द्विवचन होऊन नंतर 'बह्वल्पायात्' मू. २१०९ या सूत्राने 'शस्' प्रत्यय होतो, असे जे म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, ('बह्वल्पायात् शस् कारणात्' मू. २१०९ या सूत्राने होणारा) 'शस्' प्रत्यय हा कारकविभक्तीहून होण्याचे विधान केले असल्यामुळे, म्हणजे त्याला कारकाची अपेक्षा असल्यामुळे, आणि तसेच ('बह्वल्पायान्मङ्गलामङ्गलवचनम्'-मू. २१०९ वरील वार्तिक-या वार्तिकान्वये) त्या 'शस्' प्रत्ययाला 'मङ्गल, अमङ्गल' या शब्दा अर्थाची अपेक्षा असल्यामुळे (आणि 'मङ्गल्यकवचनाच्च' मू. २११० या सूत्राने ज्ञानाच्या द्विवचनाला येऊन मध्येची अपेक्षा असल्यामुळे, अल्पनिमित्तक द्विवचनाच्या मानाने बहुनिमित्तक) 'शस्' प्रत्यय बहिरङ्ग ठरतो व त्यामुळे द्विवचन प्रथम केल्यानंतर 'शम्' प्रत्यय होतो. जरी बह्वचि स्फली-'द्वीव्यतिलुनीने' इत्यादि स्फली-उक्ता-र्थाचा देखील पुन्हा प्रयोग होणा तरी, जेथे तद्वित प्रत्ययाने वीप्साचा वापर केला नाही तशाच स्थली, उदाहरणार्थ 'एकैकता ददाति' इत्यादि स्थली, द्विवचन करता येत असे भाष्यकारांनी म्हटले असल्यामुळे व तसेच अल्लार्थवाचक 'एक' या शब्दाचे 'वीप्सा' या अर्थामध्ये प्रथम द्विवचन केल्यावर नंतर 'बह्वल्पायात्' या सूत्राने 'शस्' प्रत्यय केला जातो असे 'कंयटाने' म्हटले असल्यामुळे, (प्रक्रियाकोमदीत जो प्रवृत्त सूत्रावरील वृत्तीत 'एकैकता' या पदाचा प्रयोग केला आहे त्या) प्रवृत्त प्रयोगाबद्धाने ('एकैकता ददाति' या भाष्यातील प्रयोगाबद्धाने जे कंयटाने म्हटले आहे) तसे म्हणता येणे शक्य नाही; (कारण प्रक्रियाकोमदीत 'एकैकता' या प्रवृत्त स्थली 'एक' या शब्दाचा 'अल्प' या अर्थामध्ये उपयोग केला नसून एकत्वस्य सस्या या अर्थामध्ये उपयोग

केला आहे. म्हणून 'बह्वल्पायत्' हे सूत्र प्रकृत स्थली लावू पडत नसल्यामुळे, त्या सूत्राने होणारा 'शस्'प्रत्यय प्रकृत स्थली करता येत नाही, कारण प्रकृत स्थली 'वीप्सा' या अर्थांमध्ये द्विवचन केले असल्यामुळे, तोच अर्थ पुन्हा बोधित करण्याकरिता, 'उक्तार्थानामप्रयोगः' या न्यायान्वये, 'शस्'प्रत्यय करता येत नाही. हे खरे की, 'व्यतिलुनीते' या उदाहरणात 'व्यति' या उपसर्गसमुदायाने कर्मव्यतिहाररूप अर्थ द्योतित केला असून देखील पुन्हा तोच अर्थ द्योतित करण्याकरिता 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' सू. २६८० या सूत्राने आत्मनेपदिप्रत्यय केला आहे व अशा रीतीने 'उक्तार्थानामप्रयोगः' हा न्याय 'व्यतिलुनीते' या उदाहरणात व्यभिचारित झाला असल्यामुळे तो न्याय नित्य आहे असे मानता येत नाही तरी पण 'यत्र च तद्वितेनाऽनुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विवचनम्' असे 'सर्वस्य द्वे' या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारांनी स्पष्ट म्हटले असल्यामुळे, त्या न्यायाचा व्यभिचार प्रकृत स्थली करता येत नाही म्हणून जेथे 'एक' या शब्दाहून वीप्सार्थक 'शस्' प्रत्यय केला नसेल तेथेच द्विवचन करता येते व जेथे वीप्सार्थक 'शस्' प्रत्यय केला असेल तेथे द्विवचन करता येत नाही, व त्या स्थली 'एकसः' असाच प्रयोग होऊ शकतो. जेथे वीप्सार्थक द्विवचन केले असेल तेथे वीप्सार्थक 'शस्' प्रत्यय पुन्हा करता येत नसल्यामुळे, तसा स्थली 'एकैकशः' असा प्रयोग न होता 'एकैकम्' असाच प्रयोग होऊ शकतो) पण वरील म्हणणे बरोबर मानल्यास, 'अद्गुण्' या शिवमूत्रावरील भाष्यात 'ऋषिसहस्रमेका कपिलामेकैकशः सहस्रकृत्वो दत्त्वा तथा ते सर्वे सहस्रदक्षिणाः सम्पन्नाः' असे जे म्हटले आहे त्यातील 'एकैकशः' हा प्रयोग चूक ठरण्याची आपत्ति येते असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही; कारण 'एकैकशः' या प्रयोगातील 'एक' हे पद सख्या या प्रधान अर्थाच्या वाचक 'एक' या शब्दाचे संबोधन असून 'एकशः' हे भिन्न पद आहे व त्या पदाचा 'प्रत्येकम्' असा अर्थ आहे (आणि असा

रीतीने 'एकैकशः' हे एक पद नमून दोन भिन्न पदांचे सन्धियुक्त रूप आहे व या स्थली 'एक' या शब्दाचे द्विवचन न करिता त्या 'एक' शब्दाहून बोधार्थक 'शम्' प्रत्यय केला आहे) असे मानल्याने काहीं दोष येत नाही. ('त्यदाशीना सम्बोधन नास्ति' हे वचन असल्यामुळे व 'एक' हा शब्द त्यदादिगणात पठित असल्यामुळे, त्याचे सबुद्धीचे रूप होऊ शकत नाही असे कोणी म्हटल्यास, त्यावर उत्तर हे आहे की 'हे स' असा 'तद्' या सर्वनामाच्या सबुद्धीचा पुल्लिङ्गात केलेला प्रयोग भाष्यात आढळत असल्यामुळे, बरील नियम सार्वत्रिक मानता येत नाही आणि त्यामुळे 'हे एक' असे 'एक' या शब्दाचे सबुद्धीचे रूप होऊ शकते.) 'स्वार्थे' या अर्थामध्ये प्रथम द्विवचन करून नंतर 'बोधा' या अर्थामध्ये 'शम्' प्रत्यय केल्याने ('उक्तार्थानामप्रयोगः' हा न्याय बाधित न होता) बरील भाष्यात केलेला 'एकैकशः' हा प्रयोग, हे भाष्य प्रमाणभूत असल्यामुळे, शुद्ध ठरतो असे कोणी म्हटल्यास, त्याला उत्तर हे आहे की, 'स्वार्थे' या अर्थामध्ये द्विवचन करता येते अशी कल्पना करण्यापेक्षा ('एकैकशः' या शब्दाची 'एक एकश' अशीं दोन भिन्न पदे पाडून वर) जे आम्ही म्याप्त्याने केले आहे तेच मानणे अधिक योग्य-न्याय्य-ठरते; (कारण स्वाधिक 'स्वार्थे' या अर्थामध्ये द्विवचन करण कोठेहि व्याकरणशास्त्रान सांगितले नमून 'बोधा' इत्यादि अर्थामध्येच द्विवचन होणे सांगितले आहे. म्हणून शका-काराची शका अयोग्य ठरते त्याचप्रमाणे 'एकैकशः' या स्थली प्रथम बोधार्थक द्विवचन करून नंतर 'स्वार्थे' या अर्थामध्ये तद्धित 'शम्' प्रत्यय केला आहे असे देखील मानता येत नाही, कारण अत्यन्तस्वाधिक 'शम्' प्रत्यय हातो असे मानल्याने, तो अन्तरङ्ग ठरून प्रथम होईल व तशा शम् प्रत्ययान्त शब्दाचे नंतर द्विवचन केल्याने 'एकैकशः' असे रूप न हाता, वेगळेच अनिष्ट रूप हास्याची आपत्ति येईल. पण 'एकैकशः' याची वर सांगितल्या-

प्रमाणे 'एक, एकश' अशी मिश्र पदें पाडल्यास कोणताहि दोष येत नसल्यामुळे, त्याच मागचे अवलंबन करणे योग्य आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) दुसरे असे की, वरील भाष्यात आढळणारा प्रयोग भाष्यकारानीं स्वतः केलेला प्रयोग नसून, उत्तर सख्या अप्रधान असली तरी देखील ती पूर्वं सख्येचा बाध करते हा न्याय सिद्ध करण्याकरिता भाष्यकारानीं दृष्टान्तरूपानें श्रौत किंवा स्मार्त व्यवहाराचे उदाहरण दिले आहे व तो वैदिक प्रयोग असल्यामुळे, (दृष्टानुविधि छन्दसि' या वचनान्वये) 'एकैकशः पितृसमुक्तान्' इत्यादि वैदिक प्रयोगाप्रमाणे, दोषरहित मानता येतो. (परंतु जरी वेदात जसा प्रयोग आढळतो तसा प्रयोग शुद्ध मानणे भाग आहे तरी 'एकैकश' हा प्रयोग भाषेत मात्र शुद्ध मानता येत नाही. 'अइउण्' या शिवमूत्रातील वरील भाष्याचा उद्योतकारानीं जो आशय दिला आहे तो अवश्य वाचावा तो बराच लाब असल्यामुळे व या विषया-संबंधाने उद्योतकाराचे म्हणणे पूर्वी एकदा सांगितले असल्यामुळे, येथे तो विस्तारभयास्तव देता येत नाही)

मनोरमा-राम इति । सञ्ज्ञाशब्दोऽयमव्युत्पन्न इति पक्षे अर्धवत्सूत्रेण प्रातिपदिकसञ्ज्ञा । "करणाधिकरणयोश्च" इत्यधिकारे षापवादेन "हलश्च" इति घञा रमन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पादने तु "कृतद्धित-" इति सूत्रेणेति विवेकः ।

('बहुषुबहुवचनम्' मू. १८७ या मूत्रावरिल कीमुदीत 'राम.' असे जें 'राम' या प्रातिपदिकाचे प्रथमेच्या एकवचनाचे रूप दिले आहे त्यात) 'राम' हा शब्द सञ्ज्ञेचा-नावाचा-वाचक असून अव्युत्पन्न आहे, म्हणजे काणत्याहि धातूहून 'वृत्' प्रत्यय होऊन सिद्ध झालेला शब्द नाही, असा पक्ष मानल्यास, या पक्षात 'राम' या शब्दाला 'अर्धवद-धातुरप्रत्यय' मू. १७८ या मूत्रानें प्रातिपदिकमज्ञा होणे. परंतु 'करणाधिकरणयोश्च' या अधिकारात पठित असलेल्या व 'पुंसि

सज्ञाया प प्रायेण' सू ३२९६ या घप्रत्ययविधायक सूत्राच्च अपवादक असलेल्या 'हृश्च' सू ३३०० या सूत्राने 'रम्' या घातून 'अधिकरणे' या अयामध्ये 'घञ्' प्रत्यय होऊन 'रमन्त अस्मिन्' अशा व्युत्पत्तीने 'राम' हा शब्द मिळाला आहे अस मानल्यास या पक्षात 'राम' या कृदन्त व्युत्पन्न प्रातिपदिकाला 'कृतद्वितसमासाश्च' सू १७९ या सूत्राने प्रातिपदिकसज्ञा हात असा या दान पक्षात—अव्युपत्तिपक्ष व व्युत्पत्तिपक्ष या दोन पक्षात—फरक आहे (कित्यकाच अस म्हणण आहे का, यच्च शरभा राम मुमरो गवय शश । इत्यादया मृगान्द्राद्या गवाद्या पशु-जातय ॥' या अमरकाशातील श्लाकान्वये जव्हा 'राम' या शब्दाचा पशुविशेष या अयामध्ये प्रयोग बला जातो तव्हा त्या अघात शब्द असलेल्या त्या 'राम' शब्दाच्या 'अथवदघातु' या सूत्राने प्रातिपदिकसज्ञा हात व जव्हा 'प्रभु रामचन्द्र' या अर्थात त्या शब्दाचा प्रयोग बला जातो तव्हा 'रमन्त यागिन अस्मिन्' या व्युत्पत्तीचा आश्रय केल्याने त्या कृदन्त योगिक शब्दाला 'कृतद्वित' या सूत्राने प्रातिपदिकसज्ञा हान, आणि अग्रा रीतीने या दान पक्षात 'राम' या शब्दाच्या अयामध्ये फरक हाता)

शब्दरत्न—रमन्तेऽस्मिन्निति । योगिन इय ॥

'रमन्तेऽस्मिन्' या मनारयेतीउ पक्वतात 'यागिन' ह पद अध्याहृत आहे म्हणजे 'रमन्त यागिन अस्मिन्' जगा 'राम' या शब्दाची व्युत्पत्ति आहे (यावस्तु शब्दरत्नकार ह ध्वनित करितात का, दीगिताना 'राम' या शब्दाची जी व्युत्पत्ति दिला आहे ती 'रमन्त यागिनाज्जन्त सत्वान' इति विशदयति । इति रामपदनामो पर ब्रह्मानुधीयते ॥' या अणस्तिग्रहिततेल श्लाकात यागितत्वाप्रमाण दिली आहे)

मनोरमा—“सरूपायामेकनाय एकविभक्तौ” ॥ एकविभक्तौ-यानोति विभक्ति साक्ये उपस्यथ न त्वकस्ये निमित्तम् । एव

चानैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गोऽयमेकशेषः सुबुत्पत्तेः प्रागेव प्रवर्तते ।
 यद्येतन्नारभ्येत तर्हि प्रत्येकं विभक्तिः स्यात्, द्वन्द्वश्च प्रवर्तते ।
 आरब्धे त्वेकशेषेऽनेकसुबन्तविरहाद् द्वन्द्वस्याप्राप्तिरेव फलिता
 भवतीति भावः । सरूपाण्येवेति । एतच्चोत्तरसूत्रस्थं वकारस्येहानुक्-
 र्णाल्लभ्यते तेन मातृशब्दयोजननोवाचिपरिच्छेत्तुवाचिनोर्नैकशेषः ।
 मातृभ्यामित्यदो सारूप्येऽपि औजसादिषु संरूप्यात् । एक एवेति ।
 एतच्च सहविवक्षायामेव प्रवर्तते । इतरेतरयोगद्वन्द्वस्य विषय
 इति यावत् । यत्र ह्यनेकस्यार्थस्य मिलितस्येतरागवयः स
 तयाभूतोऽस्य विषयः । इदं च "इदितो नुम् धातोः" इति
 लिङ्गाल्लभ्यते न्यायान्च । तथाहि—यः शिष्यते स लुप्यमानार्था-
 भिधायोति स्थिते श्रूयमाणं कशब्दोपस्थित सर्वमभिधेयादैकरूप्येण-
 वान्वेतुमर्हति । यद्वा भूवंसूत्राद् "द्वन्द्वे" इत्यनुवर्त्य द्वन्द्वे प्रसक्ते
 सतीति व्याख्येयम् ।

('सरूपाणामेकशेष एकविभक्ती' सू. १८८ या सूत्रावरील
 कौमुदीत 'एकविभक्ती यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव
 शिष्यते असे जें म्हटले आहे त्या पक्तीतील 'एकविभक्ती' या
 पदातील) 'विभक्ति' हा शब्द सारूप्याचे उपलक्षण आहे, म्हणजे
 कोणत्या प्रकारचे सारूप्य असताना एकशेष होतो हे चोखित
 करण्याकरिता घातला आहे, एकशेष होण्याकरिता विभक्तिप्रत्यय
 पुढें असणे या निमित्ताची आवश्यकता आहे हे चोखित करण्याकरिता
 तो शब्द घातला नाही सारांश हा एकशेष निनिमित्तक असल्यामुळे
 अन्तरङ्ग ठरतो व सुबुत्पत्ति होण्यापूर्वीच याची प्रवृत्ती होते. जर
 प्रवृत्त सूत्र आरभिले नसतं तर, ज्या शब्दाचा एकशेष करणे आहे
 त्यातील प्रत्येक शब्दाहून सुबुत्पत्ति होण्याची व द्वन्द्वसमास होण्याची
 आपत्ति जाली असती. परंतु एकशेषाचे प्रवृत्त सूत्र आरभिले
 असल्यामुळे व (जेथें एकशेषाची प्राप्ति होते तेथें) अनेक सुबन्त
 पदें राहत नसल्यामुळे, तशा स्थली द्वन्द्वाची प्राप्तीच होत नाही हे
 फलित-सिद्ध-होते असा भावार्थ आहे. (प्रवृत्त सूत्रात समान रूप

शब्दाचा एकशेष होणे सांगितले आहे. ज्या शब्दाचा एकशेष करणे आहे ते समानरूप आहेत हे कत ठरवावे याकरिता प्रकृत मूलात 'एकविभक्तौ' हे पद घातले आहे व या पदातील 'एक' या पदाचा 'सर्व' असा अर्थ आहे सारांश ज्या शब्दाची रूपे सर्व विभक्तीत सारखी होतात ते शब्द समानरूप होत. प्रकृत मूलातील 'एकविभक्तौ' हा शब्द निमित्तमप्यमो नमून, म्हणजे 'एकविभक्तौ परतः' जसा त्याचा अर्थ नमून, त पद वास्तविक प्रकृतमूत्रनिदिष्ट 'सरूपाणाम्' या पदाची अन्वित होतें आणि समान-रूपता कशी ठरवावी याचे त द्योतक आहे. एकशेष होण्याकरिता विभक्तिप्रत्यय पुढे असण्याची मुळीच आवश्यकता नाही. इन्द्राच्या मानाने एकशेष अन्तरङ्ग ठरतो असे जे मनोरमंत न्हटले आहे त्याचे कारण हे की, एकशेष कोणत्याहि पुढे असणाऱ्या निमित्तामुळे होणारा नमून, म्हणजे विभक्तिनिरपेक्ष असून, इन्द्र विभक्ति-सापेक्ष आहे आणि म्हणूनच अन्तरङ्ग एकशेष बहिरङ्ग इन्द्राचा बाध करतो.) कौमुदीतील वरील पक्षांत 'सरूपाण्येव' यामध्ये 'एव' हे जे पद घातले आहे ते ('बुद्धो यूना तल्लक्षण-श्चेदेव विधेय.' या) उत्तर मूलातून अनुकृष्ट केले आहे त्यामुळे, म्हणजे प्रकृत मूलात 'एव' या पदाचे अनुकरण होत असल्यामुळे, 'जननी' या अर्थाचा वाचक 'मातृ' शब्द व 'परिच्छेता'—मापणारा-या अर्थाचा वाचक 'मातृ' शब्द या दोन शब्दाचा एकशेष होऊ शकत नाही, कारण 'न्याम्' इत्यादि विभक्तिप्रत्यय लावले असता, जरी त्या दोन शब्दांची रूपे सारखी होतात तरी 'औ, जस्' इत्यादि विभक्तिप्रत्यय लावले असता त्यांची रूपे भिन्न प्रकारची होतात. (जननीवाचक 'मातृ' शब्दाची 'मातरी, मातरः' इत्यादि रूपे होत असून, परिच्छेतवाचक 'मातृ' शब्दाची 'मातारी, मातारः' इत्यादि रूपे होतात सारांश या दोन शब्दांचीं सर्व विभक्तीत सारखी रूपे होत नसल्यामुळे, त्याचा एकशेष होऊ शकत नाही.) 'एक एव शिष्यते' हे विधान करणारे प्रकृत एवशेष-

विधायक सूत्र जेथें सहविवक्षा आहे तशाच ठिकाणी प्रवृत्त होते, म्हणजे जो इतरेतरयोग द्वन्द्वाचा विषय आहे तेथेच या सूत्राची प्रवृत्ति होते. जेथें अनेक अर्थ एकत्र मिलित होऊन वाक्यातील इतर पदाशी सारख्या रीतीनें अन्वित होतात तशा प्रकारची स्थिति असणे हा प्रकृत सूत्राचा विषय आहे, म्हणजे अशी स्थिति असल्यासच प्रकृत सूत्र प्रवृत्त होते (परस्परतापेक्ष शब्दाचा वाक्यातील इतर पदाशी सारख्याच रीतीनें अन्वय होत असणे याला सहविवक्षा म्हणतात. एकशेष हा इतरेतर योगद्वन्द्वाचा अपवादक असल्यामुळे, इतरेतर-योग द्वन्द्व करतेवेळी अशी सहविवक्षेची आवश्यकता असते तशीच एकशेष करिताना देखील तिची आवश्यकता असते. साराश जेथे अनेक शब्दाचे अर्थ एकीभूत होऊन वाक्यातील इतर पदाच्या अर्थाशी सारख्याच रीतीनें अन्वित होतात तशाच ठिकाणी एकशेष करता येतो 'चार्थे द्वन्द्व.' सू. ९०१ या सूत्रावरील कौमुदीत 'मिलितानामन्वये इतरेतरयोग.' असे म्हटले आहे व याचा बालमनोऽर्थ 'परस्परतापेक्षिताना समुदितानामेकस्मिन्-क्रियापदेऽन्वयो यत्र तत्रेतरयोग.' असा अर्थ दिला आहे आणि हीच सहविवक्षा होय सहविवक्षा असतानाच एकशेष होतो याला) 'इदितो नुम् घातो.' सू. २२६२ या सूत्रातील 'इदितः' हा निर्देश व तसेच ग्याय देखील प्रमाण आहे. ('इदितः' या पदात दोन 'इत्' शब्द आहेत व ते दोन शब्द समानरूप असून त्याच्यापुढें कोणताहि विभक्तिप्रत्यय आला असता, त्याचीं रूपें सारखीच होतात. तरी पण त्या दोन शब्दांचे ठिकाणी पाणिनीनें प्रकृत सूत्र प्रवृत्त करून एकशेष केला नाही त्याचे कारण हे. की, हे दोन 'इत्' शब्द वाक्यातील इतर पदाशी सारख्या रीतीनें अन्वित नाहीत. 'इदित्' यातील प्रथम 'इत्' हा शब्द द्वितीय 'इत्' शब्दात अन्वित असून द्वितीय 'इत्' शब्द 'घातोः' या अन्य पदार्थामध्ये अन्वित आहे, व त्या पदाचा 'इत्' न्हस्व इकारः, इत् इत्सङ्गः यस्य' असा विग्रह असून 'इत्सङ्गकेदन्तघातोः' असा अर्थ आहे.

नार्थवत्त्वात् । न चार्थवत्त्वेऽपि समासग्रहणस्य नियमार्थत्वात्संभवि-
वाच्यम् । यत्र समुदाये पूर्वो भागः पदं तद्विषयको नियम इत्युक्त-
त्वात्, बहुपदव इत्याद्यनुरोधेन नियमस्य सजातीयविषयताया
औचित्याच्च । तथा चेंकाजिद्विबंचनन्यायेन समुदायप्रातिपदिकादेव
द्विवंचनाद्युत्पत्तिः । तावत्ताप्यवयवार्थानां सख्यान्वयेनानुग्रहसम्भव-
त्वात् । नन्वेव रामकृष्णावित्यादिव्यपि द्वन्द्वं विनय समुदायाद्विभक्ति
स्यादिति चेन्मेवम् । द्वन्द्वविधावनेक सुबन्तमित्यस्यानुवृत्त्या एका-
जिद्विबंचनन्यायस्य बाधादितिदिक् ।

‘द्वन्द्व’ या अनुवृत्त पदाचा ‘द्वन्द्वे कृते सति’ असा अर्थ
करावा असं कोणी म्हणत्यास, तें म्हणजे बरोबर नाही, कारण
तसा अर्थ केल्यास ‘पन्थानी, पन्थान’ इत्यादि स्थली समासान्त
प्रत्यय होण्याची व तसेच ‘करी, करा’ इत्यादि स्थली एकवद्भाव
होण्याची आपत्ति येईल त्याचप्रमाणे ‘सर्वे, सर्वेषाम्’ इत्यादि
स्थला ‘द्वन्द्व च’ सू २२४ व ‘विभाषा जसि’ सू २२५ ही सूत्रे
प्रवृत्त होण्याची आपत्ति येईल (‘द्वन्द्वे’ या अनुवृत्त पदाचा
‘द्वन्द्वे प्रसक्ते सति’, म्हणजे द्वन्द्वाची प्राप्ति झाली असता, असा
अर्थ न करिता ‘द्वन्द्व कृते सति’ असा अर्थ केल्यास कोणत्या आपत्ति
येतील हे दीक्षितानी प्रकृत पक्वत सांगितल आहे ‘पन्थाश्च
पन्थाश्च पन्थानी किंवा ‘पन्थाश्च पन्थाश्च पन्थाश्च पन्थान’ असा
द्वन्द्वसमास केल्यास ‘पथिन्’ हा शब्द द्वन्द्वसमासाच्या अन्ती येत
असल्यामुळे ‘शृङ्खलूरम्भू पथामानक्षे’ सू ९४० या सूत्रानें
समासान्त ‘ज’ प्रत्यय होईल व ‘नस्तद्धिते’ सू ६७९ या सूत्रानें
‘पथिन्’ यातील ‘टि’ चा लोप होऊन ‘पथी पथा’ अशी अनिष्ट
रूपे होण्याची आपत्ति येईल तसेच ‘कर’ हा प्राण्यङ्गवाचक शब्द
असल्यामुळे ‘करश्च करश्च’ किंवा ‘करश्च वरश्च करश्च’
असा द्वन्द्वसमास झाल्याने ‘वरी, वरा’ अशा इष्ट रूपें न
होता, ‘द्वन्द्वश्च प्राणित्यसेनाज्ञानाम्’ सू ९०६ या सूत्रानें
समाहारद्वन्द्व होऊन एकवद्भाव होण्याची, म्हणजे एकवचनाचा प्रयोग

होण्याची, व 'स नपुसकम्' सू. ८२१ या सूत्राने नपुसक-
लिङ्गात प्रयोग होण्याची आपत्ति येईल आणि 'करो, कराः'
या ऐकजी 'करम्' असे अनिष्ट रूप होईल. त्याचप्रमाणे 'सर्वे'
या स्थली द्वन्द्वसमास केल्यास 'विभाषा जसि' सू. २२५ या सूत्राने,
'जस्' प्रत्यय पुढे असल्यामुळे, विकल्पेकरून 'सर्वे' या शब्दाला
सर्वनामसज्ञा होऊन 'सर्वा' असे पाक्षिक अनिष्ट रूप होण्याची
आपत्ति येईल, आणि तसेच 'सर्वेषाम्' या स्थली द्वन्द्वसमास केल्याने
'द्वन्द्वे च' सू. २२४ या सूत्राने सर्वनामसज्ञेचा निषेध होऊन 'सर्वे-
षाम्' असे इष्ट रूप सिद्ध न होता, 'सर्वाणाम्' असे अनिष्ट रूप
होण्याची आपत्ति येईल म्हणून 'द्वन्द्वे कृते एकशेष' असा अर्थ
केल्याने वर दर्शविलेल्या आपत्ति येत असल्यामुळे, तसा अर्थ करणे
अयोग्य आहे व 'द्वन्द्वे प्रसक्ते सति द्वन्द्व बाधित्वा एकशेषो भवति'
असाच अर्थ करणे उचित आहे असा दोषिताच्या म्हणण्याचा भावार्थ
आहे.) प्रतियाकौमुदीकारानी (प्रकृत सूत्राचे अवतरण देताना) 'राम
राम औ इति स्थिते' असे जे म्हटले आहे व (तसेच प्रकृत सूत्राचे
व्याख्यान करिताना 'सरूपाणां मध्ये एक एव क्षिप्यते नेतरे) एक-
विभक्तौ परत.' असे जे पुढे म्हटले आहे त्यासंबधाने असे म्हणता
येऊ शकते की, जशी 'राम राम' या समुदायातील प्रत्येक अवयवाला
प्रातिपदिकसज्ञा आहे त्याचप्रमाणे दोन 'राम' शब्द मिळून झालेला
समुदाय अर्थवान् असल्यामुळे त्या समुदायाला देखील प्राति-
पदिकसज्ञा होऊ शकते. 'राम राम' हा समुदाय अर्थवान् असून
देखील, 'कृतद्वितसमासादच' या सूत्रातील 'समास' या पदाचे
ग्रहण नियमार्थ असल्यामुळे, म्हणजे 'अर्थवत् समुदायस्य चेत् प्राति-
पदिकसज्ञा भवति तर्हि समासस्यैव' असा नियम असल्यामुळे, 'राम
राम' या असमस्त समुदायाला प्रातिपदिकसज्ञा होऊ शकत नाही असे
कोणी म्हटल्यास, ते म्हणजे वरोवर नाही, कारण जेथे अर्थवान् समु-
दायातील पूर्वं भाग पद आहे तशाच ठिकाणी तो नियम लागू पडतो
हे पूर्वी सांगितले आहे (व 'राम राम' या समुदायातील 'राम' हा

पूर्वभाग पदसंज्ञक नसत्यामुळे, त्या समुदायाला बरील नियम लागू पडत नाही) दुमरे असे की, 'बहुपटवः = बहु पटु जस्' इत्यादि समुदायाना प्रातिपदिकसंज्ञा होण्याकरिता बरील 'समास'ग्रहणकृत नियम सजातीयविषयकच मानणें उचित आहे, म्हणजे ज्याप्रमाणें समासातील पूर्व भाग पद असतो त्याचप्रमाणें ज्या अर्थवान् समुदायात पूर्व भाग पद असेल तशाच सजातीय अर्थवान् समुदायाला तो नियम लागू पडता व तशा समुदायालाच प्रातिपदिकसंज्ञा हात नाही 'ह' मानणें उचित आहे त्याचप्रमाणें एकाज्झिवंचनन्याय्ये (जेवढ्या अधिक समुदायाच ग्रहण होऊ शकत असेल तेवढ्याच ग्रहण करणें इष्ट असल्यामुळे, 'राम राम' या समुदायाला प्रातिपदिकसंज्ञा करून त्या) समुदायरूप प्रातिपदिकाहूनच द्विवचनादि विभक्तिप्रत्यय करणें योग्य आहे, कारण तस केल्यानें देखील, विभक्तिप्रत्ययाचा सरुपारूप अर्थ समुदायातील प्रत्येक अवयवाच्या अर्थाशी अन्वित होऊ शकतो पण अस मानले तर 'रामकृष्ण' इत्यादि स्थली देखील द्वन्द्व न करिताच 'रामकृष्ण' या समुदायाहून मुदुत्पत्ति करता येईल अस कोणी म्हटल्यास, त म्हणणें बरोबर नाही कारण 'चार्थे द्वन्द्व' सू. ९०१ या द्वन्द्वविधायक सूत्रात ('मुबामन्त्रिते' या पूर्वं सूत्रातून) 'गुप् = मुबन्तम्' या पदाची व ('जनेकमन्यपदार्थे' या पूर्वं सूत्रातून) 'जनेकम्' या पदाची जनुवृत्ति हात असल्यामुळे, या स्थली एकाज्झिवंचनन्याय बाधित होतो (एकाज्झिवंचनन्याय पूर्वी मागितलाच आहे. 'निज्' धातूत जरी 'नि, इ, इज्, निज्' असे चार एकाच् आहून तरी, पहिल्या तीन एकाचाच द्विवंचन केल्यानें धातूतील नाही भाग अना राहून जातो कीं, ज्याचे द्विवंचन केले गेज नाही तो आपत्ति टाळण्याकरिता 'निज्' या सर्वात माठपा एकाचाच द्विवंचन केले जात व त्याच द्विवंचन केले जाता, बाकीचे तीन एकाच् त्याच्या पाटात अन्तर्भूत असल्यामुळे, त्याच देखील द्विवंचन होऊन जातच. हा

न्याय 'राम राम' या स्थली लावल्यास, जशी या समुदायातील, प्रत्येक 'राम' शब्दाला प्रातिपदिकसज्ञा आहे तशीच त्या दोन अर्थवान् शब्दाच्या 'राम राम' या अर्थवान् समुदायाला देखील प्रातिपदिकसज्ञा असल्यामुळे, प्रत्येक 'राम' शब्दाहून 'सु' प्रत्यय न करिता समुदायाहून 'ओ' प्रत्यय करणे योग्य आहे, हा व 'ओ' प्रत्यय दांन्ही रामाची मिळून एकदर दोन ही ओ सख्या आहे त्या नस्येचा वाध करीलच. म्हणून एकाजिद्वचनन्यायान्वये समुदायाहून सुबुत्पत्ति केल्यावर नंतर एकाशेष करणेच योग्य आहे पण असा स्थली एकाजिद्वचनन्यायाचा आश्रय केल्यास, 'राम' व 'कृष्ण' याचा द्वन्द्व करतेवेळी 'राम' व 'कृष्ण' या प्रत्येक अवयवाहून सुबुत्पत्ति करून जसा द्वन्द्व केला जातो तसे न करिता, 'रामकृष्ण' या अर्थवान् समुदायरूप प्रातिपदिकाहून, द्वन्द्व न करिता देखील, एकदम 'ओ' प्रत्यय केल्याने काम भागू शकेल व अशा रीतीने द्वन्द्वविधायक मूत्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येईल असे कोणी म्हण्टल्यास, त्यावर उत्तर हे आहे की, 'राम व कृष्ण हे दावे मिळून' असा अर्थ सिद्ध होण्याकरिता इतरेनरयोगद्वन्द्व करणे आवश्यक आहे, व दोन किंवा अधिक सुबन्ताचाच द्वन्द्व होऊ शकत असल्यामुळे, द्वन्द्वसमास करतेवेळी प्रत्येक अवयवाहून सुबुत्पत्ति करणे भाग आहे व समुदायाहून एकदम सुबुत्पत्ति करता येत नाही. अशा रीतीने द्वन्द्वसमास करतेवेळी एकाजिद्वचनन्यायाची प्रवृत्ति होऊ शकत नाही व त्यामुळे द्वन्द्वसमास करतेवेळी 'रामसु कृष्णसु' अशी स्थिति शाली असता, 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो' सू ६५० या सूत्राने अन्तर्वन्तिविभक्तिप्रत्ययाचा लुक् हाऊन 'रामकृष्ण' अम जे सामासिक रूप होते त्याला 'कृत्तद्धित' या सूत्राने प्रातिपदिकसज्ञा होऊन त्याहून 'इयाप्प्रातिपदिकात्' सू १८२ या अधिकारसूत्राने सुबुत्पत्ति करता येते, म्हणजे द्विवचनाचा प्रत्यय करता येतो.)

मनोरमा — इत्यमुक्तिस्तम्भवे सत्यपि समुदायादेकविभवतो परत इति पक्षः किमर्थमुपेक्षित इति चेत् । शृणु । अस्मिन्पक्षे मातृमातारौ इत्यादावप्येकशेषः स्यात् । नन्वेकविभक्तावित्पावत्प्येवकारं चानुकृत्य, एकविभवतो यानि सरूपाण्येवेति व्याख्यायामिति चेत् । आवृत्तौ भानाभावात् । विभवतेरेकशेषस्य विशेषणत्वे फलाभावाच्च, न च पयः पयो जरयतीत्यादिख्यावृत्तिः फलम् । सह-विषयापामित्यस्यावश्यकत्वात्, अन्यथा पयः पयो नम्रतीत्यत्र गौणमुत्पन्नं नोरेकशेषापत्तेः । देवदेव इत्यादावतिप्रसङ्गाच्च । प्रत्युत आवृत्त्या उभयविशेषणत्वे भिक्षाणां समूहो भक्षमिति न सिद्ध्येत् । तथा हि — भिक्षा ३ अ इति स्थिते स्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्ग इति लुकि कृते विभक्तिपरत्वाभावादेकशेषो न स्यात्, लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात् । किं च रामावित्वावो परत्वावित्पत्वाच्च “ वृद्धिरेचि ” इत्येकादेशे कृते विभक्तिपरत्वाभावादेकशेषो न स्यात् । उभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्भावाभावाविति विक् ।

मग प्रक्रियाकौमुदीकारातीं (‘राम राम औ इति स्थिते’ व ‘एकविभवतो परत.’ असे) जे म्हटले आहे त्याचे, वर सांगितल्या-प्रमाणे, युक्तीनें समर्थन करता येणे संभवत असून देखील, ‘समुदायादेकविभवतो परतः’ हा जो त्याचा पक्ष आहे त्याची उपेक्षा का केली, म्हणजे त्याचा तो पक्ष का स्वीकारला नाही, असा प्रश्न केल्यास, त्याचे उत्तर श्रवण करा. त्याच्या पक्षामध्ये ‘मातृ मातारौ’ इत्यादि स्थली देखील एकशेष होण्याची आपत्ति येते (कारण ‘मातृ मातृ औ’ या स्थली ‘मातृ मातृ’ हे दोन्ही शब्द समानरूप असून त्याच्या पुढे ‘औ’ हा एकच विभक्तिप्रत्यय असल्या-मुळे, ‘एकविभवतो परत’ या पक्षामध्ये येथे एकशेष होण्याची आपत्ति येते परंतु कौमुदीत ‘एकविभवतो’ या पदाचा ‘एकविभवतो’ यानि सरूपाण्येव वृष्टानि’ असा जो अर्थ केला आहे तो अर्थ स्वीकारल्यास व त्या पदाचा ‘एकविभवतो परतः’ असा अर्थ न केल्यास, वरील आपत्ति टळते, कारण जननीवाचक ‘मातृ’ शब्द व

परिच्छेदवाचक 'मातृ' शब्द या दोन शब्दाची, पूर्वी सांगितल्या-
 प्रमाणे, सर्वे विभक्तीत सारखी रूपे होत नाहीत.) पण प्रकृत
 सूत्रातील 'एकविभक्तौ' हे पद दोनदा उच्चारून व
 ('दृढो यूना' या उत्तर सूत्रातून) 'एव' या पदाचे
 अनुकर्षण करून प्रकृत सूत्राचा 'एकविभक्तौ यानि
 सरूपाण्येव तेषामेक एव शिष्यते, एकविभक्तौ परतः'
 असा अर्थ करावा (व तसे केल्याने वर दर्शविलेली आपत्ति
 सहज टाळता येते) असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही,
 कारण 'एकविभक्तौ' या पदाची द्विरावृत्ति करण्यास काहीच
 प्रमाण नाही. दुसरे अर्थ की, 'विभक्ति' हे एकशेषाचे विशेषण-
 निमित्त-मानल्याने, म्हणजे 'एकविभक्तौ' हे पद निमित्तकोटीत
 देखील प्रविष्ट करून 'एकविभक्तौ परत. एकशेषः' असा अर्थ
 केल्याने, कोणतेहि विशेष फल निष्पन्न होत नाही. 'एकविभक्तौ'
 या पदाचा 'एकविभक्तौ परतः' असा अर्थ केल्याने 'पय पयो
 जरयति' (पाणी दुधाम पचविते) इत्यादि उदाहरणात एकशेषाची
 व्यावृत्ति होणे हे फल आहे असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर
 नाही; कारण एकशेष होण्यास सहविवक्षेची आवश्यकता आहे,
 म्हणजे ज्याचा एकशेष करणे आहे त्याचा वाक्यातील इतर पदाशी
 सारख्याच रीतीने अन्वय असणे आवश्यक आहे (व 'पय पयो
 जरयति' या उदाहरणात 'पयः' या दोन पदांपैकी प्रथम 'पयस्
 मूपयः' हे प्रथमान्त पद 'जरयति' या क्रियेशी कर्तृरूपाने अन्वित
 असून द्वितीय 'पयः अम् पयः' हे द्वितीयान्त पद त्या क्रियेत
 कर्मरूपाने अन्वित असल्यामुळे व अशा रीतीने येथे सहविवक्षा
 नसल्यामुळे, या उदाहरणात एकशेषाची प्राप्तीच होत नाही.
 म्हणून प्रकृत सूत्रातील 'एकविभक्तौ' या पदाची द्विरावृत्ति करून
 एकदा त्या पदाचा 'एकविभक्तौ परतः' असा अर्थ केल्याने बरील
 उदाहरणात एकशेष होण्याची आपत्ति टळते हे म्हणणे चूक ठरत
 हे उघड आहे.) जेथे सहविवक्षा असते त्याच स्थली एकशेष होतो

हा नियम न मानल्यास, 'पय पयो नयति' या उदाहरणात गौण कम व प्रधान कर्म याचा एकशेष होण्याची आपत्ति येते व त्याच-प्रमाणे 'देवदेव' इत्यादि स्थली अतिव्याप्ति रूप दोष येऊ पाहतो ('पय पयो नयति' या उदाहरणातील 'नी' धातु द्विकर्मक आहे व प्रथम 'पय' हे पद 'नयति' या द्विकर्मकक्रियेत गौणकर्मरूपाने अन्वित असून द्वितीय 'पय' हे पद प्रधानकर्मरूपाने अन्वित आहे, व अशा रीतीने ही दोन्ही पदे एकाच प्रकाराने 'नयति' या क्रियेत अन्वित नसल्यामुळे, म्हणजेच येथे सहविवक्षा नसल्यामुळे, या स्थली एकशेष होत नाही 'पय पयो नयति' याचा 'पयसि पयो नयति, म्हणजे दुघात पाणी घालतो, असा अर्थ आहे व 'नी' धातु द्विकर्मक असल्यामुळे, 'पयसि' चे 'पय' असे द्वितीयेचे रूप होऊन ते गौणकर्म झाले आहे तसेच 'देवाना देव देवदेव' या उदाहरणात जरी दोन 'देव' शब्द असे आहेत की, त्यांची सब विभक्तीत सारली रूपे होतात व 'देव आम् देव सु सु = देव देव सु' या स्थली अन्तर्वर्ति विभक्तिप्रत्ययाचा 'सुपो धातुप्राति-पदिकयो' सू ६५० या सूत्राने लुक् केल्यावर 'देव देव' या दोन 'देव' शब्दाच्या समुदायापुढे 'सु' प्रत्यय आहे तरी 'प्रथम' देव' शब्द द्वितीय 'देव' शब्दात अन्वित असून द्वितीय 'देव' शब्द वाक्यातील क्रियेत कर्तृरूपाने अन्वित असल्यामुळे व अशा रीतीने येथे सहविवक्षा नसल्यामुळे, एकशेष होत नाही) उलट अस की, 'एकविभक्ती' या पदाची द्विरावृत्ति करून (एक पद निमित्तकोटीन व दुसरे पद उद्देश्यकोटीत प्रविष्ट केल्यास, म्हणजे) ते पद उद्देश्य व निमित्त या दोहोचेहि विशेषण मानल्यास, 'भिक्षाणा समूहा भैक्षम्' हे रूप निम्न होऊ शकणार नाही, कारण 'भिक्षा भिक्षा भिक्षा आम् अण्' अशी स्थिति झाली असता, 'अन्तरङ्गानपि विधोन् बहिरङ्गा लुग्वाधते'-परि ५२-या परिभाषान्वये 'आम्' या अन्तर्वर्ति-विभक्तिप्रत्ययाचा प्रथम लुक् केल्याने, 'भिक्षा भिक्षा भिक्षा' या समुदायापुढे विभक्तिप्रत्यय राहत नसल्यामुळे, एकशेष

न होण्याची आपत्ति येते; कारण ज्या 'आम्' प्रत्ययाचा लुक् झाला आहे त्याचे ठिकाणां प्रत्ययलक्षण करता येत नाही, म्हणजे तो 'आम्' प्रत्यय प्रत्ययलक्षणाने विद्यमान आहे असे मानता येत नाही. ('भिक्षाणा समूहो नैधम्' या स्थली 'भिक्षादिभ्यांङ्' मू. १२४४ या सूत्राने 'तस्य समूहः' या अर्था-मध्ये 'अप्' प्रत्यय झाला आहे. 'भिक्षा भिक्षा भिक्षा आम् अण्' हा समुदाय तद्विषय 'अण्' प्रत्ययान्त असल्यामुळे, 'कृतद्वितममासाच्च' या सूत्राने त्याला प्रातिपदिकसज्ञा हाऊन 'मुपो धातुप्रातिपदिकयोः' मू. ६५० या सूत्राने 'आम्' या अन्तर्बन्निविभक्ति-प्रत्ययाचा लुक् पावता. पण 'आम्' प्रत्ययाच्या पलोकडे असणाऱ्या 'अण्' प्रत्ययामुळे झालेल्या प्रातिपदिकननेमुळे होणारा तो लुक् असल्यामुळे व एकमेव हा पूर्वी असलेल्या 'आम्' प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे होणारा असल्यामुळे, 'पूर्वोपस्थितनिमित्तकमन्तरङ्गम्, परोपस्थितनिमित्तक बहिरङ्गम्' या न्यायान्वये, एकमेव हा वास्तविक लुक्च्या मानाने अन्तरङ्ग ठरणो व 'असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे' -परि. ५०-या परिभाषान्वये एकमेव प्रथम झाला पाहिजे व नंतर 'जाम्' प्रत्ययाचा लुक् झाला पाहिजे, व तसे केव्हास, समुदायापुढे 'आम्' प्रत्यय येत असल्यामुळे, एकमेव होण्यात काही अडचण येत नाही. परंतु 'असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे' या परिभाषेची 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्यायते' ही उपवादक परिभाषा आहे. त्यामुळे, एकमेव अन्तरङ्ग असून देखील तो प्रथम न होता बहिरङ्ग लुक् प्रथम होता व अशा रीतीने समुदायापुढे 'आम्' प्रत्यय राहून नमल्यामुळे, 'एकविभक्त्यो परत.' हा पद मानल्यास, या उदाहरणात एकमेव न होण्याची आपत्ति येते. ज्या 'आम्' प्रत्ययाचा लुक् झाला आहे तो प्रत्ययलक्षणाने विद्यमान आहे असे मानता येत नाही; कारण 'न लुमताङ्गस्य' मू. २६३ हे प्रत्ययलक्षणाचे निषेधक सूत्र आहे व या स्थली अज्ञाता एकमेवल्य कार्य करणे असल्यामुळे, प्रत्ययलक्षण मानता येत नाही. सारांश 'एक-

विभक्तौ परतः' हा पक्ष मानल्यास 'भिक्षा अण्' असा एकशेष होऊ शकत नाही व त्यामुळे 'भक्षम्' हे इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकत नाही. म्हणून तो पक्ष स्वीकारता येत नाही.) दुसरे असे की, 'रामो' इत्यादि स्थली परत्वामुळे व नित्यत्वामुळे 'वृद्धिरेचि' सू. ७२ या सूत्राने वृद्धिरूप एकादेश प्रथम केल्यावर विभक्तिप्रत्यय पुढे राहत नसल्यामुळे, एकशेष न होण्याची आपत्ति येते. एकादेशाचे ठिकाणी एकेच वेळी पूर्वान्तिवद्भाव व परादिवद्भाव करता येत नाही ('राम राम ओ' या स्थितीत प्रकृत सूत्राने एकशेषाची प्राप्ति आहे व तसेच 'वृद्धिरेचि' या सूत्राने वृद्धिरूप एकादेशाची प्राप्ति आहे. 'वृद्धिरेचि' हे सूत्र प्रकृत सूत्राच्या मानाने परमून असल्यामुळे, 'विप्रतिपेधे पर कार्यम्' सू. १७५ या सूत्रान्वये, वृद्धिरूप एकादेशाची प्रथम प्रवृत्ति झाली पाहिजे. दुसरे असे की, वृद्धिरूप एकादेशकार्य असे पर आहे तसे नित्य देखील आहे; कारण एकशेष प्रथम केला किंवा मागून केला तरी दोन्ही स्थितीत या कार्याची प्राप्ति आहेच. पण वृद्धिरूप एकादेश प्रथम केल्यास 'ओ' हा विभक्तिप्रत्यय एकादेशाने नाहीसा होत असल्यामुळे व असा रीतीने 'राम राम' या समुदायापुढे विभक्तिप्रत्यय राहत नसल्यामुळे, एकशेषाची प्राप्ति होत नाही. म्हणून एकशेष अनित्य ठरून 'कृताकृतप्रसङ्गि नित्यम्' या वचनान्वये वृद्धिरूप एकादेश नित्य ठरतो. त्यामुळे देखील त्या कार्याची प्रथम प्रवृत्ति करणे भाग आहे, व ते कार्य प्रथम केल्यास नुक्तेच वर सांगित्याप्रमाणे समुदायापुढे विभक्तिप्रत्यय राहत नसल्यामुळे, 'एकविभक्तौ परतः' हा पक्ष मानल्यास, एकशेष न होण्याची व 'रामो' हे इष्ट रूप सिद्ध न होण्याची आपत्ति येते. यावर अशी धका करण्यात येते की, 'राम राम ओ' या स्थली 'राम राम' या समुदायातील अन्त्य 'अ' व त्यापुढे असणारा 'ओ' हा विभक्तिप्रत्यय या दोहोचे जागी झालेला 'ओ' हा वृद्धिरूप एकादेश 'अन्तादिवच्च' सू. ७५ या सूत्रान्वये परादिवद्भावाने 'ओ' प्रत्ययच आहे असे मानता येत व त्यामुळे,

‘एकविभक्तौ परतः’ या पसात देखील, एकशेष होण्यात काही अडचण येत नाही. पण परादिवद्भावाने ‘औ’ हा वृद्धिरूप एकादेश प्रत्ययच आहे अस मानले तर, ‘राम राम’ या समुदायातील द्वितीय शब्द ‘राम’ अदन्त न राहता ‘राम्’ असा मकारान्त हाईल, व असा रीतीने समुदायातील दोन्ही शब्द समानस्य राहणार नाहीत आणि त्यामुळे एवशेष होऊ शकणार नाही. यावर पुन्हा अस म्हणण्यात येते की, ‘औ’ हा वृद्धिरूप एकादेश पूर्वान्तवद्भावाने समुदायातील अन्त्य वर्ण ‘अ’ च आहे व परादिवद्भावाने तो एकादेश ‘औ’ प्रत्ययच आहे असे मानले असता, ‘राम राम’ या सरूप शब्द-समुदायापुढे ‘औ’ हा विभक्तिप्रत्यय आहे अस म्हणता येते व त्यामुळे एकशेष होऊ शकतो. पण हे म्हणणे बरोबर नाही, कारण ‘उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्’ या भाष्यसिद्धान्तान्वये, एकादेशाचे ठिकाणी एकेचवेळी पूर्वान्तवद्भाव व परादिवद्भाव करता येत नाही म्हणून ‘एकविभक्तौ परत’ हा पक्ष स्वीकाराई नाही असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे. सारास दीक्षिताच्या मत ‘राम राम’ जगा स्थितीतच, विनविनप्रत्यय उत्पन्न होण्यापूर्वीच, एकशेष होतो व प्रकृत मूलाचे एकशेष होऊन ‘राम’ असा रूप सिद्ध झाल्यावर त्याहून द्विवचनाचा ‘औ’ हा प्रत्यय उत्पन्न होतो. म्हणून प्रनियाकौमुदी-कारांनी ‘सरूपाणा मध्ये एक एव शिष्यते नतरे एकविभक्तौ परत’ अस प्रकृत मूलाचे जे व्याख्यान केले आहे ते योग्य नमून कौमुदीत या मूलाचे जे व्याख्यान केले आहे तेच योग्य आहे असे दीक्षिताचे म्हणणे आहे व त्याचे असेहि म्हणणे आहे की, ‘एकविभक्तौ’ या प्रकृत मूलातील पदाची द्विरावृत्ति करून आणि ते पद एकदा उद्देश्य-कोटीत व पुन्हा निमित्तकोटीत प्रविष्ट करून प्रकृत मूलाचा अर्थ केल्याने व ‘राम राम औ इति स्थिते’ असे व्याख्यान केल्याने वर सांगितल्याप्रमाणे आपत्ति उत्पन्न होत असल्यामुळे, तसे देखील करणे योग्य नाही व ते पद दोनदा न उच्चारता त्या पदाचा ‘सरूपाणाम्’ या पदाशी अन्वय करून कौमुदीत जसा अर्थ केला आहे

तसाच अर्थ करणे इष्ट आहे आणि तसे नेत्याने कोणतीही आपत्ति येत नाही.)

मनोरमा—यत्तु प्राचा व्याख्यात्रा पक्षान्तरमुपन्यस्तं सविभक्तिकानामेकशेष इति । तत्र । निवर्तमानाना विभक्त्या सहैव निवृत्तावपि शिष्यमाणे एकवचनश्रवणप्रसङ्गात् ।

अथोच्यते युगपदधिकरणवचनतायां द्विवचनबहुवचनान्तानामेकशेषः । इन्द्रोऽप्येवम् । तथा हि—अजहत्स्वार्थायां वृत्ती एकैकमनेकार्थाभिधायि परस्परसमभिव्याहारात् । तथा च जलौकिके इन्द्रोऽप्येवः प्रक्रियाचार्ये द्विवचनबहुवचनयोरेव प्रवेशाद् विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षो निर्वाच्य एवेति । तदपि न । जहत्स्वार्थायां वृत्ती तदयोगात् । पक्षान्तरेऽपि प्रथमप्रवृत्तस्यैकवचनस्य त्यागायोगात् । अन्यथा पृष्ठीतत्पुरुषाद्युच्छेदापत्तेः । तत्रापि पूर्वपदस्य उत्तरपदार्थे उपसर्गमेव पठ्यमाणयोगात् । तथा च भाष्यम् “तेयं युगपदधिकरणवचनता तु सा च दुरुपपादा च” इति ।

प्रकृत सूत्रावरील प्रक्रियाकीमुदीवर टीका करिताना प्रसादकारांनी ‘सविभक्तिकानामेकशेष’ असे जें पक्षान्तर सांगितले आहे ते बराबर नाही, म्हणजे तो पक्ष देखील स्वीकाराहं नाही; कारण जे निवृत्त-नाहीमे-हंतात ते आपापल्या पुढील विभक्तितत्त्वयातही नाहीसे झाले तरी जो अवशिष्ट राहतो तो आपल्या पुढील विभक्तिप्रत्ययानह कायम राहील व त्यामुळे त्याच्या पुढील एकवचनाच्या विभक्तितत्त्वयाने श्रवण होण्याची आपत्ति येते. (प्रकृत सूत्रावरील प्रक्रियाकीमुदीचे व्याख्यान करिताना प्रसादकार म्हणतात—‘एकत्या विभक्ती परतो यानि सरूपाणि प्रातिपदिकानि दृष्टानि तेषां मध्ये एक एव सरूप. (शिष्यते), नेतरे सरूपा इत्यर्थः । अनुत्पन्नयामेव विभक्ती एकशेष । कृते एकेशेषे विभक्त्युत्पत्तिः ।’ अशा रीतीने दीक्षिताच्या मनाप्रमाणेच असणारा प्रथम पक्ष मागून नंतर प्रसादकार पक्षान्तर सांगताना म्हणतात—‘अथवा सविभक्तिकानामेकशेषः ।

कथम् । विभज्यते अनेन प्रातिपदिकार्यः इति विभक्तिः कारकम् । परशब्द इष्टवाची । एकस्मिन् कारके परत इष्टे विवक्षिते यानि सरूपाणि तेषां मध्ये एक एव शिष्यते नेतर इति । कारकहि विवक्षितत्वात्स्वनिमित्ता विभक्ति जनयतीति सविभक्तिकानामेकशेषः । सहविवक्षायाः चायमेकशेषो नान्यथा । दीक्षितानी आतापर्यंत 'एकविभक्तौ परतः' या प्रथम पक्षाचे खण्डन करून प्रमादकारानी जो 'सविभक्तिकानामेकशेषः' हा द्वितीय पक्ष उपन्यस्त केला आहे त्याचे ते आता खण्डन करतात. ते म्हणतात की, हा द्वितीय पक्ष मानल्यास 'राम राम' या समुदायातील प्रत्येक 'राम' शब्दाहून 'सु' हा एकवचनाचा विभक्तिप्रत्यय केला असता, 'राम सु राम सु' अशी स्थिति होईल व या समुदायातील प्रथम 'राम सु' हा निवृत्त झाल्यावर द्वितीय 'राम सु' हा विभक्तिप्रत्ययासह अवशिष्ट राहील व त्या मुबन्ताहून 'ओ' हा विभक्तिप्रत्यय उत्पन्न होऊ शकणार नाही व 'रामो' असे इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकणार नाही म्हणून हा द्वितीय पक्ष देखील स्वीकारार्ह नाही.) आता येथे प्रमादकारा-तर्फे असे म्हणण्यात येते की, जेथे एकेच वेळी (एकाच पदाने) अनेक व्यक्तीचा बोध होत असतो तथा स्थली (दोन व्यक्तीचा बोध होत असल्यास) द्विवचनान्त पदाचा, व (दोनपेक्षा अधिक व्यक्तीचा बोध होत असल्यास) बहुवचनान्त पदाचा एकशेष केला जातो. इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासात देखील असेच केले जात असते. उदाहरणार्थ अजहस्त्वार्थवृत्तिपक्षात, प्रत्येक शब्द इतर शब्दासह एकत्र उच्चारला असल्यामुळे, अनेक अर्थांचा बोध करतो, म्हणजे स्वार्थाचा व त्याचप्रमाणे समुदायार्थाचा तो बोध करतो. म्हणून इतरेतर योगद्वन्द्व व एकशेष याचे अलौकिक प्रतियावाक्य तयार करिताना (समुदायातील प्रत्येक अवयवापुढे) द्विवचनाचा किंवा बहुवचनाचाच प्रत्यय करावा लागत असल्यामुळे, विभक्त्य-न्तानामेकशेषः' हा पक्ष निर्दोष ठरतोच. ('चार्थे द्वन्द्वः' २-२-२९ या मूनावरील भाष्यात भाष्यकारानी 'युगपदधिकरणवचनता' या

पक्षाचा उल्लेख केला आहे व त्या भाष्याच्या वृत्तीत कंयटानें 'युगपदधिकरणवचनता' या पदाचा 'युगपदेकैकेन शब्देन अधिकरणमनिधेय द्वन्द्ववाच्य समुदायरूप यदोच्यते तदा द्वन्द्वः' असा अर्थ दिला आहे या पक्षात इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासघटक प्रत्येक पद समुदायाच्या अर्थाचा बोध करीत असते असे मानले जाते. उदाहरणार्थ 'घटश्च पटश्च घटपटौ' या इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासात 'घट' या प्रथम अवयवाचा 'घटपट' असा समुदायरूप अर्थ होत असून, 'पट' या द्वितीय अवयवाचा देखील तोच अर्थ होतो. असा रीतीनें समुदायातील अनेक शब्दांपैकी प्रत्येक शब्दाला इतर शब्दाच्या साभिध्यामुळे समुदायातील सर्व शब्दांच्या अर्थाचे प्रतिपादन करता येणे यालाच युगपदधिकरणवचनता' अशी संज्ञा आहे. या पक्षाचा आशय केल्यास, 'घटपटौ' या स्थली 'घट' व 'पट' हे दोन्ही समासघटक शब्द एक घटव्यक्ति व तसेच एक पटव्यक्ति या दोन व्यक्तींचे वाचक ठरत असल्यामुळे, त्या समासाचे अलौकिक प्रक्रियावाक्य तयार करतेवेळी घट व पट या प्रत्येक शब्दाहून द्विवचनाचा प्रत्यय करणे उचित आहे. त्याचप्रमाणे ज्या पदाचा एकशेष करणे आहे त्याहून अवशिष्ट राहणाऱ्या एका पदाने ज्या सव्येचा बोध होणे इष्ट आहे त्या सव्येची, एकशेष करण्यापूर्वी देखील, बोधक ती पदे आहेत असे या पक्षात मानता येत असल्यामुळे, एकशेषवृत्तीतील प्रत्येक घटक पदाहून अलौकिक प्रक्रियावाक्यात त्या इष्ट सव्येचा बोधक प्रत्यय करणे उचित आहे. या विषयासंबंधाने रत्नप्रभेत् 'येषां पदानामेकशेषः चिकीर्षितस्तानि सर्वाणि पदानि एकशेषानन्तरम् यत्सङ्ख्याकार्यबोधकत्वमेकेनाभीष्टमेकशेषात्प्रागपि तावत्सङ्ख्याकार्यबोधकानि । तथा च तेभ्यो द्विवचनबहुवचनान्येव स्युरिति भावः ।' असे म्हटले आहे. 'रामश्च रामश्च रामौ' या स्थली दोन रामव्यक्तीचा बोध करणे आहे व 'रामराम' या समुदायातील प्रत्येक 'राम' शब्द दोन व्यक्तीचा बोधक ठरत असल्यामुळे, 'राम सु राम सु' असे अलौकिक प्रक्रिया-

वाक्य न करिता 'राम औ राम औ' असे अलौकिक प्रक्रियावाक्य तयार केले पाहिजे. तसे केल्याने, प्रथम 'राम औ' नाहीसा होऊन द्वितीय 'राम औ' अवशिष्ट राहत असल्यामुळे 'रामो' असे इष्ट रूप सिद्ध होण्यात काही अडचण येत नाही. तसेच 'रामश्च रामश्च रामश्च रामा.' या स्थली दोनपेक्षा अधिक रामव्यक्तीचा बोध करणे असल्यामुळे, समुदायातील प्रत्येक घटकाहून बहुवचनाचा 'जस्=अस्' प्रत्यय केला असता, जो अवशिष्ट राहतो तो 'राम अस्' या स्वरूपाचा असल्यामुळे, 'रामाः' असे इष्ट रूप सहज सिद्ध होऊ शकते. अजहत्स्वार्थावृत्तिपक्षात समासातील व एकशेष-वृत्तीतील प्रत्येक अवयव स्वार्थाचा व तसेच समुदायाच्या अर्थाचा वाचक होत असल्यामुळे, बरील पक्ष दोपरहित ठरतो असे शकाकाराचे म्हणणे आहे. या शकेवर दीक्षित असे उत्तर देतात की,) हे म्हणणे देखील बरोबर नाही, कारण जहत्स्वार्थावृत्तिपक्षात द्विवचनबहुवचनाचा प्रत्यय करता येऊ शकत नाही. (जहत्स्वार्थावृत्तिपक्षात समुदायातील प्रत्येक अवयव आपापल्या अर्थाचा परित्याग करीत असल्यामुळे व समुदाय हाच विधिष्ट समुदायशक्तीने अर्थबोधक ठरत असल्यामुळे आणि अशा रीतीने समुदायातील प्रत्येक अवयव अस्तेरीस अर्थरहित ठरत असल्यामुळे त्याला, अर्थवत्तेच्या अभावामुळे प्रातिपदिकसंज्ञा होऊ शकत नाही व त्यामुळे त्याहून सुदुत्पत्ति होऊ शकत नाही. म्हणून या जहत्स्वार्थावृत्तिपक्षात 'विभक्त्यन्तानामेकशेषः' हे म्हणणे मुळीच संभवत नाही.) पक्षान्तर मानले तरी, म्हणजे अजहत्स्वार्थावृत्तिपक्ष मानला तरी, त्या पक्षात प्रथम झालेल्या एकवचनाच्या प्रत्ययाचा त्याग करता येत नाही, म्हणजे तो प्रत्यय नाहीसा करता येऊ शकत नाही. (अजहत्स्वार्थावृत्तिपक्षात अलौकिक प्रक्रियावाक्यातील प्रत्येक अवयव आपल्या अर्थाचा परित्याग न करिता प्रथम आपल्या अर्थाचा बोध करून नंतर पुढे स्वार्थसमवेत समुदायातील इतर अवयवाच्या अर्थाचा बोधक होत असल्यामुळे, त्याच्या स्वतःच्या

संख्यारूप अर्थात् अनुसूच असो विभक्तिप्रत्यय प्रथम केल्यानंतरच समुदायाच्या संख्यारूप अर्थाचा बोधक विभक्तिप्रत्यय पुढे करता येतो त्यामुळे दोन रामव्यक्तीचा बोध करणे ज्ञात्यास, प्रथम 'राम सु राम सु' असा प्रत्येक अवयवाहून एकवचनाचा विभक्तिप्रत्यय केल्यानंतरच समुदायातील प्रत्येक अवयवाहून समुदायाच्या मध्येचा वाचक 'ओ' हा द्विवचनाचा विभक्तिप्रत्यय करता येतो तसं केल्यास, 'राम सु ओ', 'राम सु ओ' अशी स्थिति ज्ञात्यावर एकदोष केला असता 'राम सु ओ' असा जो एक भाग अवशिष्ट राहता त्याचे 'रामो' असे इष्ट रूप सिद्ध करता येणें शक्य नाही; कारण 'राम' व 'ओ' या दोहोमध्ये 'मु' प्रत्यय आहे व त्या 'मु' प्रत्ययाचा लोप कोणत्याहि पाणिनीय सूत्रान्वये करता येणें शक्य नाही व त्यामुळे 'वृद्धिरेचि' हे भूत प्रवृत्त होऊ शकत नाही समुदायातील प्रत्येक शब्द समास किंवा एकदोष केल्यावर अखेरीस ज्या समुदायाचा वाचक होतो त्याच अर्थाचा वाचक तो शब्द समास किंवा एकदोष करण्यापूर्वी देखील असतो असे मानल्यास) पष्ठीतत्पुरुष इत्यादि समासाचा उच्छेद होण्याची, म्हणजे ते समास अर्थ ठरण्याची व न होण्याची आपत्ति येईल, कारण तथा तत्पुरुषसमासात देखील पूर्व पदाचा अर्थ उत्तर पदाच्या अर्थामध्ये मिसळून अर्थबोध करीत असल्यामुळे, (' उक्तार्थानामप्रयोग.' या न्यायान्वये) पूर्व पदाहून पष्ठी इत्यादि विभक्तीचे प्रत्यय करता येऊ शकणार नाहीत. (' राज. पुरुष राजपुरुषः' या स्थली 'राजन्' हे पूर्वपद 'राजसवधी' या अर्थाने 'पुरुष' या उत्तर पदाच्या अर्थामध्ये अन्वित होत असल्यामुळे व अद्या रीतीने ते पूर्वपद पष्ठीचा जो अर्थ मबब तो, बरील पक्ष मानला असता, पूर्वापासूनच सागत आहे असे मानावे लागत असल्यामुळे, 'उक्तार्थानामप्रयोगः' या न्यायान्वये 'राजन्' या पूर्व पदाहून, पुन्हा तोच सवधरूप अर्थ बोधित करण्याकरिता, पष्ठीविभक्तीचा 'इस्' प्रत्यय करता येऊ शकत नाही व त्यामुळे पष्ठीतत्पुरुष न होण्याची आपत्ति येते. ' राजसम्बन्धी पुरुषः' अशा

रीतीने 'राजन्' या पूर्व पदाचा 'पुरुष' या उत्तर पदाच्या अयो-
मध्यं समास करण्यापूर्वीच सामानाधिकरण्याने अन्वय होतो असे
वरील पक्षान्वये मानल्यास, सामानाधिकरण्य दर्शविण्याला अनुकूल-
योग्य-असा 'सु' प्रत्यय 'राजन्' शब्दाहून करावा लागेल व तसे
केल्यास, पष्ठीतत्पुरुषसमास न होता कर्मधारयसमास होण्याची
आपत्ति येईल. ही आपत्ति टाळण्याकरिता, हे मानणे आवश्यक आहे
की, समुदायाच्या प्रत्येक शब्दाहून त्याच्या स्वतःच्या अर्थाला अनु-
कूल असाच विभक्तिप्रत्यय करता येतो व समान होण्यापूर्वी समु-
दायाच्या सल्याकारकरूप अर्थाचा वाचक विभक्तिप्रत्यय समुदायातील
प्रत्येक अवयवाहून करता येत नाही. असे मानले असता, 'राजपुत्र्यः'
या स्थला 'राजन् सु पुरुष सु' असे अलौकिक प्रक्रियावाक्य
न होता 'राजन् इम् पुरुष सु' असे अलौकिक प्रक्रियावाक्य तयार
होऊन पष्ठीतत्पुरुषसमास होण्यात काही अडचण येत नाही त्याच-
प्रमाणे 'रामश्च रामश्च रामी' या एकशेषवृत्तीतील प्रत्येक 'राम'
हा अवयव मूळचा एक व्यक्तीचा वाचक असल्यामुळे, त्याहून 'औ'
प्रत्यय करता येत नाही व 'सु' प्रत्ययच करता येतो आणि तसे
केल्यास, 'राम सु राम सु' अशी स्थिति झाली असता, 'राम सु'
हा जो एक भाग अवशिष्ट राहतो त्याचे 'रामी' असे इष्ट रूप
होऊ शकत नाही. सारांश युगपदधिकरणवचनतापक्षाचा आश्रय
करून 'विभक्त्यन्तानामेकशेषः' या पक्षाचा पुरस्कार करणे अयोग्य
ठरते. युगपदधिकरणवचनतापक्ष मानल्यास अनेक अडचणी व
आपत्ति उत्पन्न होत असल्यामुळेच, भाष्यकारानी 'चार्थे द्वन्द्वः'
मू. २. २. २९ या सूत्रावरील भाष्यात त्या पक्षाचा उद्घापोह करून
अध्वरीस 'सर्वं युगपदधिकरणवचनना दुस्साच दुरुपपादा च,'
म्हणजे युगपदधिकरणवचनतापक्ष अत्यन्त किञ्चित् व मनास केन्हाहि
न पटणारा आणि प्रमाणाना सिद्ध न करता येऊ शकणारा पक्ष
आहे, असे भाष्यान म्हटले आहे.

मतोरमा-यदपि व्याचक्षुः-व्यक्तिपक्षे याचद्वयन्ति
तत्तच्छब्दप्रयोगे प्राप्ते एकस्यैव प्रयोगो यथा स्यादिति सूत्रम् ।

आकृतिपक्षे तु एकेनैवाकृत्यविनाभूतानेकव्यवितलाभादनर्थकमिति । तत्र । व्यक्तिपक्षेऽपि “न ब्राह्मणं हन्यात्” इत्यत्र ब्राह्मणशब्देनेवंकेनापि अनेकस्य तन्त्रेण सुवचत्वात् । अन्यथा जातिपक्षेऽपि “वासेन सम्यक्शमयोश्च तस्मिन्” इत्यादिनानार्थानुरोधेन सूत्रं विनाऽनिर्वाहात् । तस्माज्जातिव्यवितपक्षयोरुभयोरपि तन्त्रेण प्रयोगा-
 श्चिर्वाहेऽपि सर्वत्र तन्त्रेणैव बोधनीयमिति नियामकाभावात्पाक्षिको
 द्वन्द्वः सूत्रं विना दुर्भारः । घटोऽयं घटोऽयमिति नानाशब्दप्रयो-
 गदर्शनान्, तद्वद्घटघटाविति द्वन्द्वस्य न्यायप्राप्तत्वात् । न चैवमपि
 घटकलशाविति द्वन्द्वापत्तिः । “विरूपाणामपि समानार्थानाम्”
 इति वार्तिकात्, रूप्यते बोध्यते इति व्युत्पत्त्या रूपशब्दस्य
 अर्थपरत्वमाश्रित्य वार्तिकायस्यापि सूत्रेणैव कोटोकाराच्च ।
 तस्माद्घटघटौ घटकलशावित्यादिपाक्षिकानिष्ठवारणाय पक्षद्वये
 ऽपि सूत्रमावश्यकमित्यवधेयम् ।

प्रकाशकार असे व्याख्यान करितात की, व्यक्तिपक्ष मानल्यास,
 म्हणजे शब्द हा जातीचा बोधक नसून केवळ व्यक्तीचा बोधक आहे
 हा पक्ष मानल्यास, (वाक्यप्रयोग करतेवेळी जितक्या व्यक्तीचा बोध
 करणे अभिप्रेत असेल तितक्या सर्व व्यक्तींपैकी) प्रत्येक व्यक्तीकरिता
 एक एक शब्दाचा प्रयोग करण्याचा प्रसंग आला असता, त्या सर्व
 व्यक्तीकरिता एकाच शब्दाचा प्रयोग करता यावा याकरिता प्रकृत
 सूत्र आरभिले आहे पण जातिपक्ष मानल्यास, म्हणजे शब्द हा
 व्यक्तीचा बोधक नसून जातीचा बोधक आहे हा पक्ष मानल्यास,
 जाति ही व्यक्तीशिवाय राहू शकत नसल्यामुळे, एक शब्द उच्चारला
 तरी जातीत अन्तर्भूत असलेल्या अनेक व्यक्तीचा बोध होत
 असल्यामुळे, जातिपक्षात प्रकृत सूत्र व्यर्थ ठरते. पण हे त्याचे म्हणणे
 देखील बरोबर नाही; कारण व्यक्तिपक्ष मानला तरी, ‘न
 ब्राह्मणं हन्यात्’ या वाक्यातील एकवचनात उच्चारलेल्या ‘ब्राह्मण’
 या शब्दाने देखील अनेक ब्राह्मणव्यक्तीचा तन्त्राने सहज बोध होऊ
 शकतो (‘सकृदुच्चरितस्यानेकार्थबोधपरकत्वम् = एकोच्चारणेनाने-

कायवाचनम् 'अग्नी व्याकरणशास्त्रात् 'तन्त्र' या शब्दाची व्याख्या
 आहे ह तन्त्र या शास्त्रात दान प्रकारच मानले आहे (१) अर्थ-
 तन्त्र, व (२) शब्दतन्त्र जेथे शब्दाचा एकच अर्थ असून तो शब्द
 उच्चारला असता, प्रवृत्तिनिमित्त एकच असल्यामुळे, अनेक व्यक्तींचा
 वाघ हाता त्याला अर्थतन्त्र म्हणतात उदाहरणार्थ 'घटा' किंवा
 'ब्राह्मणा' हा शब्द उच्चारला असता, अनेक घटाचा किंवा
 ब्राह्मणाचा अनुक्रमे वाघ हाता जेथे एकाच शब्दाच अनेक अर्थ
 असून तो शब्द उच्चारला असता, त्याच्या अनेक अर्थांचा वाघ हाता
 त्याला शब्दतन्त्र म्हणतात उदाहरणार्थ 'अक्ष' हा शब्द बहुधा,
 घून सळण्याच फास, वास्कूड इत्यादि अनेक अर्थांचा वाघक
 असल्यामुळे, 'अक्षा' असा प्रयोग कल्याण त्या सव अर्थाचा वाघ
 हाता सारांश जेथे एकच प्रवृत्तिनिमित्त असत तेथे अथतन्त्र व जेथे
 शिप्र भिन्न प्रवृत्तिनिमित्त असतात तेथे 'शब्दतन्त्र' असा या दान
 प्रकारच्या तन्त्रात परव आहे) तन्त्र न मानल्यास, जातिपन्नात
 दत्ता 'वासन सम्यक् क्षमयादच तस्मिन्' इत्यादि स्थला जेथे
 अनक्षयवाचक शब्दाचा प्रयोग वाडटा तस प्रहृण मूत्र मानल्या-
 सरीज तगा प्रयोगाचा उत्पत्ति लागता येऊ शकत नाही ('वासन
 सम्यक् क्षमयादच तस्मिन्' या वाक्यात 'क्षमा' हा शब्द वृथ्वा
 असून त्या शब्दाच शांति व पृथ्वा ह दान असे आहे व 'त्याच
 ठिकाणा शांति व पृथ्वा या दाहाचाहि उत्तर रानाने निघात
 आल्यामुळे' असा त्या वाक्याचा अर्थ आहे यथे जातिपन्ना मानता
 मरा, प्रहृण मूत्र जगत्यापराज 'क्षमा व क्षमा व क्षम
 नया क्षमया' या एकत्राचा उत्पत्ति लागता येत

यस्य बहूना शब्दाना प्रसङ्ग एव नास्ति । तत् किमेकशेषारम्भेण ।
व्यक्तिपक्षेऽप्यनेकार्थाभिधानसामर्थ्यं व्यादिवदभ्युपेयम् । उच्यते ।
जातिपक्षेऽप्यक्षा इत्यादावनेकशब्दत्व स्यात् । न हि बिभीतकदेव-
शकटाक्षेऽप्यनुस्यूत किञ्चित् सामान्यमस्ति । व्यक्तिपक्षेऽपि वृक्षश्च-
वृक्षश्चेति वाक्येऽनेकशब्ददर्शनाद् विरूपेषु द्वन्द्वदर्शनादनेकेषामर्थाना-
मेकन शब्देनाभिधानमशक्यमिति यावन्तस्तेऽर्थास्तावता शब्दाना प्रयोग
प्राप्नोति । इष्यते चैकशब्दत्वम् । तस्मादेकशेष आरभ्यते । या वरोल
उताभ्यावरून हे स्पष्ट होते की, जातिपक्षात देखील प्रकृत सूत्र असण
आवश्यक आहे असेच दीक्षिताच्या मतामारखेंच प्रसादकाराचे मत
आहे पण या विरुद्ध प्रकाशकाराचे असे मत आहे की, जातिपक्ष
मानल्यास प्रकृत सूत्र असण्याची काही आवश्यकता नाही, व हे
त्याचे मत खोडून काढण्याकरिताच दीक्षितानी 'वासेन तम्यक् क्षम-
योश्च तस्मिन्' हे उदाहरण दिले आहे) म्हणून जातिपक्ष मानला
किंवा व्यक्तिपक्ष मानला तरी त्या दोन्ही पक्षात एकशेषाच्या
प्रयोगाचे तन्त्राच्या योगाने समर्थन करता येते तरी, सर्वत्र तन्त्रानेंच
बोध करावा असे नियामक शास्त्र नसल्यामुळे, प्रकृत सूत्र नसल्यास,
विकल्पानें द्वन्द्व होण्याची आपत्ति टाळता येणें अशक्य आहे ('अक्षा'
किंवा 'घटा' असा प्रयोग जसा तन्त्रानें करता येतो त्याचप्रमाणें वाक्य-
प्रयोग न करिता विकल्पेंकरून सामासिक शब्दाचा प्रयोग केल्यास,
'अक्षाक्षाक्षा घटघटघटा' अशी इतररेतरयोगद्वन्द्वसमासाची अनिष्ट
रूपें होण्याची आपत्ति येईल अशा स्थली इतररेतरयोगद्वन्द्व न
होता एकशेषच व्हावा याकरिता प्रकृत सूत्र मुद्दाम आरभिले
आहे) 'घटोय घटोयम्' इत्यादि अनेकशब्दयुक्त प्रयोग जसे
भाषेत आढळनात त्याचप्रमाणे 'घटघटौ' असा इतररेतरयोगद्वन्वाचा
प्रयोग देखील न्यायत प्राप्त होतो, म्हणजे वाक्याचा प्रयोग न
करिता विकल्पेंकरून सामासिक शब्दाचा प्रयोग करणे झाल्यास,
तसा अनिष्ट प्रयोग होण्याची आपत्ति येते (व तसा अनिष्ट प्रयोग
न व्हावा याकरिताच प्रकृत सूत्र आरभिले आहे.) समानरूप

शब्दाचाच एवमेष होअं शकतो असे मानल्यास, 'घटकलक्षी' असा इतरेतरयोगद्वन्द्वसमास होण्याची आपत्ति येते असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही; कारण 'विरूपाणामपि समानार्थानाम्', म्हणजे शब्दाचीं रूपें जरी भिन्न असली तरी त्याचा अर्थ एकच असल्यास एवमेष होतो, असे वार्तिक आहे (व त्यामुळे 'घटकलक्षी' असे सामासिक रूप न होता 'घटी' किंवा 'कलक्षी' असे एक-शेषाचे रूप होते. प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी 'एकार्थानामपि विरूपाणाम्' असे वार्तिक पठित करून त्या वार्तिकाचे व्याख्यान करिताना 'एकार्थानामपि विरूपाणामेकशेषो वक्तव्यः । वप्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वनदण्डौ कुटिलदण्डाविति वा' असे म्हटले आहे.) दुसरे असे की, प्रकृत सूत्रातील 'सरूपाणाम्' या पदात जो 'रूप' शब्द आहे त्याची 'रूप्यते बोध्यते इति रूपम्' अशी ध्युत्पत्ति करून तो शब्द 'अर्थ' याचाहि वाचक आहे असे मानल्यास, म्हणजे 'सरूपाणाम्' या पदाचा 'समानरूपाणाम्' एवढाच अर्थ न करिता 'समानार्थानाम्' असा देखील अर्थ केल्यास, वरील वार्तिकानें सांगितलेला अर्थ प्रकृत सूत्रानूनच निघू शकतो (व त्यामुळे वरील वार्तिक मानण्याची काही आवश्यकता राहून नाही.) म्हणून 'घटघटी, घटकलक्षी' इत्यादि पाक्षिक अनिष्ट रूपें न व्हावी, याकरिता जातिपक्ष व व्यक्तिपक्ष या दोन्ही पक्षात देखील प्रकृत सूत्र असणे आवश्यक आहे हे जाणवे.

मनोरमा-एवं स्थिते सूत्रवैयर्थ्यमेव हृदि निधाय यदिह व्याचक्षुः-नानेनैकशेषो विधीयते इत्यादि । यच्च समुदायादेकस्या विनक्ताविति पक्षं प्रत्याख्याय पुनराहुः । राम राम औ इति स्थिते इति । अलौकिकमेतत्प्रक्रियावाक्यमूह्यते न तु लौकिकम् । अलौकिकं च विभक्त्येकादेशादिकार्यं न प्रवर्तते । प्रयुक्तानामेवान्वाख्यानाना-दित्यादि । तत्सर्वं सन्दर्भविद्वत् न्यायविद्वत् च । प्रयुक्तानेव ह्यन्वाख्यातुमलौकिकमुत्प्रेक्ष्यते । शास्त्रीयकार्यं च सर्वमलौकिकेयमेव प्रवर्तते न तु परिनिष्ठिते । "प्रथमयोः पूर्वसवर्णः" इत्यादीना

प्रवृत्ति विना परिनिष्ठितरूपाभावात् । परिनिष्ठिते तत्प्रवृत्तेर्दृष्टपा-
दत्वाच्चेत्यास्तान्तावत् ।

अशा रीतीने जातिपक्षात व व्यक्तिपक्षात प्रकृत सूत्र आवश्यक ठरत असून देखील, हे सूत्र निरर्थक आहे हा आशय मनात धरून प्रकाशकारानी असे व्याख्यान केले आहे की, प्रकृत सूत्र एकशेषाचे विधान करणारे सूत्र नव्हे (व जे न्यायत प्राप्त आहे त्याचाच केवळ अनुवाद करणारे हे सूत्र आहे) यानंतर 'समुदायादेकस्या' विभक्तौ परत ' या पक्षाचे प्रत्याख्यान करून पुन्हा प्रकाशकार 'राम राम औ इति स्थिते' असे म्हणतात, म्हणजे ज्या पक्षाचे त्यानी प्रत्याख्यान केले आहे तोच पक्ष स्वीकारून त्याचे व्याख्यान करितात, व पुढे ते असे म्हणतात की, 'राम राम औ' अशा प्रकारचे अलौकिक प्रक्रियावाक्य (एकशेष कर्तव्य असता) कल्पिले जाते, लौकिक विग्रहवाक्य कल्पिले जात नाही अलौकिक प्रक्रियावाक्यात विभक्ति-प्रत्ययाचे जागी एवादेश इत्यादि कार्ये करता येऊ शकत नाहीत, कारण लौकिक प्रयोगात जी रूपे आढळतात त्याचेच अन्वाख्यान केले जाते पण हे त्याचे सर्व म्हणणे सदर्थविरुद्ध व न्यायविरुद्ध आहे लौकिक प्रयोगात आढळणाऱ्या रूपाचे अन्वाख्यान करण्याकरिताच अलौकिक प्रक्रियावाक्य कल्पावे लागते, म्हणजे सिद्धपदाची शकले पाडून प्रकृतिप्रत्ययविभाग करावा लागतो, व ज्या ज्या शास्त्रीय कार्याची प्राप्ति होते ती सर्व कार्ये अलौकिक प्रक्रियावाक्यातच करावी लागत असतात परिनिष्ठित शब्दस्वरूपात त्या कार्याची प्राप्तीच होत नाही 'प्रथमयोः पूर्वमवर्ण' सू. १६४ इत्यादि सूत्राची प्रवृत्ति केल्याशिवाय परिनिष्ठित रूपाची सिद्धि होऊ शकत नाही परिनिष्ठित रूपाचे ठिकाणी त्या कार्याची प्रवृत्ति होते हे म्हणणे कोणत्याहि प्रमाणाने सिद्ध करता येऊ शकत नाही. या विषयामबधाने एवढे म्हणणे पुरे (प्रकाशकाराचे असे म्हणणे आहे की, 'सकृदुच्चरित शब्द सकृदेवार्थं गमयति' या वचनान्वये प्रत्येक शब्द एकच अर्थ बोधित करू शकत असल्यामुळे, जितके अर्थ

बोधित करणे अनिप्रेत आहे तितक्या शब्दाचा उपयोग करणे आवश्यक आहे हा पक्ष मानल्यास, दोन रामव्यक्तींचा बोध कर्तव्य असता, 'राम' हा शब्द दोनदा उच्चारणे नाग आहे व प्रकृत मूलांने एकशेष करून दोन 'राम' शब्दानून एक शब्द नाहीसा केला व बाकीचा एक शब्द कायम ठेवला तर जो एक 'राम' शब्द अवशिष्ट राहतो त्यात बरील वचनान्वये एकच रामव्यक्तीचा बोध करून देण्याची शक्ति असल्यामुळे, एकशेष केल्या तरी, अनिप्रेत असलेल्या दोन रामव्यक्तींचा बोध न होता एकच रामव्यक्तींचा बोध होणार प्रकृत मूलाच्या मानण्याने, एकशेष करून अवशिष्ट राहिलेला शब्द, तितक्या व्यक्तींचा बोध करणे अनिप्रेत आहे तितक्या व्यक्तींचा बोध त्याहून इष्ट वचनाचा, म्हणजे द्विवचनाचा किंवा बहुवचनाचा, प्रत्यय केल्याने, करू शकतो असे कोणी म्हटल्यास, त्यावर प्रकाशकाराकडून असे उत्तर देण्यात येत की, जर शब्दात एक व्यक्तीपेक्षा अधिक व्यक्तींचा बोध करण्याची शक्तीच नाही तर ती शक्ति, प्रकृत मूलासारखी कितीहि वचने केली तरी, त्या शब्दात उत्पन्न करता येणे शक्य नाही. म्हणून एकशेष केल्याने इष्ट हेतु मिळू होऊ शकत नसल्यामुळे एकशेष करून फारशा काय ? जर एक शब्द उच्चारला असता अनेक जणांची उपस्थिति होणे हा पक्ष मानला तर, अनेक व्यक्तींचा बोध करण्याकरिता एक शब्द अनेकदा उच्चारण्याची गरज पडत नाही व त्यामुळे एकशेषाची प्राप्तीच होत नाही. म्हणून एकशेषाचे प्रकृत मूत्र व्यर्थ ठरणे. त्यामुळे प्रकृत मूत्र विधारक मूत्र नसून जे न्यायप्राप्त आहे, म्हणजे एकच शब्द उच्चारल्याने अनेक व्यक्तींचा, योग्य विनक्तिप्रत्यय लावला असता, जो बोध करून देता येतो, त्याचा नेवळ अनुवाद करणार प्रकृत मूत्र आहे असेच मानले पाहिजे असा प्रकाशकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे. हा त्याचा आशय नाचप्रकाश टीकेत मुद्दर रीतीने व्यक्त केला आहे. भावप्रकाशकार म्हणतात. 'यद्येकं गार्ध'

निवेशिनः शब्दास्तत्कथमितरनिवृत्तौ शिष्यमाणादेकस्मात्तद्व्यादि-
 प्रतीतिः ? । किं चेकस्यानेकार्थत्वं सूत्रतः स्वभावतो वा ? नाद्यः ।
 न हि स्वतोऽसती शक्तिर्वचनशतेनाप्युत्पादयितुं शक्या । अन्त्ये
 त्वेकस्यैवानेकार्थोपस्थानसमर्थत्वाधानेकप्रयोगप्रसङ्ग इति किमेक-
 दोषारम्भेण । 'मगं जर प्रकाशकाराच्या मते प्रकृत मूय अनावश्यक
 आहे तर 'राम राम औ इति स्थिते' अशा रीतीने व्याख्यान
 करण्याची त्यांना काय गरज होती ? तन्ना तन्हेचे व्याख्यान करण्यास
 प्रवृत्त होणे हे एक प्रकारे प्रकृत सूत्राची आवश्यकता कबूल करण्या-
 सारखेच होय 'समुदायादेकस्या विभक्तौ परत' या पक्षाचे
 समर्थन करण्याकरिता तसे म्हटले आहे असे जर त्याचे म्हणणे अनेक
 तर, त्या पक्षाचे तर त्यांनी पूर्वी प्रत्याख्यान केले आहे. म्हणून असे
 मानावे लागेल की, प्रथम प्रत्याख्यान करून पुढे त्याच पक्षाचा ते
 स्वीकार करितात व त्या पक्षाचे समर्थन करण्याकरिता व्याख्यान
 करितात. अशा रीतीने त्यांच्या कृतीस पूर्वापर विरोध येत असल्या-
 मुळे, त्याचे म्हणणे सन्दर्भविरुद्ध ठरते असे दीक्षिताचे म्हणणे
 आहे. तसेच प्रकाशकाराचे म्हणणे न्यायविरुद्ध ठरते असे जे दीक्षि-
 तानी म्हटले आहे त्याचे हे कारण आहे की, 'अलौकिके च
 विभक्त्येकादेशादिकाम न प्रवर्तते' असे प्रकाशकारानी आपल्या
 टीकेत म्हटले आहे 'रामश्च रामश्च रामौ' याचे
 'राम राम औ' असे अलौकिक प्रक्रियावाक्य ते तयार
 करितात असे प्रक्रियावाक्य तयार केल्यास, पूर्वी सांगितल्या-
 प्रमाणे परत्वामुळे व नित्यत्वामुळे 'वृद्धिरेचि सू. ७२ या सूत्राने
 जे वृद्धिरूप एकादेशकार्ये प्रथम प्राप्त होते ते प्रथम केले असता,
 'रामरामौ' अशी स्थिति झाल्यावर समुदायापुढे विभक्तिप्रत्यय
 राहत नसल्यामुळे, 'समुदायादेकस्या विभक्तौ परत' हा पक्ष
 मानल्यास, एकशेष होऊ शकत नाही व 'रामौ' असे इष्ट रूप
 सिद्ध होऊ शकत नाही यावर प्रकाशकारातर्फे असे म्हणण्यात येत
 की, अलौकिक प्रक्रियावाक्यात विभक्त्येकादेशादि कार्ये होत नाहीत

व परिनिष्ठित रूपाचे ठिकाणी, म्हणजे 'राम राम जी' या स्थली पदशेष केल्यावर 'राम जी' अशी स्थिति झाली असता, वृद्धिरूप एकादेशाकार्य केले जाऊ नये असे आहे तर अलौकिक प्रक्रिया-वाक्य तरी कशाकरिता तयार केले जाते ? वास्तविक परिनिष्ठित-आकृति प्रयोगाहं - रूपाच्या निवडीकरिताच अलौकिक प्रक्रियावाक्य तयार केले जाऊ नये असे व जी जी शास्त्रीय कार्ये प्राप्त होतात ती सर्व त्या प्रक्रियावाक्यातच केली जातात व ती सर्व कार्ये त्या प्रक्रियावाक्यात केल्याशिवाय लौकिक प्रयोगाहं रूप सिद्ध होऊ नये असे आहे ? परिनिष्ठित रूपाचे ठिकाणी ती कार्ये करावी असे म्हणल्याने, जी कार्ये प्राप्त होतात ती सर्व केल्याशिवाय रूपाचे ठिकाणी परिनिष्ठितत्व-प्रयोगाहंत्व-येणार नसे ? म्हणून अलौकिक प्रक्रियावाक्यातच, जी जी कार्ये प्राप्त आहेत ती सर्व कार्ये करून इष्ट रूपाची निवडी केली पाहिजे, कारण इष्ट रूप कसे सिद्ध होई हे प्रदर्शित करण्याकरिताच ते वाक्य प्रकृतिप्रत्ययविभाग करून तयार केले जाऊ नये असे सांगणे वर भागिनव्याप्रमाण प्रकाशकाराचे म्हणणे नम्रवैशिष्ट्य व तसेच न्यायविद्द ठरत असल्यामुळे त्याच ठरत असा दीक्षिताचा म्हणण्याचा आशय आहे)

शब्दरत्न - इति भाव इति । एतावदेव इन्द्रापवाद एकशेष इति शब्दहार इति भावः । एतेनैकशेषारम्भरुलमपि निरूपित इन्द्रनिवृत्तिरूपम् । उत्तरमूनस्यस्येति । " बुद्धो युना- " इतीत्यर्थः । अनुरपेक्षादिनि । अनुपेक्षात्कार्यप्रादाकार्यणादित्यर्थः । बवचिरपेक्षणादित्यपि पाठः । नैकशेष इति । व्यापारवशीत्यर्थः । व्यापि स्वीयस्योस्त्वाम्यामित्यनुप्रयोगस्य समत्वात् । एतेनानुप्रयोगविरोधादथ नैकशेष इत्युक्तम् । " पुमान्निप्रया " इत्येकशेषोऽपि न । तत्राप्येकविभवती सरूपाप्यवेत्यनुवृत्ते । अतएव " प्रातिपदिकैकशेषे मातृमात्रो. प्रतिषेधो वचनम् " इति वार्तिक-कृतोक्तम् । ननु वार्तिके प्रातिपदिकैकशेष इत्युक्तम् । विनश्यन्ता-नामेकशेषोऽपि जननीमातृधान्यमाश्रयंके मातृभ्या रेहि मातृभ्या

चेत्यत्र प्रतिषेध आवश्यक । नच तत्पक्षे इष्टापत्तिः । “किमुच्यते प्रातिपदिकानामेकशेष इति न पुनर्यस्यापि विभक्त्यन्तानामेकशेषस्तेनापि प्रतिषेधो वक्तव्यस्तस्यापि ह्येतानि क्वचिद्विभक्त्यन्तानि सारूप्याणि मातृभ्या चेति । अथ मतमेतद्विभक्त्यन्तानां सारूप्ये भवितव्यमेकशेषेण ” इति भाष्योक्तेरिति वाच्यम् । सूत्रव्याख्यानपक्षभेदेनैकलक्ष्यस्य साधुत्वासाधुत्वयोरनौचित्यात् । अत एवाथ मतमेतदिति प्रतीकमुपादायाम्युपगमवादेन स्वेतदुष्यते इति कैपटादिभिर्व्याख्यातमिति चेन्न । ईदृशविरुद्धमभ्युपेत्यैव वार्तिके तदुक्तेः । अतएव तदुत्तरमेव च कृत्वा चोच्यते, ’ इत्युक्त भाष्ये । अस्य प्रातिपदिकानामेकशेष इत्यादीति शेषः । अनेनचास्य पूर्वपक्षवार्तिकत्वस्फुटमेवोक्तम् । तत्र मातृग्रहणं विभक्तौ विरुपाणामुपलक्षणम् । अथ पूर्वपक्ष प्रातिपदिकैकशेषस्य “एकविभक्तौ” इति पदाभावे एवोपपत्तिं मत्वा कृतम् । तदभावे हि यानि सारूप्याणि तेषामेकशेष एवेत्यर्थ एव प्राप्नोति । प्रयोगमात्रावच्छेदेन सारूप्यस्य हरिणहरितप्रकृतिकहरिणीशब्दादौ तद्विते वैरूप्येणासम्भवात्प्रयोगसामानाधिकरण्येनैव सारूप्यस्य ग्राह्यतया तस्यात्रापि सत्वात्प्राप्तस्य स निषेधः । अत एवाग्रे विभक्ते सारूप्ये उपलक्षणत्वमाधित्य तत्पक्षस्थापनेन तत्संखण्डनं कृतमित्येवकारापत्त्यर्थं भाष्ये ध्वनितम् । ॥ विना तावन्मात्रेण तत्संखण्डनायोगात् । एतेन “एकविभक्तौ” इत्यावर्त्यैवविभक्तौ सारूप्याणामेवविभक्तौ विवक्षितायामेकशेष इत्यर्थे यस्या विभक्त्यावेकशेषस्तस्या (१) विभक्तौ सारूप्याणामित्यर्थस्य प्रत्यासत्त्या लाभेन भ्यामादावेकशेषो नौजसादाविति वार्तिक व्यर्थमिति तदाशय इत्यप्युक्तम् । वार्तिकमते भ्यामादावपि तदभावस्य प्राप्तत्वाच्चेति दिक् ॥

‘द्वन्द्वस्याप्राप्तिरेव फलिता भवतीति भावः’ असे जें मनोरमंत म्हटले आहे त्यावरूनच एकशेष हा द्वन्द्वाचा अपवाद आहे हा व्यवहार मिळ होतो व त्या पक्तीत एकशेषाचे प्रकृत मूत्र आरभिण्याचे, द्वन्द्वाची निवृत्ति होणें, हे फल देखील सांगितले आहे (साराण सुबुत्पत्ति होण्यापूर्वी एकशेषाची प्राप्ति होत असून त्यावेळी द्वन्द्वाची

प्राप्तीच होत नसल्यामुळे, एकशेष केल्यावर जो एक शब्द अवशिष्ट राहतो त्याहून सुवृत्पति केल्याने एकच सुबन्त पद राहत असून, द्वन्द्वसमास कर्तव्य असता अनेक सुबन्त पदे असणे आवश्यक असल्यामुळे, एकशेष केल्यानंतर द्वन्द्वाची प्राप्तीच होत नाही व अशा रीतीने एकशेष द्वन्द्वाचा बाधक ठरतो. 'उत्तरमूत्रस्यैवकारम्येहानु-
 कर्पणात्' या मनोरमेच्या पक्तीतील 'उत्तरमूत्र' या पदाने 'बुढो यूना' या उत्तर मूत्राचे ग्रहण होणे मनोरमेत 'अनुकर्पणात्' हे जे पद वापरले आहे. त्याचा 'अनु पश्चात्, कर्पणात् आकर्पणात्' असा अर्थ जाहे. (जरी 'अनुकर्पण' हा शब्द 'अनुवृत्ति' या अर्थात रुढ आहे तरी त्या शब्दाचा दीक्षितानी त्या रुढ अर्थाने प्रयोग न करिता 'जे पुढे आहे त्याला मागे ओढून आणणे' या योगिक अर्थामध्ये प्रयोग केला आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) मनोरमेच्या काही प्रतीत ('अनुकर्पणात्' याच्या ऐवजी) 'अपकर्पणात्' असा देखील पाठ आढळतो (यण या दोन्ही पाठाचा अर्थ एकच आहे.) 'तेन मातृशब्दयोर्जननोवाचि'रिच्छेत्तुवाचिनोर्नकशेष' असे जे मनोरमेत म्हटले आहे त्याचा अर्थ हा आहे की, 'म्याम्' इत्यादि विभक्ति प्रत्यय पुढे असता (जरी दोन्ही 'मातृ' शब्दाची रूपे एवसारखीच होतात तरी नद्या समान रूपाचा) देखील एकशेष होत नाही. (याचे कारण हेच की, त्या दोन शब्दांची सर्व विभक्तीत मारली रूपे होत नाहीत, व विभक्तीत भिन्न रूपे होतात हे पूर्वी मनोरमेत सांगितलेच आहे.) 'म्याम्' हा प्रत्यय पुढे असता स्त्रीलिङ्ग (जननी-वाचक) 'मातृ' शब्दाचे व पुल्लिङ्ग (परिच्छेत्तुवाचक) 'मानु' शब्दाचे जे रूप होते त्या दोन्ही रूपाचे ठिकाणी 'ताम्याम्' या शब्दाचा मारलाच अनुप्रयोग होतो, म्हणजे 'ताम्याम्' या पदाने त्या दोन्ही रूपाचा परामर्श करता येऊ शकतो. (म्हणून या 'म्याम्' प्रत्ययान्त दोन शब्दाचा एकशेष होण्याची जी आपत्ति येत होती ती टळावी याकरिताच 'बुढो यूना' या उत्तर मूत्रातून प्रकृत मूत्रात 'एव' या पदाचे अनुकर्षण केले जाई. त्यामुळे

एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव = एकस्यामपि विभक्तौ यानि विरूपाणि न भवन्ति तेषामेकशेषो भवति' असा प्रकृत सूत्राचा अर्थ होतो व वरील दोन 'मातृ' पदाची 'औ जस्' इत्यादि प्रत्यय लावले असता जी रूपे होतात ती सारख्या प्रकारची होत नसून भिन्न प्रकारची हांत असल्यामुळे, 'मातृभ्याम्' ही पुल्लिङ्गाची व स्त्रीलिङ्गाची रूपे जरी सारखीच आहेत व त्या दोहोचा पुल्लिङ्गात व स्त्रीलिङ्गात सारख्याच होणाऱ्या 'ताभ्याम्' या सर्वनामपदाने परामर्श होऊ शकतो तरी त्याचा एकशेष होऊ शकत नाही.) 'भ्यामि' स्त्रीपुंसयोस्ताभ्यामित्यनुप्रयोगस्य समत्वात्' असे जे नुकतेच वर म्हटले आहे तशी वास्तविक वस्तुस्थिति असल्यामुळे, अनुप्रयोगाच्या विरोधामुळे दोन 'मातृ' शब्दाच्या समान रूपाच्या विषयात देखील एकशेष होत नाही असे जे एकशेष न होण्याचे कित्येकानी कारण दिले आहे ते चूक ठरते. (परिच्छेत्वाचक पुल्लिङ्गी 'मातृ' शब्दाची व जननीवाचक स्त्रीलिङ्गी 'मातृ' शब्दाची पहिल्या दोन विभक्तीत द्विवचनबहुवचनाची भिन्न रूपे होत असल्यामुळे, त्या दोन विभक्तीच्या रूपात एकशेष होऊच शकत नाही तृतीयादि विभक्तीची द्विवचनबहुवचनाची रूपे जरी सारखीच होतात तरी, स्त्रीलिङ्गाच्या व पुल्लिङ्गाच्या रूपाचा परामर्श करते-वेळी भिन्न सर्वनामरूपाचा अनुप्रयोग करावा लागत असल्यामुळे व सर्वनामाच्या एकाच रूपाने दोहोचा परामर्श होऊ शकत नसल्यामुळे, म्हणजे स्त्रीलिङ्गाच्या रूपाचा परामर्श करतेवेळी 'ताभिः, ताभ्याः, तासाम्, तासु' या सर्वनामरूपाचा अनुप्रयोग करावा लागत असून पुल्लिङ्गाच्या रूपाचा परामर्श करतेवेळी 'तैः, तेभ्याः, तेषाम्, तेषु' असा भिन्न अनुप्रयोग करावा लागत असल्यामुळे व अशा रीतीने कोणताहि सारख्याच सर्वनामरूपाचा, परामर्श करण्याकरिता, अनुप्रयोग करता येत नसल्यामुळे, समान रूपाच्या विषयात देखील एकशेष होत नाही असे कित्येकांचे म्हणणे आहे. यावर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, समान रूपाच्या विषयात एकशेष न होण्याचे जे वर

कारण दिले आहे ते जरी बहुवचनाच्या रूपाना लागू पडते तरी ते द्विवचनाच्या रूपाना लागू पडत नाही; कारण सर्वनामाची तृतीयादि विभक्तीत द्विवचनाची पुल्लिङ्गाची व स्त्रीलिङ्गाची रूपे सारखीच होत असल्यामुळे, तथा रूपानी दोन वरील 'मातृ' शब्दाचा एकशेष रहून तृतीयादि विभक्तीत होणाऱ्या द्विवचनाच्या रूपाच्या एकाच सर्वनामरूपाने परामर्श करता येतो म्हणून तथा समान रूपाच्या विषयात देखील जो एकशेष होत नाही त्याचे वर जे कारण दिले आहे ते वास्तविक कारण नसून खरे कारण हे आहे की, वरील दोन्ही 'मातृ' शब्दाची प्रत्येक विभक्तीत सारखी रूपे होत नाहीत व हा जो सिद्धान्त निष्पन्न होतो तो प्रकृत सूत्रात उत्तर सूत्रानून 'एव' या पदाचे अपकर्षण होत असल्यामुळेच निष्पन्न होतो.) 'पुमान् स्त्रिया' सू. १३३ या सूत्राने देखील ('मातृमातारी' या स्थली किंवा दोन 'मातृ' शब्दाच्या समान रूपाचा) एकशेष होऊ शकत नाही, कारण त्या सूत्रात देखील प्रकृत सूत्रानून 'एकविभक्ती सरूपाण्येव' या पदाची अनुवृत्ति होते आणि तथा 'एव' या पदासह अनुवृत्ति होत असल्यामुळेच, वातिककाराने 'प्रातिपदिककक्षेपे मातृमातः प्रतिषेधो वक्तव्यः' हे वातिक पठित केले आहे ('पुमान् स्त्रिया' या सूत्रात प्रकृत सूत्रानून 'एकविभक्ती सरूपाणामेव' या पदाची अनुवृत्ति होत असल्यामुळे, त्या सूत्राच्या दुप्टीने केवळ स्त्रीप्रत्ययामुळे होणारे वैरूप्यसह्य ठरत असून इतर कोणत्याहि निमित्तानुळे होणारे वैरूप्य सह्य ठरत नाही आणि पुल्लिङ्गी व स्त्रीलिङ्गी 'मातृ' शब्दाची सर्वे विभक्तीत समान रूपे होत नसल्यामुळे, त्या दोन शब्दाच्या समान रूपाचा जसा प्रकृत सूत्राने एकशेष होत नाही तसाच 'पुमान् स्त्रिया' या सूत्राने देखील एकशेष होत नाही. 'पुमान् स्त्रिया' या सूत्रात जर 'एकविभक्ती सरूपाणामेव' या पदाचा अनुवृत्ति न मानली तर, त्या सूत्राने पुल्लिङ्गी व

स्त्रीलिङ्गी 'मातृ' शब्दाच्या समान रूपाचा एकशेष होईल व प्रकृत मूत्राने पावलेल्या त्या दोन शब्दाच्या समान रूपाच्या एकशेषाचे निवारण करण्याकरिता मुद्दाम केलेले वरील वार्तिक व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येईल. आता या वरील वार्तिकासंबधानें शकाकार अशी नका करतो की,) वरील वार्तिकात 'प्रातिपदिककशेषे' हें जें पद घातले आहे ते अयोग्य आहे, म्हणजे ते पद घालायचास नको होत, कारण 'विभक्त्यन्तानामेकशेषे' अशा पक्ष मानल्यास देखील, जननीवाचक 'मातृ' शब्दाचे व धान्य मापणारा या अर्थाच्या वाचक 'मातृ' शब्दाचे 'मातृम्याम्' असे जे (चतुर्थीच्या द्विवचनाचे) समान रूप 'मातृम्या देहि मातृम्या च' या वाक्य-प्रयोगात आढळत त्या दोन रूपाच्या एकशेषाचा देखील प्रतिषेध सांगणे आवश्यक आहे (सारांश 'प्रातिपदिकानामेकशेषे' या पक्षात जशी वरील वार्तिकाची आवश्यकता आहे तशीच 'विभक्त्यन्तानामेकशेषे' या पक्षात देखील त्या वार्तिकाची सारखीच आवश्यकता आहे. म्हणून 'मातृमानो प्रतिषेध सरूपत्वात्' एवढेंच वार्तिक करावयास हवे होते व तसे वार्तिक केले असतें तर ते दोन्ही पक्षात सारखेंच लागू पडले असतें व दोन्ही पक्षात एकशेष होण्याची आपत्ति टाळता आली असती असे शकाकाराचे म्हणणे आहे. या शकाकाराच्या शकेवर अशी प्रतिशका करण्यात येते की) 'मातृम्याम्' या दोन समानरूप पदाचा एकशेष होणे ही 'विभक्त्यन्तानामेकशेषे' हा पक्ष मानल्यास इष्टापत्तीच आहे, कारण वरील वार्तिकाचे व्याख्यान करिताना भाष्यकाराने असा प्रश्न केला आहे की, 'प्रातिपदिकानामेकशेषे' या पक्षाला लागू पडणारेच वरील प्रतिषेधक वार्तिक का केले आहे व 'विभक्त्यन्तानामेकशेषे' या पक्षाला देखील लागू पडणारे तसे प्रतिषेधक वार्तिक का केले नाही. त्या द्वितीय पक्षात देखील भिन्न भिन्न अर्थाच्या दोन 'मातृ' शब्दाचा एकशेष होत नाही असा प्रतिषेध केला पाहिजे, कारण या दोन भिन्न 'मातृ' शब्दांची काही विभक्त्यन्त रूपे समान आहेत. उदाहरणार्थ

‘मातृम्याच मातृम्याच.’ ‘विभक्त्यन्तानामेकशेषः’ या पक्षात वरील दोन भिन्न ‘मातृ’ शब्दाच्या समान रूपाचा एकशेष होणे इष्टच आहे असे जर मत असेल तर वरील वार्तिक योग्य ठरते. (असे भाष्यात म्हटले असल्यामुळे, समानरूप विभक्त्यन्त शब्दाचा एकशेष होणे इष्ट आहे हे स्पष्ट होते. या प्रतिपादकेवर शकाकार असे उत्तर देतो की, हे म्हणणे बरोबर नाही, कारण) एकाच सूत्राचे दोन भिन्न रीतीने व्याख्यान करणे व एका व्याख्यानपक्षात एकाच रूप साधु ठरविणे व द्वितीयव्याख्यानपक्षात तेच रूप असाधु ठरविणे हे अयोग्य आहे. (सारास्य ‘प्रातिपदिकानामेकशेष’ हा पक्ष मानला तर दोन भिन्न ‘मातृ’ शब्दाच्या ‘मातृम्याम्’ या दोन समान रूपाचा वरील वार्तिकान्वये एकशेष होऊ शकत नाही पण विभक्त्यन्तानामेकशेष.’ हा पक्ष मानला तर त्याच उदाहरणात एकशेष होऊ शकतो. अशा रीतीने एकच रूप एका पक्षात साधु व दुसऱ्या पक्षात असाधु ठरव्याची आपत्ति येत असल्यामुळे वरील वार्तिकात ‘प्रातिपदिकशेषे’ हे पद न घालता ‘मातृमानो. प्रतिपेधो वक्तव्य’ एवढेच वार्तिक करावयास पाहिजे होतं तसे वार्तिक पठित केले असते तर त दान्ही पक्षात सारखेच लागू पडले असते व कोणत्याहि पक्षात एकशेष होण्याची आपत्ति महज टाळता येऊ शकली असती असा शकाकाराच्या म्हणण्याचा जाणव जाई. आता हे सारे की, ‘अथ मतमेतद्विभक्त्यन्ताना सारूप्ये भवितव्यमेकशेषेण’ असे वरील भाष्यात म्हटले आहे व त्यावरून असें दिसून येण्याचा सभव आहे की, ‘मातृम्याम्’ या दोन समानरूप पदाचा एकशेष भाष्यकाराच्या मते होणे इष्ट आहे व होऊ शकतो पण शकाकार त्यावर असे उत्तर देतो की, एखाद्या सूत्राची दोन भिन्न व्याख्याने करून एकाच स्थानात एका पक्षात साधु व दुसऱ्या पक्षात असाधु ठरविणे अयोग्य असल्यामुळे) ‘अथ मतमेतद्’ हे प्रतीक घेऊन कंयटादिकानी असे व्याख्यान केले जाई की, ‘विभक्त्यन्ताना सारूप्ये भवितव्यमेकशेषेण’

हे जें भाष्यकारानी म्हटले आहे ते केवळ अभ्युपगमवादरूप आहे, म्हणजे प्रतिपक्षाचे म्हणणें खरे आहे हे तेवढ्यापुरते गृहीत घेऊन म्हटले आहे. (प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात 'यदि पुनः प्रातिपदिकानामेकशेष उच्येत, किं कृतं भवति ? वचनलोपः परिहृतो भवति।' या भाष्याचा अर्थ असा आहे की, प्रत्येक शब्दाहून विभक्ती-प्रत्यय करण्यापूर्वीच प्रातिपदिकाचा एकशेष होतो असा पक्ष मानल्यास, विभक्तीप्रत्ययाचा लोप होण्याचे विधान करण्याची काही गरज राहत नाही कथ्याने या भाष्याचे 'यदि पुनः' हे प्रतिक घेऊन 'एक विभक्ताविति न क्रियते, नृस्वो नरुमके इत्यतः प्रातिपदिकग्रहणमनुवर्त्याऽनुत्पन्नायामेव विभक्तौ सरूपाणां प्रातिपदिकानामेकशेषः नियते।' असे म्हटले आहे. या कथ्याच्या म्हणण्याचा भावार्थ हा आहे की, प्रकृत सूत्रातून 'एकविभक्तौ' हे पद गाळले व 'नृस्वो नपुसके प्रातिपदिकस्य' या पूर्व सूत्रातून 'प्रातिपदिकस्य' या पदाची अनुवृत्ति करून त्या पदाचा बहुवचनात विपरिणाम केला तर, 'सरूपाणां प्रातिपदिकानामेकशेषः' असे प्रकृत सूत्र होईल व सूत्रार्थ असा होईल की, समानरूप प्रातिपदिकाहून विभक्तिप्रत्यय उत्पन्न होण्यापूर्वीच प्रातिपदिकावस्थेमध्येच त्याचा एकशेष होतो. पण 'सरूपाणां प्रातिपदिकानामेकशेषः' असा वर सांगितल्याप्रमाणें प्रकृत सूत्राचा अर्थ केला तर, 'प्रातिपदिकानामेकशेषेमातृमात्रोः प्रतिषेधः सरूपत्वात्' हे वार्तिक पठित करून त्या वार्तिकाचे व्याख्यान करिताना भाष्यकार म्हणतात—'प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वचनव्यः । माता च जनयित्री मातारो च धान्यस्य मातृमातारः । किं कारणम् ? । सरूपत्वात् । सरूपाणि होतानि प्रातिपदिकानि ।' या भाष्याचा भावार्थ हा आहे की, विभक्तिप्रत्यय उत्पन्न होण्यापूर्वीच प्रातिपदिकाचा एकशेष होतो असा पक्ष स्वोकारन्याय, भिन्नभिन्न अर्थाच्या दोन 'मातृ' शब्दाचा एकशेष होत नाही असा निषेध करावा लागेल कारण दोन्ही अर्थाचे, म्हणजे जननी व मोजणारा या अर्थाचे, 'मातृ'

शब्द अगदी सारखे आहेत आणि जरी जननी या अर्थाच्या वाचक 'मातृ' शब्दाचे 'मातरी' असे प्रथमेचे द्विवचन होते व मोक्षणारा या अर्थाच्या 'मातृ' शब्दाचे 'मातारी' असे प्रथमेचे द्विवचन होते तरी, विभक्तिप्रत्ययान्त रूपामध्ये हा फरक असून दोन्ही प्रातिपदिके सारखी असल्यामुळे त्या दोन प्रातिपदिकांची कित्येक विभक्तींत मित्र रूपे होता असून देखील 'प्रातिपदिकानामेकशेषः' या पक्षान्त त्याचा एकशेष होण्याची आपत्ति येते व ती आपत्ति टाळण्याकरिता बरील वार्तिक पठित करणे आवश्यक आहे. यापुढील भाष्य 'किमु-
 चरतं प्रातिपदिकानामेकशेषे ... एव च कृत्वा चोद्यते' हे शब्द-
 रत्नात दिलेच आहे व त्याच्या बऱ्याच भागाचा अर्थ देखील दिलाच आहे. या शब्दरत्नात दिलेल्या भाष्यातील 'अथ मतमेतद्' हे प्रतीक येऊन कैयटाने 'अभ्युपगमवादेन त्वेतदुच्यते विभक्त्यन्ताना सारूप्ये इति । प्रातिपदिकावस्थाया सर्वदा सारूप्यात्सर्वत्रैकशेषः स्यात्, विभक्त्यन्ताना तु मुख्यानामेकशेषे सर्वत्र तृतीयादौ विभक्ती सारूप्य तत्रैकशेषो, न प्रथमाद्वितीययोरित्यर्थः ।' असे म्हटले आहे. साराने शकाकार अस म्हणतो की, भाष्यकाराच्या शब्दरत्नात दिलेल्या भाष्याचा असा आग्रह समजू नये की, 'विभक्त्यन्ता-
 नामेकशेषः' या पक्षान दोन 'मातृ' शब्दाच्या 'मातृभ्या मातृभ्याम्' या समानरूप विभक्त्यन्ताचा एकशेष होणे इष्ट आहे. वास्तविक भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा मूळ भावार्थ हाच आहे की, दोन 'मातृ' शब्दांची सर्व विभक्तींत सारखी रूपे होत नसल्यामुळे, 'मातृभ्याम्' या दोन पदाचा एकशेष होणे केव्हाहि इष्ट नाही. म्हणून बरील वार्तिक 'प्रातिपदिकानामेकशेषः' व 'विभक्त्यन्तानामेकशेषः' या दोन्ही पक्षाना सारखेच लागू पडावे याकरिता त्या वार्तिकाने 'प्रातिपदिकेकशेषे' हे पद घालावयास नको होते असा शका-
 काराच्या म्हणण्याचा आग्रह आहे. 'ननु वार्तिके प्रातिपदिकेकशेषे इत्युक्तम्' येवपामून 'कैयटादिनिर्व्याख्यानम्' येवपर्यंत शराग्र्य आहे, व या शकाग्र्यातील 'तत्पक्षे इष्टापत्तिः' येवून 'इति

भाष्योक्तेः' येषपर्यंत भाग प्रतिशकारूप ग्रन्थ आहे. आता शकाकारानें शकाग्रन्यात जें वर म्हटले आहे त्यावर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की,) शकाकाराचे वरील म्हणणे बरोबर नाही, कारण दोन पक्षामध्ये असा विरोध येतो, म्हणजे एक पक्षात जें रूप साधु ठरते त दुसऱ्या पक्षात असाधु ठरण्याची आपत्ति येते, हे वार्तिककाराला माहीत असून देखील वार्तिककारानें वरील वार्तिक पठित केले आहे आणि म्हणूनच, म्हणजे दोन भिन्न 'मातृ' शब्दाच्या समानरूप विभक्त्यन्त पदाचा एकशेष होऊ शकतो असे तेवढ्यापुरते गृहीत धरून वार्तिककाराने वरील वार्तिक पठित केले असल्यामुळेच, 'अथ मतमेतद्विभक्त्यन्ताना सारूप्ये भवितव्यमेकशेषेण' याच्या पुढें भाष्यकारानी 'एव च कृत्वा चोद्यते' असे भाष्यात म्हटले आहे 'एव च कृत्वा चोद्यते' या पदापूर्वी 'प्रातिपदिकानामेकशेषे' इत्यादि पदें अध्याध्याहृत आहेत, म्हणजे 'अथ मतमेद्विभक्त्यन्ताना सारूप्ये भवितव्यमेकशेषेणेति प्रातिपदिकानामेवैकशेषे दोषो भवति । एव च कृत्वा चोद्यते' अशी भाष्यपक्ति पठित आहे (या भाष्यपक्तीचा अर्थ हा आहे की, 'मातृभ्याम्' इत्यादि समानरूप विभक्त्यन्ताचा एकशेष होणे इष्टच आहे असे जर मत असेल, तर 'प्रातिपदिकानामेकशेष' या पक्षात असमान रूपाच्या विषयात देखील एकशेष होण्याची आपत्ति येत असल्यामुळे, तो पक्ष दूषित ठरतो व असे गृहीत धरूनच वार्तिककारानें त्या पक्षास 'मातृमात्रो प्रतिषेध' हा प्रतिषेध सांगितला आहे) 'एव च कृत्वा चोद्यते' असे भाष्यात म्हटले असल्यामुळे त्यावरूनच हे स्पष्ट होते की, वरील वार्तिक (सिद्धान्तपक्षाचे वार्तिक नसून) पूर्वंपक्षरूपानें पठित केलेले वार्तिक आहे त्या वार्तिकात जें 'मातृ' शब्दाचे ग्रहण केले आहे ते ग्रहण ज्या प्रातिपदिकाची प्रत्येक विभक्तीत समान रूपें होत नाहीत त्याच उपलक्षण आहे, म्हणजे वार्तिकातील 'मातृ' शब्दानें केवळ दोन 'मातृ' शब्दांचेच ग्रहण होत नसून ज्या समानरूप प्रातिपदिकाची सर्व विभक्तीत सारखी रूपें होत नाहीत त्याचे देखील ग्रहण होते

(यानकर्ता या अर्थाचा वाचक तृजन्त पुल्लिङ्ग 'मातृ' शब्द व देवरपत्नी या अर्थाचा बोधक स्त्रीलिङ्ग 'मातृ' शब्द इत्यादि समानरूप प्रातिपदिकाचे देखील वातिकस्थ 'मातृ' शब्दानें ग्रहण होते; कारण दोन 'मातृ' शब्द-प्रातिपदिके-जरी समानरूप आहेत तरी त्यांची सर्व विभक्तीत समान रूपें न होता काहीं विभक्तीत भिन्न रूपें होतात. तसेच ज्याप्रमाणे 'मातृ' हा शब्द ज्या समानरूप प्रातिपदिकाची सर्व विभक्तीत सारखी रूपें होत नाहीत त्याचे उपलक्षण आहे त्याचप्रमाणे 'प्रातिपदिकैकशेषे' हे वातिकस्थ पद देखील 'विभक्त्यन्तानामेकशेष' या पक्षाचे देखील उपलक्षण आहे, म्हणजे दोन्ही पक्षात 'मातृमात्रो प्रतिषेध' हा प्रतिषेध लागू पडतो, हे मानणे योग्य आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा गूढ आशय आहे) वरील वातिकात जो पूर्वपक्ष केला आहे तो, प्रकृत सूत्रात 'एकविभक्ती' हे पद नसले तरच, 'प्रातिपदिकानामेकशेषः' या पक्षात उपपन्न ठरू शकतो असे मानून केला आहे प्रकृत सूत्रात 'एकविभक्ती' हे पद नसल्यास, जो समानरूप प्रातिपदिके आहेत (त्यांची काहीं विभक्तीत भिन्न रूपें होत असली तरी) त्याचा एकशेष होतोच असाच प्रकृत सूत्रानून अर्थ निष्पन्न होऊ पाहतो. (प्रकृत सूत्रात 'एकविभक्ती' हे पद नसल्यास, वरील वातिक असण्याची काही गरज नाही. पण ते पद प्रकृत सूत्रानून गाळले तर वरील वातिक पठित करणे आवश्यक आहे असा वातिकनाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे सारांश प्रकृत सूत्रात 'एकविभक्ती' हे पद असणे आवश्यक आहे हे सिद्ध करण्याच्या हेतूने वातिकनारानें वरील वातिक पूर्वपक्षरूपानें आरनिले आहे व त पद गाळल्यास कोणत्या अडचणी येतील व त्या अडचणी दूर करण्याकरिता कोणते उपाय योग्याचे लागतील हे त्या वातिकात संधिप्तरूपानें सांगितले आहे.) 'हरित' व 'हरिण' या दोन्ही प्रातिपदिकाचे स्त्रीलिङ्गाचे जरी 'हरिणी' असेच समान रूप होते तरी त्या दोन 'हरिणी' शब्दांहून उद्भूत प्रत्यय केला असता (पुंवद्भाव होत असल्यामुळे)

त्याची भिन्न भिन्न रूपे होतात आणि त्यामुळे यच्चावत् सर्व प्रयोगात त्या दोन शब्दांची समान रूपे राहू शकणे असंभवनीय आहे म्हणून जेथे प्रयोगात दोन समानरूप प्रातिपदिकांची काही विभक्त्यन्त समान रूपे सामानाधिकरण्याने आढळतात तशाच मारूप्याचे (प्रकृत सूत्रातील 'सरूपाणाम्' या पदानें) ग्रहण होते, आणि तशा प्रकारचे सादृश्य दोन भिन्न 'मातृ' शब्दाच्या 'मातृभ्याम्' या समान रूपाचा जेथे सामानाधिकरण्याने प्रयोग केला आहे तेथे आढळत असल्यामुळे, तशा ठिकाणी जो एकशेषाची प्राप्ति होते तिचा प्रतिषेध करण्याकरिता (प्रकृत सूत्रात 'एकविभक्तौ' हे पद नसल्यास) बरील निषेधक वार्तिक असणे आवश्यक आहे ('हरित' हा वर्णवाचक शब्द तकारोपध असून 'वर्णाणां तणतिनितान्तानाम्' फिद् मू ३३ या सूत्रान्वये आद्युदात्त, म्हणजेच अनुदात्तान्त, आहे त्यामुळे 'वर्णादनुदात्तात्' मू ४९६ या सूत्राने त्याहून विकल्पेंकरून 'झीप्' प्रत्यय होतो व तो प्रत्यय केला असता, तकाराचे जागी नकारादेश होऊन 'हरित' या अदन्त शब्दाची 'हरिता हरिणी' अशी स्त्रीलिङ्गाची पाक्षिक रूपे होतात 'हरिण' या जातिवाचक शब्दाचे देखील 'जातेरस्त्रीविषयात्' मू ५१८ या सूत्राने 'झीप्' प्रत्यय होऊन 'हरिणी' असेच स्त्रीलिङ्गाचे रूप होते जरी 'हरित' व 'हरिण' ही दोन समानरूप प्रातिपदिके नाहीत तरी त्या दोन्ही प्रातिपदिकांची स्त्रीलिङ्गाची रूपे सारखीच होतात, म्हणजे 'हरिणी' अशीच होतात म्हणून समानरूप प्रातिपदिकाचा एकशेष होतो हा पक्ष मानल्यास, 'हरित' व 'हरिण' या दोन विरूप प्रातिपदिकाहून सिद्ध झालेल्या स्त्रीलिङ्गी समानरूप भिन्नार्थक दोन 'हरिणी' शब्दाचा एकशेष न होण्याची आपत्ति येते हे दोन 'हरिणी' शब्द अमे आहेत की, याची सर्व विभक्तीत समानरूपे होतात, पण हे दोन्ही शब्द स्त्रीप्रत्ययान्त असल्यामुळे, 'अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम्' मू १७८ या सूत्रातील 'अप्रत्यय' या निषेधान्वये त्यांना प्रातिपदिकसंज्ञा होऊ शकत नाही व ज्या दोन प्रातिपदिकाहून

तथा स्त्रीप्रत्ययान्त समान रूपाचा विभक्तिप्रत्यय उत्पन्न होण्यापूर्वी
 एकशेष होण्यात काहीं अडचण येत नाही. या भाष्यावरून हे देखील
 सिद्ध होत की, लौकिक प्रयोगामध्ये जो सारखेपणा पहावयाचा तो
 प्रातिपदिकात पहावयाचा नसून केवळ विभक्त्यन्त रूपामध्येच
 पहावयाचा असतो विभक्त्यन्त रूपामध्ये सारखेपणा असला तर
 प्रकृत सूत्र लागू पडते प्रातिपदिकाची जी तद्धितान्त वर्गरे रूपे
 होतात त्या रूपातहि सारखेपणा असला पाहिजे याची काही गरज
 नाही उदाहरणार्थ 'हरित' शब्दाचे व तसच 'हरिण' शब्दाचे
 'हरिणी' असे जे स्त्रीलिङ्गाचे रूप होते त्या रूपाची विभक्तिप्रत्ययान्त
 रूपे समान असतात, पण तद्धितान्त रूपे, 'तसिलादिष्वकृत्वमुच' ^१
 मू ८३६ हे पुर्वम्भावाचे सूत्र असल्यामुळे, भिन्न प्रकारची होतात.
 तद्धित 'रूपप्' प्रत्यय लावल्यास 'हरितरूपा, हरिणरूपा' अशी
 भिन्न रूपे होतात, तद्धित 'अण्' प्रत्यय लावल्यास 'हारित, हारिण'
 अशी भिन्न रूपे होतात पण अशी खरी तद्धितान्त भिन्न रूपे
 होतात तरी दोन स्त्रीप्रत्ययान्त 'हरिणी' शब्दाची विभक्त्यन्त रूपे
 समान होत असल्यामुळे व त्याचेच ठिकाणी सादृश्य पाहणें आव-
 श्यक असल्यामुळे, प्रकृत सूत्रानें त्या दोन 'हरिणी' शब्दाचा एक-
 शेष होण्यात कोणतीहि अडचण येत नाही प्रकृत सूत्रात 'एकवि-
 भक्ती' हे पद असल्यामुळे व ते पद 'सरूपाणाम्' चा पदाशी
 अन्वित होत असून उत्तर सूत्रातून 'एव' या पदाचे अनुकर्षण होत
 असल्यामुळे, 'एकविभक्ती सरूपाणामेव प्रातिपदिकानामेकशेष' ^२
 असा प्रकृत सूत्राचा अर्थ निष्पन्न होतो पण प्रकृत सूत्रातून 'एक-
 विभक्ती' हे पद गळल्यास, प्रातिपदिकेकशेषपक्षात 'हरितहरिण-'
 नें वातिक पठित करावे लागेल असा जो वातिककारानें दोष दिला
 होता त्याचे 'न वा पदस्यार्थे प्रयोगात्' हे वातिक पठित करून
 भाष्यकारानी निराकरण केले आहे या वरील भाष्याच्या आधारा-
 वरच ^३ प्रयोगमानावच्छेदेन सारूप्यस्य असम्भवात् प्रयोगसामाना-
 धिकरण्येनैव सारूप्यस्य ग्राह्यतया' अमे शब्दरत्नात म्हटले आहे वास्त-

विक पाहिले असता, 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' - परि. ७२ ही परिभाषा असल्यामुळे, या परिभाषेच्या आधारावरच भाष्यकाराना 'हरितहरिण' या वार्तिकाचे प्रत्याख्यान करता आले असतें. त्यांनी तशा रीतीने त्या वार्तिकाचे प्रत्याख्यान न करिता, 'न वा पदस्यार्थे प्रयोगात्' हे वार्तिक पठित करून त्या पूर्वं वार्तिकाचें प्रत्याख्यान केले आहे ही गोष्ट वेगळी. सारास प्रकृत मूत्रातून 'एकविभक्तौ' हें पद गाळल्यास 'य प्रातिपदिकानामेकशेषः' हा पक्ष मानल्यास, दोन 'मातृ' शब्दाचा एकशेष न व्हावा याकरिता 'मातृमात्रोः प्रतिषेधः' हे वार्तिक पठित करणे आवश्यक ठरतें; कारण ही दोन प्रातिपदिके जरी समानरूप आहेत तरी त्याची सर्व विभक्तीत सारखी रूपे होत नाहीत हे पूर्वी सांगितलेच आहे.) प्रकृत मूत्रातून 'एकविभक्तौ' हें पद गाळले तरच प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमानोः प्रतिषेधः सरूपत्वात्' हें पूर्वपक्षाचे वार्तिक उपपन्न ठरत असल्यामुळे, भाष्यकारानी प्रकृत मूत्रावरील पुढील भाष्यात प्रकृत मूत्रात 'एकविभक्तौ' हे जें पद आहे त्यातील 'विभक्ति' हा शब्द सारूप्याचे उपलक्षण आहे, म्हणजे तो शब्द सारूप्य या अर्थाचा वास्तविक वाचक आहे, असे मानून व 'प्रातिपदिकानामेकशेषः' हा पक्ष सिद्धान्तरूपानें स्थापित करून 'मातृमात्रोः प्रतिषेधः' या वार्तिकाचे खण्डन केले आहे आणि अशा रीतीने प्रकृत मूत्रात 'एव' या पदाचे अनुकर्षण होतें हें भाष्यकारानी ध्वनित केले आहे. उत्तर मूत्रातून 'एव' या पदाचे अपकर्षण केल्या- शिवाय, प्रकृत मूत्रातील 'विभक्ति' हा शब्द सारूप्याचे उपलक्षण आहे एवढेच मानल्याने, मातृमात्रो प्रतिषेधः' या वार्तिकाचे खण्डन करता येऊ शकले नसते. (प्रकृत मूत्रावरील ज्या भाष्याचा वरील शब्दरत्नात उल्लेख केला आहे त्या भाष्यात भाष्यकार म्हणतात - 'अयानेन प्रक्षेणार्थः स्यात् प्रातिपदिकानामेकशेष इति । वाढमर्थः । किं वक्तव्यमेतत् ? । न हि । कथमनुच्यमान गस्पते ? । एतेनैवाभिहित मूत्रेण सरूपानामेकशेष एकविभक्ताविति । कथम् ? । विभक्तिः

सारूप्येणाश्रीयते । अनैमित्तिक एकशेषः । एकविभक्तौ यानि सरूपाणि तेषामेकशेषो भवति । क्व ? यत्र वा तत्र वेति । 'या भाष्याचा अर्थ असा आहे की, प्रातिपदिकाचा एकशेष होतो या पक्षाचा काही उपयोग आहे काय ? बराच उपयोग आहे. तर मग प्रातिपदिकाचा एकशेष होतो अस वचन पठित केले पाहिजे की काय ? तसे वचन करावयास नको पण सूत्रामध्ये तसे स्पष्टपणे सांगितले नसल्यामुळे तसा अर्थ कसा ज्ञात होऊ शकणार ? 'सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ' या सूत्रानेच हा पक्ष ज्ञात होतो. या सूत्रात 'विभक्तौ' या शब्दाने सारूप्याचा आशय वेला जातो, म्हणजे सारूप्य कोठे पाहिले पाहिजे याकरिता प्रकृत सूत्रात 'विभक्तौ' हे पद उच्चारले आहे एकशेष हा अनैमित्तिकच आहे, म्हणजे 'विभक्तौ' हे एकशेषाचे निमित्त या रूपाने उच्चारले नाही. म्हणून सूत्रार्थ असा होतो की, लौकिक प्रयोगामध्ये ज्या प्रातिपदिकाचे रूप प्रत्येक विभक्तीत सारखे होणे त्या प्रातिपदिकाचा एकशेष होतो तो केव्हा होतो असे विचारल्यास, तो वाटेल तेव्हा होतो, म्हणजे विभक्तिप्रत्यय पुढे असणे या निमित्ताची त्याला गरज नसून तशी समानरूप प्रातिपदिके उच्चारल्याबरोबर त्याचा एकशेष प्राप्त होतो. या भाष्यात भाष्यकारानी प्रकृत सूत्रातील 'विभक्तौ' हे पद सारूप्याचे उपलक्षण आहे असे सांगून त्या पदाची आवश्यकता दाखविली आहे आणि त्या पदाच्या सामर्थ्याने, ज्या प्रातिपदिकाची सर्व विभक्तीत सारखी रूपे होतात त्याचा एकशेष होतो, असा प्रकृत सूत्राचा अर्थ होत असल्यामुळे, दोन 'मातृ' शब्दाचा एकशेष होऊ शकत नाही हे आपोआपच सिद्ध होणे, आणि म्हणून 'मातृमात्रोः प्रतिषेध' हे वचन बरील वार्तिकात असण्याची काही गरज नाही असे भाष्यकाराचे म्हणणे आहे शब्दरत्नकार म्हणतात की, या भाष्यावरून हे ध्वनित होते की, भाष्यकारानी प्रकृत सूत्रात उत्तर सूत्रातून 'एव' या पदाचे अनुकर्षण केले आहे. शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, प्रकृत

मूनात 'एव' या पदाचे अनुकर्षण न केल्यास सूत्रार्थ असा होईल की, ज्या विभक्तीत सारखी रूपे होतात त्याचा एकशेष होता व ज्या विभक्तीत सारखी रूपे होत नाहीत त्याचा एकशेष होत नाही, आणि तसा अर्थ झाल्यास, दोन 'मातृभ्याम्' या पदाचा एकशेष होण्याची आपत्ति येते व ती आपत्ति टाळण्याकरिता वरील वातिक असेणे आवश्यक ठरते. पण प्रकृत मूनात 'एव' या पदाचे अपकर्षण केल्याने प्रकृत मूत्राचा, ज्या प्रातिपदिकाची सर्व विभक्तीत समानरूपे होनात त्याचाच एकशेष होतो असा अर्थ होत असल्यामुळे, त्या अर्थान्वयेच 'मातृभ्याम्' या पदाचा एकशेष होऊ शकत नाही व वरील वातिक पठित करण्याची काही गरज राहत नाही. या विषयासंदधाने प्रकृत मूनावरील उचोतात 'वस्तुतस्तु विभक्ति-त्वावच्छेदेन सारूप्यविवक्षणाच्च मातृमानादी दोष इति बोध्यम् । एकशब्दस्वारस्येनैवकारापकर्षणेन वैकस्यामपि विभक्तौ यानि विरूपाणि नैत्यर्थादिति दिक् । एकग्रहणफल तु चिन्त्यमेव - अनापि विभक्तिं सारूप्येणाधोयते इत्येवाक्तं नत्वेकविभक्तिरिति ।' असे म्हटले आहे) प्रकृत मूनातील 'एकविभक्तौ' हे पद दोनदा उच्चारून व एकदा उच्चारलेल्या त्या पदाचा ('सरूपाणाम्' या पदानां अन्वय केल्याने) 'एकविभक्तौ सरूपाणाम्' असा अर्थ करून व दुसऱ्याने उच्चारलेल्या त्या पदाचा 'एकविभक्तौ विवक्षितायाम्' असा अर्थ करून, म्हणजे 'एकविभक्तौ' हे पद एकदा उद्देश्यकोटीत व पुन्हा निमित्तकोटीत प्रविष्ट करून, कित्येक वैयाकरण असे म्हणतात की, प्रकृत मूत्राचा असा अर्थ निष्पन्न होतो की, जे विभक्तिप्रत्यय लावले असा ममान रूपे होतात ते विभक्तिप्रत्यय पुढे असताना प्रातिपदिकाचा एकशेष होतो आणि असा अर्थ करून पुढे ते असे म्हणतात की, 'भ्याम्' इत्यादि विभक्तिप्रत्यय पुढे असताना दोन 'मातृ' शब्दांची जी समान विभक्त्यन्त रूपे होतात तशा स्थली एकशेष होतो, पण 'औ, जस्' इत्यादि विभक्तिप्रत्यय लावले असता दोन 'मातृ' शब्दांची भिन्न रूपे होत असल्यामुळे

तथा स्थली एकशेष होत नाही, आणि असा प्रकृत सूत्राचा अर्थ होत असल्यामुळे 'मातृमात्रो.' प्रतिषेध ' हे वार्तिक असण्याची काही गज्ज नाही असा ('राम राम ओ इति स्थिते-' असे म्हणणाऱ्या) प्रकाशकाराचा आशय आहे पण हे त्या वैयाकरणाचे म्हणणे, वर जसे प्रकृत सूत्राचे वरील प्रमाणभूत भाष्याच्या आधारे व्याख्यान केले आहे त्या व्याख्यानान्वये, चूक ठरते; कारण वार्तिककाराच्या मते 'म्याम्' इत्यादि विभक्तप्रत्यय पुढे असताना देखील एकशेष होऊ शकत नाही (वर जे प्रकृत सूत्राचे व्याख्यान केले आहे त्या व्याख्यानान्वये ज्या प्रातिपदिकाची सर्व विभक्तींत समान रूपे होतात त्याचाच प्रातिपदिकावस्थेत विभक्तिप्रत्यय उत्पन्न होण्यापूर्वी एकशेष होत असल्यामुळे, व 'एकविभक्तौ' या पदाची द्विरावृत्ति करण्यास कोणतेहि प्रमाण नसल्यामुळे, वरील वैयाकरणाचे म्हणणे चूक ठरते हे अगदी उघड आहे)

शब्दरत्न-एतच्चेति । एकशेषविधायक चेत्यर्थः । ध्वनित चेव पृथक् सर्वेषां विभक्तिपरमाणमेकशेष इति पक्षे विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षे च, "द्वन्द्वप्रतिषेधो यस्तस्य" इत्याशङ्क्य "अन्यकाश्च एकशेषो द्वन्द्वं बाधियते" इति ग्रन्थेन भाष्ये । इतरेतरेती "एकवच्चास्यान्यतरस्याम्" इत्यनेनैकशेषविषयपदानां समाहारे ऽयुक्तिबोधनाविति भावः । इतरान्वय इति । एकरूपेणैकरूपावच्छिन्ने इतरान्वय इत्यर्थः । इदित इति । अत्र ह्यभेदेन परस्परान्वयाद्भेदघटितसाहित्यनिमित्तकशेषाप्रवृत्तिरिति भावः । ऐकरूप्येणैवेति । पुष्पवन्तपद इवेति भावः । द्वन्द्वे प्रसक्ते इति । विभक्त्युत्पत्तौ सत्यां तत्प्रसक्तिर्बोद्धव्या ।

'एतच्च सहविवक्षायामेव प्रवर्तते' या मनोरमंतील पक्तीतील 'एतच्च' या पदाचा 'एकशेषविधायक च' असा अर्थ आहे ('सरूपाणामेकशेष' या सूत्रात 'एकशेष' असा पुल्लिङ्गात निर्देश असल्यामुळे, दीक्षितानी 'स च सहविवक्षायामेव' अस

वास्तविक म्हणावयास पाहिजे होते. परंतु त्यानी 'एतद्' असा नपुंसकलिङ्गात सर्वनामरूपाचा निर्देश केला असल्यामुळे, उद्भरतनकारानी त्या पदाचा 'प्रकृत एकशेषविधायकसूत्र' असा अर्थ केला आहे) 'पृथक् सर्वेषां विभक्तिपराणा-मेकशेष' हा पक्ष मानला किंवा 'विभक्त्यन्तामामेकशेष' हा पक्ष मानला तर 'द्वन्द्वप्रतिषेधो वक्तव्यः' असे वचन पठित करावे लागेल अशी प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात शका उपस्थित करून 'अनवकाश एकशेषो द्वन्द्व बाधियते' अशा रीतीने भाष्यकारानी त्या शकेचे निवारण केले असल्यामुळे, त्यावरून हे ध्वनित होते का, जेथे सहविवक्षा असते तेथेच प्रकृत एकशेषविधायक सूत्राची प्रवृत्ति होते (प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात- 'द्वन्द्वस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा इति । चार्थे द्वन्द्व इति द्वन्द्व प्राप्नोति । नैप दोषः । अनवकाश एकशेषो द्वन्द्व बाधियते । ' भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, जेथे जेथे एकशेषाचे प्रकृत सूत्र प्रवृत्त होऊ पाहते तेथे तेथे 'चार्थे द्वन्द्व' या द्वन्द्वविधायक सूत्राची अवश्यप्राप्ति असल्यामुळे, प्रकृत सूत्राला प्रवृत्त होण्यास कोणतहि उदाहरण मिळत नाही व त अनवकाश ठरू पाहत, आणि अनवकाशत्वामुळेच 'येन नाप्राप्ते'—परि ५८—या न्यायान्वये ते द्वन्द्वविधायक सूत्राचा बाध करून स्वतः प्रवृत्त होत जेथे सहविवक्षा आहे तेथेच इतरेतरयोग-द्वन्द्व होत असल्यामुळे व ज्या स्थितीत सामान्य शास्त्राची प्रवृत्ति होत असते तशाच स्थितीत विशेषशास्त्र प्रवृत्त होत असल्यामुळे, सहविवक्षा असल्यामच इतरेतरयोगद्वन्दाचे बाधक प्रकृत एकशेषविधायक सूत्र प्रवृत्त होऊ शकते हे आपोआपच सिद्ध होते प्रकृत सूत्रावरील पुढील भाष्यात तर भाष्यकाराना 'सहविवक्षायामेकशेष' असे स्पष्ट सांगून पुढे असे म्हटले आहे की, 'यदप्युच्यते द्वन्द्वप्रतिषेधश्च वक्तव्य इति । नैप दोषः अनवकाश एकशेषो द्वन्द्व बाधियते । ' जेथे सहविवक्षा आहे तेथे इतरेतरयोगद्वन्द्व होतो व जेथे

सहविवक्षा नाही तेथे एकशेष होतो असे, मानल्यास दोहोचे विषय भिन्न ठरतील व त्यामुळे 'अनवकाश एकशेषो द्वन्द्वं बाधियते' हे भाष्यवचन असङ्गत ठरण्याची आपत्ति येईल. म्हणून हे मानणे आवश्यक आहे की, इतरेतरयोगद्वन्द्वाप्रमाणे एकशेष देखील सहविवक्षा असल्यासच होऊ शकतो. 'सहविवक्षापदार्थस्तु विशेष्यविशेषणभावानापघ्नानेकस्य युगपदेकपदार्थसम्बन्धबोधनेच्छा' अशी सहविवक्षा या शब्दाची भैरवोक्त व्याख्या दिली आहे.) 'इतरेतरयोगद्वन्द्वस्य विषय इति यावत्' असे जे मनोरमेत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, 'एकवच्चास्यान्यतरस्याम्' ही पद 'नपुंसकमनपुंसकेन' सू. १३५ या एकशेषविधायक सूत्रात पातली असल्यामुळे, त्यावरून हे ज्ञापित होते की, जी पदें एकशेषाचा विषय आहेत त्याचा समाहारद्वन्द्व होऊ शकत नाही. (इतरेतरयोगद्वन्द्वाचे रूप नेहमी द्विवचनान्त किंवा बहुवचनान्त होत असते. पण समाहार-ममूह-हा एकत्वसंख्याविशिष्ट असल्यामुळे, समाहारद्वन्द्वाचे नेहमी एकवचनान्तच रूप होत असते. इतरेतरयोगद्वन्द्वाच्या विषयात जसा एकशेष होतो तसा समाहाराच्या विषयात, म्हणजे समाहार विवक्षित असताना, देखील तो होतो असे मानल्यास, 'शुक्लः पट, शुक्ला शाटी, शुक्ल वस्त्रम्' या स्थली 'शुक्ल, शुक्ला, शुक्लम्' या नपुंसकानपुंसकाचा एकशेष समाहार विवक्षित असता, एकवचनात होईलच व इतरेतरयोगद्वन्द्व विवक्षित असता बहुवचनात होईलच, म्हणजे एकवचनाचे व तसेच बहुवचनाचे 'तदिदं शुक्लम् तानीमानि शुक्लानि' अशी दोन्ही प्रकारची रूपे आपाआपच सिद्ध होऊ शकतील. मग 'नपुंसकमनपुंसकेन' या एकशेषविधायक सूत्रात 'एकवच्चास्यान्यतरस्याम्' म्हणजे 'विरुल्येन एकवद्भवति' ही पदें घालण्याची काय गरज होती ? अस अमून देखील त्या सूत्रात ता पातली असल्यामुळे त्यावरूनच हे स्पष्ट होते की, समाहाराच्या विषयात एकशेष होत नाही. त्यामुळे नपुंसक व अनपुंसक शब्दाचा

एकशेष केला असता नित्य द्विवचनान्त किंवा बहुवचनान्त रूपच होऊ शकतें व एकवचनान्त रूप होऊ शकत नाही. तसे एकवचनान्त रूप देखील विकल्पेंकरून व्हावे याकरिता त्या सूत्रात ती पदे मुद्दाम घातली आहेत व अशा रीतीने ती पदे समाहारद्वन्द्वाच्या विषयात एकशेष होत नाही याचे ज्ञापक ठरतात) 'अनेकार्थस्य मिलितस्य इतरान्वयः' या मनोरमेच्या पक्षीचा 'एकरूपेण एकरूपावच्छिन्ने इतरान्वयः', म्हणजे जेथे अनेक पदांच्या अर्थाचा एकाच प्रकारानें एकच अवच्छेदक धर्मयुक्त अन्य पदार्थांत मिळून अन्वय होतो तसेच स्थल एकशेषाचा विषय ठरत, असा अर्थ आहे (याचा भावार्थ हाच आहे की, जेथें सहविवक्षा आहे तेथें ज्याप्रमाणे इतरेतरयोगद्वन्द्व हातो त्याचप्रमाणे जेथें सहविवक्षा आहे तेथेंच एकशेष होतो. सहविवक्षा कशास म्हणतात हें वर सांगितलच आहे. 'वृक्षौ छिन्वि' या उदाहरणान 'वृक्षश्च वृक्षश्च' हे दोन्ही शब्द एकत्र मिळून छेदनक्रियेत एकच रूपानें, म्हणजे कर्मकारकरूपानें, अन्वित असल्यामुळें, या स्थली सहविवक्षा आहे व त्यामुळें येथें एकशेष झाला आहे) 'इदितो नुम्धातो.' सू. २२६२ या सूत्रातील 'इदित' या पदात 'इत्' व 'इत्' अशी जी दोन पदे आहेत त्याचा परस्परराशी अभेदान्वय असल्यामुळें व जेथें समुदायगतव्यक्तीचा परस्पर भेद स्पष्ट असून त्या सर्व व्यक्ति एकत्र मिळून एकाच क्रियेत एकाच प्रकारे अन्वित होतात तशाच स्थली एकशेष होऊ शकत असल्यामुळें, 'इदित' यात असलेल्या दोन 'इत्' पदाचा एकशेष झाला नाही असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे ('इदित' यात असणारी दोन 'इत्' पदे परस्परराशी अभेदान्वयानें अन्वित आहेत असे जें वर शब्दरत्नात म्हटले आहे त्याचे कारण 'चक्षिद्घातो नुम्वारणाय इत् चासौ इत् च इति कर्मधारयसमासस्वीकारेणैत्सन्नकेदन्तधातोर्नुम् भवतीत्यर्थस्य तत्रावश्यकतयाऽभेदान्वय इति भावः' असे सरलेत दिले आहे. जेथें अभेदान्वय असतो तेथें एकशेष होऊ शकत नाही उदाहरणार्थ

‘हरिरेव हरिः, राम एव रामः’ अशा स्थली एकशेषाची प्राप्तीच होत नाही. जेथे समुदायान्तर्गत व्यक्तींमध्ये परस्परभेद स्पष्ट आहे व त्या सर्व व्यक्ति मिळून एकाच रूपाने वाक्यातील इतर पदाशी अन्वित होतात तशाच ठिकाणी एकशेष होतो. याचे ‘वृक्षो छिन्धि’ हे उदाहरण वर दिलेच आहे. या उदाहरणात वृक्षरूप समुदायामध्ये ज्या दोन वृक्षव्यक्ति आहेत त्या परस्परभिन्न असून एकाच छेदन क्रियेमध्ये मिळून कर्मरूपाने अन्वित होत असल्यामुळे त्याचा एकशेष होतो.) ‘ऐक्यरूपेणैवान्वेतुमर्हति’ या मनोरमेच्या पक्तीतील ‘ऐक्यरूपेण’ या पदाचा पुष्पवन्तपदे इव ‘असा भावार्थ आहे, म्हणजे ज्याप्रमाणे ‘पुष्पवन्ती.’ हा द्विवचनान्त सकृदुच्चरित शब्द सूर्य व चन्द्र या दोहोचा मिळून बोधक होतो त्याचप्रमाणे एकशेष केला असता जो अवशिष्ट राहतो तो स्वतःचा व लुप्त झालेल्या पदाचा मिळून बोधक होतो. (‘एकयोर्वया पुष्पवन्ती दिवाकरनिशाकरी’ असा अमरकोशात पाठ आहे. या श्लोकाचा अर्थ असा आहे की, ‘पुष्पवान्’ या शब्दाने सूर्याचा किंवा चन्द्राचा बोध होत नसून ‘पुष्पवन्ती’ या द्विवचनान्त पदाने सूर्य व चन्द्र या दोहोचा मिळून बोध होतो, आणि म्हणूनच ‘प्रत्येक पुष्पवान् इति न प्रयोक्तव्यमिति भावः’ असे अमरावरील रामाधरमीटीकेत म्हटले आहे ‘पुष्पवान् च पुष्पवान् च पुष्पवन्ती’ या स्थली एक ‘पुष्पवान्’ शब्द नाहीसा होऊन जो एक ‘पुष्पवान्’ शब्द अवशिष्ट राहतो तो जसा सूर्य व चन्द्र या दोहोचा मिळून बोधक होतो त्याचप्रमाणे एकशेष केला असता जो अवशिष्ट राहतो तो स्वतःचा व लुप्त झालेल्याचा मिळून बोध करितो असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे असे शब्दरत्नकार म्हणतात.) ‘द्वन्द्वे प्रमुक्ते सति’ असे जे मनोरमेत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, ज्याचा एकशेष करणे आहे त्याहून विभक्तिप्रत्यय केला असता इतरेतरयोग-द्वन्द्वाची जेथे प्राप्ति होते (तेथे अनेक सुबन्ताचा इतरेतरयोगद्वन्द्व होतो. ‘राम सु राम सु राम सु’ या स्थली तीन्ही ‘राम’ शब्दाहून

सुबुत्पत्ति वेली असता 'चार्ये द्वन्द्व' सू ९०१ या सूत्रानें इतरेतरयोग-द्वन्दाची प्राप्ति आहे. गण अज्ञा स्थली अनवकाश एकशेष इततेतर-योगद्वन्दाचा बाध करून सुबुत्पत्ति होण्यापूर्वीच स्वतः प्रवृत्त होता व तो प्रवृत्त हात वेळी सुबन्ताचा अभाव असल्यामुळें, इतरेतरयोग-द्वन्दाची वास्तविक प्राप्तीच होत नाही सुबुत्पत्ति केल्यावरच त्याची प्राप्ती होते)

शब्दरत्न — एकवद्भावापत्तेरिति । एव चेतरेतरयोगविषया-
भावेनैकशेषानापत्तिरिति भावः । इत्यनयोरिति । “जस शी”
इत्यत्र “वा” इति वस्तव्ये “विभाषा जसि” इति वृद्धभूताव-
यवभेदविषयया बहुवचने, एकशेषद्वन्द्वयोरभावात्तत्र विकल्पवारणा
योत्तरार्थं चेति भावः । सजातोयेति । स्वातन्त्र्येण प्रयोगाहंत्वेन
साजात्येऽपि न बोधः । एतत्पूर्वभागस्य विभवत्युत्पत्तिमनपेक्ष्य स्वात-
न्त्र्येण प्रयोगानहंत्वात् । अनुग्रहसम्भवादिति । अत एव न प्रत्येक
तदुत्पत्तिः । बाधादिति । अन्यथा द्वन्द्वोच्छेदो नलोपाद्यसिद्धिश्चेति
भावः । यानिसकृपाप्येवेति । तेषामेकविभक्तौ परत एकशेष इति
शेषः । मानाभावादिति । भाष्येऽनुक्तत्वादिति भावः । किंचावृत्तौ
प्रत्यासत्तिग्यायेन यस्या विभक्तावेकशेषस्तस्या विभक्तौ यानि
सकृपाप्येव तेषामित्यर्थापत्त्या न्यामादावेकशेषापत्तिः । “प्रातिप-
दिकैकशेषे मातृमात्रो प्रतिषेधो वस्तव्य” इति वार्तिकेन न्यामा-
दावापि तदभावस्यं वेष्टत्वानुमानात् । फलमिति । समुदायादेकविभ-
क्तेरभावाद्द्विभक्तेर्लुक्कालुप्तत्वाच्चेति भावः ।

‘करो करा इत्यादी एकवद्भावापत्तः’ अस जें मनोरमंत म्हटले
आहे त्याच कारण ह आहे का, (‘कर सु कर सु’ या स्थली
‘द्वन्द्वश्च प्राणिनूयसेनाज्ञानाम्’ सू ९०६ या नियामक सूत्रानें
इतरेतरयोगद्वन्दाचा बाध होऊन समाहारद्वन्दाची प्राप्ति होत अस-
ल्यामुळें व एकशेष हा इतरेतर योगद्वन्दाचा बाधक असून समाहार-
द्वन्दाचा बाधक नसल्यामुळें आणि) ‘करो करा’ इत्यादि इतरेत-

रयोगद्वन्द्वाचे विषय नसत्यामुळे अशा ठिकाणी एकशेष न होण्याची आपत्ती येते (व एकशेष न करिता समाहारद्वन्द्व केल्यास 'करकरम्' असे अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येते) 'सर्वे सर्वेषामित्यादौ द्वन्द्वे च, विभाषा जसि इत्यनयोरापत्ते ' असे जें मनोरमंत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, 'जस शी' सू २१४ या सूत्रात 'वा' हे पद न घालता 'विभाषा जसि' सू २२५ असे जें पृथक् सूत्र केले आहे त्याचे कारण हे की, (समुदायवाचक 'सर्व' या शब्दानें अनेक समुदायाचा बोध करणे नसून एकच समुदायाचा बोध करणे असल्यास जरी त्या शब्दाहून बहुवचनाच्या प्रत्ययाची प्राप्ति होत नाही तरी, 'सर्व' या समुदायात अन्तर्गत असलेल्या) व्यक्तीतील भेद प्रगट व्हावा अशी विवक्षा असताना, म्हणजे समुदायगत व्यक्तीची बहुत्वसख्या सांगण्याची विवक्षा असताना, जेथें बहुवचन केले जाते तशा स्थळी समुदाय अनेक नसून एकच असल्यामुळे इतरेतरयागद्वन्द्वाची व एकशेषाची प्राप्ति होत नसल्यामुळे, तशा लक्ष्यापुढील 'जस्' प्रत्ययाचे जागी विकल्पेंकरून 'शी' आदेश न व्हावा याकरिता 'जस शी' या सूत्रात 'वा' या पदाचे ग्रहण केले नाही व 'विभाषा जसि' हे जें पृथक् सूत्र केले आहे त्याचा उद्देश हा की, (जेथें सर्वनामसज्ञक पदाचा इतर पदाशी इतरेतरयागद्वन्द्व होऊन ॥ सर्वनामसज्ञक पद समासाच्या अन्ती असते तेथें तशा सामासिक पदाहून झालेल्या 'जस्' प्रत्ययाचे जागी विकल्पेंकरून 'शी' आदेश व्हावा व 'प्रथमचरम' सू २२६ इत्यादि) उत्तर सूत्रात त्या सूत्राची अनुवृत्ति व्हावी (प्रकृत सूत्रात अनुवृत्त केलेल्या 'द्वन्द्व' या पदाचा 'द्वन्द्वे प्रसक्ते सति' असा अर्थ न करिता 'द्वन्द्वे कृत सति' असा अर्थ केल्यास 'विभाषा जसि' या सूत्रान्वये 'सर्वे' व 'सर्वा' अशी पाक्षिक रूपें होण्याची जी मनोरमंत आपत्ति दिली आहे त्यावर शकाकार अस म्हणतो की, वास्तविक ती आपत्ति येत नाही 'जस शी वा' जम जर पाणिनीने सूत्र रच असत तर सर्व अदन्त सर्वनामाची 'जस्' प्रत्ययाची दोन पाक्षिक

रूपें झाली असती व 'विभाषा जसि' हे पृथक् मूत्र करण्याची काहीच गरज नव्हती. कारण 'जसः शी वा' असे एकच मूत्र केल्याने सर्व काम भागू शकले असते. पण तसे न करिता 'जसः शी' व 'विभाषा जसि' अशी जी दोन पृथक् मूत्रे पाणिनीने केली आहेत त्यावरून हे ज्ञापित होते की, इतरंतरयोगद्वन्द्व करून एकशेष केल्यावर कोणतेहि द्वन्द्वसमासनिमित्तक कार्य करता येत नाही व 'हलि सर्वेषाम्' सू. १७१ यातील 'सर्वेषाम्' हा निर्देश याच ज्ञापक आहे. 'सर्वेषाम्' या स्थली 'सर्वं इस्, सर्वं उस् याचा सर्व इस्' द्वन्द्व करून एकशेष केल्यावर 'द्वन्द्वे च' मू. २२४ या सूत्राने सर्वनाम-संज्ञानिपेक्षार्थी प्राप्ति होते. अशा स्थली द्वन्द्व करून एकशेष केल्यावर द्वन्द्वमज्ञानिमित्तक सर्वनामसंज्ञानिपेक्ष होता असे मानल्यास, 'सर्वानाम्' असे रूप होण्याची आपत्ति येते पण पाणिनीने तसा सौत्रनिर्देश न करिता 'सर्वेषाम्' असा सौत्रनिर्देश केला असल्यामुळे त्यावरून हे स्पष्ट होते की, द्वन्द्व करून एकशेष केला असता द्वन्द्वनिमित्तक कोणतेहि समासकार्य नंतर करता येत नाही. त्यामुळे 'सर्वं मु सर्वं सु सर्वं सु' याचा द्वन्द्व करून एकशेष केल्यावर 'सर्वं जस्' अशा स्थिति झाली असता, 'विभाषा जसि' या सूत्राने द्वन्द्व-संज्ञानिमित्तक जें वैकल्पिक 'जस्' स्थानिक 'शी' भावरूप कार्य प्राप्त होणे ते करता येत नाही आणि त्यामुळे 'सर्वाः' असे पाक्षिक रूप होण्याची आपत्ति टळते व 'जसः शी' सू. २१४ या सूत्राने 'सर्वे' असेच रूप होते सारास 'द्वन्द्वे प्रसक्ते सति' असा पक्ष न मानता 'द्वन्द्वे कृते मति' असा पक्ष मानला तरी, दीक्षितानीं मनोरमेत ज्या आपत्ति दिल्या आहेत त्या येत नाहीत असे प्रकाशमता-मुयायी शकाकाराने म्हणणे आहे. या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, 'सर्वं' हा शब्द समुदायाचा वाचक असल्यामुळे जेथे अनेक समुदायाची विवक्षा आहे तसा स्थली एकशेष केला अमता द्विवचनाचा किंवा बहुवचनाचा प्रत्यय जसा प्राप्त होतो त्याचप्रमाणे जेथे समुदायाच्या एकत्वाची विवक्षा अमून

समुदायावयवगत बहुत्वसंस्थेची विवक्षा आहे तथा स्थली देखील 'सर्व' या शब्दाहून बहुवचनाचा 'जस्' प्रत्यय करता येतो. पण या द्वितीय स्थली समुदायाच्या एकत्वाचीच विवक्षा असल्यामुळे 'सर्वं सु सर्वं सु सर्वं सु' अशी स्थिति न होता 'सर्वं जस्' अशीच एकदम स्थिति होते. अशा स्थितीत द्वन्द्वाची किंवा एकशेषाची प्राप्तीच होत नाही व त्यामुळे द्वन्द्वसमासाच्या निमित्तामुळे प्राप्त होणाऱ्या 'विभाषा जसि' या सूत्राची आपोआपच प्राप्ति होत नाही. 'जसः शी वा' असे 'जसः शी' या सूत्राऐवजी सूत्र केले असते तर, बरोल उदाहरणात 'सर्वाः' असे अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति आली असती. ती आपत्ति न यावी व 'प्रथमचरम' इत्यादि उत्तर सूत्रात 'विभाषा जसि' या सूत्राची अनुवृत्ति घ्यावी याकरिता 'विभाषा जसि' हे पृथक् सूत्र केले आहे, व हे सूत्र केवळ द्वन्द्वाच्या विषयात प्रवृत्त होणारे असल्यामुळे आणि वर सांगितल्याप्रमाणे 'सर्वं जस्' या स्थली द्वन्द्वाची प्राप्ति होत नसल्यामुळे, ते सूत्र त्या उदाहरणात प्रवृत्त होत नाही. 'द्वन्द्वे द्वे सति' असा पक्ष मानला व समुदायाच्या बहुत्वसंस्थेची विवक्षा आहे असे मानून द्वन्द्व व नंतर एकशेष केला तर मात्र 'विभाषा जसि' हे सूत्र प्रवृत्त होण्याची व 'सर्वाः' असे पाक्षिक अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येते. द्वन्द्व करून एकशेष केल्यावर द्वन्द्वसमामनिमित्तक कार्ये करता येत नाहीत व 'हलि सर्वेषाम्' या सूत्रातील 'सर्वेषाम्' हा निर्देश त्याचे जापक आहे असे जे शकाकाराचे म्हणणे आहे त्यावर उत्तर हे आहे की, 'सर्वेषाम्' या स्थली उद्भूतावयवसमूहावर 'नर्व' या शब्दाहून द्वन्द्व व एकशेष याची प्राप्ति होत नसल्यामुळे ते दोन्ही न होता, एकादम 'वाम्' प्रत्यय झाला आहे असे मानल्याने त्या निर्देशाची उपपत्ति लागत असल्यामुळे, तो निर्देश शकाकाराने केलेल्या अपूर्व वल्पनेचे जापक आहे हें मानणे अत्यन्त विलम्ब व गौरवयुक्त आहे जसा शब्दरत्नवाराच्या म्हणण्याचा

वाच्य आहे. या विषयासंबंधाने भंरवीत 'यच्चोक्त सुट् चोवताय-
 जापक इति तदपि न, तेन निर्देशेन द्वन्द्वे प्रसक्ते सतीति व्याख्यानमेव
 जाप्यताम् । अपूर्वस्य जापकसिद्धस्य वचनस्य कल्पनापेक्षया ज्ञाप्या-
 र्थस्य अस्मत्सम्मतव्याख्यानेन सिद्धीलाघवात्, उद्भूतावयवभेदसमूह-
 वाचक सर्वशब्दादामि सुट् प्रवृत्त्या तस्य निर्देशस्योपपन्नत्वाच्च' असे
 म्हटले आहे.) 'नियमस्य सजातीय विषयताया औचित्याच्च'
 इत्यादि जे मनोरमंत म्हटले आहे त्या ऐवजी 'स्वातन्त्र्येण प्रयो-
 गाहृत्वेन साजात्ये,' म्हणजे जेथे पूर्वभाग असा आहे को, ज्याचा
 भाषेत स्वतः शरीतीने प्रयोग होऊ शकतो तशाच ठिकाणी 'समास'
 ग्रहणकृतनियमान्वये समुदायास प्रातिपदिकसज्ञा होत नाही, असे
 जरी म्हटले तरी काही दोष येत नाही, कारण 'राम राम' या
 समुदायातील पूर्व भाग जो 'राम' आहे त्याहून विभक्तिप्रत्यय उत्पन्न
 झाल्याशिवाय तो भाषेत प्रयोगाहं नाही, (कारण 'न केवला प्रकृति-
 प्रयुज्यते नापि केवल प्रत्यय' असे भाष्यात ठिकठिकाणी सांगितले आहे.
 म्हणून 'राम राम औ' या स्थली 'राम राम' या अर्थवान् समुदायाला
 प्रातिपदिकसज्ञा करतेवळी 'समास' ग्रहणकृतनियम आड न येण्याचे
 'यत्र समुदाये पूर्वो भाग पद तद्विषयको नियम' अस जे मनोरमंत
 कारण दिले आहे त्या ऐवजी शब्दरत्नातील प्रकृत पक्तीत 'स्वात-
 न्त्र्येण प्रयोगाहृत्वेन साजात्ये' हे जे कारण दिले आहे व ज्याच वर
 विवरण केले आहे ते दिले तरी चालू शकत
 अस शब्दरत्नकाराचे म्हणणे आहे) 'तावताप्यवयवार्थानां
 सङ्ख्यान्वयेनानुग्रहसम्भवात्' अस मनोरमंत म्हटले असल्यामुळे,
 म्हणजे 'राम राम औ' या स्थली 'राम राम' या समुदायाच्या
 अन्ती 'औ' हा जो सख्याबोधक विभक्तिप्रत्यय आहे तो समुदा-
 यातील प्रत्येक अवयवाच्या अर्थाशी अन्वित होऊ शकतो अस
 म्हटले असल्यामुळे, समुदायातील प्रत्येक अवयवाहून मुबत्पत्ति होत
 नाही. (या विषयाचे विवरण मनोरमंत केलेच आहे) 'एकाज्झि-
 वंचनन्यायस्य बाधात्' असे जे मनोरमंत म्हटले आहे ते बरोबर

न मानल्यास, सर्वत्र द्वन्द्वसमास न होण्याची व नलोप इत्यादि कार्ये न होण्याची आपत्ति येईल. ('चार्ये द्वन्द्वः' सू. ९०१ या द्वन्द्व-विधायक सूत्रात 'सुवामन्त्रिते' या पूर्वे सूत्रातून 'सुप् = सुवन्तम्' या पदाची व तसेच 'अनेकमन्यपदार्थे' या पूर्वे सूत्रातून 'अनेकम्' या पदाची अनुवृत्ति होत असल्यामुळे, 'अनेक सुवन्त चार्ये वर्तमान वा समस्यते' असा कौमुदीत त्या सूत्राचा अर्थ दिला आहे. या अर्थान्वये द्वन्द्वसमास होण्यास अनेक सुवन्ताची अपेक्षा असते. द्वन्द्व-समासातील अवयवाहून सुबुत्पत्ति होत नाही व समुदायाहूनच सुबुत्पत्ति होते असे मानले तर, समुदायातील अवयव सुबन्त ठरत नसल्यामुळे, कोठेहि द्वन्द्वसमास होऊ शकणार नाही. तसेच 'दण्डी च खड्गी च दण्डिखड्गिनी' या स्थली 'दण्डिन्' व 'खड्गिन्' या द्वन्द्वसमासातील अवयवाहून सुबुत्पत्ति न करिता समुदायाहून सुबु-त्पत्ति करून 'दण्डिन् खड्गिन् औ' असे अलौकिक प्रक्रियावाक्य केल्यास, 'दण्डिन्' या प्रातिपदिकाहून सुबुत्पत्ति केली नसल्यामुळे ते पदसंज्ञक ठरणार नाही व त्यामुळे 'नलोप प्रातिपदिकान्तस्य' सू. २३६ या सूत्राने होणारा नकारलोप न होण्याची आपत्ति येईल व 'दण्डिखड्गिनी' असे इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकणार नाही. शब्दरत्नात 'नलोपाद्यसिद्धि' असे जे म्हटले आहे त्यातील 'आदि' या शब्दाने पदान्तत्वनिमित्तक कुत्वादि कार्याचे ग्रहण होते) 'एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येवेति व्याख्येयम्' या मनोरमेतील शकाग्रंथाच्या पक्तीतील 'यानिसरूपाण्येव' या पदापुढे 'तेषामेक-विभक्तौ परत एकशेषः' ही पदे अध्याहृत आहेत (या पक्तीचे विवरण मनोरमेत केलेच आहे) 'आवृत्ती मानाभावात्' असे जे मनोरमेत म्हटले आहे त्याचे कारण हे की, प्रकृत सूत्रातील 'एकविभक्तौ' या पदाची द्विरावृत्ति करावी असे भाष्यात कोठेहि सांगितले नाही दुसरे असे की 'एकविभक्तौ' या पदाची द्विरावृत्ति केल्यास, प्रत्यासत्तिन्यायाने प्रकृत सूत्राचा असा अर्थ होण्याची आपत्ति येईल की, जो विभक्तिप्रत्यय पुढे असता एकशेष करणे

देतात की,) 'पयः पय' या समुदायापुढें कोणताहि विभक्तिप्रत्यय नाही व त्या समुदायातील प्रत्येक अवयापुढे 'असलेल्या विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् झाला आहे. ('पय पयो जरयति' या स्थलो 'पय, पयः' या दोन भिन्न पदापुढें अनुक्रमें असणाऱ्या 'सु' व 'अम्' या विभक्तिप्रत्ययाचा 'स्वमोर्नपुसकात्' सू- ३१९ या सूत्रानें लुक् झाला असल्यामुळे 'ही' दोन्ही रूपे समानस्वरूप होतात व 'ही' दोन प्रातिपदिके अशी आहेत की, ज्याची सर्व विभक्तीत समान रूपे होतात म्हणून 'एकविभक्ती परत' असे जें व्याख्यान केले आहे ते न मानल्यास, या ठिकाणी एकशेष होण्याची आपत्ति येते. परंतु ते व्याख्यान बरोबर मानल्यानेच 'पयःपय' या समुदायापुढें कोणताहि विभक्तिप्रत्यय नसल्यामुळे, ती आपत्ति दळते, आणि हेच 'एकविभक्ती' या पदाची द्विरावृत्ति करण्याचे फल आहे असे त्या वैयाकरणाचे म्हणणे आहे यावर मनोरमंत असे उत्तर दिले आहे की, एकविभक्ती' या पदाची द्विरावृत्ति न करिता जेथे सहविवक्षा आहे तेथेच एकशेष होतो हा पक्ष मानल्यास, बरीच उदाहरणात सहविवक्षा नसल्यामुळे, एकशेष होऊच शकत नाही त्या उदाहरणात सहविवक्षा कशी नाही हे मनोरमंत पूर्वी सांगितलेच आहे)

शब्दरत्न—सहविवक्षायामिति । सा च समुदायस्यैकार्यनिरूपितैककारकावेश एव भवतीति भावः । गौणमुख्यकर्मणोरिति । उभयोरपि कर्मत्वेन तत्र समुदायादेकविभक्तेः कर्तुं शक्यत्वेन विभक्तिपदेन व्यावर्त्यासम्भवेन सहविवक्षायामित्यावश्यकमिति भावः । नन्वत्रापि लुकि विभक्तिपरत्वाभाव इत्यख्येराह—देवदेव इति । असहविवक्षायामप्येकशेषतत्पुरुषादिविषयेऽपि तदापत्तिरिति भावः । तत्रापि समुदायादेकविभक्तेः सत्वात् । नन्वेकबोधकर्मभिक्षाशब्दादपि भक्षसिद्धिरस्तीत्यत आह—तथा होत्यादि । एकशेषारम्भे एकशेष बिना तादृशस्य ज्ञानासम्भव इति भावः । विभक्तिपरत्वाभावादिति । परत्वाभिन्नत्वाच्चादिवृद्धी साख्य्याभावाच्चेत्यपि बोध्यम् । अविरवि

कन्यायेन समाधानं तु सक्षणंकचक्षुष्केर्बुद्धेयम् । न च
समर्थग्रहणेन परिनिष्ठितप्रातिपदिकात्तद्वितोत्पत्तेः पूर्वमेकशेषे
पदचात्तद्वित इति वाच्यम् । प्रातिपदिकाधिकारात्किंतुसमर्थं कृतव-
र्थान्पूर्वोक्तमिति भाष्यात्प्रातिपदिकसम्बन्धिवर्णमात्राश्रयतत्सम्बन्धि-
वर्णनिमित्तकार्येण परिनिष्ठितत्वस्यंवाध्ययनात् । अतएव "अस्मिन्-
मानन् इति सङ्गच्छते । अन्यथा प्रकृत्यदो दीर्घश्चवर्णं स्यात् ।

(आता सहविवक्षा आहे हे केव्हा मानता येते ह
उदाहरणकार पुढील पक्षांत सांगतात.) जेथे समुदा-
याचा-नमुदायातील सर्व ध्वन्यांचा वाक्यातील त्रियेष्टी एकाच
कारकरूपानें अन्वय असतो तेथें सहविवक्षा आहे असे
मानता येते. (उदाहरणार्थ 'धवसदिरो छिन्धि' यातील 'धवसदिर'
या समुदायाचा छेदनत्रियेष्टी एकाच कारकरूपानें, म्हणजे कर्मत्व-
रूपानें, अन्वय असल्यामुळें येथें सहविवक्षा आहे ह सिद्ध होते. पण
'पयःपयो नयति' या स्थली 'पयःपयः' हा समुदाय
'नयति' या त्रियेष्टी एकाच कारकरूपानें अन्वित नमून प्रथम
'पयः' हें प्रथमान्त पद कर्तृरूपानें व द्वितीय द्वितियान्त 'पयः'
हे पद कर्मरूपानें अन्वित असल्यामुळें, येथे सहविवक्षा नाही हे
स्पष्ट होते. व त्यामुळें एकशेष होऊ शकत नाही.) 'गोममुस्यक-
र्मणो.एकशेषावत्तेः' असे जें मनोरमेत म्हटले आहे त्याचा
भावार्थ हा आहे की, 'पयःपयो नयति' या उदाहरणात 'पयः'
पयः' हीं दोन्ही (द्वितीयान्त) पदे कर्म असल्यामुळें 'पयःपयः' या-
समुदायापुढें एकाच विभक्तीचा, म्हणजे द्वितीया विभक्तीचा प्रत्यय
लावणे शक्य आहे व त्यामुळें 'एकविभक्तो परतः' हा पक्ष मानला तरी
देखील या स्थली एकशेषाची व्यावृत्ति होऊ शकत नाही. (व एक-
शेष होण्याची आपत्ति येते. ती आपत्ति टाळण्यासाठी) एकशेष
होण्याकरिता सहविवक्षा असावी लागते हे मानणे आवश्यक आहे
('पयः पयो नयति' या उदाहरणात दोन्ही 'पयः' हीं पदे द्विती-
यान्त असल्यामुळें 'पयस् पयस् शी' असा द्विवचनप्रत्ययपरक

समुदाय मानल्यास येथे एकशेष होण्याची आपत्ति येते परंतु येथे सहविवक्षा नसल्यामुळे ती आपत्ति टळते येथे सहविवक्षा कशी नाही हे पूर्वी मनोरमेत सांगितलेच आहे) वरील उदाहरणात देखील विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् झाला असता, समुदायापुढे विभक्तिप्रत्यय राहत नसल्यामुळे, म्हणजे 'पयस् अम् पयस् अम्' या स्थली 'अम्' या दाह्नी विभक्तीप्रत्ययाचा 'स्वमोनंपुसकात्' सू ३१९ या सूत्राने लुक् होऊन कोणताहि विभक्तिप्रत्यय समुदायापुढे राहत नसल्यामुळे, या स्थली एकशेषाची प्राप्तीच होत नाही आणि ही अवधि मनात धरूनच दीक्षितानी मनोरमेत 'देवदेव' हे दुसरे उदाहरण दिले आहे सहविवक्षा नसता देखील एकशेष होतो असे मानल तर तत्पुरुष इत्यादि समासाच्या विषयात देखील एकशेष होण्याची आपत्ति येईल असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे, कारण 'देवदेव' या उदाहरणात देखील 'देवदेव' या समुदायापुढे 'सु' हा विभक्तिप्रत्यय आहे ('देवाना दव देवदेव = देव आम् देव सु सु' या स्थली 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो' सू ६५० या सूत्राने 'आम' व सु या दोन अन्तवृत्तिविभक्तिप्रत्ययाचा लुक् होऊन 'देव दव सु' अशी स्थिति झाली असता, 'एकविभक्ती परत' हा पक्ष मानला असता, येथे 'देव देव' या समुदायापुढे 'सु' हा एकच विभक्तिप्रत्यय असल्यामुळे, हे उदाहरण पळीतपुरुषाचा विषय अमून देखील, या स्थली एकशेष होण्याची आपत्ति येते परंतु 'एकविभक्ती परत' हा पक्ष न मानता 'सहविवक्षायामेकशेष' हा पक्ष मानल्यास, पूर्वी मनोरमेत सांगितल्याप्रमाणे प्रकृत उदाहरणात सहविवक्षा नसल्यामुळे, ती आपत्ति टळते) अनेकभिक्षाव्यक्तिबोधक 'भिक्षा' या एकाच शब्दाहून 'अण्' प्रत्यय केला असता 'भैक्ष' हे रूप सिद्ध होऊ शकत असे कोणी म्हटल्यास, त्याच उत्तर 'तथा हि भिक्षा इ अ इति स्थिते' या मनोरमेतील पक्तीत दिले आहे प्रकृत सूत्राने एकशेषाचा आरंभ केला असल्यामुळे, एकशेष केल्याशिवाय 'भिक्षा'

हा शब्द अनेक भिक्षारूप व्यक्तीचा वाचक आहे असे ज्ञान होऊ शकत नाही असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे. (शब्द हा जातीचा वाचक नसून व्यक्तीचा वाचक आहे असे मानूनच पाणिनीने एकशेषाचे प्रकृत सून केले आहे त्यामुळे 'भिक्षा' या शब्दाने एकाच भिक्षाव्यक्तीचा बोध होऊ शकतो, अनेक भिक्षाव्यक्तीचा बोध होऊ शकत नाही. अनेक भिक्षाव्यक्तीचा बोध करणे असल्यास, जितक्या भिक्षाव्यक्तीचा बोध करणे आहे तितके भिक्षा-शब्द, 'यावतामभिधान तावता प्रयोगो न्याय्य.' या वचनान्वये, उच्चारणे आवश्यक आहे व तितके भिक्षाशब्द उच्चारल्यानंतर एकाच केला असता जो एक भिक्षाशब्द अवशिष्ट राहतो तो तेवढ्या सर्व भिक्षाव्यक्तीचा 'य. शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायी' या न्यायान्वये, वाचक होत असल्यामुळे, त्याहून बहुवचनाचा प्रत्यय होऊ शकतो. एका भिक्षाव्यक्तीचा वाचक एकाच 'भिक्षा' शब्दाहून एकवचनाचाच प्रत्यय होऊ शकतो. अशी स्थिति असल्यामुळे, एकाच वेळ्यानिवाय एक भिक्षा शब्द अनेक भिक्षा व्यक्तीचा वाचक होऊ शकत नाही. जातिपक्ष मानला तर एक भिक्षाशब्दाने अनेक भिक्षाव्यक्तीचा बोध होऊ शकतो पण तो पक्ष मानल्यास, प्रकृत मूत्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते. म्हणून पाणिनीने प्रकृत सून वारभिले असल्यामुळे हे स्पष्ट होत की, व्यक्तिपक्षाला धरूनच पाणिनीने प्रकृत सून केले आहे, व त्या पक्षामध्ये 'भिक्षाणा समूहो भिक्षम्' हे रूप, 'भिक्षा' हा शब्द अलौकिक प्रक्रियावाक्यात तीनदा उच्चारण्याशिवाय, मिळ होऊ शकत नाही. जाता 'भिक्षा इ अण्' हा जो तद्धितान्त समुदाय 'तद्धितसमासाश्च' या सूत्राने प्रातिपदिकसूत्रक होतो त्यापुढे विभक्तिप्रत्यय राहत नसल्यामुळे एकाच न होण्याची आपत्ति येते याचे 'विभक्तिपरत्वाभावादेकशेषा न स्यात्' हे जे मनोरमंत कारण दिले आहे त्या खेरीज हे देखील कारण देता येते की, 'तद्धितेष्व-चामादेः' भू. १०७५ हे आदिबूद्धीचे मूत्र प्रकृत सूत्राच्या मानाने

परमूत्र असत्यामुळे व तसच त्या सूत्रानें होणारे वृद्धिकार्यं नित्य असत्यामुळे, म्हणजे एकशेष प्रथम केला किंवा मागून केला तरी ते वृद्धिकार्यं अवश्य होणारे असत्यामुळे,) परत्वामुळे व नित्यत्वामुळे आदिवृद्धिकाय प्रथम केल्यावर ('भिक्षा भिक्षा भिक्षा' हा समुदाय 'भैक्षा भिक्षा भिक्षा' असा झाल्यानें या समुदायातील 'भिक्षा' या तीन अवयवांचे) मारूप्य-समान रूप-नाहीसे होत असत्यामुळे एकशेष न होण्याची आपत्ति येते (परंतु 'एकविभक्तौ परत' हा पक्ष न मानता तीन 'भिक्षा' या प्रातिपदिकाचा सुवृत्पत्ति करण्या पूर्वी प्रातिपदिकावस्थेंतच एकशेष होऊन जो एक 'भिक्षा' शब्द अवशिष्ट राहतो त्याहून 'आम्' प्रत्यय करून नंतर समूहार्थक 'अण्' प्रत्यय केला जातो असे मानल्यास, त्या तद्धितान्त समुदायाला प्रातिपदिकसज्ञा होऊन 'आम्' या अन्तर्वन्ति विभक्तिप्रत्ययाचा 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो' सू. ६५० या सूत्रानें लुक् होऊन व 'तद्धितेष्वधामादे' सू. १०७५ या सूत्रानें, णित्प्रत्यय पुढें असत्यामुळे, 'भिक्षा' यातील आद्य अचाची वृद्धि होऊन आणि 'यस्येति च' सू. ३११ या सूत्रानें 'भिक्षा' यातील अन्त्य आकाराचा लाप होऊन 'भैक्ष' हे इष्ट रूप सिद्ध होण्यात काही अडचण येत नाही आता विरत्येक वैयाकरण असे म्हणतात की, अनेकार्थवाचक म्हणजे अथतन्त्रान्वये अनेकभिक्षाव्यवितप्रतिपादक, 'भिक्षा' या शब्दाच्या पष्ठीच्या बहुवचनाहूनच 'भिक्षाणा समूह' या अर्थामध्ये 'अण्' प्रत्यय होत असतो व एकशेषनिष्पन्न 'भिक्षा' शब्दाहून 'अण्' प्रत्यय होत नाही आणि त्याच ते वैयाकरण 'अनभिधानात्' असे कारण देतात व म्हणतात की, अम समाधान मानले असता, एवशेषाची प्राप्तीच होत नसत्यामुळे 'भैक्षम्' हें रूप सिद्ध होऊ शकत नाही अशी जी आपत्ति मनोरमंत दिली आहे ती मुळीच उद्भवत नाही आणि 'भिक्षा आम् अण्' अशी स्थिति झाली असता, या तद्धितान्ताला पूर्वी सांगितल्याप्रमाण प्रातिपदिकसज्ञा होऊन व 'आम्' या अन्तर्वन्तिविभक्तिप्रत्ययाचा लुक् होऊन आणि

आद्यचाधी वृद्धि व अन्त्य आकाराचा लोप होऊन 'भक्षम्' हे रूप सिद्ध होण्यात कोणतीही अडचण येत नाही. यावर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, त्या वैयाकरणानी सांगितलेले) वरील समाधान लक्षणैकचक्षुष्क पुरुषाच्या ध्यानात येणे, अविरद्विकन्यावाप्रमाणे अशक्य आहे. ('द्विगोलुंगनपत्ये' ४-१-८८ या सूत्रावरील भाष्यात अविरद्विकन्यायाचा उल्लेख केला आहे त्या भाष्यात भाष्यकार म्हणतात 'इहाजमाभिस्त्रैशब्द साध्य-पञ्चमु कपालेषु संस्कृत । पञ्चकपाल्या संस्कृत पञ्चकपालः इति । तत्र द्वयोःशब्दयोः समानार्थयोरैकेन विग्रहोऽपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यत्यव्यविकन्यायेन । तद्यथा, अवेर्मासमिति विग्रहः अविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति-आविकमिति । एव-पञ्चमु कपालेषु संस्कृतः इति विग्रहः पञ्चकपाल इति भविष्यति । पञ्चकपाल्या संस्कृत इति विग्रहः वाक्यमेव । त्रैशब्द चेह साध्य, तच्चैव मति सिद्ध भवति ।' या भाष्यात भाष्यकार असे म्हणतात की, 'संस्कृतं भक्षाः' सू. १२१७ या सूत्राने 'संस्कृत' या अर्थामध्ये सप्तम्यन्ताहून होणारा 'अण्' प्रत्यय 'पञ्चकपाल्याम्' या सप्तम्यन्ताहून नमून होत 'पञ्चमु कपालेषु' या सप्तम्यन्ताहून होता, त्याच्या म्हणण्याचा आद्यम् हा आहे की, असेच अभिधान आहे, म्हणजे भाषेत वर सांगितल्याप्रमाणेच होत असते, आणि याच्या ममर्थनार्थ ते दृष्टान्तरूपाने अव्यविकन्यायाचे उदाहरण देतात. 'अवि' शब्दाहून 'अवेः कः' सू. २०९६ या सूत्राने स्वार्थे 'क' प्रत्यय होऊन 'अविक' असा जो शब्द सिद्ध होतो त्याहून 'तस्येदम्' किंवा 'तस्य विकारः' या अर्थामध्ये 'अण्' प्रत्यय होऊन व 'तदितेऽप्यचामादेः' या सूत्राने आद्यचाधी वृद्धि होऊन 'आविक' असे रूप होत. जरी 'अवेर्मासम्' असे विग्रहवाक्य होत तरी, 'अवि' शब्दाहून 'अण्' प्रत्यय होत नाही व 'आवम्' असे रूप होत नाही. याचे कारण 'अभिधान' हे होय, म्हणजे भाषेत 'अवि' या शब्दाहून 'अण्' प्रत्यय होत नमून 'अविक' या शब्दाहूनच तो प्रत्यय होत असतो. त्याचप्रमाणे जरी 'पञ्चकपाल्या

संस्कृत. 'असे विग्रहवाक्य होते तरी ते वाक्यरूपानेच कायम राहते व अनभिधानामुळे 'पञ्चकपाल्याम्' याहून वर सांगितल्याप्रमाणे 'अण्' प्रत्यय न होता 'पञ्चसु कपालेषु' याहूनच तो प्रत्यय होतो. भाष्यकारानी 'अव्यविकन्याय' या शब्दाने वरील भाष्यात त्या न्यायाचा निर्देश केला आहे. पण कंयटाच्या 'टीकेवरून असे दिसून येते की, भाष्याच्या काही प्रतीत 'अविरविकन्याय' असा निर्देश आढळतो व शब्दरत्नकारानी त्या न्यायाचा निर्देश करतेवेळी 'अविरविकन्याय' हाच शब्द वापरला आहे. कंयटाने प्रदीपात 'अव्यविकन्यायेनेति' हे प्रतीक घेऊन 'अव्यविकशब्दयोर्न न्यायस्ते-नेत्यर्थः । क्वचिदविरविकन्यायेनेति पाठस्तत्र च दृष्टान्तत्वेनाप्युक्तः । अवि. अविकन्यायेन, तद्द्वारेण, यथा प्रत्ययमुत्पादयति न तु स्वयं तदाऽप्यमपीत्यर्थः । अथवाऽविरित्यस्य विभक्त्यन्तस्यानुकरणमविरिति । ततोऽनुकार्येणार्थेनार्थवत्त्वाद्या विभक्तिरुत्पद्यते तस्या द्वन्द्वान्तर्भावा-त्सोपः, न तु पूर्वस्याः, अनुकरणत्वात्सुप्त्वाभावात् । यथाऽ-स्यवामीयमिति पठ्या लुगभावः । अथवा भाष्यकारवचन प्रामाण्यादस्य साधुत्वम् । एवमिति । पञ्चकपालीशब्दात्वनभिधानात्-द्वितानुत्पत्तिरिति भावः ।' असे म्हटले आहे. साराश जेथे दोन ममानार्थक शब्दार्थकी एकाने विग्रह केला जातो व दुसऱ्याहून तडि-तप्रत्ययात्पत्ति होते त्यालाच अव्यविकन्याय म्हणतात. या अविरविक-न्यायाचा आशय घेऊन किरवेक वैयाकरण पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे असे म्हणतात की, अनेकार्थप्रतिपादक 'भिक्षा' या शब्दाहून 'अण्' प्रत्यय होत असून एकशेषनिष्पन्न 'भिक्षा' या शब्दाहून तो प्रत्यय अनभिधानामुळे होत नाही. यावर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, या लक्षणैकचक्षुष्क वैयाकरणाना 'अनभिधानात्' हे कारण देऊन अशा सधेने प्रतिपादन करण्याचा अधिकार मूळीच नाही. तथा अधिकार सर्वत्र भाष्यकारादि लक्षणैकचक्षुष्क आचार्यानाच आहे. त्यांचे भाषेवर विलक्षण प्रभुत्व असून सर्व प्रचलित रूपे त्यांच्या शब्दपासमोर सदैव खेळत असल्यामुळे व भाषेत प्रचलित

या स्थली प्रथम एकशेष होऊन 'भिक्षा आम्' असे परिनिष्ठित रूप झाल्यावरच त्याहून समूहार्थक तद्धित 'अण्' प्रत्यय होतो व तसे मानले असता, साख्य नष्ट झाल्याने एकशेष होऊ शकत नाही अशी जी वर आपत्ति दिली आहे ती मुळीच येत नाही. त्याच्या म्हणण्याचा भावार्थ हा आहे की, 'समर्थाना प्रथमाद्वा' या सूत्रात 'समर्थ' या पदाचे ग्रहण केले असल्यामुळे व ते सूत्र 'ङ्याप्-प्रातिपदिकात्' या अधिकारात पठित असल्यामुळे त्या सूत्रातील 'समर्थ' हे पद त्या सूत्रात अनुवृत्त होणाऱ्या 'प्रातिपदिक' या शब्दाचे विशेषण होते आणि 'समर्थ' या पदाचा 'परिनिष्ठित प्रयोगार्ह-रूप' असा अर्थ मानला असल्यामुळे आणि जोपर्यंत एकशेष होत नाही तोपर्यंत प्रातिपदिकाचे ठिकाणी परिनिष्ठितत्व येत नसल्यामुळे, 'भिक्षा भिक्षा भिक्षा आम्' या स्थली तीन 'भिक्षा' या प्रातिपदिकाचा एकशेष करून जेव्हा 'भिक्षा आम्' अशी स्थिति होते तेव्हा त्याहूनच 'अण्' प्रत्यय करता येतो व त्यामुळे वर दिलेली आपत्ति येत नाही व पूर्वी मागितल्याप्रमाणे 'भैक्षम्' हे रूप सिद्ध होण्यात काही अडचण येत नाही. या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, 'समर्थाना प्रथमाद्वा' ४. १. ८२ या सूत्रातील 'समर्थानाम्' या पदाचा 'कृतसन्धिकार्याणाम्' असा अर्थ आहे. त्या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात 'अर्थतत्समर्थ-ग्रहण नैव कर्तव्यम् ? । कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् ? । समर्थानुत्पत्तिर्यथा स्यादसमर्थान्मा भूदिति । किं पुनः समर्थम् ? । अर्थाभिधाने यत्समर्थम् । किं पुनस्तत् ? । कृतवर्णानुपूर्विक पद, -मौल्यति., वैशमागिरिति ।' या भाष्यातील 'कृतवर्णानुपूर्विकम्' या पदाचा एवढाच अर्थ आहे की, प्रातिपदिकावयवभूत वर्णानाम्ये जे सन्धिकार्य त्या प्रातिपदिकान्तार्गत वर्णान्या निमित्तानुळे प्राप्त होते ते सन्धिकार्य केल्यानंतर प्रातिपदिकाचे स्वरूप होते त्याला परिनिष्ठित स्वरूप म्हणतात व तशा परिनिष्ठित शब्दाहूनच तद्धितप्रत्ययोत्पत्ति होते. उदाहरणार्थ 'गु+उत्पिब'

किंवा 'वि + ईक्षमाण' याहून 'अत इज्' मू. १०१५ या सूत्रानें अपत्याचेंक तद्धित 'इज्' प्रत्यय करणे झाल्यास, या वरील रीत प्रातिपदिकातील वर्णामध्ये 'अकः सवर्णे दीर्घः' मू. ८५ या सूत्रानें जे सवर्णदीर्घरूप सन्धिकार्य प्राप्त आहेत ते करून 'सूयित' व 'वीक्षमाण' अशी परिनिष्ठित - कृतसन्धिकार्य - रूपे झाल्यावरच त्याहून 'इज्' प्रत्यय करता येतो व तो केला असता, 'तद्धितेष्व-शमादेः' सू. १०७५ या सूत्रानें आद्यचाची वृद्धि होऊन 'सूयितिः' व 'वीक्षमाणिः' ही इष्ट रूपे सिद्ध होतात. सन्धिकार्य करण्यापूर्वी 'इज्' प्रत्यय केल्यास 'सौ + उत्पितिः = सामुत्पिति' व 'वै + ईक्षमाणिः = वावीक्षमाणिः' अशी अनिष्ट रूपे होण्याची आपत्ति येईल. परंतु एकत्रेच करणे हे सन्धिकार्य नव्हे. त्यामुळे 'भिक्षा भिक्षा भिक्षा भाम्' याहूनच तद्धितोत्पत्ति होते. सारांश एकत्रेच करण्यापूर्वी तद्धितोत्पत्ति होत असल्यामुळे, वर 'साकृष्याभावात्' ही जी आपत्ति दिली आहे ती योग्य ठरते असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) म्हणूनच, म्हणजे प्रातिपदिकान्तर्गत वर्णाना प्रातिपदिकात असणाऱ्या वर्णांच्याच निमित्तामुळे जे सन्धिकार्य पावले आहेत ते केल्यावर जे रूप सिद्ध होते ते परिनिष्ठित रूप होय व त्या परिनिष्ठित रूपाहून तद्धितोत्पत्ति होते असा 'समर्पणा प्रपमादा' या सूत्राचा अर्थ असल्यामुळेच, 'अस्विमान्' मू. ३४७२ या सूत्रातील 'अस्विमान्' हा निर्देश योग्य ठरतो. 'परिनिष्ठित' या शब्दाचा वर जसा अर्थ केला आहे तो बरोबर न मानल्यास 'अस्विमान्' यात 'अस्विन्' ही जी मनुष्यप्रत्ययाची प्रकृति आहे त्या प्रकृतीत दीर्घ ईकाराचे श्रवण होण्याची आपत्ति येते ('अस्विमन्' विद्यते यस्मिन् मन्त्रे स अस्विमान् = अस्विन् + नु + मनुप्' या स्थानी 'मु' हा प्रत्यय असून 'अस्विन्' या प्रातिपदिकाचा अवयव नसल्यामुळे, 'मु' या प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे 'सो च' मू. ३५७ या सूत्रानें 'अस्विन्' या नकारान्त प्रकृतीला जें उपधा-दीर्घकार्य पावले आहे ते न होता 'मनुप्' हा तद्धित प्रत्यय होतो.

हे उपधादीर्घकार्यं सन्धिकार्यं नमून प्रातिपदिकात् असणान्या
वर्णाच्या निमित्तानें होणारे नसल्यामुळें, ते न करिता 'अश्विन्'
हे परिनिष्ठित रूप ठरतेच व त्यामुळें 'अश्विन सु मुत्तुप्' या
तद्धितान्ताला प्रातिपदिकसज्ञा होऊन व 'सुपो घातुप्रातिपदिकयोः'
मू. ६५० या मूत्रानें 'सु' या अन्तर्वन्तिविभक्तिप्रत्ययाचा लुक्
होऊन आणि 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' मू. २३६ या मूत्रानें
'अश्विन्' यातील अन्त्य नकाराचा लोप होऊन 'अश्विमान'
असे इष्ट रूप मिळू होण्यात काही अडचण येत नाही. सारास
'समर्थपरिनिष्ठित' या शब्दाचा 'कुनसन्धिकार्य' एवढाच अर्थ
होत असल्यामुळें व केवळ सन्धिकार्य केल्यानंतर जे परिनिष्ठित
रूप होतें त्याहून तद्धितोत्पत्ति होत असल्यामुळें, 'भैक्षम्' या
रूपामबधानें वर जो आपत्ति दिली आहे ती याच ठरते.)

शाब्दरत्न-उभयत इति । विभक्तौ परतो यतः प्रत्ययविधिस्त-
स्यंकोप इत्यर्थात्तदाभयणमिति भावः । 'अयः परस्मिन्' इति
स्यानिवत्य तु न । लोकसिद्धतन्त्रानुवादकस्यादस्य शास्त्रस्यानुवा-
सामर्थ्यविधे इन्द्रनियतंकस्य शास्त्रीयविधित्वाभावात् । अनयापि
रोत्याग्नवद्भावाप्रवृत्तिरित्यग्नत् । यदि त्वेकदेशविकृत्यायेन
"प्रादीव्यतोऽण्" इति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यास्थानपष्ठबोधित-
विकारस्यापि ग्रहणमशास्त्रीयस्य च तेनातिदेशस्तदा मान्तस्य तेन
भ्यायेन तत्रकृतितया औ इत्यस्य च प्रत्ययत्वेनादोषः । अतएव
तस्य पदव्यतिथिः । अतएव श्रायसावित्यत्रैकादेशे कृते नुममादादूष
"अयः परस्मिन्ः" इति स्यानिवत्येन परिहृतं भाष्ये इत्युच्यते
तर्हि यं रूप्यादेकदेशो न स्यात् । "विरूपाणाम्" इत्यनेन तत्साधने
तु न दोष इत्युक्तम् ॥

'उभयत आश्रयणेऽन्तादिः प्रावाचावात्' असे जें मनोरमे
म्हटले आहे त्याचा भाषार्थ हा आहे की, विभक्तिप्रत्यय पुढें अग-
ताना ज्याहून तो विभक्तिप्रत्यय होतो त्याचा एरनेच होतो असा

(‘एकविभक्तौ परतः’ या पक्षात) प्रकृतनूना चा अर्थ होत असल्या-
 मुळे, पूर्वान्तवद्भाव व परादिवद्भाव या दोहोचाहि युगपत् आश्रय
 करणे भाग पडते. (‘एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव तेषामेकशेषः
 एकविभक्तौ परतः’ या पक्षाचे जे वैयाकरण प्रतिपादन करिताना
 त्यावर दीक्षितानां मनोरमैत असा दोष दिला आहे की, ‘राम
 राम ओ’ या स्थली एकशेष करण्यापूर्वी ‘वृद्धिरेचि’ मू. ७२ या
 पर व नित्य नूनाने प्राप्त झालेले वृद्धिरूप एकादेशाकार्यं प्रथम
 केल्यावर ‘रामरामो’ जशी स्थिति झाली अनंतर, विभक्तिप्रत्यय
 एकादेशाने नाहांसा होऊन पुढे तो प्रत्यय राहत नसल्यामुळे, त्या
 पक्षात एकशेष होऊ शकत नाही यावर ते वैयाकरण
 असे उत्तर देतात की, परादिवद्भावाने विभक्तिप्रत्यय कायम
 आहे असे मानता येत असल्यामुळे एकशेष होण्यात काही
 अडचण येत नाही. पण ‘ओ’ प्रत्यय कायम जाहे असे मानण्या-
 करिता परादिवद्भाव केल्यास, ज्या ‘राम राम’ समुदायाहून तो
 ‘ओ’ प्रत्यय झाला आहे तो समुदाय ‘राम राम’ असा होत
 असल्यामुळे व जशा रीतीने समुदायातील दोन ‘राम’ गट्टांचे
 साकूप्य नष्ट होत असल्यामुळे एकशेष न होण्याची जी पुन्हा आपत्ति
 येते ती टाळण्याकरिता व त्याचे साकूप्य कायम राहावे, म्हणजे
 ‘राम राम’ अशी प्रकृति पूर्ववत् कायम राहावी, याकरिता
 पूर्वान्तवद्भाव देखील मानणे आवश्यक आहे. सारांश ‘राम राम +
 ओ = रामरामो’ या स्थली प्रकृति व प्रत्यय पूर्ववत् कायम आहेत
 असे मानण्याकरिता पूर्वान्तवद्भाव व परादिवद्भाव या दोहोचाहि
 युगपत् आश्रय करावा लागता व तसे करणे हे ‘उभयत आश्रयणे
 नान्तादिवत्’ या भाष्यवचनाविरुद्ध आहे असा दीक्षितांच्या म्हण-
 ण्याचा आशय आहे असे सुन्दरलकार म्हणतात. यावर पुन्हा
 ‘एकविभक्तौ परतः’ हा पक्ष मानणारा असे म्हणता की, ‘राम
 राम ओ’ या स्थली ‘रामराम’ यातील अन्त्य अकार व त्यापुढील
 ‘ओ’ हा प्रत्यय या दोहोचे जागी ‘वृद्धिरेचि’ मू. ७२ या मूत्राने

प्रथम वृद्धिरूप एकादेश होऊन 'रामरामो' अशी स्थिति झाली असता, 'ओ' हा वृद्धिरूप एकादेश 'रामराम' या प्रकृतीचा अन्तावयव 'अ' आहे व 'ओ' हा प्रत्ययच आहे असे जे आम्ही मानतो ते 'अन्तादिवच्च' सू ७५ या सूत्रान्वये मानत नसून, 'अच परस्मिन् पूर्वविधी' सू ५० या सूत्रान्वये मानतो, कारण त्या सूत्रान्वये स्थानिभूत अचाच्या पूर्व भागाचे ठिकाणी कार्य कर्तव्य असता अचाचे जागी झालेला आदेश स्थानिवद्भावाने स्थानिरूप मानता येतो आम्हाला प्रकृत स्थली 'ओ' या प्रत्ययापूर्वी असणाऱ्या 'रामराम' या समुदायाचे ठिकाणी एकशेषरूप कार्य करणे असल्यामुळे, 'अ' व 'ओ' प्रत्यय याचे जागी झालेला 'ओ' हा वृद्धिरूप एकादेश स्थानिवद्भावाने 'अ+ओ' च आहे, म्हणजे 'रामराम' अशीच प्रकृति असून त्या प्रकृतीपुढे 'ओ' हा प्रत्यय चायम आहे, असे मानता येते व त्यामुळे आमच्या पक्षात देखील एकशेष होण्यात काही अडचण येत नाही व दीक्षितानी मनोरमंत दिलेली आपत्ति देखील येत नाही. यावर शब्दरत्नकार अस उत्तर देतात की, 'अच परस्मिन्' सू ५० या सूत्रान्वये येथे स्थानिवद्भाव करता येत नाही, कारण लौकिक प्रयोगात प्रसिद्ध असलेल्या तन्नाचेच-अर्थतन्नाचेच-अनुवादक हे एकशेषशास्त्र असल्यामुळे, म्हणजे लौकिक प्रयोगात जितक्या व्यक्तीचा बोध करणे अभिप्रेत आहे तितके व्यक्तिवाचक शब्द न उच्चारता अर्थतन्नान्वये अनेक व्यक्तींचा बोधक एकच शब्द उच्चारून त्याहून इष्ट विनयितप्रत्यय केला जातो याचा केवळ अनुवाद करणारे हे एकशेषशास्त्र असल्यामुळे, त्याच्या अनुवादकत्वरूप सामर्थ्यामुळेच हे द्वन्द्वाची निवृत्ति करणार मूत्र शास्त्रीय कार्याच मूत्र-अपूर्वविधि-ठरत नाही (व 'अच परस्मिन्' हे मूत्र शास्त्रीय कार्य करतानाच त्यामू पडत असल्यामुळे, असे एकशेषरूप अशास्त्रीय कार्य करतेवेळी त्या मूत्राची प्रवृत्ति होऊ शकत नाही आणि त्यामुळे 'अ+ओ' याचे जागी झालेला 'ओ' हा वृद्धिरूप एकादेश, पूर्व समुदायाचे

ठिकाणी एकशेष करतेवेळी 'अ+ओ' च आहे असे स्थानिवद्भासाने मानता येत नाही) अशा रीतीने ह एकशेषरूप कार्य अशास्त्रीय ठरत असल्यामुळे (शास्त्रीय कार्यालाच लागू पडणारे) 'अन्तादिवच्च' हे सूत्र देखील या स्थली लागू पडत नाही, म्हणजे वृद्धित् एकादेश वेत्यावर 'रामराम ओ = रामरामो' अशी स्थिति झाली असता 'रामराम ओ' अशेच स्थिति आहे असे 'अन्तादिवच्च' या सूत्राने देखील मानता येत नाही, ही गोष्ट वेगळी (सारांश 'रामराम ओ = रामरामो' या स्थली 'अन्तादिवच्च' व तसेच 'अचः परस्मिन्' या दोन्ही सूत्राची, अशास्त्रीय एकशेष-कार्य करतवेळी, प्रवृत्ति करता येत नाही, कारण ती दोन्ही सूत्रे शास्त्रीय कार्य वर्तव्य असतानाच प्रवृत्त होऊ शकतात) पण 'प्राग्दीव्यतोऽण्' ४-१-८३ या सूत्रावरील प्रमाणभूत भाष्याच्या आधार 'एकदेशविकृतमनन्यवत्' - परि ३७ - ही परिभाषास्थान-पंथीने बाधित नमाल्या विकाराला देखील लागू पडते व तसेच ती परिभाषा अशास्त्रीय कार्य करतेवेळी देखील लागू पडते असे मानल्यास, 'रामराम' हा मकारान्त समुदाय 'ओ' या विभक्ति-प्रत्ययाची प्रकृति आहे व 'ओ' हा विभक्तिप्रत्यय त्या प्रकृतीपुढे विद्यमान आहे असे मानता येत असल्यामुळे, प्रकृत स्थली एकशेष करण्यात काही दोष-अडचण-येत नाही ('ऋलृक्' या धिव-सूत्रावरील भाष्यान भाष्यकार म्हणतात - 'यथेकदेशविकृतमनन्यव-द्रवर्तीत्युच्यते, राज्ञ क च राजकीयम् अल्लोपोऽन इति लाप प्राप्नोति । एकदेशविकृतमनन्यवत् पंथीनिर्दिष्टस्येति वक्ष्यामि ।' या भाष्याचा भावार्थ हा आहे की, 'एकदेशविकृतमनन्यवत्', म्हणजे एका भागात विकृत झालेला शब्द निराळा न मानता मूळ शब्दाहून भिन्न नाही असे मानावे, ही परिभाषा मानल्यास, 'राज्ञ क च' सू. १३६४ या सूत्राने 'राजन्' या वृद्धसङ्गक प्रातिपदिकाहून 'छ' प्रत्यय केला असता 'राजन्' यातील नकाराचे जागी ककार हा आदेश झाल्यावर 'राजक्' अशी स्थिति झाली असता 'अक्' हा

एकदेशविकृत भाग 'अन्' च आहे असे मानल्याने, 'अलोपोजः' सू. २३४ या सूत्राने त्या 'अक्' मधील अकाराचा लोप होण्याची आपत्ति येईल ही आपत्ति टाळण्याकरिता भाष्यकार असे मुचवितात की, जेथे सूत्रात स्थानपंथीचा निर्देश आहे व त्या स्थानपंथीमुळे एखादा शब्द एकदेशविकृत झाला असला तर, त्या एकदेशविकृत शब्द मूळ शब्दाहून भिन्न नाही असे मानावे. 'राज क च' या सूत्रात 'राजः' ही स्थानपंथी असल्यामुळे जरी 'राजक्' हा शब्द 'राजन्' आहे असे मानता येईल तरी त्या सूत्रात 'अन्.' असा स्थानपंथीनिर्देश नसल्यामुळे, 'अक्' हा 'अन्'च आहे असे एकदेशविकृतन्यायाने मानता येऊ शकत नाही व त्यामुळे 'राजकीयम्' यातील 'राजच्' या भागातील 'अक्' मधील अकाराचा लोप होण्याची आपत्ति टळते. पण पुढे भाष्यकार असे म्हणतात की, 'एकदेशविकृतमनन्यवत् पंथीनिर्दिष्टस्य' असे वचन पठित केल्यास इतर दोष उत्पन्न होण्याची आपत्ति येते. म्हणून अखेरीस भाष्यकार म्हणतात—'अथवा पुनरस्त्वविशेषेण', म्हणजे बरोल वचनातून 'पंथीनिर्दिष्टस्य' हे पद बाळून 'एकदेशविकृतमनन्यवत्' असाच साधारण नियम मानावा, व हाच वास्तविक सिद्धान्तभूत नियम आहे हे प्राग्दीप्यतोऽण् या सूत्रावरील भाष्यावरून स्पष्ट होते. त्या भाष्यात भाष्यकार म्हणतात—'अयुक्तोऽयं निर्देशः । न हि तत्र वक्षिहोव्यच्छब्दः पठ्यते । कस्तर्हि ? । दीप्यतिशब्दः । कथन्तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ? । प्राग्दीप्यतेरिति । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः—प्राग्दीप्यतेरिति ? । न कर्तव्य । दीप्यतिशब्दे च दीप्यच्छब्दोऽस्ति तस्मादेया पञ्चमी । किं पुनः कारण विकृतनिर्देशः क्रियते ? । एतज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति ।' या भाष्याचा भाषार्थ हा आहे की, 'प्राग्दीप्यतोऽण्' या सूत्रात केलेला 'दीप्यतः' हा पञ्चमीनिर्देश जयोज्य आहे. वास्तविक 'दीप्यतेः' असा 'दीप्यति' या शब्दाच्या पञ्चमीचा निर्देश बरोल सूत्रात करावयास पाहिजे

होता; कारण 'तेन दीव्यति सनति जयति जितम्' सू. १५५० या सूत्रात् 'दीव्यति' असा शब्द पठित असून 'दीव्यत्' असा शब्द पठित नाही. 'दीव्यत्' हा शब्द 'दीव्यति' या शब्दाच्या एकदेशाचे अनुकरण आहे. म्हणून 'दीव्यते' असा निर्देश प्रकृत सूत्रात करावयास पाहिजे होता. पण पुढे भाष्यकार असे म्हणतात की, भाचार्य पाणिनीने 'दीव्यते.' असा निर्देश न करिता 'दीव्यत.' असा जो एकदेशविकृत निर्देश मुद्दाम केला आहे तो असा हेतूने केला आहे की, 'एकदेशविकृतमन्यवत्' असा न्याय आहे हे सापित व्हावे या स्थली 'दीव्यति' या शब्दाचे जागी पाणिनीने 'दीव्यत्' असा जो एकदेशविकृत शब्द पठित केला आहे तो कोणत्याहि पाणिनीय सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या स्थानपंथीच्या आधारे झालेला नाही असे असून देखील तसा एकदेशविकृत 'दीव्यत' शब्दाला भाष्यकारानी एकदेशविकृतमन्यवत्' ही परिभाषा लावली असल्यामुळे स्थावरून हे सिद्ध होते की, स्थानपंथीनिर्देशाने होणाऱ्या व तसेच इतर कोणत्याहि रीतीने होणाऱ्या विकाराना ती परिभाषा सारखीच लागू पडते व त्यामुळे 'राम राम औ = रामरामौ' या स्थली झालेला 'औ' हा वृद्धिरूप एकादेश परादिवद्भावाने 'औ' प्रत्ययच आहे असे मानल्याने जरी 'रामराम' या प्रकृतीचे 'रामराम्' असे एकदेशविकृत स्वरूप होते व तसे स्वरूप जरी पाणिनीयसूत्रनिर्दिष्ट स्थानपंथीच्या आधारे होत नाही तरी, बरील परिभाषा येथे प्रवृत्त होऊन 'रामराम्' ही एकदेशविकृत प्रकृति 'राम राम' अशी मूळची प्रकृति आहे असे मानता येऊ शकते असा रीतीने 'राम राम' या समुदायापुढे 'औ' हा विभक्तिप्रत्यय आहे असे मानता येत असल्यामुळे, 'एकविभक्ती परत' या पक्षात देखील 'राम-राम' याचा एकत्रेव होण्यात व 'रामौ' असे इष्ट रूप सिद्ध होण्यात काही अडचण येत नाही. दुसरे जसे की, एकत्रेव करणे हे जरी अशास्त्रीय कार्य आहे तरी, 'श्राम्दीव्यतोऽण्' या सूत्रात 'दीव्यति' या शब्दाचे जागी पाणिनीने 'दीव्यत्' असा

जो शब्द पठित केला आहे तो कोणत्याहि सूत्राचे आधारे शालेला आदेश नसून देखील त्याला प्राप्यकारानी वरील परिभाषा लावली असल्यामुळे हे स्पष्ट होते की, अशास्त्रीय कार्य करतेवेळीं देखील ती परिभाषा लागू पडते. आणखी असे की, 'छिन्नपुच्छे गुनि श्वत्वव्यवहार.' या लौकिक न्यायाच्या जाधारावर ती परिभाषा रचले असल्यामुळे, अशास्त्रीय कार्य कर्तव्य अमता देखील ती प्रवृत्त होऊ शकतेच. म्हणून अशास्त्रीय एकशेष करतेवेळी 'राम राम' ही एकदेशविहृत प्रकृति 'राम राम' ही मूळचीच प्रकृति आहे असे वरील परिभाषान्वये मानण्यात कोणताहि प्रत्यवाय येत नाही.) म्हणूनच, म्हणजे पाणिनीय सूत्रातील स्थानपट्टीनिर्देशानें न शालेल्या व तसेच अशास्त्रीय विकाराला देखील 'एकदेशविहृतमनस्यवत्' ही परिभाषा लागू पडत असल्यामुळेच, (कार्यकालपक्षात देखील 'रामो' या शब्दाला) पदसज्ञा होते. (ययोद्देशपक्षात 'राम राम' या दोन प्रातिपदिकाचा एकशेष होऊन अवशिष्ट राहिलेल्या व्यक्तिद्वयनाचक 'राम' या शब्दाहून 'ओ' प्रत्यय केल्याबरोबर 'राम ओ' या मुबन्त समुदायाला 'मुप्तिङन्त पदम्' मू. २९ या सूत्रानें पदसज्ञा होते व 'वृद्धिरेचि' मू. ७२ या सूत्रानें वृद्धिरूप एकादेश केल्यावर 'रामो' असे जें रूप होते त्याला ती सज्ञा स्थानिवद्भावाणें प्राप्त होते पण कार्यकालपक्षातील गोष्ट जगदी वेगळी आहे. 'यदा कार्यं तदा मज्ञापरिभाषम्' असे त्या पक्षाचे स्वरूप असल्यामुळे 'रामो पश्य' या वाक्यातील 'पश्य' या तिङन्ताला, 'अतिङन्तात् पदात् पर तिङन्त निह्न्यनेय' या अर्थाच्या वाचक 'तिङ्ङितिङ्' मू. ३९३५ या सूत्रानें अनुदात्त स्वर करतेवेळीं 'रामो' हा शब्द मुबन्त पद आहे आहे काय याबद्दल विचार करावा लागतो. स्यावेळी त्या सूत्राबवळ 'मुप्तिङन्त पदम्' ह पदसज्ञा-विधायक सूत्र उपस्थित होत. पण 'वृद्धिरेचि' या सूत्रानें पूर्वाच वृद्धिरूप एकादेश होऊन गेला असल्यामुळे व प्रकृति आणि प्रत्यय ह आषावत्या स्वरूपात उपलब्ध नसल्यामुळे, 'रामो' याला मुबन्त

पद मानावे कसे ? 'औ' या वृद्धिरूप एकादेशाला 'राम' या पदाचा तो अन्तावयव 'अ' च आहे व तो 'औ' प्रत्यय देखील जाहे असे, 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' हे भाष्यवचन असल्यामुळे, मानता येत नाही, तो वृद्धिरूप एकादेश परादिवद्भावात 'औ' प्रत्यय आहे असे मानल्यास, 'राम्' असे 'राम' या मूळ प्रवृत्तीचे एकदेशविकृत रूप होते. हे विकृत रूप कोणत्याहि पाणिनीय सूत्रातील पठोनिर्देशाने होणाऱ्या आदेशाने झाले नमून, 'रामौ' यातील 'औ' हा प्रत्यय पृथक् केल्याने झाले आहे असाहि अशास्त्रीय विकृत स्वरूपाचा 'एकदेशविकृतमन्यवत्' या परिभाषान्वये मूळ प्रवृत्ति मानता येत असल्यामुळे आणि सजा रीतीने 'राम' या मूळ प्रवृत्तीपुढे 'औ' हा 'सुप्' प्रत्यय आहे असे मानता येत असल्यामुळेच, 'रामौ' याला 'सुप्तिङन्त पदम्' या सूत्राने होणारी पदसजा कार्यकाल्पक्षाल देखील होणे. या विषयाचे विस्तृत विवेचन परिभाषेन्दुशेखराच्या मराठी भाषान्तरात पान १२९-३० मध्ये केले आहे व ते वाचल्यास हा समग्र विषय उत्तम रीतीने ध्यानात येईल.) स्थानपठ्ठीने न होणाऱ्या अशास्त्रीय आदेशाला देखील बरील परिभाषा लागू पडत असल्यामुळेच, 'श्रायसौ' या स्थली वृद्धिरूप एकादेश केल्यावर नुमागम का होऊ नये अशी सजा भाष्यात उपस्थित केली आहे व 'अच परस्मिन्' सू. ५० या सूत्राने स्थानिवद्भाव होतो असे सागून भाष्यकारानी त्या सजेचे निवारण केले आहे. ('अचः परस्मिन्' १-१-५७ या सूत्राबरील भाष्यात 'एकादेशस्यापसङ्ख्यानम्' हे वार्तिक पठित करून या वार्तिकाचे व्याख्यान करिताना भाष्यकार म्हणतात-'एकादेशस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । श्रायसौ गोमती चानुरी आनङ्गही पादे उदवाहे । एकादेशे कृते नुमामो पट्टाच ऊढित्वेते विधयः प्राप्नुवन्ति ।' 'द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयमुनौ' सू. २००५ या सूत्राने 'प्रशस्य' या शब्दाहून 'ईयमुन्' हा उगिन् प्रत्यय करते वेळी 'प्रशस्यस्य शः' सू. २००९ या सूत्राने 'प्रशस्य' या शब्दाचे जागी 'थ' असा

आदेश होऊन 'अ + ईयस्' अशी स्थिति झाली असता, 'आद्गुणः' मू. ६९ या सूत्राने गुणरूप एकादेश होऊन 'श्रेयस्' असे रूप होते. 'श्रेयस्' या शब्दाहून 'तत्र भवः' मू. १४२८ या अर्थामध्ये 'अण्' प्रत्यय केला असता, 'देविकाशिशपा' मू. १४३९ या सूत्राने 'श्रेयस्' यातील आद्यच् जो एकार त्याची वृद्धि न होता, त्याचे जागी आकारादेश होऊन 'श्रायस् + अण् = श्रायस' असे रूप होते. या 'श्रायस' शब्दाहून 'ओ' हा विभक्तिप्रत्यय केला असता, 'वृद्धिरेचि' मू. ७२ या सूत्राने वृद्धिरूप एकादेश होऊन 'श्रायसौ' असे रूप होते. कार्यकालपक्षात 'श्रायसौ' या सिद्धरूपाचे अन्वाख्यान करतेवेळी 'ओ' हा वृद्धिरूप एकादेश परादिवद्भावाने 'ओ' हा सर्वनामस्थान विभक्तिप्रत्ययच आहे असे मानल्यास, 'श्रायस् + ओ' अशी स्थिति होते. भाष्यकार म्हणतात की, असा स्थितीत 'श्रायस्' हा एकदेशविकृत शब्द 'श्रेयस्' हा उगित् शब्दच आहे असे 'एकदेशविकृतमन्यवत्' या परिभाषान्वये मानता येऊ शकत असल्यामुळे, या शब्दाला 'उगित्वा सर्वनामस्थाने' मू. ३६१ या सूत्राने नुमागम का होऊ नये ? या स्थली वास्तविक 'श्रेयस्' चे जागी 'श्रायस्' असा कोणत्याहि पाणिनीय सूत्रनिर्दिष्ट स्थानपट्टीने आदेश झाला नाही 'देविकाशिशपा' या सूत्राने 'श्रेयस्' यातील केवळ एकाराचे जागी आकारादेश झाला आहे असे असून देखील भाष्यकारानी या स्थली एकदेशविकृत-परिभाषान्वये 'श्रायस्' हा शब्द 'श्रेयस्' च आहे असे मानून वर सांगितल्याप्रमाणे नुमागम होण्याची शका उपस्थित बेली असल्यामुळे त्यावरून हे स्पष्ट होते की, स्थानपट्टीने न होणाऱ्या विकाराला-आदेशाला-देखील 'एकदेशविकृतमन्यवत्' ही परिभाषा लागू पडते. म्हणून 'रामरामो' या स्थली 'ओ' हा वृद्धिरूप एकादेश परादिवद्भावाने 'ओ' हा विभक्तिप्रत्ययच आहे असे मानल्यास 'राम राम्' ही जी एकदेशविकृतप्रवृत्ति होते ती जरी कोणत्याहि पाणिनीय सूत्रातील स्थानपट्टीनिर्देशाने होत नाही तरी

ती 'रामराम' अशी मूळ प्रकृति आहे असे बरील भाष्याभ्या आधारे मानता येत असल्यामुळे, एकशेष होण्यात काही अडचण येत नाही असे 'एकविभक्तौ गरत.' हा पक्ष मानणाऱ्याच म्हणणे आहे 'अदि त्वेकदेशविकृतन्यायेन.... परिहृत भाष्ये' हा शकाग्र्य आहे हं लक्षात ठेवावे. वाता या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की,) जर शकाकाराचे वरप्रमाणे म्हणणे असेल तर, त्यावर असे उत्तर आहे की, या स्थली बरूप्यामुळे एकशेष होऊ शकत नाही (कारण 'रामरामो' या स्थली 'ओ' हा वृद्धिरूप एकादेश पराविबद्धावागे 'ओ' हा विभक्तिप्रत्ययच आहे असे मानल्यास, 'राम राम' अशी ओ प्रकृति होते तीत अदन्त व मान्त 'राम' व 'राम्' हे शब्द समानरूप राहत नसल्यामुळे, प्रकृत मूलान्वये एकशेष होऊ शकत नाही.) परंतु 'एकाधानामपि विरूपणाम्' या वातिकाभ्या आधारे एकशेष केला तर मान एकशेष होण्यात काही दोष-प्रत्यवाय-येत नाही. (कारण 'राम व राम्' हे शब्द जरी समानरूप नसून विरूप आहेत तरी ते दोन्ही शब्द एकाच अर्थाचे वाचक आहेत असे मानल्याने, बरील वातिकान्वये एकशेष करण्यात नाही अडचण येत नाही परंतु या पक्षांत 'तु' हे अर्चविप्रदर्शक पद घातले असल्यामुळे भैरवीकार व भावप्रसाधकार असे म्हणतात की, या पक्षांत जे मत प्रदर्शित केले आहे ते शब्दरत्नकारांना मान्य नाही, कारण 'राम' हा अदन्त शब्द जरी 'राम' या व्यक्तीचा वाचक आहे तरी 'राम्' हा मकारान्त शब्द 'राम' या व्यक्तीचा वाचक नसल्यामुळे, हे दोन शब्द समानार्थक मानता येत नाहीत व त्यामुळे बरील वातिकान्वये एकशेष होऊ शकत नाही. भावप्रसाधकार तर म्हणतात— 'वस्तुतस्तु तुवाऽप्राद्विध्वंनिता, तदभावात्तदप्राप्तिरूपा । नञ् काम्नाम् । तथा च तदा न दोष इति न, अपि तु स दोष एवेति बोध्यम् ।') या विषयासंबंधाने एवढे पुरे.

शब्दरत्न - युगपदधिकरणेति । युगपदधिकरणानां द्रव्याणां
 वचनं यं पदंस्तद्व्याव इत्यर्थस्तदाह - एकैकमित्यादि । अलौकिके
 इति । तत्रैव द्वन्द्वाविप्रवृत्तिसत्त्वात् । तत्रापि तत्कल्पनादिति भावः ।
 रामकृष्णादित्यादौ " विष्ट्याणामपि " इत्येकशेषस्तु न । द्वन्द्वविधान-
 सामर्थ्येन तत्प्रापकालिकस्यैव समानार्थत्वस्य तत्र निमित्तत्वात् । एव
 चकस्य विभक्त्यन्तस्य निवृत्तावपरस्य यद्विशिष्टस्य श्रयणमिति भावः ।
 पक्षान्तरेऽपीति । अथ नाह - अलौकिक तत्कल्पनेऽपि प्रत्येक
 गुर्वुत्पत्त्यन्तरमेव तत्कल्पना, तदनन्तरमेव तत्कल्पद्वन्द्वकशेषयो
 प्रवृत्तेः । एव चान्तरङ्गत्वादुत्पन्नैक्यचनत्यागेन द्विवचनाद्युत्पत्तौ
 मानानाव इति । इतरपदार्थे उपसक्रमेणेति । उपसक्रमश्चतदा-
 लिङ्गितस्यैव स्वार्थस्योपस्थितिः । सा च विभक्त्यवसम्बन्धाद्यन्तर्भा-
 वेण्येति तस्योपनतया तदनापत्तौ तदुच्छेद इति भावः । बुद्ध्या चेति ।
 बृद्धध्यवहारस्य शब्दार्थनिश्चयप्रवृत्तित्वम् । न च प्लक्षशब्दस्य न्यप्रोपा-
 भिधायित्वं बृद्धध्यवहारे दृश्यते । न्यप्रोपशब्देन तत्सामान्यं न
 लक्षणाऽपि, प्लक्षन्यप्राधायित्वाद्वा बोधायुत्पन्नानुवचकम् । बुद्धयपरा
 चेति । न च द्विवचनाद्यनुपपत्तिस्तदुपपादिका, समामस्योद्भूतावयव-
 नेदमभुदायानिधानाश्रितमस्याद् द्विवचनारितिसिद्ध्या तदनुपपत्तेस्तदुप-
 पादकत्वानावात् । समुच्चयान्वाच्यया समानस्यासामर्थ्येनैव वार-
 यिष्यमाणतया न तदापत्तिरेतदुपपादिका । न चान्यप्रापपादित्यनुम-
 शस्वरत्रैव एकशब्दे कस्य शब्द इत्यत्र विनिगमकाभावात्तत्रैवा
 सर्वार्थत्वमावश्यम् । तथा सत्येकशेषस्यैव र्वयम्व्यपत्तेः । तस्मादेक-
 शेषमानोत्तर शब्दप्रवासनावतां तदश्रितज्ञानं न तु तत्र
 प्रागपीति न दोषः ।

मनारमेत 'युगपदधिकरणरचनायाम्' अमा वा शब्द पाठान्
 आह त्याचा 'युगपदधिकरणानां - द्रव्याणां ध्यक्तानां वा - वचनं
 यं पदं तानि युगपदधिकरणवचनानि, तथा भावः युगपदधिकरण-
 वचनता' अमा विग्रह आह (यथा पदानां 'मन्वापि वृत्तिविषय-
 पदानि परस्परसमन्विष्टाहारात् सबाधरापकानि । तथा च विग्रहः-

स्वाविशिष्टार्थबोधकत्वे द्विवचनं, बहुत्वसद्व्याविशिष्टार्थकत्वे बहु-
 वचनमेव तेभ्यो, नत्वेकवचनमिति भावः' असा सरलेत अर्थ दिला
 आहे) आणि म्हणूनच, म्हणजे त्या शब्दाचा असा अर्थ होत असल्या-
 मुळेच, 'एकैकमनेकार्थाभिधायि परस्परसमभिव्याहारात्' असे
 मनोरमंत म्हटले आहे. (या पक्तीचे विवरण मनोरमंत केलेच आहे)
 'अलौकिके द्वन्द्वकशेषयोः प्रक्रियावाक्ये द्विवचनबहुवचनयोरेव
 प्रवेशात्' असे जे मनोरमंतील शकाप्रन्वात म्हटले आहे त्याचा
 भावार्थ हा आहे की, युगपदधिकरणवचनता असल्यासच, म्हणजे
 समुदायातील प्रत्येक अवयव स्वतःचा व समुदायातील इतर शब्दाचा
 वाचक मानल्यासच, तशाच ठिकाणी द्वन्द्व व एकशेष होऊ शकतात
 आणि तथा ठिकाणी देखील समुदायातील प्रत्येक अवयव समुदाया-
 तील सर्व अवयवाचा बोधक आहे असे कल्पिले जाते परंतु
 'रामकृष्णौ' इत्यादि स्थली (जरी 'राम' व 'कृष्ण' हे दोन्ही
 अवयव समुदायाचे, म्हणजे 'राम, कृष्ण' या
 दोहोवेहि, वाचक कल्पिले जातात आणि अशा रीतीने दोन्ही
 अवयव एकाप्रकारे समानार्थक मानता येतात तरी) 'विरुणा-
 मपिममानार्थानाम्' या वातिकान्वये एकशेष होऊ शकत नाही,
 कारण ('चार्त्त द्वन्द्वः' या) द्वन्द्वविधायक मूलाच्या सामर्थ्याने,
 ज्याचा एकशेष कर्तव्य आहे ते शब्द एकशेष करण्यापूर्वी समानार्थक
 असणे हे निमित्त त्या वातिकान्वया प्रवृत्तीला आवश्यक आहे, म्हणजे
 त्या वातिकान 'समानार्थानाम्' हे पद घातले असल्यामुळे त्यावरूनच
 हे स्पष्ट होते की, एकशेषवृत्ति करण्यापूर्वी जे विरूप शब्द समा-
 नार्थक आहेत त्याचाच त्या वातिकान्वये एकशेष होऊ शकतो.
 ('रामकृष्णौ' या स्थली जरी 'राम' व 'कृष्ण' हे शब्द वृत्ति-
 करतेवेळी उभयार्थाचे-समुदायाचे-वाचक आहेत असे मानते तरी,
 वृत्ति करण्यापूर्वी 'राम' हा कृष्णाचा किंवा 'कृष्ण' हा रामाचा
 वाचक नसल्यामुळे, येथे बरील वातिक लागू पडत नाही व तथा
 विरूप व भिन्नार्थक असलेल्या शब्दाचा एकशेष होऊ शकत नाही

आणि द्वन्द्वविधायक सूत्राच्या सामर्थ्याने द्वन्द्वच होतो. अशा ठिकाणी द्वन्द्व न करिता एकशेष केल्यास, वरील वातिकातील 'समानार्थानाम्' हे पद व 'चार्थे द्वन्द्वः' हे द्वन्द्वविधायक सूत्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते) अशा रीतीने (अलौकिकप्रक्रियावाक्यातच द्वन्द्वाचा व एकशेषाच्या विषयात त्यातील प्रत्येक अवयवाहून द्विवचनाचा अथवा बहुवचनाचाच प्रत्यय उत्पन्न होऊन असल्यामुळे) एक विभक्त्यन्त अवयवाची निवृत्ति होऊन द्वितीय विभक्त्यन्त अवयवाचे ध्रुवण होते असा 'विभक्त्यन्तानामेकशेषः' असे म्हणण्याच्या भावार्थ आहे. (युगपदधिकरणवचनता मानली असता, अजहत्स्वार्थावृत्तिपक्षात द्वन्द्वसमासातील व एकशेषातील प्रत्येक अवयव अलौकिकप्रक्रियावाक्यात केवळ स्वार्थाचा बोधक होऊ नमून समुदायार्थाचा बोधक होऊ असल्यामुळे, प्रत्येक अवयवाहून द्विवचनाचा किंवा बहुवचनाचाच प्रत्यय उत्पन्न करता येतो व एकवचनाचा प्रत्यय मुळीच उत्पन्न करता येत नाही. म्हणून 'राम औ राम औ' किंवा 'राम जस् राम जस् राम जस्' असे अलौकिकप्रक्रियावाक्य तयार झाल्यावर एकशेषवृत्तीन एक प्रत्ययान्त अवयव शिल्लक राहून वाकीच्या प्रत्ययान्त अवयवाची निवृत्ति होऊ असल्यामुळे, 'राम औ' किंवा 'राम जस्' अशी स्थिति होऊन 'रामो, रामाः' अशी इष्ट रूपे सिद्ध होतात असा 'विभक्त्यन्तानामेकशेषः' या पक्षाचा पुरस्कार करणाऱ्याच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे) 'पक्षान्तरेऽपि प्रथमप्रवृत्तस्यैकवचनस्य त्यागायोगात्' असे जे मनोरमेत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की; अलौकिक प्रक्रियावाक्यात जरी समुदायातील (वृत्तिविषयभूत) प्रत्येक शब्द समुदायाच्या अर्थाचा वाचक मानला जातो तरी, समुदायातील प्रत्येक शब्दाहून सुवृत्ति केल्यानंतरच तो शब्द समुदायाच्या अर्थाचा वाचक मानला जाऊ शकतो आणि त्यानंतरच युगपदधिकरणवचनतेमुळे होणारे द्वन्द्व व एकशेष होऊ शकतात आणि म्हणून समुदायातील प्रत्येक शब्दाहून अन्तरङ्गत्वामुळे जो एकवचनाचा

विभक्तिप्रत्यय प्रथम उत्पन्न होतो त्याचा त्याग होऊन, म्हणजे तो नाहीसा होऊन किंवा तो न करिता, द्विवचनादि विभक्तिप्रत्यय उत्पन्न होतां असे मानण्यास काहीच प्रमाण नाही ('रामश्च रामश्च रामो' या स्थली एकशेष करण्यापूर्वी प्रत्येक 'राम' शब्द एकेक व्यक्तीचाच वाचक असल्यामुळे, त्याहून प्रथम एकवचनाचा 'मु' प्रत्ययच करता येतो, व ता प्रत्यय केल्यानंतर एकशेष करते-वेळी जेव्हा प्रत्येक 'राम' शब्द दोन्ही 'राम' व्यक्तीचा वाचक मानला जातो तेव्हा त्या प्रत्येक 'राम' शब्दाहून 'औ' हा द्विवचनाचा प्रत्यय उत्पन्न करता येतो असा रीतीने एकवचनाचा प्रत्यय होणें हे कार्य प्रथमापस्थित व तसेच स्वार्थमानसापेक्ष, म्हणजे त्या शब्दाच्या केवळ अर्थाला घरून होणाऱे, असल्यामुळे अन्तरङ्ग ठरते व त्याच्या मानानें द्विवचनादि प्रत्यय हाणें या कार्याला स्वार्थाची व तसेच समुदायार्थाची अपेक्षा असल्यामुळे, ह अनन्तरोपस्थित बह्वपेक्ष कार्य बहिरङ्ग ठरते आणि 'असिद्ध बहिरङ्ग-मन्तरङ्गे' - परि. ५० - या परिभाषान्वये एकवचनप्रत्ययोत्पत्तिरूप जें अन्तरङ्गकार्य प्रथम प्राप्त होते त्याचा त्याग करता येणें कसे शक्य आहे? ते अन्तरङ्गकार्य प्रथम केलेच पाहिजे व ते कार्य केल्यानंतर बहिरङ्ग द्विवचनोत्पत्तिरूप कार्य करता येऊ शकत नसल्यामुळे, 'रामो' असे इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकत नाही.) 'उत्तरपदार्थे उपसङ्क्रमेण पृष्ठपाद्ययोगात्' असे जें मनोरमेत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, ('राज्ञ पुदपः राजपुदप' या पृष्ठीसमासातील 'राजन्' या शब्दाच्या पृष्ठीचा सबधरूप) अर्थ 'पुदप' या उत्तरपदाच्या अर्थामध्यें उपसन्नमित होऊन, म्हणजे त्या अर्थाशी सबद्ध होऊन, आपला अर्थ सागत असल्यामुळे, म्हणजे 'राजसम्बन्धी पुदपः' अशा अर्थाचा बोध उत्तर पद करीत असल्यामुळे व असा रीतीने पृष्ठी-विभक्तीचा जो सबधरूप अर्थ आहे तो उत्तर पदाच्या अर्थामध्येंच अन्तर्भूत झाल्याकारणानें उक्त होत असल्यामुळे, म्हणजे 'पुदप'

या उत्तरपदानेच 'राजसम्बन्धिपुरुषः' असा अर्थ सांगितला जात असल्यामुळे, ('उक्तार्थानामप्रयोगः' या न्यायान्वये 'राजन्' या शब्दाहून) पष्ठीविभक्तीचा प्रत्यय उत्पन्न न होण्याची व पष्ठीसमासाचा उच्छेद होण्याची आपत्ति येते, म्हणजे असे मानल्यास कोठेहि पष्ठीसमास होऊ शकणार नाही (या विषयाचे विस्तृत विवेचन पूर्वी मनोरमेत केलेच आहे) 'संय युगपदधिकरणवचनता दुःखा च दुरुपपादा च' या भाष्याच्या पक्तीत 'दुःखा' असे जें म्हटले आहे त्याचें कारण हे आहे की, कोणत्याहि शब्दाचा अर्थ वृद्धाच्या व्यवहारावरून निश्चित होत असतो 'प्लक्ष' - पाकर - हा शब्द न्यग्रोधाचा - वटवृक्षाचा - वाचक आहे असे वृद्धव्यवहारात आढळून येत नाही. 'प्लक्ष' हा शब्द रक्षणेनें न्यग्रोधाचा वाचक आहे असे देखील मानता येत नाही, कारण न्यग्रोध शब्दाहून न्यग्रोध या अर्थाचा बोध होतोच. 'प्लक्षन्यग्रोधी' इत्यादि स्थली समासातील प्रत्येक अवयवाहून 'प्लक्ष' व 'न्यग्रोध' या दोन्ही अर्थांचा आवृत्तीनें-दोनदा-बोध होण्याचा कोणासहि अनुभव नाही ('प्लक्ष' हा शब्द प्लक्ष व न्यग्रोध याचा वाचक आहे व 'न्यग्रोध' हा शब्द न्यग्रोध व प्लक्ष याचा वाचक आहे असे मानल्यास, 'प्लक्षन्यग्रोधी' या सामासिक शब्दानें दोन प्लक्ष व दोन न्यग्रोध याचा बोध व्हावयास पाहिजे पण तसा बोध होत नाही. साराश इन्द्र किंवा एकशेष करतेवेळी अलौकिक प्रक्रियावाक्यातील प्रत्येक अवयव समुदायाच्या अर्थाचा वाचक आहे हे म्हणणे बुद्धीला पटत नाही आणि म्हणूनच भाष्यात युगपदधिकरणवचनता ही 'दुःखा,' म्हणजे 'प्रतीतावनुपारोहादोषान्तरत्वाच्च दुष्टा,' असे म्हटले आहे आहे आता तिला 'दुरुपपादा' असे का म्हटले आहे याचें कारण शब्दरत्नकार पुढील पक्तीत सांगतात.) युगपदधिकरणवचनतापक्ष मानल्याशिवाय (इन्द्रसमास किंवा एकशेष नेत्यावर) जो द्विवचनोचा किंवा बहुवचनाचा प्रत्यय करावा लागतो त्याची उपपत्ति लावता येणे शक्य नसल्यामुळे तो पक्ष मानणे आवश्यक आहे असे

कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही; कारण (इतरेतरयोगद्वन्द्व) समास केल्यावर समासामध्ये त्यातील घटक पदाच्या अर्थाचा भेदाने-वेगवेगळा-बोध करून देण्याचे 'समुदायसन्नितरूप सामर्थ्य असल्यामुळे, तथा अभिधानसामर्थ्यानेच द्विवचनादिकाची सिद्धि होणे, म्हणजे सामासिक शब्दाहून द्विवचनाचा किंवा बहुवचनाचा इष्ट प्रत्यय करता येतो. (साक्षात् इतरेतरयोगद्वन्द्वाने खरी समुदायाचा बोध हातो तरी त्यात अवयवाची भेदाने प्रतीति होत असल्यामुळे, अवयवसह्येच्या अनुरोधाने द्विवचनबहुवचनाची उत्पत्ति करण्यात काही अडचण येत नाही) आणि म्हणून द्विवचनबहुवचनाची उत्पत्ति लागत नाही याकरिता तो पक्ष मानणे आवश्यक आहे असा रीतीने त्या पक्षाचे समर्थन करता येत नाही समुच्चय व अन्वाषय याच्या विषयात (परस्परान्वयाभावरूप) असामर्थ्यामुळेच द्वन्द्वसमास होऊ शकत नाही असे पुढे सांगण्यात येणार असल्यामुळे, त्या दोन स्थली द्वन्द्वसमास होण्याची आपत्ति टाळण्याकरिता बरील पक्ष मानणे भाग आहे असेहि म्हणता येत नाही. द्वन्द्वसमासाच्या विषयात बरील पक्षाची उत्पत्ति लावणे अतक्य असले तरी, म्हणजे बरील पक्ष मानणे आवश्यक नसले तरी, एकशेष करतंनेही कोणता अवयव अवशिष्ट ठेवावा हे ठरविण्यास कोण-तीहि युक्ति उपलब्ध नसल्यामुळे, समुदायातील प्रत्येक अवयव समुदायातील सर्व अवयवाच्या अर्थाचा वाचक आहे असे मानणे भाग आहे असे म्हणणे असल्यास, ते म्हणणे देखील बरोबर नाही, कारण ते म्हणणे बरोबर मानल्यास, एकशेषास्त्यच व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते. म्हणून एकशेषास्त्य व्यर्थ न ठरावे यावरिता ज्याची पाणिनीय शास्त्रावर श्रद्धा आहे त्यांनी हे मानणे आवश्यक आहे की, एकशेष हांग्यापूर्वी समुदायातील प्रत्येक अवयव समुदायाच्या अर्थाचा वाचक होत नसून एकशेष केल्यानंतर जा अवशिष्ट राहता तो ('य. निघ्यते श्लुप्यमानार्थाभिधायी' या न्यायान्वये) समुदायाच्या अर्थाचा वाचक होतो व तसे मानणे असता, (एकशेषास्त्य चरितार्थ ठरते

आणि) काही दोष येत नाही. (युगपदधिकरणवचनतापक्ष, म्हणजे समुदायातील प्रत्येक अवयव समुदायाच्या अर्थाचा बोधक असतो व त्यामुळे समुदायातील प्रत्येक अवयवाहून एकवचनाच्या प्रत्ययाची उत्पत्ति कटूण्याची गरज न पडता द्विवचनबहुवचनाच्या इष्ट प्रत्ययाची एकदम उत्पत्ति करता येते, हा पक्ष दु.सद-बुद्धीला पटण्यास अशक्यप्राय व दोषयुक्त-अमून दुरुपवाद आहे, म्हणजे त्याची उत्पत्ति लावणे अशक्य आहे असे जे भाष्यात म्हटले आहे त्याचेच विवरण घण्डरत्नातील बरोल पक्तीत केले आहे. 'रामकृष्ण, प्लक्ष-न्यग्रोपो' इत्यादि सामानिक शब्दातील प्रत्येक अवयव संपूर्ण समुदायाच्या अर्थाचा वाचक जाहे हें बुद्धीला पटत नाही. 'एविन-ग्रह व्याकरणोपमान' या मार्गे सांगितलेल्या कारिकेन शब्दार्थबोध होण्याची जी अनेक साधने सांगितली आहेत त्या सर्व साधनांचा उपयोग केला तरी, 'राम' किंवा 'कृष्ण' हा शब्द केवळ स्वार्थाचा बोधक ठरतो, 'रामकृष्ण' या समुदायाच्या अर्थाचा मुळीच बोधक ठरत नाही. तसेच 'प्लक्षो जटी पकंटीस्याम्यग्रोपो बहुपादटः' या अमरकोशातील श्लोकावरून हें स्पष्ट होते की, प्लक्ष व न्यग्रोप हे भिन्नार्थवाचक शब्द आहेत. प्लक्ष, जटी, पकंटी हे तीन समानार्थक शब्द एकाच प्रकारच्या झाडाचे, म्हणजे पिपरी या झाडाचे, वाचक अमून, न्यग्रोप, बहुपाद्, बट हे तीन समानार्थक शब्द बटवृक्षाचे वाचक आहेत. शब्दार्थबोध होण्याची जी बरोल कारिकेत अनेक साधने सांगितली आहेत त्यापैकी बुद्धव्यवहार हे जे प्रधान साधन मानले जाते त्या बुद्धव्यवहारान्वये देखील प्लक्ष व न्यग्रोप हे केवळ स्वार्थाचे वाचक ठरत अमून, 'प्लक्षन्यग्रोपो' या समुदायाचे वाचक ठरत नाहीत अशी स्थिति असता, 'प्लक्षन्यग्रोपो' या समुदायातील प्रत्येक अवयव समुदायाच्या अर्थाचा वाचक जाहे हें म्हणजे बुद्धीला पटवणे वने ? प्रकृत मूत्राबरोल भाष्यांत या विषयामबधानें भाष्यकार म्हणतात - 'यदि तर्ह्येकेनानेकस्यानिधान भवति प्लक्षन्य-ग्रोपो एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्नः । एकेनोक्तत्वात्तत्त्वार्थ-

स्यापरस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् ? । उक्तार्थानामप्रयोग इति ।' या भाष्याचा अर्थ असा आहे की, जर एका शब्दाने अनेक शब्दांच्या अर्थाचे प्रतिपादन केले जाते हा पक्ष मानला तर, 'प्लक्षन्यग्रोधी' या स्थली 'प्लक्ष' या एका शब्दाने प्लक्ष व न्यग्रोध या दोन्ही शब्दांच्या अर्थाचे प्रतिपादन होत असल्यामुळे, 'न्यग्रोध' या दुसऱ्या पदाचा 'उक्तार्थानामप्रयोगः' या न्यायान्वये प्रयोग करता येऊ शकणार नाही. या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, इतरेतरयोगद्वन्द्वातील प्रत्येक शब्द स्वार्थाचा वाचक ठरत असून समुदायाच्या अर्थाचा वाचक ठरत नाही. युगपदधिकरणवचनतापक्ष मानल्यास, 'प्लक्षन्यग्रोधी' या समुदायातील प्रत्येक अवयव प्लक्ष व न्यग्रोध या दोहोंचाहि वाचक ठरत असल्यामुळे, 'प्लक्षन्यग्रोधी' या शब्दाने दोन प्लक्ष व दोन न्यग्रोध यांचा बांध व्हावयास पाहिजे. पण तसे होत नसून एक प्लक्ष व न्यग्रोध यांचाच बोध होत असतो. यावरून हे सिद्ध होतं की बरोल पक्ष बुद्धीला पटणारा नसून दोषयुक्त देखील आहे मग असा दुर्बोध व दोषयुक्त पक्ष मानण्याची गरज काय ? तो पक्ष मानल्यास विवाय जर इष्ट रूपाची सिद्धि होऊ शकत नसेल तर तो पक्ष अग्निकणितिन्यायाने मानणे भाग आहे. पण तशी खरोखर वस्तुस्थिति आहे काय ? त्या पक्षाचा पुरस्कर्ता असे म्हणतो की, तो पक्ष न मानल्यास 'प्लक्षन्यग्रोध' हा समुदाय एकरसस्याविशिष्ट-समुदायाचा बांधक असल्यामुळे, त्याहून द्विवचनाचा प्रत्यय कसा होऊ शकणार ? त्या समुदायातील प्रत्येक अवयव प्लक्ष व न्यग्रोध या दोन व्यक्तींचा वाचक आहे असे मानले तरच समुदायाहून द्विवचनाचा प्रत्यय करता येतो व अशा रीतीने त्या पक्षाची उपाति लावता येते व तो पक्ष मानणे आवश्यक ठरते. यावर शब्दरत्नकार अने उत्तर देतात की, इतरेतरयोगद्वन्द्वात्म्यात समुदायातील अवयवांमधील भेद स्पष्टपणे बाधित होत असल्यामुळे, म्हणजे प्लक्ष वेगळा व न्यग्रोध वेगळा व ही निग्र भाडे असून यांची एकर

सल्या दोन आहे असा स्पष्ट बोध होत असल्यामुळे, तथा द्वित्व-सल्याविशिष्टार्थबोधक समुदायाहून द्विवचनाचाच प्रत्यय होऊ शकतो व त्याकरिता वरील पक्ष मानण्याची मुळीच आवश्यकता नाही. साराश इतरेतरयोगद्वन्द्व व समाहारद्वन्द्व या दोन द्वन्द्व-समासात हाच फरक आहे की, इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासातील अवयवाचा भेद स्पष्टपणे बोधित होत असल्यामुळे, त्याहून द्विवचनाचा किंवा बहुवचनाचा इष्ट प्रत्यय होण्यात काहीच अडचण येत नाही. पण समाहारद्व-द्वातील अवयवाच्या भेदाची प्रतीति होत नसून एकत्व-सल्याविशिष्ट समुदायाचाच बोध होत असल्यामुळे, त्याहून द्विवचनाचा किंवा बहुवचनाचा प्रत्यय न होता, एकवचनाचाच प्रत्यय होतो यावर त्या पक्षाचा पुरस्कर्ता असे म्हणतो की, जरी इतरेतरयोगद्वन्दाच्या विषयात वरील पक्ष मानण्याची आवश्यकता नसली तरी, एकशेषाच्या विषयात तो पक्ष मानणे आवश्यक आहे, कारण 'राम राम ओ = रामो' या स्थली पहिला 'राम' शब्द परशुरामाचा व दुसरा 'राम' शब्द दाक्षरथि रामाचा वाचक आहे असे मानल्यास, एकशेष करतवेळी कोणता 'राम' शब्द नाहीसा करून कोणता शिल्लक ठेवावा हे काठेंहि व्याकरणशास्त्रात सांगितले नसल्यामुळे, प्रथम 'राम' शब्द नाहीसा केल्यास केवळ दाक्षरथि रामाचा बोध होईल व दुसरा 'राम' शब्द नाहीसा केल्यास केवळ परशुरामाचा बोध होईल व त्यामुळे अवशिष्ट राहिलेल्या 'राम' शब्दानें एकच व्यक्तीचा बोध होऊ शकत असल्यामुळे, त्याहून द्विवचनाचा प्रत्यय करता येऊ शकणार नाही. तथा प्रत्यय करण्याकरिता हे मानणे आवश्यक आहे की, एकशेष करण्याकरिता जें अलौकिक प्रक्रिया-वाक्य तयार केले जाते त्या वाक्यरूप समुदायातील प्रत्येक 'राम' शब्द दोन्ही रामव्यक्तीचा वाचक आहे व तसे मानले असताच, अवशिष्ट 'राम' शब्दाहून द्विवचनाचा प्रत्यय करता येतो. यावर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, समुदायातील प्रत्येक 'राम' शब्द दोन्ही व्यक्तीचा वाचक आहे हे मानणें कोण-

त्याहि रीतीने बुद्धीला पटत नसल्यामुळे तसे न मानता, 'यः शिष्यते
 स लुप्यमानार्थानिधायी' या न्यायान्वये जो अवशिष्ट राहतो तो
 स्वतःच्या व तसेच जो लुप्त झाला आहे त्याच्याहि अर्थाचा बोधक
 होत असल्यामुळे, वरील पक्ष न मानता देखील अवशिष्ट राहिलेल्या
 'राम' शब्दाहून द्विवचनाचा प्रत्यय करण्यात काही अडचण येत
 नाही. सारास एकशेष करतेवेळी जो अवशिष्ट राहतो त्याहून द्विव-
 चनाचा किंवा बहुवचनाचा प्रत्यय होण्याकरिता वरील पक्ष मानणे
 आवश्यक आहे हे म्हणणे चूक ठरते हे उघड आहे. दुसरे असे की,
 एकच 'राम' शब्द अनेक राम व्यक्तींचा प्रतिपादक आहे असे
 मानले तर, 'मूले कुठारः' या न्यायान्वये एकशेषशास्त्रच व्यर्थ
 ठरण्याची आपत्ति येते. परंतु भाष्यकारानी तर ठिकठिकाणी असे
 म्हटले आहे की, पाणिनीय सूत्रातील एक अक्षर देखील व्यर्थ मानता
 येत नाही. मग पाणिनीकृत संपूर्ण एकशेषशास्त्र व्यर्थ मानता येत
 नाही हे सांगण्याची गरज काय ? म्हणून ज्याची पाणिनीय शास्त्रा-
 वर पूर्ण धडा आहे ते वरील पक्षाचा कोणत्याहि रीतीने स्वीकार
 करू शकत नाहीत. आता वरील पक्षाचा पुरस्कर्ता असे म्हणतो की,
 समुच्चय व अन्वाचय यांच्या विषयात जो द्वन्द्वसमास होण्याची
 आपत्ति येते ती टाळण्याकरिता वरील पक्ष मानणे आवश्यक आहे.
 पण या म्हणण्यात देखील काही अर्थ नाही. 'चार्ये द्वन्द्व.' सू.
 १.०१ या सूत्राने 'च' च्या अर्थानिधायी द्वन्द्व होणे सांगितले आहे 'च'
 या शब्दाचे समुच्चय, अन्वाचय, इतरेतरयोग व समाहार असे त्या
 सूत्रावरील कोमुदीत दीक्षितानी चार अर्थ सांगितले आहेत व
 त्यांनी असेहि म्हटले आहे की समुच्चय व अन्वाचय यांच्या विषयात
 अगामध्यामुळे द्वन्द्वसमास होऊ शकत नाही. समुच्चयाच्या विषयात
 परस्परसाहचर्य नमून प्रत्येक शब्द परस्परनिरपेक्ष असतो उदा-
 हरणार्थ 'ईश्वर गुरु च भजस्व' या स्थली 'ईश्वर' व 'गुरु' या
 दोहोचाहि 'भजस्व' या क्रियेत अन्वय आहे तरी, दोन त्रिया
 एकच नमून पुष्कट आहेत व हे वाक्य वास्तविक एक वाक्य नमून

‘ईश्वरं भजस्व, गुरु च भजस्व’ या दोन वाक्यांचे प्रतिपादक वाक्य आहे. परंतु ‘रामकृष्णौ पश्य’ या इतरेतरयोगद्वन्द्वाच्या विषयात एकच दर्शनक्रिया विवक्षित असून त्या एकाच क्रियेने राम व कृष्ण या दोहोचे युगपत् अवलोकन केले जाते. सारांश समुच्चयाच्या विषयात परस्परान्वयाभाव असून परस्परसाहचर्य नसल्यामुळे, त्या स्थली असामर्थ्यामुळे द्वन्द्वसमासाचो प्राप्तीच होत नाही. जेथे वाक्यात एक प्रधान क्रिया करणे सांगितले असून दुसरी आनुषंगिक क्रिया करणे सांगितले आहे त्याला अन्वाचय म्हणतात. उदाहरणार्थ ‘भिक्षामटं गा चानय’ या वाक्याचा ‘भिक्षार्थमट, तदागो मिलिता चेत् तामप्यानय’ असा अर्थ आहे. येथे भिक्षा मिळविण्याकरिता भ्रमण करणे ही प्रधान क्रिया असून तिच्या अनुषंगाने करण्यास सांगितलेली गवानयनक्रिया अप्रधान आहे आणि ‘भिक्षा’ या पदाचा अटनरूप क्रियेत अन्वय असून ‘गो’ या पदाचा आनयनरूप क्रियेत अन्वय आहे व ‘भिक्षा’ आणि ‘गो’ या दोन शब्दामध्ये परस्परान्वय नाही. म्हणून परस्परान्वयरूप सामर्थ्य नसल्यामुळे ‘भिक्षा’ व ‘गो’ या दोन शब्दांचा द्वन्द्वसमास होऊ शकत नाही. सारांश समुच्चय व अन्वाचय या दोहोच्याहि विषयात वर सांगितल्याप्रमाणे सामर्थ्याभावामुळेच द्वन्द्वाचे आपोआप निवारण होत असल्यामुळे ते निवारण होण्याकरिता युगपदधिकरणवर्धनतापक्ष मानण्याची काहीच गरज नाही. अशा रीतीने त्या पक्षाची कोणत्याहि रीतीने उपपत्ति लागू शकत नसल्यामुळे व तो पक्ष बुद्धीला न पटणारा आणि दोषयुक्त असल्यामुळे त्याज्य आहे असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे असे शब्दरत्नकार म्हणतात.)

शब्दरत्न-आहृत्य विनाभूतेति । नियमेनाकृतिसम्बद्धेत्यर्थः । ब्राह्मणशब्देनेवेति भावः । नहि तत्रैकशेषः । तावद्ब्राह्मणशब्दज्ञाना-
सम्भवात् । तस्मात्तत्र जातिपक्षेण तन्त्रेण वा यथा निर्वाहस्तथा-
न्यत्रापीति भावः । न ब्राह्मणमित्येकवचनं त्वार्थम् । तन्त्रेण
मुच्यतेति । अयं भावः-भाष्येऽर्थाविर्या प्रति यदर्थानर्थाप्रति

च यत्तदपि प्रत्ययमेवेति उच्यते । एवं च एकेनानेकार्यबोधनमपि प्रत्ययमेवेति एकेनैव ब्राह्मणपदेनानेकार्यबोधनं तत्र । अन्यथाऽविद्यमानायाः शक्तेरेकशेषशास्त्रसहस्रेणापि उपपादयितुमशक्यतया बोधानुपपत्तिरेव स्यात् । तन्त्रं चात्रार्थतन्त्रम् । एकैवं शब्देऽनेकार्थानां सत्त्वात् । शब्दस्य पर्यायपरिवृत्तिसहस्रयाऽर्थतन्त्रमेवंतत् । अक्षा इत्यादौ तु तवसहस्रया शब्दतन्त्रमेव । अन्यथा-तन्त्रानङ्गोकारे । समाशब्दः क्षान्तिभूम्योर्वाचकः । नानार्थानुरोधेनेति । भूत्रमावश्यकं तत्रेति शेषः । न्यायप्राप्तत्वादिति । अनभिधानमाश्रित्य तु भाष्ये पक्षद्वयेऽपि सूत्रं प्रस्थाप्यातमित्यन्यत् । अनेकघटादिपदानां चार्थवृत्तिरेव नानभिधानादिति दुष्प्राप्तिरेवेति तदाशयः । आवश्यकमिति अनभिधानात्ताने इति शेषः ।

मनोरमंतील 'आकृत्यविनामृता' या पदाचा 'नियमेनाकृतिसम्बद्धा' असा अर्थ आहे. (याचा अर्थ असा की, जाति व व्यक्ति या दोहोमध्ये विनाभावसंबंध असल्यामुळे, म्हणजे एक दुसऱ्या-पिढाय राहू शकत नसल्यामुळे, जातिवाचक शब्द उच्चारला असता त्याहून अनेक व्यक्तींचा आपोआपच बोध होतो.) उदाहरणार्थ ('न ब्राह्मणं हन्यात्') या स्थली 'ब्राम्हण' हा शब्द उच्चारला असता, ब्राम्हण जातीचा व त्याबरोबर अनेक ब्राम्हणव्यक्तींचा बोध होतो. ('न ब्राह्मणं हन्यात्' या वाक्यात निर्दिष्ट असलेला) 'ब्राम्हण' हा शब्द एकसोपाने सिद्ध झालेला शब्द नव्हे; कारण (ज्याचा एकसोप करणे आहे त्याची सख्या, तितके शब्द उच्चारल्याकरिता, माहीत असणे आवश्यक असल्यामुळे व जगात किती ब्राम्हण आहेत ते माहीत होऊ शकत नसल्यामुळे) किती 'ब्राम्हण' शब्दाचा उच्चार करून एकसोप करवा हे ठरविता येणे अशक्य आहे. म्हणून वसा ठिकाणी जसा जातिपक्ष विवा अर्थतन्त्र मानून निर्वाह करून घ्यावा लागतो त्याचप्रमाणे 'समी' इत्यादि स्थली देखील जातिपक्ष किंवा अर्थतन्त्र मानून निर्वाह करून घेतला पाहिजे असा प्रकाशकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

पण 'न ब्राह्मणं हन्यात्' या वाक्यातील 'ब्राह्मणम्' हा एकवचनाचा प्रयोग अपर्याप्त आहे. (या पक्षीचे व्याख्यान करिताना भावप्रकाशकारांनी 'तुना चात्रारुचि. सूचिता भाष्यविरोधरूपा । तत्र व्यक्तिपक्षे य कञ्चिद् ब्राह्मणमहत्वा कृतो स्यादिति दोष दत्वा अत्र जातिपक्षेणैव निर्वाह इत्युक्तम्' असे म्हटले आहे, व हेंच शब्देन्दुशेखरात देखील म्हटले आहे.) 'व्यक्तिपक्षेऽपि.... तन्नेन सूच्यते' असे जें मनोरमंत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात 'अर्थो अर्थो प्रति यत्, अर्थान् अर्थान् प्रति च यत् तदपि प्रत्यर्थमेव' असे म्हटले असल्यामुळे, एका शब्दानें अनेक अर्थांचे प्रतिपादन करणे हें देखील प्रत्यर्थच ठरतें व त्यामुळे 'न ब्राह्मणं हन्यात्' या वाक्यात 'ब्राह्मण' या पदानें अनेक व्यक्तींचा बोध होतो (प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात—'ननु चोक्त प्रत्यर्थं शब्दनिवेद्यानैकेनानेकस्याभिधानमिति । यदि चैकेन शब्देनानेकस्यार्थस्याभिधानं स्यात्तत्र प्रत्यर्थं शब्दनिवेद्यः कृतः स्यात् । यदप्येकेनानेकस्याभिधानं भवति तदपि प्रत्यर्थमेव । यदपि ह्यर्थावर्षा प्रति तदपि प्रत्यर्थमेव । यदपि ह्यर्थान्-र्थान्प्रति तदपि प्रत्यर्थमेव ।' या भाष्याचा अर्थ असा आहे की, प्रत्येक अर्थाचा बोध होण्याकरिता एकेक शब्दाचा प्रयोग करावा लागत असल्यामुळे एका शब्दानें अनेक अर्थ दाखविले जाऊ शकणार नाहीत, याकरिता एकत्र सांगितला पाहिजे. जर एका शब्दाने अनेक अर्थ दाखविले जात असतील तर त्या ठिकाणी तो शब्दाचा प्रयोग प्रत्यर्थ आहे असे म्हणता येणार नाही पण जसे जरी वर म्हटले आहे तरी एका शब्दानें अनेक अर्थ दाखविले ह् दिसील प्रत्यर्थच होय एका शब्दानें दोन दोन अर्थ दाखविले हेहि प्रत्यर्थच होय आणि तसेच एका शब्दानें दोनपेक्षा अधिक अर्थ दाखविले ह् दिसील प्रत्यर्थच होय. सारांश भाष्यकारांच्या म्हणण्याचा जाणव हो आहे की, जो शब्द त्रितरे अर्थ दाखवितो तितक्या सर्व अर्थाकरिता तो एकच शब्द वापरणे असा 'प्रत्यर्थ' या शब्दाचा अर्थ आहे. म्हणून

एकाच शब्दाचे ठिकाणी व्यर्थता व बन्धुप्रतिपादकता ही मूळचीच स्वाभाविक असल्यामुळे, एकशेष करण्याची काही गरज नाही असा भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे हे शब्दरत्नकार पुढे सांगणार आहेत. या बरील भाष्यावरून हे सिद्ध होतं की, जो शब्द अनेक अर्थांचा बोध करतो त्याचा प्रयोग देखील प्रत्ययंच म्हणविला जातो व त्यामुळे 'न ब्राह्मण हन्यात्' या वाक्यातील 'ब्राह्मणम्' या एकवचनाच्या प्रयोगाने देखील अनेक ग्राम्हणव्यक्तींचा बोध हातो.) शब्दामध्ये अनेक अर्थांचे अभिधान करण्याचे सामर्थ्य नसतं असे मानल्यास, हजारो एकशेषनास्थानी देखील एका शब्दाने अनेक अर्थांचे अभिधान करण्याची उत्पत्ति लागू शकणार नाही व त्यामुळे एका शब्दातून अनेक अर्थांचा बोध होऊ शकणार नाही (शब्दामध्ये अनेक अर्थांचे प्रतिपादन करण्याची शक्ति नाही व एक शब्द एकाच अर्थाचा बोध करू शकतो असे मानले तर, एकशेष केल्यावर जो एक शब्द अवशिष्ट राहतो तो लुप्त झालेल्या शब्दाच्या अर्थांचे, वितीहि एकशेषसाधने केली तरी, कसे प्रतिपादन करू शकणार? म्हणून एकशेषसाधन साधक ठरण्याकरिता देखील प्रत्येक शब्दामध्ये अनेक अर्थांचे अभिधान करण्याची स्वाभाविक शक्ति आहे हे मानणे आवश्यक आहे व हे अर्थतन्त्राच्या साह्याने मानता येऊ शकते.) 'तन्त्रेण मुक्चत्वात्' असे जे मनोरमेत म्हटले आहे त्यातील 'तन्त्र' या शब्दाने अर्थतन्त्राचे ग्रहण होते; कारण एकाच शब्दात अनेक अर्थ असतात, म्हणजे अनेक अर्थांचा बोध करण्याचे त्यात सामर्थ्य-शक्ति-असतं (तसे सामर्थ्य 'न ब्राह्मण हन्यात्' या वाक्यातील 'ब्राह्मण' शब्दात असल्यामुळे, त्या एकाच शब्दातून अनेक ब्राह्मणव्यक्तींचा बोध हातो.) 'न ब्राह्मण हन्यात्' या स्थली अर्थतन्त्र आहे व असे म्हणण्याचे कारण हे की, येथे 'ब्राह्मण' या शब्दाऐवजी त्याचा पर्यायवाचक ('विद्व' इत्यादि) शब्द उच्चारला तरी, त्याच अर्थ होऊ शकतो. परंतु 'अथाः' इत्यादि स्थली (जसा 'अथ' शब्द उच्चारल्याने

द्युत खेळण्याचे फासे, आस्कूड, बिंबा इत्यादि अर्थाचा बोध होतो तसा 'अक्ष' या शब्दाचा) पर्यायवाचक शब्द उच्चारल्याने बोध होत नसल्यामुळे, ते शब्दतन्त्राचे उदाहरण ठरते. (साराश जेथे पर्यायवाचक शब्दाचा उपयोग केल्याने देखील सारस्वात अनेकार्यबोध होतो त्याला अर्थतन्त्र म्हणतात. पण जेथे मूळ शब्दाऐवजी पर्यायवाचक शब्द उच्चारला असता तसा अनेकार्यबोध होत नाही त्याला शब्दतन्त्र म्हणतात.) मनोरमंतील 'अन्यथा जातिपक्षेऽपि' या पक्तीतील 'अन्यथा' या पदाचा 'तन्त्रानङ्गीकारे', म्हणजे तन्त्र न मानल्यास, असा अर्थ आहे. 'क्षमा' हा शब्द क्षान्ति व भूमि या दोन्ही अर्थाचा वाचक आहे. ('क्षमा' या शब्दाचे वर जे दोन अर्थ सांगितले आहेत त्याची जाति भिन्न असल्यामुळे या स्थली जातिपक्ष मानल्याने काम भागत नसून शब्दतन्त्र मानल्यानेच निर्वाह लागू शकतो.) मनोरमंतील 'नानार्थानुरोधेन' या पदापुढे 'सूनमावश्यक तत्र' ही पदं अध्याहृत आहेत. ('क्षमयो' या रूपाची सिद्धि होण्याकरिता प्रकृत मूत्र आवश्यक आहे असे जे या पक्तीत म्हटले आहे त्याचे कारण हे की, 'क्षमा' शब्दाचे क्षान्ति व भूमि हे जे दोन अर्थ होतात त्याच्या जाति भिन्न असल्यामुळे, येथे शब्दतन्त्र मानल्याशिवाय गत्यन्तर नाही व 'क्षमा' हा शब्द दोनदा उच्चारून प्रकृत सूत्राने एकशेष करणे आवश्यक आहे. तसे केल्याशिवाय द्विवचनाचा प्रत्यय करता येत नाही असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे.) 'द्वन्द्वस्य न्यायप्राप्तत्वाद्' असे जरी (एकशेषशास्त्र आवश्यक आहे असे गृहीत धरून) मनोरमंते म्हटले आहे तरी, अनभिधानाचा आश्रय करून, म्हणजे भाषेत अनेक व्यक्तींचा बोध करण्याकरिता तोच शब्द अनेकदा उच्चारला जात नसून एकदाच उच्चारल्याने अनेक व्यक्तींचा बोध होऊ शकत असल्यामुळे, भाष्यकारानी जातिपक्ष व व्यक्तिपक्ष या दोन्ही पक्षात देखील प्रकृत सूत्राचे प्रत्याख्यान केले आहे ही गोष्ट वेगळी. (हे भाष्य नुक्तेच वर दिले आहे. त्या भाष्याने भाष्यकार बसे सूचिततात

की, व्यनितपक्षात देखील एका शब्दाचे ठिकाणी अर्थता व बहुर्य प्रतिपादकता असल्यामुळे, एकशेषाचे प्रकृत सूत्र अनप्याची काही गरज नाही. 'चार्ये द्वन्द्व.' सू. ९०१ या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या 'च' या पदाचा जो (इतरेतरयोगरूप व समाहाररूप) अर्थ आहे तो अर्थ, 'घट' हा शब्द अनेकदा उच्चारला तरी त्या अनेकदा उच्चारलेल्या 'घट' शब्दाने, बोधित होत असल्यामुळे, तथा स्थली, म्हणजे 'घट घट घट' अशा स्थली-वनभिधानामुळे, म्हणजे भाषेत तसा शब्दप्रयोग होत असल्यामुळे, द्वन्द्वसमासाची प्राप्तीच हात नाही (व त्यामुळे द्वन्वाचे निवारण होण्याकरिता प्रकृत एकनेपसास आरम्भित्याची काहीच गरज नव्हती) असा भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे (इतरेतर-योगद्वन्द्वसमासाच्या विषयातच एकशेषाची प्राप्ति होणे अस दीक्षिताचे म्हणणे आहे पण जर सांगितल्याप्रमाणे इतरेतरयोगरूप अर्थबोधित करण्याकरिता जर 'घट' हा शब्द अनेकदा उच्चारलाच जात नाही व अशा रीतीने द्वन्वाची प्राप्तीच हात नाही तर द्वन्विवारणार्थ एकशेषसास आरम्भित्याची गरज काय असा शब्दरत्नाश्याच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) 'पक्षद्वयेऽपि सूत्रमावस्थकम्' या पनोरमेच्या पक्षतीतील 'आवस्थकम्' या पदापुढे 'वनभिधानाज्ञाने,' म्हणजे अनेक घटव्यवृत्तीचा बोध करण्याकरिता भाषेत 'घट' हा शब्द अनेकदा उच्चारला जात नमून एकदाच उच्चारला जातो या ज्ञानाच्या अभावी, ह पद अध्याहूत आहे. ('घट' शब्द एकदा उच्चारला तरी त्यापामून अनेक घटाचा बोध होत असल्यामुळे, 'घट' हा शब्द अनेकदा उच्चारून द्विवचनबहुवचनाची उत्पत्ति लावण्याकरिता एकशेष करण्याची काही गरज नाही प्रकृत गुनावरील आप्यात पठित केलेल्या 'अभिधान गुन स्वाभाविकम्' या वचनान्वये एक शब्द सजातीय अनेक व्यक्तीचा स्वभावतःच व्यक्तिपक्षात देखील बोधक होत असल्यामुळे, सजातीय अनेक व्यक्तीचा बोध करण्याकरिता

तो शब्द अनेकदा उच्चारण्याची काहीच गरज राहत नाही व त्यामुळे एकशेषाची वास्तविक प्राप्तीच होत नाही. परंतु प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात प्रकृत सूत्राचे भाष्यकारानी स्पष्टपणे प्रत्याख्यान केलेले आढळत नसल्यामुळे व प्रत्याख्यानसमर्थनार्थ ज्या भाष्याचा वर दाखला दिला आहे ते एकदेशि भाष्य आहे असे कित्येक वैयाकरणे मत्त असल्यामुळे आणि पाणिनीय सूत्राचे यावच्छक्ति समर्थन करणे हे वृत्तिकाराचे कर्तव्य असल्यामुळे, त्या कर्तव्याला अनुसरून दीक्षितानी प्रकृत सूत्राची आवश्यकता दाखविण्याकरिता अनेक कारणे दिली आहेत व हे त्याचे कारणे अगदी योग्य ठरत.)

शब्दरत्न-नानेनैकशेषो विधीयते इति । “किं तु न्यायसिद्ध एवानूद्यते” इति एतच्छेषस्तद्ग्रन्थे । प्रयुक्तानामिति । अयं भावः—बुद्ध्यादिप्रवृत्तावेकशेषशास्त्राप्रवृत्त्या नित्यविद्ध्युद्देश्यतावच्छेदकानाकान्तत्वेन तदेव परिनिष्ठितं स्यात्तच्च न लोके प्रयुज्यते प्रयुक्तानां चेदमन्वाख्यानमिति न तत्प्रक्रियावाक्ये बुद्ध्यादिप्राप्तिरिति । सन्वर्भविष्यमिति । एकस्यैव प्रयोगो यथा स्यादिति, सूत्रमिति, समुदायादेकविभक्त्याविति पक्षः प्रस्थास्यात् इति च सन्वर्भ इत्यर्थः । न्यायविरोधमाह—प्रयुक्तानेवेति । न च यद्यादृशशास्त्रोपकार्यप्रवृत्त्या परिनिष्ठितं सत्लोके प्रयोगार्हं कल्पिते तदीयालौकिके तच्छास्त्रप्रवृत्तावपि अत्र बुद्ध्यादिप्रवृत्तिर्नोचिता वैषम्यादिति वाच्यम् कृतद्वन्द्वानामेकशेष इति पक्षे नावो अनङ्वाहावित्यादी परत्वादिना आवादी कृते एकशेषानापत्तेरिति दूषणदानपरभाष्य-वार्तिकासङ्गत्यापत्तेरित्यलम् ।

‘नानेनैकशेषो विधीयते’ असे जे प्रकाशकारानी म्हटले आहे त्या पुढे ‘किन्तु न्यायसिद्ध एवानूद्यते’ अशी पंक्ति आहे. (प्रकाशग्रन्थ येथे उपलब्ध नाही परंतु भैरवीवरून व तसेच भावप्रवाशावरून असे दिसून येते की, ‘नानेनैकशेषो विधीयते’ या प्रकाशग्रन्थातील पंक्तीपुढे वास्तविक ‘किं तु वृत्तिविषये एकस्याप्यने-

कार्याभिधानशक्तिरस्तीति ज्ञाप्यते' ही शक्ति आहे व शब्दरत्नातील शक्ति त्या वरील पंक्तीचा भिन्न शब्दात अनुवाद करणारी आहे. प्रकाशकाराच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, जर एका शब्दाने एकाच अर्थाचा—व्यक्तीचा—बोध होऊ शकतो असे मानले तर एकशेष करून जो एक शब्द अवशिष्ट राहतो त्याहून अनेक व्यक्तीचा बोध कसा होऊ शकणार? जर एक शब्द स्वभावतःच अनेक व्यक्तीचा बोध करू शकतो तर प्रकृत एकशेषाचे नून अनावश्यक ठरते, आणि हा आशय मनात घेऊनच त्यांनी 'नानैकशेषो विधीयते' इत्यादि शक्ति प्रकृत सूत्रावरील आपल्या टीकेत लिहिली आहे.) 'प्रमुत्तानामेवान्वाख्यानात्' इत्यादि जे प्रकाशकारानी आपल्या ग्रंथात म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, ('राम राम ओ' या अलौकिक प्रक्रियावाक्यातच) वृद्धिरूप एकादेश इत्यादि कार्ये केली तर ('रामरामो' अशी स्थिति होईल व या समुदायातील 'राम' व 'रामो' हे अवयव विरूप झाल्याकारणाने) एकशेषाचे प्रकृत सूत्र प्रवृत्त होणार नाही (व एकशेष न होण्याची आपत्ति येईल. म्हणून अलौकिक प्रक्रियावाक्यात वृद्धिरूप एकादेश इत्यादि कार्ये करणे योग्य नाही; कारण तसे केल्यास) कोणतेही नित्य कार्य करणे शक्य राहत नसल्यामुळे, म्हणजे ज्या ज्या नित्य-कार्यांची प्राप्ति झाली आहे ती सर्व कार्ये अलौकिकप्रक्रियावाक्यातच होऊन गेली असल्यामुळे, 'रामरामो' हेच परिनिष्ठित रूप होईल. पण भाषेत तर तथा रूपाचा — 'रामरामो' या रूपाचा — प्रयोग होत नसतो आणि भाषेत ज्याचा प्रयोग होतो त्याचेच अन्वाख्यान केले जाते, म्हणजे तथा रूपाचाच प्रकृतिप्रत्ययरूप विभाग करून तीं रूपे पाणिनीय शास्त्रान्वये कशी सिद्ध होतात याचे व्याख्यान केले जाते. म्हणून अलौकिकप्रक्रियावाक्यात वृद्धिरूप एकादेश इत्यादि कार्यांची वास्तविक प्राप्तीच होत नाही. असा प्रकाशकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे. (सारांश प्रयोगाहूँ रूपाच्या सिद्धीकरिताच अलौकिकप्रक्रियावाक्य उपार केले जात असल्यामुळे, जो कार्ये केल्याने प्रयोगाहूँ रूप सिद्ध

होते तशीच कार्ये अलौकिकप्रक्रियावाक्यात करता येतात व जी कार्ये केल्याने प्रयोगार्ह रूप सिद्ध न होता तद्विपरीत-अनिष्ट व अशुद्ध-रूप होण्याची आपत्ति येते तशी कार्ये अलौकिकप्रक्रिया-वाक्यात करता येत नाहीत. प्रकृत उदाहरणात 'वृद्धिरेचि' सू. ७२ या सूत्राने वृद्धिकार्य केल्याने 'राम राम औ = रामरामौ' अशी स्थिति झाली असता, 'राम, रामौ' अशी दोन असमान रूपे होत असल्यामुळे व समुदायापुढील 'औ' हा विभक्तिप्रत्यय नाहीसा होत असल्यामुळे, एकशेषाची प्राप्ति होत नाही व 'रामौ' हे प्रयोगार्ह रूप सिद्ध न होता, 'रामरामौ' असे अनिष्ट व अप्रयोगार्ह रूप होऊं पाहते. म्हणून प्रकृत स्थली अलौकिकप्रक्रियावाक्यात वृद्धिकार्य करणे अयोग्य आहे असा प्रकाशकाराच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे. यावर मनोरमैत उत्तर दिलेच आहे व त्याचे विवरण मनोरमैत पूर्वी केलेच आहे) 'तत्सर्वं सन्दर्भविरुद्धम्' असे जे मनोरमैत म्हटले आहे त्याचा अर्थ हा आहे की, (समानरूप अनेक शब्दापुढे एकच विभक्तिप्रत्यय आला असता, त्या सर्व शब्दांचा प्रयोग न होता त्याऐवजी) एकाच शब्दाचा प्रयोग व्हावा याकरिता प्रकृत सूत्र केले असे प्रथम सांगून, नंतर प्रकाशकारांनी 'समुदाया-देकविभक्तौ परत' या पक्षाचे प्रत्याख्यान केले आहे असा सदर्भ आहे. (सारांश प्रकाशकारांनी प्रथम प्रकृत सूत्राची उपपुन्यता प्रतिपादित करून आणि 'एकविभक्तौ परतः' हा पक्ष स्वीकारून नंतर त्या पक्षाचे व तसेच प्रकृत सूत्राचे प्रत्याख्यान केले आहे व अशा रीतीने त्यांच्या म्हणण्यात परस्परविरोध येतो हे उघड आहे.) प्रकाशकारांचे म्हणणे कस न्यायविरुद्ध आहे हे सिद्ध करण्याकरिता, 'प्रपुनतानेव ह्यन्यास्यातुमलौकिकमृत्प्रेक्ष्यते' इत्यादि दीक्षितानी मनोरमैत म्हटले आहे. (याचे विवरण पूर्वी मनोरमैत केलेच आहे.) ज्या प्रकारचा शास्त्रीय कार्य केल्याने परिनिष्ठित रूप होऊन ते भाषेत प्रयोग करण्यालायक होते त्याच प्रकारच्या शास्त्रीय कार्याची, ते रूप सिद्ध करण्याकरिता कल्पिलेल्या अलौकिक

प्रक्रियावाक्यात, जरी प्रवृत्ति होते तरी, 'राम राम ओ' या स्थली वृद्धिरूप एकादेशकार्याची प्रवृत्ति करणे योग्य नाही, कारण तसे केल्यास वैषम्य येईल, म्हणजे जें परिनिष्ठित रूप होईल त भाषेत प्रयोगाहें असलेल्या रूपाहून भिन्न होईल, अस कोणी म्हटल्यास, त म्हणणे बरोबर नाही, कारण 'कृतद्वन्द्वानामेकशेष' हा पक्ष मानल्यास 'नाबो, अनड्वाहो' इत्यादि स्थली परत्वं इत्यादि कारणा मुळे आवादेश इत्यादिकार्ये केल्यास एकशेष न हाण्याची आपत्ति येईल अस जें दूषणपर भाष्यात व वात्किात म्हटल आहे व विसंगत ठरण्याची आपत्ति येत (नकाकाराच अस म्हणणे आहे कीं, अलौकिकप्रक्रिया-वाक्यात अशी कार्ये करू नये कीं, जी केल्यानें परिनिष्ठित रूप प्रयोगाहें होऊ शकणार नाही उदाहरणार्थ 'राम राम ओ' या अलौकिकप्रक्रियावाक्यात जर 'वृद्धिरेचि' मू ७२ या पर व नित्य मूनानें वृद्धिरूप एकादेशकार्य प्रथम केले तर, 'रामरामो' अस रूप होऊन त्यात 'राम, रामो' असे दोन विरूप अवयव होतील व त्यामुळे एकशेष होणार नाही आणि 'रामो' असे प्रयोगाहें परि-निष्ठित रूप सिद्ध होणार नाही म्हणून अशा स्थली अलौकिक-प्रक्रियावाक्यात वृद्धिरूप एकादेशकार्य न करिता केवळ एकशेष करावा व तसे केल्यावर 'राम ओ' अशी स्थिति झाली असता वृद्धिरूप एकादेश करावा तसे केल्यानें 'रामो' असे परिनिष्ठित प्रयोगाहें रूप सिद्ध होऊ शकतें या शकेवर शब्दरत्नकार अस उत्तर देवात की, शकाकाराच बरील म्हणजे भाष्यविरुद्ध असल्यामुळे बराबर मानता येत नाही प्रकृत मूनानेरील नाप्यात 'यदि पुनः समासे एकशेष उच्यते', म्हणजे द्वन्द्वसमास केल्यानंतर एकशेष करावा, हा पक्ष दृष्टित ठरवितेवेळी, 'समासे इति चेत् स्वरसमासान्तेषु दोषः', म्हणजे द्वन्द्वसमास केल्यानंतर एकशेष करावा हा पक्ष स्वीकारल्यास स्वर आणि समासान्त प्रत्यय यांच्या विपगात दोष येतो, ह वातिक पठित कसून त्या वातिकच व्याख्यान काढतांना भाष्यकार म्हणतात - 'ऋक् च ऋक् च ऋ'

समासान्ते कृतेऽसारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति । इदमिह सम्प्रधार्यम् ।
 समासान्तः क्रियतामेकशेष इति । किमत्र कर्तव्यम् ? । परत्वात्स-
 मासान्तः । समासान्ते च दोषो भवति ।' या भाष्याचा भावार्थ हा
 आहे की, 'ऋक् च ऋक् च' या स्थलीं प्रथम एकशेष न करितां
 द्वन्द्वसमास प्रथम केल्यास, 'ऋक्पूरब्धूः' सू. ९४० या सूत्राने
 परत्वामुळे समासान्त 'अ' प्रत्यय करावा लागेल व तसे केल्यास
 समुदायातील प्रथम शब्द 'ऋक्' व द्वितीय शब्द 'ऋक्' होईल व
 अशा दोघाताने हे दोन शब्द असरूप झाल्याने एकशेष होऊ शकणार
 नाही. पुढे भाष्यकार असे म्हणतात की, 'समासे कृते एकशेषः' हा
 पक्ष स्वीकारल्यास, 'अङ्गाश्रये चैकशेषवचनम्,' म्हणजे अङ्गाश्रया
 आश्रयाने प्राप्त झालेले कार्य केल्यानंतर एकशेष करावा, असे वचन
 पठित करावे लागेल या वातिकाचे व्याख्यान करिताना कैयटाने
 'च शब्दादनङ्गाश्रयेऽपि । यथा नौश्च नावी चेति,' म्हणजे या
 या वातिकात जो 'च' शब्द घातला आहे त्याने जे कार्य अङ्गाश्रय
 नाही तथा कायचि देखील ग्रहण होते, उदाहरणार्थ 'नौश्च नावी
 च,' असे म्हटले आहे, व शब्दरत्नात वास्तविक या कैयटोपवीचाच
 दाखला दिला आहे, कारण भाष्यात 'नावी, अनङ्गावही' ही
 उदाहरणे मुळीच दिली नसून कैयटप्रदीपातच 'नौश्च नावी च'
 हे उदाहरण दिले आहे. 'नौ मु नौ ओ जस्' या उदाहरणात
 परत्वामुळे 'नौ ओ' या स्थली 'एचोऽयवायावः'
 सू. ९१ या अङ्गाधिकारात पठित नसलेल्या सूत्राने
 'ओ' चे जागी आवादेश केल्यावर समुदायातील प्रथम अवयव 'नौ'
 व द्वितीय अवयव 'नावी' होईल व हे दोन अवयव असरूप झाल्या-
 मुळे एकशेष न होण्याची आपत्ति येईल. त्याचप्रमाणे 'अनङ्गा-
 मु अनङ्गा ओ जम्' या स्थली अन्तर्वन्तिविभक्तिप्रत्ययाभ्या
 निमित्तामुळे 'चतुरनङ्गहोरामुदात्तः' सू. ३३१, 'सावनङ्गाः' सू. ३३२,
 'हल्ङ्यान्म्यः' सू. २५२ व 'सयोगान्तस्य लोपः' या सूत्रान्वये
 प्राप्त होणारी कार्ये परत्वामुळे पूर्वी केल्यास, प्रथम अवयव 'अनङ्गान्'

व द्वितीय अवयव 'अनङ्वाही' होईल व हे दोन अवयव असरूप नात्यानें एकत्र होऊ शकणार नाही. या वरील विवेचनावरून ह स्पष्ट होतं की, अङ्गाच्या आश्रयानें होणारी व तसेंच अङ्गाच्या आश्रयानें न होणारी सर्व कार्ये अलौकिकप्रक्रियावाक्यातच केली पाहिजेत. म्हणून 'यादृशमास्त्रप्रवृत्त्या लोके प्रयोगयोग्यता तदेव सात्त्व कल्पितं अलौकिके प्रक्रियावाक्ये प्रवर्तते' अस जें सकाराचे म्हणणे आहे तें भाष्यविरुद्ध व कॅपटविरुद्ध ठरत असल्यामुळे चुक ठरते असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे) या विषयासंबंधानें एवढें पुढे.

मनोरमा— ("अभि पूर्वः" ॥ अस्यचोति । अभि योऽच् तस्मिन् । अमोऽवयवेऽचोति यावत् । तेन भकारसहितस्य न पूर्वकृपम् । एव अक्षगूह्यामित्यादावपि ऊह्या योऽच् तस्मिन्निस्त्वादि बोध्यम् । "इको यणचि" इत्यग्रहणस्यानुवृत्तेर्नोविवादत्वात् । "पदास्वैरि-
बाह्या—" इत्यादिनिर्देशाच्चेह लिङ्गम् ।

'अभि पूर्वः' सू. १९४ या सूत्राचे व्याख्यान करिताना कौमुदीत 'अभ्यचि' असे जें म्हटले आहे त्याचा 'अभि य अच् तस्मिन्,' म्हणजे 'अमोऽवयवेऽचि,' असा अर्थ आहे (प्रकृत सूत्रात 'इको यणचि' या पूर्वं सूत्रातून 'अचि' ह सप्तम्यन्त पद अनुवृत्त होव व तें प्रकृत सूत्रातील ('अभि' या पदाचे विद्येप्य होत असल्यामुळे 'अभि अचि' या पदाचा 'अभि य अकाररूप अच् तस्मिन् परत.' असा अर्थ होतो 'अभि' हे पद जरी प्रकृत सूत्रात आधारविषयानें सप्तम्यन्त पठित केले आहे तरी तें पद वास्तविक अवयवपट्टी आहे आणि म्हणूनच 'अभ्यचि' या पदाचा 'अम-
अवयव' य. अकाररूपः अच् तस्मिन् परतः' असा दीक्षितानी अर्थ केला आहे) 'अभ्यचि' या पदाचा वर सांगितल्याप्रमाणे अर्थ होत असल्यामुळे, भकारसहित 'अम्' प्रत्ययाचे जागी पूर्वरूपा एकादेन होत नाही. ('अक्' व भकारसहित गपूर्ण 'अम्' प्रत्यय ह

इत्यधिकृतपरशब्देन विशेष्यत्वादजेव गृह्यतेति बोद्धव्यम् ॥ निर्विवाद-
त्वादिति । उत्तरग्रानुवृत्तेः सत्त्वादिति भावः । लिङ्गमिति । अनु-
वृत्तावनुवृत्तस्य विशेष्यत्वे चेत्यर्थः । स्पष्टं चेदम् “औतोऽम् शसोः”
इत्युपक्रम्य प्रत्ययलक्षणमुत्रे भाष्ये ।

अवयवी ‘अम्’ चे ठिकाणीं आधारत्वाची विवक्षा करून
‘बृक्षे शाखा’ या प्रयोगाप्रमाणे (‘विवक्षातः कारकाणि भवन्ति’ या
वचनान्वये ‘सप्तम्यधिकरणे च’ सू. ६३३ या सूत्राने) ‘अमि’
असा प्रकृत सूत्रान सप्तम्यन्त निर्देश केला आहे. (‘बृक्षस्य शाखा’
जसा प्रयोग न करिता ‘बृक्षस्य’ या अवयवविपट्टीचे ठिकाणी
आधाराची विवक्षा करून ज्याप्रमाणे ‘बृक्षे शाखा’ असा प्रयोग केला
जातो त्याचप्रमाणे ‘अम.अचि’ या ऐवजी ‘अमि अचि’ असा प्रयोग
केला आहे. पण तसा प्रयोग जरी केला आहे तरी त्याचा ‘अम.
अचि’ असाच अर्थ होतो) आणि म्हणूनच दीक्षितानी ‘अमोऽ-
वयवेऽचि’ असे मनोरमंत म्हटले आहे. ‘पूर्वंपरयोः’ या अधिकारातील
‘पर’ या (विशेषणमूत्र) शब्दाने, (‘एकःपूर्वंपरयोः’ या अधिकारान
पठित असलेल्या प्रकृत सूत्रातील) जवि हें (अनुवृत्त) पद विशेष्य
अमत्यामुळे, त्या अच्चेच म्हणजे ‘अमि’ यातील ‘अ’ या अच्चेच
ग्रहण होतें हें लक्षात ठेवावे. ‘अनुवृत्तेर्निर्विवादत्वात्’ अमं जें मनो-
रमंत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, प्रकृत सूत्राच्या पुढील
सूत्रात, म्हणजे ‘सम्प्रसारणाच्च’ या उत्तरसूत्रात, ‘इको यणचि’
या सूत्रानून ‘अचि’ या पदाची अनुवृत्ति होतें. (प्रकृत सूत्रापुढील
सूत्रात त्या पदाची अनुवृत्ति होत असल्यामुळे, प्रकृत सूत्रान
देखील त्या पदाची अनुवृत्ति मानण आवश्यक आहे, नाही तर
उत्तर सूत्रात मध्यस्थानांनी अनुवृत्ति करण्याचा दोष येईल.)
‘पशस्वंरि’ इत्यादि सूत्रातील ‘अस्वंरि’ इत्यादि निर्देश, प्रकृत
सूत्रात ‘जवि’ या पदाची अनुवृत्ति होतें व ते अनुवृत्त पद ‘पर’
या विशेषणाची विशेष्यरूपात जगित होतें, या दोहोंच्याहि मबपानें
प्रमाण आहे. ‘प्रत्ययलापे प्रत्ययलक्षणम्’ नू. १-१-६२ या सूत्रा-

एकादेशाचे पूर्वेपर स्थानी मानले तर 'रामम्, हरिम्, भानुम्' अशी द्वितीयेच्या एकवचनाची इष्ट रूपे न होता 'राम, हरि भानु' अशी अनिष्ट रूपे होण्याची आपत्ति येईल. ती आपत्ति टाळण्याकरिता 'अक्' व 'अम्' प्रत्ययातील अकार हा अच् हे प्रकृत मूत्राने होणाऱ्या पूर्वरूपएकादेशाचे स्थानी मानणे आवश्यक आहे.) याचप्रमाणे 'अक्षादूहिन्यामुपसङ्ख्यानम्'—मू. ७३ वरील वातिक—इत्यादि स्थली देखील 'ऊहिन्याम्' इत्यादि पदाचा 'ऊहिन्या य अच् तस्मिन् परतः', म्हणजे 'ऊहिन्या अवयवः यः ऊकार अच् तस्मिन् परतः', अशाच प्रकारचा अर्थ होता हे जाणावे. त्यामुळे 'अक्ष' यातील अन्त्य अकार व त्यापुढे असलेल्या 'ऊहिनी' शब्दातील आद्य ऊकार या दोहोचे जागी वृद्धिरूप एकादेश होतो म्हणून 'ऊहिनी' शब्द एकादेशाचा एक स्थानी मानल्यास अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येईल हे उघड आहे.) प्रकृत मूत्रात 'इको यणचि' या पूर्वे मूत्रातून 'अचि' या पदाची अनुवृत्ति होणे याबद्दल कोणाचाहि वाद नाही. 'पदास्वेरिवाह्यापक्षेपु च' मू. २८७० इत्यादि मूत्रातील 'अस्वेरि' इत्यादि निर्देश वर जमा अर्थ केला आहे तमा अर्थ करण्याला प्रमाण आहेत. ('अस्वेरि' हा शब्द 'स्वादीरेरिणा'—मू. ७३ वरील वातिक—या वातिकान्वये तिड झाला आहे या वातिकाचा अक्षरार्थ असा आहे की, 'स्व' शब्दापुढे 'ईर' किंवा 'ईरिन्' शब्द आल्यास दोहोचे जागी वृद्धिरूप एकादेश होतो. परंतु येथे वास्तविक वृद्धिरूप एकादेशाचे स्थानी 'स्व' शब्दातील अन्त्य अकार आणि 'ईर' किंवा 'ईरिन्' या शब्दातील आद्य अच् ईकार आहेत व त्यामुळेच 'स्वेरिन्' असे रूप होणे. पूर्ण 'ईर' किंवा 'ईरिन्' हा शब्द वृद्धिरूप एकादेशाचा एक स्थानी असता तर 'पदास्वेरि' या मूत्रातील 'अस्वेरि' हा निर्देश बुरू ठरण्याची आपत्ति जाली असती.)

शब्दरत्न—अभि योजयति । अवयविन आधारास्वाविधताया यक्षेणार्थेतिवत्सप्तमी तदाह—अमोऽवयवेऽचोति । "पूर्वपरयोः"

इत्यधिकृतपरशब्देन विशेष्यत्वादमेव गृह्यतेति बोद्धव्यम् । निर्विवाद-
त्वादिति । उत्तरग्रानुवृत्तेः सत्त्वादिति भावः । लिङ्गमिति । अनु-
वृत्तावनुवृत्तस्य विशेष्यत्वे चेत्यर्थः । स्पष्टं चेदम् “जीतोऽम् शसोः”
इत्युपक्रम्य प्रत्ययलक्षणसूत्रे भाष्ये ।

अवयवो ‘अम्’ चे ठिकाणी आधारत्वाची विवक्षा करून
‘वृक्षे शाखा’ या प्रयोगाप्रमाणे (‘विवक्षातः कारकाणि भवन्ति’ या
वचनान्वये ‘सप्तम्यधिकरणे च’ सू. ६३३ या मूत्राने) ‘अमि’
असा प्रकृत मूत्रात सप्तम्यन्त निर्देश केला आहे. (‘वृक्षस्य शाखा’
असा प्रयोग न करिता ‘वृक्षस्य’ या अवयवविपळीचे ठिकाणी
आधाराची विवक्षा करून ज्याप्रमाणे ‘वृक्षे शाखा’ असा प्रयोग केला
जातो त्याचप्रमाणे ‘अम.अचि’ या ऐवजी ‘अमि अचि’ असा प्रयोग
केला आहे. पण तसा प्रयोग जरी केला आहे तरी त्याचा ‘अम
अचि’ असाच अर्थ होतो) आणि म्हणूनच दीक्षितानी ‘अमोऽ-
वयवेऽचि’ असे मनोरमंत म्हटले आहे ‘पूर्वपरयो’ या अधिकारातील
‘पर’ या (विशेषणमूत्र) शब्दाने, (‘एक पूर्वपरयो’ या अधिकारात
पठित असलेल्या प्रकृत मूत्रातील) अचि हे (अनुवृत्त) पद विशेष्य
असल्यामुळे, त्या अचिचेच म्हणजे ‘अमि’ यातील ‘अ’ या अचिचेच
ग्रहण होतं हे लक्षात ठेवावे. ‘अनुवृत्तेर्निर्विवादत्वात्’ असे जें मनो-
रमंत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, प्रकृत मूत्राच्या पुढील
मूत्रात, म्हणजे ‘सम्प्रसारणान्व’ या उत्तरमूत्रात, ‘इको यणचि’
या मूत्रातून ‘जचि’ या पदाची अनुवृत्ति होते. (प्रकृत मूत्रापुढील
मूत्रात त्या पदाची अनुवृत्ति होत असल्यामुळे, प्रकृत मूत्रात
देखील त्या पदाची अनुवृत्ति मानणे आवश्यक आहे, नाही तर
उत्तर मूत्रात मष्ट्फल्गुतीने अनुवृत्ति करण्याचा दोष येईल)
‘पदस्त्वेरि’ इत्यादि मूत्रातील ‘अस्त्वेरि’ इत्यादि निर्देश, प्रकृत
मूत्रात ‘अचि’ या पदाची अनुवृत्ति हातेंव त अनुवृत्त पद ‘पर’
या विशेषणाशी विशेष्यरूपाने अन्वित होई, या दोहाच्याहि मबधाने
प्रमाण आहे. ‘प्रत्ययलाप प्रत्ययलक्षणम्’ नू. १-१-६२ या मूत्रा-

वरील भाष्यात 'औतोऽम्शसोः' या सूत्राचा उपक्रम करून भाष्यकारानी हे स्पष्ट केले आहे, म्हणजे 'एक पूर्वपरयोः' या अधिकारात पठित असलेल्या सर्व सूत्रात 'अचि' या पदाची अनुवृत्ति होत असून ते अनुवृत्त पद 'पर' या शब्दाशी विशेष्यरूपाने अन्वित होते हे स्पष्ट केले आहे. ('प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात—'गोरात्वम् । गामिच्छति गम्यति । प्रत्ययलक्षणे न अमि औतोऽम्शसो इत्यात्व प्राप्नोति । स्थानिसज्ञान्यभूतस्यानत्विधाविति वचनात् भवति ।' या भाष्याचा भावार्थ हा आहे की, 'गो' शब्दाला आत्वाची प्राप्ति होण्याचे 'गामिच्छति' गम्यति' हे उदाहरण आहे. येथे ओकारान्त 'गो' शब्दापुढे प्रत्ययलक्षणाने अजादि 'अम्' प्रत्यय आहे असे मानल्याने 'औतोऽम्शसो' सू. २८५ या 'एक पूर्वपूर्वपरयो' या अधिकारात पठित असलेल्या सूत्राने 'आ' असा एकादेश प्राप्त होतो. परंतु 'स्थानिसज्ञान्यभूतस्यानत्विधी,' म्हणजे प्रत्ययलक्षण करिताना देखील 'अनत्विधी' हा स्थानिवद्भावाचा निषेध लागू पडतो, असे म्हटले असता एकादेश होण्याची प्राप्ति टळते 'सुप आत्मन.क्यच्' सू. २६५० या सूत्राने 'आत्मन इच्छति' या अर्धमिध्वे 'गो अम्' या द्वितीयान्ताहून 'क्यच् = य' प्रत्यय केला असता, 'गो अम् य' या समुदायाला 'सनाद्यन्ता धातव' सू. २३०४ या सूत्राने धातुसज्ञा होऊन 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो' सू. ६५० या सूत्राने 'अम्' या अन्तर्वर्तिविभक्तिप्रत्ययाचा जरी लुक् होतो तरी 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' सू. २६२ या सूत्राने 'अम्' प्रत्यय कायमच आहे असे मानल्याने, 'गो' यातील अन्त्य ओकार व 'अम्' प्रत्ययातील आद्य अकार हा अच् या दोहोचे जागी 'औतोऽम्शसो.' या सूत्राने 'आ' असा एकादेश पावता अशी शका वरील भाष्यात भाष्यकारानी उपस्थित करून त्या शकेचे अशा रीतीने निवारण केले आहे की, हा अत्विधि असल्यामुळे येथे प्रत्ययलक्षणाने स्थानिवद्भाव करता येत नाही. 'अम्' हा संपूर्ण प्रत्यय जर

एकादेशाचा स्थानी असता तर अत्विविधि ठरू शकला नसता. परंतु 'अम्' प्रत्ययातील आद्य अकार हा अच् एकादेशाचा परस्थानी असल्यामुळे, हा अत्विविधि ठरतो. या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, 'एकः पूर्वपरयोः' या अधिकारात पठित असलेल्या सूत्रात 'अवि' या पदाची अनुवृत्ति होत असून ते अनुवृत्त पद 'पर' या अधिकार-सूत्रातील विशेषणभूत पदाची विशेष्यरूपाने संबद्ध होते. प्रकृत सूत्रावर टीका करिताना कित्येक टीकाकारांनी अशी शका केली आहे की, 'विष्णु' या अर्थाच्या वाचक 'अ' या प्रातिपदिकाचे 'अम्' असे जे द्वितीयेच्या एकवचनाचे रूप होते ते 'हे राम अम् भजस्व' या वाक्यात 'राम' या अदन्त शब्दापुढे आले असल्यामुळे, येथे प्रकृत सूत्राने पूर्वरूप एकादेश का होऊ नये, व त्या शकेचे स्थानी असे उत्तर दिले आहे की, 'वामुप्यापशिलेः' या पूर्व सूत्रानून प्रकृत सूत्रात 'सुवि' या पदाची अनुवृत्ति होऊन ते अनुवृत्त पद प्रकृत सूत्रातील 'अमि' या पदाचे विशेषण होत असल्यामुळे, त्या 'अमि' शब्दाने 'सुप्' प्रत्यय 'अम्' चेंच ग्रहण होते आणि वरील वाक्यात 'अम्' हा 'सुप्' प्रत्यय नसून 'अ' या प्रातिपदिकाचे द्वितीयेचे एकवचन असल्यामुळे, पूर्वरूप एकादेश होत नाही. दुसरे असे की, 'यस्मात्प्रत्ययविधि' सू. १९९ या सूत्रान्वये प्रत्ययाने अङ्ग आक्षिप्त होत असल्यामुळे व तदादिविधि होत असल्यामुळे आणि वरील वाक्यात जो 'अम्' प्रत्यय झाला आहे तो तो 'राम' या अङ्गाहून झाला नसून 'अ' या अङ्गाहून झाला असल्यामुळे आणि अशा रीतीने 'राम' हे 'अम्' प्रत्ययाचे अङ्ग नसल्यामुळे, येथे पूर्वरूप एकादेशाची प्राप्ति होत नाही. टीकाकारांनी प्रकृत सूत्रावर आणखी काही शका उपस्थित केल्या आहेत पण त्या महत्वाच्या नसून क्षुल्लक असल्यामुळे त्यांचा येथे निर्देश करण्याची गरज वाटत नाही.)

मनोरमा — "तस्मान्छतः" । तच्छब्देन सन्निहितः पूर्वसवर्ण-
रोपः परामृश्यते । शत इत्यवयवपठो । स आद्यवः परत्वेन

‘सप्त इत्यवयवपठ्ठी’ असे जे मनोरमेंत म्हटले आहे त्यातील ‘अवयवपठ्ठी’ या पदाचा ‘अवयवावयविभावसम्बन्धबोधिका पठ्ठी’, म्हणजे ज्या पठ्ठीने अवयवावयविभावस्वरूप सबंध बोधित होतो अशा प्रकारची ‘सप्त.’ ही पठ्ठी आहे असा अर्थ आहे

मनोरमा — “अट्कुप्वाङ्” । रषाम्यामिति पञ्चमीनिर्देशा-
द्व्ययहितस्याप्राप्तौ वचनमिवम् । अत्र सर्वव्ययवायोऽसंभवी, एकं क-
माप्रत्ययाय इत्यपि नार्थः । लुम्नादिषु क्षुम्नशब्दपाठसामर्थ्यात्,
“सरूपाणाम्” इत्यादिनिर्देशान्चेत्यभिप्रेत्याह — व्यस्तं यथासम्भव
मिलितंश्चेति । नन्वेव आदर्शनेत्यादी अतिप्रसङ्गः । न च भङ्गादिभि-
रेव व्यवधाने इति नियमः । अप्राप्ते विधिरयमित्युक्तत्वात् । सत्यम् ।
योगविभागोऽत्र बोध्यः । “व्यवायेऽपि” इत्येको योगो विध्यर्थः ।
“अट्कुप्वाङ्नुम्” इत्यन्यो नियमार्थः । छान्दसो भित्तो लुक् ।
नियेष बाधितुमिति । तेन पर्याणदमित्यत्र “उपसर्गदिसमासेऽपि”
इति णत्व सिध्यतीति भावः । नुम्प्रहणमिति । तत्स्थानिकस्य स्वाभा-
विकस्य चानुस्वारमाद्यस्योपलक्षणमित्यर्थः । तेन “बृहि बृडौ”
इदित्वानुम् । तस्यानुस्वारः । “तृहृ हिसाया” स्वाभाधिकोऽत्रानु-
स्वारः । बृहणम्, तृहणम् । उभयत्रापि णत्व सिद्धम् । “इवि
प्रोणने” प्रेम्बनम् । इह “कृत्यचः” “इजावे सनुमः” इति णत्व
न । यथा “नक्षत्रं दृष्ट्वा वाच विसृजेत्” इति विधौ नक्षत्रदर्शनस्य
कालविशेषोपलक्षणत्वात्सत्यपि दिवा नक्षत्रदर्शने वाङ् न विसृज्यते,
उपलक्षितस्य कालविशेषस्याभावात् । रात्रौ असत्यपि नक्षत्रदर्शने
विसृज्यते तस्य सत्त्वात् । तथेहापि बोध्यम् ।

‘रषाम्या नो ण.’ मू २३५ या पूर्वसूत्रात् ‘रषाम्याम्’ हा
पञ्चमीनिर्देश असत्यामुळे (‘तस्मादित्युत्तरस्य’ मू ४१ या
सूत्रान्वये रकाराच्या किंवा पकाराच्या लगेर पुढे असलेल्या नकाराला
णत्व पावने. परंतु रकार किंवा पकार आणि नकार या दोहोमध्ये
इतर वर्गाचे व्यवधान असल्यास तथा) व्यवहित नकाराला जे णत्व

पावत नाही ते व्हावे याकरिता 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि' सू. १९७ हे प्रकृत सूत्र मुरारि आरमिले आहे. रकार किंवा पकार आणि नकार या दोहोमध्ये प्रकृत सूत्रात निदिष्ट असलेल्या सर्व वर्णांचे एकेच वेळी व्यवधान असणे असंभवनीय आहे. तसेच प्रकृत सूत्रात निदिष्ट असलेल्या वर्णांपैकी एकाच वर्णाचे व्यवधान असल्यास णत्व होते असा देखील प्रकृत सूत्राचा अर्थ नाही. धुम्नादिगणात पठित असलेल्या 'धुम्न' या शब्दाच्या पाठसामर्थ्यामुळे व तसेच 'सरूपाणाम्' इत्यादि पाणिनीय निर्देश असल्यामुळे, हे सर्व लक्षात घेऊन 'एतैर्व्यंस्तैर्यथासम्भवं मिलितंश्च व्यवधानेऽपि' असे प्रकृत सूत्राचे व्याख्यान करिताना कौमुदीत म्हटले आहे. ('धुम्न' या स्थली पकार व नकार या दोन वर्णांमध्ये 'उ' या 'अट्' चे व तसेच 'भ्' या पवर्गातील वर्णांचे व्यवधान आहे. प्रकृत सूत्रात निदिष्ट असलेल्या वर्णांपैकी एकाच वर्णाचे व्यवधान असल्यास किंवा सर्व वर्णांचे मिळून व्यवधान असल्यास नकाराचे णत्व होते असा जर प्रकृत सूत्राचा अर्थ असता तर, 'धुम्न' या स्थली पावाची प्राप्तीच नव्हती व त्यामुळे णत्वनिवारणाकरिता त्या शब्दाचा धुम्नादिगणात पाठ करण्याची काहीच गरज नव्हती. पण त्या शब्दाचा धुम्नादिगणात पाठ केला असल्यामुळे आणि तसेच 'सरूपाणामेवशेषः' सू. १८८ या सूत्रातील 'सरूपाणाम्' या स्थली रकार व नकार या दोहोमध्ये प्रकृत सूत्रात निदिष्ट असलेल्या वर्णांपैकी एकच वर्णाचे व्यवधान नमून जरी काही अनेक वर्णांचे व्यवधान आहे व सर्व वर्णांचे व्यवधान नाही तरी देखील त्या निर्देशात पाणिनीने णत्व केले असल्यामुळे हे स्पष्ट होणे की, प्रकृत सूत्राचा 'एकैरुमात्रव्यवाये' किंवा 'सर्वेषा मिलिताना व्यवधाने' असा अर्थ न करिता, वर मागितल्याप्रमाणे कौमुदीत जसा अर्थ केला आहे तसाच अर्थ करणे योग्य ठरणे जसा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे. आता येथे शकावार अशी शका करतो की, 'अट्, कु, पु, आङ्, नुम्' यांचे व्यवधान असल्यास णत्व होते असा प्रकृत सूत्राचा

अर्थ होत असल्यामुळे) 'आदर्शन' इत्यादि स्थली गत्व होण्याची आपत्ति येते; (कारण या उदाहरणात रकार आणि नकार यांच्या- मध्ये प्रकृत सूत्रात निर्दिष्ट नसलेल्या शकाराचे जरी व्यवधान आहे तरी पण 'ए' या सूत्रनिर्दिष्ट 'अट्' चे व्यवधान आहेच.) सूत्रनिर्दिष्ट 'अट्' इत्यादि वर्णांचेच व्यवधान असल्यास गत्व होणे असा प्रकृत सूत्राचा नियामक अर्थ करता येत नाही, म्हणजे प्रकृत सूत्र नियमार्थ सूत्र आहे असे मानता येत नाही, कारण 'अप्राप्ते विधिरयम्-अप्राप्ती वचनामिदम्'-असे नुक्तेच वर मनोरमेंत म्हटले आहे. (शकाराच्या म्हणण्याचा भावार्थ हा आहे की, 'रपाम्या नो णः' या पूर्व सूत्राने जेथे गत्वाची प्राप्ति होत नाही तेथे गत्व व्हावे याकरिता मनोरमेंत मागितल्याप्रमाणे प्रकृत सूत्र मुद्दाम केले असल्यामुळे ते विधायक सूत्र ठरते व म्हणून ते नियमार्थ सूत्र मानता येत नाही. त्यामुळे 'आदर्शन' या उदाहरणात जरी प्रकृत सूत्राने निर्दिष्ट नसलेल्या शकाराचे व्यवधान आहे तरी, 'ए' या सूत्रनिर्दिष्ट 'अट्' चे व्यवधान असल्यामुळे, येथे वास्तविक प्रकृत सूत्राने गत्व व्हावयास पाहिजे. प्रकृत सूत्र विधायक सूत्र असून नियमार्थ नसल्यामुळे, त्या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या वर्णांचेच व्यवधान असल्यास गत्व होणे व इतर वर्णांचे व्यवधान असल्यास गत्व होत नाही असा प्रकृत सूत्राचा नियामक अर्थ करता येत नाही व त्यामुळे 'आदर्शन' या स्थली गत्व होणे टाळता येत नाही. 'व्यवायेऽपि' असे स्वतः गत्वविधायक सूत्र पाणिनीने केले असते व नंतर प्रकृत सूत्र पठित केले असते तरच प्रकृत सूत्र नियामक सूत्र मानता आले असते व 'अडादिभिरेव व्यवाये गत्व स्यात्' असा प्रकृत सूत्राचा नियामक अर्थ करता आला असता. 'नन्वेव आदर्शनेत्यादौ .. विधिरयमित्युक्तत्वात्' हा सर्व शकारग्रन्थ आहे व या शकारग्रन्थात जी शवा केली आहे तशीच शवा प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात देखील केली आहे व मनोरमेंतील वरील शकारग्रन्थ त्या भाष्यातील शक्या अनुवादक आहे. त्या भाष्यात 'आदर्शन, अधदर्शन'

या स्थली णत्व का .होऊ नये अशी शका करतेवेळी भाष्यकार असे म्हणतात—‘यद्यप्यनान्येनव्यवायोऽपि तु व्यवायोऽस्ति । तत्रास्त्यङ् व्यवाय इति प्राप्नोति ।’ व या स्थली णत्वाच्या निवारणाकरिता त्यांनी प्रथम ‘अङ् व्यवाये णत्वेऽन्यव्यवाये प्रतिषेधः’ हे वार्तिक पठित करून नंतर त्याच्या उलट ‘न वाऽन्येन व्यपेतत्वात्’ हे द्वितीय वार्तिक पठित केले आहे व या वार्तिकाचे ध्यास्थान करिताना कैयटाने ‘रषाम्यामित्यत्र तस्मादिति परिभाषोपस्थानाच्च-वाये णत्वाऽप्रसङ्गादेतत्सूत्रमारम्यमाणमडादिव्यवाये णत्वमनुजानाति, नाऽन्यव्यवाये, तस्य निदिष्टग्रहणेन निवर्तितत्वादिति भावः ।’ असे म्हटले आहे परंतु दीक्षितानी वरील उदाहरणात णत्वाची आपत्ति टाळण्याकरिता ‘न वाऽन्येनव्यपेतत्वात्’ हे भाष्यात दिलेले वार्तिक पठित न करिता प्रकृत सूत्राचा योगविभाग करावा असे सुचविले आहे व याचे कारण शब्दरत्नात सांगण्यात येईल वरील शकेसवधाने दीक्षित असे उत्तर देतात की,) वरील शका यद्यर्थ आहे व त्या शकेचे निवारण करण्याकरिता प्रकृत सूत्राचा योगविभाग करावा. ‘व्यवायेऽपि’ असा एक भाग करून ते विधायक सूत्र मानावे व अवशिष्ट राहिलेले ‘अङ्कुप्वाङ्नुम्’ हे द्वितीय सूत्र मानून ते नियामक सूत्र मानावे आणि या नियामक सूत्रात ‘भित्’ प्रत्ययाचा (‘छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति’ या वचनान्वये पाणिनीय सूत्रे छन्दोवत् ठरत असल्यामुळे ‘मुपा सुलुक्’ मू. ३५६१ या सूत्राने) छान्दस लुक् झाला आहे असे समजावे. (तस मानल्याने, ‘अद्, कु, पु, आङ्, नुम्’ याच वर्णांचे व्यवधान सह्य ठरते, इतर वर्णांचे व्यवधान सह्य ठरत नाही आणि ‘आदस्येन’ या स्थली शकार या असह्य वर्णांचे व्यवधान असल्यामुळे णत्व होत नाही. (‘रषाम्यानां ण.’ ८-४-१ या सूत्रावरील भाष्यात वर सांगितल्याप्रमाणेच योगविभाग करावा असे म्हटले आहे. त्या भाष्यात भाष्यकार म्हणतात—‘एव तर्हि योगविभाग करिष्यते—रषाम्या नो णः समानपदे । ततो व्यवाये । व्यवाये च रषाम्या नो णो भवतीति । तत अङ्कुप्वाङ्-

नुम्भिरिति । इदमिदानीं किमर्थम् ? । नियमार्थम् एतरेवाधर-
समाम्नायिकैव्यंवाये नान्येरिति ।') 'पदव्यवायेऽपि इति निषेध
बाधितुमाद्ग्रहणम्' असे प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत म्हटले असल्या-
मुळे, 'पर्याणद्धम्' या स्थली 'उपसर्गादिसमासेऽपि' मू २२८७
या सूत्राने होणारे नत्व सिद्ध होते. (धातुपाठात 'गह वन्वने' असा
'गोपदेश' धातु पठित केला आहे व 'णा न' मू २२८६ या
सूत्राने घात्वादि नकाराचे नत्व होतें. 'परि आङ् नङ् क्त' या
स्थली 'परि' या उपसर्गामध्ये नत्वाचे रकाररूप निमित्त आहे परतु
रकार व नकार याच्यामध्ये 'आङ्' या निघातपदाचे व्यवधान
असल्यामुळे आणि समानपदात—एकाच अक्षर पदात—प्रकृत सूत्राने
नत्व होणे सांगितले असल्यामुळे 'पदव्यवायेऽपि' मू १०५७ या
नत्वनिषेधक सूत्रान्वये नत्व न होण्याची आपत्ति येते परंतु प्रकृत
सूत्रातील 'अद्' ग्रहणाने 'आङ् = आ' चे ग्रहण होत असून देखील
तुम्हा या सूत्राने 'आङ्' चे ग्रहण मुद्दाम केले असल्यामुळे, त्या
आङ्ग्रहणाने 'पदव्यवायेऽपि' या सूत्राचा बाध होतो व वरील
उदाहरणात 'आङ्' या पदाचे व्यवधान असून देखील 'उपसर्गाद-
समासेऽपि' या सूत्राने होणारे नत्व होतें) प्रकृत सूत्रातील 'नुम्'
ह पक्ष 'नुम् = न' चे जागी ('नदवापदान्तस्य झलि' मू १२३ या
सूत्राने) होणाऱ्या व तसेच स्वामाविक अनुस्वारमात्राचे—केवळ
अनुस्वाराचे—उपलक्षण आहे, म्हणजे 'नुम्' ने 'नुम्' ने ग्रहण न
होता वरील दोन्ही प्रकारच्या अनुस्वाराचेच ग्रहण होतें
त्यामुळे 'बृहि वृडो' या स्थली 'बृहि' हा धातु इदिन् असल्या-
मुळे ('इदितो नुम् घातोः' मू २२६२ या सूत्राने) जो
नुमागम होतो त्याचे जागी ('नुम् = न्' या पुढे 'ह्' हा सप्त
असल्यामुळे 'नदवापदान्तस्य झलि' या सूत्राने) अनुस्वार होतो.
'तृहृ हिंसायाम्' या धातूत स्वामाविक अनुस्वार आहे. दोन्ही
स्थली नत्व होऊन 'बृहणम्, तृहणम्' अशी रूपे होतात. (या
दोन्ही उदाहरणांत 'स्वट् = जन' प्रत्यय झाला आहे. या दोन्ही

स्यली रकार किंवा पकार या वर्णापुढें नकार नमून तो ऋकारापुढें आहे व दोहोमध्ये 'अद्' प्रत्याहारान्तर्गत अकार व हकार या वर्णांचे व्यवधान आहे. पण ऋवर्णापुढें देखील नकार आल्यास त्याचे णत्व व्हावे याकरिता 'रपाम्या नो णः' या सूत्रावरील भाष्यात 'रपाम्या णत्वे ऋकारग्रहणम्' हे वार्तिक पठित केले आहे व या वार्तिकान्वये वरील दोन्ही उदाहरणात णत्व झाले आहे. या विषयाचे अधिक विवरण शब्दरत्नात करण्यात येईल. सारांश 'बृहणम्' या प्रथम उदाहरणात ऋकार व नकार या दोहोमध्ये 'नुम्' चे जागी झालेल्या अनुस्वाराचे व्यवधान असून, 'तृहणम्' या द्वितीय उदाहरणात स्वाभाविक अनुस्वाराचे व्यवधान आहे व 'नुम्' चे व्यवधान नाही तरी, 'नुम्' हा केवळ अनुस्वाराचे उपलक्षण मानला असल्यामुळे णत्व झाले आहे.) 'प्र' या उपसर्गपूर्वक 'इवि प्रीणने' या धातूचे 'प्रेन्वनम्' असे रूप होते. या उदाहरणात 'कृत्यच' सू. २८३५ व 'इजादे. सनुम्' सू. २८३८ या सूत्रानें होणारे णत्व होत नाही. 'नक्षत्र दुष्ट्वा वाच विसृजेत्' हा जो (वेदात यज्ञदीक्षा घेतलेल्या यजमानाकरिता) विधि सांगितला आहे त्यात नक्षत्रदर्शन हे कालविशेषाचे-रात्रिकालाचे-उपलक्षण असल्यामुळे, ज्याप्रमाणे दिवसा नक्षत्रदर्शन झाले तरी त्यावेळी उपलक्षित रात्रिकालाचा अभाव असल्याकारणाने मीनाचा त्याग करता येत नाही व रात्री नक्षत्रदर्शन न झाले तरी उपलक्षित रात्रिकाल विद्यमान असल्यामुळे मीनत्याग करता येतो त्याचप्रमाणे प्रकृत सूत्रातील 'नुम्' निर्देशासंबधानें जाणावे, म्हणजे प्रकृत सूत्रातील 'नुम्' यानें वास्तविक 'नुम्' चे ग्रहण होत नसून अनुस्वाराचे ग्रहण होत असल्यामुळे, मग तो अनुस्वार 'नुम्' चे जागी झालेला असा किंवा स्वाभाविक अनुस्वार असो, अनुस्वाराचे व्यवधान असले तर णत्व होतें पण 'नुम्' चे व्यवधान असले तर णत्व होत नाही. ('इवि प्रीणने' हा धातु इदित् असल्यामुळे 'इदितो

नुम् पातोः' सू. २२६२ या सूत्राने नुमागम होतो व 'प्र' या उपसर्गपूर्वक त्या धातूहण 'त्युट् = अन' हा कृत् प्रत्यय केल्यास 'प्रेन्वनम्' असे रूप होते. या उदाहरणात 'प्र' या उपसर्गातील रकार णत्वाचे निमित्त आहे. येथे 'नुम् = न्' या पुढे जो वकार आहे तो झल् नसल्यामुळे, 'नश्चापदान्तस्य झलि' सू. १२३ या सूत्राने होणारा नकाराचा अनुस्वार झाला नाही. या उदाहरणात रकार व 'त्युट् = अन' या कृत् प्रत्ययातील नकार या दोहोमध्ये 'नुम्' स्थानिक अनुस्वाराचे किंवा स्वाभाविक अनुस्वाराचे व्यवधान नमून साक्षात् 'नुम्' चे व्यवधान आहे आणि प्रकृत सूत्रात निर्दिष्ट असलेला 'नुम्' हा केवळ अनुस्वाराचे उपलक्षण असल्यामुळे, म्हणजे या 'नुम्' ने साक्षात् नुम्चे ग्रहण होत नमून नुम् स्थानिक अनुस्वाराचे व तसेच स्वाभाविक अनुस्वाराचेच ग्रहण होत असल्यामुळे, येथे नुम्चे व्यवधान असून देखील णत्व झाले नाही हे लक्षात ठेवावे. प्रकृत सूत्रात निर्दिष्ट असलेला 'नुम्' हा अनुस्वारमात्राचे उपलक्षण असल्यामुळे नुम्चे व्यवधान महन होत नमून अनुस्वाराचे व्यवधान महन होत याला दीक्षितानी 'नक्षत्र दृष्ट्वा वाच विसृजेत्' हा समर्पक दृष्टान्त दिला आहे व त्या दृष्टान्ताचे बर विवरण केलेच आहे.)

मनोरमा- नन्वेवं नुम्ग्रहणं व्यर्थम् अनुस्वारस्यादत्त्वेनैव सग्रहान् ।
 उरः । केनेत्यादी विसर्गनिष्ठामूलोयादिभ्यवधाने ह्येपेक्ष गतिरिति
 चेतसत्यमित्याह-सञ्चेति । स्यादेतत् । उक्तरीत्या "नुम्भिसर्जनीय"
 इति सूत्रेऽपि नुम्ग्रहणं त्याग्यं स्यात् । तत्राप्यनुस्वारस्य लक्षणी-
 यत्वात् । अन्यथाऽसंभवात् । न हि णत्वप्रवृत्तिबेलाया सर्पोयो-
 त्यादौ नुम् लभ्यते । णत्वस्यासिद्धत्वेन ततः प्रागेवानुस्वारप्रवृत्तेः ।
 यद्यपि मुहिम्नु इत्यत्र संभवत्येव, तथाऽपि तत्रैवातिव्याप्ति वारयितुं
 लक्ष्यान्तरोधान्नुम्स्थानिकेऽनुस्वारे लक्षणाऽऽध्यणीयेवं, व्याख्या-
 नात् । तस्य च शब्देन तद्वधवाये णत्वस्य सिद्धत्वादिति चेत् । मंवम् ।
 उक्तरीत्या तत्रत्यविसर्गग्रहणस्य प्रत्याख्यानसंभवेऽपि नियमार्थं

नुम्ग्रहणम् । तथा हि—अनुस्वारेण व्यवधाने चेत् यत्वं तर्हि नुम्स्यानि-
केनवेति नियम्यते, तेन पुस्वित्यादौ यत्वं नेति विद् ।

अशा रीतीनें प्रकृत सूत्रातील नुम्ग्रहण केवळ अनुस्वाराचे
उपलक्षण मानले असल्यामुळे व प्रकृत सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या
'अट्' प्रत्याहारात अनुस्वाराचा समावेश होत असल्यामुळे, प्रकृत
सूत्रातील 'नुम्' ग्रहण व्यर्थ ठरले व 'उर केण' इत्यादि उदाहर-
णात विसर्ग, जिह्वामूलीय इत्यादिकांचे व्यवधान असून गत्व होतच,
जशी कोणी सक्ता केल्यास, त्या शक्तीला आशय मनात धरूनच
'तच्चाकर्तुं शक्यम्,' म्हणजे प्रकृत सूत्रातून 'नुम्' हे पद गाळता
येते, असे प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत म्हटले आहे. ('नुम्ग्रहणमनु-
स्वारोपलक्षणार्थम् । तच्चाकर्तुं शक्यम् । अयोगवाहानामदसूपदेशस्यो-
क्तत्वात्।' असे प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत म्हटले आहे. याचा
भावार्थ हा आहे की, नुम्ने नुम्चे ग्रहण होत नसून नुम्स्यानिक किंवा
स्वाभाविक अनुस्वाराचेच ग्रहण होत असल्यामुळे व 'अयोगवाहानाम'
कारोपरि शर्पु च पाठात्,' म्हणजे अनुस्वार, विसर्ग, जिह्वामूलीय,
उपध्मानीय व अनुनासिक याचा अक्षरसमाख्यायात अकारापूर्वे व 'शर्'
प्रत्याहारात पाठ मानला आहे, असे 'ह्यवरट्' या शिवसूत्रावरील
भाष्यात म्हटले असल्यामुळे आणि अशा रीतीनें प्रकृत सूत्रात
निर्दिष्ट असलेल्या 'अट्' प्रत्याहाराने अनुस्वाराचे ग्रहण होऊ
शकत असल्यामुळे, प्रकृत सूत्रात 'नुम्' चे ग्रहण असण्याची काही
गरज नाही व ते पद प्रकृत सूत्रातून गाळता येते. जर 'नुम्' ने
'नुम्' चे किंवा नुम्स्यानिक अनुस्वाराचेच ग्रहण होत असतं तर
प्रकृत सूत्रात नुम्ग्रहण आवश्यक ठरले असतं. प्रकृत सूत्रावरील
भाष्यात देखील 'एव तस्यायोगवाहानामविशेषणोपदेशचोदित-
स्तत्रानुस्वारे कृतेऽव्यवाये इत्येव सिद्धम् । यद्येव नाप्यो
नुम्ग्रहणेन । अनुस्वारे कृतेऽव्यवाये इत्येव सिद्धम् ।' असेच
म्हटले आहे व त्याचाच अनुवाद कौमुदीत केला आहे.
'अट्' प्रत्याहाराने अयोगवाहाचे ग्रहण होत असल्यामुळे,

‘उर केण’ या स्थली रकार व नकार या दोहोमध्ये विसर्गाचे किंवा ‘कुप्पोः’ सू. १४२ या सूत्राने विसर्गचे जागी विकल्पेकरून हाणान्या जिह्वामूलीयाचे जरी व्यवधान होते तरी नकाराचे पत्व हातूंच आता येथे शकाकार अशी शका करतो की,) जर प्रकृत सूत्रातून ‘नुम्’ हे पद वर सांगितलेल्या कारणामुळे गाळता येऊ शकते तर त्याच कारणामुळे ‘नुम्बिसजनीयशर्ष्यवायेऽपि’ सू. ४३४ या सूत्रातून देखील ‘नुम्’ हे पद गाळाव लागेल कारण त्या सूत्रात देखील ‘नुम्’ हा लक्षणेने अनुस्वाराचाच वाचक आहे तो अनुस्वाराचा वाचक नाही असे मानल्यास (‘नुम्’ च्या पुढे सकार आला असता, ‘नश्चापदान्तस्य झलि’ सू. १२३ या सूत्राने ‘नुम् = न्’ चा अवश्य अनुस्वार होणारच व त्यामुळे ‘नुम्’ कायम राहून त्यापुढे सकार सापडणे) हे असंभवनीय आहे. ‘सर्पिपि’ इत्यादि स्थली पत्वकार्य करतेवेळी ‘नुम्’ ची उपलब्धि होत नाही, कारण (अनुस्वारकार्याच्या दृष्टीने) पत्वकार्य असिद्ध ठरत असल्यामुळे, अनुस्वारकार्य पूर्वीच होत (‘सर्पिस् + जस्’ या स्थली ‘जश्चसो शि’ सू. ३१२ या सूत्राने ‘जस्’ चे जागी ‘जि = इ’ असा आदेश होतो व ‘शि सर्वनामस्थानम्’ सू. ३१३ या सूत्रान्वये ‘शि’ ला सर्वनामस्थानसन्ना असल्यामुळे, ‘नपुंसकस्य झलच’ सू. ३१४ या सूत्राने ‘सर्पिस्’ याला नुमायम झाल्यावर ‘सर्पिन् स् इ’ अशी स्थिति झाली असता, ‘सान्तमहत सयोगस्य’ सू. ३१७ या सूत्राने उपधा दीर्घ होऊन ‘सर्पिन्स् इ’ अशी स्थिति होते अशा स्थितीत ‘नश्चापदान्तस्य झलि’ या श्रैपादिक पूर्वं सूत्राने नकाराचा प्रथम अनुस्वार होऊन ‘सर्पिन्स् इ’ अशी स्थिति झाल्यावरच ‘नुम्बिसजनीयशर्ष्यवायेऽपि’ या श्रैपादिक उत्तर सूत्राने पत्वकार्याची प्राप्ति होते सारांश पत्वकार्य करतेवेळी ‘नुम्’ उपलब्ध होत नसून अनुस्वारच उपलब्ध होतो, कारण पत्वकार्य करण्यापूर्वी वर सांगितल्याप्रमाण अनुस्वारकार्याची प्रथम प्रवृत्ति होते आणि म्हणून त्या सूत्रातील ‘नुम्’ या पदाचा

अनुस्वार असाच अर्थ करणे भाग आहे) जरी 'सुहिन्सु' या उदाहरणात 'नुम्' सापडणे संभवते हे खरे आहे तरी, त्या उदाहरणातच अतिव्याप्तिरूप दोष येण्याचे म्हणजे पत्व होण्याचे, निवारण करण्याकरिता व इष्ट रूपाच्या सिद्धीकरिता त्या सूत्रातील 'नुम्' या शब्दाचा 'नुम्स्थानिक अनुस्वार' असाच लक्षणेने अर्थ करणे भाग आहे, कारण भाष्यकारादिकानी तसेच व्याख्यान केले आहे, व अनुस्वार हा 'शर्' ठरत असल्यामुळे, त्याचे व्यवधान असले तरी पत्वकार्याची सिद्धि होते ('स्यादेतत्' पासून 'पत्वस्य सिद्धत्वात्' येषपर्यंत सकाग्रस्य आहे या शकेवर उत्तर देताना दीक्षित असे म्हणतात की,) ही शका बरोबर नाही, त्या सूत्रात 'विसर्जनीय' या पदाचे जें ग्रहण केले आहे त्याचे बरील रीतीने जरी प्रत्याख्यान करता येऊ शकते तरी, त्या सूत्रातील 'नुम्' ग्रहण नियमार्थ आहे व त्या नियमाचे स्वरूप असे आहे की, जर अनुस्वाराचे व्यवधान असल्यास पत्वकार्य होऊ शकत तर तो अनुस्वार 'नुम्' चे जागी झालेला अनुस्वार असल्यासच होऊ शकते त्यामुळे 'पुमु' इत्यादि स्थली पत्व होत नाही ('सु' या उपसर्गपूर्वक 'हिसि हिंसायाम्' या धातूहून क्विप् प्रत्यय केला असता व 'इदितो नुम् धातो' सू २२६२ या सूत्राने धातूला नुमागम केला असता, 'वेरपृक्तस्य' सू ३७५ या सूत्राने 'क्विप् = व' या प्रत्ययाचा लोप होऊन 'सुहिन्स्' अस कृदन्त प्रातिपदिक सिद्ध होते या प्रातिपदिकाहून 'सु' हा सप्तमीच्या बहुवचनाचा प्रत्यय केला असता, 'स्वादिप्त्वसर्वनामस्थाने' सू २३० या सूत्राने 'सुहिन्स्' याला पदसंज्ञा होत असल्यामुळे, 'सयोगान्तस्य लोप' सू ५४ या सूत्राने 'सुहिन्स्' या सयोगान्त पदातील अन्त्य सकाराचा लोप होऊन 'सुहिन सु=सुहिन्सु' असे रूप सिद्ध होत या रूपामध्ये 'सुहिन्' यातील नकार, म्हणजेच 'इदितो नुम् धातो' या सूत्राने धातूला झालेला नुमागम, अपदान्त नसून पदान्ती असल्यामुळे, 'नश्चापदान्तस्य झलि' सू १२३ हे सूत्र प्रवृत्त होऊ शकत नाही व त्या नकाराचा =

‘नुम्’ चा अनुस्वार होऊ शकत नाही; आणि अक्षरीतीने या उदाहरणात सकार या क्षलपूर्वी ‘नुम् = न्’ सापडतो या स्थली ‘हि’ यातील ‘इ’ या इण्पुढे ‘सु’ प्रत्ययातील सकार अमून दाहो-मध्ये नुम्चे व्यवधान आहे व त्यामुळे ‘नुम्बिसर्जनीय’ मू. ४३४ या सूत्राने ‘सु’ प्रत्ययातील सकाराचे पत्व होण्याची व ‘सुहिन्पु’ असे अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येते ती आपत्ति टाळण्याकरिता त्या सूत्रातील ‘नुम्’ वा ‘अनुस्वार’ असा लक्षणने अर्थ करणे भाग आहे तसा अर्थ केल्यास, त्या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या ‘शर्’ प्रत्याहाराने अनुस्वार, विसर्ग इत्यादि अयोगवाहाचे ग्रहण होऊ शकत असल्यामुळे, त्या सूत्रात केलेले नुम्ग्रहण देखील व्यर्थ ठरत असे शकाकाराचे म्हणणे आहे या शकंवर शीक्षित असे उत्तर देतात की, त्या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या ‘शर्’ प्रत्याहाराने विसर्ग या अयोगवाहाचे ग्रहण होऊ शकत असल्यामुळे जरी त्या सूत्रातून ‘विसर्जनीय’ हे पद गाळता येऊ शकते तरी, त्या सूत्रातून ‘नुम्’ हे पद गाळता येणे शक्य नाही, कारण त्या पदाचे ग्रहण नियमार्थ केले आहे व तो नियम असा की, कोणत्याही अनुस्वाराचे व्यवधान असल्यास सकाराचे पत्व होत नमून नुम्स्थानिक अनुस्वाराचेच व्यवधान असल्यास पत्व होऊ शकत जर त्या सूत्रातील ‘नुम्’ ने कोणत्याही प्रकारच्या अनुस्वाराचे ग्रहण करता येऊ शकले असत तरच, या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या ‘शर्’ प्रत्याहाराने अनुस्वार या अयोगवाहाचे ग्रहण होत असल्याकारणाने त्या सूत्रातून ‘नुम्’ हे पद गाळता येऊ शकले असत पण नुम्ग्रहण नियमार्थ केले असल्यामुळे, ते पद त्या सूत्रातून गाळता येत नाही आणि त्या ‘नुम्’ ग्रहणाने जर असा नियम सांगितला आहे तसा प्रकारचा नियम सिद्ध होत असल्यामुळे, ‘पुसु’ इत्यादि स्थली प्रत्ययातील सकाराचे पत्व होण्याची आपत्ति टळते ‘पुम् + नुम्’ या स्थली ‘स्वादिप्पसर्वनामस्थाने’ मू. २३० या सूत्राने ‘पुम्’ याला पदमज्ञा होत असल्यामुळे, ‘सयोगान्तस्य सोप.’ मू. ५४ या सूत्राने ‘पुम्’

यातील अन्य सकाराचा लोप होऊन 'पुम् सु' अशी स्थिति झाली असता, 'मोऽनुस्वार.' सू. १२२ या सूत्राने मकाराचे जागी अनुस्वार होऊन 'पुसु' असे सप्तमीच्या बहुवचनाचे रूप सिद्ध होते. या स्थली 'पु' यातील उकार हा 'इण्' व 'सु' प्रत्ययातील सकार या दोहोमध्यें जरी अनुस्वाराचे व्यवधान आहे तरी, तो अनुस्वार 'नुम्' चे जागी झाला नमून मकाराचे जागी झालेला असल्यामुळे, नुम्ग्रहणाने जो नियम बर सांगितल्याप्रमाणे सिद्ध होतो त्या नियमान्वये, प्रत्ययातील सकाराचे पत्व होत नाही. सारास 'सुहित्सु, पुम्सु' इत्यादि उदाहरणात प्रत्ययातील सकाराचे पत्व होण इष्ट नसल्यामुळे, बरील सूत्रातील 'नुम्' या पदाचा 'नुम्स्थानिक अनुस्वार' असाच लक्षणेंने सकुचित अर्थ करण भाग आहे, व तसा त्या पदाचा सकुचित अर्थ करावा लागत असल्यामुळे, बरील सूत्रातून 'नुम्' हे पद गाळता येऊ शकत नाही असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे. 'हयवरट्' या शिवसूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार असे म्हणतात की, अयोगवाहाचा 'धट्' प्रत्याहारात पाठ केल्यास, 'नुम्बिसर्जनीय' या सूत्रात 'विसर्जनीय' हे पद घालण्याची जरूर राहत नाही. पण त्या सूत्रातून 'नुम्' हे पद मात्र गाळता येऊ शकत नाही, कारण ते पद अनुस्वाराचे विशेषण आहे असे मानले पाहिजे. तसे मानले असता 'नुम्' चे जागी झालेला जो अनुस्वार त्याचेच व्यवधान असताना पत्व होईल व 'पुसु' इत्यादि उदाहरणात इतर प्रकारच्या अनुस्वाराचे व्यवधान असल्यामुळे पत्व होणार नाही. त्या भाष्यात भाष्यकार म्हणतात—'नुम्बिसर्जनीयशब्दवायेऽपि इति विसर्जनीय-ग्रहण न न कर्तव्यं भवति । नुमश्चापि तर्हि ग्रहण शक्यमकर्तुम् । कथं सर्पोपि धनूपि । अनुस्वारे कृते शब्दवाय इत्येव सिद्धम् । अवश्यं नुमो ग्रहण कर्तव्यम् । अनुस्वारविशेषणं नुम्ग्रहणं, नुमो योऽनुस्वारस्तत्र यथा स्यादिति मा भूत् । पुस्त्विति।' या भाष्याचाच अनुवाद मनोरमेत केला आहे)

सम्बरल-निर्देशाच्चेति । नुम्प्रहणाच्चेत्यपि बोद्धव्यम् । नियमार्य इति । स च साञ्जाल्यावाक्षरसमाप्ताधिकविषयकः । यतो नृणामित्यादावुत्तरागभागेन व्यवधानेऽपि णत्वसिद्ध्या "ऋवर्णाप्रस्य" इति वचनं न कार्यमिति भावः । इदं प्रत्याहारान्हिके प्रकृतसूत्रे च भाष्ये स्पष्टम् । यद्यपि "रपाभ्याम्" इति पञ्चम्योपस्थितनिर्दिष्टपदस्य "व्यवाये" इत्यनेनाविरोधायाडाद्यतिरिक्ताव्ययहितपरतयाऽऽदर्शने-स्यासी गत्यं मुशकवारणम् । ध्वनितं चेवं प्रकृतसूत्रे वातिकृता, तयाऽपि तत्रनृणामित्यर्थे वचनारम्भे गौरवमितोदमेवादृतं मूलकृता । स्वाभाविकृत्येति । तद्विप्रस्यानिकस्य पाणिन्युच्चारितस्येत्यर्थः । तूह इत्यावेरपि "नकारजावनुस्वार" इति वृद्धोक्तेर्नस्थानिकत्वात्, अत एव तूह इत्यस्य नलोपे तूढ इत्यस्य सिद्धिः । इवि प्रीणने इति । हिविद्विधीतिदण्डकपठितस्येवं निष्कृष्य ग्रहणम् । प्रैन्वनमित्यासी नूमो नस्य क्षुम्नादित्वाण्णत्वाभावः । इति विगिति । तद्वदत्र तु न वक्तुं शक्यं तूह इत्यस्य तूहणमित्यसिद्धेः स्पष्टं चेवं भाष्ये ।

(प्रकृत सूत्रात् निर्दिष्ट असलेत्या वर्णार्थकी एक वर्णाच व्यवधान असले तरच णत्व होऊ शकते असे नमून तया अनेक वर्णाच व्यवधान असले तरी देखील पत्व होऊ शकते हे सिद्ध करण्याकरिता बोधितानी मनोरमेत 'क्षुम्नादिषु क्षुम्नसम्पाठसामर्थ्यात्, सरूपाणा-मित्यादि निर्देशाच्च' ही जी दोन कारणे दिली आहेत त्याखेरीज) 'नुम्प्रहणाच्च,' म्हणजे प्रकृत सूत्रात जे 'नुम्' चे ग्रहण केले आहे ते, हा देखील एक अधिक हेतु देता येतो हे जाणावे. ('नुम्' हा मित् आगम असल्यामुळे व 'मिदचोऽन्वात्परः' मू. ३७ या गुमान्वये ज्याम्ना तो मित् आगम होणे सांगितले आहे त्या शब्दाच्या अन्य अचापुढे होत असल्यामुळे, जेथे 'नुम्' चे व्यवधान होते तेथे ज्या अन्य अचाला तो आगम होतो त्या अचाचे व्यवधान अमलेव पाहिजे हे उघड होते. त्यामुळे प्रकृत सूत्रातील नुम्प्रहणानेच हे स्पष्ट होते की, 'एकैकमात्रव्यवायेऽपि' एवढाच प्रकृत सूत्राचा अर्थ होत नमून 'अनेकव्यवायेऽपि' असा देखील अर्थ होतो. म्हणून प्रकृत

सूत्रातील 'नुम्' ग्रहणानेच हा इष्ट अर्थ सिद्ध होत असल्यामुळे त्या अर्थाच्या सिद्धीकरिता पाणिनीय निर्देशाची मदत घेण्याची काही गरज नाही असा संस्वरत्नकाराच्या म्हणण्याचा गुढ आशय आहे) 'अट्कुप्वाङ्नुम्' हा भाग नियमार्थ मानावा असे मनोरमेत म्हटले आहे नियम हा नेहमी सजातीयाच्याच विषयात होणारा असल्यामुळे 'अट्कुप्वाङ्नुम्' हा नियम अक्षरसमाम्नायात निर्दिष्ट असलेल्या वर्णांच्याच विषयात लागू पडतो त्यामुळे 'नृणाम्' इत्यादि स्थली ऋवर्णांच्या उत्तर अजभागाचे व्यवधान असून देखील णत्व होत आणि म्हणून 'ऋवर्णांस्य णत्व वाच्यम्' हे वार्तिक असण्याची काही गरज नाही असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे प्रत्याहारान्धिकात, म्हणजे 'एओइ ऐऔच्' या शिव-सूत्रावरील भाष्यात, व तसेच प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात, म्हणजे 'रपाम्या नो ण' ८-४-१ या सूत्रावरील भाष्यात, हे स्पष्ट केले आहे (ऋवर्णांचे तीन अवयव कल्पिले आहेत प्रथम व तृतीय अवयव अजभाग असून त्या दोहोच्या मध्ये असणारा द्वितीय अवयव रेफ-रकार-आहे त्यामुळे 'नृणाम्' या उदाहरणात जो ऋकार आहे त्याचे वरप्रमाणे तीन भाग कल्पित्यास, द्वितीय भाग जो रकार त्यात व नकारात अजभागरूप तृतीय अवयवाच व्यवधान होते 'रपाम्या नो णः' या सूत्रान्वये रकाराच्या किंवा पकाराच्या लगेच पुढे नकार आल्यास त्याचे णत्व होते पण 'नृणाम्' या स्थली रकार व नकार या दोहोत वर सांगितल्याप्रमाणे अजभागाचे व्यवधान असल्यामुळे, त्या सूत्रान्वये णत्व होऊ शकत नाही ज्या अजभागाचे वरील उदाहरणात व्यवधान आहे तो अजभाग आक्षरसमाम्नायिक, म्हणजे माहेश्वर सूत्रात जे वर्ण पठित केले आहेत त्यांपैकी काणताहि, वर्ण नसून पूर्ण ऋवर्ण हा आक्षरसमाम्नायिक वर्ण असल्यामुळे, प्रकृत सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या 'अट्' प्रत्याहाराने त्या अजभागाच ग्रहण होऊ शकत नाही व त्यामुळे 'अट्कुप्वाङ्नुम्' व्यवयवेऽपि' हे यथापठित

प्रकृत मूत्र देखील या स्थली लागू पडत नाही. म्हणून भाष्यकारांनी प्रकृत मूत्राचा 'व्यवायेऽपि' असा एक भाग करून तो विधायक मानला आहे व 'अदकुप्वाङ्नुम्' हा अवशिष्ट मूत्रभाग नियमार्थ मानला आहे. 'व्यवायेऽपि' या योगविभागात पृथक् केलेल्या मूत्राचा 'व्यवायेऽपि' पक्ष भवति' असा अर्थ होत असल्यामुळे, त्या अर्थान्वये 'नृणाम्' या स्थली अज्जनागाचे व्यवधान असून देखील पक्ष होत. 'अदकुप्वाङ्नुम्' हा जो अवशिष्ट भाग नियामक मानला आहे त्याचा अर्थ करतेवेळी हे लक्षात ठेवणे पाहिजे की, नियम हा नेहमी मजातीयाच्याच विषयात होत असल्यामुळे व या मूत्रात — नागात — आक्षरसमाम्नायिक वर्णांचा निर्देश असल्यामुळे, तो नियम आक्षरसमाम्नायिक वर्णांचा लागू पडतो व त्यामुळे त्या नियामक भागाचा असा अर्थ होतो की, जर आक्षरसमाम्नायिक वर्णांचे व्यवधान असून पक्ष होणे असेल तर ते व्यवधान 'अद, कु, पु'. या आक्षरसमाम्नायिक वर्णांचेच व्यवधान असले पाहिजे. या अर्थान्वये 'नृणाम्' या उदाहरणात नकाराचे पक्ष होण्यात काही बाध येत नाही, कारण येथे रकार व नकार या दोहोंत बर सांगितल्याप्रमाणे आक्षरसमाम्नायिक वर्णांचे व्यवधान असून ज्या अज्जनागाचे व्यवधान आहे तो आक्षरसमाम्नायिक वर्ण नाही. म्हणून 'व्यवायेऽपि' या योगविभागात पृथक् केलेल्या मूत्राचेच 'नृणाम्' या स्थली पक्ष होऊ शकते, व आक्षरसमाम्नायिक वर्णांचे व्यवधान या स्थली नसल्यामुळे, नियमार्थ मूत्र — भाग — पक्ष होण्याच्या बाब येत नाही. सारांश असा रीतीने श्रृंगारपुढे येणाऱ्या नकाराच पक्ष 'व्यवायेऽपि' या भागातच होऊ शकत असल्यामुळे, 'श्रवर्णाप्रत्यक्ष पक्ष वाच्यम्' हे वाक्य पठित करणाऱ्याची काही गरज राहत नाही. 'एवाङ्' या शिवमूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार असे म्हणतात की, 'वर्णैरुद्देशा वर्णग्रहणेन न गृह्यन्ते,' म्हणजे वर्णांचे अवयव स्वतःच वर्णांसारखे समजू नये, असे मानल्यास, 'नृदृ' आयम सागपाच्या मूत्रात, रुद्रादेव सागपाच्या मूत्रात, आणि विनाम — पक्ष—

सागणान्या सूत्रात ऋकाराचे ग्रहण करावे लागेल णत्वाच्या सबधानें व्याख्यान करिताना भाष्यकार म्हणतात — 'विनामे ऋकार-ग्रहण कर्तव्यम् । रपाम्यां नो णः समानपदे, ऋकाराच्चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । मातृणाम्, पितृणाम् इति । यस्य पुनर्गृह्यन्ते रपाम्यामित्येव तस्य सिद्धम् । न सिध्यति । यत्तद्रेफात्पर भक्तेस्तेन व्यवहितत्वात् प्राप्नोति । मा भूदेवम् । अङ्गव्याये इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । वर्णकदेशा के वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते ? । ये व्यपवृक्ता अपि वर्णा भवन्ति । यच्चापि रेफात्पर भक्तेर्न तत्त्वचिदपि व्यपवृक्त दृश्यते । एव तर्हि योगविभाग करिष्यते । रपाम्या नो ण समानपदे । ततो व्यव्याये । व्यव्याये च रपाम्या नो णो भवतीति । ततोऽङ्कुप्वाङ्नुम्भिरिति । इदमिदानीं किमर्थम् ? । नियमार्थम् । एतरेवाक्षरसमाभ्यायिकैर्व्यव्याये नान्यैरिति ॥' 'रपाम्या नो ण' या सूत्रावरील भाष्य देखील वरील भाष्यासारखेंच आहे व या दोन्ही भाष्याचा आशय वरील विवरणात दिलाच आहे या दोन्ही भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, रपाम्या नो ण 'या सूत्रात ऋकार-ग्रहण करण्याची, म्हणजेच 'ऋवर्णात्तस्य णत्व वाच्यम्' हे वार्तिक पठित करण्याची, काही आवश्यकता नाही.) 'रपाम्या नो ण' या सूत्रात 'रपाम्याम्' हा पञ्चमीनिर्देश असल्यामुळे (व त्यामुळे 'तस्मादित्युत्तरस्य' सू ४१ या परिभाषान्वये रेकाराच्या किंवा पकाराच्या लयेंच पुढें असणान्या नकाराचे णत्व होते असा त्या सूत्राचा अर्थ होत असल्यामुळे) प्रकृत सूत्रात 'व्यव्यायेऽपि' हें जे पद आहे त्याची विरोध न यावा याकरिता (असेच प्रकृत सूत्राचे व्याख्यान केले पाहिजे की, 'अट्' इत्यादि प्रकृत सूत्रात निर्दिष्ट असलेले वर्ण खेरीज करून इतर आक्षरसमाभ्यायिक वर्णांचे व्यवधान असल्यास नकाराचे णत्व होत नाही, आणि असा अर्थ केल्याने 'आदर्शेन' इत्यादि स्थली प्रकृत सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या) वर्णाखेरीज इतर (आक्षरसमाभ्यायिक) वर्णांचे-नकाराचे-व्यवधान असल्यामुळे, 'आदर्शेन' इत्यादि उदाहरणात

मूल होण्याची आसक्ति अहूत यत्नातून शकते. ('अहूतपादुम्बि' हे निगमनक मूल नान्तर्धाने, त्या मूलात निर्दिष्ट असलेल्या वर्णां-
 रोच येथे इतर व्याख्यानान्नादिक वर्णांचे व्यवधान आहे तेथे
 पत्र होऊ शकत नाही असा त्या मूलाचा अर्थ होत असावा. अहूत-
 पादुम्बि 'आदयेन' या स्थली प्रकृत मूलात निर्दिष्ट असलेल्या वर्णा-
 हून निम्न अशा व्याख्यानान्नादिक प्रकाराचे व्यवधान असल्यामुळे,
 या उदाहरणात पत्र होण्याची आसक्ति आनोधाने टळू शकते असा
 व्याख्यानकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) प्रकृत मूलावर वाति-
 ककाराने या वातिके पठित केला आहेत त्यात हे ध्वनिन केले आहे.
 उरले पत्र 'नृणाम्' या उदाहरणात पत्र होण्याकरिता जे वचन
 म्हणजे 'श्रवणाप्रित्थम पत्रम्' हे वातिक, पठित केले आहे तसे
 वचन पठित करण्यात गौरव आहे ॥ आशय नसात वरून दीप्ति-
 ताना प्रकृत मूलाचा योगविभाग करणे व उत्तर भाग निदनाय
 मानणे हाच पत्र स्वीकारला आहे. (प्रकृत मूलावर 'अहू-
 तपादुम्बि' पत्रेऽप्यवधाने प्रतिषेध' अस वातिक प्रथम पठित
 करून नंतर वातिककाराने 'न वाज्येन व्यपेतत्वात्' असे
 दुसरे उदाहरण अथवा वातिक पठित केले आहे. या दुसऱ्या वातिकेचा
 अर्थ असा आहे की, प्रथम वातिक पठित करण्याची काही गरज
 नाही; कारण प्रकृत मूलात निर्दिष्ट असलेल्या अशादि वर्णांचीच
 इतर वर्णांची निवृत्ति होते व त्यामुळे इतर वर्णांचे व्यवधान
 असल्यास पत्र होऊच शकत नाही. असा रीतीने इतर वर्णांचे
 व्यवधान असताना पत्राची प्राप्ति होत नसून देखील जो योगविभाग
 केला आहे त्याचा मूळ हेतु हा की, 'नृणाम्' इत्यादि स्थली पत्र
 व्हावे. योगविभाग केल्याशिवाय त्या उदाहरणात पत्र होऊ शकत
 नसल्यामुळे व त्या स्थली पत्र होण्याकरिता स्वतः वातिक पठित
 करण्यात गौरव असून तो हेतु साधण्याकरिता पाणिनीय सूत्राचा
 योगविभाग करण्यात लापव असल्यामुळे, दीक्षितानी 'श्रवणाप्रित्थ-
 म पत्र वाच्यम्' हे वातिक न स्वीकारता योगविभागपक्ष अधिक

उचित मानून स्वीकारला आहे असे शब्दरत्नकाराचे म्हणणे आहे)
 'स्वाभाविकस्य चानुस्वारमात्रस्योपलक्षणम्' या मनोरमेच्या पक्ती-
 तील 'स्वाभाविकस्य' या पदाचा 'तद्भिन्नस्थानिकस्य पाणिन्यु-
 च्चारितस्य,' म्हणजे 'नुम्भिन्न इतर कोणत्याहि स्थानीचे जागी
 झालेला व पाणिनीने उच्चारलेला अनुस्वार,' असा अर्थ आहे 'तूह'
 इत्यादि स्थली देखील, 'नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु' या
 वृद्धोक्तप्रमाणे, नकाराचे जागी झालेला अनुस्वार आहे आणि त्या-
 मुळेच ('अनिदिता हल उपधाया 'सू ४१५ या सूत्राने तूह क्त' या
 स्थली 'क्त' हा कित्प्रत्यय पुढे असल्यामुळे 'तूह' याच्या उपधे-
 तील) नकाराचा लोप होऊन 'तूढ' असे इष्टरूप सिद्ध होते ('तूह'
 या स्थली जो अनुस्वार आहे तो देखील स्वाभाविक अनुस्वार नसून
 'नश्चापदान्तस्य झलि' सू १२३ या सूत्राने नकाराचे जागी झालेला
 अनुस्वार आहे, पण तो नुम्स्थानिक अनुस्वार नाही व पाणिनीने
 धातुपाठात अनुस्वाररूपाने उच्चारला आहे तो जर स्वाभाविक
 अनुस्वार असता तर त्याचा लोप होऊ शकला नसता व 'तूढ' असे
 अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति आली असती परंतु तो अनुस्वार
 वर सांगितल्याप्रमाणे 'नश्चापदान्तस्य झलि' या श्रैपदिक सूत्राने
 नकाराचे जागी झाला असल्यामुळे व 'अनिदिता हल उपधाया' या
 सापादिक सूत्राच्या दृष्टीने तो अनुस्वार असिद्ध ठरत असल्यामुळे,
 म्हणजे अनुस्वार झाला नसून नकारच विद्यमान आहे असे मानाव
 लागत असल्यामुळे, नकाराचा लोप होऊन 'तूढ' असे इष्ट रूप
 सिद्ध होते) 'इवि प्रीणने' असा जो मनोरमंत पाठ दिला आहे तो
 'इवि हि वि दिवि धिवि जिवि प्रीणनार्था' या दण्डक पाठातून
 'इवि' धातु वेगळा काढून दिला आहे (माधवादिकानी तसा
 दण्डक पाठ स्वीकारला आहे परंतु धातुपाठात 'इवि व्याप्तो, हि वि
 दिवि धिवि जिवि प्रीणनार्था' असा पाठ आढळतो दीक्षितानी
 प्रकृत स्थली माधवाने दिलेला पाठ स्वीकारून व त्यातून 'इवि'
 वेगळा काढून 'इवि प्रीणने' असा धातु मनोरमंत पठित केला आहे

ग्रहणाचे प्रत्याख्यान केले आहे हे भाष्य पूर्वी मनोरमंत दिलेच आहे)

मनोरमा—“यस्मात्प्रत्ययविधि.” । अत्र प्राचोक्तम्—यस्माद्धातोः प्रातिपदिकाद्वेति । तत्र । तिङन्तादीनामपि तरबादिक प्रत्यङ्गत्वात् । सङ्कोचस्य निर्मूलत्वात् । आमुष्यायण इत्यादौ वृद्धचभावापत्तेश्च । न हि प्रातिपदिकादय तद्वित किं तु सुबन्तादिति विक् ।

‘यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्’ सू १९९ या सूत्रातील ‘यस्मात्’ या पदाचा प्रसादकारानी ‘यस्माद्धातो प्रातिपदिकाद्वा असा जो अर्थ केला आहे तो बरोबर नाही, कारण तिङन्त इत्यादि देखील ‘तरप्’ इत्यादि प्रत्ययाची अङ्गें होतात आणि म्हणून त्या पदाचा तसा सकुचित अर्थ करण्यास काहीच प्रमाण नाही. ‘यस्मात्’ या पदाचा तसा सकुचित अर्थ केल्यास ‘आमुष्यायण’ इत्यादि स्थली वृद्धि न होण्याची आपत्ति येते ‘आमुष्यायण’ या उदाहरणात जो तद्वित प्रत्यय झाला आहे तो प्रातिपदिकाहून झाला नसून सुबन्ताहून झाला आहे (प्रक्रियाकोमुदीकारानी प्रकृत सूत्राचा ‘प्रत्यया यस्मात् क्रियते तदादि-शब्द प्रत्यये परेऽङ्गसज्ञ स्यात्’ असाच दीक्षितासारखा अर्थ केला आहे यावरून हे स्पष्ट होतें की, त्यानी प्रकृत सूत्रातील ‘यस्मान्’ या पदाचा ‘यस्मात् शब्दात्’ असा सामान्य अर्थच केला आहे परंतु प्रसादकारानी आपल्या टीकेत ‘यस्मात्’ या पदाचा ‘यस्माद्धातो प्रत्ययाद्वा’ असा सकुचित अर्थ केला आहे ‘इयाप् प्रातिपदिकात्’ व ‘धातो’ ही अधिकारमूर्त्रें अगल्यामुळें त्यानी असे गृहीत घेतलेले दिसते की, धातु व प्रातिपदिक याहूनच प्रत्ययोत्पत्ति होते पण तसे वास्तविक नसून क्वचित् स्थली तिङन्ताहून व सुबन्ताहून देखील प्रत्ययोत्पत्ति होते उदाहरणार्थ ‘तिङ्’ सू २००२ या सूत्रानें ‘अतिशायने’ या अर्थात तिङन्ताहून ‘तमप्’ प्रत्यय होणे सांगितले आहे तसेच ‘किमेतत्तिङ्’ सू २००४ या सूत्रानें तिङन्ताहून

‘तरप् तमप्’ प्रत्यय होणे व त्या प्रत्ययाना ‘आम्’ होणे सांगितले आहे ‘सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिः’ हे वचन व्याकरणशास्त्रात प्रसिद्धच आहे. म्हणून प्रसादकारानी ‘यस्मात्’ याचा असा सङ्कुचित अर्थ केला आहे तसा अर्थ केल्यास, अङ्गसत्रेच्या निमित्ता-मुळे होणारी कार्ये होऊ शकणार नाहीत. ‘अमुप्य’ हा सुबन्त-पठ्यन्त-शब्द नडादिगणात पठित आहे व ‘नडादिभ्यः फक्’ सू. ११०१ या सूत्राने ‘अमुप्य’ या शब्दाहून ‘मांनापत्य’ या अर्थामध्ये ‘फक्’ प्रत्यय केल्यास तो प्रत्यय कित् असल्यामुळे, ‘किति च’ सू. १०७६ या अङ्गाधिकारात पठित असलेल्या व त्यात ‘अङ्गस्य’ या पदाची अनुवृत्ति होणाऱ्या सूत्राने अङ्गाच्या आद्य अचाला वृद्धि पावते. ‘अमुप्य’ हे प्रातिपदिक नसून सुबन्त असल्यामुळे त्याला अङ्गसज्ञा न झाल्यास, त्याच्या आद्य अचाला वृद्धि होणार नाही व ‘आमुप्ययणः’ हे इष्ट रूप सिद्ध होणार नाही. म्हणून ‘यस्मात्’ या पदाचा ‘धातोः प्रातिपदिकाद्वा’ असा सङ्कुचित अर्थ न करिता ‘शब्दस्वरूपात्’ असा सामान्य अर्थच करणे योग्य आहे असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

शब्दरत्न - अङ्गत्वादिति । तदनङ्गोकारे ह्यपाचितरामित्यादौ चिणो लुगापादनादिपरभाष्यविरोधः । चिण. परस्याङ्गसंज्ञानिमित्तस्य प्रत्ययस्य लुगित्यर्थात् । दिगिति । दिगर्थस्तु यायाकयाच-मित्यादौ “यायाकयाचहस्ताभ्यां णयतो” इत्यनेन वचनतामर्थ्येन निपातसमुदायात्प्रत्ययेऽङ्गत्वाभावापत्तौ वृद्धपनापत्तेरित्यलम् ।

‘तिङन्तादीनामपि तरवादिक प्रत्यङ्गत्वात्’ असे जे मनोरमंत म्हटले आहे ते बरोबर न मानल्यास, ‘अपाचितराम्’ इत्यादि स्थलो ‘चिणो लुक्’ सू. २३२९ ६४१०४ या सूत्राने प्रत्ययाचा लुक् होण्याची त्या ज्या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी आपत्ति दिली आहे त्या भाष्याची विरोध येईल; कारण ‘चिणा लुक्’ या सूत्राचा असा अर्थ आहे की, ‘चिण्’ च्या पुढे असणारा जो प्रत्यय अङ्गसज्ञा

होण्यास कारणीभूत होतो त्या प्रत्ययाचा लुक् होतो. ('अ पच् चिण् त तराम् = अपाचि त तराम् ' या उदाहरणात 'त' या प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे 'अपाचि' याला अङ्गसज्ञा होते व तो प्रत्यय 'चिण्' च्या पुढे असल्यामुळे त्याचा 'चिणो लुक्' या सूत्राने लुक् होऊन 'अपाचितराम्' असे रूप होते. 'अपाचितराम्' या स्थली 'अपाचि' या तिङन्तापुढे 'तराम्' हा 'त' नें सुध होणारा प्रत्यय आला असल्यामुळे व तो प्रत्यय देखील, 'त' चा लुक् स्थात्याकारणाने, चिण्च्या लगेच पुढे येत असल्यामुळे, त्या प्रत्ययातील 'त' चा देखील 'चिणो लुक्' या सूत्राने लुक् का होऊ नये अशी त्या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी शका केली आहे व त्या शकचे अशा रीतीने निवारण केले आहे की, 'त' प्रत्ययाचा जो पूर्वी लुक् झाला आहे तो 'असिद्धवदशाभावात्' सू. २१८३ या सूत्राने 'तराम्' यातील 'त' चा लोप करतेवेळी असिद्ध ठरत असल्यामुळे आणि अचारीतीने 'चिण्' व 'तराम्' या दोही मध्ये 'त' प्रत्यय विद्यमान आहे असे मानावे लागत असल्यामुळे, 'तराम्' यातील 'त' चा लुक् होऊ शकत नाही. या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की भाष्यकारानी तिङन्त शब्दस्वरूप अङ्ग मानले आहे म्हणून प्रसादकारानी प्रकृत सूत्रातील 'यस्मात्' या शब्दाचा जसा सफुचित अर्थ केला आहे तो बरोबर मानल्यास, वरील भाष्याशी विरोध येतो) 'इति दिक्' असे जे मनोरमेत म्हटले आहे त्यातील 'दिक्' या शब्दाचा भावार्थ हा आहे की, 'यथाकथाचम्' इत्यादि स्थली 'यथाकथाच' या तीन निपाताच्या समुदायाहून 'यथाकथाचहस्ताभ्या ण्यती' सू. १७६२ या सूत्राच्या सामर्थ्याने 'ण' प्रत्यय केला असता, वृद्धि न होण्याची आपत्ति येते ('यथाकथाच' या तीन निपाताच्या समुदायातील प्रत्येक निपात अर्थवान् आहे व अशा रीतीने जरी हा समुदाय अर्थवान् आहे तरी तो समासरूप समुदाय नसल्यामुळे, 'कृतद्वितसमासाश्च' सू. १७९ या सूत्रातील 'समासग्रहणकृत नियमान्वये' त्याला प्राति-

परिकसज्ञा होऊं शकत नाही. म्हणून प्रकृत सूत्रातील 'यस्मात्' या पदाचा प्रसादकारांनी 'घातोः प्रातिपदिकाद्वा' असा जो अर्थ केला आहे तो बरोबर मानल्यास, 'तदितेष्ट्वचामादे' मू. १०७५ या अङ्गाधिकारात पठित असलेल्या सूत्रानें अङ्गाच्या आद्य अचाला होणारी वृद्धि होणार नाही व 'याथाकथावम्' असे इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकणार नाही.) या विषयासंबंधानें एवढें पुरे.

मनोरमा—“अतो भित्त ऐस्” ॥ नन्वेस् इत्येवास्तु । न च “अतो गुणे” इति पररूपापत्तिः । एकारोच्चारणव्यर्थव्यापितेः । अग्न्या इतमेव विवद्वप्यदिति चेत्सत्यम्—एवंतोद्विमात्रस्याविशेषेण योरवाभावादेस् कृतः । एवं च पररूपशब्देन नास्त्येति महत्लाघवम् । यत्वाहुः—ऐस्कारणं निजंरसैरित्येकारध्वनार्थमिति । तद्व्याप्य-विषयम् । सन्निपातपरिभाषया जरसादेशाप्रवृत्तेर्निजंरैरित्येव भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् ।

(‘अतो भित्त ऐम्’ मू. २०३ या सूत्रासंबंधानें शकाकार अर्घी शका करतो की, या सूत्रात ‘ऐस्’ चे जाणो) ‘ऐम्’ असे पठित केले असते तरी देखील चालले असत. ‘ऐस्’ असे पठित केले असते तर ‘अतो गुणे’ मू. १९१ या सूत्रानें गुणरूप एकादेश होण्याची आपत्ति आली असती हे म्हणणे बरोबर नाही, कारण गुणरूप एकादेश केल्याने ‘ऐस्’ यातील एकाराचे उच्चारण व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति आली असती. गुणरूप एकादेश होणे इष्ट असत तर प्रकृत सूत्रात ‘इस्’ असाच आदेश होण्याचे विधान केले असते (व ‘इस्’ असा आदेश पठित केला असता तरी ‘आद्गुण’ मू. ६९ या सूत्रानें गुणरूप एकादेश होऊ शकलाच असता. सारांश शकाकार असे म्हणतो की, प्रकृत सूत्रात ‘ऐम्’ चे ऐवजी ‘ऐम्’ असा आदेश पठित केला असता तरी त्या आदेशातील एकारग्रहणाच्या सामर्थ्याने ‘अतो गुणे’ या सूत्राचा बाध होऊन ‘वृद्धिरेचि’ मू. ७२ या सूत्रानें वृद्धिरूप एकादेश होऊ शकलाच असता व ‘राम

भिस् = राम एस् = रामैः' असे इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकलेच असते. या शकेवर दीक्षित असे उत्तर देतात की,) वरील शका योग्य आहे. पण 'ए' व 'ऐ' हे दोन्ही वर्ण सारखेच द्विमात्रिक असल्यामुळे, 'एस्' च्या ऐवजी 'ऐस्' पठित करण्यात गौरवदोष येत नाही, म्हणजे मात्राधिक्य होत नाही, आणि म्हणून 'ऐम्' असाच आदेश पठित केला आहे तसा आदेश पठित केल्याने पररूप एकादेश होण्याची शकाच उद्भवू शकत नाही आणि अशा रीतीने 'ऐस्' असा आदेश पठित करण्यात मोठे लायब आहे. प्रकाशकाराचे असे म्हणणे आहे की, प्रकृत सूत्रात 'ऐस्' असा आदेश पठित करण्याचे कारण हे आहे की, 'निर्जरसैः' या रूपात ऐकाराचे श्रवण श्रावणे. (प्रकृत सूत्रावरील काशिकेत देखील असेच म्हटले आहे व प्रकाशकारानी काशिकेचा अनुवाद केला आहे असे दिसते. काशिकाकार म्हणतात—'अतिजरसै । जरामतिक्रान्तरिति विगृह्य समासे कृते न्हस्वत्वे च भिस् ऐसादेशो भवति । एकदेशविकृतमन्यवद्भवति । जरान्दस्य जरसादेश । सप्रिपातलक्षणो विधिरनिमित्त तद्विघातस्येति परिभाषेयमनिश्चा, कष्टाय क्रमणे इति निर्देशात् ।' निरादय क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या'—सू. ७८० वरील वार्तिक—या वार्तिकान्वये 'जराया. निष्क्रान्तो निर्जरा' या स्थली 'गोस्त्रियो.' सू. ६५६ या सूत्राने न्हस्व होऊन, 'निर्जर' असा सामासिक शब्द सिद्ध होतो. 'निर्जर भिस्' या स्थली अदन्त अङ्गापुढे 'भिस्' प्रत्यय असल्यामुळे प्रकृत सूत्राने 'भिस्' प्रत्ययाचे जागी 'ऐस्' असा आदेश होतो आणि 'निर्जर ऐस्' अशी स्थिति होते. या स्थली 'जरा' या शब्दाचे 'जर' हे न्हस्वकार्य केल्यामुळे झालेले एकदेशविकृत रूप असल्यामुळे, एकदेशविकृतमन्यवत्' प. ३७ या परिभाषान्वये 'जर' हा शब्द 'जरा' च आहे असे मानले असता, त्यापुढे 'ऐस्' हा अजादि विभक्तिप्रत्यय असल्यामुळे, 'जराया जरसन्यतरस्याम्' सू. २२७ या सूत्राने 'जर' चे जागी 'जरस्' असा आदेश होऊन 'निर्जरस्'

ऐस् 'निर्जरसैः' असे रूप होतें व हे रूप सिद्ध होण्याकरिताच प्रकृत मूत्रात 'ऐस्' च्या ऐवजी 'ऐस्' असा आदेश पठित केला आहे असे प्रकाशकाराचे म्हणणे आहे. यावर दीक्षित असे म्हणतात की, प्रकाशकाराचे) हे म्हणणे भाष्यविरुद्ध आहे सन्निपातपरिभाषान्वये 'जरस्' या आदेशाची बरील उदाहरणान प्रवृत्ति होऊ शकत नाही व त्यामुळे 'निर्जरैः' असेच रूप होऊ शकत अने ('जराया जरसन्यतरस्याम्' ७-२-१०१ या मूत्रावरील) भाष्यात सिद्धान्तरूपानें सांगितले आहे ('निर्जर भिम्' या स्थली अदन्त अङ्ग व त्यापुढील 'भिम्' हा प्रत्यय या दांढोच्या सन्निपातामुळे 'अती भिस् ऐस्' या प्रकृत मूत्रानें 'भिस्' प्रत्ययाचे जागी 'ऐम्' असा आदेश होतो. हा आदेश अजादि असल्यामुळे व 'एकदेशविकृणमन्यवत्' - प. ३७ - या परिभाषान्वये 'जर' हा शब्द 'जरा' व आहे असे मानता येत असल्यामुळे 'जराया जरस्' सू. २२७ या मूत्रानें 'निर्जर' यातील 'जर' चे जागी 'जरस्' असा आदेश केल्यास, 'निर्जर' हे अदन्त अङ्ग नष्ट होऊन 'निर्जरस्' असे हलन्त अङ्ग होईल व त्यामुळे अदन्त अङ्ग व 'ऐस्' याचा सन्निपात नष्ट होईल, म्हणून ज्या सन्निपातामुळे 'ऐस्' असा आदेश झाला आहे त्या सन्निपाताचा नाश करण्याकरिता 'ऐस्' हा आदेश, 'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्त तद्विधातस्य' - प. ८६ - या परिभाषान्वये, कारणीभूत होऊ शकत नाही व त्यामुळे 'जर' चे जागी 'जरस्' असा आदेश होऊ शकत नाही. म्हणून बरील उदाहरणात 'जरस्' आदेश न होता 'निर्जरैः' असेच रूप सिद्ध होतें. 'जराया जरस्' या मूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात- 'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्त तद्विधातस्येति । यद्येवमतिजरसमतिजरसैरित्यत्र, (जरसादेशो) न प्राप्नोति । अतिजरमतिजरैरिति भवितव्यम् । शोणर्दीय आह इष्टमेवैतत्सङ्गृहीत भवति । अतिजरमतिजरैरिति भवितव्य सत्यामेतस्या 'परिभाषाया - सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्त तद्विधातस्येति ।' या भाष्यावरून हे स्पष्ट होतें की,

निर्जर अति जर इत्यादि स्थली 'जरस्' आदेश होणे भाष्यकाराच्या मते मुळीच इष्ट नाही. म्हणून 'निर्जरसः' इत्यादि रूपे सिद्ध होण्याकरिता प्रकृत सूत्रात 'ऐस्' असा आदेश पठित केला आहे असे जें प्रकाशकाराचे म्हणणे आहे तें भाष्यविषय असल्यामुळे बरोबर मानता येत नाही)

शब्दरत्न - ऐस्कृत इति । नद्यंरित्यादिसिद्धये उत्तरार्थं तदित्यन्ये ।

इतर वैयाकरणाचे असे म्हणणे आहे की, उत्तर सूत्रात, म्हणजे 'बहुल छन्दसि' या सूत्रात, 'ऐस्' या पदाची अनुवृत्ति व्हावी व त्या योगानें 'नद्यैः' इत्यादि वैदिक रूपाची सिद्धि व्हावी याकरिता प्रकृत सूत्रात 'ऐस्' या पदाचे ग्रहण केले आहे ('बहुल छन्दसि' या सूत्रात 'बहुलम्' या पदाचे ग्रहण केले असल्यामुळे, जें अङ्ग अदन्त नाही तथा अङ्गापुढील 'भिस्' प्रत्ययाचे जागी विकल्पेंकरून वैदिक प्रयोगात 'ऐस्' आदेश होतो व त्यामुळे वेदात 'नदीभि, नद्यै' अशी पाक्षिक रूपे होतात. जर प्रकृत सूत्रात 'ऐस्' असा आदेश पठित केला असता तर वरील उत्तर सूत्रात त्या आदेशाची अनुवृत्ति झाली असती व त्यामुळे 'नद्यैः' अस पाक्षिक इष्ट वैदिक रूप सिद्ध न होता, 'नद्यै' असे अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति आली असती ती टाळण्याकरिता प्रकृत सूत्रात 'ऐस्' असा आदेश पठित केला आहे असे इतर वैयाकरणाचे म्हणणे आहे)

मनोरमा - "नामि" । परिभाषाविरोधादिति । एतच्च "रूपाविभ्यः श्नम्" इति सूत्रे "श्नाप्रलोपः" इति सूत्रे च भाष्यकंयटयोः स्पष्टम् । आरम्भसामर्थ्यादिति । "सुपि च" इत्यस्य तु न सामर्थ्यम् रामाम्यामित्यादौ सावकाशत्वादिति भावः । एव च रामशब्दे "नामि" इत्यस्योपन्यासो लेखकप्रमादादिति यद्वचुस्तच्चिन्त्यम् ।

‘नामि’ सू. २०९ या सूत्रावरोल कौमुदीत ‘सुपि च इति दीर्घो यद्यपि परस्तथापीह न प्रवर्तते सन्निपातपरिभाषाविरोधात्’ असे जें म्हटले आहे ते ‘रुधादिभ्य. झम्’ सू. ३-१-७८ व श्नाध्नलोपः’ सू. ६-४-२२ या सूत्रावरोल भाष्यात व कैटकाच्या वृत्तीत सगितले आहे. ‘नामि’ इत्यनेन त्वारम्भसामर्थ्यात् परिभाषा बाध्यते’ असे जें प्रकृत सूत्रावरोल कौमुदीत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, (ज्याप्रमाणें ‘नामि’ या सूत्राच्या आरम्भसामर्थ्याने ते सूत्र सन्निपातपरिभाषेचा बाध करून प्रवृत्त होऊ शकते तसे) ‘सुपि च’ सू. २०२ या सूत्रात सामर्थ्य नाही, म्हणजे ते सूत्र सन्निपातपरिभाषेचा बाध करू शकत नाही; कारण ‘रामाभ्याम्’ इत्यादि स्थली ते सूत्र सावकाश ठरते. (‘राम आम्’ या स्थली ‘ह्रस्वन्धापो नुट्’ सू. २०८ या सूत्रानें ‘आम्’ प्रत्ययाला ‘नुट्-न्’ आगम होऊन ‘राम नाम्’ अशी स्थिति झाली असता, ‘यदागमा’ परि. ११-या परिभाषान्वये नुडागम ‘आम्’ प्रत्ययाचा अवयव होत असल्यामुळे, ‘नाम्’ हा ‘सुप्’ प्रत्यय मानता येतो. हा प्रत्यय यज्ञादि असल्यामुळे ‘सुपि च’ या सूत्रानें ‘राम’ या अदन्त अङ्गाला दीर्घकार्य पावले आहे व तसेच ‘नामि’ या प्रकृत सूत्रानें देखील ‘राम’ या अजन्त अङ्गाला दीर्घ कार्य पावले आहे. ‘नामि’ हे प्रकृत सूत्र ‘भानीना, बायूनाम्’ इत्यादि स्थली सावकाश ठरत असून ‘सुपि च’ हे सूत्र ‘रामाभ्याम्’ इत्यादि स्थली सावकाश ठरते. अशा रीतीने ही दोन्ही सूत्रे आपापल्या विषयात सावकाश ठरून सुल्यबल ठरत असल्यामुळे, ‘विप्रतिषेधे पर कार्यम्’ सू. १७५ या सूत्रान्वये ‘रामाभ्याम्’ या स्थली दीर्घकार्य करतेवेळी ‘नामि’ या पूर्वं सूत्राची प्रवृत्ति न करिता ‘सुपि च’ या उत्तर सूत्राची प्रवृत्ति करणे योग्य आहे असे शकाकाराचे म्हणणें आहे. यावर दोघ्नित असे उत्तर देतात की, सन्निपातपरिभाषा-परि ८६-असल्यामुळे, ‘सुपि-च’ हे सूत्र ‘रामाभ्याम्’ या स्थली दीर्घ कार्य करण्याकरिता प्रवृत्त

होऊ शकत नाही. 'रामाणाम्' या स्थली न्हस्वान्तअङ्गाच्या निमित्तामुळे 'आम्' प्रत्ययाला जो नुडागम होतो तो नुडागम 'सुपि च' या सूत्राच्या प्रवृत्तीचे निमित्त होऊ शकत नाही; कारण 'सुपि च' हे मूत्र प्रवृत्त झाल्यास नुडागमाचे निमित्त जें अदन्त न्हस्वाङ्ग ते नष्ट होईल व अशा रीतीने न्हस्व अङ्ग व त्या पुढील प्रत्यय माच्या सन्निपाताचा नाश होईल. यावर दशकाकार असे उत्तर देतो की, 'नामि' हे मूत्र प्रवृत्त केल्याने देखील न्हस्वान्त अङ्ग नष्ट होऊन सन्निपाताचा विघात होणारच आणि अशा रीतीने वरोल दोन मूत्रांपैकी कोणतेहि मूत्र प्रवृत्त केल्यास सन्निपातपरिभाषा सारखीच आड येत असल्यामुळे, 'रामाणाम्' या स्थली इष्ट दीर्घकार्य करण्याकरिता 'सुपि च' या उत्तर सूत्राने सन्निपातपरिभाषेचा बाध करून त्या मूत्राची प्रवृत्ति करणे उचित आहे. यावर दीक्षित असे उत्तर देतात. की, 'नामि' हे जरी पूर्वं सूत्र आहे तरी ते मूत्र मुद्दाम आरमिले असल्यामुळे, आरभसामर्थ्याने ते मूत्र सन्निपातपरिभाषेचा बाध करून प्रवृत्त होते. सन्निपातपरिभाषेचा बाध केल्याशिवाय ते मूत्र प्रवृत्त होण्यास कोणतेहि उदाहरण मिळू शकत नाही आणि ते निरवकाश व व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते. ते व्यर्थ न ठरावे याकरिता हे मानणे आवश्यक आहे की, निरवकाशत्वामुळे सन्निपातपरिभाषेचा बाध करून ते प्रवृत्त होत. 'सुपि च' या मूत्राची तशी स्थिति नाही, म्हणजे सन्निपातपरिभाषेचा बाध केल्याशिवाय ते मूत्र प्रवृत्त होऊ शकत नाही अशी वस्तुस्थिति नाही; कारण 'रामाण्याम्' इत्यादि स्थली ते मूत्र सावकाश व चरितार्थ ठरते. अशा रीतीने ते मूत्र निरवकाश ठरत नसल्यामुळे, 'रामाणाम्' या स्थली दीर्घकार्य करणे वेळी ते मूत्र सन्निपातपरिभाषेचा बाध करून प्रवृत्त होऊ शकत नाही. 'रामाम्' या स्थली सन्निपातपरिभाषा अनित्य मानून जरी त्या मूत्राची प्रवृत्ति वेळी जाते तरी इतर स्थली ते मूत्र, सन्निपातपरिभाषा अनित्य मानून, प्रवृत्त करता येऊ शकत नाही अशा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे. या विषयावरपाने

बालमनोरमेव 'यद्यत्र नामोति दीर्घो न स्यात् तर्हि तदारम्भो व्ययः
 स्यात् । ततश्च निरवकाशत्वाद्रामाणामित्यादौ नामोति दीर्घः
 सप्रिपातपरिभाषा बाधित्वा प्रवर्तते । मुपि चेति दीर्घस्तु रामाभ्या-
 मित्यादौ सावकाशत्वाद्रामाणामित्यादौ नामि परे सप्रिपात-
 परिभाषा न बाधितुमर्हति । तस्माद्रामाणामित्यादौ नामि
 परे दीर्घप्रवृत्तौ सप्रिपातपरिभाषा बाधितु नामोति दीर्घा-
 रम्भः' असे स्पष्ट म्हटले आहे. 'स्नात्रलोपः' व 'इयादिभ्य-
 स्तम्' या दोन्ही मूलावरील भाष्यात भाष्यवाचनी 'यज्ञानाम्,
 यत्नानाम्' या उदाहरणान 'मुपिच' या परमूलाची प्रवृत्ति न
 करिता, 'नामि' या पूर्वे मूलाचोच प्रवृत्ति करून दीर्घकायांची
 सिद्धि केली आहे, ज्ञानि या दोन्ही मूलावरील भाष्याच्या वृत्तीत
 कैयटाने 'यत् मुपि चेति दीर्घत्वं तत् सप्रिपातलक्षणपरिभाषा-
 वगाप्रवर्तते' असे स्पष्ट म्हटले आहे) असे अमत्यामुळे, प्रथिमा-
 कौमुदीत 'राम' या शब्दाच्या विभक्तिरूपाची सिद्धि करतवेळीं
 'नामि' या मूलाचा जो उपन्यास केला आहे तो लेखकाच्या प्रमादा-

‘रामाणाम्’ हे रूप सिद्ध करतेवेळी ‘नामि’ या सूत्राचा जो उपन्यास केला आहे तो विचारपूर्वक व यथायोग्य केला आहे; कारण त्या सूत्राची प्रवृत्ति केल्यानिवाय ‘रामाणाम्’ या रूपाची सिद्धि होणे शक्य नाही. म्हणून तो उपन्यास लेखकाच्या प्रमादामुळे केला गेला असावा हे म्हणणे चूक ठरते.)

शब्दरत्न-स्पष्टमिति । “सुपि च” इत्यपेक्षया “नामि” इति तत्र नित्यमपि ध्वनितम् ।

‘सुपि च’ या सूत्राच्या मानाने ‘नामि’ हे सूत्र नित्य आहे हे देखील बरील दोन्ही सूत्राबरोल भाष्यात ध्वनित केले आहे. (‘नामि’ हे प्रकृत सूत्र ‘सुपि च’ या सूत्राच्या मानाने नित्य नसते तर दीर्घकार्याच्या सिद्धीकरिता त्या पूर्व सूत्राचा भाष्यकारानी बरील भाष्यात निर्देश न करिता ‘सुपि च’ या उत्तर सूत्राचा निर्देश केला असता. ‘रामाणाम्’ या स्थली दीर्घकार्य करण्याकरिता ‘सुपि च’ हे सूत्र, सन्निपातपरिभाषा असून देखील, प्रथम प्रवृत्त केले तरी ‘नामि’ हे सूत्र आरभसामर्थ्यामुळे ‘परजन्यवल्लक्षण प्रवृत्ति.’ प. १२० या ‘इको झल्’ १-२-९ या सूत्राबरोल भाष्यात सांगितलेल्या न्यायान्वये पुन्हा प्रवृत्त होऊ शकतच व अशा रीतीने ते कृताकृतप्रसङ्गि सून ‘सुपि च’ या सूत्राच्या मानाने नित्य ठरते व ‘परान्तित्य बलवत्’ या न्यायान्वये तेच सूत्र प्रवृत्त होते असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे)

मनोरमा-“आदेशप्रत्यययोः” एकाऽपि पठ्ठो विषयभेदाद्भिद्यते इत्याशयेन ध्यात्वष्टे-आदेश-प्रत्ययावयवश्चेति । यदि तु आदेशावयवो गृह्येत तर्हि तिसृणामित्यादौ दोषः । यदि च प्रत्ययोः यः सकार इति तर्हि रामेध्वित्यादौ न स्यात् । यद्यप्येवं शंख्येण व्याख्याने सहविवक्षाविरहात् द्वन्द्वो न युज्यते, तथाऽपि सौत्रत्वाद् बोद्धः । विवृताधोपस्येति । यत्तु वदन्ति-सकारस्य सोष्मणोऽधोपस्यान्तरतमः

य एव मूर्धन्य इति तन्मूलम्, ठकारेऽतिप्रसङ्गात् । तथा च प्रातिशाख्यम् । -

“वर्गे वर्गे च प्रथमावघोषो युग्मौ सोष्माणावनृनासिकोऽन्त्यः” इति । मनु इतिसेच इत्यादौ प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे यत्वं धारयितुं पदादादिः पदादिरिति पञ्चमोसमासो भाष्ये उक्तः । ततश्चेहापि “सात्पदाद्योः” इति निषेधः स्यादिति चेत् । मंदम् । स्वादिष्विति या पदसंज्ञा तामाश्रित्योक्तनिषेधो न प्रवर्तते इति सातिप्रहणेन आपितत्वात् ।

‘आदेशप्रत्यययोः’ सू. २१२ या सूत्राचे व्याख्यान करिताना ‘आदेशः प्रत्ययावयवश्च य. सकारः’ असे जें कौमुदीत म्हटले आहे ते, ‘आदेशप्रत्यययोः’ ही पंथी एक असून देखील विषयभेदामुळे भिन्नभिन्न अर्थांची वाचक आहे असा आशय मनात धरून, म्हटले आहे. ‘आदेशप्रत्यययोः’ यातील ‘आदेशस्य’ ही अवयविपंथी मानून त्या शब्दाचा ‘आदेशावयव’ असा अर्थ केला तर ‘तिसृणाम्’ इत्यादि स्थली दोष येतो. तसेच ‘प्रत्ययस्य’ ही अभेदसबधबोधिका पंथी मानून त्या शब्दाचा ‘प्रत्ययो यः सकारः’ असा अर्थ केल्यास, ‘रामेषु’ इत्यादि स्थली यत्वं न होण्याची आपत्ति येते अशा रीतीने वर प्रमाणे व्याख्यान केल्याने ‘आदेशस्य’ व ‘प्रत्ययस्य’ या दोन पंथीच्या अर्थांमध्ये वैरूप्य-भिन्नता-येत असल्यामुळे, सहविवक्षा राहत नाही व त्यामुळे जरी द्वन्द्वसमास होऊ शकत नाही तरी तो सौत्रद्वन्द्व मानून निर्वाह करून पेतला पाहिजे. (‘आदेशप्रत्यययोः’ या इतरेतर योगद्वन्द्वसमानाचा ‘आदेशश्च प्रत्ययश्च तयोः’ असा विग्रह आहे. या पंथपन्त सामासिक पदात आदेश व प्रत्यय हे दोन भिन्न विषय एकत्र संगृहीत केले आहेत. ‘आदेशस्य’ ही पंथी ‘राहो.शिरः’ या प्रयोगातील पंथीसारखी अभेदसबधबोधिका पंथी असून ‘प्रत्ययस्य’ ही अवयवावयविभावसबधबोधिका पंथी आहे. त्यामुळे

‘आदेशस्य य. सकारः’ याचा ‘आदेशरूपो यः सकारः’ असा अर्थ होत असून, ‘प्रत्ययस्य यः सकारः’ याचा ‘प्रत्ययरूपो यः सकारः’ असा अर्थ न होता, ‘प्रत्ययावयवो य. सकारः’ असा अर्थ होतो. ‘आदेशस्य’ या शब्दाचा ‘आदेशावयवस्य’ असा अर्थ केल्यास, ‘तिसूणाम्’ या स्थली सकाराचे पत्व होण्याची आपत्ति येते ‘त्रि’ हा शब्द स्त्रीलिङ्गाचा वाचक असल्यास त्यापुढे विभक्तिप्रत्यय आला असता, ‘त्रिचतुरो स्त्रिया तिसूषतसु’ सू. २२८ या सूत्राने ‘त्रि’ चे जागी ‘तिसू’ असा आदेश होणे सांगितले असल्यामुळे, ‘त्रि आम्’ या स्थली त्या सूत्राने ‘त्रि’ चे जागी ‘तिसू’ असा आदेश होऊन ‘तिसू आम्’ अशी स्थिति होते या आदेशात ‘इ’ या ‘इण्’ पुढे सकार हा आदेशावयव असल्यामुळे, वरील अर्थान्वये त्याचे पत्व होण्याची आपत्ति येते. पण ‘आदेशरूपो य. सकारः’ असा अर्थ केल्याने, ती आपत्ति टळते, कारण येथे सकाररूप आदेश झाला नसून ‘तिसू’ असा आदेश झाला आहे. त्याचप्रमाणे ‘प्रत्ययो यः सकारः’ असा अर्थ केल्यास, ‘रामेप्’ या स्थली ‘सु’ हा समुदाय प्रत्यय असून त्यातील अवयव सकार हा प्रत्यय नसल्यामुळे, त्याचे पत्व न होण्याची आपत्ति येते. पण ‘प्रत्ययावयव. य. सकारः’ असे व्याख्यान केल्यानेच ती आपत्ति टळते. पण अशा रीतीने ‘आदेशस्य’ ही अभेदसंब-
बोधिकापट्टी व ‘प्रत्ययस्य’ ही अवयविपट्टी मानल्यास, या स्थली सहविवक्षेचा अभाव होतो. याचे कारण हे की, प्रकृत सूत्रात ‘सहेः साठः सः’ या पूर्वं सूत्रातून ‘सः’ या पठघन्त पदाची अनुवृत्ति होते. या अनुवृत्त पदात ‘आदेशस्य’ या पट्टीचा तादात्म्यसंबधाने — अभेदसंबधाने — अन्वय असून, ‘प्रत्ययस्य’ या पट्टीचा अवयवावय-
विरूपसंबधाने अन्वय आहे असे मानले असता, या दोन पट्टीचा ‘सः’ या अनुवृत्त पदात सारख्याच रीतीने अन्वय होत नसल्यामुळे, येथे सहविवक्षेचा अभाव आहे हे स्पष्ट होते, आणि इतरेतरयोगद्वन्द्व होण्याकरिता सहविवक्षा अमणे आवश्यक असल्यामुळे, ‘आदेश-
प्रत्यययोः’ या स्थली वास्तविक इतरेतरयोगद्वन्द्व होऊ शकत नाही.

तथापि 'छन्दोवत् सूत्राणि भवन्ति' या भाष्यवचनान्वये हा सौत्र-
 प्रयोग वैदिकप्रयाग ठरतो व 'दृष्टानुविधिश्छन्दसि' या वचनान्वये
 तो साधु मानला पाहिजे) प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत 'विवृतापो-
 पस्य सस्य तादृश एव पः' असे म्हटले आहे परंतु प्रकृत सूत्रावरील
 टीकेत प्रकाशकारानो 'रामेषु' या स्थली जें पत्व झाले आहे त्या सबधानें
 'सकारस्य सोऽप्यणोऽधोपस्यान्तरतम्यात् तादृश एव पकारो भवति
 मूर्धन्यः' असे जें म्हटले आहे तें अपुरे आहे. हे त्याचें म्हणणें बरोबर
 मानल्यास, सकाराचें जागी ठकारादेश देखील होण्याची आपत्ति
 येते. (प्रसादकारानी देखील प्रकाशकारासारखेंच आपल्या टीकेत
 म्हटले आहे आणि प्रकाशकारानी त्याच्याच म्हणण्याचा अनुवाद
 केला आहे असे दिसते.) प्रातिशाख्यात असे म्हटले आहे की, प्रत्येक
 वर्गातील पहिले दोन वर्ण अघोष असून द्वितीय व तृतीय वर्ण सोऽप्य
 असतात व अन्त्यवर्ण अनुनासिक असतो (या प्रातिशाख्यान्वयें
 टवर्गातील द्वितीय वर्ण ठकार हा अघोष व सोऽप्य ठरतो पकार देखील
 अघोष असून ऊष्मवर्ण आहे. म्हणून 'स्थानेऽन्तरतम' मू. ३९ या
 सूत्रान्वयें अन्तरतम्य ठरविण्याकरिता प्रकृत स्थली अघोष व सोऽप्य हे
 दोन बाह्य यत्नरूप हेतु पुढे मानले तर, सकाराचा अन्तरतम असा
 पकार ठरतो तसा ठकार देखील ठरतो व त्यामुळें सकाराचें जागी
 'रामेषु' या स्थली ठकारादेश देखील होण्याची आपत्ति येते. ती
 आपत्ति टाळण्याकरिता प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत 'विवृता
 पोपस्य सस्य तादृश एव पः' असे दीक्षितानी म्हटले आहे. ठकार
 या स्पर्श वर्णाचा आभ्यन्तरप्रयत्न 'पृष्ठ प्रयत्न स्पर्शानाम्' या
 वचनान्वयें स्पृष्ट असून सकार व पकार या दोन्ही उष्मवर्णांचा
 आभ्यन्तरप्रयत्न 'विवृतमूष्मणा स्वराणां च' या वचनान्वयें विवृत
 आहे. त्यामुळें सकाराचा ठकार हा आभ्यन्तरप्रयत्नभेदांमुळें
 अन्तरतम ठरत नसून, पकार हा आभ्यन्तरप्रयत्नताम्यामुळें
 'स्थानेऽन्तरतमः' मू. ३९ या सूत्रान्वयें व तसेच 'यत्रानेकविधमान्तर्यं
 सत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयः' प. १३ या परिभाषान्वयें अन्तरतम

व बलवत्तर ठरतो व सकाराचे जागी ठकारादेश होण्याची आपत्ति टळते आणि पकारादेशच होतो. आता येथे शकाकार अशी शका करतो की,) 'दधिसेचः' इत्यादि स्थली सुबुत्पत्ति होण्यापूर्वी समास केल्याने जी पत्वाची प्राप्ति होते तिचे निवारण करण्याकरिता भाष्यकारानी 'सात्पदाद्योः' सू. २१२३ या सूत्रातील 'पदादि' या शब्दाचा 'पदात् आदिः' असा पञ्चमीसमास केला असल्यामुळे, 'सात्पदाद्योः' या निषेधान्वये 'रामेषु' या स्थली देखील पत्व न होण्याची आपत्ति येते. ('दधिसेचः' या स्थली 'गतिकार-कोपपदाना कृद्भि सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः'-परि. ७६-या परिभाषान्वये 'सेच्' या कृदन्त प्रातिपदिकाहून सुबुत्पत्ति होण्यापूर्वी समास केल्याने 'सेच्' याला पदसज्ञा होत नसल्यामुळे व असा रीतीने 'सेच्' यातील सकार पदाचा आदि ठरत नसल्यामुळे, 'सात्पदाद्योः' या पत्वनिषेधक सूत्रातील 'पदादि' या शब्दाचा 'पदस्य आदिः पदादिः' असा षष्ठीसमास केल्यास ते पत्वनिषेधक-सूत्र पदसज्ञक नसलेल्या 'सेच्' ला लागू पडत नाही व त्यामुळे 'सेच्' यातील आद्य मकाराचे पत्व होण्याची आपत्ति येते. ती आपत्ति टाळण्याकरिता भाष्यकारानी 'न लुमताङ्गस्य' १-१-६३ या सूत्रावरील भाष्यात 'पदात् आदिः पदादिः' असा पञ्चमीसमास केला आहे व 'दधिसेच्' या स्थली 'दधि' या पदाच्या लगेच पुढे 'सेच्' यातील सकार असल्यामुळे त्या सकाराचे, पञ्चमीसमास मानून, पत्व होणे टाळले आहे. म्हणून भाष्यसमत पञ्चमीममामपक्ष मानल्यास, 'राम सु = रामेषु' या स्थली 'राम' याला 'स्वादिष्वमर्बनामस्थाने' सू. २३० या सूत्राने पदसज्ञा होत असल्यामुळे आणि 'बहुवचने ज्ञत्येत्' सू. २०५ या सूत्राने 'राम' यातील अन्त्य अकाराचे एत्व केल्यावर 'रामे' याला स्थानिवद्भावात् पदसज्ञा होत असल्यामुळे व त्या पदाच्या लगेच पुढे 'सु' प्रत्ययातील सकार असल्यामुळे, त्या सकाराचे पत्व होऊ शकत नाही व 'रामेषु' असे रूप सिद्ध होऊ शकत नाही असे शकाकाराचे

म्हणजे आहे. या शकेवर दीक्षित असे उत्तर देतात की,) ही शक बरोबर नाही; कारण 'स्वादिप्सव्यं नामस्थाने' मू. २३० या सूत्राने जेथे पदसज्ञा केली जाते त्या ठिकाणी 'सात्पदाद्योः' मू. २१२३ हा निषेध प्रवृत्त होत नाही, म्हणजे लागू पडत नाही, हे त्या सूत्रात केलेल्या 'सात्' या प्रत्ययाच्या ग्रहणाने जापित होते. ('अग्निंसात्' या स्थली 'अग्नि' या पुढे 'सात्' प्रत्यय आला असल्यामुळे 'स्वादिप्सु' मू. २३० या सूत्राने 'अग्नि' याला पदसज्ञा होते व त्याच्या लगेच पुढे 'सात्' यातील सकार आल्यामुळे, 'पदादेः' एवढेच जरों मूत्र असले तरी, पञ्चमोसमासपथात या उदाहरणात पत्वांचे निवारण होऊ शकतेच व अशा रीतीने त्या सूत्रातील 'सात्' या प्रत्ययाचे ग्रहण व्यर्थ ठरू पाहते. पण त्या सूत्रात 'सात्' ग्रहण मुद्दाम केले असल्यामुळे हे जापित होते की, जेथे 'मुप्तिष्ठन्त पदम्' मू. २९ या सूत्राने पदसज्ञा होत नसून 'स्वादिप्सु' या सूत्राने पदसज्ञा होते तेथे बरील पत्वनिषेधक मूत्र प्रवृत्त होत नाही. त्यामुळे 'अग्निंसात्' या स्थली 'सात्' यातील सकाराचे पत्व टोण्याची जी प्राप्ति येत होती ती टाळण्याकरिता त्या सूत्रात 'सात्' या प्रत्ययाचे ग्रहण करावे लागले. 'रामेप्सु' या स्थली देखील 'रामे' याला वर सांगितल्याप्रमाणे 'स्वादिप्सु' या सूत्रानेच पदसज्ञा होत असल्यामुळे, या उदाहरणात देखील 'सात्पदाद्योः' या निषेधक सूत्राची प्रवृत्ति होत नाही व त्यामुळे 'सु' प्रत्ययातील सकाराचे पत्व होऊन 'रामेप्सु' असे इष्ट रूप सिद्ध होते. 'न नुमताद्भस्य' मू. १-१-६३ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात—'इह तर्हि दधिसेचो दधिसेचः सात्पदाद्योरिति पदादिलक्षणः पत्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति । मा भूदेव पदस्यादिः पदादिः पदादेर्निति । कथं तर्हि ? । पदादादिः पदादिः पदादेर्नत्येव भविष्यति । नैव शक्यम् । इहापि प्रसज्येत । ऋक्षु वाक्षु त्वक्षु कुमारीषु किञ्चोरीष्विति । सात् प्रतिषेधो जापकः स्वादिप्सु पदत्वेन येना पदसज्ञा न तेभ्यः प्रतिषेधो भवतीति ।')

च बलवत्तर ठरतो व सकाराचे जागी ठकारादेश होण्याची आपत्ति टाळने आणि पकारादेशच होतो आता येथे शकाकार अशो शका करतो की,) 'दधिसेच' इत्यादि स्थली सुबुत्पत्ति होण्यापूर्वी समास केल्याने जी पत्वाची प्राप्ति होत तिचे निवारण करण्याकरिता भाष्यकारानी 'सात्पदाद्यो' सू. २१२३ या सूत्रातील 'पदादि' या शब्दाचा 'पदात् आदि' यमा पञ्चमीसमास केला असल्यामुळे, 'सात्पदाद्यो' या निषेधान्वये 'रामेषु' या स्थली देखील पत्व न होण्याची आपत्ति येते ('दधिसेच' या स्थली 'गतिकार-कौपपदाना कृद्धि सह समासवचन प्राक्सुबुत्पत्ते.'-परि ७६-या परिभाषाव्यये 'सेच्' या कृदन्त प्रातिपदिकाहून सुबुत्पत्ति होण्यापूर्वी समास केल्याने 'सेच्' याला पदसज्ञा होत नसल्यामुळे व अद्या रीतीने 'सेच्' यातील सकार पदाचा आदि ठरत नसल्यामुळे, 'सात्पदाद्यो' या पत्वनिषेधक सूत्रातील 'पदादि' या शब्दाचा 'पदस्य आदि पदादि' असा पष्ठीसमास केल्यास ते पत्वनिषेधक-सूत्र पदसज्ञक नसलेल्या 'सेच्' ला लागू पडत नाही व त्यामुळे 'सेच्' यातील आद्य सकाराच पत्व होण्याची आपत्ति येते ती आपत्ति टाळण्याकरिता भाष्यकारानी 'न लुमताङ्गस्य' १-१-६३ या सूत्रावरील भाष्यात 'पदात् आदि. पदादि' असा पञ्चमी-समास केला आहे व 'दधिसेच्' या स्थली 'दधि' या पदाच्या लगेच पुढे 'सेच्' यातील सकार असल्यामुळे त्या सकाराचे, पञ्चमीसमास मानून, पत्व होणे टाळले आहे म्हणून भाष्यसमत पञ्चमीसमासपक्ष मानल्यास, 'राम सु = रामेषु' या स्थली 'राम' याला 'स्वादिष्वमर्वनामस्थाने' सू. २३० या सूत्राने पदसज्ञा होत असल्यामुळे आणि 'बहुवचने ज्ञत्येत' सू. २०५ या सूत्राने 'राम' यातील अन्त्य अकाराचे एत्व केल्यावर 'रामे' याला स्थानिवद्भावाने पदसज्ञा होत असल्यामुळे व त्या पदाच्या लगेच पुढे 'सु' प्रत्यया-तील सकार असल्यामुळे, त्या सकाराचे पत्व होऊ शकत नाही व 'रामेषु' असे रूप सिद्ध होऊ शकत नाही असे शकाकाराचे

स्थली पत्वाचे निवारण करणे अशक्य आहे. व्यपदेशिवद्भावांने 'मे' हे तिङन्त मानून ते पद आहे (व त्यामुळे 'से' या पदातील आद्य मकाराचे पत्व होणे 'सात्पदाद्यो' या निषेधान्वये टाळता येत) हे म्हणजे बरोबर नाही; कारण 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्सविहितस्तदादे' - परि-२३-या परिभाषान्वये, ज्याहून प्रत्यय झाला आहे अशा तदादि समुदायाचे प्रत्ययग्रहणाने ग्रहण होत असते (सकाकार अस म्हणतो की, 'व्यतिसे' या उदाहरणातील 'से' हे पद नमून केवळ प्रत्यय आहे आणि 'पदादादिः पदादि' हा पञ्चमोऽसमासपक्ष मानल्याने जरी 'से' यातील आद्य मकाराचे पत्व टाळता येते तरी, 'पदस्य आदिः पदादिः' हा पष्ठीसमासपक्ष मानल्यास, प्रकृत सूत्राने गावलेले 'से' यातील मकाराचे पत्व टाळता येत नाही ज्या 'अस्' पातूहून 'मे' हा प्रत्यय झाला आहे त्या संपूर्ण 'अस्' प्रकृतीचा 'क्षत्तोरत्लोप' सू. २४६९ व 'तासस्त्योलोप' सू. २१९१ या दोन सूत्रांनी लोप होऊन 'से' एवढाच प्रत्ययरूप भाग अवशिष्ट राहत असल्यामुळे, 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्' - परि. ३० - या परिभाषान्वये 'मे' हे तिङन्त आहे व त्यामुळे पदसज्ञक आहे असे मानता येत आणि त्यामुळे पष्ठीसमासपक्षात देखील 'सात्पदाद्या' हा निषेध येथे लागू पडता आणि 'मे' या पदातील आद्य मकाराचे पत्व हात नाही असे कोणी म्हटल्यास, त्यावर सकाकार असे उत्तर दता की, प्रत्ययग्रहणपरिभाषान्वये ज्या प्रकृतीहून प्रत्यय झाला आहे त्या प्रकृतिप्रत्ययसमुदायालाच 'मुप्तिङन्त पदम्' सू. २९ या सूत्राने होणारी पदमज्ञा होते. 'व्यतिसे' या उदाहरणात ज्या 'अस्' प्रकृतीहून 'से' हा प्रत्यय झाला आहे तो संपूर्ण प्रकृति नाहीशी होऊन 'मे' हा प्रत्ययच अवशिष्ट राहिला असल्यामुळे, तशा अवशिष्ट राहिलेल्या प्रकृतिरहित 'से' प्रत्ययाला पदसज्ञा होऊ शकत नाही.) जर प्रत्ययाला देखील पदसज्ञा होते असे मानले तर 'रामेषु' इत्यादि स्थलीं देखील पत्वाचा निषेध होण्याची आपत्ति येईल, म्हणजे 'सात्पदाद्योः' हा निषेध प्रवृत्त होऊन 'मु'

मनोरमा-यत्त्वाहुः । प्रत्ययविषये नायं निषेध इति ज्ञाप्यत इति । तत्र । व्यतिसे इत्यादी पत्वापत्तेः । ननु पदस्यादिरिति पक्षे 'व्यतिसे' इत्यत्र पत्वं दुर्वारम् । न च व्यपदेशिवद्भावेन से इत्यस्यापि तिङन्तत्वात्पदत्व शङ्क्यम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात् अन्यथा 'रामेषु' इत्यादावपि पत्वनिषेधापत्तिरिति चेत्सत्यम् । न वयं प्रत्ययमात्रस्य तदन्तर्ता ब्रूमः, किं तु प्रकृतिप्रत्ययसमुदाये प्रवृत्ता पदसंज्ञामेकदेशविकृतन्यायेन लुप्तप्रकृतिके प्रत्ययेऽप्यानयामः । 'रामौ' 'रामा' इत्यादावपि हि एकदेशविकृतन्यायेनैव पदत्वम्, एकादेशात्प्रागेव पदसंज्ञाप्रवृत्तेः । न त्वेकादेशे कृते "सुप्तिङन्तम्" इत्यस्य प्राप्तिरस्ति । उभयत आभयणे नान्तादिवदिति सिद्धान्तात् ।

यत्तु वदन्ति । प्रकृतिसन्निधाने प्रत्ययस्य पदत्वं नास्ति । "मन्त्रेषु" "सर्वेषाम्" इत्यादिनिर्देशादिति । तन्मन्दम् । उक्तरीत्या पदत्वाभावे न्यायसिद्धे ज्ञापनस्यासम्भवादनुपयोगाच्च ।

प्रकाशकाराचे असे म्हणणे आहे की, 'सात्पदाद्योः' हा निषेध प्रत्ययाच्या विषयात, म्हणजे प्रत्ययातील आद्य सकाराचे पत्व करतवेळी, लागू पडत नाही हे (त्या सूत्रातील 'सात्' प्रत्ययाच्या ग्रहणाने) ज्ञापित होते. पण हे म्हणणे बरोबर नाही ते म्हणणे बरोबर मानल्यास, 'व्यतिसे' इत्यादि स्थली पत्व होण्याची आपत्ति येते. ('व्यतिसे' या स्थली 'व्यति' हे पद असून त्याच्या लगेच पुढे 'से' हा सकाराने सुरु होणारा प्रत्यय आहे. तो प्रत्यय असल्यामुळे 'सात्पदाद्योः' हा निषेध त्याला लागू पडत नाही असे मानले तर, 'व्यतिसे' असे अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येते. म्हणून प्रकाशकाराचे म्हणणे अयोग्य ठरते. आता येथे शकाकार अशी शका करतो की,) 'सात्पदाद्योः' या सूत्रातील 'पदादि' या शब्दाचा 'पदस्य आदिः पदादि.' असा जो पष्ठीसमास केला आहे तो पष्ठीसमासपक्ष मानल्यास, 'व्यतिसे' या

प्रत्ययातील सकाराचे पत्व न होण्याची आपत्ति येईल. ('ननु पदस्यादि... पत्वनिषेधापत्तिः' हा सर्व शकाग्रन्य आहे या शकेवर दीक्षित असे उत्तर देतात की) शकाकाराचे म्हणजे ठीक आहे, पण आम्ही 'से' या केवळ प्रत्ययाला तिङन्त म्हणत नसून ('अस् से' या प्रकृतिप्रत्ययसमुदायाचे ठिकाणी प्रवृत्त झालेली पदसज्ञा 'अस्' या प्रकृतीचा लोप होऊन जो 'से' हा प्रत्यय अवशिष्ट राहतो त्या प्रत्ययाचे ठिकाणी एकदेशविकृतन्यायाने आणतो. 'रामो रामा.' इत्यादि स्थली देखील एकदेशविकृतन्यायानेच पदसज्ञा होते, कारण एकादेश होण्यापूर्वीच पदसज्ञा प्रवृत्त होते. एकादेश केल्यावर 'सुप्तिङन्त पदम्' सू. २९ या सूत्राने पदसज्ञेची प्राप्ति होत नाही, कारण 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' असा भाष्यसिद्धान्त आहे ('अस्' या घातूहून 'से' हा प्रत्यय केला असता, 'अस से' या प्रकृतिप्रत्ययसमुदायाला 'सुप्तिङन्त पदम्' सू. २९ या सूत्राने पदसज्ञा होते व ती सज्ञा त्या समुदायाला झाल्यावर जरी नंतर पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे 'अस्' या प्रकृतीचा लोप होऊन 'से' एवढाच प्रत्ययरूप भाग अवशिष्ट राहतो तरी, 'एकदेशविकृतमन्यवत्' -परि. ३७-या परिभाषान्वये अवशिष्ट एकदेशविकृत 'से' याला स्थानिवद्भावेने पदसज्ञा होते, व्यपदेशिवद्भावेने, म्हणजे 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्' -परि. ३०-या परिभाषान्वये ती सज्ञा होते असे आमचे मुळीच म्हणणे नाही असे दीक्षित म्हणतात. अशा रीतीने 'ने' हा अवशिष्ट भाग पदसज्ञक ठरत असल्यामुळे, 'पदस्य आदिः पदादिः असा पळीसमासपक्ष मानला तरी, 'से' या पदातील आद्य सकाराचे, 'मात्पदाद्यो' हे पत्वनिषेधक मूत्र असल्यामुळे, पत्व होत नाही. एकदेशविकृत शब्दस्वरूपाला 'एकदेशविकृतमन्यवत्' या न्यायाची प्रवृत्ति करून पदसज्ञा करता येते हे सिद्ध करण्याकरिता दीक्षितानी मनोरमंत 'रामो, रामा.' ही उदाहरणे दिली आहेत. त्यापैकी आपण 'रामो' हे उदाहरण घेऊ. 'राम' या प्रातिपदिकाहून 'ओ' हा प्रत्यय केला

असता, 'राम ओ' या प्रकृतिप्रत्यय समुदायाला 'भुक्तिइन्त पदम्' या नूवाने पदसज्ञा होने व 'वृद्धिरेव' या मूत्राने वृद्धिरूप एकादेश होऊन 'रामो' असे रूप झाले असता, त्याला तो सज्ञा स्थानिवद्भावाने प्राप्त होजे. 'रामो' या स्थली जा वृद्धिरूप एकादेश झाला आहे तो पूर्वान्तिद्भावाने प्रकृतीचा अवयव मानल्यास, प्रकृती-पुढे प्रत्यय राहत नसल्यामुळे, 'रामो' याला पदसज्ञा होऊ शकत नाही. 'ओ' हा वृद्धिरूप एकादेश परादिबद्भावाने प्रत्यय मानल्यास, 'राम' अशी जी मूळ प्रकृति होती ती तशी न राहता 'राम्' अशी एकदेशविकृत प्रकृति होते व या स्थली एकदेशविकृतन्यायाची प्रवृत्ति करून 'राम्' ही एकदेशविकृतप्रकृति 'राम'च आहे असे मानले तरच 'रामो' याला पदसज्ञा हाऊ शकने सारास 'रामो' याला कार्यकालपक्षात पदसज्ञा होण्याकरिता एकदेशविकृतन्यायाचा आश्रय केल्याशिवाय गत्यन्तर नाही, कारण 'उभयते आश्रयणे नान्तादिवत्' असा भाष्यसिद्धान्त असल्यामुळे, 'ओ' या वृद्धिरूप एकादशाला एवंच वेष्टी 'राम' या प्रकृतीचा अन्त्य व 'ओ' या प्रत्ययाचा आदि मानता येत नाही.) प्रकाशकार अस म्हणतात की, प्रकृतीचे साग्निय्य अनता, म्हणजे ज्या प्रकृतीहून प्रत्यय झाला आहे तो प्रकृति प्रत्ययापूर्वी विद्यमान अनता, प्रत्ययाला पदसज्ञा होऊ शकत नाही आणि हे 'मन्त्रेषु, मर्वेषाम्' इत्यादि (पाणिनीय) निर्देशावरून सिद्ध होते पण हे म्हणणे बरोबर नाही, कारण धर सांगितल्याप्रमाणे कवळ प्रत्ययाला प्रत्ययग्रहणपरिभाषान्वये पदसज्ञेची प्राप्तीच होत नसल्यामुळे, बरील निर्देश ज्ञापक मानता येणे असंभवनीय आहे व ते निर्देश ज्ञापक मानले तरी (पूर्वी जे सिद्ध नव्हते असे काही अधिक सिद्ध होत नसल्यामुळे) ते निर्देश ज्ञापक मानून काहीच फायदा नाही. ('रामेषु, मन्त्रेषु, मर्वेषाम्' इत्यादि स्थली प्रत्ययग्रहणपरिभाषान्वये परि २३ कवळ प्रत्ययाला पदसज्ञा होत नमून प्रकृतिप्रत्ययसमुदायालाच तो सज्ञा होत असल्यामुळे, प्रत्ययाला पदसज्ञा होत नाही हे सिद्ध करण्याकरिता पाणिनीय

प्रत्ययातील सकाराचे पत्व न होण्याची आपत्ति येईल. ('ननु पदस्यादि . ... पत्वनिषेधापत्तिः' हा सर्व शकाग्रन्थ आहे. या शकेवर दीक्षित असे उत्तर देतात की) शकाकाराचे म्हणणे ठीक आहे, पण आम्ही 'से' या केवळ प्रत्ययाला तिङन्त म्हणत नमून ('अस् से' या प्रकृतिप्रत्ययसमुदायाचे ठिकाणी प्रवृत्त झालेली पद-सज्ञा 'अस्' या प्रकृतीचा लोप होऊन जो 'से' हा प्रत्यय अवशिष्ट राहतो त्या प्रत्ययाचे ठिकाणी एकदेशविकृतन्यायाने आणतो. 'रामो रामा.' इत्यादि स्थली देखील एकदेशविकृतन्यायानेच पदसज्ञा होते, कारण एकादेश होण्यापूर्वीच पदसज्ञा प्रवृत्त होते. एकादेश केल्यावर 'सुप्तिङन्त पदम्' सू. २९ या सूत्राने पदसज्ञेची प्राप्ति होत नाही, कारण 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' असा भाष्यसिद्धान्त आहे ('अस्' या घातून 'से' हा प्रत्यय केला असता, 'अस से' या प्रकृतिप्रत्ययसमुदायाला 'सुप्तिङन्त पदम्' सू. २९ या सूत्राने पदसज्ञा होते व ती सज्ञा त्या समुदायाला झाल्यावर जरी नंतर पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे 'अस्' या प्रकृतीचा लोप होऊन 'से' एवढाच प्रत्ययरूप भाग अवशिष्ट राहतो तरी, 'एकदेशविकृतमन्यवत्' -परि. ३७-या परिभाषान्वये अवशिष्ट एकदेशविकृत 'से' याला स्थानिवद्भावेने पदसज्ञा होते, ध्यपदेशिवद्भावेने, म्हणजे 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्' -परि. ३०-या परिभाषान्वये ती सज्ञा होते अने आमचे मुळीच म्हणणे नाही असे दीक्षित म्हणतात. अशा रीतीने 'से' हा अवशिष्ट भाग पदसज्ञक ठरत असल्यामुळे, 'पदस्य आदि. पदादि. असा पठ्योसमासपक्ष मानला तरी, 'से' या पदातील आज सकाराचे, 'सात्पदस्यो' हे पत्व-निषेधक सूत्र असल्यामुळे, पत्व होत नाही. एकदेशविकृत शब्द-स्वरूपाला 'एकदेशविकृतमन्यवत्' या न्यायाची प्रवृत्ति करून पदसज्ञा करता येते हे सिद्ध करण्याकरिता दीक्षितानी मनोरमंत 'रामो, रामा.' ही उदाहरणे दिली आहेत. त्यापैकी आपण 'रामो' हे उदाहरण घेऊ. 'राम' या प्रातिपदिकातून 'ओ' हा प्रत्यय केला

असता, 'राम ओ' या प्रकृतिप्रत्यय समूदायाला 'सुप्तिङन्त पदम्' या सूत्रानें पदसज्ञा होते व 'वृद्धिरेचि' या सूत्रानें वृद्धिरूप एकादेश होऊन 'रामो' अस रूप झाले असता, त्याला ती सज्ञा स्थानिवद्भावाणें प्राप्त होणे. 'रामो' या स्थली जो वृद्धिरूप एकादेश झाला आहे तो पूर्वान्तिद्भावाणें प्रकृतीचा अवयव मानल्यास, प्रकृती-पुढें प्रत्यय राहत नसल्यामुळे, 'रामो' याला पदसज्ञा होऊ शकत नाही. 'ओ' हा वृद्धिरूप एकादेश परादिवद्भावाणें प्रत्यय मानल्यास, 'राम' अशी जी मूळ प्रकृति होती ती तशी न राहता 'राम्' अशी एकदेशविकृत प्रकृति होते व या स्थली एकदेशविकृतन्यायाची प्रवृत्ति करून 'राम्' ही एकदेशविकृतप्रकृति 'राम'च आहे असे मानले तरच 'रामो' याला पदसज्ञा होऊ शकते. सारांश 'रामो' याला कार्यकालपक्षात पदसज्ञा होण्याकरिता एकदेशविकृतन्यायाचा आश्रय केल्याशिवाय गत्यन्तर नाही, कारण 'उभयत आधयणे नान्तादिवत्' असा भाष्यसिद्धान्त असल्यामुळे, 'ओ' या वृद्धिरूप एकादेशाला एकेच वेळी 'राम' या प्रकृतीचा अन्त्य व 'ओ' या प्रत्ययाचा आदि मानता येत नाही.) प्रकाशकार असे म्हणतात की, प्रकृतीचे सान्निध्य असता, म्हणजे ज्या प्रकृतीहून प्रत्यय झाला आहे ती प्रकृति प्रत्ययापूर्वी विद्यमान असता, प्रत्ययाला पदसज्ञा होऊ शकत नाही आणि हें 'मन्त्रेषु, सर्वेषाम्' इत्यादि (पाणिनीय) निर्देशावरून सिद्ध होते पण हें म्हणणे बरोबर नाही, कारण वर सांगितल्याप्रमाणे केवळ प्रत्ययाला प्रत्ययग्रहणपरिभाषान्वयें पदसज्ञेची प्राप्तीच होत नसल्यामुळे, बरील निर्देश जापक मानता येणे असंभवनीय आहे व त निर्देश जापक मानले तरी (पूर्वी जें सिद्ध नव्हतें असे काहीं अधिक सिद्ध होत नसल्यामुळे) ते निर्देश जापक मानून काहींच फायदा नाही. ('रामेषु, मन्त्रेषु, सर्वेषाम्' इत्यादि स्थली प्रत्ययग्रहणपरिभाषान्वयें परि २३ केवळ प्रत्ययाला पदसज्ञा होत नसून प्रकृतिप्रत्ययसमूदायालाच ती सज्ञा होत असल्यामुळे, प्रत्ययाला पदसज्ञा होत नाही हे सिद्ध करण्याकरिता पाणिनीय

सूत्रातील निर्देश ज्ञापक देण्याची गरज काय ? जर कोणत्याहि रीतीने प्रत्ययाला पदसज्ञेची प्राप्ति असती तर त्या सज्ञेचे निवारण करण्याकरिता ज्ञापक देणे उचित झाले असते सारांश जें पूर्वी सिद्ध नव्हते ते ज्ञापकाच्या आधारे सिद्ध होणे अशी येथें वस्तुस्थिति नसल्यामुळे, प्रत्ययाला पदसज्ञा होत नाही ही सिद्ध वस्तु सिद्ध करण्याकरिता पाणिनीय निर्देशाचा आधार देण्याची खटपट करण निरर्थक आहे असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे प्रकाशकारानी ज्या दोन निर्देशाचा आधार दिला आहे ते 'हलि सर्वेषाम्' सू १७१ या सूत्रातील 'सर्वेषाम्' व 'मन्त्रेष्वाम्नादेरात्मन' सू ३५५४ या सूत्रातील 'मन्त्रेषु' हे निर्देश होत या दोन्ही निर्देशात 'साम्' व 'सु' या दोन्ही प्रत्ययातील सकाराचे पाणिनीने पत्व केले असल्यामुळे हे ज्ञापित होणे की, प्रत्ययाला पदसज्ञा होत नाही, कारण जर प्रत्ययाला पदसज्ञा झाली असती तर बरील दोन्ही निर्देशात सकार हा पदाचा भाग अवयव मानला जाऊ शकला असता व त्यामुळे 'सात्पदाद्यो' या निषेधक सूत्रान्वये पत्व होऊ शकले नसते असा प्रकाशकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे यावर दीक्षितानी जें उत्तर दिले आहे त्याचे विवरण वर केलेच आहे)

शब्दरत्न—विषयभेदादिति । तन्त्रेण षष्ठीद्वयोच्चारणाद् आदेशरूपसस्य स्थाने प्रत्ययावयवसस्य स्थाने च यो भवतीत्येवरूप षष्ठीभेद इत्यर्थ । ओस्सबन्धद्वयार्थक इत्यभिमानः । तिसृणामिति । तिसृणादेशे सकारोच्चारणस्तु तिस्र इत्यत्र “नरपर” इति वृत्तनिषेधे चरितार्थमिति भावः । ठकारेऽतिप्रसङ्गादिति । “सोष्मण. सोष्माण इति द्वितीया” इति “स्थानेऽन्तरतम—” सूत्रस्य भाव्येण तस्यापि सोष्मत्वबोधनात् । सोष्मण इत्यस्योष्मत्वसहितस्येत्यर्थः । अत्रायं ऋष्यन्तरसंवादिमप्याह—तथा चेति ।

‘एकाऽपि षष्ठी विषयभेदाद्भिद्यते’ असे जें मनोरमंत म्हटले त्याचा भावार्थ हा आहे की, तन्त्रानें ‘आदेशस्य’ व ‘प्रत्ययस्य’ या

दोन पष्ठीचे उच्चारण केल्याने, आदेशरूप सकाराचे जागी व प्रत्ययाचा जो अवयव सकार त्याचे जागी पकार होतो असा अर्थ होऊन पष्ठीचे दोन भिन्न अर्थ होतात. ('आदेशप्रत्यययो.' या द्वन्द्वसमासात 'आदेश' व 'प्रत्यय' या दोन शब्दाच्या पष्ठीचे भिन्न सबधरूप अर्थ होत असल्यामुळे, त्या दोन शब्दांपैकी प्रत्येक शब्दाहून 'इस्' प्रत्यय करून 'आदेशस्य' व 'प्रत्ययस्य' अशी दोन पष्ठीची पृथक् पदे उच्चारारवयास पाहिजे होती व इतरैतरयोगद्वन्द्व करावयास नको होता. पण पाणिनीने प्रकृत सूनात 'आदेशप्रत्यययो.' असा द्वन्द्वसमासनिर्देश केला असल्यामुळे व त्या द्विवचनान्त सामासिक पदाच्या अन्ती दोन 'इस्' प्रत्यय उच्चारणे अवश्य असल्यामुळे, 'ओस्' हा पष्ठीच्या द्विवचनाचा एकच प्रत्यय उच्चारला आहे व त्या 'ओस्' प्रत्ययाने दोन 'इस्' प्रत्ययाच्या अर्थाचा, म्हणजे अभेदसबध व अवयवावयव-विभावसबध या दोन भिन्न सबधाचा, बोध केला आहे असे तत्त्वज्ञान मानता येते. याचा अर्थ हाच की, 'आदेशस्य सस्य यो भवति, प्रत्ययावयवस्य सस्य च यो भवति' अशी दोन भिन्न वाक्ये तयार करून प्रकृत सूत्राचा अर्थ करावा.) सारांश 'आदेशप्रत्यययो.' यातील 'ओस्' हा प्रत्यय दोन भिन्न प्रकारच्या सबधाचा बोधक आहे असे मानून दीक्षितानी प्रकृत सूत्राचा अर्थ केला आहे. (या पक्षांत 'इत्थमिमान.' ही अरुचिप्रदर्पक पदे घातली असल्यामुळे हे स्पष्ट होतं की, दीक्षिताचे म्हणणे शब्दरत्नकाराना धान्य नाही व त्याचे कारण 'प्रत्ययमात्रे तन्त्रेणोच्चारण लोके न दृष्टम्' असे भंडारीत दिले आहे व 'वस्तुतस्तु उभयोरपि अभेदेनैवान्वयः, प्रत्यय-पद च प्रत्ययावयवपरमिति नात्र पष्ठीभेदाध्ययनम् । लोपे प्रत्ययलक्षण-मित्येव सिद्धे प्रत्ययग्रहणेन प्रत्ययपदस्य प्रत्ययावयवपरत्वबोधनात् ।' असे सरलेत म्हटले आहे. प्रकृत सूत्रावरील शब्देन्दुषेखरात देखील 'प्रत्ययशब्दस्तदवयवपरो व्याख्यानात्, सातेः पत्वनिषेधात्लिङ्गाच्च ।' असेच म्हटले आहे. सारांश 'आदेशप्रत्यययोः' या सामासिक

पदातील 'प्रत्यय' हा शब्द 'प्रत्ययावयव' या अर्थाचा वाचक आहे असे मानले असता, 'आदेशस्य' व 'प्रत्ययस्य' या दोन्ही पंढीचा 'स.' या अनुवृत्त पदाशी अमेदरूपसंबधानें सारखाच अन्वय होत असल्यामुळे, येथे सहविवक्षा आहे हे सिद्ध होते व त्यामुळे इतरेतर-मोगद्वन्द्व होण्यात कोणतीहि अडचण येत नाही आणि सौत्र प्रयोग मानून कशी तरी उपपत्ति लावण्याची काहीच आवश्यकता राहत नाही असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) 'त्रिचतुरोः स्त्रिया तिसृचतसृ' सू. २९८ या सूत्रात 'तिसृ' या आदेशामध्ये जें सकाराचे उच्चारण केले आहे ते 'तिस्र' या स्थली 'न रपर' सू. ३१६८ या सूत्रानें होणारा पत्वनिषेध व्हावा याकरिता केले असल्यामुळे चरितार्थ ठरते. (आदेशप्रत्यययो' या सूत्रातील 'आदेशस्य' ही अवयवविषयिणी मानल्यास 'तिसृणाम्' या स्थली 'तिसृ' या आदेशाचा अवयव जो सकार त्याचे पत्व होण्याची आपत्ति येते असे जे दीक्षितानी मनोरमेत म्हटले आहे त्यावर शकाकार असे म्हणतो की, 'त्रिचतुरो.' सू. २९८ या सूत्रात 'तिष्व' असा आदेश पठित न करिता पाणिनीनं 'तिसृ' असा सकारयुक्त आदेश मुद्दाम पठित केला असल्यामुळे, त्या आदेशपाठाच्या सामर्थ्यानेच 'तिसृणाम्' या स्थली पत्व होण्याची आपत्ति येत नाही या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, 'त्रि' चे जागी 'तिसृ' असा जो आदेश होणे सांगितले आहे तो अज्ञाकरिता की, 'तिस्र' या स्थली रेफपरक सकाराचे 'न रपर' या पत्वनिषेधक सूत्रान्वये पत्व होणे टळावे. 'त्रिचतुरो.' या सूत्रात 'तिष्व' असा आदेश पठित केला असता तर, 'न रपर' हा निषेध लागू पडला नसता व 'तिष्वः' असे अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति आली असती. अशा रीतीने 'तिसृ' असा आदेश पठित करणे चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, त्या आदेशपाठाच्या सामर्थ्याने 'तिसृणाम्' या स्थली पत्व होत नाही हे शकाकाराचे म्हणणे ब्रूक ठरत.) 'ठकारेऽतिप्रसङ्गात्' असे जें मनोरमेत म्हटले आहे त्याचे कारण हे की, 'स्थानेऽन्तरतमः'

मू. १-१-५० या सूत्रावरील भाष्यात 'सोष्माणः सोष्मणः इति द्वितीयाः' असे म्हटले असल्यामुळे, टवर्गातील ठकार हा द्वितीय वर्ण देखील सोष्म ठरतो. (त्या भाष्यात भाष्यकारानी असा प्रस्न केला आहे की, 'स्थानेऽन्तरतमः' या सूत्रात 'तमप्' ग्रहण का केले आहे व त्या प्रस्नाचे असे उत्तर दिले आहे की, 'अयो होऽ' 'न्यतरस्याम्' मू. ११९ या सूत्राने हकाराचे जागी पूर्वसवर्ण आदेश होणे सांगितले असल्यामुळे व हकार हा ऊष्म वर्ण अमून वर्गातील दुसरा वर्ण ऊष्म असल्यामुळे आणि तसेच हकाराचा 'नाद' हा बाह्य यत्न असून वर्गातील तृतीय वर्णाचा 'नाद' हाच वाह्ययत्न असल्यामुळे, वर्गातील दुसरा व तिसरा वर्ण हे भिन्न भिन्न प्रकारे हकाराशी समान ठरतात आणि म्हणून त्याची प्राप्ति होते. परंतु वर्गातील द्वितीय व तृतीय वर्णांपेक्षा चतुर्थ वर्ण हा अन्तरतम - अत्यन्त सद्बुध - आहे; कारण तो ऊष्म वर्ण असून त्याचा 'नाद' हाच बाह्य यत्न आहे आणि म्हणून हकाराचे जागी अन्तरतम्याने 'वाक् हरि.' या स्थली चवथा वर्ण धकार होतो. त्याचप्रमाणे 'रामेपु' इत्यादि स्थली, मनोरमंत सांगितल्याप्रमाणे, सकाराचे जागी ठकार न होता अन्तरतम्याने पकारच होता.) मनोरमंतोल 'सोष्मणः' या पदाचा 'ऊष्मत्वसहितस्य' असा अर्थ आहे. ('शपसहा उष्माणः' या वचनान्वये हकार हा ऊष्मवर्ण असल्यामुळे व प्रत्येक वर्गातील द्वितीय व चतुर्थ वर्ण हकारयुक्त असल्यामुळे, ते द्वितीय व चतुर्थ वर्ण सोष्म-ऊष्मवर्णयुक्त- ठरतात हे स्पष्ट होते) प्रत्येक वर्गातील द्वितीय व चतुर्थ वर्ण सोष्म असतात हे सिद्ध करण्याकरिता दोक्षितानी मनोरमंत 'वर्गे वर्गे प्रथमावधोपो' ही आश्वलायनश्रुतिप्रणीत प्रातिशास्यातील कारिका पठित केली आहे.

शब्दरत्न- प्राक् सुब्रह्मत्तेरिति । सोपपदात्सिचेर्विजिति भावः । केवलात्सिचेर्विचि दप्न. सेवाविति समामे तु "उत्तरपदत्वे च" इत्यस्य "अपदादिविधी" इति नियमेन प्रत्ययलक्षणेन पदत्वसत्त्वात्पदस्यादिरिति पक्षेऽपि सिद्धिरिति भावः । यद्यपि कंपटेन सोपपदात्सिचेर्विजेव नाननिधानादित्युक्तं, तथाऽपि "यचि भम्"

इत्यत्र “सुप्तिङन्तम्” इत्यतः “सुब्” इत्यनुवर्त्य यजादौ असर्वनामस्थाने तत्प्रकृतेर्भंसज्ञा भवति, यजादसर्वनामस्थानपरं सुबन्त यद्यस्ति तदपि भसज्ञम्, तेन सुवाचेत्यादौ न कुत्वम् । अत्र तत्प्रकृतेः सज्ञा प्रधानशिष्टा अवयवसुबन्तस्य त्वन्वाचयशिष्टा । एवं “स्वादिषु” इति योगं विभज्य स्वादिषु पूर्वस्य पदत्वं विधाय “असर्वनामस्थाने” इत्यत्र सुबन्तमित्यनुवर्त्य “यच्चि” इत्यपकृष्य प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रित्य यजादौ सर्वनामस्थाने परत पूर्वं पदं न, तत्परं यदि सुबन्तमस्ति तदपि पदं नेत्यर्थः । सुबन्तं च यजादिप्रत्ययाभ्यवहितमेववातो राज-पुरुषादौ पूर्वपदे नलोपादिसिद्धिः । तत्र समुदायस्य “स्वादिषु” इति प्राप्ता, अवयवस्य सुबन्तमिति प्राप्ता, भूयमाणे सौ पूर्वपदस्य सज्ञेर्द्वेव, तेन सुवाचावित्यादिसिद्धिरित्येवम् “उत्तरपदत्वे च” इत्यस्य प्रत्याख्यानं दध्नः सेचाविति पठ्यतेत्पुरुषेऽपि यत्वनियेधाय पञ्चमीसमास आवश्यक इत्यनभिधाने न मानमिति तात्पर्यम् । प्रत्याख्यानं पञ्चमीसमासे बहुसेचावित्याद्यर्थं बहुष्पूर्वस्य यत्वं नेति वचनं कार्यं, वार्तिकारम्भे तत्रैव कुत्ववारणाय “बहुष्पूर्वस्य चापदा-दिविधौ न” इतिवत् । इदमपि योगविभागस्येष्टसिद्धयर्थतया यत्रोत्तरपदस्य कार्यत्व तद्विषय एव, पदान्तत्वप्रत्युक्तकार्ये एव च बौद्धयमित्यन्यत्र विस्तरः । या पदसंज्ञेति । न च राजपुरुषेण्वित्यत्र बोधः, अन्तर्वर्तिविभक्त्या सुबन्तमिति पदत्वमाश्रित्य निषेधापत्तेरिति वाच्यम्, सातिग्रहणेन “स्वादिषु” इति यस्य पदसज्ञा तदुत्तरस्य यत्वनियेधो नेति ज्ञाप्यते इति तात्पर्यात् । प्रत्याख्यानरीत्या तस्यापि “स्वादिषु” इति पदत्वाच्च । सर्वं चेव “न लुभता-” इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

‘दधिसेच इत्यादौ प्राक्सुबुत्पत्तेः समासे’ असे जे मनोरमंतील शकाग्रन्यात म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, (‘दधिसेचः’ हा उपपदसमास असून या स्थली) सोपपद ‘सिच्’ घातूहून ‘विच्’ प्रत्यय झाला आहे. केवळ ‘सिच्’ घातूहून ‘विच्’ प्रत्यय केल्यास, ‘दध्न. सेचो दधिसेचो’ या समासात, ‘पदस्य आदि. पदादि’ हा पठ्ठी-

समासपक्ष मानला तरी देखील, इष्ट रूपाची सिद्धि होते, म्हणजे पत्व होण्याची आपत्ति टळते, कारण 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ' या वातिकात 'अपदादिविधौ' हा निषेध असल्यामुळे, त्या निषेधान्वये 'सेचो' या समासातील उत्तर पदाला प्रत्ययलक्षणाने पदसज्ञा होते. ('अन्येभोऽपि दृश्यन्ते' सू. २९८० या सूत्राने केवळ 'सिच्' धातूहून 'विच्' प्रत्यय केल्यास, 'पुगन्तलघूपधस्य च' सू. २१८९ या सूत्राने उपधेतील इकाराचा गुण होऊन 'सेच्' असे विच्प्रत्ययान्त रूप होते. 'दध्नः मेचो = दधि डस् सेच् औ औ' या स्थली 'सुषा धातुप्रातिपदिकायाः' सू. ६५० या सूत्राने जरी 'डस्' व 'औ' या दोन अन्तर्बन्तिविभक्ति-प्रत्ययांचा लुक् होतो तरी, 'औ' हा लुप्त प्रत्यय कायम असं आहे 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' सू. २६२ या सूत्राने मानल्याने, 'सेच्' ला पदसज्ञा होते व या उत्तर पदातील आद्य सकाराचे पत्व कारण असल्यामुळे, म्हणजेच उत्तरपदादिविधि करणे असल्यामुळे 'उत्तर-पदत्वे चापदादिविधौ'—सू. ४४२ वरील वातिक—हे निषेधक वातिक आढ येत नाही. मार्गे सांगितल्याप्रमाणे या वातिकाचा असा अर्थ आहे की, 'समासे उत्तरस्रष्टस्य पदसज्ञाया कर्तव्यामन्तर्बन्तिविभक्ति-लोपे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो वक्तव्य, पदादिविधि व्रजयित्वा.' अशा रीतीने 'सेच्' हे पदसज्ञक ठरत असल्यामुळे, 'पदस्य आदिः पदादिः' असा पळीसमासपक्ष मानला तरी, 'सात्पदाद्योः' सू. २१२३ या निषेधक सूत्रान्वये 'सेच्' या उत्तरपदातील आद्य सकाराचे पत्व होत नाही. दीक्षितानी 'दधिसेचो' या स्थली पळीसमास न मानता 'दधि सिञ्चत इति दधिसेचो' असा जो उपपदसमास मानला आहे त्याचे कारण हे की, त्याच्या मते सोपपद 'सिच्' धातूहूनच 'विच्' प्रत्यय होतो. त्यामुळे 'दधिमेचो' हा उपपद समास मानल्याशिवाय 'सिच्' धातूहून 'विच्' प्रत्यय होऊ शकत नाही आणि 'गतिकारकोपपदाना कृद्भि सह समासवचन प्राक् सुबुत्पते.'—परि. ७६—या परिभाषान्वये कृदन्ताहून सुबुत्पत्ति

होण्यापूर्वी उपपदममास होत असल्यामुळे, 'सेच्' या कृदन्ताला पदसज्ञा होऊ शकत नाही आणि म्हणूनच 'पदादादि पदादि' हा पञ्चमीसमासपक्ष मानून दीक्षितानी 'दधिसेचो' या स्थली पत्वाचे निवारण केले आहे पण कैयटाचे म्हणण दीक्षिताच्या म्हणण्या-विरुद्ध असल्यामुळे, शब्दरत्नकार कैयटभताचा उपन्यास करून त्या मताचे खण्डन करण्याकरिता पुढील पक्ति लिहितात.) जरी कैयटाने असे म्हटले आहे की, सोपपद 'सिच्' घातून 'विच्' प्रत्यय होण्याचे अभिधान नसल्यामुळे, म्हणजे कोठेहि सांगितले नसल्यामुळे, सोपपद 'सिच्' घातून 'विच्' प्रत्यय होऊच शकत नाही तरी, तस अभिधान नाही असे म्हणण्यास काहीच प्रमाण नसल्यामुळे, कैयटाचे म्हणणे बरोबर आहे अस मानता येत नाही (या पक्ती-तील 'तथापि' या पदाचा 'अनभिधाने न मानम्' या बरेच पुढे असणाऱ्या पदाशी अन्वय होत असल्यामुळे, वर प्रमाणे या पक्तीचा अर्थ केला आहे 'न लुमताङ्गस्य' १-१-६३ या सूत्रावराल भाष्यात 'अपदादिविधाविति किमर्थम् ? । दधिसेचो दधिसेच - सात्पदा-द्योरिति प्रतिषेधो यथा स्यात्' असे जे भाष्यकारानी म्हटले आहे त्यातील 'दधिसेचाविति' हे प्रतीक नेऊन कैयटाने 'दध्न सेचाविति' पळीसमास । उपपदसमामे तु प्राक् सुबुत्पत्ते. समासविधानात् सेच्गण्डस्य पदसज्ञाया. अभावात् पदादित्व सकारस्य न स्यात् । अनभिधानाच्च सोपपदाद्विजभावात् दधिपेचावित्यादिप्रयोगाभावात् ।' असे व्याख्यान केले आहे या कैयटपक्तीत 'अनभिधानाच्च' इत्यादि जे म्हटले आहे तस म्हणण्यास वास्तविक काही प्रमाण नाही हे सिद्ध करण्याकरिता शब्दरत्नकार पुढील पक्ति लिहितात) 'यचि भम्' सू २३१ या सूत्रात 'सुप्तिङन्त पदम्' या पूर्व सूत्रातून 'सुप्' या पदाची अनुवृत्ति केल्याने (व त्या अनुवृत्त 'सुप्' शब्दाचा प्रत्ययग्रहणपरिभाषान्वये 'सुबन्तम्' असा अर्थ होत असल्यामुळे, 'यचि भम्' या सूत्राचा असा अर्थ होतो की,) यकारादि किंवा व्यंजादि असर्वनामस्थानप्रत्यय पुढे असता, त्या

प्रत्ययाच्या प्रहृतीला-जड्गाला-भसज्ञा होते आणि तसेच तथा यजादि असर्वनामस्थानप्रत्ययापूर्वी 'सुप् = मुबन्त' असल्यास, त्या मुबन्ताला देखील भसज्ञा होते. असा त्या सूत्राचा अर्थ केल्याने, 'सुवाचा' इत्यादि स्थली कुत्व होत नाही. ('मुच्छु वाक् यस्य सः सुवाक् तेन सुवाचा = सु वाच मु टा' या स्थली 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' सू. ६५० या सूत्राने 'वाच्' पुढे असणाऱ्या 'मु' या अन्तर्वन्तिविभक्तिप्रत्ययाचा जरी लुक् होतो तरी, त्याला प्रत्ययलक्षणाने पदसज्ञा केल्यास, 'चो. कु' सू. ३७८ या सूत्राने 'वाच्' यातील चकाराचे कुत्व होऊन, 'सुवाचा' असे इष्ट रूप न होता, 'सुवाका' असे अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येते. ती आपत्ति टाळण्याकरिताच 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधी' हे वार्तिक पठित केले आहे. 'सुवाचा' या स्थली 'वाच्' या उत्तरपदाच्या आद्य वर्णाला कार्य करणे नमून 'च्' या अन्त्य वर्णाला कार्य करणे असल्यामुळे, म्हणजेच येथे पदादिविधि करणे नमून पदान्तविधि करणे असल्यामुळे, वरील वार्तिकान्वये 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' या सूत्राची प्रवृत्ति होऊ शकत नाही व त्यामुळे 'वाच्' या उत्तर पदाला पदसज्ञा होऊ शकत नाही आणि असा रीतीने 'वाच्' यातील चकाराचे कुत्व होण्याची आपत्ति टळते. परंतु 'यचि भम्' या सूत्राचा जसा वर अर्थ केला आहे त्या अर्थान्वये देखील 'सुवाच्' यातील 'वाच् मु' या मुबन्ताला, त्याच्या पुढे 'टा = आ' हा अजादि असर्वनामस्थानप्रत्यय असल्यामुळे, भसज्ञा होते आणि आसा रीतीने त्याला पदसज्ञा होत नसल्यामुळे, वरील वार्तिक न मानले तरी, 'वाच्' यातील अन्त्य चकाराचे कुत्व होण्याची आपत्ति टळते.) 'यचि भम्' या सूत्राने दोन ठिकाणी भसज्ञा होते असे जे वर सांगितले आहे त्यांपैकी यजादि असर्वनामस्थानप्रत्ययाच्या प्रहृतीला होणारी भसज्ञा प्राधान्याने उपदिष्ट असलेली सज्ञा असून मुबन्त अवयवाना जी भसज्ञा हाणे सांगितली आहे ती अन्वाचयशिष्टा, अनुषंगाने हाणारी सज्ञा, होय. ('मु वाच् मु टा' या स्थली 'टा' प्रत्ययाची 'सुवाच्'

ही जी प्रकृति आहे त्या प्रकृतीला 'यचि भम्' या सूत्राने भसज्ञा होणे हे प्राधान्येकरून सांगितले आहे व ती सज्ञा करिताना त्या अज्ञात अन्तर्भूत असलेल्या 'वाच् सु' या सुबन्तापुढे 'टा' प्रत्यय आला असल्यामुळे, त्या सुबन्ताला होणारी भसज्ञा ही केवळ अनुपमाने होणारी सज्ञा आहे असे म्हटले आहे.) याचप्रमाणे 'स्वादिप्सर्वनामस्थाने' सू. २३० या सूत्राचा 'स्वादिप्' व 'असर्वनामस्थाने' असा योगविभाग केल्याने, 'स्वादिप्' (या भागात 'मुत्तिङन्त पदम्' या पूर्वसूत्रातून 'पदम्' हे पद अनुवृत्त होत असून 'स्वादिप् पदम्' असे हे सूत्र होत असल्यामुळे) या पूर्व भागाचा, 'मु' इत्यादि प्रत्यय पुढे असता त्याच्या प्रकृतीला पदसज्ञा होते, असा अर्थ होतो. 'असर्वनामस्थाने' या द्वितीय भागात ('मुत्तिङन्त पदम्' या पूर्व सूत्रातून 'सुप्' ची, म्हणजेच) 'सुबन्तम्' या पदाची अनुवृत्ति केल्याने व 'यचि भम्' या उत्तर सूत्रातून 'यचि' या पदाचे अपकर्षण केल्याने आणि 'असर्वनामस्थाने' हा (पर्युदास न मानता) प्रसज्यप्रतिषेध मानल्याने, 'असर्वनामस्थाने' या द्वितीय भागाचा असा अर्थ होतो की, यकारादि किंवा अजादि सर्वनामस्थानप्रत्यय पुढे असता त्याच्या प्रकृतीला पदसज्ञा होत नाही व तशा प्रत्ययापूर्वी सुबन्त असल्यास त्या सुबन्ताला देखील पदसज्ञा होत नाही. ('मुडनपुसकस्य' सू. २२९ या सूत्रान्वये 'मु, ओ, जस्, भम् ओट्' या पुस्लिङ्ग किंवा स्त्रीलिङ्ग प्रकृतीहून होणाऱ्या पाच प्रत्ययांना सर्वनामस्थानसज्ञा होते. 'स्वादिप्सर्वनामस्थाने' या सूत्राचा वरप्रमाणे योगविभाग करून जसा वर अर्थ केला आहे त्या अर्थान्वये, 'मु' हा सर्वनामस्थानप्रत्यय पुढे असता त्याच्या प्रकृतीला पदसज्ञा होते, पण 'ओ, जस्, भम्, ओट्' हे चार अजादि सर्वनामस्थानप्रत्यय पुढे असता त्याच्या प्रकृतीला पदसज्ञा होत नाही, आणि तसेच त्याच्या लगेच पूर्वी असलेल्या सुबन्ताला देखील पदसज्ञा होत नाही.) 'असर्वनामस्थाने' या द्वितीय भागाने ज्या सुबन्ताला पदसज्ञा न

होणे सांगितले आहे ते मुबन्त यजादि सर्वनामस्थानप्रत्ययाच्या लगेच पूर्वी असले पाहिजे, व असा अर्थ केल्याने 'राजपुरुषो' इत्यादि स्थली पूर्वपदातील नकाराचा लोप होणे इत्यादि कार्याची सिद्धि होते. ('राजन् इस् पुरुष औ औ' या स्थली 'औ' हा अजादि सर्वनामस्थानप्रत्यय पुढे असल्यामुळे, त्याच्या प्रकृतीला, म्हणजे 'राजन् इस् पुरुष औ' या प्रकृतीला, वरील अर्थान्वये पदसज्ञा होत नाही आणि त्याचप्रमाणे त्या अजादि सर्वनामस्थानप्रत्ययाच्या लगेच पूर्वी असलेल्या 'पुरुष औ' या अन्तर्भूत मुबन्ताला देखील, 'औ' या अन्तर्वर्तिविभक्तिप्रत्ययाचा लुक् झाल्यावर प्रत्ययलक्षणाने होणारी, पदसज्ञा होत नाही. पण 'राजन् इस्' हा समासातील पूर्व अवयव त्या अजादिसर्वनामस्थान 'औ' प्रत्ययाच्या लगेच पूर्वी नसल्यामुळे, त्याला 'इम्' प्रत्ययाचा लुक् झाल्यावर प्रत्ययलक्षणाने पदसज्ञा होतेच, आणि त्यामुळे 'न सोप. प्रातिपदिकान्तस्य' मू. २३६ या सूत्राने 'राजन्' या पूर्व पदातील अग्नय नकाराचा लोप होऊन 'राजपुरुषो' असे इष्ट रूप सिद्ध होते.) असा रीतीने योग विभाग करून ज्याप्रमाणे वर अर्थ केला आहे त्या अर्थान्वये प्रथमेच्या एकवचनाचा 'सु' हा प्रत्यय (जरी सर्वनामस्थानप्रत्यय आहे तरी तो यजादि नसल्यामुळे) पुढे असतो, त्याच्या समुदायरूप प्रकृतीला 'स्वादिपु' या भागाने औ. पदसज्ञा प्राप्त होते व त्या 'सु' प्रत्ययाच्या लगेच पूर्वी समुदायात मुबन्त अवयव असल्यास त्या मुबन्त अवयवाला ('असर्वनामस्थाने' या भागाने) औ. पदसज्ञा प्राप्त होते तशी सज्ञा होणे इष्टच आहे. ('स्वादिपुसर्वनामस्थान' या सूत्राचा योगविभाग न केल्यास, 'मु' हा सर्वनामस्थानप्रत्यय पुढे असताना त्याच्या प्रकृतीला पदसज्ञा होऊ शकत नाही. पण योगविभाग केल्याने, 'मु' हा यजादि प्रत्यय नसल्यामुळे, तरी तो सर्वनामस्थानप्रत्यय आहे तरी, त्याच्या प्रकृतीला पदसज्ञा होतेच, व तशी सज्ञा होणे इष्ट आहे असे म्हणण्याचे कारण हे की, 'धाविनि पदम्' अस भाष्यात ठिकठिकाणी म्हटले जाह.) असा

रीतीने 'सुवाचो' इत्यादि रूपाची सिद्धि होते. ('सुष्ठु वाक् ययोः
 ती सुवाचो = सु वाच् सु ओ' या स्थली 'ओ' हा अजादि सर्व-
 नामस्थानप्रत्यय पुढे असल्यामुळे जशी त्या प्रत्ययाच्या 'सुवाच्'
 या समुदायरूप प्रकृतीला पदसज्ञा होत नाही त्याचप्रमाणे त्या
 'ओ' प्रत्ययाच्या लगेच पूर्वी असलेल्या 'वाच्' या समुदायान्तर्भूत
 सुबन्ताला, 'सु' या अन्तर्वर्तिविभक्तिप्रत्ययाचा लुक् झाल्यावर प्रत्यय-
 लक्षणाने प्राप्त होणारी, पदसज्ञा होत नाही व अशा रीतीने
 'वाच्' हे पदसज्ञक ठरत नसल्यामुळे, 'चो कुः' सू. ३७८ या
 सूत्राने पदान्ती अमलेल्या चवगाचे होणारे कुत्थ न होत, 'सुवाचो'
 हे इष्ट रूप मिळते.) अशा रीतीने 'उत्तरपदस्वे चापदादिविधौ'
 हे वार्तिक अनावश्यक ठरत असल्यामुळे त्या वार्तिकाचे प्रत्याख्यान
 केल्यास, 'दघ्न सेचौ दधिसेचौ' या पष्ठीतत्पुरुषसमासात देखील
 पत्व न व्हावे याकरिता 'सात्पदाद्यो.' सू. २१२३ या सूत्रातील
 'पदादि' या शब्दाचा पञ्चमीसमास मानणे आवश्यक आहे.
 ('दघ्नः सेचौ = दधि डस् सेच् औ औ' या स्थली 'औ' हा
 सर्वनामस्थान अजादि प्रत्यय पुढे असल्यामुळे, वर जसा 'स्वादिषु'
 सू. २३० या सूत्राचा योगविभाग करून अर्थ केला आहे त्या
 अर्थान्वये, 'दधिसेच्' या समुदायाला पदसज्ञा होत नाही व
 त्याचप्रमाणे त्या प्रत्ययाच्या लगेच पूर्वी असलेल्या 'सेच् औ' या
 अन्तर्भूत सुबन्ताला, 'औ' प्रत्ययाचा लुक् झाल्यावर प्रत्ययलक्षणाने
 प्राप्त होणारी पदसज्ञा होत नाही त्यामुळे 'सात्पदाद्यो.' या
 सूत्रातील 'पदादि' या शब्दाचा 'पदस्य आदिः' असा पष्ठी-
 तत्पुरुष समास केल्यास, 'सेच्' हे वर साधितल्याप्रमाणे पदसज्ञक
 ठरत नसल्यामुळे, त्या पत्वनिषेधक सूत्राची प्रवृत्ति येथे होऊ
 शकत नाही आणि 'सेच्' यातील आद्य सकाराचे पत्व होण्याची
 आपत्ति येते ती आपत्ति टाळण्याकरिता 'सात्पदाद्यो.' या सूत्रातील
 'पदादि' या शब्दाचा 'पदात् आदिः पदादिः' असा पञ्चमीसमास
 करणे आवश्यक आहे. तसा समास केला असता, 'औ' या अजादि

सर्वनामस्थान प्रत्ययाच्या लगेच पूर्वी 'दधि डस्' हे सुबन्त नसल्यामुळे, 'डस्' या अन्तर्वन्तिविभक्तिप्रत्ययाचा लुक् शाल्यावर 'दधि' या शब्दाला प्रत्ययलक्षणाने प्राप्त होणारी पदसज्ञा कायम राहतेच व त्या 'दधि' पदाच्या लगेच पुढे 'सेच्' यातील सकार असल्यामुळे, त्या सकाराचे पत्व होण्याची आपत्ति टळते. अशा रीतीने 'दधिसेचो' इत्यादि स्थली 'सेच्' याला पदसज्ञा होत नसली तरी देखील पत्वाचे निवारण होऊ शकत असल्यामुळे,) 'सोपपदात् सिचेविजेव न, अनभिधानात्' अस जे कंयटाने म्हटले आहे ते बरोबर आहे असे मानता येत नाही असा बरील विवेचनाचा सात्पर्यार्थ आहे (कंयटाने बरप्रमाणे जे म्हटले आहे त्याचे कारण हे की, 'दधिसेचो' या स्थली उपपदसमास केल्यास, तो समास 'गतिकारकोपपदानाम्' - परि. ७२ - या परिभाषान्वये 'सेच्' या कृदन्ताहून सुबुत्पत्ति होण्यापूर्वी होत असल्यामुळे, 'सेच्' याला पदसज्ञा होऊ शकत नाही व त्यामुळे 'सात्पदाद्यो' या सूत्रातील 'पदादि' या शब्दाचा 'पदस्य आदि पदादिः' असा पट्टीसमास त्याच्या मते मानणेच उचित असल्यामुळे, 'सेच्' यातील सकाराचे प्रकृत सूत्राने पत्व होण्याची आपत्ति येते. ती आपत्ति कंयटाच्या मते टाळणे अशक्य असल्यामुळे, कंयटाने 'सोपपदात् सिचेविजेव न, अनभिधानात्' असे म्हटले आहे दुसरे असे की, 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' सू. २९८० या सूत्रात 'विजुपे छन्दसि' सू. ३४१३ या पूर्वं सूत्रातून 'छन्दसि' या पदाची कंयटाने अनुवृत्ति मानली असल्यामुळे, जरी सोपपद 'सिच्' घातून वैदिक प्रयोगात 'विच्' प्रत्यय होतो तरी भाषेत सोपपद 'सिच्' घातून त्याच्या मते 'विच्' प्रत्यय होऊ शकत नाही परंतु काशिका इत्यादि ग्रन्थात सांगितल्याप्रमाणे 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' या सूत्रात 'छन्दसि' या पदाची निवृत्ति होत असल्यामुळे, सोपपद 'सिच्' घातून लौकिक प्रयोगात देखील 'विच्' प्रत्यय होऊ शकतो हे उभट होतें. त्यामुळे 'दधिसेचो' या स्थली उपपदसमास मानला तरी, 'पदादादिः

पदादि 'असा 'पदादि' शब्दाचा पञ्चमीसमास केल्याने 'सेच्' यातील सकाराचे पत्व होण्याची आपत्ति टळत असल्यामुळे, 'अनभिधानात्' इत्यादि जे कैयटाने म्हटले आहे ते बरोबर मानता येत नाही असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा तात्पर्यार्थ आहे) 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ' हे वार्तिक मानल्यास 'बहुसेचौ' या स्थली कृत्वाचे निवारण होण्याकरिता ज्याप्रमाणे 'बहुच्पूर्वस्य चापदादिविधौ न' असे वचन पठित करावे लागत त्याचप्रमाणे त्या वार्तिकाचे प्रत्याख्यान केल्यास व 'सात्पदाद्यो' या सूत्रातील 'पदादि' हा पञ्चमीतत्पुरुषसमास मानल्यास, 'बहुसेचौ' इत्यादि स्थली कृत्वाचे निवारण होण्याकरिता 'बहुच्पूर्वस्य पत्व न' असे वचन पठित केले पाहिजे इष्ट रूपाची सिद्धि होण्याकरिता योगविभाग केला जात असल्यामुळे, 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' या सूत्राचा वर योगविभाग करून ज्या भसज्ञा व पदसज्ञा होणे सांगितल्या आहेत त्या सज्ञा देखील, जेव्हा उत्तर पदाला कार्य करणे असेल व ते कार्य त्या उत्तर पदाला पदान्तत्वरूप निमित्तामुळे होणारे कार्य असेल, तशाच ठिकाणी कराव्या असे इतर ग्रन्थात विस्तारपूर्वक सांगितले आहे ('विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् तु' सू. २०२३ या सूत्राने सुबन्ताहून 'ईपदसमाप्त' या अर्थमिष्ये 'बहुच्' प्रत्यय होण सांगितले आहे व या सूत्रात 'पुरस्तात्' हे पद घातले असल्यामुळे, 'प्रत्यय, परश्च' सू. १८०, १८१ या सूत्रान्वये 'बहुच्' प्रत्यय प्रकृतीच्या पुढे न होना, प्रकृतीच्या पुर्वी होतो म्हणून 'सेच् औ' या सुबन्ताहून 'बहुच् = बहु' हा प्रत्यय केला असता, 'बहु सेच् औ' अशी स्थिति झाल्यावर हा समुदाय तद्धितान्त नसून तद्धितादि असल्यामुळे, 'कृतद्धितसमासाश्च' सू. १७९ या सूत्राने त्याला प्रातिपदिकसज्ञा होऊ शकत नाही. तथापि हा समुदाय अर्थवान असल्यामुळे, 'अर्थवदधातु' या सूत्रान्वये त्याला प्रातिपदिकसज्ञा होते व या समुदायाचे अन्ती असलेला 'ओ' प्रत्यय समुदायाहून झाला नसून 'सेच्' या शब्दाहून झाला असल्यामुळे, या

समुदायाला प्रातिपदिकसज्ञा करतवेळी 'अप्रत्ययः' हा निषेध वाड येत नाही. अशा रीतीने हा समुदाय प्रातिपदिकसज्ञक ठरत असल्यामुळे 'सुषो धातुप्रातिपदिकयोः' सू. ६५० या सूत्राने 'ओ' या अन्तर्वन्तिविभक्तिप्रत्ययाचा लुक् होतो व तो प्रत्ययलक्षणाने विद्यमान आहे असे मानले तरी, 'ओ' हा अजादि सर्वनामस्थान-प्रत्यय असल्यामुळे 'सेच्' याला, योगविभाग करून वर जो अर्थ केला आहे त्या अर्थान्वये, पदसज्ञा होऊ शकत नाही. त्यामुळे 'पदस्य आदि. पदादि.' असा पष्ठीसमासपक्ष मानला तरी, 'सेच्' हे 'पदसज्ञक ठरत नसल्यामुळे, 'सात्वदाद्यो' या पत्वनिषेधक सूत्राची प्रवृत्ति होऊ शकत नाही व 'मेच्' यातील सकाराचे पत्व होण्याची आपत्ति येते. 'पदादादि पदादिः' असा पञ्चमीसमासपक्ष मानला तरी, 'बहुषेचो' या स्थली 'बहुच्' हा प्रत्यय असून पद नसल्यामुळे व अशा रीतीने 'सेच' हा शब्द पदाच्या पुढे नसल्यामुळे, बरोल पत्वनिषेधक सूत्र प्रवृत्त होऊ शकत नाही व 'सेच्' यातील सकाराचे या पक्षात देखील पत्व होण्याची आपत्ति येते. धातुपाठात 'पिच हरणे' धा. न. १४३४ असा प्रकारादि धातु पठित केला असून 'धात्वादेः पः स' सू. २२६४ या सूत्राने त्या धातूतील प्रकाराचे जागी सकारादेश झाला असल्यामुळे, प्रकृत सूत्रातील 'आदेश' या शब्दाने त्या आदेशरूप सकाराचे ग्रहण होते व तो सकार 'बहु' यातील 'उ' या 'इण' पुढे असल्यामुळे, त्याचे प्रकृत सूत्राने पत्व होण्याची आपत्ति येते. ती आपत्ति टाळण्याकरिता 'बहुञ्चूवंस्य पत्व न' म्हणजे ज्या सकारादि शब्दापूर्वी 'बहुच्' प्रत्यय लागलेला असेल त्या शब्दातील आद्य सकाराचे पत्व होऊ नये, असे वचन पठित केले पाहिजे असे शब्दरत्नकार म्हणतात, आणि तसे वचन पठित करणे योग्य आहे याचे समर्थन करण्याकरिता त्यांनी 'वातिकारम्भे तत्रैव --- इतिवत्' ही पंक्ति लिहिली आहे. वातिकारम्भसात 'स्वादिपु' या सूत्राचा वरप्रमाणे योगविभाग करण्याची काही गरज नाही. 'उत्तर-

पदत्वे चापदादिविधी' या वार्तिकाचे प्रत्याख्यान करणे असल्यास तसा योगविभाग करावा लागत असल्यामुळे, वार्तिकारभपक्षामध्ये 'बहुसेच् औ' यातील 'औ' या अन्तर्वर्तिविभक्तिप्रत्ययाचा लुक् केल्यावर जरी तो अजादि सर्वनामस्थानप्रत्यय आहे तरी तो प्रत्यय-लक्षणाने विद्यमान आहे असे मानल्याने 'सेच्' याला, योग विभागाच्या अभावी, 'सुप्तिउन्त पदम्' या मूत्राने पदसज्ञा होते व 'सेच्' याला पदादिविधि करणे नसून पदान्तविधि करणे आहे तरी, म्हणजे 'सेच्' यातील आद्य वर्णाला कार्य करणे नसून 'च्' या अन्त्य वर्णाला कु वकार्य करणे आहे तरी, 'बहुसेच्' यातील 'बहु' हे पूर्व पद नसून प्रत्यय असल्यामुळे व 'उत्तरपद' याचा 'समासातील चरमावयव' असा रूढ अर्थ असून येथे समास झाला नसल्यामुळे आणि अशा रीतीने 'सेच्' हे उत्तरपद ठरत नसल्यामुळे, या स्थितीत 'उत्तरपदत्वे' हे निषेधक वार्तिक प्रवृत्त होऊ शकत नाही त्यामुळे 'सेच्' याला प्रत्ययलक्षणाने प्राप्त झालेल्या पदसज्ञेचा बाध न होता त्याची पदसज्ञा कायम राहत व त्यामुळे त्या पदातील अन्त्य चकाराचे कुत्व होण्याची आपत्ति येते ती आपत्ति टाळण्याकरिता वार्तिकारभपक्षात 'बहुच्पूर्वस्य चापदादिविधी न,' म्हणजे 'पदादिविधिभिन्ने पदान्तस्य बहुच्पूर्वस्य कार्ये कर्तव्ये प्रत्ययलक्षण न,' हे वचन पठित करावे लागते या वचनान्वये 'बहुच्' प्रत्ययापुढे असलेल्या 'सेच्' याला पदान्तविधि करणे असल्यामुळे, त्याला प्रत्ययलक्षणाने पदसज्ञा करता येत नाही त्यामुळे 'सेच्' हे पदसज्ञक ठरत नसल्यामुळे, त्यातील अन्त्य चकाराचे कुत्व होण्याची आपत्ति टळते म्हणून शब्दरत्नकार म्हणतात की, ज्याप्रमाणे वार्तिकारभपक्षात 'बहुसेचो' या स्थली कुत्वाचे निवारण होण्याकरिता 'बहुच्पूर्वस्य चापदादिविधी न' हे वचन पठित करावे लागते त्याचप्रमाणे वार्तिकप्रत्याख्यानपक्षात 'सात्पदाद्यो' या सूत्रातील 'पदादि' हा पञ्चमीसमास मानल्यास, 'बहुसेचो' या स्थली जी पत्व होण्याची आपत्ति येते ती टाळण्याकरिता 'बहुच्पूर्वस्य पत्व न' हे वचन पठित करावे लागते.

सारास्य वातिकारभरण व वातिकप्रत्याख्यानपक्ष हे दोन्ही मदोप
ठरतात. तथापि 'योगविभागादिष्टसिद्धिः'—परि. १२३—या परि-
भाषान्वये इष्ट रूपाची सिद्धि करण्याकरिताच योगविभाग केला
जात असल्यामुळे, वर जो योगविभाग केला आहे त्या योगविभागा-
न्वये अनिष्ट रूपे सिद्ध न होता इष्ट रूपे सिद्ध व्हावी याकरिता ह
मानणे आवश्यक आहे की, जेथे उत्तरपदाला कार्य करणे आहे व ते
कार्य त्या उत्तरपदाच्या अन्यवर्णाला करणे आहे तसाच ठिकाणी
त्या योगविभागान्वये होणाऱ्या मसज्ञा व पदसज्ञा इष्टसिद्धयर्थ
कराव्या. 'बहुसेचो' या स्थली 'सेच्' हे वर सांगितल्याप्रमाणे
उत्तरपद नाही व तसेच 'सेच्' यातील अन्य वर्णाला कार्य करणे
नसून आद्य वर्णाला पत्वकार्य करणे आहे. म्हणून वरील नियमान्वये
'बहुसेचो' यातील 'सेच्' याला प्रत्ययलक्षणाने प्राप्त होणाऱ्या
पदसज्ञेचा योगविभागाने प्राप्त होणाऱ्या भिन्न सज्ञेने बाध न करता
ती पूर्व सज्ञा जघोची तशीच अबाधित कायम ठेविली पाहिजे. उत्त
केले अमता, 'सेच्' हे पदसज्ञक ठरते व 'सात्पदाद्यो' या सूत्रातील
'पदादि' या शब्दाचा पठ्ठीसमास मानल्याने ते पत्वनिषेधक सूत्र
प्रवृत्त होऊन 'बहुसेचो' या स्थली पत्वाचे निवारण करता येते व
पत्वनिवारणार्थ 'बहुपूर्वस्य पत्व न' हे वचन पठित करण्याची
गरज पडत नाही. अद्या रीतीने वर जो नियम सांगितला आहे तो
मानल्यास, वातिकप्रत्याख्यानपक्ष सदाप ठरत नाही असा शब्द-
रत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे) मनोरमंत 'स्वादिप्निति या
पदसज्ञा सामाश्रित्योक्तनिषेधा न प्रवर्तते' असे जे म्हटले आहे ते
बरोबर मानल्यास, 'राजपुरुषेषु' या स्थली दोष येतो, कारण
अन्तर्वर्तिविभक्तिप्रत्यवाला मानून सुबन्तत्वामुळे होणाऱ्या पदमज्ञेचा
आशय केल्यास 'सात्पदाद्योः' हे निषेधक सूत्र प्रवृत्त होण्याची
आपत्ति येते असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही; कारण
'सात्पदाद्यो' या सूत्रात 'सात्' या प्रत्ययाचे ग्रहण केले असल्यामुळे
त्यावरून हे जाणित होते की, जेथे 'स्वादिपु' सू. २३० या सूत्राने

पदसज्ञा होते तेव्हे तशा पदसज्ञक होणाऱ्या शब्दापुढे असलेल्या सकाराला 'सात्पदाद्यो' हा निषेध लागू पडत नाही असे भाष्यकाराच्या म्हणण्याचे तात्पर्य आहे. (शचाकार असे म्हणतो की, 'राज' पुरुषा राजपुरुषा-तेषु = राजन् इस् पुरुष जस् सुप्' या स्थली 'सुपो धातुप्रतिपदिकयोः' सू. ६५० या सूत्राने 'इस्' व जस् या अन्तर्धर्तिविभक्तिप्रत्ययांचा लुक् केला असता, 'जस्' हा प्रत्यय प्रत्ययलक्षणाने विद्यमान आहे असे मानल्याने 'पुरुष' या उत्तरपदाला 'सुप्तिङन्त पदम्' सू. २९ या सूत्राने पदसज्ञा होते व जेथे उत्तरपदाला कार्य करणे आहे तशाच ठिकाणी 'उत्तरपदत्वे चापदादि विधौ' हे निषेधक वार्तिक लागू पडत असल्यामुळे व बरील उदाहरणात 'पुरुष' या उत्तरपदाला कोणतेहि कार्य करणे नसून त्या पुढील 'सु' प्रत्ययाला पत्वनिषेधरूप कार्य करणे असल्यामुळे, 'पुरुष' या उत्तरपदाला पदसज्ञा करिताना ते वार्तिक आड येत नाही म्हणून 'सात्पदाद्योः' सूत्रातील 'पदादि' या पदाचा 'पदात् आदि. पदादि' असा पञ्चमीसमास केल्यास, 'स्वादिप्' या सूत्राने पदसज्ञक न ठरणार्या व 'सुप्तिङन्त पदम्' या सूत्राने पदसज्ञक ठरणार्या 'पुरुष' या उत्तरपदापुढे 'सुप्' प्रत्ययातील सकार येत असल्यामुळे, 'सात्पदाद्यो' या निषेधक सूत्राने त्या सकाराचे पत्व न होण्याची आपत्ति येते आणि म्हणून पञ्चमीसमासपक्ष मानणे अयोग्य ठरते या शकेवर शब्दरानकार असे उत्तर देतात की, बरील उदाहरणात 'पुरुष' या उत्तरपदाला 'सुप्तिङन्त पदम्' या सूत्रान्वये प्रत्ययलक्षणाने पदसज्ञा होऊ शकते असे मानले तरी, सप्तमीच्या बहुवचनाचा 'सु' हा प्रत्यय 'राजपुरुष' या संपूर्ण समुदायाहून झाला असल्यामुळे, त्या समुदायाला 'स्वादिप्' सू. २३० या सूत्रानेच पदसज्ञा होते व त्या सूत्राने पदसज्ञक ठरणार्या 'राजपुरुष' या शब्दापुढे 'सु' प्रत्ययातील सकार आला असल्यामुळे, पञ्चमीसमासपक्षात देखील, 'सात्पदाद्यो' हा निषेध प्रवृत्त होऊ शकत नाही; कारण 'न

लुमताङ्गस्य' सू. १-१-६३ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारांनी असे स्पष्ट म्हटले आहे की, 'सात्प्रतिषेधो ज्ञापकः स्वादिषु पदत्वेन येषां पदसज्ञा न तेभ्यः प्रतिषेधो भवतीति,' म्हणजे 'सात्पदाद्यो.' या सूत्रात 'सात्' या प्रत्ययाचें ग्रहण केले असल्यामुळे त्यावरून हे ज्ञापित होते की 'स्वादिषु' सू. २३० या सूत्राने पदसज्ञक होणाऱ्या शब्दापुढें सकार आल्यास ते निषेधक सूत्र प्रवृत्त होत नाही. म्हणून शकाराकारानें केलेली शका चूक ठरते असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) वातिकप्रत्याख्यान पक्षात देखील वरील उदाहरणातील 'पुरुष' या उत्तरपदाला 'स्वादिषु' या सूत्रानेंच पदसज्ञा होते ('उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ' या वातिकाचें प्रत्याख्यान करण्याकरिता 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' या सूत्राचा पूर्वी सांगित्याप्रमाणे योगविभाग करून जो अर्थ केला आहे त्या अर्थान्वये 'स्वाद्यन्तरममुदायावयवसुबन्त यद्यस्ति तदपि पदसज्ञ भवति' असा अर्थ निष्पन्न होत असल्यामुळे, 'राजपुरुष' या समुदायातील 'पुरुष' या सुबन्त अवयवाला देखील 'स्वादिषु' या योगविभागानेंच पदसज्ञा होते व 'स्वादिषु' या सूत्रान्वये पदसज्ञक ठरणार्या 'पुरुष' या शब्दापुढें 'सु' प्रत्ययातील सकार आला असल्यामुळे, वर सांगितलेल्या भाष्यसिद्धान्तान्वये 'सात्पदाद्यो.' हा निषेध येथें प्रवृत्त होऊ शकत नाही आणि त्यामुळे त्या प्रत्ययातील सकाराचे पत्व होण्यात काही अडचण येत नाही.) 'न लुमताङ्गस्य' १-१-६३ या सूत्रावरील भाष्यात हे सर्व स्पष्टपणे सांगितले आहे. (ते भाष्य वर दिलेच आहे व त्याचे विवरण पूर्वी केलेच आहे.)

शब्दरत्न-व्यतिष्ठे इति । यद्यपि व्यतिहारस्मानेकर्तृकक्रिया-
विषयत्वादेकवचनस्य तत्रासम्भवस्तथाऽपि विद्वदमिभ्राधने भारीच
प्रति किमर्थं ब्रह्मवचनं करोषीति पृष्टे भयमं धर्मं इति तेनोत्तरिते ।

"धर्मोऽस्ति सत्यं तव राक्षसायमन्यो व्यतिष्ठे तु ममापि
धर्मः । ब्रह्मद्विपस्ते प्रजिहन्मि येन"—(भट्टि का.)

इति भट्टिकाव्यस्य रामवाक्ये तव धर्मेण ममाग्नौ धर्मस्तपोरूपो
 व्यत्यासेन भवति येन धर्मेण त्वत्सम्बन्धिनो निहन्मीत्यर्थके एकवचन-
 दर्शनात्त दोषः । अद्यारम्य त्वद्धर्मः कौर्यं मयि भवति, मद्धर्मोऽकौर्यं
 च त्वयि । “वर्तमानसामोप्ये” लट् । रामबाणपातेन समुद्रसमीपे
 पतितो भारीचस्तपश्चचारेति रामायणे प्रसिद्धम् । अन्यसम्बन्धिक्रिया-
 मितरः करोति, इतरसम्बन्धिनीमन्य इति कर्मव्यतिहारसम्भवादिति
 जयमङ्गला । व्यतिसे इत्यस्य हे चैत्र यैत्रेण सह व्यत्यस्तो भवतो-
 र्यर्थः । यद्देशे मंत्रसत्ता तद्देशे चैत्रस्य सा, यद्देशे चैत्रस्य सा तद्देशे
 मंत्रस्य सेति फलति । यद्यपि व्यपदेशिवद्भावेन कालत्वादेरिवास्याप्य-
 शास्त्रीय स्यातिवेशो वक्तुं शक्यः । रामेष्टित्यादौ त्वत्सहायत्वाभावात्
 तत्प्रवृत्तिस्तथाऽपि पूर्वपक्षयुक्तमभ्युपेत्यापि समाधातुमुपक्रमते-
 नवयमित्यादिना । सिद्धान्तादिति । “सुप्तिङन्तम्” इत्यत्र “यस्मा-
 त्प्रत्ययविधिः” इत्यनुवृत्तेरिति भावः । अत्र कृतेऽप्येकादेशे एक-
 देशविकृतन्यायेनोक्तरीत्या मान्तस्य प्रकृतिरवात् औ इत्यस्य
 परादित्वं साधितम् ।

अनुपयोगाच्चेति । चेन सप्तहाये व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्त्या
 तत्तन्निधाने तेषां पदस्य नास्तीति सूचितम् । “आद्यन्तवत्-”
 सूत्रस्थभाष्योक्तैकपुत्रादिवृष्टान्तबलेन तथैव साभादिति दिक् ।

व्यत्यासेन भवति येन धर्मेण त्वत्सम्बन्धिनो निहन्मि' म्हणजे तुझा
 ग्राम्हणहूननरूप धर्म व माझा तपाचरणरूप धर्म या दोन धर्मांत
 आता विनिमय होणार व तुझ्या धर्माचा अङ्गिकार करून मी तुझ्या
 सबधिवनाचा वध करणार, या अर्थामध्ये 'व्यतिस्ते' असा एक-
 वचनाचा प्रयोग केला असल्यामुळे, काही दोष येत नाही. (रामाच्या
 म्हणण्याचा भावार्थ हा आहे की,) आजपासून तुझे ठिकाणी
 असणारा क्रौर्यरूप धर्म माझे ठिकाणी येणार व माझे ठिकाणी
 असणारा क्रोधाहिन्यरूप धर्म तुझे ठिकाणी येणार या स्थली
 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' मू. २७८९ या सूत्राने लट्काराचा
 प्रयोग केला आहे. रामाचा वाण लागून मारीच समुद्राजवळ पडला
 व त्याने तपस्वर्या केली हे रामायणात प्रसिद्ध आहे. एकाची क्रिया
 दुसऱ्याने करणे व दुसऱ्याची क्रिया त्या पहिल्या पुरुषाने करणे
 असा प्रकारचा क्रियाविनिमय संभवतो असे बरील श्लोकाबरील
 जयमङ्गला टीकेत म्हटले आहे (सम्भरत्नकाराच्या म्हणण्याचा
 आशय हा आहे की 'तव धर्मेण मम धर्मो व्यतिस्ते' या अर्थामध्ये
 'व्यतिस्ते' हा जो एकवचनाचा प्रयोग भट्टिकाव्यात केला आहे
 तो व्याकरणरीत्या शुद्ध ठरत असल्यामुळे, दीक्षितानी मनोरमंत
 'व्यतिसे' असा जो मध्यम पुरुषाच्या एकवचनाचा प्रयोग केला आहे
 तो देखील शुद्ध ठरतो.) 'हे चैत्र मंत्रेण सह व्यतिसे-व्यत्यस्तो
 भवमि' असा प्रकारच्या वाक्यात असणाऱ्या 'व्यतिसे' या क्रिया-
 पदाचा प्रयोग मनोरमंत उदाहरणरूपाने दिला आहे व त्या वाक्याचा
 असा अर्थ कलित होतो की, ज्या देशामध्ये मैत्राची सत्ता होती
 तेथे आता चैत्राची सत्ता झाली असून ज्या देशात चैत्राची सत्ता
 होती तेथे मैत्राची सत्ता झाली आहे, म्हणजे चैत्र व मैत्र या दोघांनी
 आपसात आपल्या स्थानाचा विनिमय केला आहे 'व्यतिसे' या
 स्थली ('पदस्य आदिः पदादि' या पष्ठीसमासपक्षात 'से' या
 प्रत्ययाचा अवयव जो सकार त्याचे पत्व होण्याची शकाकाराने जी
 आपत्ति दिली होती त्या. आपत्तीचे निवारण करण्याकरिता)

दीक्षिताना असे जरी म्हणता येणे शक्य होते की, 'व्यपदेशिवदे-
कस्मिन्'—परि. ३०—या परिभाषान्वये ज्याप्रमाणे एकात्त्व इत्यादि
अशास्त्रीय धर्माचा (जेथे समुदायात इतर वर्ण नसून केवळ एकच
अच् आहे अशा ठिकाणी देखील, ती परिभाषा केवळ लौकिक
न्यायाच्या आधारावर रचली असल्यामुळे,) अतिदेश करता येतो
(आणि अशा रीतीने व्यपदेशिवद्भाषाने 'व्यतिसे' यातील 'से'
हे पदसंज्ञक मानता येते व त्यामुळे 'सात्पदाद्योः' हा निषेध प्रवृत्त
होऊन, पदस्य आदि पदादि.' या पष्ठीसमासपक्षात देखील 'से'
या पदातील आद्य सकाराचे पत्व होत नाही,) आणि तसेच
'रामेषु' या उदाहरणासंबंधाने दीक्षिताना जरी असे म्हणता येणे
शक्य होते की, 'रामेषु' या स्वली 'सु' हा प्रत्यय ('व्यतिसे'
या उदाहरणातील 'से' या प्रत्ययासारखा असहाय नसून) सहाय्य
असल्यामुळे, त्याचे ठिकाणी व्यपदेशिवद्भाषाची प्रवृत्ति करता येत
नाही (व त्यामुळे 'सु' हा प्रत्यय पदसंज्ञक ठरत नसल्यामुळे त्याला,
पष्ठीसमासपक्ष मानला असता, 'सात्पदाद्योः' हा निषेध लागू पडत नाही
आणि त्यामुळे त्या प्रत्ययातील सकाराचे पत्व होण्यात काही अडचण
येत नाही,) तरी दीक्षितानी तसे म्हटले नाही याचे कारण हे की,
शकाकाराने ('व्यतिसं' या उदाहरणात 'से' या प्रत्ययाला व्यपदे-
शिवद्भाषाने पदसंज्ञा होऊ शकत नाही असे) जे म्हटले आहे
ते त्याचे म्हणणे (वादाकरिता तेवढ्यापुरते) स्वीकारून, त्याच्या
शकेवर 'न वय प्रत्ययमात्रस्य तदन्तता भूमः' इत्यादि मनोरमंत
उत्तर दिले आहे, म्हणजे 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्' ही परिभाषा बरोल
उदाहरणात लागू पडत नाही हे जे शकाकाराचे म्हणणे आहे ते
तात्पर्ये स्वीकारून दीक्षितानी त्याच्या शकेचे. एकदेशविकृतन्यायाची

ज्या 'अस्' धातूहून 'से' हा प्रत्यय झाला आहे त्या 'अस्' प्रकृतीचा पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे लोप होऊन 'से' हा प्रत्ययच अवशिष्ट राहिला आहे व अशा रीतीने त्याला त्याच्या प्रकृतीचे जे सहाय होते ते नाहीसे झाल्यामुळे, तो असहाय ठरतो. परंतु 'रामेषु' या स्थली ज्या 'राम' प्रकृतीहून 'सु' हा प्रत्यय झाला आहे त्या प्रकृतीचा लोप झाला नसून तो विद्यमान असल्यामुळे, त्या 'सु' प्रत्ययाला त्याच्या प्रकृतीचे सहाय व सांग्रिध्य आहे आणि अशा रीतीने तो 'सु' प्रत्यय ससहाय ठरतो. 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्' ही परिभाषा ससहायाला लागत नसून असहायालाच लागत असल्यामुळे, 'अस् से' या प्रकृतिप्रत्ययसमुदायाला 'सुप्तिङन्त पदम्' सू. २९ मूत्राने जो पदसज्ञा झाली होती तिचा 'से' या अवशिष्ट असहाय अवयवाचे ठिकाणी अतिदेश होऊन 'से' याला पदसज्ञा होते. पण 'रामेषु' यातील 'सु' हा प्रत्यय वर सांगितल्याप्रमाणे, ससहाय असल्यामुळे, त्या प्रत्ययाचे ठिकाणी व्यपदेशिवद्भावाने पदसज्ञेचा अतिदेश करता येत नाही व त्यामुळे 'सु' हे पदसज्ञक ठरत नाही. आता कोणी, असे म्हणेल की, 'व्यतिसे' यातील 'से' या प्रत्ययाला 'व्यति' याचे सहाय असल्यामुळे, तो प्रत्यय देखील ससहाय ठरतो, पण हे म्हणजे बरोबर नाही, कारण 'प्रथम धातु साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण' या न्यायान्वये 'से' हा प्रत्यय 'अस्' धातूहून झाला असून 'व्यति अस्' या समुदायाहून तो प्रत्यय झाला नसल्यामुळे, 'व्यति' हा समुदाय विजातीय-प्रकृतिभिन्न-ठरतो व तसा विजातीय समुदायाच्या सान्निध्याने 'से' हा प्रत्यय ससहाय ठरत नाही. 'अस्' धातूचे त्याला सांग्रिध्य असते तरच तो ससहाय ठरला असता, पण त्याला तसे सांग्रिध्य नसल्यामुळे तो असहाय ठरतो व त्याला व्यपदेशिवद्भावाने पदसज्ञा होते आणि त्यामुळे यष्टीसमासपश्चात् देखील त्याच्या आज्ञा सकाराचे पत्व होत नाही.) 'न त्वेकादेशे कृते ... इति सिद्धान्तात्' असे जे मनोरमंत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, 'सुप्तिङन्त पदम्' या सूत्रात 'यस्मात्प्रत्यय-

दीक्षिताना असे जरी म्हणता येणे शक्य होतं की, 'व्यपदेशिवदे-
कस्मिन्'—परि ३०—या परिभाषान्वये ज्याप्रमाणे एकात्त्व इत्यादि
अशास्त्रीय धर्माचा (जेथे समुदायात इतर वर्ण नसून केवळ एकच
अच् आहे अशा ठिकाणी देखील, ती परिभाषा केवळ लौकिक
न्यायाच्या आधारावर रचली असल्यामुळे,) अतिदेश करता येतो
(आणि अशा रीतीने व्यपदेशिवद्भाषाने 'व्यतिसे' यातील 'से'
हे पदसंज्ञक मानता येते व त्यामुळे 'सात्पदाद्यो' हा निषेध प्रवृत्त
होऊन, पदस्य आदि पदादि' या पळीसमासपक्षात देखील 'से'
या पदातील आद्य सकाराचे पत्व होत नाही,) आणि तसेच
'रामेषु' या उदाहरणासंबंधाने दीक्षिताना जरी असे म्हणता येणे
शक्य होतं की, 'रामेषु' या स्थली 'सु' हा प्रत्यय ('व्यतिसे'
या उदाहरणातील 'से' या प्रत्ययासारखा असहाय नसून) सहाय्य
असल्यामुळे, त्याचे ठिकाणी व्यपदेशिवद्भाषाची प्रवृत्ति करता येत
नाही (व त्यामुळे 'सु' हा प्रत्यय पदसंज्ञक ठरत नसल्यामुळे त्याला,
पळीसमासपक्ष मानला असता, 'सात्पदाद्यो' हा निषेध लागू पडत नाही
आणि त्यामुळे त्या प्रत्ययातील सकाराचे पत्व होण्यात काही अडचण
येत नाही,) तरी दीक्षितानीं तसे म्हटले नाही याचे कारण हे की,
शकाकाराने ('व्यतिस' या उदाहरणात 'से' या प्रत्ययाला व्यपदे-
शिवद्भाषाने पदसंज्ञा होऊ शकत नाही असे) जे म्हटले आहे
ते त्याचे म्हणणे (वादाकरिता तेवढ्यापुरते) स्वीकारून, त्याच्या
शकेवर 'न वय प्रत्ययमात्रस्य तदन्तता क्रम' इत्यादि मनोरमंत
उत्तर दिले आहे म्हणजे 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्' ही परिभाषा वरील
उदाहरणात लागू पडत नाही हें जे शकाकाराचे म्हणणे आहे ते
तात्पुरते स्वीकारून दीक्षितानी त्याच्या शकेचे, एकदेशविकृतन्यायाची
प्रवृत्ति करून, निरसन केले आहे ('व्यतिसे' व 'रामेषु' या
दोन उदाहरणात अत्यंत महत्वाचा फरक आहे व तो हा की,
'व्यतिसे' यातील 'से' हा प्रत्यय असहाय असून 'रामेषु' यातील
'सु' हा प्रत्यय सहाय्य आहे असे म्हणण्याचे कारण हे की,

ज्या 'अस्' घातूहून 'से' हा प्रत्यय झाला आहे त्या 'अस्' प्रकृतीचा पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे लोप होऊन 'से' हा प्रत्ययच अवशिष्ट राहिला आहे व अशा रीतीने त्याला त्याच्या प्रकृतीचे जें सहाय होते तें नाहीसे झाल्यामुळे, तो असहाय ठरतो. परंतु 'रामेषु' या स्थलीं ज्या 'राम' प्रकृतीहून 'सु' हा प्रत्यय झाला आहे त्या प्रकृतीचा लोप झाला नसून ती विद्यमान असल्यामुळे, त्या 'सु' प्रत्ययाला त्याच्या प्रकृतीचे सहाय व सात्निध्य आहे आणि अशा रीतीने तो 'सु' प्रत्यय सहाय ठरतो. 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्' ही परिभाषा सहायाला लागत नसून असहायालाच लागत असल्यामुळे, 'अस् से' या प्रकृतिप्रत्ययसमुदायाला 'सुप्तिङन्त पदम्' सू. २९ सूत्रानें जो पदसज्ञा झाली होती तिचा 'से' या अवशिष्ट असहाय अवयवाचे ठिकाणी अतिदेश होऊन 'से' याला पदसज्ञा होते. पण 'रामेषु' यातील 'सु' हा प्रत्यय वर सांगितल्याप्रमाणे, सहाय असल्यामुळे, त्या प्रत्ययाचे ठिकाणी व्यपदेशिवद्भावाणें पदसज्ञेचा अतिदेश करता येत नाही व त्यामुळे 'सु' हे पदसज्ञक ठरत नाही आता कोणी असे म्हणेल की, 'व्यतिसे' यातील 'से' या प्रत्ययाला 'व्यति' याचे सहाय असल्यामुळे, तो प्रत्यय देखील सहाय ठरतो, पण हे म्हणणें बरोबर नाही; कारण 'प्रथम घातुः साधनेन दृश्यते पश्चादुपसर्गेण' या न्यायान्वये 'से' हा प्रत्यय 'अस्' घातूहून झाला असून 'व्यति अस्' या समुदायाहून तो प्रत्यय झाला नसल्यामुळे, 'व्यति' हा समुदाय विजातीय-प्रकृतिभिन्न-ठरतो व तणा विजातीय समुदायाच्या सात्निच्यान 'से' हा प्रत्यय सहाय ठरत नाही. 'अस्' घातूचे त्याला सात्निध्य असते तरच तो सहाय ठरला असता, पण त्याला तसे सात्निध्य नसल्यामुळे तो असहाय ठरतो व त्याला व्यपदेशिवद्भावाणें पदसज्ञा होते आणि त्यामुळे पठ्ठीसमासपक्षात देखील त्याच्या आद्य सकाराचे पत्व होत नाही.) 'न त्वेकादेशे कृते ... इति सिद्धान्तात्' असे जें मनोरमंते म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, 'सुप्तिङन्त पदम्' या सूत्रात 'यस्मात्प्रत्यय-

विधि 'या पूर्वं सूत्राची अनुवृत्ति होते। (त्यामुळे त्या सूत्राचा असा अर्थ होतो की, ज्या प्रकृतीहून 'सुप्' किंवा 'तिङ्' प्रत्यय झाला आहे ती प्रकृति ज्याच्या पूर्वी आहे व तो प्रत्यय ज्याच्या अन्ती आहे अशा तदादितदन्त समुदायाला पदसंज्ञा होते) 'राम ओ' या स्थली वृद्धिरूप एकादेश केल्यावर देखील तो एकादेश परादि-वद्भावाने 'ओ' हा प्रत्ययच आहे असे मानले असता, 'राम' अशी जी मकारान्त प्रकृति अवशिष्ट राहते ती एकदेशविकृतन्यापाने 'राम' अशी मूळची प्रकृति आहे असे मानता येते (त्यामुळे 'रामो' हा शब्द तदादितदन्त ठहून त्याला पदसंज्ञा होण्यात काही अडचण येत नाही) 'अनुपयोगाच्च' या स्थली 'च' हे पद घातले असल्यामुळे दीक्षित असे सुचवितात की, ससहायाच ठिकाणी व्यपदेशिवद्भाव करता येत नसल्यामुळे, प्रकृतीहून झालेल्या व त्या प्रकृतीच्या सान्निध्यात त्या प्रकृतीच्या लगेच पुढे असलेल्या प्रत्ययाला पदसंज्ञा होऊ शकत नाही (कारण तसा प्रत्यय, त्याची प्रकृति विद्यमान असल्यामुळे व तो तिच्या सान्निध्यात असल्यामुळे, ससहाय ठरतो व ससहायाचे ठिकाणी 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्' ही परिभाषा वर सांगितल्याप्रमाणे प्रवृत्त होत नसल्यामुळे, 'रामेषु' या स्थली 'सु' या ससहाय प्रत्ययाला व्यपदेशिवद्भावाने पदसंज्ञा होऊ शकत नाही) 'आद्यन्त-वदेकस्मिन्' सू १-१-२१ या सूत्रावरील भाष्यात 'एकपुत्र' इत्यादि जे दृष्टान्त दिले आहेत त्या दृष्टान्ताच्या सामर्थ्याने वर जमा ('व्यपदेशिवदेकस्मिन्' या परिभाषेचा) अर्थ कला आहे तसाच अर्थ होतो, म्हणजे ससहायाचे ठिकाणी व्यपदेशिवद्भाव करता येत नसून असहायाचेच ठिकाणी व्यपदेशिवद्भाव करता येतो हा अर्थ सिद्ध होतो ('आद्यन्तवदेकस्मिन्' या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात—'यथा तर्हि बहुषु पुत्रेष्वेतदुपपन्न भवत्यय मे ज्येष्ठोऽय मे मध्यमोऽय मे कनीयानिति । भवति चैतदेकस्मिन्नप्ययमेव मे ज्येष्ठोऽयमेव मे मध्यमोऽयमेव मे कनीया-

निति । तयोऽमृतायामसोप्यमाणाया च भवति प्रथमगर्भेण हतेति ।
 तथाऽनेत्याज्जाजिगमिपुराहेव मे प्रथममागमनमिति ।' या वरील
 भाष्यात तीन दृष्टान्त दिले आहेत. पहिला दृष्टान्त एकपुत्राचा,
 म्हणजे ज्याला एकच पुत्र आहे अशा पुरुषासवधानें, असून दुसरा
 दृष्टान्त प्रथमच प्रसूत झालेल्या व लगेच मेलेल्या स्त्रियेचा आहे;
 व तिसरा दृष्टान्त अशा पुरुषासवधानें आहे कीं, जो प्रथमच
 एखाद्या दूर देशात जाला आहे व पुढें त्याचे तें येणे कधीहि
 समवनीय नाही. पहिल्या दृष्टान्तात एकाच मुलाला जेष्ठ, मध्यम,
 कनिष्ठ हे शब्द, तो एकटाच असल्यामुळें, लावले जातात दुसऱ्या
 व तिसऱ्या दृष्टान्तात पुढें गर्भ होणे किंवा पुन्हा आगमन होणे
 समवनीय नसल्यामुळें, तशा असहाय गर्भाला व आगमनाला
 'प्रथम' हा शब्द व्यपदेशिवद्भावानें लावला जातो या तीन्ही
 दृष्टान्तावरून हे स्पष्ट होत की, असहायाचेच ठिकाणी व्यपदे-
 शिवद्भाव करता येतो.)

विद्वानांनी प्रशंसिलेलें

नागेशभट्टकृत

परिभाषेन्दुशेखरायें

मराठी भाषांतर

(विस्तृत विवरणासह व प्रक्रियेसह)

कागदी बांधणीच्या प्रतीची किंमत रु. ५-०-०

कापडी बांधणीच्या प्रतीची किंमत रु. ६-०-०

टपालसर्च सुमारे ७५ नवे पैसे, निराळा.

अनुवादक व प्रकाशक

रा. व. नारायण दाजीदा वाडेगांवकर, एम्. ए.

रिटायर्ड डिस्ट्रिक्ट व सेशनस जज, नागपूर.

खास विद्यार्थ्यांच्या उपयोगाकरिता हे भाषांतर तयार करण्यात आले आहे. विद्यार्थ्यांना कटाळवाणे होऊ नये म्हणून फक्त महत्वाच्या विषयाचेच यात विवेचन केले आहे. महाराष्ट्रीय विद्यार्थीवर्गाने प्रस्तुत ग्रंथापासून अवश्य लाभ घ्यावा शिवाय शास्त्री-पंडितांना तसेच मस्कृत-भाषाभिमानांनी लोकांनाहि हे पुस्तक उपयुक्त वाटेल असा विद्वानाचा अभिप्राय आहे.

-पुस्तके मिळण्याचा पत्ता-

खं. ना. वाडेगांवकर, रा. व. वाडेगांवकर यांचा बंगला,
घन्तोली, नागपूर.

